

Васильченко О. М.

РЕПРОДУКТИВНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ

Соціально-психологічний аналіз

Монографія

Луганськ
Видавництво «Ноулідж»
2013

УДК 159.922
ББК 88.2
В 19

*Рекомендовано Вченою радою
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
(протокол № 4 від 27 грудня 2012 р.)*

Р е ц е н з е н т и

Карамушка Л.М. - член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор;
Ложкін Г.В. - доктор психологічних наук, професор;
Панок В.Г. - доктор психологічних наук, доцент.

Васильченко О.М.

В 19 **Репродуктивна поведінка особистості. Соціально-психологічний аналіз:** монографія / О.М. Васильченко. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2013. – 547 с.

ISBN 978-617-579-648-1

У монографії здійснено теоретичний аналіз репродуктивної поведінки людини. Розроблено концепцію психологічної складової репродуктивної поведінки особистості. У центрі наукового інтересу знаходиться створений у результаті філо- та соціогенезу дизайн психологічних механізмів, що визначає всю систему репродуктивних подій в житті особистості. Репродуктивна поведінка розглядається як складова соціальної поведінки і являє собою складний, інтегральний, багаторівневий феномен, що містить три складові – біологічну, психологічну і соціальну. Даний вид поведінки не є ізольованим елементом поведінки особистості і розглядається у загальному контексті її ціннісних орієнтацій, настанов і потреб, а також з точки зору того соціально-нормативного середовища, у якому існує індивід.

Для студентів-психологів, аспірантів, викладачів, науковців та всіх хто цікавиться психологічними аспектами відтворення людини.

ISBN 978-617-579-648-1

УДК 159.922
ББК 88.2
© О.М.Васильченко, 2013
© Вид-во «Ноулідж», 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ	8
1.1. Обґрунтування понять теми дослідження.....	8
1.2. Теоретико-методологічні засади дослідження репродуктивної поведінки особистості.....	24
1.2.1. <i>Методологічні підстави дослідження</i>	25
1.2.2. <i>Теоретичні підстави дослідження</i>	49
<i>Література до розділу</i>	60
Розділ 2. МОДЕЛЮВАННЯ РЕПРОДУКТИВНОГО ПРОЦЕСУ ТА РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ	66
2.1. Структурна, типологічна та функціональна моделі репродуктивного процесу в біосоціальній системі.....	66
2.2. Структурна, функціональна та типологічні моделі репродуктивної поведінки особистості.....	75
<i>Література до розділу</i>	113
Розділ 3. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКОЇ, СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ	116
3.1. Міждисциплінарний статус репродуктивної поведінки людини.....	116
3.2. Теоретичні підходи до вивчення репродуктивної поведінки в рамках філософської проблематики людинознавства.	122
3.3. Соціологічна традиція вивчення проблеми репродуктивної поведінки особистості.....	128
3.4. Вивчення репродуктивної поведінки людини в рамках етології та соціобіології.....	154
3.5. Психологічні дослідження репродуктивної поведінки.....	164
<i>Література до розділу</i>	191
Розділ 4. СОЦІОГЕНЕЗ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ	207
4.1. Модель соціогенезу репродуктивної поведінки людини.....	207
4.2. Історичні типи відтворення населення й репродуктивна поведінка особистості.....	225
4.3. Становлення та розвиток соціокультурної складової репродуктивної поведінки.....	250
<i>Література до розділу</i>	320

Розділ 5. СТРУКТУРНО-СИСТЕМНИЙ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗИ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ.....	328
5.1. Загальна структура психологічної складової репродуктивної поведінки	328
5.2. Онтогенетична динаміка структури репродуктивної поведінки особистості.....	347
5.3. Регулятивні механізми репродуктивної поведінки особистості.....	388
<i>Література до розділу.....</i>	<i>405</i>
Розділ 6. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА ЖИТТЄДІЛЬНИСНИЙ КОНТЕКСТИ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ.....	412
6.1. Репродуктивна поведінка в процесі життя особистості.....	412
6.2. Соціокультурний контекст репродуктивної поведінки особистості.....	429
6.3. Репродуктивні практики як форма реалізації репродуктивної поведінки особистості.....	447
<i>Література до розділу.....</i>	<i>471</i>
ВИСНОВКИ.....	475
ДОДАТКИ.....	477
Додаток 1. Методики дослідження репродуктивної поведінки особистості.....	477
Додаток 2. Статистично-демографічні показники	524
Додаток 3. Принципи природного родительства.....	539
ГЛОСАРІЙ.....	541

*Пам'яті Вікторії Третяченко
- мого Вчителя в науці та житті*

ПЕРЕДМОВА

Запозичений з біології термін «репродуктивна поведінка» з середини двадцятого століття став входити у проблематику демографії, соціології, медицини, етнографії і навіть економіки, але, як це не дивно, питання репродукції населення до цього часу залишалися поза увагою психологічної науки, хоча варто зазначити, що окремі феномени психологічної складової репродуктивної поведінки досліджувалися в рамках вікової психології, медичної психології, соціальної психології, психології особистості та педагогічної психології (К.Б. Айвазян, В.І. Брутман, Д.В. Віннікотт, В.А. Геодакян, О.І. Захаров, Е. Еріксон, І.С. Кон, С.Ю. Мещерякова, М. Мід, Р.В. Овчарова, Д. Пайнз, М.С. Радіонова, В.А. Раміх, О.Є. Сапогова, Г.Г. Філіппова). Але на сьогодні у психології немає як будь-якої цілісної концепції репродуктивної поведінки особистості й термінологічного апарату, так і жодної монографічної роботи, присвяченої проблемам психологічної складової репродуктивної поведінки, що надзвичайно ускладнює планування і проведення емпіричних досліджень та побудову теоретичних конструктів у кожній із зазначених наук. Так, наприклад, більшість демографічних прогнозів спирається на екстраполяцію наявних тенденцій, здійснюючи їх механічну трансляцію на демографічну ситуацію майбутнього. Неврахування психологічних факторів у складанні прогнозів призводить до постійного перегляду демографічних прогнозів вітчизняними й закордонними експертами.

У нечисленних розвідках, у яких ужито поняття «репродуктивна поведінка», автори зазвичай послуговуються звуженим розумінням цього феномену, характерного для демографії та медицини, і розуміють репродуктивну поведінку лише як бажання або небажання народити дитину. Натомість такі феномени, як «стратегії шлюбної поведінки», «стратегії народження дитини», «мотивація народження дитини», «репродуктивні установки», «репродуктивні мотиви», «репродуктивні потреби» тощо, залишаються поза увагою психологів. З іншого боку, такі психологічні феномени, як «психологічна готовність до материнства», «психологічна

готовність до батьківства», «стилі виховання», «родительські установки», мають досить стабільну традицію дослідження у психології, але не пов'язуються з репродуктивною поведінкою особистості, а розглядаються як окремі феномени.

Незважаючи на ситуацію, що склалася в науці, загально визнаною можна вважати схему, за якою репродуктивна поведінка є складовою соціальної поведінки і являє собою складний, інтегральний, багаторівневий феномен, що містить три складові – біологічну, психологічну і соціальну. Біологічна складова традиційно вивчається в рамках таких наук, як фізіологія, медицина й анатомія. Соціальна складова є прерогативою соціології, етнології та демографії. Психологічна ж складова відповідно повинна стати предметом окремих галузей психологічної науки.

Даний вид поведінки не є ізольованим елементом поведінки особистості й розглядається в загальному контексті її ціннісних орієнтацій, настанов і потреб, а також з позицій того соціально-нормативного середовища, у якому існує індивід. Репродуктивна поведінка притаманна не лише окремій особистості, але й великим (етноси, територіальні сукупності населення) і малим соціальним групам, серед яких найважливішою є сім'я.

Зважаючи на це, при аналізі психологічної складової репродуктивної поведінки результативними виявилися системний, структурний та функціональний аналізи з наступним теоретичним моделюванням. Так, результатом структурного аналізу стало чітке уявлення про репродуктивну поведінку як складову репродуктивної культури, яка, у свою чергу, є динамічною ціннісно-нормативною системою, призначеною для регуляції історично мінливих репродуктивних потреб людини й суспільства за рахунок амбівалентної спрямованості стримування й реалізації спроможності продовження роду.

Окрім того, ми враховували, що термін «репродуктивний» у застосуванні до поведінки передбачає не лише народження дітей, але й репродукцію культури в цілому, але свідомо обмежили предметне поле дослідження власне пронатальним (продітним) вектором репродуктивної поведінки як найбільш сутнісним елементом репродуктивної поведінки в широкому сенсі. Власне тому операціоналізації поняття «репродуктивна поведінка особистості» у нашій праці приділено особливу увагу.

Зважаючи на те, що ця робота є спробою аналізу психологічного компоненту репродуктивної, пронатальної поведінки, у центрі наукового інтересу ми зосередили не саму поведінку, орієнтовану на народження дитини (як це зазвичай прийнято в соціології та демографії), а утворений у результаті філо- та соціогенезу дизайн психологічних механізмів, що визначає всю систему репродуктивних подій у житті особистості.

Сучасний стан й історична динаміка репродуктивної культури з відповідним аналізом форм, видів і практик репродуктивної поведінки представлені в нашій монографії.

У першому розділі операционалізовано основні поняття, визначено теоретичні й методологічні підстави дослідження, сформульовано гіпотези й окреслено парадигмальне поле дослідження.

У другому розділі представлено структурну, функціональну та типологічну моделі репродуктивного процесу в біосоціальній системі та відповідні моделі репродуктивної поведінки особистості.

У третьому розділі представлено та проаналізовано основні напрями вивчення репродуктивної поведінки у філософії, демографії, соціології, психології, етології, соціобіології та етнографії, виокремлено психологічну проблематику феномену репродуктивної поведінки.

У четвертому здійснена реконструкція соціогенезу репродуктивної поведінки людини.

У п'ятому розділі проаналізовано структуру психологічної складової репродуктивної поведінки особистості, виокремлено чинники її становлення та реалізації.

Шостий розділ присвячений аналізу соціокультурного та життєдіяльнісного контекстів репродуктивної поведінки особистості.

Авторка сподівається на відгуки зацікавлених читачів, що допоможуть їй у подальшій роботі над розвитком проблематики психології репродуктивної поведінки особистості (E-mail: vopsy@yandex.ru).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Зважаючи на міждисциплінарний статус репродуктивної поведінки людини, для вивчення її психологічної складової передбачено дослідження всіх компонентів знання та наповнення їх новим змістом. Структуру наукової системи знань можна представити у вигляді компонентів:

- підстав – найбільш загальних, фундаментальних положень, що визначають вихідні, базові знання в розглянутій науці;
- теорій, що узагальнюють знання про об'єкт і предмет;
- законів, закономірностей, принципів, правил і постулатів, що забезпечують зв'язок суцього й належного в досліджуваній предметній царині з виходом у нормативну сферу;
- категорій, понять і термінів, специфічних для даної науки;
- методів, за допомогою яких наука здатна здобути якісно нове інтегративне знання;
- гіпотез та ідей, що відбивають проблемні ситуації і шляхи вирішення цих проблем;
- фактів (емпіричний базис науки), необхідних для об'єктивізації наукового знання, обґрунтування й перевірки вірогідності цих знань практикою.

Для побудови теоретико-методологічного базису дослідження репродуктивної поведінки особистості необхідно, як зазначає В.С. Стьопін, окреслити предметну галузь, визначити систему методологічних принципів дослідження, побудувати картину досліджуваної реальності (дисциплінарну онтологію), сформувати ідеали й норми дослідження (ідеали й норми пояснення й опису, доказовості й обґрунтування, будови й побудови знань), розробити філософські підстави, які забезпечують обґрунтування картини досліджуваної реальності, а також її методологічних установок, що виражають прийнятні ідеали й норми дослідження [113].

1.1. Обґрунтування понять теми дослідження

На сьогодні проблемами наукового пояснення і прогнозування репродуктивної поведінки особистості займаються такі науки, як демографія, культурологія, медицина, етнографія, економіка, психологія, соціологія, соціобіологія, етологія, етносоціологія. Відповідно вони і послуговуються різним понятійним апаратом та різними теоретичними підставами. Натомість у психологічній літературі термін «репродуктивна поведінка» вживається вкрай рідко, та й то без попередньої операціоналізації. Проблемність застосування

словосполучення «репродуктивна поведінка особистості» у психологічному дослідженні полягає в тому, що,

- по-перше, розуміння поняття «поведінка» у психології, особливо радянській, змінювалося досить часто й кардинально;

- по-друге, відтворення людиною іншої людини в різних галузях науки називається по-різному – репродуктивна поведінка, прокреативна поведінка, генеративна поведінка, демографічна поведінка тощо.

З огляду на наявну в науковій літературі ситуацію потрібно визначитися з термінологією власного дослідження, спираючись на аналіз накопиченого наукового досвіду. Відповідно спочатку зупинимося на аналізі змісту поняття «поведінка», а далі з'ясуємо доцільність застосування терміна «репродуктивна» до процесів відтворення людини. У підсумку буде вироблене робоче визначення репродуктивної поведінки, яке ляже в основу дослідження її психологічної складової.

Традиційно в психології під *поведінкою* розуміють зовнішні прояви психічної діяльності людини. Поведінка протиставляється свідомості як сукупності внутрішніх, суб'єктивно пережитих процесів. Факти поведінки й факти свідомості розрізняють відповідно до методу їхнього виявлення: поведінка відбувається в зовнішньому світі й виявляється шляхом зовнішнього спостереження, а процеси свідомості протікають усередині суб'єкта й виявляються шляхом самоспостереження.

Вирізняють такі поведінкові акти:

- зовнішні прояви фізіологічних процесів, пов'язаних зі станами, діяльністю, спілкуванням людей;

- окремі рухи й жести;

- дії – акти поведінки, що мають певний смисл;

- учинки – найбільші акти поведінки, які соціально детерміновані й пов'язані з нормами, стереотипами, стосунками, самооцінкою й самоставленням.

Проблема поведінки особистості не є новою для соціально-гуманітарних наук. У працях учених, що представляють різні напрями антропології, етики, етології, культурології, психології, права, соціології, економіки, були здійснені спроби осмислення цього феномена. Аналіз поведінки має давню традицію. Спостереження за поведінкою людей представлені ще у працях філософів античності. Розглядаючи поведінку людини, Платон (427-347 до н.е.) виходив з її фізіологічної природи, що поєднує в собі три складники: голову, серце й живіт. Залежно від переважання певного складника розрізняються характери людей і відповідно їхнє призначення в суспільстві. На протигагу поглядом Платона, який вважав первинним світ ідей, що є основою для пізнавальної діяльності людини, Арістотель стверджував, що людина не може розвиватися нормально поза впливами з боку зовнішнього світу, суспільства. У працях філософів античності є також роздуми про ідеальну особистість та ідеальний спосіб життя, особливості взаємовпливу людей у суспільстві. Багато з цих ідей

стали вихідною основою для розробки психологічних концепцій у більш пізні часи [91].

У давньосхідному вченні стверджувалося, що поведінка людини визначається *законом Дао*.

В епоху Відродження набула розвитку «песимістична концепція порочності людини». Так, Н. Макіавеллі (1469-1527) вважав, що людина не здатна позбутися своїх порочних схильностей і розглядав суспільство як аморальне за своєю сутністю, визнавав владу вищою цінністю та доводив, що ціль виправдує засоби. Відповідно до його поглядів правильною є будь-яка поведінка, спрямована на забезпечення або збільшення індивідуальної влади. Іншим представником песимістичної точки зору на природу людини був англійський філософ Т. Гоббс (1588-1679). Він уважав, що люди в силу своєї природи проявляють тенденції до ворожості, а «боротьба всіх проти всіх» є природною для людства. Так само, як і Н. Макіавеллі, Т. Гоббс нехтував законністю та мораллю стосовно ефективності держави, заснованої на силі. Ідею Т. Гоббса про те, що людина прагне знаходити задоволення й уникати страждань, став розвивати англійський філософ І. Бентам (1748-1832). Основним принципом поведінки він проголосує оцінку всіх явищ відповідно до їхньої корисності для окремого індивіда. Задоволення особистісних інтересів І. Бентам розглядав як засіб досягнення «найбільшого щастя» для «найбільшої кількості людей». Суспільні інтереси розумілися як сукупність інтересів індивідуальних. Принцип особистої вигоди як першопричину соціальної поведінки людини обгрунтував і сучасник І. Бентама А. Сміт (1723-1790). Він уважав, що добробут суспільства повинен будуватися на свободі дій кожного його члена відповідно до власного інтересу в економічній сфері. Якщо людям буде дозволено одержувати стільки вигоди, скільки їм удасться, то вони стануть шукати найбільш раціональні способи [131; 132; 133; 140].

У XVIII ст. ідеї Т. Гоббса набули широкого поширення. Однак у той же час вони зазнали критики філософів, які вважали, що людина за своєю природою добра, але суспільство псує її, формуючи негативні риси (Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Д. Дідро, М. Кондорсе) [132; 133].

О. Конт (1798-1857) заснував методологію позитивізму, відповідно до якої при вивченні поведінки людини і явищ суспільного життя необхідно додержуватися тих самих наукових принципів, що й при вивченні природи. Незважаючи на обмеженість цього підходу, він забезпечив основу для виникнення емпіричного напрямку в царині соціальних наук [132].

У другій половині XIX ст. інтерес до проблематики соціальної поведінки зростає в різних країнах. У Німеччині формується наукова школа, що зосередила свою увагу на вивченні психології народів (праці В. Вундта (1832-1920), концепції «народної психології» філософа М. Лацаруса (1824-1903) і мовознавця Г. Штейнтала (1823-1899)). Цей напрям виник під впливом ідей Гегеля про «світовий дух», чи «світовий розум», який направляє розвиток цивілізації й суспільства відповідно до діалектичної логіки [131; 132].

Вивчення поведінки людини відбувалося в рамках фізіології та антропології. Однак фізіологія не могла пояснити змін людської поведінки. Безсумнівно, варіації реагування людини на навколишнє середовище пов'язані з варіаціями фізіологічних функцій. «Однак фізіологія ніколи не зможе пояснити ні природу зовнішніх стимулів, ні контекст, у якому індивід на них реагує. Вона ніколи не зможе пояснити безупинно мінливі патерни того, що вважається в суспільстві гарним, бажаним і т.ін., а відтак не зможе пояснити той спектр мотиваційних сил, які рухають індивідом» [39].

Антропологи дотримувалися думки, що поведінка людини – пластичний матеріал і що культура, у якій живе людина, повністю формує її особистість. Основоположниками культурного релятивізму були Ф. Боас і М. Мід. Послідовники цієї теорії зосередилися на встановленні розходжень між культурними групами, не звертаючи уваги на подібності. Культуру вони уявляли як самостійне й цілісне утворення, яке формує людей більшою мірою, ніж люди формують його.

Зовнішній детермінізм, доведений до крайності, стверджує, що поведінка формується винятково набутими асоціаціями й подіями, котрі підкріплюються. У психології ця ідея лежить в основі біхевіоризму, початок якому поклав російській учений І.П. Павлов. В Америці ці ідеї розвивали Дж. Уотсон, а потім Б.Ф. Скіннер. Оперантний ситуаційний підхід Б.Ф. Скіннера, заснований на підкріпленні бажаної поведінки, показав себе як ефективний метод формування певної поведінки у тварин. Щодо людей, то він набув успішного застосування лише у середовищі розумово відсталих з метою навчання їх навичок самообслуговування. Розуміння обмеженості біхевіоральних підходів до формування поведінки почалося в 1950-60-х роках. Найбільшим недоліком біхевіоризму стала повна нездатність пояснити поведінку людей.

Наприкінці XIX – початку XX ст. ведеться активний дослідницький пошук детермінант соціальної поведінки особистості. Характерною рисою багатьох наукових праць цього періоду було виділення того або іншого домінуючого фактору при аналізі соціально-психологічної проблематики. Подібне спрощення зводило основи всіх соціально-психологічних явищ до єдиного пояснення. Так, в У. Баджота та Г. Тарда це наслідування, у Г. Лебона – навіювання, в У. Джеймса – звичка, у В. Мак-Дугалла та У. Троттера – інстинкт, у Е. Дюркгейма та Л. Леві-Брюля – «колективна свідомість».

Вплив на розвиток теорій соціальної поведінки також здійснив сформульований Ч. Дарвіном (1809-1882) принцип природного добору – у боротьбі за існування виживають особини, «найбільше пристосовані». Ч. Дарвін, приписуючи людині природну агресивність, підкреслював свою віру в моральну й соціальну еволюцію людини, що відбувається завдяки соціальним і культурним факторам. Г. Спенсер (1820-1903), засновник соціального дарвінізму, використав ідеї Ч. Дарвіна, щоб довести перевагу одних соціальних груп над іншими. Ідеї соціального дарвінізму розвивають у Франції А. Фуле, А. Еспіна, Р. Вормс, Ж. Лапуж, в Англії – У. Баджот, в Австрії – Л. Гумплович і Г. Ратценхофер, у США – Д. Фіске, А. Смолл, У. Самнер. Позиції цих

дослідників не завжди збігаються, але всі вони виходять із того, що біологічні зміни є детермінантами змін соціальних.

Традиція вивчення соціальної поведінки особистості у психології започаткована працями, виконаними в руслі психоаналізу та біхевіоризму. Психоаналітична орієнтація в соціально-психологічній теорії ґрунтується на дослідженнях засновника психоаналізу З. Фройда, а також на теорії інстинктів соціальної поведінки В. Мак-Дугалла.

Книга В. Мак-Дугалла «Вступ до соціальної психології» (1908 р.), як прийнято вважати, ознаменувала остаточне затвердження соціальної психології як самостійної дисципліни. Основне положення теорії В. Мак-Дугалла формулюється так: цілеспрямовані потяги інтуїтивного характеру, суб'єктивно представлені емоціями, впливають на індивідуальну свідомість і в остаточному підсумку визначають як соціальну поведінку індивіда, так і структуру суспільства [77].

На початку ХХ ст. формується нова наукова теорія – біхевіоризм, який проголошує поведінку головним предметом спостереження й вивчення у психології. Загальний зміст поняття «поведінка» визначався Б. Скіннером і Дж. Уотсоном як схема реакцій (які можна зареєструвати зовні), за допомогою яких індивід пристосовується до навколишнього середовища. Теорія біхевіоризму вийшла за межі психології й набула широкого поширення в системі соціальних наук [6].

Одним із перших окреслив поведінку як предмет психології Дж. Уотсон, засновник біхевіоризму, який вважав, що психологія повинна ґрунтуватися винятково на спостереженні поведінки, а не свідомості. Думки й почуття людей мають значення лише остільки, оскільки вони проявляються у вчинках або яким-небудь іншим способом виражаються в поведінці. Прихильники біхевіоризму вважають, що, за винятком невеликої кількості вроджених інстинктивних реакцій або безумовних рефлексів, інша поведінка є умовно-рефлекторною і утворюється в результаті навчання, тобто закріплення певних реакцій на певні подразники (стимули). Б.Ф. Скіннер стверджував, що поведінка формується під впливом наслідків тих або інших учинків [6].

Теза біхевіористів про те, що будь-яка поведінка цілком обумовлена навчінням, була спростована етологами. Етологи показали вроджену основу більшості форм поведінки, яка спостерігається у тварин. Етологи й зоопсихологи намагалися зрозуміти, яким чином уроджені механізми, що детермінують виникнення й розвиток поведінки, доповнюються впливом середовища, з яким організми вступають у взаємодію. Соціобіологія, навпаки, стверджує, що в основі всіх форм соціальної поведінки людини лежать вроджені структури, властиві їй так само, як і всім іншим представникам тваринного світу. Тобто всі форми соціальної поведінки, властиві людині, існують лише остільки, оскільки вони забезпечують передачу наступним поколінням можливо більшого числа генів, виходячи із суто «еґоїстичних» принципів. Ці дані розширили знання про поведінку людини, але вони були спростовані фундаментальними дослідженнями представників наукової психології.

Детально досліджували категорію соціальної поведінки починають необіхевіористи. Так, Е.Ч. Толменом у схему S-R була введена змінна «I», що означає «індивідуальність». Це було спробою перебороти обмеженість біхевіоризму. Значний внесок у сучасні теорії соціальної поведінки зроблено А. Бандурою (роль фактора наслідування в соціальному навчінні), Ч. Макгвайром (класифікація типів поведінки), Д. Роттером (ідея про локус контролю) [142;143; 149; 151].

У сучасній американській соціальній психології соціальна поведінка визнається основною одиницею вивчення (Г. Шибутані, Г. Полліо, Р. Мартенс, Д. Сток і Г. Селен) [144; 147; 150].

Широкого поширення набуває інтегрований підхід до вивчення соціальної поведінки (з позицій різних соціальних дисциплін), запропонований Ч. Анковиком і Г. Келуджером. У працях В. Мак-Дугалла, Дж.Г. Міда, Е. Мейо, Е. Толмена, Д. Хоманса, Т. Шибутані розглядається складна система детермінант соціальної поведінки й конструюються активні методи поведінкового тренінгу [6].

Західні психологи переважно акцентують увагу на вивченні окремих компонентів системи детермінації соціальної поведінки: несвідомому (З. Фройд); уроджених інстинктах (В. Мак-Дугалл); когнітивній сфері (Ж. Піаже); принципі наслідування, психічного зараження (Г. Тард, Г. Лебон); безпосереднього контакту між індивідами (Д. Хоманс) [6].

Велику кількість досліджень соціальної поведінки впродовж ХХ ст. було виконано в рамках психоаналітичної концепції в межах різних шкіл цього напрямку (А. Адлер, К. Юнг, К. Шутц, Е. Фромм, К. Хорні) [6]. Так, З. Фройд розглядав поведінку особистості, детерміновану певними чинниками, зазвичай ірраціональними, оскільки сама поведінка дуже рідко може бути усвідомленою. Доступна спостереженню поведінка людини є лише верхівкою айсберга – за окремими свідомими зовнішніми формами поведінки прихована величезна сфера несвідомого [127-128]. А.Адлер, на відміну від З. Фрейда, вважав, що в основі поведінки людини лежить несвідоме прагнення зверхності над довколишніми, прагнення бути першим, кращим [6].

Крім психоаналітичного підходу, соціальна поведінка особистості була предметом дослідження ще у двох інших найпоширеніших у ХХ ст. теоретичних напрямках психології: необіхевіоризмі (А. Бандура, Дж. Доллард, Г. Келлі, Д. Тібо) та когнітивізмі (К. Левін, Л. Фестінгер, Ч. Осгуд) [6].

Необіхевіористи вважали, що соціальна поведінка детермінована стимулами, які позитивно або негативно підкріплюють її. Індивід прораховує кількість позитивних і негативних стимулів перед вчиненням певної дії. Він обов'язково враховує не тільки власний, але й чужий досвід.

Когнітивний підхід заперечує інтуїтивізм психоаналізу та механіцизм біхевіоризму і наполягає на вирішальній ролі раціонального знання в соціальній поведінці суб'єкта.

Відповідно до поглядів гештальтпсихологів, структурна організація поведінки в цілому грає більш важливу роль, ніж окремі вчинки. Не можна зрозуміти сенс поведінки, якщо розглядати її компоненти окремо.

Незважаючи на історичне суперництво психоаналізу, необіхевіоризму та когнітивізму, у кінці ХХ ст. чітко окреслилася тенденція взаємопроникнення їхніх ідей. Вивчення поведінки особистості, а саме соціальної поведінки, збагачується результатами досліджень у руслі всіх трьох теоретичних напрямів, які доповнюють і врівноважують один одного.

Еклектичність на сьогодні найбільш властива сучасним прихильникам аналітичної психології К.Г. Юнга і проявляється як у теоретичних побудовах, так і в практичній роботі психологів-юнгіанців. Визнаючи поведінку особистості залежною від ієрархії її мотивів, більшою мірою неусвідомлених, постюнгіанці не вважають цю залежність безперечною, а мотиваційну структуру незмінною. Воля раціональної сфери психіки, по суті, виражається у волі інтерпретації. Особистість, на думку неюнгіанців, безперестану інтерпретує власні емоційні реакції й учинки, дії інших людей, своє й чуже минуле в прагненні оцінити сьогодення й визначити майбутнє. Прийняття особистістю рішення залежить від інтерпретації обставин і власних здатностей. Разом з тим характер інтерпретації сам детермінований сформованими особливостями особистості. Тільки спілкування, зіткнення з особистістю іншого дає змогу розширити діапазон інтерпретацій і, отже, волю вибору. Міжособистісне спілкування не тільки надає можливості одержання інформації й «соціального навчіння», наслідування зразків, але й сприяє розкриттю потенціалу особистості за допомогою переструктурування її мотиваційної сфери й системи цінностей [6].

У соціальній філософії соціальна поведінка вивчається як вторинний феномен, як реконструкція імпульсів зовнішнього середовища або внутрішнього світу особистості, як похідне від чого-небудь, наприклад, «практичного розуму» (І. Кант) [55], соціального характеру (Е. Фромм) [132]. Філософи-прагматики (У. Джеймс, Дж. Дьюї, Дж. Мід, Ч. Пірс) намагалися розробити новий підхід стосовно дослідження соціальної поведінки в аспекті пристосування людини до соціуму. Прагматизм має виражений антикогнітивний характер, що обмежує сферу вивчення соціальної поведінки [131-133]. Спробу перебороти розрив між сферою свідомості й дії зробив М.Бахтін, філософія якого орієнтована на людину, її вчинки як акти буття [132]. У працях М. Хайдеггера поведінка також визначається як основний елемент буття [131].

У соціології здобув визнання підхід до вивчення соціальної поведінки людини як представника великих соціальних груп, суб'єкта соціальної взаємодії. Соціологічна парадигма соціальної поведінки заснована на традиціях американської соціології, що розвивалася в рамках позитивної соціальної орієнтації, яка почала формуватися у 20-х рр., а вже в 50-60-х рр. на неї орієнтувалася більшість західних соціологів. Соціальна поведінка розглядається через логіку соціальної дії, теорія якої розроблена М. Вебером, Ф. Знанецьким, Р. Макайвером, Г. Беккером, В. Парето, Т. Парсонсом, Ю. Хабермасом [131-132]. Так, Ж. Фурастьє підкреслює її складність і акцентує увагу на бракові рівноваги між соціальним і біологічним у поведінці людей [133].

Сучасні російські соціологи В.С. Афанасьєв, А.Г. Здравомислов, Г.В. Осипов, Ж.Т. Тощенко, С.Ф. Фролов, В.М. Шепель, В.О. Ядов [88; 122; 139] розглядають соціальну поведінку як соціальні дії індивідів або соціальних груп.

Цілеспрямована поведінка особистості аналізується у працях Є.М. Коржової та Н.Ф. Наумової.

Соціальна поведінка в аспекті відхилення від норм є предметом досліджень Я.І. Гилинського та Н.В. Кудрявцева.

У 30-х роках ХХ століття сформувалася етологія (від грец. *ethos* – вдача, характер) як наука про порівняльний опис поведінки особини в природному для даного виду середовищі перебування. Виникнувши як описовий напрямок, пов'язаний із вивченням інстинктів, етологія перетворилася в цілісну концепцію аналізу поведінки в онто- і філогенезі та вивчення її механізмів і їх пристосувального значення. На сьогодні етологія людини є самостійною наукою, вона вивчає реальні прояви поведінки, а не їх відбиття у свідомості. Традиційний об'єкт дослідження етологів – універсальні основи людської поведінки, уроджені поведінкові програми й інстинктивні (несвідомі) форми поведінки. Дослідження етологів орієнтовані на виявлення загальнолюдських стратегій поведінки й аналіз механізмів, які лежать у їхній основі. Традиційно порушуються питання про еволюційне походження форм поведінки, пропонуються схеми відновлення етапів формування поведінки у філогенезі.

У 90-х роках сформувалися основні напрями досліджень етології людини: невербальна комунікація, аналіз жестової та мімічної комунікацій і значення цих форм поведінки в соціальному спілкуванні в різних культурах (П. Екман, В. Шифенхоевель, І. Айбл-Айбесфельдт); процеси соціалізації та формування поведінкових стереотипів (П. Сміт, Р. Хайнд, П. Лафренсьєре, К. Макдональд); аналіз механізмів агресії й пост-конфліктної поведінки (Ф. де Ваал, П. Вербик, М. Бутовська, А. Козинцев, А. Лунардіні); сексуальні вподобання й вибір шлюбних партнерів (К. Граммер, Р. Данбар, Д. Ланкастер); ритуали й ритуалізація (Р. Бейлі, В. Шифенхоевель, Е. Стратерн); пускові стимули, релізері соціальної кооперації (Р. Бойд, Ф. Салтер, П. Річардсон); крос-культурні дослідження бюджету часу й соціальних переваг у традиційних суспільствах (Р. Бейлі); взаємодія «мати-дитина», «батько-дитина» і формування прихильностей (Д. Боулбі, Р. Манро); формування гендерних відмінностей у поведінці (К. Ембер, М. Ембер, П. Сміт); моделювання соціальної організації ранніх гомінід (Ф. де Ваал, Р. Данбар, У. Макгрю, Д. Моор, Р. Ренхем, Д. Сілк); прикладна етологія (у психіатрії й психотерапії) (М. Дерягіна, М. Макгауйр, Н. Рендолф, В. Самохвалов, Г. Соренсен, Ш. Тайге). Вивчення поведінки в етології здійснюється на базі структурно-динамічного підходу. У рамках системного підходу в етології поведінка визначається як система взаємозалежних компонентів, що забезпечує інтегровану оптимальну відповідь організму при взаємодії із середовищем.

Проблеми соціальної поведінки у працях представників радянської школи психології та соціології не набули достатнього висвітлення у зв'язку з тим, що найбільш впливовим, особливо серед психологів, тривалий час був *діяльнісний*

підхід. У його основу була покладена розроблена С.Л. Рубінштейном, О.Н. Леонтьєвим, Г.В. Суходольським та ін. теорія, відповідно до якої особистість розглядається як умова та продукт діяльності [116].

У радянській психології поведінка традиційно досліджувалася в контексті теорії діяльності. Праці М.Я. Басова, П.П. Блонського, М.О. Бернштейна, Л.С. Виготського створюють теоретичні підстави для розвитку діяльнісного підходу. Так, П.П. Блонський визначав поведінку людини як процес, обумовлений наслідуванням і соціальним взаємоприсотуванням. Скажімо, М.О. Бернштейн трактував поведінку відповідно до її регуляції з боку очікуваного результату, «моделі потребового майбутнього» [6].

Становлення діяльнісного підходу відбувалося на основі концепції історії культури Л.С. Виготського як розвитку системи знаків, що служать для управління поведінкою людини. Учений вважає психічне походним від суспільних відносин і основними одиницями психології визнає «знак», «значення», «переживання», тобто дослідженню має підлягати не діяльність, а свідомість. У Л.С. Виготського «розвиток поведінки» майже синонімічний «психічному розвитку», і відтак для поведінки правомірними є закономірності, виявлені для конкретних психічних функцій [36].

У наступні роки «поведінку» стали розуміти більш вузько – як позначення певних зовнішніх форм, зовнішніх проявів людської активності, що мають особистісно-суспільну мотивацію.

П.К. Анохін уважав, що в основі поведінки лежать специфічні системні явища – функціональні системи.

Д.М. Узнадзе запропонував класифікацію форм поведінки, у яку входять такі форми, як праця, гра, художня творчість і т.д. Він уважав, що поведінка є реалізацією конкретної підготовленості. Жодна дія не виникає з нічого: їй передує установка – готовність суб'єкта до сприйняття майбутніх подій і дій у певному напрямку; ця неусвідомлювана готовність – основа доцільної активності людини.

С.Л. Рубінштейн не зводив усього розмаїття взаємодії людини зі світом лише до діяльності. Зіставляючи поняття «діяльність» і «поведінка», він показує, що саме тоді, коли мотивація діяльності зсувається зі сфери речової, предметної, у сферу індивідуально-суспільних відносин і набуває в діях людини провідного значення, «діяльність людини здобуває новий специфічний аспект. Вона стає поведінкою в тому особливому смислі, яке це слово має, коли по-російськи говорять про поведінку людини. Вона докорінно відмінна від «поведінки» як терміна біхевіористської психології, що зберігається в цьому значенні в зоопсихології. Поведінка людини містить у собі ставлення до моральних норм як визначального моменту» [105, с.537]. Отже, для С.Л. Рубінштейна поведінка є особливою формою діяльності. Діяльність стає поведінкою лише тоді, коли мотивація людських дій із предметного плану переходить у план індивідуально-суспільних відносин. Якщо одиницею аналізу діяльності виступає дія, то одиницею аналізу поведінки є вчинок. При цьому вчинок – лише така дія людини, «у якій провідне значення має свідоме ставлення людини до інших людей..., до норм суспільної моралі» [105, с.9]. У

С.Л. Рубінштейна провідним пояснювальним принципом є ідея дії як одиниці системи психології у зв'язку із принципом єдності свідомості й діяльності. Дія – одиниця діяльності, у якій свідомість проходить своє історичне й онтогенетичне становлення, будучи продуктом розпредметнення об'єкта й опредметнення суб'єкта, «ідеальним планом» і «стороною діяльності», під час якої суб'єкт, змінюючи, пізнає світ. Закладається фундамент діяльнісного підходу, покликаного зняти протиставлення зовнішнього й внутрішнього, об'єктивного й суб'єктивного, соціального й індивідуального.

Б.Г. Ананьєв питання про співвідношення «поведінки» й «діяльності» розглядав в аспекті того, яке із цих двох понять є більш загальним, родовим. Він уважав, що його розв'язання може бути різним залежно від ракурсу вивчення людини. Так, при дослідженні особистості та її структури більш широким повинне визнаватися поняття поведінки, а діяльність і її види (наприклад, професійна і т.ін.) у цьому випадку є приватними поняттями. Тоді особистість стає суб'єктом поведінки, «за допомогою якого реалізується потреба в певних об'єктах-ситуаціях» [4, с. 160]. Б.Г. Ананьєв вважає поведінку людини родовою характеристикою і вводить поняття «соціальної гармонії поведінки» – своєрідного поєднання прав і обов'язків [5].

Для О.М. Леонтьєва діяльність є універсальним пояснювальним поняттям, тому він не вводить поведінки до спеціального теоретичного осмислення [70]. Науковець досліджує діяльність і доходить висновку, що всі психічні феномени людини є її перетвореними формами. Внутрішнє виводиться із зовнішнього. Тут він розходить у поглядах і з Л.С. Виготським, і з С.Л. Рубінштейном, і це вже інша версія діяльнісного підходу.

Суттєво іншим є розуміння поведінки у В.А. Роменця. Цього вченого і С.Л. Рубінштейна споріднює тлумачення дії як одиниці системи психології. Концепція В.А. Роменця дозволяє наблизитися до розв'язання питання про активність психічного як явища серед явищ матеріального світу. В.А. Роменець трактує образ світу як об'єктивований у продуктах культури процес історичного й онтогенетичного самопізнання й самотворення людини, унаслідок чого діяльнісний підхід перетворюється в культурологічний. Необхідність в узгодженні матеріального й ідеального відпадає. Принципом психологічного пояснення стає ідея вчинку «як способу самодетермінації в людській поведінці на основі самопізнання й самотворення з формуванням сенсу життя як психологічної проблеми» [102-104].

Радянські психологи також акцентували свою увагу на аналізі потреб (А.В. Петровський), почуттів, інтересів, ідеалів, світогляду (С.Л. Рубінштейн), установок (О.Г. Асмолов) як спонукальних сил соціальної поведінки. Питанням поведінки приділяється увага в працях, присвячених моральній проблематиці та девіаціям поведінки. Створено велику кількість типологій і класифікацій соціальної поведінки, але жодна з них не є загальноновизнаною.

На сьогодні більшість психологів розглядає соціальну поведінку як системне утворення. Проблема аналізу соціальної поведінки особистості зумовлена поліаспектністю цього феномена й відповідно його

міждисциплінарним характером. Можна констатувати зазіхання представників різних галузей науки на володіння необхідним і достатнім знанням сутності феномена соціальної поведінки особистості без належного врахування її системної організації. Актуальна проблема психології полягає в тому, щоб разом із представниками суміжних галузей знання розробити методологію і мову спільної діяльності з вивчення соціальної поведінки особистості, що забезпечить перехід досліджень цього складного феномена на якісно новий рівень, адекватний системній організації об'єкта дослідження. Також треба зазначити, що в радянській психології першої половини ХХ ст. склалася ситуація, коли критика напрямів, у межах яких намагалися вирішити проблему адекватного пізнання особистості в системі її соціальних зв'язків (рефлексології, реактології, поведінкової психології, концепції біхевіоризму й необіхевіоризму), надовго виключила з наукового обігу саме поняття «поведінка». Лише у 80-х роках ХХ ст. у радянській науці відбулася реабілітація категорії «поведінка» та почали з'являтися спроби її використання для цілісного розуміння особистості. Як свого часу відзначив болгарський філософ В. Момов, у галузі досліджень людини все більш перспективною стає проблематика поведінки особистості – її цілісний аналіз, процес її формування й розвитку. Поведінкова проблематика здобуває «лідерський статус». Однак зростання інтересу до категорії поведінки не призвело до однозначного загальноприйнятого її визначення і тлумачення.

Прогалини, викликані браком ґрунтовних і всебічних досліджень категорії соціальної поведінки, частково заповнюють праці А.П. Вардомацького, Є.М. Пенькова та Ю.В. Сичова. Так, зокрема А.П. Вардомацький показав, яким чином феномени масової поведінки (соціально-психологічні механізми) сприяють засвоєнню індивідами етичних норм на рівні мікросередовища. Науковець визначив специфічні відносини між мораллю й соціальною психікою. Його погляди перегукуються з ідеями болгарського філософа В. Вічева [33]. Скажімо, Є.М. Пеньков розглядає механізми регулювання соціальної поведінки за допомогою соціальних норм, а Ю.В. Сичов робить висновок, що соціальна поведінка породжується не тільки внутрішніми потребами, але і їх взаємодією з умовами зовнішнього буття.

Спроби побудови схеми розвитку поведінки привели до уявлення про існування двох видів поведінки: вродженої і набутої. Уроджена («інстинктивна») поведінка є автоматизованою і стійкою. Вона властива видам і в нормальних умовах є видотиповою ознакою. Інстинктивна форма поведінки здійснюється за законами біологічної еволюції. Вона зафіксована в генетичній програмі організму й розгортається в міру його дозрівання. Набута поведінка, що формується за життя кожного окремого індивіда, в ході онтогенезу забезпечує пристосування індивіда до умов середовища. Якщо перша форма поведінки – інстинктивна – зафіксована й непласична, то набута поведінка здійснює пристосування інстинктивної поведінки до зовнішнього світу. В усіх аспектах поведінки людини постійно проявляється, з одного боку, основа, успадкована від попередніх поколінь, а з іншого – безліч безперервних впливів

фізичного й соціального середовища. Розвиток поведінки можна зобразити як обростання інстинктивної поведінки механізмами пристосування.

Узагальнюючи проаналізоване, сформулюємо положення, що мають бути покладені в основу дослідження будь-якого типу чи форми соціальної поведінки особистості.

Визнаючи обґрунтованість усіх перерахованих досліджень, необхідно підкреслити той факт, що в галузі вивчення соціальної поведінки особистості залишаються невирішеними такі питання, як місце соціальної поведінки в структурі соціальної взаємодії, місце соціальної поведінки в структурі поведінки особистості, структура соціальної поведінки, типологія соціальної поведінки, генеза форм і типів соціальної поведінки, форми реалізації соціальної поведінки, взаємозв'язок різних детермінант соціальної поведінки, класифікація її регуляторів тощо.

Соціальну поведінку не можна розглядати у відриві від свідомості людини – закономірним є принцип єдності свідомості й поведінки. Мотиви й установки поведінки можуть бути (повністю або частково) усвідомлені людиною, але можуть і зовсім нею не усвідомлюватися, особливо якщо суперечать суспільним нормам та ідеальному образу «Я». Тоді справжня мотивація вчинків прикривається раціональним їх мотивуванням, що виправдує сумнівні, з моральної точки зору, дії. Мотиви можуть не відразу усвідомлюватися особистістю й у тому випадку, якщо її соціальна поведінка здійснюється інтуїтивно в незвичній для індивіда ситуації

При вивченні будь-якої форми соціальної поведінки важливим є питання про джерела її виникнення й динаміки. Основними регуляторами соціальної поведінки на рівні особистості є її соціальні установки, психологічні особливості, цінності, потреби й мотиви.

Одним з основних концептуальних положень соціальної психології є теза про те, що індивідуальна психіка, а також колективні утворення (від неформальних соціальних груп до цілих націй) повинні розглядатися як системи, що перебувають у стані напруги. Відповідно до принципу системності соціальна поведінка повинна розглядатися як процес, для вивчення якого необхідно виокремити його внутрішні протиріччя, встановити зв'язки та залежності. Поведінка має виводитися з усієї кількості одночасно співіснуючих фактів, а ці факти утворюють систему, тому стан кожної частини системи залежить від будь-якої іншої його частини. Існування простих механічних закономірностей, що співвідносять окремі стимули з конкретними реакціями, не можливе, тому що й ті, й інші вбудовані в динамічний контекст, який видозмінює й обмежує дія цих закономірностей. Деякі з них є рушійними, а деякі – стримувальними силами. Тож не можна обмежитися лише вивченням детермінуючих факторів. Аналіз стримувальних факторів важливий для розуміння й прогнозування ефекту дії стимулу, такою ж мірою як і аналіз самого цього стимулу.

У науковому обігові галузей, що займаються тими або іншими аспектами відтворення людини, уживаються одночасно два терміни – «*прокреація*» і

«репродукція», наприклад: поведінка прокреативна (репродуктивна), мотивація прокреативна (репродуктивна), установки прокреативні (репродуктивні), здоров'я прокреативне (репродуктивне), права прокреативні (репродуктивні), культура прокреативна (репродуктивна), ритуали прокреативні (репродуктивні).

Обираючи термін для власного дослідження, потрібно з'ясувати етимологію обох термінів, визначитися з традицією застосування кожного з них у науковій літературі та окреслити проблемне поле, що може бути охоплене певним терміном.

«Прокреація (від лат. *pro* – уперед і *creatio* – створення) – функція відтворення, розмноження. Синонім – зачаття» (Джерело: Словарь сексуальных терминов).

«Прокреація (лат. *procreatio* – народження, поява на світ; синоніми – репродукція, репродуктивна форма) – відтворення потомства. Сексуальна функція містить у собі прокреацію як засіб для введення генетичного матеріалу чоловіка (сперматозоїдів) у статеві шляхи жінки з метою дітородіння. Пізнання тонких механізмів прокреативних процесів, розвиток контрацепції привело до можливості регулювати й планувати дітородіння, не обмежуючи статевої активності» (Джерело: Сексологическая энциклопедия).

«Прокреація – відтворення потомства; прокреативна сексуальність – та, що має за свою мету дітородіння» (Джерело: Сексологический словарь).

«Прокреація (лат. *procreatio* – народження, поява на світ) – відтворення потомства. Синоніми: зачаття, репродукція» (Джерело: Большой медицинский словарь).

«Репродукція (*re-* + лат. *productio* виробництво): 1) у біології - див. *Розмноження*; 2) у психології – див. *Відтворення*. Синоніми: автотипія, відтворення, відновлення, картина, мікрорепродукція, розмноження, малюнок, самовідтворення, фоторепродукція» (Джерело: Большой медицинский словарь).

«Репродукція – відтворення, відновлення» (Джерело: Полный словарь иностранных слов, вошедших в употребление в русском языке. – Попов М., 1907).

«Репродукція – новолатинськ. *reproductio*, від лат. *re* знов, знову, *producere* виводити. Відтворення зруйнованих або ушкоджених частин» (Джерело: Объяснение 25000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык, с означением их корней. – Михельсон А.Д., 1865).

«Репродукція – (*re-* + лат. *productio* виробництво, витвір):

1) відтворення малюнка, картини, друкованого тексту й т.ін. засобами поліграфії або фотографії;

2) відтворене за допомогою друку зображення – малюнок, картина, фотографічний знімок і т.п. ;

3) *біол.* самовідтворення, розмноження, виробництво потомства;

4) *психол.* відтворення відбитого й збереженого в пам'яті» (Джерело: Новый словарь иностранных слов. – Ву EdwART, 2009).

Таке ж тлумачення слова «репродукція» знаходимо у виданнях «Большой словарь иностранных слов. – М.: Издательство «ИДДК», 2007», «Крысин Л. П. Толковый словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1998», «Толковый словарь русского языка: В 4 т. /Под ред. Д.Н. Ушакова. – М., 1935-1940».

Відповідно в сучасних словниках та енциклопедіях пояснюється «прокреативний(а)» – як породжуючий(а), а «репродуктивний(а)» – як відтворюючий(а).

Аналіз застосування термінів «прокреативний(-а, -і)» та репродуктивний (-а, -і)» у працях науковців різних галузей, які займаються тим чи іншим аспектом відтворення людини, дозволив:

- зробити висновок, що, незалежно від наукової галузі, різними науковцями застосовуються одночасно терміни «прокреативний» і «репродуктивний» (подекуди натрапляємо на «генеративний» та «відтворюючий»); також трапляється застосування одночасно обох термінів як синонімічних в одного автора;

- виявити такі усталені словосполучення, як «репродуктивна медицина», «репродуктивні органи», «репродуктивні права», «репродуктивна праця» (і ніколи: «прокреативна медицина», «прокреативні органи», «прокреативні права», «прокреативна праця»);

- виявити неусталені словосполучення «поведінка прокреативна (репродуктивна, генеративна, відтворююча)», «здоров'я прокреативне (репродуктивне)», «подія прокреативна (репродуктивна)», «установки, норми прокреативні (репродуктивні)», «туризм прокреативний (репродуктивний)».

Зважаючи на вищесказане, можна зробити кілька узагальнень:

- по-перше, віддіслівний іменник «репродукція» та похідний від нього прикметник «репродуктивний(-а, -і)» охоплюють широке коло феноменів відтворення об'єктів, суб'єктів, систем (фізичних, біологічних, соціальних, психологічних), натомість віддіслівний іменник «прокреація» та похідний від нього прикметник «прокреативний(-а, -і)» описують феномени, які, власне, зводяться до біологічного відтворення;

- по-друге, репродуктивна поведінка суб'єктів різного рівня (особистість, група, соціум, людство) охоплює все поле феноменів відтворення біосоціальної системи, а не тільки відтворення людини;

- по-третє, у психологічній літературі склалася традиція застосування означення «репродуктивний» передовсім до процесів мислення, а не до поведінки, а отже, застосування терміна «репродуктивна поведінка» може асоціюватися з поняттям «репродуктивне мислення», яке визначається як мислення, що «характеризується застосуванням готових знань і вмій та має справу з такими завданнями, розв'язання яких кимось колись уже було знайдене». Відповідно «репродуктивна поведінка» може бути витлумачена як поведінка, що характеризується застосуванням готових знань.

Отже, нам видається доцільним для означення поведінки особистості, спрямованої на відтворення іншої особистості шляхом її народження і

залучення до культури й соціуму, використання терміна «поведінка репродуктивна».

Зауважимо, що термін «репродуктивна поведінка» є широко вживаним у соціології та демографії, де вона традиційно визначається як система дій і стосунків особистості, яка опосередковує народження або відмову від народження дітей будь-якої черговості в шлюбі або поза шлюбом; є цілісною реакцією (за своїми фізичними та психічними компонентами) на зовнішні й внутрішні стимули і складається не тільки з дій, що проявляються зовні, але і внутрішніх, активних, проте прихованих психічних актів і станів (імпульсів, установок, мотивів, настроїв і т.п.). Зовнішніми стимулами репродуктивної поведінки є цінності й норми, внутрішніми – потреби [108].

Термін «репродуктивна поведінка», замість «свідоме батьківство» та «планування сім'ї», був запропонований уперше 1970 року В.О. Борисовим. Термінологія репродуктивної поведінки стала широко розповсюдженою завдяки роботам А.І. Антонова, В.А. Белової, В.М. Архангельського, Л.Є. Дарського, В.М. Медкова, О.Б. Синельникова [8]. Поняття затвердилося в радянській демографії та соціології на противагу таким поняттям, як «генеративна поведінка» (В.О. Сисенко, В.С. Стешенко, В.П. Піскунов та ін.), «прокреативна поведінка» (А.Г. Вишневський, С.І. Голод). Широке поширення терміна «репродуктивна поведінка» у демографії, соціальних і природничих науках відбулося завдяки чіткому розрізненню понять «народжуваність» та «плідність», а також у зв'язку з тим, що створилася можливість розглядати всі детермінанти народжуваності крізь структуру поведінки. Отже, необхідно розрізняти фактори потреби в дітях, фактори ситуації її реалізації та фактори результатів поведінки.

Ми вважаємо, що таке визначення репродуктивної поведінки є обмеженим, адже фактом біологічного відтворення функція відтворення людської особи не закінчується, а тільки розпочинається. Термін «репродуктивна поведінка» запозичений із біології, де таке звужене (дітородіння або відмова від нього) тлумачення є доцільним. Але коли ми говоримо про відтворення людини – істоти біосоціальної та соціокультурної, то не можна обмежитися лише констатацією факту народження нової істоти (біологічним відтворенням). Біологічне відтворення є стрижневим, адже індивід є тим субстратом, на якому розвивається система особистості. Відтворення нової людини передбачає відтворення і її соціокультурної сутності. Тому при розгляді репродуктивної поведінки людини потрібно говорити як про «систему дій і стосунків, яка опосередковує народження або відмову від народження дитини», так і про догляд за дітьми, їхнє виховання й навчання, а також про набуття дорослими індивідами нових соціальних і психологічних властивостей як суб'єктів репродуктивних дій. Тому до розуміння поняття репродуктивної поведінки, безумовно, слід увести виконання батьківських функцій, а пізніше і функцій дідуся та бабуся. З іншого боку, батьківство є детермінантою розвитку особистості дорослого. Так, Г.С. Абрамова, виділяє у віці дорослості як детермінанти розвитку особистості побудову інтимних стосунків, просоціальну поведінку й виконання батьківської функції. І саме батьківство дозволяє

вирішити не тільки соціальні, але й екзистенційні завдання. Воно пов'язане із просоціальною поведінкою і відповідальністю, толерантністю і турботою, дозволяє досягти продуктивності, крім того, є реалізацією потреб людини.

Репродуктивна поведінка – одна з найбільш значущих сфер людського життя. Біологічний зміст репродуктивної поведінки полягає в тому, що вона забезпечує постійне збереження людства як виду, і з нею певною мірою пов'язані всі основні потреби людини (потреба в задоволенні статевого потягу, потреба в безпеці, потреба в приналежності та любові, потреба в повазі, потреба в самоактуалізації).

Акти репродуктивної поведінки не обмежуються тільки вузькою ділянкою біологічної репродукції, але впливають на відтворення всього середовища людського існування. Особливості репродуктивної поведінки окремої особистості явно або латентно позначаються на протіканні діяльності й психічних процесів у всіх інших сферах активності людини, навіть у тих, які формально дуже далекі від суто репродуктивної поведінки.

Варто зупинитися ще на одному моменті. Відтворення соціокультурної сутності людини відбувається не в єдиний спосіб (родительство). Людство створило велику кількість соціальних інститутів і освоїло велику кількість соціальних практик, спрямованих на відтворення соціокультурної сутності.

Традиційно в соціології та демографії прийнято виділяти потребу, яка визначає репродуктивну поведінку як «потребу в дітях». А. І. Антонов пояснює потребу в дітях як «соціально-психологічну властивість соціалізованого індивіда, що проявляється в тому, що без наявності дітей і належної їх кількості індивід зазнає труднощів як особистість» [8, с. 376].

В.В. Бойко зазначає, що «потреба в дітях – це стійкий соціально-психологічний стан індивіда, обумовлений, по-перше, прагненням мати типову для даного суспільства кількість дітей у родині й дати їм не гірше від типового за якістю виховання, по-друге, чадолубством (тобто глибоко засвоєними установками стосовно дітей узагалі), що проявляється в тому, що без наявності дітей або певної їх кількості індивід зазнає труднощів самореалізації себе як особистості» [26, с. 61].

Ці визначення не пояснюють сутності репродуктивних потреб особистості і не дозволяють наблизитися до пояснення природи репродуктивної поведінки. В.О. Борисов зауважує: «Якщо сама структура поведінки визначається в психології як послідовність такого типу: *потреба (імпульс), установка, мотив, дія*, то історія вивчення демографами репродуктивної поведінки розвивається у зворотній послідовності: *результати поведінки, вивчення думок, установок* і, нарешті, *потреба сім'ї в дітях*» [29, с. 96].

Можна дійти висновку, що фіксація лише зовнішніх фактів поведінки є недостатньою: треба враховувати й внутрішні факти, соціально-психологічні структури – ціннісні орієнтації особистості, її установки, мотиви й потреби, адже репродуктивна поведінка виражається не тільки в зовнішніх учинках, репродуктивних подіях, але й у змінах цих внутрішніх структур, переконань, установок і мотивів.

Найважливіша в теоретичному відношенні перспектива психологічного дослідження репродуктивної поведінки людини полягає в можливості значного просування в розв'язанні проблеми конкретних механізмів інтеграції біологічного й соціального в людині. Зі зміною способу задоволення потреби змінюється й сама потреба, і відповідно соціокультурна трансформація натурального феномена неминуче створює й специфічну ділянку культурної норми, закономірності якої не можуть бути виведені з біологічних основ.

Актуальним завданням психологічного дослідження феномена репродуктивної поведінки людини є перевірка гіпотези про те, що соціокультурні регламентації – у вигляді інтеріоризованої індивідом в онтогенезі системи соціальних норм, заборон і заохочень – у ході зміни реалізації біологічної функції через її знаково-символічне опосередкування впливають на біологічну складову репродуктивної поведінки особистості й динаміку основних процесів у цій сфері не менше, ніж біологічні детермінанти.

Репродуктивна поведінка особистості – утворення багаторівневе, тому цілісне вивчення цього феномена передбачає і його порівневий аналіз. Пояснити природу поведінки – значить відкрити закони, які управляють поведінкою. Якщо відмовитися від пояснення й обмежитися описом репродуктивної поведінки, то не видасться можливості проникнути в її природу. Тому не можна обмежитися описом зовнішніх форм репродуктивної поведінки, а необхідно через дослідження її окремих актів іти до вивчення її психологічної сутності. Іншими словами, предметом дослідження повинні стати детермінанти, механізми, структура й функції репродуктивної поведінки особистості.

Спробуємо дати робоче визначення репродуктивної поведінки особистості. *Репродуктивна поведінка особистості – утворення системне. Репродуктивна поведінка особистості є поняттям підлеглим, що безпосередньо входить до складу більш загальних родових понять – «поведінка» та «соціальна поведінка», і як різновид останньої вона включає всі її компоненти, відтворює структуру й характеристики, володіючи, однак, особливою видовою ознакою, що кардинально відрізняє її від інших видів соціальної поведінки. До такої ознаки ми відносимо насамперед свідому, цілепокладальну, довільну, спільну й творчу активність суб'єкта репродукції, спрямовану на відтворення різних компонентів біосоціальної і соціокультурної реальності.*

1.2. Теоретико-методологічні засади дослідження репродуктивної поведінки особистості

Відповідно до концепції трьох історичних типів наукової раціональності В.С. Стьопіна, дослідники (Д.О. Леонт'єв, М.С. Гусельцова, В.П. Зінченко, Н.В. Чепелєва) констатують перехідний стан психологічного знання – від класичного й некласичного до постнекласичного [42; 43; 69; 71].

Перехід науки на постнекласичну стадію розвитку привів до зародження міждисциплінарного дискурсу, і відповідно вибір єдино правильного методологічного напрямку дослідження неможливий і шкідливий. У рамках постнекласичного підходу дослідження репродуктивної поведінки передбачає узгодження різних наукових теорій і парадигмальну толерантність, множинність методологічних орієнтирів, вироблення загальнонаукової мови, адекватної як для природничо-наукового, так і для гуманітарного знання; критичне самоосмислення в мінливих дослідницьких контекстах; герменевтичний стиль мислення. Важливо підкреслити, що різні типи наукової раціональності не заперечують один одного, а доповнюють, передбачаючи принципово різне бачення об'єкта дослідження. Відповідно й дослідження репродуктивної поведінки особистості на основі постнекласичної парадигми передбачає комплексність методології, методологічних підходів і методів.

При розробці методологічних підстав соціально-психологічного дослідження репродуктивної поведінки ми виходимо з уявлень про методологію як систему принципів наукового пізнання, пояснювальних моделей і методів дослідження. Традиційно виділяють чотири рівні методології: рівень філософської методології; рівень загальнонаукових принципів і форм дослідження; рівень конкретно-наукової методології; рівень методики й техніки дослідження, практичної діяльності [34].

Дослідження репродуктивної поведінки особистості ґрунтується:

- на *загальнофілософському рівні* – на принципах діалектики, принципах раціогуманізму та філософії постмодерну;

- на *загальнонауковому рівні* – на системній методології та її подальших розробках у вигляді синергетики, структурно-функціонального, семіотичного, герменевтичного підходів, соціального конструктивізму;

- на *рівні методології психології* – на принципах постнекласичної психології, культурологічного підходу, когнітивного підходу;

- на *рівні конкретно-наукової методології* – на модельному підході, якісних та кількісних методах.

Теоретичною основою дослідження є культурно-історична концепція Л.С. Виготського, вчинковий підхід В.А. Роменця, теорія ставлень В.М.Мясищева, раціогуманістичний підхід у психології Г.О. Балла.

1.2.1. Методологічні підстави дослідження репродуктивної поведінки особистості

Загальнофілософський рівень

Принципи діалектики (розвитку, загального зв'язку, детермінізму, історизму, системності й цілісності) [131].

Принципи раціогуманізму. Поняття «раціогуманізму» як форми гуманістичного світогляду, яка, окрім іншого, має істотні методологічні імплікації, уведене в науковий обіг Г.О. Баллом. Головні ідеї раціогуманізму та прикладні можливості його застосування обґрунтовуються вченим у численних змістовних публікаціях [12 - 20].

Надамо стислий виклад ідей та принципів раціогуманізму, важливих у психологічному дослідженні репродуктивної поведінки.

Принцип раціогуманізму передбачає у світоглядному плані визнання інтелектуальної культури (і науки як її головного осередку) одним із найважливіших здобутків людства, а в методологічному плані – максимальне використання цього багатства, у його гармонійній взаємодії з іншими складниками культури для розширення знань про людину та їх гуманістично орієнтованого практичного застосування. Принцип раціогуманізму є особливо значущим для психології, де вимагає насамперед взаємодії природничої та гуманітарної методологічних традицій [17].

Структура системи принципів раціогуманізму є ієрархічною – трирівневою. «На найвищому й середньому рівнях ієрархії виокремлюються певні групи принципів; при цьому кожна наступна група може розглядатися як частина попередньої, але така, що потребує поглибленого розгляду» [17, с.21].

Найвищий рівень – дві групи принципів:

- принципи раціогуманістичного світогляду;
- принципи раціогуманістичної методології людинознавства.

Середній рівень.

Перша підгрупа:

- принципи взаємодії суб'єкта зі світом;
- принципи взаємодії суб'єкта з іншими суб'єктами;
- принципи гуманістично зорієнтованої соціальної поведінки в сучасному світі.

Друга підгрупа:

- загальні принципи раціогуманістичної методології людинознавства;
- принципи обрання засобів людинознавчої наукової діяльності;
- принципи використання і вдосконалювання категорійно-поняттєвого апарату людинознавства.

«Кожна з шести підгруп охоплює кілька конкретних принципів. Сукупність принципів, належних до всіх підгруп, утворює найнижчий рівень ієрархії у пропонуваній системі. На цьому рівні відношення включення між компонентами системи мають місце лише в окремих випадках...» [17, с.21].

Принципи раціогуманістичного світогляду

Принципи взаємодії суб'єкта зі світом:

- *екологізм* як спрямованість на збереження умов «коеволюції людини і Природи» – гармонійне поєднання *глобалізму* (усвідомлення глобальних тенденцій і небезпек і відповідних системних дій) та *локалізму* (поважання і врахування локальних особливостей, цінностей та інтересів);

- *конструктивізм* (активне ставлення до світу, готовність впливати на нього, керуючись гуманістичними цінностями) – у поєднанні з реалізмом (поважанням об'єктів такими, якими вони є, із притаманними їм закономірностями). «Відповідно конструктивні впливи здійснюються насамперед шляхом виявлення позитивних (відповідно до гуманістичних

цінностей) можливостей розвитку об'єкта, значущого для суб'єкта діяльності, і наступного регулювання цього розвитку задля сприяння реалізації таких можливостей». Переважна орієнтація свідомості й діяльності на майбутнє;

- *орієнтованість на культуру* (у широкому антропологічному розумінні) в усіх її модусах – усезагальному (загальнолюдському), особливому (етнічному, суперетнічному, субетнічному, професійному, віковому, гендерному та інших компонентах соціуму – включно з малими групами), індивідуальному (особистісному); опертя на неї та підтримка її гармонійного розвитку;

- *орієнтованість на особу* (як характеристику цілісного людського індивіда) передбачає спрямованість на шанування й гармонійне вдосконалення особи в єдності її фізичних, психологічних і духовних властивостей, забезпечення її повноцінного функціонування, на підвищення рівня її власне особистісного розвитку, що вимагає якомога повної й органічної її реалізації в культурі – не лише як носія, а і як суб'єкта останньої;

- *ураховання й гармонізаційне опрацювання суперечностей* передбачає визнання їхньої неусувної; толерантність щодо різних варіантів гуманістично налаштованої соціальної поведінки; докладання зусиль до гармонійного поєднання різних компонентів гуманістично зорієнтованої активності.

Принципи взаємодії суб'єкта з іншими суб'єктами:

- *моральність* – заохочення такого типу поведінки індивідуальних і колективних суб'єктів, у мотивуванні якої істотну роль відіграють відповідні визначальним цінностям культури норми людського співжиття – моральні норми (норми соціальної моралі та норми особистісної моральності), з урахуванням їх прагматичної цінності;

- *толерантність* – повага до інтересів, прагнень, думок суб'єктів (різного рівня), з якими відбувається взаємодія, уникнення догматичної абсолютизації одних позицій та поглядів і абсолютного заперечення інших;

- *діалогізм* – доповнення толерантності заохоченням у розгортанні діалогів (процесів змістової взаємодії, здатних привести до нових, творчих рішень) між носіями різних позицій;

- *медіаційність* – медіаційне опрацювання змістів учасників діалогу, тобто знайдення й використання опосередкованих ланок (медіаторів), які дозволили б змістам, що обстоюються учасниками діалогу, постати компонентами цілісної системи, прийнятної для учасників діалогу.

Принципи гуманістично зорієнтованої соціальної поведінки в сучасному світі:

- *застосування стратегії «win/win»* – чітке розкриття власної позиції й позиції опонента з метою пошуку прийнятної для обох сторін рішення, що максимально задовольняє інтереси всіх учасників;

- *подолання абсолютизації протистояння* – усвідомлення ролі психологічних чинників у конфронтаційних налаштуваннях людських спільнот, а відтак необхідність суспільного регулювання цих чинників;

- *заохочування суспільно прийнятної реалізації конфронтаційної активності;*

- *неконфронтаційна солідарність* – відданість особи певній спільноті, яка не передбачає агресивної конфронтації з іншими спільнотами;

- *поширення гуманістичних ментальних і поведінкових моделей*, вироблених і апробованих у певній соціокультурній царині, на значно ширшу сферу буття;

- *самозастосовуваність гуманістично орієнтованої психології* – гуманістична орієнтація в усіх сферах професійної діяльності психологів;

- при виконанні соціальних ролей *«шукати шлях між Сциллою лицемірства й цинізму*, коли особа в душі байдужа до виконуваної ролі чи навіть зневажає її, *та Харибдою фанатизму*, коли особистість зливається з роллю. Ця мета досягається через додержання системи цінностей, а не якоїсь однієї» [20, с.22];

- *зменшення впливу поведінкових і ментальних моделей*, які заважають реалізації гуманістичних цінностей.

Принципи раціогуманістичної методології людинознавства

Загальні принципи раціогуманістичної методології людинознавства:

- застосування раціогуманістичного світогляду (його принципів і заохочуваних ним моделей свідомості й поведінки) у науковій діяльності;

- подолання застарілих форм ідей і трансформування їх відповідно до нових реалій, знань і викликів;

- упроваджуючи в життя певні ідеї, учений має вірити, по-перше, у те, що ці ідеї є потрібними для розв'язання наукових завдань, що ці ідеї мають певні переваги над іншими ідеями щодо тих самих об'єктів, тому вони обов'язково мають звучати в діалозі з іншими ідеями; по-друге, у те, що саме даний суб'єкт діяльності покликаний обстоювати, застосовувати й розвивати їх, репрезентувати їх у діалозі, у взаємодії з іншими ідеями;

- зацікавлено-конструктивне ставлення має поширюватись на ідеї партнерів, що дозволить долати надмірне протиставлення методологічних підходів;

- трансцендування найпоширеніших форм прояву загальних психологічних закономірностей соціальної поведінки з урахуванням того, що будь-яка методологія має свої психологічні передумови.

Принципи обрання засобів людинознавчої наукової діяльності:

- відкрите, неупереджене ставлення до світу має виявлятися у доборі вченим-людинознавцем засобів науково-пізнавальної діяльності, *готовність залучати до використання в дослідженні найрізноманітніших джерел інформації, поняттєвих і формальних моделей, філософських концепцій*;

- *користуватися залучуваними засобами* такою мірою і в такий спосіб, *щоб вони найкраще прислужилися розв'язанню наукового завдання* бачити «позитивні аспекти і в структуралістській дисциплінованості думки, і в її

постмодерністській розкнутості – і здійснювати (хоч як це нелегко) медіацію між ментальними утвореннями, отриманими на основі цих налаштувань» [20, с.23];

- *репрезентувати складні об'єкти у вигляді систем із чітким виокремленням субстратних, структурних і функціональних властивостей останніх;*

- *раціонально підходити до визначення потрібної складності наукової моделі (прості моделі – для відображення в досліджуваних об'єктах чогось вельми істотного, ускладненні моделей за наявності змістової потреби в урахуванні обставин, від яких простіші моделі абстрагувалися);*

- *враховувати діалектичні закономірності буття;*

- *враховувати суперечливу сутність досліджуваних явищ, зокрема процесів особистісного розвитку.*

Принципи використання і вдосконалювання категорійно-поняттєвого апарату людинознавства:

- *звернення до категорії можливості (або «можливого»);*

- *систематична рефлексія застосовуваного поняттєво-термінологічного апарату, включно із принципами його побудови. Розмежування категорій і понять. «Вони (категорії) ближчі до концептів – складників індивідуальної та суспільної свідомості, які тісніше, ніж наукові поняття, пов'язані з повсякденним мисленням. Кожна категорія репрезентує, у рамках згаданої наукової галузі, якийсь істотний аспект досліджуваного цією галуззю буття і знаходить конкретизацію в наукових поняттях, що є складовими знанневих систем цієї галузі (теорій, концепцій, гіпотез тощо)» [20, с.30];*

- *урахування наявності двох різних методологічних підходів – узагальнювального (орієнтований на найширше використання даного поняття) та розрізнявального (відповідність категорії передовсім найяскравішим проявам відображуваного ним феномена) – рефлексування дослідниками того, яким із підходів вони керуються та які діалоги між прихильниками цих підходів [20].*

Постмодернізм – багатозначний, динамічний, залежний від історичного, соціального й національного контексту комплекс філософських, епістемологічних, науково-теоретичних і емоційно-естетичних уявлень. У філософії постмодернізм знаходиться під впливом тенденції, що виникла в результаті лінгвістичного повороту, здійсненого західною філософією в першій половині ХХ сторіччя. Цей поворот утілюється спочатку в неопозитивізмі, а потім у герменевтиці та структуралізмі. Постмодерністська філософія існує насамперед у постструктуралістському, герменевтичному, непрагматичному варіантах (Р. Барт, Ж. Батай, Ж. Бодрійяр, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ж.Ф. Ліотар).

Постмодерністські теорії є спробою зрозуміти й описати суспільство, яке радикально змінило режими свого відтворення та самооновлення під впливом інтегративних процесів в економіці, а також глобалізації та інформатизації.

Постмодерністська філософія відмовляється від категорії буття. Колишнє буття поступається місцем мові. Для постмодернізму характерне ставлення до світу як до об'єкта усвідомлення, результати якого фіксуються насамперед у письмових формах. Тому світ виступає як текст. Самосвідомість особистості також уподібнюється «сумі текстів», що вступають у взаємодію з іншими текстами, які створюють культуру. Все існує всередині тексту й визначається контекстуальними інтерпретаціями, які прояснюються в результаті специфічної критичної діяльності – «розрізнення».

Основні методологічні принципи наукового дослідження:

- *принцип плюралізму* – дозволяє трактувати навколишній світ не як єдине ціле з об'єднувальним центром, а як безліч фрагментів, між якими немає стійких зв'язків; максимальна плюральність передбачає звернення до різноманітних пояснювальних моделей і практик. Застосування інтерпретативної множинності дозволяє переорієнтувати теоретико-пізнавальну проблематику. На перший план висувається поняття «метод»;

- *відмова від конфлікту бінарних опозицій* – дозволяє сприймати полярні поняття не як взаємовиключні, а як пов'язані між собою єдиним процесом, які розташовані на шкалі й здатні переходити, трансформуватися одне в одне;

- *когнітивний релятивізм* – затверджує рівність різних моделей опису світу, концептуальних схем як онтологій, що існують на принципах взаємодії, незведеність їх до однієї універсальної теорії (у реальності – неповної, тому що вибір теорії завжди довільний);

- *неоархаїка* – надає можливість розглядати постсучасну глобальну ситуацію як своєрідне повернення до початку історії й культури людства на якісно іншому рівні; охоплення всіх культурних смислів і концептів від архаїки до неоархаїки.

Основний методологічний підхід – «*деконструкція*», спрямований на руйнування впевненості в тому, що текст має єдине фіксоване значення. Визнається розрив зв'язку між значенням і текстом. «Децентрація» пов'язана зі скасуванням сили влади, що веде до втрати периферією підлеглого становища, до ігнорування значення «домінантних» цінностей і систем, до нівелювання «високої культури» і зведення її до культури масової, до еклектичного панування всіх стилів, форм і напрямків.

Рівень загальнонаукової методології

Системна методологія. Перед тим як перейти до розгляду системної методології, доцільно зупинитися на ситуації в сучасній психології, коли часто системна методологія протиставляється постнекласичній – мережевій. Так, М.С. Гусельцева (на її роботи найчастіше посилаються українські дослідники) пише, що сутність постнекласичної парадигми психології полягає в переході від систем до часток (Л.С. Виготський), від систем – до мереж, від предметів – до проблем, від однозначності текстів - до множинності інтерпретацій і гри стилями (Ю.М. Лотман) [44].

Але, на нашу думку, таке протиставлення не є правильним. Ще 1986 року В.П. Кузьмін виділив три базові типи внутрішніх установок пізнавальної діяльності, кожній із яких відповідає своя особлива «кристалізація» знань – «предметоцентризм» (у фокусі пізнання окремий предмет як система), «системоцентризм» (у фокусі – вид, рід, що є системою явищ, а окреме явище або предмет виступають як структурна або функціональна частина цілого, як його елемент). Третій рід об'єктів пізнання – складна дійсність, представлена безліччю різнотипних об'єктів (систем) і їхніх взаємодій». Відповідно моноцентричні установки попередніх форм («предметоцентризм» і «системоцентризм») тут неадекватні, на їхнє місце висувається новий принцип пізнання, відповідно до якого досліджувана реальність розглядається як поліцентрична надсистемна єдність, як складна (адитивна або неадитивна) сукупність явищ» [66, с.37-38].

Мережа, один з основних концептів постмодерністської методології, і є *поліцентричним системним утворенням*. У постнекласичній науці акцент зміщується на дослідження систем взаємодії, які формуються між різними різноякісними об'єктами, тому «мережа» – найбільш відповідний методологічний інструмент. Як справедливо зауважує Ю.А. Єлісеєва, «штучне дистанціювання її (мережевої методології) від системної методології може призвести до випадання з міцної «гносеологічної рами», що стягує складно організовані об'єкти. Крім того, протиставлення мережевої і системної логік розмиває статус останньої як актуальної методологічної цінності» [52, с.99]. Далі авторка, аналізуючи три інструментальні модули мережевої методології, доходить висновку, що *«мережевий підхід може розглядатися як досить перспективний із міждисциплінарних позицій від системного підходу»* (курсив мій – В.О.) [52, с.99].

Методологія мережевої парадигми актуальна для вивчення репродуктивної поведінки, тому що мережа – конструкт, який одночасно поєднує і природний спосіб самоорганізації, і валідний образ багатомірного, стохастичного культурно-психічного середовища, у якому поведінка здійснюється.

Системний підхід до аналізу психіки є методологічною платформою дослідження репродуктивної поведінки особистості, оскільки «системні дослідження виражають форму пізнання психічного, адекватну його природі» [21, с. 29].

Ідеї системного підходу набули розвитку в працях Р. Акоффа, В. Афанасьєва, С. Віра, І. Блауберга, Д. Бурчфілда, Д. Гвішиані, Г. Гуда, Д. Діксона, А. Зинов'єва, Е. Квейда, В. Кінга, Д. Кліланда, В. Кузьміна, О. Ланге, В. Лекторського, В. Лефєвра, Е. Ліпатова, Р. Макола, О. Малиновського, М. Месаровича, Б. Мільнера, М. Овчиннікова, С. Оптнера, Г. Поварова, Б. Радвіга, О. Рапопорта, В. Розіна, В. Садовського, М. Сетрова, В. Топорова, А. Уйомова, Б. Флейшмана, Ч. Хітча, А. Хола, Б. Юдіна, Ю. Черняка, Г. Щедровицького, У. Ешбі, Е. Юдіна [25; 37; 66; 89; 106; 109; 138].

Елементи системного підходу застосовано в дослідженнях багатьох психологів ХХ століття – Л.С. Виготського, О.Ф. Лазурського, С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва та їхніх послідовників. Масштабну спробу системного вивчення особистості через лонгітюдні дослідження здійснив Б.Г. Ананьєв [5]. Досить повно висвітлено історичні передумови й філософські підстави системного підходу в працях Б.Г. Ананьєва, В.П. Кузьміна, Б.Ф. Ломова. Зокрема Б.Ф. Ломов уважав, що перспективи психології як фундаментальної науки залежать від подальшого розвитку системного підходу й зближення різних типів пізнавального інструментарію, що приводять до взаємоперетворення методів одного роду в методи іншого та їхнього взаємного збагачення [72]. Ключовими поняттями системної методології є поняття системи, елемента, структури, функції, програми, впливу і зв'язку. У психології системний підхід розвивається в наукових розвідках Б.Г. Ананьєва, П.К. Анохіна, Л.І. Анцифорової, Б.Ф. Ломова, О.М. Леонтьєва. В.Є. Семенова, Я.Л. Коломенського, Л.І. Уманського й ін.

Застосування понять системного підходу до аналізу конкретних прикладних проблем одержало назву системного аналізу. Визначимо загальносистемні властивості репродуктивної поведінки та окреслимо основні напрями її аналізу [93].

Системний погляд на детермінацію психіки й поведінку людини може бути виражений такими положеннями:

- можливість виникнення й існування будь-якого психічного явища визначається різними обставинами (детермінантами), які можуть виконувати функції причини, наслідку, зовнішніх і внутрішніх факторів, умов, передумов і опосередкованих ланок;
- типи детермінант є взаємозалежними й утворюють систему;
- співвідношення між детермінантами є рухливим – те, що в одних випадках є передумовою, в інших може виявитися причиною, фактором або опосередкованою ланкою;
- конкретний склад і структура системної детермінації залежать від поточних обставин життя людини;
- рух або зміна детермінант мають закономірний характер і є необхідною умовою розвитку суб'єкта (його психіки, поведінки);
- включаючись у систему об'єктивних зв'язків і відносин дійсності, те або інше психічне явище (форма активності суб'єкта) само виступає в ролі найважливіших детермінант життєвих процесів – як природних, так і соціальних.

Реалізація системного підходу в дослідженні репродуктивної поведінки особистості передбачає:

- розгляд репродуктивної поведінки особистості як системи, тобто цілісності з особливими властивостями, що складається з елементів і підсистем зі специфічними властивостями. Залишаючись відносно відособленими, вони вступають у взаємодію між собою. Так, репродуктивна поведінка особистості може бути розглянута як система, що складається з підсистем (материнства,

батьківства, родительства, прародительства тощо), кожна з яких є внутрішньо складною;

- визначення меж репродуктивної поведінки особистості та системи вищого рівня, підсистемою якої вона є;

- розгляд репродуктивної поведінки особистості як цілеспрямованої і багатоцільової системи, що має неоднорідні внутрішні й зовнішні цілі, самостійні цілі окремих підсистем, різноманітні стратегії їхнього досягнення;

- розгляд репродуктивної поведінки особистості як повної системи з урахуванням її елементів, структур, взаємодії елементів; з урахуванням того, що зміна в одному елементі викликає зміни в інших;

- вивчення динаміки репродуктивної поведінки особистості передбачає вивчення внутрішніх процесів саморегулювання, координації, прийняття рішень, підтримки внутрішнього балансу, а також аналізу процесу росту, адаптивної еволюції, нововведень, загального «життєвого циклу» і його частин.

Сформулюємо основні завдання аналізу репродуктивної поведінки із застосуванням системного підходу в рамках соціальної психології:

- розробити типологічну, структурну та функціональну моделі репродуктивного процесу біосоціальної системи;

- для дослідження статичного аспекту репродуктивної поведінки особистості розробити її типологічну, структурну та функціональну моделі; здійснити аналіз структурних елементів системи репродуктивної поведінки та її міжструктурних зв'язків;

- для дослідження динамічного аспекту репродуктивної поведінки особистості розробити моделі соціогенезу та онтогенезу репродуктивної поведінки особистості та її процесуальну модель;

- здійснити аналіз регулятивних, операційних та функціональних механізмів репродуктивної поведінки; її функцій на інтра- та екстрафункціональному рівнях; форм її реалізації як чинників становлення особистості.

У рамках системного підходу репродуктивна поведінка особистості може бути визначена як складна цілеспрямована біосоціальна система, утворена багаторівневими інформаційними структурами, що мають відносно сталі зв'язки своїх елементів при постійному відновленні складу самих елементів, чия структура задає інтегральні якості системи та є підсистемою системи більш високого рівня – процесу репродукції біосоціальної системи. Репродуктивна поведінка має розглядатися як багаторівнева система з урахуванням усіх її змінних – від біохімічного забезпечення до суто соціологічних аспектів.

Репродуктивна поведінка особистості є структурою цілого процесу репродукції біосоціальної системи. З одного боку, вона є системою, що адаптується, самоорганізується та саморозвивається, а з другого – системою, свідомо керованою. Ця її специфіка визначає необхідність звернення до синергетичної і герменевтичної методології, які дозволяють урахувати як саморозвиток та самодетермінацію, так і витлумачити смисл особистісного досвіду.

Необхідність міждисциплінарного осмислення феномену системного поєднання внутрішнього й зовнішнього, суб'єктивного й об'єктивного в репродуктивній поведінці особистості пояснює звернення до синергетичної методології.

Синергетичний підхід. Синергетика (теорія самоорганізації) – напрям наукового пошуку, що визначив зміну парадигми в природних і соціальних науках у напрямку «самоструктурування складних систем» [11].

Синергетика – наука, що досліджує процеси довільного переходу складних систем із менш упорядкованого, невірноваженого стану в більш упорядкований та розкриває такі зв'язки між елементами цієї системи, за яких їхня сумарна дія в рамках системи перевищує за своїм ефектом просте додавання ефектів дій кожного елемента окремо. Вона вивчає такі взаємодії елементів системи, які приводять до виникнення просторових, часових або просторово-часових структур у макроскопічних масштабах. Особлива увага приділяється структурам, які виникають у процесі самоорганізації.

У пізнанні складних об'єктів – живого, екосистем, соціо- та біосистем – важлива роль належить методологічним принципам та поняттям синергетики, які пояснюють процеси самоорганізації складних систем, що саморозвиваються. Основні поняття та принципи синергетичної методології сформульовані в класичних працях С.П. Курдюмова, І. Пригожого, Г. Хакена [95 – 98; 130] та сучасних дослідженнях В.Г. Буданова, І.С. Добронравової, О.М. Князевої, В.С. Стюпіна та ін. [31; 46; 57 – 60; 110 – 115].

Синергетична методологія передбачає діалог природничої і гуманітарних парадигм, синтез науки та мистецтва, науки та релігії, західного та східного світорозуміння, тобто когнітивний плюралізм.

Хаотичні системи не можна описати однозначно детерміністично, тобто, знаючи стан системи в цей момент, точно спрогнозувати, що з нею буде наступного моменту. Синергетика визнає провідну роль нестійкості й невірноваженості у світі, а не порядок, стабільність і рівновагу [95].

Предмет синергетики – «реальність взаємозв'язків» – передбачає пізнання загальних принципів, що лежать в основі процесів самоорганізації фізичних, біологічних, технічних, соціальних і психічних систем [56; 95; 110].

У синергетиці, на відміну від традиційного підходу, де одиницею опису є окремі елементи системи, одиницею опису є мережа об'єктів і їхня взаємодія, погодженість, синхронізація.

Основні властивості систем, що самоорганізуються, – відкритість, нелінійність, дисипативність.

Відкриті системи – це такі системи, які підтримуються в певному стані за рахунок безперервного припливу ззовні речовини, енергії або інформації. Постійний приплив є необхідною умовою існування невірноважених станів. Відкриті системи – це системи незворотні; у них важливим є фактор часу. Ключову роль – поряд із закономірними і необхідними – можуть грати випадкові фактори, флуктуаційні процеси.

Неврівноваженість породжує вибірковість системи, її незвичайні реакції на зовнішні впливи середовища. Нелінійні системи, будучи неврівноваженими й відкритими, самі створюють і підтримують неоднорідність у середовищі. Відкриті неврівноважені системи, активно взаємодіючи із зовнішнім середовищем, можуть здобувати особливий динамічний стан – дисипативність, яку можна визначити як якісно своєрідний макроскопічний прояв процесів, що протікають на мікрорівні. Нерівноваге протікання безлічі мікропроцесів здобуває певну інтегративну рівнодійну на макрорівні, яка якісно відрізняється тим, що відбувається з кожним окремим її мікроелементом. Завдяки дисипативності в нерівноважних системах можуть спонтанно виникати нові типи структур, відбуватися переходи від хаосу й безладдя до порядку й організації, виникати нові динамічні стани матерії.

Дисипативність проявляється в різних формах: у здатності «забувати» деталі деяких зовнішніх впливів, у «природному доборі» серед безлічі мікропроцесів, який руйнує те, що не відповідає загальній тенденції розвитку; у когерентності (погодженості) мікропроцесів, що встановлює їх якийсь загальний темп розвитку, тощо.

Поняття дисипативності тісно пов'язане з поняттям параметрів порядку системи. Системи, що самоорганізуються, характеризуються великою кількістю ступенів свободи. Однак не всі ступені свободи є однаково важливими для її функціонування – у системі виділяється невелика кількість провідних ступенів свободи. Вони одержали назву параметрів порядку. Завдання визначення параметрів порядку – одне з найважливіших при конкретному моделюванні систем, що самоорганізуються.

Основні ідеї синергетики:

- існує глибинний взаємозв'язок хаосу й порядку, порядок народжується з хаосу;
- флуктуація є творцем організації, випадковість грає в еволюційних процесах конструктивну роль;
- розмаїтість лежить в основі стабільного розвитку систем;
- еволюція нелінійна, багатоваріантна;
- розвиток системи як в історичній ретроспективі, так і в перспективі є нелінійним, має альтернативи;
- світ і наукове знання про нього системні, цілісні;
- розвиток об'єктів усіх рівнів матеріальної і духовної організації протікає відповідно до загальних закономірностей.

Основні принципи синергетики (і відповідно самоорганізації):

- для самоорганізації необхідна відкрита система;
- самоорганізація завжди пов'язана з кооперативним процесом, колективною погодженою поведінкою частин системи (саме завдяки такому узгодженню виникають нові структури);
- випадковість, реальна ситуація є конструктивним початком, основою для процесу розвитку;
- процес самоорганізації відбувається в результаті взаємодії випадковості й необхідності та завжди пов'язаний із переходом від нестійкості до стійкості;

- навколишній світ еволюціонує за нелінійними законами, багатоваріантним шляхом вибору з альтернатив;
- система, що самоорганізується, чітко визначає енергетичні фактори – появу потужного потоку енергії та її вихід із системи.

З позицій синергетики вивчення репродуктивної поведінки особистості передбачає реалізацію таких методологічних установок:

- хаос може виступати як утворювальне начало, відігравати конструктивну роль у функціонуванні системи репродуктивної поведінки особистості, оскільки через хаос здійснюється зв'язок різних рівнів поведінки. Флуктуації (малі збурювання) у момент нестійкості можуть розростатися в макроструктури, система приходить у нестійкий стан і з'являється особлива точка переходу (точка біфуркації), у якій система «робить вибір» (нового типу або виду поведінки, цінності, смислу);

- новий порядок народжується через флуктуацію. У станах нестійкості системи дії кожної окремої людини можуть впливати на мікропроцеси;

- для репродуктивної поведінки особистості існує множинність шляхів розвитку. Зумовленість розгортання тих або інших процесів з'являється на певних стадіях антропогенезу (або онтогенезу) з вибором шляху в точках біфуркації (розгалуження). Дійсний стан породжується як у його минулому (історію), так і в його майбутньому (формується відповідно до прийдешнього порядку);

- репродуктивна поведінка особистості, як складне еволюційне ціле, скомпонована із частин. Складні структури, що розвиваються, будуються із простих. При цьому ціле, що утворюється, є якісно іншим, ніж окремі частини. Інакше кажучи, цілісна репродуктивна поведінка особистості – якісно інше утворення в порівнянні з її підсистемами;

- репродуктивна поведінка особистості – складно організована система, й відповідно їй не можна розвивати в певному обраному напрямку, можна тільки сприяти її власним тенденціям розвитку;

- ефективне управління репродуктивними процесами з метою їхнього розвитку в бажаному напрямку й оптимізації визначається не силою впливу, а правильною конфігурацією впливу на саму систему поведінки особистості або на середовище, у яких вона здійснюється. При цьому «малі, але правильно організовані – резонансні – впливи на складні системи надзвичайно ефективні» [59, 11];

- будь-який розвиток відбувається через нестійкість, через біфуркацію, через випадковість. Відповідно синергетичний підхід дозволяє описувати репродуктивну поведінку особистості в поєднанні внутрішніх тенденцій систем, що розвиваються, – системи самої поведінки та системи середовища, у яких вона здійснюється.

Структурно-функціональний підхід – один із найбільш розвинених і детально розроблених підходів у соціогуманітарному знанні, що задає принципи дослідження соціокультурних явищ і процесів (на рівнях суспільства,

соціуму та культури, особистості, будь-якого соціального «об'єкта» – групи, спільності, інституту, організації) як системно-організованої структурної цілісності, у якій кожний елемент має певне функціональне значення (функцію всередині цієї цілісності). У рамках системного підходу структурний та функціональний аналізи розглядаються як два різні аспекти системного аналізу і два взаємодоповнювальні й взаємопроникні стратегії їх дослідження.

Центральними для структурно-функціонального аналізу є поняття структури й функції.

Структура – це модель, яка дає можливість пізнання реальності. Структура – це ядро системи, яке надає системі певної спрямованості й функціональності (інакше кажучи, система – це структура в русі, дії).

Функція розглядається у двох аспектах: як «призначення» («роль») «одного» з елементів деякої цілісності стосовно «іншої» або до системи в цілому; як така залежність у рамках даної цілісності (системи), за якої зміни «одного» виявляються похідними (функцією) від змін «іншого».

Система репродуктивної поведінки особистості, як і всі живі системи, має складну багаторівневу будову, яка обов'язково включає рівні підсистемного й надсистемного утворень. При цьому будь-яка жива надсистема завжди є елементом більшої системи.

Як зазначає Г.П. Щедровицький, для того щоб розглянути об'єкт у вигляді складної системи, потрібно представити його послідовно в чотирьох категоріальних планах – процесів якогось одного виду, функціональної структури, організованого матеріалу, морфології, а потім розкласти план морфології ще раз за всіма зазначеними вище планами і продовжувати цю процедуру доти, доки не утвориться необхідне для подальшого аналізу конкретне уявлення про об'єкт [138, с. 231].

На думку Г.П. Щедровицького, такий спосіб аналізу системи має ряд переваг:

- можливість поєднати будь-які процесуальні уявлення про систему, у тому числі еволюційно-генетичні, зі структурними й організаційними;
- можливість вирішення проблеми взаємодії систем (системи можуть взаємодіяти одна з одною на рівні матеріалу, і це ніяк не впливає на цілісність і автономність їхніх функціональних структур і процесів) [138, с. 232].

Репродуктивна поведінка в запропонованому Г.П. Щедровицьким категоріальному плані може бути представлена як поліструктура, утворена з різнорідних елементів і зв'язків між ними. Відповідно в такому ракурсі наукового пізнання вона є ієрархічним утворенням, яке складається з багатьох взаємопов'язаних структур, а кожна з них, у свою чергу, складається з багатьох підструктур. Поліструктурність репродуктивної поведінки визначає методи її вивчення.

Г.П. Щедровицький запропонував схему аналізу поліструктурної системи. Ця схема може бути застосована до аналізу репродуктивної поведінки особистості. Щоб співвіднести зображення процесів з об'єктами, до яких вони

належать, потрібно застосовувати спеціальні структурні зображення. Зображення об'єкта у вигляді структури повинне відповідати, з одного боку, зображенням і описам процесів, а з іншого боку, зображенням і описам об'єктів як «речей». Тобто сама структура виступає як зупинене зображення процесів. *Структура – це статичне подання процесу. Відповідно структура репродуктивної поведінки особистості має бути представлена як зображення процесів, що задають специфіку її як системи.*

Під час наступного етапу аналізу потрібно перейти до матеріалу системи, що відповідає виділеній структурі, і охарактеризувати його будову. Г.П. Щедровицький зазначає, що «на перших етапах аналізу матеріал повинен розглядатися як безформний, як чиста можливість будь-якої організації» [138, с. 262]. Протиставивши матеріал структури й представивши його як чисту можливість організації, далі ми здійснюємо структурування матеріалу за допомогою структури, зафіксованої нами вже на другому етапі. Ми ніби друкуємо структуру на матеріалі, одержуємо її відбиток і в такий спосіб перетворюємо матеріал у певну організованість. Сама структура завдяки цій процедурі виступає вже як форма. Матеріалом системи репродуктивної поведінки особистості є активність особистості як результат її взаємодії із зовнішнім світом.

У процесі перших трьох етапів аналізу отримуємо три послідовні зображення об'єкта, пов'язані один з одним процедурою їх створення, відповідністю структури процесу, організованості структури. Таким чином, задається трьохаспектне цілісне зображення об'єкта. Репродуктивна поведінка може бути розглянута як організована структура або як організований процес.

На четвертому етапі побудови зображення об'єкта потрібно виділити й представити другий процес, що характеризує досліджуваний об'єкт. Спосіб його виділення залежить насамперед від того, які відношення існують між першим і другим процесами. Другий процес може бути частиною першого (відношення супідрядності), бути незалежним від першого (відношення взаємодії) або утворювати механізм здійснення першого.

Далі потрібно вибудувати зображення, яке відповідне другому процесу структури. Таким чином, будуть отримані два структурні зображення, що належать до того самого об'єкта. Ці дві структури пов'язані одна з одною.

На шостому етапі аналізу потрібно знайти логічну форму зображення й фіксації факту зв'язку двох структур, яка не вступає в протиріччя з поняттям «структура». Такою формою є зображення відносин між структурою, що відповідає другому процесу, і організованістю матеріалу, створеною першим процесом. Процес діє на матеріал, міняючи й перебудовуючи його організованість, і одночасно матеріал діє на процес, обмежуючи його певними рамками й у такий спосіб ніби направляючи його поступ. Наприклад, особистість вступає в соціальну взаємодію (з приводу репродуктивних планів, ситуацій тощо) і перебудовує структуру соціальної взаємодії, але одночасно змінюється сама (статус, роль, ідентичність тощо), обмежуючи активність заданими рамками соціальної взаємодії (соціальними репродуктивними нормами й протидією інших суб'єктів соціальної взаємодії).

Таким чином, вдається встановити відношення між факторами, які характеризують динамічність і відносяться безпосередньо до процесу, та іншими факторами, які характеризують стійкість і відносяться до того, що лежить поза процесом. «Це щось і є матеріал, ніби затиснутий певною формою організованості» [138]. У випадку аналізу репродуктивної поведінки особистості активність (матеріал) набуває певної форми організації – тип або вид репродуктивної поведінки. У загальному вигляді ця процедура виступає як «накладення» на вже наявну організованість нової структури.

Взаємодія між структурою й організованістю приводить, з одного боку, до зміни й перебудови організованості, а з іншого боку, до зміни структури. Єдиним справжнім результатом цієї взаємодії є нова організована структура або по-новому структурована організованість.

Результат накладення структури на вже наявну організованість може фіксуватися шляхом зіставлення двох організованостей – вихідної і нової. Відповідно другий процес і друга структура будуть виступати як те, що змінює й перебудовує вихідну організованість, як механізм змін, що відбуваються в ній. У такому випадку не можна говорити про зміну самого процесу або структури, яка його фіксує. Це реконструйовані причини або джерело зафіксованих змін організованості.

Реконструювавши другий процес і відповідну йому структуру, потрібно зіставити їх з уявленнями першого процесу й першої структури. Тоді на формальному рівні з'являється можливість обговорювати потенційні зв'язки й відносини між різними процесами й відповідно різними структурами, які накладаються або можуть накладатися на один матеріал.

Одержавши в такий спосіб три ряди відповідних одне одному зображень (у першому ряду – два процеси з формально встановленими зв'язками й відносинами між ними, у другому ряду – дві структури з формальними зв'язками й відносинами, у третьому ряду – організованості матеріалу, які послідовно змінюють одна одну), можна звертатися до третього процесу, що характеризує досліджуваний об'єкт, і повторювати по новому колу всі описані вище процедури.

Структури, представлені в другому ряду, віднесені до організованостей і пов'язані одна з одною через них. Наявність цих зв'язків поєднує кілька різних структур в одну систему, а цю систему робить поліструктурною.

При вивченні складних систем, здатних до цілеспрямованої поведінки й самоорганізації, найбільш ефективним є метод послідовного, ступеневого сходження:

- відбір і систематизація фактів;
- побудова концептуальної моделі явища й методологічний аналіз відповідного їй понятійного апарата;
- перехід до опису за допомогою формалізованих мов.

Функціональний підхід є не стільки способом обійти внутрішню складність об'єкта дослідження, скільки засобом для виявлення істотних сторін цього об'єкта, його специфічної природи, джерела якої слід шукати у сфері

відносин *об'єкт-середовище*. Функціональний підхід лежить в основі методу моделювання явищ, що протікають у більш складних системах.

Структурний підхід тісно пов'язаний із принципом структурної (або фізичної) замкнутості, у рамках же функціонального підходу виникає поняття функціональної замкнутості як вираження діалектичної єдності об'єкта й середовища.

Функції, якою б не була їхня природа, можуть бути реалізовані лише в структурі. Функція реалізується структурою й пояснюється за допомогою структури. Але, як зазначає Ю.Г. Марков, це різні структури. «У першому випадку йдеться про структуру підсистеми (елемента), а в другому – про структуру самої системи в цілому, яка утримує розглянутий елемент. Щоб розрізнити ці випадки, будемо говорити про внутрішню й зовнішню структури відповідно. Перший аспект важливий, коли стоїть завдання конструювання систем, другий – коли здійснюється теоретичне дослідження систем» [81, с.83].

Виділені Ю.Г. Марковим внутрішня і зовнішня структури мають багато загальних рис із мікро- та макропідходами, описаними в праці О.А. Ляпунова й С.В. Яблонського [76], які розглядають макропідхід як перший етап досліджень системи, що керує, коли через складність і невизначеність системи доводиться абстрагуватися від її внутрішнього змісту.

Предметом спостереження є поведінка системи, вивчення реакцій системи на зовнішні подразники. На другому етапі реалізується мікропідхід – виділення складових елементів системи й виявлення зв'язків між ними. Основне завдання мікропідходу – зрозуміти, як улаштована система, яким чином взаємодія між елементами породжує спостережувані функції та поведінку системи в цілому.

Зазначимо, однак, що при вивченні взаємозв'язків між елементами дослідник знову стає на підтримку точки зору макропідходу, оскільки розглядає елементи лише через їхні функціональні властивості й не досліджує їхній внутрішній зміст. Натомість при макропідході дослідник прагне виявити зв'язки розглянутої системи з елементами середовища, намагаючись зрозуміти, як улаштована ця більш широка система. Тим самим реалізується мікропідхід.

Взаємозалежність і взаємопроникнення макро- і мікропідходів обумовлені єдністю функціональних і структурних властивостей реальних систем. Застосовуючи функціональний підхід до дослідження конкретної системи, ми одночасно проводимо структурний аналіз деякої іншої системи, що включає вихідну як свій елемент. І навпаки, здійснюючи структурний аналіз системи, ми одночасно реалізуємо функціональний підхід стосовно систем, які входять у вихідну як її елементи або підсистеми. Тобто, застосовуючи функціональний підхід до репродуктивної поведінки особистості, ми проводимо структурний аналіз соціальної поведінки й відповідно, здійснюючи структурний аналіз репродуктивної поведінки особистості, здійснюємо функціональний аналіз її елементів (типів і видів репродуктивної поведінки, актив репродуктивної поведінки тощо).

Структурно-функціональний аналіз є однією з необхідних умов системного підходу, але, однак, обмежений сферою свого застосування. Якщо

внутрішня ієрархія системи є до певної міри зрозумілою, то, розглядаючи окремі рівні цієї ієрархії, визнаємо, що функціональний опис є ефективним засобом аналізу. Так, застосування структурно-функціонального аналізу є доречним при вивченні конкретних видів репродуктивної поведінки або поведінкових актів. Натомість застосування структурно-функціонального аналізу є невиправданим, коли від опису ієрархії рівнів потрібно перейти до аналізу взаємозв'язків рівнів системи (наприклад, супідрядності репродуктивної поведінки особистості, репродуктивної поведінки групи, функціонування репродуктивної культури в соціальних системах) або для опису гранично широкої (для даних умов) системи (наприклад, соціальної поведінки в цілому). У цих випадках функціональний опис або втрачає смисл, або стає тривіальним, не виражаючи специфіки відповідної системи.

Система репродуктивної поведінки особистості є елементом системи більш високого рівня – системи соціальної поведінки. Відповідно аналіз репродуктивної поведінки особистості повинен здійснюватися у двох напрямках: макронідхід – аналіз взаємодії обраної системи із системами оточення (аналіз репродуктивної поведінки особистості як елемента більш складних систем – систем соціальних відносин, соціальної структури, особистості, соціальної поведінки тощо), мікронідхід – встановлення структури та аналіз елементів самої системи репродуктивної поведінки особистості з пошуком взаємозв'язків у самій репродуктивній поведінці.

У цьому полягає єдність функції і структури, що має першорядне значення при дослідженні й конструюванні складних систем. Єдність функції і структури можна розуміти також як єдність зовнішнього і внутрішнього аспектів при розгляді складних систем. У цьому плані зазначена єдність відіграє особливо важливу роль при розгляді соціальних систем. Тобто в дослідженні складних систем ми не зможемо домогтися повноти опису, якщо не будемо доповнювати функціональний підхід (там, де це необхідно) методами структурного аналізу.

Семіотика – наука, що вивчає будову й функціонування знакових систем. Сама семіотика як окрема галузь науки формувалася на початку другої половини ХХ ст., але лише 1969 року в Парижі за активної участі Р. Якобсона, Е. Бенвеніста та К. Леві-Строса було вирішено створити Міжнародну організацію семіотичних досліджень (IASS). У працях учених тартуської школи (Ю.М. Лотмана, В.В. Іванова, Б.А. Успенського, В.М. Топорова й ін.) семіотика набула значного розвитку.

Семіотика – наука про знаки, метанаука, що покриває цілий спектр наук, які оперують поняттям знака. Семіотика не стільки інтердисциплінарна, скільки інтегративна, тому що спирається на конкретні дані багатьох наук. Постійний процес знакоутворення – створення символів, просторово-часових уявлень, їхньої трансляції – є об'єктом семіотики. Семіотика вивчає світ, культуру й соціум як знакові системи, за допомогою яких створюється, зберігається й передається інформація. Через знаковий простір культура моделює свідомість

людини та її уявлення про світ. Її опора на поняття «знак» дозволяє виробляти загальні принципи в процесах «означування», у зв'язках знаків знаходити закономірності, важливі для подальшого розвитку різних наук.

Оскільки семіотика не має свого предмета дослідження, то вона може використовуватися як універсальний підхід у різних галузях знання, у яких використовуються такі категорії, як «знак», «модель», «система». Наприклад, семіотичний підхід може бути розповсюджений на вивчення соціальних процесів, сферу функціонування й розвитку культури, мистецтва, повсякденності. Завданням семіотики також є дослідження способів передачі інформації, властивостей знаків і знакових систем (природні й штучні мови, явища культури, міфу, ритуалу), комунікації в природі.

Аналізуючи нерозривність зв'язку мови й поведінки, Н.Д. Арутюнова відзначає, що «мовне висловлення, звернене до «іншого», регулярно здобуває статус мовноповедінкового акту, а поведінковий акт, розрахований на сприйняття його «іншим», завжди семіотичний. У першому випадку мова інтерпретується як дія, у другому дія – як мова» [10, с. 647].

Це означає, що будь яку поведінку можна розглядати як комунікативно значуще повідомлення, що має адресанта й адресата. Семіотика поведінки людини інтерпретується як певний комунікативний код, що сприяє спілкуванню людей і порозумінню між ними. В акті комунікації невербальні компоненти здатні виступати як означувальні тих денотатів, які в даному контексті не вимагають обов'язкових вербальних позначень. Відповідно ще одна людина є людиною, що означає, і людиною, яка сама є знаком. У взаємодії з іншими людьми кожна людина реалізує, як мінімум, чотири взаємозалежні семіотичні функції: бути знаком для іншої людини; бути знаком для самої себе; ставитися до іншої людини як до знака; ставитися до самої себе як до знака.

З позицій семіотики репродуктивна поведінка особистості – знакова система, побудована за певними структурними правилами. Вона може бути охарактеризована також як сукупність семіотичних систем (систем знаків), які можуть служити для вираження певного змісту.

Семіотичний підхід до вивчення репродуктивної поведінки особистості може базуватися на таких положеннях:

- феномен репродуктивної поведінки особистості є безпосередньою функцією культури; у різних культурних ситуаціях формуються особливі типи репродуктивної поведінки;

- репродуктивна поведінка завжди певним чином символічно опосередкована;

- репродуктивна поведінка особистості формується відповідно до заданих культурних зразків, тому варто вивчати як самі ці зразки, так і процеси їхнього засвоєння індивідом;

- репродуктивна поведінка особистості може бути розглянута як текст, ієрархія текстів, зафіксована в певних знаках. Сама репродуктивна поведінка особистості може бути представлена як цілісний знак специфічного змісту;

- поняття «знак» не тільки й не стільки предмет, скільки ставлення. На думку Ю.М. Лотмана, метою знакової діяльності є передача певного змісту [75, с. 44].

Отже, репродуктивна поведінка особистості є знаковою системою, що забезпечує обмін змістами й вироблення ставлення до цих змістів:

- репродуктивна поведінка як текст є заданим нормативом існування змісту у сфері соціальних комунікацій; сприйняття змісту передбачає розуміння;

- сукупність текстів, розглянутих через їхні змісти, а відтак в аспекті їхнього розуміння, утворюють герменевтичний універсум.

Герменевтичний підхід. Герменевтика (буквально – *мистецтво тлумачення текстів*) фокусує увагу на проблемах розуміння й взаєморозуміння людей, розглядаючи їх як проблему ідентичності й розходження свідомостей, як проблему мовних способів досягнення цієї ідентичності. Для герменевтичної методології гуманітарних наук характерним є виділення знаково-символічного боку пізнавальної діяльності й перенесення лінгвістичних і літературознавчих методів дослідження в загальну методологію гуманітарних наук.

Особливості герменевтичної методології:

- прийняття дихотомії природничих і гуманітарних наук;

- виділення герменевтичної методології тексту як предметної основи, що розуміється як знаково-символічна система в її соціокультурному й історичному контекстах; при цьому слово розглядається як системотворний елемент культури;

- діалоговий характер герменевтичної методології (принцип діалогізму) передбачає розуміння в діалозі;

- поділ меж специфічно знакового змісту (об'єктивного змісту тексту) і його психологічних моментів. Текст має властивості чуттєво сприйнятих об'єктів, але, щоб його зрозуміти, потрібно враховувати, що він пов'язаний зі змістом і значенням. Суб'єкт чуттєві компоненти тексту сприймає, ідеальний бік тексту розуміє. Наміри автора, його психологічні та соціально-психологічні характеристики утворюють фон, що впливає на зміст тексту. Він є позалінгвістичним контекстом, у якому містяться психологічні параметри [64, с. 149].

Функції розуміння й інтерпретації – це функції забезпечення безперервності в переривчастому процесі трансляції знань, культури, текстів, розуміння й інтерпретації. Вони можуть бути розглянуті як психологічні механізми трансформації культури й репродуктивної поведінки особистості. Інтерпретація здійснюється в рамках суб'єкт-суб'єктних стосунків і відбувається в три етапи – віднесення чогось до певного контексту, оцінювання цього чогось, пояснення його змісту.

Герменевтичний метод є особливо важливим для аналізу змісту репродуктивних практик та змісту соціального дискурсу щодо репродуктивної поведінки людини.

Рівень психологічної методології

Методологія постнекласичної психології. Основна парадигма постнекласичної науки – парадигма становлення й самоорганізації. Постнекласична наука базується на синергетиці, за якої історичний час, системність (цілісність) і розвиток визнаються як найважливіші характеристики буття. Постнекласична наука оперує загальнонауковою метамовою і дозволяє відмовитися від вибору одного методологічного підходу.

Постнекласична психологія орієнтована на методологічний контекст гуманітарних наук. Вона розглядає життя як потік хаотично мінливої й невизначеної розмаїтості, наполягає на неможливості вивчення людини ізольовано від контекстів її життєдіяльності, вважаючи найбільш актуальними проблемами сучасної психології життєвий шлях, стиль життя, життєві стратегії, цілі й сенс життя особистості.

Так, Д.О. Леонт'єв, розмірковуючи про трансформації психології, виділив її основні напрямки – «...від пошуку знань до соціального конструювання; від монологізму до діалогізму; від ізольованого індивіда до життєвого світу; від детермінізму до самодетермінації; від потенціалізму до екзистенціалізму; від кількісного підходу до якісного; від стратегії, що констатує, до дієвої» [69, с. 60].

Розглянемо детальніше означені трансформації:

- *Від пошуку знань до соціального конструювання.* Науковий зміст усіх теорій і моделей залежить не тільки й не стільки від об'єкта дослідження, а скільки від термінів і понять, про які домовилося наукове товариство в певному соціально-історичному контексті. Відповідно будь-яка теорія є продукт мовної домовленості людей, що живуть у конкретному історичному просторі й часі. Тому акцент має бути перенесений із співвідношення між теорією й описуваною нею реальністю на співвідношення між теорією і контекстом, у якому вона будується. Розуміння реальності, як наукове, так і буденне, визначається насамперед тим контекстом, у якому вибудовується наука. Розуміння є результат спільної діяльності людей, їхньої домовленості. Д.О. Леонт'єв вважає, що сьогодні можливості соціального конструкціонізму в психології майже вичерпані і він переходить у більш конструктивні форми, зокрема, наприклад, у діалогічну психологію, відновлюється інтерес до реальності, до об'єкта.

- *Від монологізму до діалогізму.* Діалог є особливою формою смислороджувальної реальності і є формою взаємодії з об'єктивованим світом культури, а також форма взаємодії із самим собою. Діалогічність «я» (*self*) є нормою здорової особистості.

- *Від ізольованого індивіда до життєвого світу.* Можливість дослідження людини поза контекстом її існування життєдіяльності визнається помилковою. Предметом не тільки теоретичного осмислення, але й емпіричних досліджень стають життєвий шлях, життєві стратегії, стиль життя, цілі життя, смисл життя.

- *Від детермінізму до самодетермінації*. Свобода людини полягає в тому, що людина здатна вводити й установлювати, а також переглядати основні принципи, які регулюють власну поведінку. Ключову роль у самодетермінації відіграє рефлексивна свідомість. Якщо традиційна психологія вивчає людину в тих аспектах, у яких вона є детермінованою, то екзистенційна звертається до аспектів самодетермінації.

- *Від потенціалізму до екзистенціалізму*. Основна ідея потенціалізму – усе, що формується в ході розвитку, потенційно закладене в організм уже при народженні й повинне розвинути за наявності сприятливих умов. Такий розвиток – єдина справжня рушійна сила організму й особистості та може приймати форму різних мотивів. Основна ідея екзистенціалізму – ніякий розвиток наперед не заданий і не гарантований, людина сама вибирає, чим вона стане у процесі свого життя, проєктуючи й будуючи себе. Головним фактором розвитку особистості є сама особистість.

- *Від кількісного підходу до якісного*. Вимірювальна парадигма класичної науки передбачає вичленування диференційованих змінних, кожній із яких відповідає своя кількісна міра. Однак людську реальність утворюють життєві світи, змісти, цілі й інші елементи, які не можна описати через набір кількісних показників. Опис цих феноменів передбачає якісну інтерпретацію.

- *Від констатуючої стратегії до дієвої*. Визнання факту, що дослідження є можливим тільки в процесі зміни того психологічного процесу, що є об'єктом вивчення. Способом існування об'єкта є його безперервні трансформації, що і дозволяють пізнати його. Критерієм адекватності пізнання об'єкта є можливість змінити його передбачуванним способом.

Н.В. Чепелева вказує, що основними методологічними орієнтирами постнекласичної психології є соціальний конструктивізм і гуманітарна парадигма, що трактує особистість не як природний об'єкт, а як об'єкт культурний. «При цьому людина розглядається як укорінена у світі культури, з якою вона взаємодіє й з якою себе будує. Ключовим для постнекласичної психології є також розгляд особистості як творця власного життя, активного суб'єкта, не стільки формованого ззовні або зсередини заздалегідь закладеними програмами, скільки як самотворного, самодетермінованого» [117; 135].

Н.В. Чепелева вважає, що поведінка особистості задається насамперед мовою як найважливішим атрибутом культури: «Саме означування реальності, тобто заміщення її певними культурно заданими схемами, дозволяє не тільки обмірковувати, осмислювати, що відбувається, аналізувати й переживати ті або інші події, але й упорядковувати їх, творячи для себе нову психічну реальність, новий досвід» [134].

Культурно задані схеми (скрипти, міфи, наративи, концепції) означають події, дії, предметні сфери й при цьому є основою організації розуміння, поведінки, діяльності й створення нової реальності – реальності особистого досвіду. На основі культурно заданих схем особистість створює власні схеми й сценарії, які і є основою поведінки.

Відповідно до принципів постнекласичної психології *репродуктивна поведінка особистості має вивчатися в контексті всієї життєдіяльності особистості, у постійному затвердженні й розрізненні власного «Я» у природному, соціальному й культурному контекстах – у процесі особистісного самоконститування.*

Репродуктивна поведінка вибудовується особистістю через сприйняття, інтерпретацію, пізнання, розуміння й присвоєння соціокультурного й життєвого досвіду і створення на основі особистісного досвіду репродуктивних інтерпретаційних схем та сценаріїв майбутньої взаємодії із соціумом та культурою.

Культурологічний підхід у соціальній психології базується на таких принципах: поясненні міжіндивідуальних взаємодій через призму колективних процесів більш високого рівня; елементи культури (цінності й норми) розглядаються як регулятори цих взаємодій. *Дослідження психологічних механізмів регуляції репродуктивної поведінки має відбуватися через знакові й ідейно-психологічні форми; аналіз індивідуальної репродуктивної поведінки – з урахуванням соціального середовища, у якому вона здійснюється [137, с.92].*

Когнітивний підхід у дослідженні репродуктивної поведінки передбачає акцент на культурі, що розуміється як колективна свідомість або як загальна система знань, вірувань і правил, що визначають відповідні форми поведінки. Для когнітивної психології ключовими є поняття «репрезентація» і «процес». *У когнітивній парадигмі репродуктивна поведінка особистості може бути розглянута як функція суб'єктивних репрезентацій зовнішнього середовища. Доцільно вивчати репродуктивну поведінку особистості як систему суб'єктивних значень, розділених членами певного суспільства.*

Рівень конкретно-наукової методології

Модельний підхід. Моделювання є загальним методом для системного, синергетичного, семіотичного, герменевтичного та соціально-психологічного підходів.

Моделюванням називається заміна одного об'єкта іншим з метою одержання інформації про найважливіші властивості об'єкта-оригіналу (або об'єкта, що планується) за допомогою об'єкта-моделі. Моделювання може бути визначене як представлення об'єкта моделлю для одержання інформації про цей об'єкт шляхом вивчення його моделі. Теорія заміщення одних об'єктів іншими об'єктами (моделями) й дослідження властивостей об'єктів на їхніх моделях називається теорією моделювання [93].

Загальним для всіх типів моделей є наявність у них певної структури (статичної або динамічної, матеріальної або ідеальної), що подібна до структури об'єкта. У процесі вивчення модель виступає в ролі відносно самостійного квазіоб'єкта, що при дослідженні дозволяє одержати знання про сам об'єкт.

Моделювання є методом опосередкованого пізнання, за якого досліджуваний об'єкт перебуває в певній відповідності з іншим об'єктом-моделлю, причому модель здатна в тім або іншій відношенні заміщати оригінал на деяких стадіях пізнавального процесу.

У системному дослідженні моделювання є важливим етапом системного аналізу, коли інформація про систему – її структуру та функції – представляється у вигляді моделей.

Б.Ф. Ломов підкреслював, що психологічне моделювання (на відміну від математичного) орієнтоване на врахування контексту, у якому протікає, розгортається процес, що моделюється [73, с. 58]. Їм виділено два типи моделювання в психології – теоретичне та експериментальне, які пов'язані з методами проектування [73, с. 408]; а також описано три типи моделей – дескриптивні, концептуальні й нормативні [73, с. 57-61, 222-223].

Г.О. Балл, узагальнюючи уявлення про модель, представленийі в працях М.О. Бернштейна, Ю.М. Лотмана, Я.О. Пономарьова, стверджує, що моделлю вважається будь-яка система, яка несе інформацію про іншу (моделювану) систему, а також розрізняє види моделей – вторинні й первинні стосовно модельованих систем, моделі ідеальні (матеріалізовані, зокрема тексти й зображення, зафіксовані на будь-яких матеріальних носіях) і матеріальні [18].

Г.О. Балл пояснює, що структура системи (спосіб її внутрішньої організації) може бути описана як безліч тих її істотних властивостей, які характеризують: окремі компоненти системи, розглянуті кожний як певне ціле; відносини між цими компонентами; відносини між окремими компонентами й системою в цілому. Серед властивостей системи, поряд зі структурними, виділяються субстратні й функціональні властивості.

«Усяку сукупність структурних властивостей системи B (або, що таке ж, як усяка підмножина структури цієї системи), що використовується або може бути використана системою C у функції реальної інформації про систему A , ми називаємо модельною інформацією, яку система B несе про систему A для системи C . Систему B ми називаємо при цьому моделлю системи A для системи C , а систему A – модельованою системою стосовно моделі B (знов-таки для системи C). У прийнятому нами визначенні моделі підкреслюється тернарність модельного відношення, тобто охоплення ним трьох систем: системи A , що моделюється, моделі B й системи C , яка використовує модель» [17, с.131-132].

Г.О. Балл виділяє три типи моделей: *матеріальні* (залежні від субстрату), *матеріалізовані* (такі системи знаків або зображень, функціонування яких мало залежить від природного буття їхнього субстрату), *ідеальні* (образні й понятійні), у яких здійснене абстрагування від субстрату (матеріальної форми).

При дослідженні репродуктивної поведінки особистості варто пам'ятати, що для об'єктів, здатних розвиватися, слід враховувати процеси їхнього саморозвитку в процесі їхнього вивчення. Відповідно виникає необхідність розробки не тільки статичних, але й динамічних моделей. С.Д. Максименко підкреслює, що «дійсне пізнання й розуміння об'єкта дослідження можливе лише за умови простежування виникнення й становлення даного об'єкта» [79, с.82]. Тому, щоб зрозуміти репродуктивну поведінку, потрібно пояснити й

відтворити в моделях як її структуру, так і процеси її функціонування та становлення (у соціо- та онтогенезі). Динамічна модель повинна не тільки відобразити минуле, а й прогнозувати майбутнє.

Особливості методу моделювання:

- створені моделі здатні збагачуватися інформацією в процесі свого використання (теоретичного та практичного);

- здійснення в процесі моделювання редукції однієї системи до іншої є відносним, тому що члени модельного відношення за всієї своєї подібності не стають тотожними;

- сформовані для розв'язання конкретного завдання моделі є одночасно унікальними й універсальними (в останньому випадку це визначається використанням різнопланових загальних закономірностей, виявлених конкретними науковими дисциплінами).

Н. Хагер виділяє чотири етапи в моделюванні:

- евристичний етап (пошук моделей і вироблення первинної приблизної моделі);

- когнітивний етап (перевірка первинної моделі за допомогою даних конкретної науки, найчастіше за допомогою уявного експерименту);

- прагматичний етап (практична або експериментальна перевірка моделі);

- пояснювальний етап (включення моделі в більш загальні уявлення, теорії, концепції й т.п.) [129, с. 131-135].

М.М. Амосов пропонує трохи іншу послідовність дій при моделюванні складних систем: визначення завдання моделювання; побудова структурної моделі; вибір істотних елементів і визначення функціонального зв'язку між цими елементами [3, с. 65-67].

Посаднання принципів та процедур номотетичного, ідеографічного та якісного підходів

Методологічна триангуляція (від лат. *triangulum* – трикутник) – комбінування якісних і кількісних методів, що приводить до посаднання переваг обох методологій і, як наслідок, одержання більш надійних даних (термін запозичений з геодезії – *техніка побудови третьої точки на основі двох відомих*). [Словник іноземних слів, с.506]. Цей принцип передбачає для розв'язання конкретної дослідницької проблеми в інтересах методологічного плюралізму посаднання основних положень досліджень, виконаних у різних парадигмах, зважаючи на їхню корисність.

У психології широке визначення триангуляції дав С. Робсон – «використання даних із різних джерел, здобутих різноманітними методами збору даних і різними дослідниками, за можливості – всіма триангуляційними техніками, з необхідною надійністю» [148, с. 404].

Детальний огляд застосування терміна «триангуляція» до методології психологічного дослідження представлений у працях В.О. Янчука [140; 141].

Застосування методологічної триангуляції мінімізує неадекватність окремих методів, що підвищує внутрішню надійність.

Виділяють одночасну й послідовну методологічну триангуляцію. Одночасна триангуляція передбачає паралельне використання і кількісних, і якісних методів. Послідовна триангуляція застосовується у випадку, якщо отримані за допомогою однієї методології дані слугують підставою для подальшого залучення альтернативної. Найбільш відомим різновидом є «спільна триангуляція», що представляє одночасне використання кількісних і якісних методів.

Триангуляція комбінує незалежні й взаємодоповнюючі методи й дозволяє: поліпшити опис досліджуваних процесів; ідентифікувати хронологію подій; підвищити внутрішню валідність; підтвердити й валідизувати результати дослідження; контекстуально представити результати дослідження феномена.

Першим кроком застосування якісно-кількісної триангуляції або переходу від індуктивно побудованої теоретичної конструкції до емпірично підтверджуваної дедуктивної конструкції є детермінація специфічної дослідницької проблеми. Е. Мітчелл рекомендує для забезпечення ефективності триангуляції дотримуватися таких правил:

- чітке визначення досліджуваного питання;
- компенсація сильних і слабких сторін кожного з методів продуктивними можливостями один одного;
- придатність вибраних методів для досліджуваного феномена;
- циклічна оцінка продуктивності й валідності використовуваного підходу

[146].

З одного боку, триангуляція сприяє наближенню результатів дослідження до максимального рівня репрезентативності специфіки життєвих переживань суб'єкта, а з іншого, знижує внутрішню валідність.

Методологічна триангуляція має високий інтегративний потенціал, який зростає при циклічному застосуванні кількісних і якісних методів і навпаки [93].

1.2.2. Теоретичні підстави дослідження

Культурно-історична концепція Л.С. Виготського. Л.С. Виготський вважає психічне похідним від суспільних відносин і основними одиницями психології визнає «знак», «значення», «переживання», тобто дослідженню підлягає не діяльність, а свідомість. Культурно-історичний підхід, запропонований Л.С. Виготським для розуміння закономірностей розвитку вищих психічних функцій, полягає в тому, що натуральні функції, перетворюючись у суто людські – прижиттєво сформовані, соціальні за походженням, усвідомлені й у значній мірі довільно регульовані – радикально змінюються. Репродуктивна функція, як і інші тілесні функції, у ході прижиттєвого формування в культурному середовищі втрачає свій природний характер і якісно змінюється, що наближує її за рядом істотних ознак до так званих вищих психічних функцій [9].

У тварин статєва (коїтальна) і репродуктивна поведінки злиті і являють єдиний статєво-репродуктивний поведінковий акт. Тільки в людини

відбувається поділ статево-репродуктивного акту на коїтальну, сексуальну та репродуктивну поведінки. У репродуктивній поведінці людини коїтальна складова є необхідним, але не визначальним елементом. Тільки людина статево поведінку використовує не біологічно задано (для відтворення виду), а для досягнення багатьох інших цілей – одержання задоволення, установалення близьких міжособистісних стосунків, підвищення соціального статусу, придбання матеріальних ресурсів. Знаково-символічне опосередкування репродуктивної поведінки в людини є основним психологічним механізмом зближення репродуктивної функції за рядом істотних ознак з вищими психічними функціями.

Зрозуміти, як відбувається трансформація мимовільної функції в довільну, дозволяє культурно-історична парадигма. Спочатку концепція Л.С.Виготського розповсюджувалася на соціалізацію лише так званих «натуральних психічних функцій» – пам'яті, мислення, сприймання, мови, простежуючи опосередкування їх «психологічними знаряддями» – знаковими системами. Однак пізніше ця концепція набула подальшого розвитку, і в поняття «вищих» функцій виявилися включеними складні психологічні утворення, наприклад, такі, як тілесність людини, що перетворюється в ході онтогенезу в культурну тілесність (В.В. Ніколаєва, П.Д. Тищенко, О.Ш. Тхостов) [85; 118; 123].

Л.С. Виготський вказував на можливість і основні принципи психологічного дослідження культурно-детермінованих форм тілесного людського. Він зазначає, що основна «властивість вищої психічної функції – оволодіння власним процесом поведінки» [36, с.228], відповідно можна стверджувати, що репродуктивна функція на досить ранньому етапі філогенезу втрачає свій мимовільний природний характер.

Репродуктивна функція найбільшою мірою відповідає ідеї «культурного розвитку» натуральних функцій, яка полягає в тому, що «не природа, але суспільство повинне розглядатися як фактор детермінації поведінки людини» [36, с.184].

Культурно-історична концепція формування вищих психічних функцій передбачає нерозривний зв'язок довільності функції з її знаково-символічним опосередкуванням. Для Л.С. Виготського ці аспекти вищої психічної функції нероздільні, тому що саме через знаково-символічне опосередкування й реалізується механізм довільності. Найважливіше досягнення культурно-історичної теорії полягає в доказі того факту, що символ, який опосередковує психічну функцію, є головним психологічним інструментом її довільної регуляції.

Ю.П. Зінченко вважає, що «загальна тенденція й перспектива розвитку феномена людської сексуальності в більшості культур полягає в поступовому, поетапному зближенні цієї споконвічно натуральної, що не потребує участі, свідомості репродуктивної функції й відповідних програм поведінки з вищими психічними функціями й у поступовому набутті людською сексуальністю всіх головних ознак вищих психічних функцій: прижиттєвості формування, усвідомленості та довільної регуляції» [54, с.56].

Специфіка людської репродуктивної поведінки проявляється в тому, що природна потреба в продовженні роду – інстинктивна за своїм походженням, з чітко окресленим колом безумовних стимулів, яка реалізується у вигляді ланцюгового рефлексу в умовах, що відповідають цим безумовним подразникам, – на певному етапі починає регулюватися умовностями, що мають не біологічний, а соціальний характер, і трансформується в «генетично більш складну й вищу форму поведінки» [36].

Як і інші вищі психічні функції, репродуктивна поведінка людини характеризується прижиттєвим соціальним характером формування. Однак специфічність соціалізації репродуктивної функції визначається сполученням жорстких заборон і не завжди явним формулюванням. Радикальна відмінність репродуктивної функції від інших вищих психічних функцій полягає в тому, що на інтерпсихічному етапі формування одночасно засвоюються як моделі реалізації (шлюбні стратегії, еталони вибору партнера, сценарії народження й виховання дитини тощо), так і стереотипи гальмування функції (заборона на демонстрацію сексуальності, заборона на ранні й безладні сексуальні зв'язки, заборона на інцест тощо). У процесі соціальної детермінації репродуктивної функції, з одного боку, інтеріоризуються моделі реалізації («добре бути мамою», «добре одружитися», «добре піклуватися про дітей»), а з іншого боку – система обмежень, правил, нормативів, що існує на початку у вигляді розгорнутої екстрапсихічної спільної діяльності дитини і її вихователів.

Іншою особливістю інтерпсихічного етапу соціалізації репродуктивної функції є суперечливість, подвійність пропонованих до сексуальності соціальних вимог. З одного боку, спонтанні статеві прояви повинні придушуватися або бути обмежені вузькими рамками канонічної реалізації, з іншого боку, постійно підтримується й співіснує паралельно з цими рамками тема «чоловічої заповзятливості, активності, ініціативності, порушення табу», а також «жіночої привабливості, піддатливості, спокусливості». Соціальний, історично обумовлений, відносно суперечливий характер заборон і обмежень проявів репродуктивної функції тісно пов'язаний з особливостями формування довільної регуляції цих проявів.

Знаково-символічне опосередкування репродуктивної функції людини є не просто особливістю цього феномена або культурним артефактом, але, і в цьому його головне призначення, воно є інструментом формування й регуляції станів, установок, цілей, мотивів, пов'язаних із потребою та діяльністю в цілому, тобто всією системою психічних процесів, що обслуговують та забезпечують екзистенцію сексуальності та репродуктивності в заданій соціумом формі. У руслі *культурно-історичного підходу репродуктивна поведінка людини може бути представлена як прижиттєво сформоване психологічне утворення, що має ознаки вищої психічної функції, характеризується ієрархічною будовою, соціальним характером формування, знаково-символічним опосередкуванням і довільністю. Формування довільної регуляції репродуктивної поведінки радикально змінює її структуру.*

Психологічні дослідження репродуктивної поведінки особистості в рамках культурно-історичного підходу є перспективними не тільки для

психології. Вивчення психологічних закономірностей цього феномена є актуальним також для педагогіки, фізіології, медицини, соціології, юриспруденції, демографії. Найважливіша в теоретичному відношенні перспектива психологічного дослідження репродуктивної поведінки людини полягає в можливості значного просування в розв'язанні проблеми конкретних механізмів інтеграції біологічного й соціального в людині.

Вчинковий підхід. Концепція В.А.Роменця дозволяє наблизитися до вирішення питання про активність психічного як явища серед явищ матеріального світу й відповідно пояснити генезу репродуктивних учинків особистості. В.А.Роменець трактує образ світу як об'єктивований у продуктах культури процес історичного й онтогенетичного самопізнання й самотворення людини. Необхідність в узгодженні матеріального й ідеального відпадає. Принципом психологічного пояснення стає ідея «вчинку» як способу самодетермінації в людській поведінці на основі самопізнання й самотворення з формуванням сенсу життя як психологічної проблеми. Учинок – універсальна дія: «Універсалізм учинку полягає в тому, що він є осередком різних форм діяльності й поведінки – теоретичної і практичної, моральної, естетичної, технологічної і т. ін.» [104, с. 41].

У його склад входять ситуативний, мотиваційний, дієвий і післядієвий компоненти. Ситуація визначає зв'язок учинку з умовами його породження за умови залежності вчинку від значень, які накладаються людиною на ці умови, внаслідок чого вони розвиваються і породжують мотивацію.

«У вчинку одночасно розкривається вся психіка людини» [102, с. 535]. Учинок розуміється як одиниця культурно-історичного руху людства й людського самопізнання. У 1995 році В.А.Роменець, досліджуючи вчинок самопожертви, намагається вирішити питання про активність особистості, про суб'єкт психічної активності й психічної причинності. Однак вивченню підлягає вчинок суб'єкта, а не суб'єкт учинку. Учений уводить категорію вчинкового архетипу.

За допомогою вчинку світ переводиться у форму людського способу буття. Індивідуальне, кінцеве через учинок переходить у нескінченне й загальне. «Усе варто розуміти через спосіб існування людини ...» – наполягає В.А.Роменець [102, с. 146]. Категорія вчинку забезпечує стрункність і цілісність системи В.А.Роменця. В.О.Татенко зазначає, що вчинок, за В.А.Роменцем, охоплює «всі суттєві сторони психічного у його вищих визначеннях...».

На основі викладеного можна зробити загальний висновок, що *вчинок є універсальним механізмом самовідтворення буття, унікальним способом сутнісної самореалізації людини, актом її творчого, душевно-духовного волевиявлення, формою творення і носієм моральних цінностей.*

Враховуючи онтопсихологічний статус вчинку, вважаємо за доцільне розглядати вчинковий підхід як адекватний і перспективний для розв'язання завдань аналізу репродуктивної поведінки особистості.

Інтегративно-особистісний підхід Г.О. Балла

Інтегративно-особистісний підхід є інтегративною версією особистісного підходу в психології і претендує з позицій раціогуманізму на органічну сполуку установок «точних» і гуманітарних наук у пізнанні складних об'єктів (зокрема особистості) та на подолання їхньої однобічності. Це передбачає репрезентацію особистості у вигляді системи, забезпечує інтеграцію знань про особистість, накопичених різними напрямками і школами, у двох аспектах: *методологічному* (синтезуючи конструктивні складові концепцій, що відповідають різним варіантам розуміння особистості) й *онтологічному* (розглядаючи людський індивід у єдності його соматичних, психологічних і духовних властивостей). Тож цей підхід проектує опертя на плідні психологічні традиції, а також на досвід розробки категорії особистості в суміжних із психологією сферах.

В інтегративно-особистісному підході категорія особистості розуміється як така, що виникає на перетинанні категорій «культура» і «людина». Культура трактується при цьому як сукупність тих засобів, якостей існування й діяльності окремих людей, спільнот і людства в цілому, які забезпечують реалізацію ними двох функцій: *репродуктивно-нормативної* і *діалогічно-творчої*. Особистість розглядається як втілення культури в людському індивіді, тобто як системна якість останнього, що дозволяє йому бути відносно автономним і індивідуально своєрідним суб'єктом культури.

Інтегративно-особистісний підхід, запропонований і розроблюваний Г.О. Баллом, спирається на ідеї О.Ф. Лазурського та споріднені теорії, зокрема Ф. Лерша, Л.С. Виготського, О.М. Леонтєва, С.Л. Рубінштейна, Г.С. Костюка, К.К. Платонова, у яких чітко виявляється тенденція до синтезу багатовимірної системної психологічної структури особистості. Аналізуючи основні наукові підходи до вивчення особистості, Г.О. Балл спирається на дві ідеї О.Ф. Лазурського – про розрізнення двох сфер психіки (*ендопсихіки* та *екзопсихіки*); про якісно специфічні рівні особистісного розвитку, які розрізняються за характером адаптації у соціальному середовищі (*нижчий, середній, вищий*), і доходить висновку, що *природничо-науковий* варіант особистісного підходу зосереджує увагу на ендопсихічних властивостях особи; *соціогенетичний* – на екзопсихічних, *суб'єктний* – визнає визначальним атрибутом особистості її суверенність, сторонами якої є її внутрішня свобода, відповідальність, притаманні їй здатності до здійснення вчинків. Віддаючи належне цим варіантам особистісного підходу у вивченні окремих феноменів, Г.О. Балл набагато перспективнішим за будь-який з однобічних варіантів вважає синтетичну версію, тобто *інтегративно-особистісний* підхід, який би долав однобічність.

Інтегративність трактується одночасно у двох аспектах – *гносеологічному*, у рамках якого можуть бути розроблені складові частини загальної метатеорії особистості на основі інтеграції конструктивних складових різних концепцій особистості, та *онтологічному*, що зорієнтовує на цілісний розгляд людського індивіда в єдності його соматичних, психологічних і духовних властивостей.

Г.О. Балл за допомогою категорії особистості характеризує втілення або «буття культури в людському індивіді» і вказує на необхідність відмежування

психологічного розгляду особистості від філософського або культурологічного, але на взаємозв'язку вказаних напрямів її аналізу.

Найважливішими **поняттями** інтегративно-особистісного підходу є:

- *особистість*, яка розуміється як системна якість людського індивіда, що дозволяє йому бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури, тобто особистість є модусом культури й інтегративною якістю особи. Психологічне трактування особистості як якості особи не обмежене фіксацією функції, яка дозволяє особі бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури, а передбачає з'ясування шляхів її реалізації. Більш-менш стійкі *властивості особи*, що слугують засобами такої реалізації, є *компонентами особистості* як якості особи. Ці компоненти проявляють себе по-різному залежно від властивої особі *спрямованості* (підсистеми особистості, що охоплює її ціннісно-мотиваційні складові);

- *особа* (цілісна людина) як індивід, що володіє, у більшій чи меншій мірі, зазначеною якістю. *Інтегративними якістьми* особи є особистість і здоров'я, *парціальними якістьми* – *здібності*, трактування яких ґрунтується на тому, що вони охоплюють не тільки її функціональні можливості, але й інші властивості (насамперед мотиваційні властивості – *схильності*), істотні для оволодіння тією або іншою діяльністю, її здійснення й удосконалювання в ній. Особистість як якість особи віддзеркалює відношення між нею і культурою в цілому, а *здібності* – між нею і якоюсь сферою культури, наприклад, сферою певної професійної діяльності й підготовки до її здійснення;

- *культура*, що розуміється як сукупність моделей – *ідеальних* (норм, ментальностей, вірувань, ідеологій, теорій і т.п.) та *матеріальних* (втілення ідей в інституціях, практиках, артефактах, людях і людських спільнотах – носіях культури). У змісті всіх моделей відображаються особливості ідеальних моделей, представлених у психіці (зокрема у свідомості) людей у вигляді *знань* (ієрархічно структурованої інформації про модельовані системи), *усвідомлення цих знань* (*рефлексивність* (у свідомій частині)) пов'язане з нерелексивними знаннями, *значень* (налаштованість рефлексивних знань на *комунікацію* з іншими людьми та самим собою), *смилів* (пов'язаність рефлексивних і нерелексивних знань із властивими індивідові потребами різного рівня – від вітальних, які є базовими, до вищих духовних).

Культура існує, реалізуючи репродуктивно-нормативну й діалогово-творчу функції індивідів, співтовариств і людства загалом, у модусах: *усезагальному* (загальнолюдському); *особливих* (етнічних, суперетнічних, субетнічних, професійних, вікових, гендерних тощо); *індивідуальних* (особистісних). Принцип орієнтованості на культуру охоплює всі вказані типи її модусів і передбачає налаштування на їхнє гармонійне узгоджування.

У дослідженні репродуктивної поведінки особистості ми будемо оперувати саме такими поняттями категорій «особистість», «особа», «культура». Також важливими для нашого дослідження є поняття «об'єктивне значення», «суб'єктивне значення», «смисл», «потреба», «цінність», «мотив», трактовані Г.О. Баллом.

Об'єктивне значення об'єкта А – це сукупність властивостей предмета, що якнайкраще може представити в пізнанні цей об'єкт. Власником об'єктивних значень є трансцендентальний суб'єкт.

Суб'єктивне значення об'єкта А для реального (індивідуального або колективного) суб'єкта S – це сукупність властивостей предмета, що представляє об'єкт А у свідомості даного суб'єкта. Різновидами суб'єктивних значень є значення: віддзеркалені (дотичні до об'єктів, які існують або раніше існували); антициповані (дотичні до майбутніх об'єктів); уявлювані (формовані безвідносно до реального існування об'єктів; вони можуть стосуватися й об'єктів, які ніколи не існували й не будуть існувати); проєктовані (дотичні до об'єктів, які можуть стати реальними лише завдяки діяльності, здійснюваної за участю даного суб'єкта).

Смисл об'єкта А для суб'єкта S визначається як наявна в психіці суб'єкта S модель, що фіксує відношення репрезентації об'єкта А в цій психіці до потреб згаданого суб'єкта (потреб, представлених у його психіці, тобто суб'єктивних, таких, які не завжди адекватно відбивають об'єктивні потреби суб'єкта) [16].

«Потреба як поняття, що описує певні компоненти психіки індивіда (суб'єктивна потреба), є відбиттям у цій психіці випробовуваної індивідом об'єктивної потреби, або нужди, в чому-небудь (поживних речовинах, спілкуванні з іншими людьми тощо)» [17, с.174]. Г.О. Балл поділяє запропоноване В.В. Давидовим визначення потреби й зауважує, що суб'єктивну потребу можна розглядати як особливий вид цільової моделі (не обов'язково інцентивної) – наявну в психіці індивіда специфічну модель потрібного йому стану його самого. Розбіжність між цією моделлю та моделлю актуального стану індивіда говорить про існування специфічного внутрішнього для нього завдання.

Цінність – це той або інший предмет чи подія, від яких залежить задоволення потреб або нужд, індивіда й/або відбиття в його психіці ступеня такого задоволення. Цінності поділяються на: позитивні й негативні – ті, що полегшують чи ускладнюють задоволення потреб (або формування психічних моделей, що несуть інформацію про таке задоволення); на менш стійкі (існують на конкретному часовому проміжку, у конкретній ситуації) і більш стійкі (діють у різний час, у різних ситуаціях); на об'єктивні й суб'єктивні – об'єктивні цінності об'єктивно (реально, фактично) полегшують або утруднюють задоволення потреб або нужд індивіда; суб'єктивні цінності – модель у психіці індивіда, що несе інформацію про полегшення або утруднення задоволення потреби або нужди [17, с. 203-204].

«Мотив – це наявна в психіці індивіда інцентивна цільова модель деякого предмета (матеріального або ідеального), що якимось чином виділений цим індивідом у світі й при цьому має для нього стійку (принаймні відносно) суб'єктивну цінність» [17, с.204].

З огляду на сказане та спираючись на принципи раціогуманізму (1.1), дослідження репродуктивної поведінки особистості як складного об'єкта

передбачає її *репрезентацію* у вигляді систем із чітким виокремленням субстратних, структурних і функціональних властивостей, а також врахування:

- властивих складним неврівноваженим системам особливостей, через які перехід у точці біфуркації на ту чи іншу з можливих траєкторій може залежати від випадкових збурювань системи (це актуальне для розвитку репродуктивної поведінки як у філогенезі, так і в онтогенезі);

- при описові ланцюгів причинно-наслідкових зв'язків, актів і процесів самодетермінації людиною своєї репродуктивної поведінки, а для подолання протиріччя несумісності детермінізму й свободи волі, фіксувати закономірності в певній системі відліку, прив'язаній чи то до зовнішнього спостерігача (дослідника), чи то до самого суб'єкта, що діє;

- суперечливої сутності репродуктивної поведінки й розкриття взаємопроникнення сторін протилежності (наприклад, між індивідуальними і груповими потребами, які задовольняє репродуктивна поведінка);

- уникати надмірного протиставлення методологічних підходів (наприклад, соціологічного та етологічного, психологічного та соціологічного тощо).

З огляду на те, що подолання проблем визначення сутності особистості як «соціальної» чи «біосоціальної» є можливим через реалізацію підходу, у якому поняттєву конкретизацію категорії «особистість» здійснюють через розкриття соціокультурних функцій особи та характеристики чинників становлення й розвитку цих функцій (і особи в цілому), які визначаються спадковістю, середовищем (природним і соціокультурним) і власною активністю особи, поняттєва конкретизація репродуктивної поведінки особистості також має здійснюватися через розкриття соціокультурних функцій особи та характеристику чинників становлення й розвитку цих функцій, які визначаються спадковістю, середовищем (природним і соціокультурним) і власною активністю особи.

У рамках інтегрально-особистісного підходу репродуктивна поведінка особистості як така, що спрямована на відтворення нової особи, є активністю, що творить культуру в трьох її модусах – усезагальному (участь у відтворенні людства та загальнолюдської культури); особливих (участь у відтворенні етнічних, суперетнічних, субетнічних, професійних, вікових, гендерних груп та їх культури); індивідуальних (самотворення через творення нових ідентичностей, самоактуалізацію та участь у творенні нової особи).

Концепція свідомості В.П. Зінченка

В.П. Зінченко розвиває структурну концепцію свідомості. Відповідно до уявлень науковця, до складу свідомості включені такі компоненти: буттєвий рівень (біодинамічна тканина дії й почуттєва тканина образу), рефлексивний рівень (значення й смисли) і духовний рівень (стосунки «Я – Інший»). Ідея Фейєрбаха про двошаровість свідомості (буттєвої й рефлексивної), а також висунуті Л.С. Виготським загальні положення про значеннєву будову свідомості набули свого розвитку в теоретичній концепції О.М. Леонтьєва про

структуру індивідуальної свідомості як єдності, що утворюють її «почуттєву тканину», значення, особистісний смисл. Модель В.П. Зінченка розвиває уявлення О.М. Леонтьєва про структуру свідомості.

В.П. Зінченко відштовхується від ідей Л.С. Виготського про значеннєву будову свідомості; Г.Г. Шпета – про укоріненість смислів у бутті, істотними аспектами якого є людська діяльність, спілкування, дія й самосвідомість; М.К. Мамардашвілі – про те, що буття і свідомість є єдиним континуумом: смисли не тільки вкорінені в бутті, але й утілюються, опредметнюються в діях, у мові – у відбитих і породжених образах, у метафорах, у символах.

Буттєвий шар утворюють біодинамічна тканина дії й почуттєва тканина образу, які взаємодіють; рефлексивний – значення й смисли, які взаємодіють; духовний – «Я – Ти (Інший)», які взаємодіють. Види взаємодій на кожному рівні є протилежно спрямованими процесами суб'єктивації об'єктивного й об'єктивації суб'єктивного. Подібне трактування дає підстави для розширення поняття об'єктивного й включення в нього суб'єктивного.

Запропонована В.П. Зінченком структура свідомості, як він сам визначає, є діяльнісна, діюча, потенційно подійна, уписана в буття. Вона зберігає стосовно буття певну автономію, залишаючись свідомістю буття.

Структура свідомості не тільки поліфонічна, але й поліцентрична. Кожен зі складників, що утворюють буттєвий, рефлексивний, духовний шар свідомості, може стати її центром.

Структурно-динамічна концепція переживання Л.Р. Фахрутдінової

Л.Р. Фахрутдіною розроблена концепція переживання, у зміст якої входять структурно-динамічна організація переживання суб'єкта, психологічні механізми функціонування переживання у свідомості, а також взаємодія переживання із суб'єктно-особистісними характеристиками.

Центральною категорією концепції Л.Р. Фахрутдінової є *переживання*. Переживання визначається як психологічна категорія, яка визначає явище самосвідомості, інтегрує буттійність і субстанціональність суб'єктивного світу людини, що проявляється у вигляді когнітивних, емоційних процесів і тілесних самовідчуттів суб'єкта й виступає для суб'єкта як психічна діяльність з переробки одержуваних вражень і вбудовування їх в образи внутрішнього й зовнішнього світу.

Положення концепції Л.Р. Фахрутдінової спираються на ідеї та теоретичні дослідження К.А. Абульханової-Славської, В.О. Барабаншикова, А.В. Брушлинського, Л.С. Виготського, В.П. Зінченка, В.В. Знакова, О.М. Леонтьєва, Б.Ф. Ломова, С.Л. Рубінштейна, Д.Н. Узнадзе, а саме:

- переживання має онтологічний статус, є буттям, існуванням, субстанціональністю суб'єкта (С.Л. Рубінштейн);
- свідомість включена у структуру суб'єкта як вищий психічний процес, а в структуру особистості – як вище особистісне утворення (С.Л. Рубінштейн, К.О. Абульханова-Славська);

- свідомість включає у свою структуру як основні елементи переживання, так і рефлексивний, буттєвий і духовний шари (В.П. Зінченко, С.Л. Рубінштейн, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв);

- психічне явище, як система, є багатомірним, багатоплановим, багаторівневим. Розвиток психічного явища виражає спосіб існування психічного як системи. Цілісне пізнання психічного явища передбачає виділення системи детермінант (Б.Ф. Ломов, В.О. Барабаншиков).

Виходячи з положення, що свідомість, як вище особистісне утворення, яке здійснює три взаємозалежні функції – цілісну регуляцію психічних процесів, регуляцію стосунків і регуляцію діяльності (С.Л. Рубінштейн), *вважаємо, що категорія «свідомість» є основою для пояснення цілісної регуляції репродуктивної поведінки і має бути покладена в основу її процесуальної моделі.* У нашому дослідженні ми розглядаємо свідомість відповідно до структурної концепції свідомості В.П. Зінченка та структурно-динамічної концепції переживання Л.Р. Фахрутдінової.

Психологічна теорія ставлень. Ставлення – специфічна характеристика психічного зв'язку індивіда з дійсністю. Ставлення існує і в образі дійсності, і в образі себе, і в мотиві, що спонукає особистість до дії, і в результаті цієї дії. Ставлення є однією з інваріант психічної організації людини й відповідно психічної регуляції поведінки.

Категорія «ставлення» – одна з фундаментальних у понятійному апараті психологічної науки. На відміну від інших наук, що також використовують поняття «ставлення», психологія включає в його зміст суб'єктивно-особистісний смисл зв'язків людини зі світом, іншими людьми, суспільством, самою собою. Оскільки ці зв'язки не можуть бути розглянуті поза суспільними відносинами, аналіз категорії «ставлення» здійснюється в рамках усіх відносин людини з реальною дійсністю.

Відповідно до психологічної теорії ставлень В.М. Мясіщева, ядром міжособистісних взаємодій є ставлення [84]. У концептуальній схемі В.М. Мясіщева ставлення розглядається як процес взаємодії конкретних особистостей, які певним чином віддзеркалюють одна одну, ставляться одна до одної. Ставлення як інтегральна детермінанта соціально значущих учинків людей визначає їхній внесок у соціальну поведінку особистості. Ставлення є внутрішньою особистісною основою взаємодії, що, у свою чергу, є реалізацією (наслідком і вираженням) відносин. Термін «ставлення» указує не стільки на об'єктивний зв'язок особистості з її оточенням, скільки на її суб'єктивну позицію в цьому оточенні. «Ставлення» включає момент оцінки. Ставлення особистості певним чином проявляються в будь-якій її дії, але найбільш повне вираження вони знаходять у вчинках. Саме тому ми розглядаємо ставлення як найбільш значущий механізм репродуктивної поведінки особистості [6].

Ситуаційний підхід. Ситуаційний підхід – сукупність теоретичних, методологічних, методичних уявлень, в основі яких лежать два базові взаємозалежні принципи: принцип ситуаціонізму, що акцентує увагу на

ситуаційних і контекстуальних впливах на поведінку людини, і принцип суб'єктивної інтерпретації ситуації, відповідно до якого ситуація має описуватися відповідно до суб'єктивних уявлень її учасників [40].

Центральним моментом ситуаційного підходу є ситуація, тобто конкретний набір обставин, які впливають на особистість у даний конкретний час. Через те, що в центрі уваги виявляється ситуація, ситуаційний підхід підкреслює значущість «ситуаційного мислення». Розвивається одна з головних тез системного підходу, відповідно до якої будь-яка особистість – це відкрита система, що перебуває в постійній взаємодії (інформаційній, енергетичній, матеріальній) із зовнішнім середовищем. Вона має свої «входи» і «виходи»; активно пристосовується до свого досить різноманітного зовнішнього й внутрішнього середовища. Отже, головні причини поведінки й діяльності особистості варто шукати в тій ситуації, у якій вони реально відбуваються. Особливе значення ситуаційний підхід набуває в російській психології в рамках досліджень суб'єктності людини: на відміну від статичного персонологічного підходу (зосереджений на аналізі рис та властивостей особистості), підкреслює факт значення активності в соціальному контексті [41].

Відповідно до ідей ситуаційного підходу для розуміння поведінки людини, особливо в ситуації вибору, необхідно насамперед визначити ту цілісну ситуацію, у рамках якої особистість функціонує, оскільки поведінка людини – це результуюча всіх факторів, що впливають на неї. Відповідно необхідним елементом розуміння репродуктивної поведінки людини, у тому числі й прийняття нею рішень на користь зміни життєвої ситуації або збереження колишньої, є ситуаційний аналіз.

Застосування ситуаційного підходу у вивченні репродуктивної поведінки особистості є можливим у двох основних напрямках: аналіз життєвих сценаріїв і аналіз ситуацій значущого вибору. При аналізі життєвих сценаріїв, у тому числі сценаріїв репродуктивних і матримоніальних, акцентується увага на життєвих ситуаціях, що змінюють одна одну через критичні, «транзитивні» точки. З іншого боку, більшість репродуктивних ситуацій є ситуаціями значущого життєвого вибору, оскільки предметом рішення є не тільки вибір конкретного рішення, але життєва ситуація в цілому.

Застосування ситуаційного підходу до вивчення репродуктивної поведінки особистості – репродуктивних сценаріїв, репродуктивних ситуацій, проблем життєвих виборів – необхідний елемент нашого дослідження.

Представлена методологічна система координат, яка включає в себе системний підхід, структурно-функціональний підхід, синергетику, семіотику, герменевтику й психологічні концепції, дозволяє комплексно розглядати репродуктивну поведінку особистості як складну систему; як систему, що самоорганізується, самоконструюється; як знаково-символічну систему; як текст і герменевтичний універсум, доступний розумінню й інтерпретації. У соціально-психологічному плані репродуктивна поведінка особистості може бути визначена як система стосунків; як соціальна взаємодія, регульована культурою; як система смислів і внутрішніх моделей.

Література до розділу

1. Актуальные проблемы теоретической и прикладной психологии: традиции и перспективы: Материалы Всероссийской научно-практической конференции, г. Ярославль, 19–21 мая 2011 г. [Текст]: В 3 ч. / Отв. ред. А. В. Карпов, ЯрГУ им. П. Г. Демидова; Российский фонд фундаментальных исследований. – Ярославль: ЯрГУ им. П. Г. Демидова, 2011. – Ч. I. - 656 с.
2. *Александрова М.* Миф и социальное поведение индивида [Текст] / М. Александрова // Социальное поведение: решение и проблемы (Тезисы научно-теоретической конференции). - Ижевск, 1992. - С. 70 - 74.
3. *Амосов Н.М.* Моделирование сложных систем. – К., 1968. - 88 с.
4. *Ананьев Б.Г.* Избранные психологические труды. - Т. I. - М., 1980.
5. *Ананьев Б.Г.* Психология человека. Избранное. - СПб, 1997. - 92 с.
6. *Андреева Г. М., Богомолова Н. Н., Петровская Л. А.* Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: Учебное пособие для вузов. — М.: Аспект Пресс, 2001. — 288 с.
7. *Анисимов С.Ф.* Мораль и поведение. - М.: Наука, 1985. - 285 с.
8. *Антонов А.И. Медков В.М.* Социология семьи. Глава 3. Социология семьи: Учебник / Под ред. проф. А.И. Антонова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2005. - 640 с.
9. *Арина Г.А.* Психосоматический симптом как феномен культуры // Телесность человека: междисциплинарные исследования. - М., 1991. - С. 45-53.
10. *Арутюнова Н. Д.* Язык и мир человека [Текст] / Н. Д. Арутюнова. - М.: Языки русской культуры, 1999. - 896 с.
11. *Аришинов В.И.* Синергетика как феномен постнеклассической науки. - М.: ИФ РАН, 1999. — 203 с.
12. *Балл Г.* До обґрунтування раціогуманістичного підходу у психології // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 60–74.
13. *Балл Г.* Інтегративно-особистісний підхід у психології: Ф
14. *Балл Г.* Методолого-психологічні роздуми в гуманістичному контексті // Соціальна психологія. – 2006. – № 4. – С. 3–14; 2007. – № 2. – С. 14–26; 2007. – № 6. – С. 3–16; 2009. – № 1. – С. 3–21.
15. *Балл Г., Нікулєнко О.* Трагування вчинку в теоретичному доробку С.Л. Рубінштейна і В.А. Роменця // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 124 -129
16. *Балл Г.А.* Понятия "значение" и "смысл" в характеристике идеалов учёного [Электронный ресурс] / Психологические проблемы смысла жизни и акме: Материалы XIV симпозиума / Под ред. Г.А. Вайзер, Н.В. Кисельниковой. – М.: ПИ РАО, 2009. – Режим доступа: <http://www/pirao.ru/ru/scilife/izdania>.
17. *Балл Г.А.* Психология в раціогуманістической перспективе: Избранные работы. – К.: Изд-во «Основа», 2006. – 408 с.
18. *Балл Г.А., Мединцев В.А.* Личность как модус культуры и как интегративное качество лица // Мир психологии. – 2010. – № 4. – С. 167–178.
19. *Балл Г.О.* Раціогуманістична орієнтація в опрацюванні категорії особистості у психології // Актуальні проблеми психології. – Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / За ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – К., 2011. – Вип. 4. – Ч. 1. - С. 10–20.
20. *Балл Г.О.* Система принципів раціогуманізму // Психологія і суспільство. – 2011. – № 4. – С.16–32.
21. *Барабаничиков В. А.* Системна організація й розвиток психіки // Психологический журнал. - 2003. - Т. 24, № 1. – С. 29 - 46
22. *Беляева М.А.* Культура репродуктивного поведения в российской повседневности: Монография / М.А. Беляева; Уральский гос. Пед. университет. - Екатеринбург: ООО "Издательство УМЦ УПИ", 2011. – 256 с.

23. *Беляева М.А.* Культура репродуктивного поведения человека в мире повседневной культуры // Вопросы культурологии. - 2012. - №6 – С 78 -93.
24. *Беляева, Л. А.* Культурологический анализ репродуктивного поведения человека [Текст] / Л. А. Беляева, М. А. Беляева // Вопросы культурологии. -2011. - № 8. - С. 13-17.
25. *Берталанфи Л.* Общая теория систем – обзор проблем и результатов // Системные исследования. - М., 1969. - С. 3.
26. *Бойко В. В.* Малодетная семья: Социально-психологическое исследование. — М., 1980.
27. *Болдачев А.В.* Антропный принцип и глобальный эволюционизм (Краткое введение в общую теорию глобального эволюционизма) [Электронный ресурс] / А.В. Болдачев. - Режим доступа: <http://boldatchev.h1.ru/antropn.shtml>.
28. Большой словарь иностранных слов. – М.: Издательство «ИДДК», 2007.
29. *Борисов В. Л.,* Демография и социальная психология. - М., 1970. – 123 с.
30. *Брушлинский А. В.* Проблема субъекта в психологической науке / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12, № 6. – С. 3–11.
31. *Буданов В.Г.* История синергетики: предтечи и творцы от математики и естествознания // Постнеклассика: философия, наука, культура. – СПб.: Издательский дом «Мирь», 2009. – 640 с.
32. *Вайнштейн О. Б.* Постмодернизм: история или язык? / Постмодернизм и культура: материалы "круглого стола" // Вопросы философии. - М., 1993. - №3. - С. 3 – 7.
33. *Вардомацкий А.П.* Моральная регуляция поведения личности. - Минск: Наука и техника, 1987. - 128 с.
34. *Варій М. Й.* Загальна психологія. Навчальний посібник / 2-ге видан., випр. і доп. - К.: Центр учбової літератури, 2007. - 968 с.
35. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем (Синергетика и теория социальной самоорганизации) / В. В. Василькова. – СПб. : Лань, 1999. – 480 с. – (Серия «Мир культуры, истории и философии»).
36. *Выготский Л.С.* Исторический смысл психологического кризиса // Выготский Л.С. Собр. соч.: В 5 т. - М., 1982. - Т. 1.-- 362 с.
37. *Ганзен В. А.* Системные описания в психологии. - Л.: Изд-во Ленингр.ун-та, 1984. - 176с.
38. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права: Пер. с нем. / Ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С.Нерсисянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц.— М.: Мысль, 1990.— 524 [2] с.
39. *Годфруа Ж.* Что такое психология: В 2-х т. Т. 1: Пер. с франц.- М.: Мир, 1992.-376 с.
40. *Гришина Н. В.* Психология социальных ситуаций. Хрестоматия. – СПб: Питер, 2001. ... – СПб: Питер, 2001. – 464с.
41. *Гришина Н.В.* Психология социальных ситуаций // Вопросы психологии. - 1997. – №1. – С. 122–133.
42. *Гусельцева М. С.* Культурно-историческая психология: от классической – к постнеклассической картине мира // Вопросы психологии. - 2003. - № 1. - С. 99–115.
43. *Гусельцова М.С.* Понятие прогресса и модели развития психологической науки // Прогресс психологии: Критерии и признаки / Под ред. А.Л. Журавлева, Т.Д. Марцинковской, А.В. Юревича. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 13-31.
44. *Гусельцова М.С.* Постнеклассическая рациональность в культурной психологии // Психологический журнал. - 2005. - Т. 26, № 6. - С. 5–15.
45. Многообразие религиозного опыта. - СПб.: Андреев и сыновья, 1992. - 418 с.
46. *Добронравова И. С.* Синергетика: становление нелинейного мышления [Электронный ресурс] / И. С. Добронравова. – К. : Лыбидь, 1990. – 150 с. – Режим доступа : <http://www.philsci.univ.kiev.ua>.
47. *Добронравова І. С.* Динамічний хаос у соціумі як середовище соціальної самоорганізації / І. С. Добронравова, Л. С. Фінкель // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 1. – С. 168–180.
48. *Добронравова І. С.* Філософія науки як практична філософія: проблема свободи в

постнекласичній перспективі / І. С. Добронравова, Т. М. Білоус, О. В. Комар // *Філософія і політологія у структурі сучасного соціогуманітарного знання*. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2011. – 319 с.

49. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда: Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – 574 с.

50. *Ершова-Бабенко И. В.* Методология исследования психики как синергетического объекта: Монография / И. В. Ершова-Бабенко. – Одесса: ОДЭКОМ, 1992. – 124 с.

51. *Ершова-Бабенко И. В.* Сборник лекций по психосинергетике / И. В. Ершова-Бабенко. – Одесса: ОНУ им. И. И. Мечникова, 2007.

52. *Елисеева Ю. А.* Системность как методологическая ценность постнеклассической психологии культуры / Ю. А. Елисеева // *Известия Уральского государственного университета*. – 2007. – № 48. – С. 94-102.

53. *Зинченко В.П., Моргунов Е.Б.* Человек развивающийся. Очерки российской психологии. – М.: Тривола, 1994. – 304 с.

54. *Зинченко, Ю. П.* Знаково-символическое опосредствование сексуальной функции в норме и патологии: диссертация ... доктора психологических наук : 19.00.04. – М., 2003. – 550 с.

55. *Кант И.* Критика практического разума // *Собр. соч.* – М.: Мысль, 1964. – Т.4. – Ч.1. – С.311 – 504.

56. *Катица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г.* Синергетика и прогнозы будущего. – М.: Эдиториал, УРСС, 2003. – 288 с.

57. *Князева Е. Н.* Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е. Н. Князева, С.П. Курдюмов. – М.: Наука, 1994. – 236 с. – (Серия «Кибернетика – неограниченные возможности и возможные ограничения»).

58. *Князева Е.Н.* Одиссея научного разума. Синергетическое видение научного прогресса. – М.: ИФ РАН, 1995. – 228 с.

59. *Князева Е.Н., Курдюмов С.П.* Основания синергетики. Синергетическое мировидение. – М.: КомКнига, 2005. – 240 с.

60. *Князева Е.Н., Курдюмов С.П.* Синергетика как новое мировидение: диалог с И.Пригожиным // *Вопросы философии*. – 1992. – № 12. – С. 3—21.

61. *Ковалев В.И.* Мотивы поведения и деятельности - М.: Наука, 1988. – 191 с.

62. *Крымский С. Б.* Мировоззренческие категории в современном естествознании / С.Б.Крымский, В. И. Кузнецов. – К.: Наук. думка, 1983. – 224 с.

63. *Крымский С. Б.* Научное знание и принципы его трансформации / С. Б. Крымский. – К.: Наук. думка, 1974. – 207 с.

64. *Кузнецов В. Г.* Герменевтика и гуманитарное познание. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. — 192 с.

65. *Кузнецов В.Н.* Немецкая классическая философия второй половины XVIII - начала XIX века. - М.: Высш. шк., 1989. - 479 с.

66. *Кузьмин В. П.* Принцип системности в теории и методологии К. Маркса.— 3-е изд., доп.— М.: Политиздат, 1986.— 399 с.

67. *Лазурский А.Ф.* Классификация личностей: Изд. 3-е, перераб. / Под ред. М.Я. Басова и В.Н. Мясичева. – Л.: Госиздат, 1924. – 290 с.

68. *Лебон Г.* Психология народов и масс - СПб.: Макет, 1995. – 311 с.

69. *Леонтьев Д.А.* Неклассический вектор в современной психологии // *Постнеклассическая психология*. – 2005. – № 1. – С. 51 – 71.

70. *Леонтьев А. Н.* Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 576 с.

71. *Леонтьев Д.А.* Понимание смысла и смысл понимания // *Понимание: опыт мультидисциплинарного исследования* / Под ред. А.А.Брудного, А.В.Уткина, Е.И.Яцуты. – М.: Смысл, 2006. – С. 20 – 27.

72. *Ломов Б. Ф.* Диалектика социального и природного в развитии человека и его

- отношений с миром / Б. Ф. Ломов // Психологический журнал. – 1989. – Т. 10, № 3. – С. 3–6.
73. *Ломов Б.Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии. – М., 1984. – 444 с.
74. *Ломов Б.Ф.* О системном подходе в психологии // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – С. 31–46.
75. *Лотман Ю.М.* Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 361 с.
76. *Ляпунов А. А., Яблонский С. В.* Теоретические проблемы кибернетики (1963) // Ляпунов А.А. Проблемы теоретической и прикладной кибернетики. – М., 1980. – С. 71–88.
77. *Мак-Дугалл В.* Вступ до соціальної психології. 1908 р.
78. *Мак Дугалл Дж.* Тысячеликий Эрос. – СПб., 1999. – 278 с.
79. *Максименко С.Д.* Генеза здійснення особистості. – К.: Вид-во ТОВ “КММ”, 2006. – 240с.
80. *Мамардашвили М. К.* Классический и неклассический идеалы рациональности / М.К.Мамардашвили. – Тбилиси : Мцениереба, 1984 ; переизд. М. : Изд-во «Лабиринт», 1994. – 90 с.
81. *Марков Ю.Г.* Функциональный поход в современном научном познании. – Новосибирск: Наука, 1982. – 165 с.
82. *Моисеев Н.Н.* Системная организация биосферы и концепция коэволюции // Общественные науки и современность. – 2000. – № 2. – С. 123–130.
83. *Морен Э.* Синергетическая парадигма. Синергетика образования / Э. Морен. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – С. 30.
84. *Мясищев В.Н.* Психология отношений / Под ред. А.А. Бодалева. – М. ; Воронеж, 1995. – 356 с.
85. *Николаева В.В.* Личность в условиях хронического соматического заболевания: автореф. дис. ... докт. психол. наук. – М., 1992. – 20 с.
86. Новый словарь иностранных слов. – By EdwART, 2009.
87. Объяснение 25000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык, с означением их корней / А.Д. Михельсон. – М., 1865.
88. *Осипов Г.В.* Социология. Основы общей теории. Учебник для вузов / Отв.ред. академик РАН Г. В. Осипов, действительный член РАЕН Л.Н.Москвичев. – М.: Норма, 2003 – 912 с.
89. *Осипова-Дербас Л.В.* Системные основы социологии и психологии управления. – СПб.: Издательство «Инфо-Да», 2008. – 240 с.
90. *Пайтген Х.-О.* Красота фракталов / Х.-О. Пайтген, П. Х. Рихтер. – М., 1993. – 175 с.
91. *Платон.* Сочинения в четырех томах. / Под общ. ред. А.Ф.Лосева и В. Ф. Асмуса; Пер. с древнегреч. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та; Изд-во Олега Абышко, 2007.— Т. 3. Ч. 2. – 731 с.
92. *Плотинский Ю.М.* Модели социальных процессов: Учебное пособие для высших учебных заведений. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Логос, 2001. – 296 с.
93. Полный словарь иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык / М.Попов. – 3-е изд. – М.,1907.
94. *Поппер К.* Логика и рост научного знания / К. Поппер. – М. : Наука, 1983.– 605 с.
95. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М.: УРСС, 2003. – 310 с.
96. *Пригожин И.* Время, хаос, квант / И. Пригожин, И. Стэнгерс. – М. Прогресс, 1994. – 266 с.
97. *Пригожин И.* От существующего к возникающему / И. Пригожин. – М.: Наука, 1985. – 327 с.
98. *Пригожин И.* Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С.46–52.
99. Проблемы субъектов в постнеклассической науке / Препринт под ред. В.И.Аршинова и В.Е.Лепского – М.: Когито Центр. 2007. – 176 с.

100. Психология человека в современном мире // Психология развития и акмеология. Экзистенциальные проблемы в трудах С. Л. Рубинштейна и в современной психологии. Рубинштейновские традиции исследования и экспериментатики (Материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С.Л. Рубинштейна, 15–16 октября 2009 г.) / Ответственные редакторы: А.Л. Журавлев, Е.А.Сергиенко, В.В. Знаков, И.О. Александров. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – Том 3. – 400 с.
101. *Робер М.А., Тильман Ф.* Психология индивида и группы. - М.: Прогресс, 1986. - 256 с.
102. *Роменец В. А.* Історія психології епохи Просвітництва. - К.: Вища шк., 1993. - К, «Вища школа», 1987. - 106 с.
103. *Роменец, В.А.* Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: Навч. посібник / В.А. Роменец. - К.: Либідь, 2005. - 916 с.
104. *Роменец В. А., Маноха І. П.* Історія психології ХХ століття: Навч. посібник / Вступ. стаття В. О. Татенка, Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
105. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии. – СПб: Издательство «Питер», 2000 - 712 с.
106. *Рыжов Б.Н.* Системная психология. – М. Изд. МГПУ, 1999. – 265 с.
107. Социальная психология: конспект лекций / Сост. И.В. Андреева. — М: АСТ; СПб.: Сова, 2005. — 94, [2] с.
108. Социологический словарь [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://mirslivare.com/content_soc/demograficheskoe-povedenie-11489.html.
109. *Спицнадель В. Н.* Основы системного анализа: Учеб. пособие. — СПб.: «Изд. дом «Бизнес-пресса», 2000. — 326 с.
110. *Степин В.С., Кузнецова Л.Ф.* Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. - М.: РАН Институт философии, 1994. - 274 с.
111. *Степин В. С.* Научное познание и ценности техногенной цивилизации / В.С. Степин // Вопросы философии. – 1989. – № 10. – С. 3–18.
112. *Степин В. С.* Синергетика и системный анализ / В.С. Степин // Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 15–31.
113. *Степин В. С.* Теоретическое знание / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
114. *Степин В.С.* О философских основаниях синергетики / В.С. Степин // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. - М.: Прогресс-Традиция, 2007.
115. *Степин В.С.* Синергетическая парадигма. Синергетика образования / В.С. Степин. - М.: Прогресс-Традиция, 2007.
116. *Суходольский Г.В.* Основы психологической теории деятельности. - М.: Изд-во МГУ, 1988. - 166 с.
117. *Титаренко Т.М.* Постмодерна особистість у динаміці самоконструювання. Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика / За ред. Н.В.Чепелевої. – К.: ДП "Інформаційно-аналітичне агенство", 2010. - Том 2. - Вип. 6. - С. 5 – 14.
118. *Тищенко П.Д.* Психосоматическая проблема (объективный метод и культурологическая интерпретация) // Телесность человека. - М.: Изд. Философского общества, 1991 а. - С. 26—35.
119. Толковый словарь иностранных слов / Л. П. Крысин. - М.: Русский язык, 1998.
120. Толковый словарь русского языка: В 3 т. /Ред. Д.Н. Ушаков. - Изд. изм. и испр. - М.: Вече: Мир кн., 2001; Борисов В.Л. Демография и социальная психология. - М., 1970. – 123 с.
121. *Торндайк Э.* Принципы обучения, основанные на психологии./ Э. Торндайк. – М.:Издательский центр «Академия», 2003. – 258 с.
122. *Тощенко Ж.Т.* Социология. Общий курс. 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Прометей: Юрайт-М, 2001. – 511 с.
123. *Тхостов А.Ш.* Психология телесности. - М., 2002. – 210 с.

124. Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть II. – М., 1960. – С. 255-285.
125. Уотсон Дж. Психология как наука о поведении. – К.; Б.Г.: Гос. Изд-во Украины, 1926. – 398 с.
126. Фахрутдинова Л.Р. Структурно-динамическая организация переживания субъекта: автореферат дис. ... доктора психологических наук: 19.00.01 / Фахрутдинова Лилия Раифовна. – Казань, 2012 – 41 с.
127. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я. – М., 1925. – 126 с.
128. Фрейд З. Психология Я и защитные механизмы. – М.: Педагогика- Пресс, 1993.-144 с.
129. Хагер Н. Этапы формирования моделей// Эксперимент. Модель. Теория. – М.; Берлин, 1982. – С. 128-135 .
130. Хакен Г. Принципы работы головного мозга / Г. Хакен. – М.: Per Se, 2001. – 351 с.
131. Хрестоматия по философии / Под ред. А.А. Радугина. – М.: Центр, 2001. – 416 с.
132. Хрестоматия по философии / Сост. А.Р. Абдуллин. – Уфа, 2003. - 439 с.
133. Хрестоматия по философии и методологии науки. Часть 2: учебное пособие / Под ред. А.В. Иванова. – Барнаул: Изд-во АГАУ, 2008. – 515 с.
134. Чепелева Н. Понимание и интерпретация социокультурного опыта в контексте постнеклассической психологии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hghltd.yandex.net/yandbtm?url;>
135. Чепелева Н.В. Методологические основы исследования личности в контексте постнеклассической психологии. Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика / За ред. Н.В.Чепелевої. – К.: ДП "Інформаційно-аналітичне агенство", 2010. – Том 2. – Вип.6. – С. 15 – 25.
136. Шибутани Т. Социальная психология / Пер. с англ. В.Б. Ольшанского. – Ростов –на-Дону: Феникс, 2002. – 544 с.
137. Шихирев П.Н. Современная социальная психология в Западной Европе. – М., 1985. – 175 с.
138. Щедровицкий Г. П. Проблемы методологии системного исследования. – М., 1964.
139. Ядов В.А., Здравомыслов А.Г. Человек и его работа в СССР и после. 2 е изд., испр. и доп. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – 485 с.
140. Янчук В.А. Интегративно-эклетикий подход к анализу психологической феноменологии: Словарь-справочник. – Минск, 2001. – 48 с.
141. Янчук В.А. Методология, теория и метод в социальной психологии и персонологии: интегративно-эклетикий подход. – Мн.: Бестпринт, 2000. – 416 с.
142. Bandura A. Albert Bandura. In R. I. Evans (Ed.) The making of psychology: Discussions with creative contributors. – New York: Knopf, 1976.
143. Bergmann C. & Spence K. W. Operationsm and theory in psychology // Psychological Review. – 1941. – V. 48, I. – P. 14.
144. Martens R. Social psychology and physical activity. – New York: a.o. Harper & Pow, 1975. – 180 p.
145. Catani A. C. B. F. Skinner, organism // American Psychologist. – 1992. – V. 47. – P. 1521–1530.
146. Mitchell E. Multiple Triangulation: Amethodology for nursing science // Advances in Nursing Science. – 1986. – Vol. 8. – P. 18-26.
147. Pollio H. Behavior and existence. – Monterrey (Calif.): Brooks/Cole, 1982. – 414 p.
148. Robson C. Real world research: A resource for social scientists and practitioner-researchers. – 8th ed. – Oxford: Blackwell, 1998.
149. Skinner B. F. Science and human behavior. – New York: Free Press, 1953/
150. Stock D., Thelen H. Emotional dynamics and group culture.- Washington, 1958. – 213 p.
151. Tolman E. C. A new formula for behaviorism // Psychological Review. – 1992. – V. 29. – P. 44–53.

РОЗДІЛ 2

МОДЕЛЮВАННЯ РЕПРОДУКТИВНОГО ПРОЦЕСУ ТА РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

2.1. Структурна, типологічна та функціональна моделі репродуктивного процесу в біосоціальной системі

Дослідження психологічного компоненту репродуктивної поведінки особистості є ефективним у разі побудови її моделей, насамперед структурної, функціональної та типологічної.

Розуміючи репродуктивну поведінку особистості як складну цілеспрямовану біосоціальну систему, ми маємо змоделювати не тільки її саму, а й утворення, у яке вона входить як структурно-функціональний елемент, тобто систему репродуктивного процесу в біосоціальной системі.

Структура системи, тобто побудова її внутрішньої організації, може бути описана як безліч тих її істотних властивостей, які характеризують: окремі компоненти системи, розглянуті кожний як певне ціле; відносини між цими компонентами; відносини між окремими компонентами й системою в цілому [6, с.151].

Система – це множина пов'язаних між собою об'єктів (елементів), що у своїй сукупності набувають особливої функції стосовно певного стороннього об'єкта, причому властивості цілого не зводяться до простої суми властивостей елементів. Відповідно «система» – поняття відносне, яке набуває смислу стосовно зовнішнього об'єкта. Кожна система є елементом системи більш високого рівня, у той же час кожний елемент системи може розглядатися як система більш низького рівня. Так, репродуктивна поведінка особистості є системою стосовно соціального оточення – соціальной системи. Тож система репродуктивної поведінки пов'язана із соціальною системою і системою особистості.

У будь-якій системі можна визначити різні ієрархічні рівні, підсистеми. Визначення різних ієрархічних рівнів і підсистем системи репродуктивної поведінки дозволить створити несуперечливі класифікацію і типологію репродуктивної поведінки, яких, незважаючи на низку представлених у науковій літературі (наприклад, багатодітна, середньодітна, малодітна; ідеальна, бажана, прогнозована), бракує для створення єдиної теорії та якісних емпіричних досліджень.

Усі елементи (структурні компоненти) у системі взаємозалежні й взаємопов'язані, між ними встановлюються зв'язки взаємодії. Системам властива ієрархічність структури і зв'язків. Аналіз структури зв'язків репродуктивної поведінки та їх характеру дозволить описати регулятивні, операційні й функціональні механізми соціальной поведінки та створити моделі її формування, розвитку й управління.

Формування системи відбувається в результаті взаємодії системотворних факторів (зв'язків породження). Складність взаємодії системотворних факторів обумовлює таку властивість системи, як унікальність. Дослідження зв'язків породження дозволить описати філо- та онтогенез репродуктивної поведінки особистості.

Системам властива саморегуляція процесів, опір змінам. Здатність систем до саморегуляції виражається в здатності систем до адаптації – пристосування до різноманітних внутрішніх і зовнішніх факторів без змін системи. Адаптація й саморегуляція надає системі двоїстої властивості: з одного боку, консервативності – здатності нейтралізувати зовнішні впливи, а з другого боку, мінливості – здатності змінюватися під впливом середовища, накопичуючи нову інформацію й перебудовуючи структуру. Чим краще система пристосована до наявних умов середовища, тим важче відбувається адаптація у випадку зміни зовнішніх умов. Системам, що розвиваються, властиві два типи адаптації – зміна власної структури (пасивне пристосування) і зміна структури навколишнього середовища (активне пристосування). Стан системи за умови балансу взаємодій відповідає її стаціонарному стану. Порушення балансу викликає активацію підсистем адаптації (механізмів адаптації). Дослідження процесів відтворення гомеостазу шляхом застосування системи репродуктивної поведінки дозволить наблизитися до вирішення питання формування адаптивних її форм та корекції девіацій.

Цілі й форма системи визначаються стосовно навколишнього середовища й з огляду на необхідність взаємодії з ним. Відповідно до мети, задля досягнення якої формується система, формулюються завдання, що є цілями для систем більш низького рівня. Формою існування систем є матеріальний об'єкт або відбиття цього об'єкта у вигляді композиції інших об'єктів, яке відтворює основні зв'язки вихідної системи. Відбиття системи через зв'язки іншої системи є інформацією про неї.

Сьогодні відомі два різновиди інформаційних систем природного походження – біологічна й соціальна. Але, як справедливо зазначає Б.М. Рижов, «поняття соціальної системи майже нерозривно пов'язане з поняттям людського співтовариства, по суті нам відомі лише «біосоціальні» системи» [52, с.243].

Відповідно *репродуктивну поведінку особистості варто розглядати як систему біосоціальну*, що дозволить значно просунути у визначенні конкретних психологічних механізмів інтеграції біологічного й соціального в людині. Система репродуктивної поведінки особистості є елементом системи більш високого рівня – системи репродукції біосоціальної системи. Відповідно аналіз репродуктивної поведінки особистості повинен здійснюватися за двома напрямками, а саме: шляхом *макроніходу* – аналізу взаємодії обраної системи із системами оточення (аналіз репродуктивної поведінки особистості як елемента більш складної системи – системи репродукції біосоціальної системи), та шляхом *мікроніходу* – встановлення структури та аналізу елементів самої системи репродуктивної поведінки особистості з пошуком взаємозв'язків у самій репродуктивній поведінці.

Перш ніж перейти до аналізу репродуктивної поведінки особистості як елемента системи репродукції біосистеми, варто зробити деякі зауваги.

Усі живі системи мають складну багаторівневу будову, яка обов'язково включає рівні підсистемного й надсистемного утворень. При цьому будь-яка жива надсистема (від біологічного виду до біосфери в цілому) завжди є елементом більшої системи.

Біосоціальна система належить до класу систем, які розвиваються і найважливішою якістю яких є можливість самовідтворення нових елементів. Системи, що розвиваються, є складним типом систем, які мають багаторівневу будову. Особливістю цих систем є безперервний процес взаємодій як усередині системи між її елементами, так і взаємодій із зовнішнім середовищем, які відбуваються на всіх рівнях організації системи. Відповідно до ієрархічної організації розвитку складної системи забезпечений неоднорідністю функцій її елементів (субсистем), а існування кожної субсистеми забезпечене інтегративною діяльністю цілісної системи.

Біосоціальна система взаємодіє із зовнішніми об'єктами, які самі можуть бути розглянуті як системи. Вхідні у взаємодію системи також утворюють систему, ентропія якої за браком зовнішніх взаємодій зростає.

Існування біосоціальної системи є процес постійної асиміляції нових елементів. Брак зовнішніх взаємодій означає брак найважливішої умови існування біосоціальної системи й тотожний їй загибелі. Але зовнішні взаємодії не завжди забезпечують рівень, необхідний для реалізації всіх наявних у системі потенцій розвитку. Досягнення тимчасового балансу реального й необхідного для існування системи рівня взаємодій, який забезпечує розвиток системи за властивим їй типом системодинаміки, одержало назву *адаптації системи*. Як зазначав Жан Піаже, для систем, що розвиваються, властиві два типи адаптації – зміна системи власної структури (пасивне пристосування) і зміна структури навколишнього середовища (активне пристосування) [45].

Стан системи за балансу взаємодій відповідає її стаціонарному стану. Вихід системи зі стаціонарного стану в результаті порушення балансу приводить до активації субсистем – механізмів адаптації, притаманних системам, що розвиваються. Неузгодженість стаціонарного й поточного станів системи викликають стан напруженості в системі, яка обумовлена різницею ентропійних характеристик системи в цих станах.

За умови взаємодії систем відбувається процес переструктурування зв'язків однієї системи під впливом іншої, яка відбиває структуру зв'язків останньої, тобто відбувається обмін інформацією. При цьому об'єкти, які містять ідентичну інформацію, зафіксовану в структурі їхніх внутрішніх зв'язків, утворюють особливу інформаційну систему, якісною особливістю якої є спосіб її існування – репродукція своїх елементів шляхом відтворення їхньої інформаційної структури в інших системах.

Біологічні системи є історично першим видом інформаційних систем, що виникли в умовах Землі [68].

Головною особливістю біологічних організмів є постійний інформаційний вплив на середовище й організація елементів цього середовища в нові системи, які відтворюють структуру вихідного організму.

Фундаментальною особливістю живих систем є їхній багаторівневий характер. Відтворюючи самих себе у своєму потомстві, живі системи, таким чином, формують систему більш високого рівня. Ця нова система, зберігаючи зв'язок з материнською й дочірньою системами, розвивається самостійно, що і стає смислом існування вихідної системи.

Елементи біологічних систем як такі завжди є складними системами – багаторівневими інформаційними структурами з відносною сталістю зв'язків своїх елементів за умови постійного відновлення складу самих елементів.

Функціонування біологічної системи найчастіше називають *життєдіяльністю*. Це процес активної взаємодії системи із зовнішнім середовищем, який проминає за певним циклом, що включає фази інтенсивного й екстенсивного розвитку та завершується розпадом системи. Життєдіяльність індивіда є процесом дії спеціальних механізмів розвитку, що забезпечують його еволюцію відповідно до циклу певного біологічного виду, включаючи репродукцію елементів організму й підтримку гомеостатичних відносин із зовнішнім середовищем. У той же час, оскільки індивід одночасно є елементом системи більш високого рівня – виду, у його життєдіяльності проявляється дія механізмів, що забезпечують розвиток макросистемного рівня організації.

Таким чином, у життєдіяльності біосистеми проявляється дія механізмів розвитку у двох площинах:

- по-перше, механізми збереження системою власної інформаційної структури й репродукції на мікрорівні її елементів;
- по-друге, механізми збереження структури й репродукції елементів макрорівневої системи.

Б.М. Рижов зазначає, що на ранніх щаблях еволюції біологічного світу механізми розвитку систем закріплюються у вигляді складних молекулярних композицій, які забезпечують у сприятливому зовнішньому середовищі відтворення інформаційної структури системи [52]. Для більш високих рівнів організації біологічних систем форми адаптації жорстко не детерміновані. Тому механізми розвитку в них є більш універсальними – це механізми орієнтації поведінки окремих індивідів (елементів системи «вид»). Фізіологічною базою цих механізмів є нейрогуморальна регуляція реакцій індивіда на зміни стану його функціональних підсистем і зміни зовнішнього середовища. Подальше підвищення рівня організації біологічних систем пов'язане з ускладненням нервової системи індивіда й появою форм психічного відбиття дійсності, тобто вторинних інформаційних структур. Механізми розвитку на цьому етапі стають ще більш універсальними – інстинктивними.

Б.М. Рижов уважає, що з урахуванням характеристик динаміки систем, які розвиваються, можуть бути виділені чотири типи інстинктів [52].

Виходячи з головної функції існування індивіда, яка полягає в забезпеченні розвитку виду, він виділяє групу інстинктів розвитку виду:

- збільшення числа елементів системи – репродуктивні інстинкти, які забезпечують статеву поведінку й розмноження індивідів;

- збереження інформаційної структури виду, що забезпечує його стійкість за умови взаємодій із зовнішнім середовищем, – інстинкти збереження виду (батьківство, групова взаємодія тощо).

Аналогічно, відповідно до логіки системної організації, Б.М. Рижов визначає інстинкти розвитку індивіда:

- забезпечення росту й розвитку (існування) організму шляхом репродукції елементів організму індивіда – вітальні інстинкти (джерелом адаптаційної активності індивіда при цьому є напружений стан його власних функціональних підсистем);

- збереження інформаційної структури індивіда (його стійкість) за умови взаємодій із зовнішнім середовищем – інстинкти самозбереження (джерелом адаптаційної активності індивіда при цьому є напружений стан системи «індивід – зовнішнє середовище») [52].

Таким чином, з урахуванням комплексної дії всіх механізмів розвитку, адаптація індивіда в зовнішньому середовищі має складно організований характер, відкриваючи можливість утворення нового типу інформаційних систем.

Так само як індивід відтворює власну інформаційну структуру шляхом впливу на навколишнє середовище, так і структурні особливості середовища відбиваються на індивіді. Це відбиття є найважливішим фактором прогресу біологічних систем. Поява ж психічного відбиття пов'язана з утворенням нових інформаційних структур, матеріальним носієм яких, як і раніше, є біологічний індивід. На ранніх стадіях розвитку вторинні інформаційні структури грають лише допоміжну роль у життєдіяльності індивіда, організовуючи й коректуючи інстинктивні форми поведінки. Але в міру того, як відбувається розвиток біологічних систем, поряд із генетично засвоєною вторинною інформацією збільшується число інформаційних структур, що утворюються вже за життя індивіда шляхом його взаємодії з іншими представниками виду. Збільшення кількості інформаційних структур і їх взаємодія змінюють поведінку індивідів. Об'єднання вторинних інформаційних структур у нову систему й відповідно виникнення особливої функції – *організації поведінки індивіда* – приводить до виникнення нового різновиду інформаційних систем, зокрема соціальних.

Для розуміння репродуктивної поведінки особистості як елемента більш складної системи – системи репродукції біосоціальної системи – потрібно змоделювати сам цей процес.

Структурна модель репродуктивного процесу в біосоціальній системі

Структурний підхід пов'язаний з описом системи та передбачає виділення й опис елементів її структури з урахуванням взаємозв'язків між цими

елементами. За такого розгляду структура відбиває внутрішню форму організації системи.

Поняття «структура» відображає розташування і зв'язок складових частин чого-небудь, будову. Сукупність взаємозалежних ланок утворює систему. Одна тільки наявність структури не робить те або інше явище системою – тому стосовно тієї або іншої системи ми говоримо, що вона вже склалася (або не склалася). Структура – це тільки форма вираження змісту системи, відносно стійка впорядкованість зв'язків між елементами, обумовлена функціональним призначенням системи. У теорії У. Еко «структура – це модель, вибудована за допомогою певних операцій спрощення, які дозволяють розглядати явище з однієї єдиної точки зору» [70, с.3].

Процес репродукції іманентно притаманний біосоціальній системі.

Досліджуючи процес репродукції як процес цілісний, іманентно притаманний біосоціальній системі, ми розуміємо його як процес відтворення самої системи.

Для відтворення біосоціальної системи існують три репродуктивні процеси:

- *репродукція біологічного* – відтворення індивідів і відповідно відтворення біосфери;
- *репродукція соціального* – відтворення особистості, соціальної структури й відповідних соціальних стосунків;
- *репродукція психологічного* – відтворення свідомості, ментальності й механізмів психічної регуляції.

Основними елементами структури репродуктивного процесу біосоціальної системи є *відтворення біологічного, відтворення соціального, відтворення психологічного*. Розглянемо детальніше структури цих процесів.

Репродукція *біологічного* передбачає відтворення трьох складових:

- *анатомо-фізіологічної*, яка, у свою чергу, складається з:
 - відтворення анатомічної структури;
 - відтворення фізіологічної регуляції;
- *функціонально-організмової*, яка, у свою чергу, складається з:
 - відтворення нервової регуляції;
 - відтворення гуморальної регуляції;
- *функціонально-поведінкової*, яка, у свою чергу, складається з:
 - відтворення генетично-рефлексивних патернів поведінки;
 - відтворення набутих патернів поведінки.

Репродукція *соціального* передбачає відтворення трьох складових:

- *відтворення особистості*, яке, у свою чергу, складається з:
 - відтворення структури особистості;
 - відтворення механізмів регуляції особистості;
- *відтворення соціальних груп*, яке, у свою чергу, складається з:

- відтворення структури соціальної групи;
- відтворення соціальної взаємодії;
- *відтворення соціальних інститутів*, яке, у свою чергу, складається з:
 - відтворення структури соціального інституту;
 - соціальних практик.

Репродукція *психологічного* передбачає відтворення трьох складових:

- *ментальності*, яка, у свою чергу, складається з:
 - відтворення соціальних уявлень;
 - відтворення соціальних сценаріїв;
- *свідомості*, яка, у свою чергу, складається з:
 - відтворення соціальних уявлень;
 - відтворення соціальних сценаріїв;
- *механізмів психологічної регуляції*, яка, у свою чергу, складається з:
 - відтворення механізмів адаптації;
 - відтворення механізмів репродукції.

Відтворення психічних процесів відбувається в рамках репродукції біологічного на функціонально-поведінковому рівні.

Відтворення психічних станів має ситуативний характер і відбувається під час реалізації будь-якого психічного процесу.

На чому ж має бути зосереджена увага під час дослідження психологічної складової репродуктивної поведінки особистості?

Теоретичний аналіз наукової літератури з проблем репродукції дозволяє стверджувати, що репродукція біологічного традиційно вивчається в біології (а окремі аспекти – у медицині); репродукція соціального – в соціології та соціальній філософії, репродукція психологічного мала б вивчатися у психології. І дійсно, відтворення свідомості, механізмів психічної регуляції, ментальності є предметом численних наукових пошуків у різних школах та психологічних парадигмах. Ментальність вивчається також у рамках культурології та етнографії. Однак ніколи у психології сам процес відтворення психологічного не розглядався, хоча відповідно до логіки теорії систем і теорії особистості психологічне відтворення є необхідним компонентом біосоціальної системи. Іншим аспектом психологічного дослідження репродуктивної поведінки особистості має стати дослідження відображення у свідомості індивіда процесів репродукції біологічного, соціального та психологічного.

Постає питання: як здійснюється психологічне відтворення? Можна припустити, що великі структури (ментальність, соціальні норми, соціальні уявлення, стереотипи тощо) відтворюються на макрорівні у великих соціальних групах, відповідно малі структури (ідентичність, цінності тощо) – на мікрорівні в малих соціальних групах.

Реалізація відтворення здійснюється через поведінку та діяльність індивідів.

Функціональна модель репродуктивного процесу в біосоціальній системі

У рамках функціонального підходу система розглядається з позиції її зовнішнього аспекту. Для побудови функціональної моделі необхідно розглянути відносини системи як цілого з іншими об'єктами, що знаходяться за її межами, тобто у зв'язках із середовищем. Виходячи із цього, *функцією, або поведінкою, системи* можна назвати все те, що можна дізнатися про систему, не зачіпаючи її внутрішнього змісту.

Спостерігаючи поведінку системи, можна встановити закономірності в появі тих або інших реакцій (дій) системи, зануреної в середовище з деякими заданими властивостями. Можна встановити певні зв'язки між різними реакціями системи, провести аналіз стійкості цих зв'язків залежно від тих або інших факторів середовища. Функція – це сукупність процесів, які її породжують, у знятому вигляді. Функції, якою б не була їхня природа, можна реалізувати лише в структурі.

Традиційно виділяються процеси функціонування (підтримки організації-організованості, порядку) і процеси виробництва (ресурсів), відтворення (структури), які в сукупності забезпечують стабільне існування системи (цілісності) і співвідносні з процесами її зміни й розвитку (як у результаті «природної» еволюції, так і внаслідок застосування спеціальних («штучних») зусиль).

Відповідно до визначеної нами структури репродуктивного процесу біосоціальної системи і на основі побудованої структурної моделі можемо побудувати модель функціональну. Функціональна модель – це модель принципу дії (принципова модель, концептуальна модель). Функція – найістотніша характеристика будь-якої системи, вона відображає її призначення, те, заради чого була створена. Подібні моделі оперують функціональними параметрами.

Основною функцією репродуктивного процесу в біосоціальній системі є функція передачі інформації та способу організації інформації.

Однією з головних характеристик усіх живих організмів є інформація, що вони містять для всіх операційних процесів (виконання всіх функцій життя, генетична інформація для розмноження). Інформації – специфічна форма відбиття, що обумовлює перехід можливості в дійсність в умовах функціональної замкнутості. Специфіка інформаційної форми відбиття полягає в тому, що в системі відбивається не просто стан середовища, розглянутого окремо від системи, а спільний результат взаємодії системи й середовища [35].

Будь-яка взаємодія між об'єктами, у процесі якої один здобуває деяку субстанцію, а інший не втрачає її, називається *інформаційною взаємодією*. При цьому передана субстанція називається інформацією. Із цього визначення випливають дві найбільш загальні властивості інформації: інформація не може існувати поза взаємодією об'єктів; інформація не губиться жодним із них у процесі цієї взаємодії.

Інформаційна взаємодія має у своїй основі комплекс симетричних взаємодій, і в такий спосіб інформація між об'єктами переноситься за допомогою обміну речовин або енергією.

Усі інформаційні системи є системами *цілеспрямованими*. Досягнення цілі у більшості випадків має імовірнісний характер. У живій природі доцільність пов'язує з існуванням різного роду пристосувальних гомеостатичних механізмів, які захищають організм від несприятливих зовнішніх впливів. «Ціль», згідно з якою поводить себе організм, – це гомеостатична рівновага із середовищем. У міру того, як відбувається розвиток гомеостатичних механізмів, організм стає все більш незалежним від середовища, самостійним. Існування гомеостатичних механізмів сприяє виживанню систем. Однак, як зазначає Ю.Г. Марков, не існує жодної живої системи, у якій би цей механізм був створений спеціально як інструмент, що сприяє виживанню системи. Природа не ставить собі за мету – вижити. Вона зберігає лише ті організми й ті види, для яких зміна навколишніх факторів приводить до появи пристосувальних функцій, здійснюючи тим самим природний добір [35].

Фундаментальною особливістю живих систем є їхній багаторівневий характер: відтворюючи самих себе у своєму потомстві, живі системи, у свою чергу, формують систему більш високого рівня. Ця нова система, що виникає із збережених між собою зв'язків материнської й дочірньої систем, одержує самостійний розвиток, що і стає сенсом існування вихідної системи.

Так само як індивід відтворює власну інформаційну структуру за допомогою впливу на навколишнє середовище, так і структурні особливості середовища відбиваються на індивіді. Це відбиття, будучи найважливішим фактором прогресу біологічних систем, на нижчих щаблях еволюції має випадковий, хаотичний характер. На більш високих щаблях розвитку відбиття зовнішнього середовища поступово впорядковується. Поява психічного відбиття пов'язана з утворенням нових інформаційних структур, матеріальним носієм яких, як і раніше, є біологічний індивід, але істотною особливістю – відтворення зв'язків зовнішнього світу. Прогрес біологічних систем пов'язаний з тим, що поряд з генетично засвоєною вторинною інформацією збільшується число подібних інформаційних структур, що утворюються вже за життя індивіда, за допомогою його взаємодії з іншими представниками виду. Збільшення кількості інформаційних структур приводить до того, що виникає можливість їхньої взаємодії, яка відповідним чином змінює поведінку індивідів. Консолідація вторинних інформаційних структур у нову систему, тобто набуття їхньою сукупності особливої функції – організації поведінки індивіда, означає виникнення нового різновиду інформаційних систем – *соціальних (біосоціальних)*.

Елементи біологічних і біосоціальних систем як такі завжди є складними системами – багаторівневими інформаційними структурами, що мають

відносно сталі зв'язки своїх елементів за постійного відновлення складу самих елементів.

Отже, *метою репродуктивного процесу в біосоціальной системі є відтворення інформації трьох видів – біологічної (кодом є генóm), соціальной (кодом є знак), психологічної (кодом є значення).*

У відповідності до трьох репродуктивних процесів – відтворення біологічного, соціального, психологічного – можемо визначити три функціональні рівні та їх складові. Так, репродукція біологічного функціонально постає у відтворенні індивіду та виду, репродукція соціального – у відтворенні соціальной структури й соціальных відносин, репродукція психічного – у відтворенні психічної структури та психологічних механізмів.

Репродуктивний процес є процесом циклічним. Відтворена структура переймає на себе функцію відтворення з моменту своєї появи. Так, ще на стадії зиготи організм має повний генетичний набір, на стадії зародку в організмі формуються репродуктивні органи, а з моменту народження індивід залучається у процес відтворення соціальной і психологічної інформації.

Типологічна модель репродуктивного процесу в біосоціальной системі

Відтворення біосоціальной системи може відбуватися за чотирима варіантами, і відповідно можна виділити чотири типи репродуктивного процесу в біосоціальной системі.

Повне відтворення системи – $S \rightarrow S1$. Такий варіант є характерним для традиційних суспільств.

Система відтворюється з додатковими елементами – $S \rightarrow S1+$. Цей варіант відтворення зазвичай спостерігається в періоди суспільних потрясінь – революцій, війн тощо. Нова система суспільства породжує нову систему суспільних стосунків, і відповідно в репродуктивній системі з'являються нові елементи.

Система відтворюється із втратою певних елементів – $S \rightarrow S1-$. Так можуть бути втрачені певні норми, цінності, смисли тощо. Цей варіант є характерним для соціумів, що деградують.

Система відтворюється із втратою одних елементів і появою інших, причому ці елементи прямо між собою не пов'язані – $S \rightarrow S1\pm$.

2.2 Структурна, функціональна та типологічні моделі репродуктивної поведінки особистості

Структурна модель репродуктивної поведінки особистості

Єдиний процес репродукції є неперервним процесом у біосоціальной системі. Реальне втілення він здобуває у процесах народження, соціалізації та адаптації індивідів. Репродуктивна поведінка особистості спрямована на відтворення елементів біосоціальной системи, і ці елементи знаходяться в самій системі.

Біологічна репродукція здійснюється через репродуктивну поведінку живих істот. Традиційно в біології цей процес визначається як відтворення собі подібних у ході процесу розмноження за допомогою репродуктивних органів. Соціальна репродукція здійснюється через соціальну поведінку. Поведінка й діяльність людей у різних соціальних ситуаціях відтворює соціальну структуру й системи соціальних стосунків. Психологічна репродукція здійснюється також через соціальну поведінку осіб.

Якщо у тварин існує тільки один тип відтворення, то в людському суспільстві, як у складній біосоціальній системі (у нормі), повинні існувати всі три компоненти відтворення, реалізація яких відбувається в процесі репродуктивної поведінки індивіда. Таким чином, репродуктивна поведінка буде містити в собі всі три компоненти репродукції. Відповідно ми будемо розглядати репродуктивну поведінку особистості як трикомпонентну структуру.

Визнання репродуктивної поведінки як системного (багаторівневого, багатомірного) утворення передбачає створення теоретичної моделі структури її психологічної складової. У психології не розроблена модель для вивчення репродуктивної поведінки особистості як складного психологічного явища, але досліджуються окремі його параметри (батьківська поведінка, материнська поведінка, психологічна готовність до батьківства, репродуктивні потреби, цінності, установки тощо). Разом з тим вивчення окремих якостей, процесів, функцій, як зазначав Б.Г. Ананьєв, не завжди є продуктивним, оскільки реальна поведінка дорослої людини значною мірою визначається не окремими психічними якостями, а більш складними утвореннями – світоглядом, досвідом, ставленнями. Б.Г. Ананьєв підкреслював універсальний, загальносистемний характер взаємодії енергії, інформації і різних психологічних властивостей у бутті й свідомості людини, що є основою «наукового переконання в об'єктивній пізнаваності суб'єктивних явищ і в ефективній можливості керування процесом людського розвитку» [1, с.170-171].

Побудувати теоретичну модель психологічної складової репродуктивної поведінки дозволив досвід моделювання складних психічних явищ у психології (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Р.Б. Кеттел, В.С. Мерлін, О.В. Петровський, К.К.Платонов, С.Л. Рубінштейн) [1; 2; 20; 21; 36; 44; 46; 51; 61].

Структурність тлумачиться як упорядкованість стійких елементів. Таке розуміння фіксує єдність форми й змісту в тому фрагменті психічної реальності, що є предметом дослідження. Зміст структури – елементи, що її утворюють. Форма – упорядкованість, композиція елементів. Принцип існування структури – її збереження або стійкість за різних умов [25; 37].

Структурний аналіз є більш широким, ніж класичний підхід, в основі якого лежить причинне пояснення явищ. М.Ф. Овчинніков зазначає: «Існувало, та й ще зараз існує переконання, що будь-яке пояснення явищ природи носить так чи інакше причинний характер. Методологічний аналіз сучасного природознавства дозволяє, однак, зробити інший висновок – будь-яке пояснення явищ природи носить структурний характер. Цим останнім твердженням не заперечується роль

причинного пояснення в природознавстві, але підкреслюється підлегла його роль стосовно структурного пояснення» [42, с. 178].

М.Ф. Овчинніков відзначає, що причинне пояснення відповідає передовсім емпіричному рівню пізнання. Завдання ж полягає в тому, щоб вкласти спостережувані явища в певну теоретичну систему, у якій зафіксовані структурні риси явищ як деякої цілісності [42].

На думку Ю.Г. Маркова, хоча середовище певним чином впливає на структуру системи, вивчення структури здійснюється в умовах заданого відношення «система – середовище». Формально середовище представлено в цьому відношенні як набір параметрів, що визначаються незалежно від структурних характеристик системи [35].

Структурні відносини мають певну стійкість, інваріантність щодо різного роду зовнішніх впливів, зокрема щодо заміни елементів структури на ідентичні їм елементи. У результаті цих перетворень здійснюється ніби відтворення структурних відносин. Це можна спостерігати як у біологічних, так і в соціальних системах.

Репродуктивна поведінка особистості є елементом репродуктивного процесу в біосоціальній системі. У найбільш загальному вигляді *репродуктивна поведінка особистості може бути представлена як система активності, що виникає в процесі взаємодії двох систем – особи і соціального середовища з приводу іншої особи – об'єкта репродуктивної поведінки. Суб'єктом репродуктивної поведінки є особистість як інтегративна якість особи.*

Міжсистемна взаємодія детермінована тим або іншим аспектом репродуктивного процесу в біосоціальній системі.

Активність актуалізується в конкретних ситуаціях.

Для суб'єкта репродуктивної поведінки уособленням репродуктивного процесу є дитина (реальна або її образ) (Рисунок 2.1).

Активність суб'єкта репродуктивної поведінки може бути спрямована:

– на *іншу особу* – об'єкт репродуктивної поведінки (хоча ця особа для означеного суб'єкта є безперечно елементом середовища, але виділяється нами свідомо, адже стосовно неї ця активність і виникає): тут активність постає у процесах передачі соціального досвіду (виховання, розвитку), піклування, захисту або, навпаки, уникнення (психологічне чи (та) фізичне) дитини;

– на *середовище*, яке представлено соціальними (включаючи інших суб'єктів репродуктивної активності) і природними елементами: тут активність постає у процесах інтерпретації, підтримки стабільності, творення, руйнування елементів середовища – соціального (інститутів, норм, традицій, статусів тощо) та природного (відтворення біологічного індивіда);

– на *себе* як на особистість (уявлення, ставлення, самооцінювання) і як на індивіда (самозбереження репродуктивного здоров'я і потенціалу).

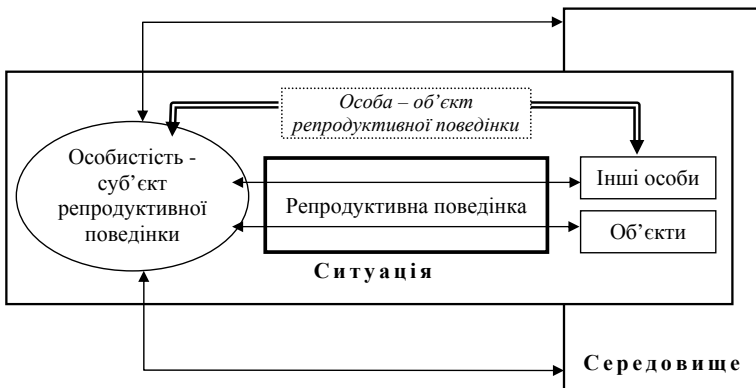

Рисунок 2.2. Структура репродуктивної поведінки особистості.

За формою ця активність може існувати у вигляді поведінкових актів, дій, учинків, діянь. Їх сукупність організується в *репродуктивні практики*.

Основним видом взаємодії в репродуктивній поведінці є *взаємодія Я – Інший*. У процесі соціально-психологічної взаємодії особистості з реальними *Іншими*, символічними *Іншими* та персоналізованими *Іншими* конструюються особливі соціально-психологічні утворення – *репрезентації взаємодії Я – Інший* [53]. Репрезентації Я – Інший утворюють систему значень (вербальних і образних) і визначають поведінку особистості. Особливим типом репрезентацій є *наративи*. Репродуктивна поведінка особистості стимулює створення таких наративів, як *автобіографічний наратив*, *сімейний наратив*, *Я-концепти* та *Я-метафори*. У свою чергу, створені наративи впливають на майбутню репродуктивну поведінку як самого суб'єкта наратії, так і на інших суб'єктів, яким ці наративи ретранслюються.

Внутрішньою особистісною основою взаємодії є *ставлення*, що є реалізацією (наслідком і вираженням) відносин. Термін «ставлення» вказує не стільки на об'єктивний зв'язок особистості з її оточенням, скільки на її суб'єктивну позицію в цьому оточенні.

Ставлення особистості певним чином проявляються в будь-якій її дії, але найбільш повного вираження вони набувають у вчинках. Саме тому ми розглядаємо ставлення як найбільш значущий механізм репродуктивної поведінки особистості. Ставлення – специфічна характеристика психічного зв'язку індивіда з дійсністю. Ставлення існує і в образі дійсності, і в образі себе, і в мотиві, що спонукає особистість до дії, і в результаті цієї дії. Ставлення є однією з інваріант психічної організації людини і відповідно психічної регуляції поведінки.

Ставлення, за Г.О. Баллом, окремий вид відношення між деяким суб'єктом (індивідуальним або колективним) і деяким об'єктом; це відношення

є станом або властивістю суб'єкта й обумовлене тим смислом, що має для нього об'єкт (або об'єкти) [6].

Поняття «смісл» тлумачиться як наявна в психіці суб'єкта модель, що фіксує відношення репрезентації об'єкта в цій психіці до потреб суб'єкта (потреб, представлених у його психіці, тобто суб'єктивних, таких, які не завжди адекватно відбивають об'єктивні потреби суб'єкта) [7].

Інтегративною одиницею поведінки людини є вчинок як дія, що сприймається й усвідомлюється самим суб'єктом, який діє, як суспільний акт, як прояв суб'єкта, що виражає ставлення людини до інших людей. Саме в реальній дії виявляється не тільки ставлення людини до інших людей, але й до суспільства, світу й через ці «зовнішні» ставлення – до самого себе.

Учинок – універсальна дія. В.А. Роменець зазначає, що «універсалізм учинку полягає в тому, що він є осередком різних форм діяльності й поведінки – теоретичної й практичної, моральної, естетичної, технологічної й т.ін.» [49, с.41]. До його складу входять ситуативний, мотиваційний, дієвий і післядієвий компоненти. Ситуація визначає зв'язок учинку з умовами його породження, залежність учинку від значень, які накладаються людиною на ці умови, внаслідок чого розвиваються і породжують мотивацію.

З позицій системного аналізу система особи й система соціального середовища є середовищем для системи репродуктивної поведінки. Середовище (у теорії систем) – сукупність об'єктів, зміна властивостей яких впливає на систему, а також тих об'єктів, чії властивості змінюються під впливом поведінки системи. Середовище завжди розглядається стосовно певної системи, також є чимало елементів, які не входять у дану систему, але з якими дана система може взаємодіяти. Відповідно репродуктивна поведінка особистості є залежною від зміни властивостей систем особистості й середовища, а вони, у свою чергу, також змінюються під впливом системи репродуктивної поведінки.

Виходячи з цього, до моделі структури репродуктивної поведінки особистості мають бути включені структурні компоненти *особи* (анатомо-фізіологічні, соціальні, психічні, психологічні особливості індивіда, які є внутрішніми умовами) та *соціального середовища* (зовнішні умови), а також структурні компоненти *ситуації*. Д. Уолш відзначає, що «соціальний світ неминуче припиняє своє існування, якщо йому відмовлено в людському визнанні, тому що поза таким визнанням він не має властивості існування. У цьому смислі суспільство реальне (має об'єктивну фактичність) тому, що його члени визначають його як реальне й ставляться до нього як до реальності. Звідси випливає, що соціальний світ є світом безлічі реальностей: різні індивіди зосереджують увагу на різних аспектах соціальних ситуацій і тому різним чином «прочитують» (пояснюють) на перший погляд ту саму ситуацію» [65, с.232].

Г.О. Балл підкреслює, що зрозуміти особистість як модус культури і відповідно її поведінку як модус особистості неможливо поза ситуаційним контекстом, оскільки між людиною й умовами її життя існує нерозривний зв'язок. Сучасні соціально-психологічні практики дають більшу свободу для

індивідуалізації й значно ширший діапазон нормативів конструювання психологічних ситуацій [8].

Вивчення психологічної складової репродуктивної поведінки передбачає зосередження уваги на системі особистості й соціальній ситуації як бутті внутрішнього світу особистості в зовнішньому культурному контексті, як єдність людини й середовища. Соціальне середовище розглядається за такої постановки проблеми як зовнішня умова та чинник репродуктивної поведінки.

Розглянемо послідовно структурні компоненти моделі репродуктивної поведінки особистості.

Соціальна ситуація

Ситуація містить у собі суб'єкта й одночасно протистоїть йому як щось зовнішнє, інше. Осмислити постійний взаємообмін між зовнішнім і внутрішнім та самоорганізацію в біосоціальній системі дозволяють ідеї незворотності, нелінійності й варіабельності розвитку, саморегуляції й емерджентних ефектів у методологічному полі системного мислення в руслі системно-синергетичного підходу.

Ситуація – це система зовнішніх відносно суб'єкта умов, які спонукають та опосередковують його активність [10; 15; 16; 17; 29; 34; 48; 54; 55; 58; 73]. У кожний момент свого життя особистість знаходиться в якійсь ситуації, яка визначається, з одного боку, попередньою історією, а з іншого боку, умовами, які характерні для цього періоду її життя. Соціальна ситуація утворюється внаслідок взаємодії біологічних, психологічних та соціальних чинників і є актуальною для особистості в даний момент життя.

В останнє десятиліття ситуаційна парадигма в соціально-психологічних дослідженнях представлена в численних теоретичних і практичних дослідженнях [15; 16; 29; 50].

Однак до сьогодні ще не сформувалася єдина теорія, що надала б можливість структурування накопиченого матеріалу. Теоретичний аналіз зазначених праць показує неоднозначність і труднощі в тлумаченні поняття «ситуація», фрагментарний підхід авторів, що багато в чому залежить від їхніх переконань і поглядів, брак наукової парадигми й підходів до розуміння соціальної ситуації.

Ми поділяємо думку авторів, які вважають, що розгляд психологічної ситуації в контексті системного підходу як відкритої, ієрархічно організованої, динамічної, нестійкої, нелінійної системи є найбільш продуктивним.

Психологічна ситуація – це відкрита система, оскільки на неї впливають групи детермінант щонайменше двох системних утворень: системи особистості й сукупності факторів психологічного середовища. Сукупність факторів непсихологічного середовища, що включає предметний і соціальний світи, може впливати на людину або зазнавати впливу від неї лише в тому випадку, якщо вони [фактори] стали фактами психологічного середовища [29].

Традиція розгляду ситуації у взаємодії з особистістю у вітчизняній психології пов'язана насамперед із поняттям соціальної ситуації розвитку

Л.С. Виготського й психотравмуючої ситуації В.М. Мясішева. Л.С. Виготський розглядає зовнішні умови середовища у взаємозв'язку і єдності з внутрішніми умовами розвитку особистості.

В.М. Мясішев у концепції ставлень особистості вводить поняття значущості ситуації, підкреслюючи роль особистості у формуванні неврозів [39].

С.Л. Рубінштейн підкреслював не тільки залежність особистості від різних обставин життя, але й залежність життя від самої особистості. Саме суб'єкт своїм відповідальним ставленням до життя будує власну життєву стратегію [51].

У такий спосіб соціальна ситуація передбачає процес взаємодії особистості й середовища, де об'єктивні параметри зовнішнього середовища викликають появу значущих відносин. Людина в цьому випадку стає активним суб'єктом ситуації. Ця активність, як пише Л.І. Анциферова, проявляється в когнітивній оцінці параметрів ситуації і своїх можливостей ефективною взаємодією з ситуацією та у виробленні свого емоційного ставлення до актуальної ситуації.

М.М. Слюсаревський, аналізуючи історіогенез і сучасний стан вивчення концепту «ситуація» в соціальній психології ситуацій, відзначає, що перше покоління радянських психологів (Л.С. Виготський, О.М. Леонтєв, В.С. Мерлін), яке ще не було «ізолюване» від зарубіжних наукових розробок, активно використовує термін «ситуація» або його аналоги [58]. М.М. Слюсаревський наголошує, що апелювання до цього поняття радянських науковців не привели до виокремлення соціальних ситуацій як об'єкта спеціальних досліджень – навіть у тих випадках, коли ситуація лягала в основу емпірично зорієнтованих теоретичних побудов. Автор констатує істотне відставання вітчизняних досліджень у цьому напрямку і єдиним винятком називає концепцію ситуації, розроблену В.А. Роменцем у теорії вчинку [58].

В.А. Роменець дослідив концептуальні уявлення про ситуацію, увів її в певну, ним же вибудовану систему психологічних знань, запропонував одну з можливих схем її класифікації, продемонстрував зразки ситуаційного аналізу [49]. Ситуацію В.А. Роменець визначає як певну сукупність ставлень людини до світу, у яких вона [людина] переживає необхідність діяти певним чином. За В.А. Роменцем, «ситуація водночас залежить і не залежить від людини» [49, с.42]. Незалежним виявом ситуації є світ, що існує сам по собі і ще не освоєний людиною, але який передчується в суперечностях освоєного світу. Залежний вияв ситуації – сукупність людських пристрастей. Така роздвоєність як суттєва визначеність ситуації становить її суть, а сама ситуація набуває характеру колізії та становить вихідний пункт дії. У цьому розумінні ситуацію правомірно тлумачити як компонент учинку, що й робив В.А. Роменець. У розробленій ним структурі вчинку ситуація є першою ланкою, яка тягне за собою інші ланки – мотивацію, дію та післядію (рефлексію).

За В.А. Роменцем, перша активність людини щодо свого оточення – спроби зорієнтуватися в ситуації. Ситуація вимагає від людини пристосування

до себе, але за першої ж можливості вона порушує рівновагу й намагається перетворити ситуацію [49].

М.М. Слюсаревський зазначає, що в пізнанні соціальних ситуацій В.А. Роменець рухався в тому ж напрямку, що й К. Левін, але механічно не повторював його постулатів, а вибудовував власну оригінальну концепцію ситуації [58].

Найбільш загальне визначення поняття «ситуація» в сучасній психології як активної взаємодії особистості й середовища дає Н.Г. Гришина, що розглядає «ситуацію» як природний елемент соціального життя, визначений залученими в неї людьми, місцем дії, сутністю діяльності.

Рідше, ніж термін «соціальна ситуація», уживаються терміни «життєва ситуація» [5; 15; 16], «критична ситуація» [18] і «адаптогенна ситуація» [47]. О.Ю. Коржова вказує, що життєві ситуації часто розуміються як «життєві події» або просто «події». У цьому випадку вони часто розглядаються в контексті життєвого шляху [16].

Ще на початковому етапі концептуалізації терміна «ситуація» виникає понятійна невизначеність, тому ряд дослідників намагаються її подолати. Так, Д. Магнуссон виділяє чотири рівні спільності розгляду ситуації:

- реальна ситуація в її зовнішніх, об'єктивних проявах;
- ситуація як така, що сприймається реальним (-ими) індивідом (індивідами);
- ситуаційний тип у його загальних, позбавлених конкретності характеристиках;
- широке розуміння ситуації як «життєвої ситуації» [73, с. 32].
- Акцентуючи увагу на зовнішньому характері ситуації, Д. Магнуссон вводить п'ять рівнів її визначення: А – стимули; В – епізоди; С – ситуації; D – оточення; Е – середовище [34].

О.В. Рягузова на основі теоретичного аналізу різних психологічних підходів до визначення ситуації виділяє чотири підходи до розгляду категорії «ситуація» і відповідно диференціює чотири їх типи [54].

Так, стимульний (об'єктивний) підхід сконцентрований на зовнішньому стосовно суб'єкта характері ситуації, при цьому ситуація розглядається як *особлива об'єктивна сутність (актуальна ситуація)* (Д. Магнуссон, В. Мішель, О.М. Леонтьєв, Л. Зейгарник, В.С. Мерлін). Структура ситуації містить у собі предмети навколишнього світу, осіб, їхню діяльність, комунікацію, взаємини, події, просторові й часові обмеження.

Подійно-біографічний підхід спрямований на вивчення найбільш значущих подій життєвого шляху, його поворотних етапів, при цьому подія (ситуація) є *одиницею виміру життєвого шляху (життєва ситуація)* (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, А.В. Брушлинський, Л.Ф. Бурлачук та О.Ю. Коржова, Н.В. Логінова, С.Л. Рубінштейн, О.В. Шорохова, В.І. Уварова). Життєва ситуація стає «проблемною» тільки тоді, коли порушується впорядкованість плину життя й необхідність вирішувати ту або іншу проблему (або кілька проблем одночасно) вимагає від людини підвищеної

цілеспрямованості, вироблення життєво важливих рішень, створюючи при цьому «моменти напруг». Життєва ситуація – найбільш важлива на життєвому шляху в певний момент часу, а особистість визначається як суб'єкт життєвого шляху. Життєва подія, що приводить до трансформацій особистості, її змін і модифікацій, є точкою біфуркації на життєвому шляху, є лише однією з підмножин у безлічі можливих ситуацій;

Особистісно-центрований, когнітивно-феноменологічний підхід апелює до суб'єктивних образів об'єктивних ситуацій – перцептивних, ментальних і почуттєвих репрезентацій об'єктивно наявних предметів і явищ; ситуація розглядається як *елемент життєвого світу особистості, суб'єктивної реальності (суб'єктивна ситуація)* (Ф.Є. Василюк, Х. Томе, Ю. Лер, Л.І. Анциферова). У визначенні ситуації акцент робиться на внутрішньому аспекті ситуації, на суб'єктивному прочитанні індивідом конкретної актуальної ситуації у форматі власного життєвого світу.

У контексті цього підходу ситуація є одиницею індивідуального життєвого світу (простору), що формується самою особистістю і є реальністю, освоєною й підтримуваною людиною. Кожна конкретна ситуація вписана в значеннєву структуру життєвого простору і має свою історію, що являє собою кристалізацію всього попереднього суб'єктивного досвіду. У рамках життєвого простору явище переосмислюється в різних модульностях – ціннісній, предметній, рефлексивній, і йому приписується певне особистісне значення.

Нарешті, суб'єкт-об'єктний підхід, у якому акцент робиться на взаємодії й взаємовпливові об'єктивних і суб'єктивних факторів; ситуація при цьому розглядається як *інтерактивна одиниця й аналізується в межах термінів «символи», «значення» і «смысл» (психологічна ситуація)* (К. Левін, Г. Мюррей, У. Томас, Ф. Знанецький, Д. Магнуссон, Н. Ендлер).

К. Левін уважає, що опис ситуації повинен бути передовсім суб'єктивним, ніж об'єктивним, тобто ситуація повинна описуватися насамперед з позицій індивіда, ніж з позицій спостерігача [32].

У. Томас і Ф. Знанецький визначали ситуацію як набір цінностей і установок, з якими індивід або група мають справу в процесі активності й відповідно до яких ця активність планується і її результати оцінюються. На їхню думку, кожна ситуація включає три типи даних: об'єктивні умови, які в цей момент прямо або опосередковано впливають на свідомий статус індивіда або групи; попередні установки індивіда або груп, які в цей момент впливають на їхню поведінку; визначення ситуації, що являє собою більш-менш ясну концепцію умов і усвідомлення установок [9; 63].

Інтеракціоністська модель включає людину, що, активно взаємодіючи й інтерпретуючи оточення в рамках своїх когнітивних можливостей і психічного складу, впливає на середовище і, у свою чергу, опиняється під її впливом. Така взаємодія дозволяє говорити про взаємну обумовленість ситуації і людини та розглядати причинно-наслідкові зв'язки між ними.

Таке розуміння ситуації містять дослідження, що оперують поняттям «особистісний смысл», який визначається як оцінка життєвого значення об'єктивних обставин для суб'єкта і дій суб'єкта в них (О.М. Леонтьєв [33]).

Крім того, наявність у суб'єкта певних когнітивних схем близька за значенням до поняття «установка» у її трактуванні грузинською школою, відповідно до якої реакція індивіда, крім стимулу, обумовлюється установкою як цілісним психічним станом індивіда, що сформувався в суб'єкта під впливом дійсності (Ш.А. Надірашвілі, Д.Н. Узнадзе [64]).

Прихильники символічного інтеракціонізму розглядають ситуацію не тільки в межах терміна *особистісна значущість*, але й у межах терміна *соціальна цінність* відповідно до точки зору суб'єкта сприйняття. Вони зосереджують увагу на динамічному процесі соціальної взаємодії, розглядаючи індивіда, ситуацію й соціальну систему як єдине ціле. При цьому визначення ситуації здійснюється не тільки за допомогою сприймальних і когнітивних систем, але й за допомогою інтеракції та комунікації, за допомогою процесу соціального конструювання реальності.

Як стверджує П.М. Шихірев, аналізуючи різні концепції й точки зору в психології соціальних ситуацій, «набагато ближчими до необхідного аналізу соціальної ситуації виявилися різні мікросоціологічні підходи, що виростили із символічного інтеракціонізму й розвинулися в лоні феноменологічної соціології» [67, с. 284].

Прихильники символічного інтеракціонізму розглядають ситуацію, індивіда й соціальну систему як єдине ціле. Це є вкрай важливим з позицій формалізації уявлень про соціальні ситуації.

Ідея соціокультурної детермінації ситуацій розвивається в працях М. Аргайла, П. Бергера, Дж. Грахама, І. Гофмана, Т. Лукмана, Дж.Г. Міда, А. Шютца, А. Фернхема [28; 29; 38; 48; 57; 59; 61].

На думку І. Гофмана, ситуація – це взаємодія, а визначити ситуацію – значить визначити рамки цієї ситуації, під якими розуміється імпліцитно наступні або експліцитно задані визначення ситуації. Рамка робить можливим опанування соціального досвіду й у той же час інтерпретує виявлені типи діяльності, визначаючи статус у реальному світі. Вона має комунікативні (класифікаційні) і метакомунікативні властивості, стаючи засобом пізнання людиною соціального. Рамки – це соціальні уявлення, за допомогою яких члени суспільства вказують один одному, у яких пізнаних і типізованих ситуаціях вони перебувають [28].

За І. Гофманом, визначити ситуацію – значить спонукати інших до поведінки, що відповідає своїй концепції дії. При цьому людина не є пасивною у виборі певного значення ситуації з безлічі можливих, якщо є можливість, вона буде активно виступати за збереження того визначення ситуації, що є стабільним і добре узгоджується з її образом самої себе.

Таким чином, людина, що освоїла й утримує соціальний контекст, діючи відповідно до соціально прийнятих моделей поведінки у відповідних ситуаціях, сприймається іншими людьми як «нормальна», «своя», «адекватна». А коли ні, то невміння втримувати соціальний контекст розцінюється «іншими» як відхилення, девіація, і це, у свою чергу, викликає потребу діагностувати, типізувати це відхилення [28].

М. Аргайл, А. Фернхем, Дж. Грахам вважають, що люди створюють

символічне соціальне оточення, у якому ті ж фізичні об'єкти набувають значущості внаслідок свого соціального значення, і що соціальне значення об'єктів у символічному оточенні повинне описуватися в межах терміна *суб'єктивна цінність* [29, с.44].

Узагальнюючи огляд теоретичних підходів, сформулюємо основні підстави застосування концепту «ситуація» в дослідженні репродуктивної поведінки особистості.

Активність конкретної особистості в конкретній життєвій ситуації, спрямована на відтворення іншої особистості, є її репродуктивною поведінкою.

Ситуації в контексті репродуктивної поведінки особистості можуть бути розглянуті з позицій:

– *стимульного* підходу як *особлива об'єктивна сутність (актуальна ситуація)*, що є найбільш продуктивним для досліджень конкретних репродуктивних ситуацій, наприклад: психологічних особливостей перебігу вагітності, психологічної готовності до материнства, соціально-психологічних особливостей взаємодії батьків та дітей;

– *подійно-біографічного* підходу як *одиниця виміру життєвого шляху (життєва ситуація)*, що є найбільш продуктивним для досліджень, у яких здійснюється спроба осмислення репродуктивних подій у контексті життєвого шляху особистості, наприклад: вивчення психологічних особливостей побудови репродуктивного сценарію, вивчення репродуктивних подій як точок біфуркації на життєвому шляху особистості, вивчення ціннісно-смыслового значення репродуктивних подій для особистості;

– *особистісно-центрованого, когнітивно-феноменологічного* підходу як *елемент життєвого світу особистості, суб'єктивної реальності (суб'єктивна ситуація)*, що є найбільш продуктивним для досліджень, у яких акцент робиться на аналізі внутрішньоособистісних феноменів, так чи інакше пов'язаних із репродуктивними подіями, наприклад: «материнство як чинник внутрішньоособистісного конфлікту жінки», «родительство як чинник акмеологічної зрілості особистості»;

– *суб'єкт-об'єктного* підходу як *інтерактивна одиниця (психологічна ситуація)*, що є найбільш продуктивним для досліджень, у яких репродуктивна поведінка аналізується в межах термінів *символи, значення і смисли*.

Найбільш продуктивним підходом для експліцитної постановки проблеми психологічної детермінації змісту, структури і функцій репродуктивної поведінки особистості є суб'єкт-об'єктний підхід, акцент у якому робиться на взаємодії й взаємовпливі об'єктивних і суб'єктивних факторів ситуації, при цьому ситуація розглядається як інтерактивна одиниця й аналізується в межах термінів *символи, значення і смисли*.

Психологічна ситуація пов'язана насамперед із соціальним значенням і особистісним смислом; у разі зміни цих параметрів змінюється й репродуктивна поведінка особистості.

Ситуація може бути розглянута як складна суб'єктивно-об'єктивна реальність, де об'єктивні складові представлені у вигляді суб'єктивного сприйняття й особистісної значущості для учасника ситуації.

Для дослідження детермінації репродуктивної поведінки важливо враховувати все те, що має для індивіда психічну реальність. Саме у «психологічній ситуації» утілюється образ, відбиття об'єктивної ситуації, утворене як з дійсних об'єктів, так і з інтеріоризованих у минулому інформацій. У психічну ситуацію входить те, що впливає на поведінку індивіда, якщо навіть відповідної об'єктивної ситуації немає.

Соціальна ситуація в реальному просторі визначається, згідно з М.Аргайлом:

- цілями репродуктивної поведінки особистості (як усвідомленими, так і тими, що не усвідомлюються);
- правилами прийняття у конкретному соціокультурному середовищі щодо поведінки, пов'язаної з відтворенням (загальноприйнятий погляд на поведінку в конкретних ситуаціях);
- репродуктивними ролями (прийняті в даній культурі моделі взаємодії);
- набором елементарних дій та операцій (найпростіші вербальні й невербальні форми участі у взаємодії); послідовність поведінкових актів;
- концептами (знання, наявність у когнітивній структурі певних категорій, що забезпечують розуміння ситуації, тобто уявлення про типи та види репродуктивної поведінки, людей, що є суб'єктами репродуктивної активності, соціальну структуру, у якій репродуктивна активність відбувається, елементи взаємодії та об'єкти, включені у взаємодію);
- фізичним середовищем, елементами якого є межі ситуації;
- мовою і мовленням;
- труднощами і навиками (перешкоди для взаємодії і навика їх подолання);
- емоційним сприйняттям ситуації (емоції, переживання, ставлення) [29, с.44].

Кожна ситуація встановлює межі дозволеного й транслює в життя індивідів норми й цінності, прийняті в культурі даного суспільства. Людина, перебуваючи в певній ситуації, не тільки визначає цю ситуацію за допомогою когнітивних і перцептивних схем, але й визначає, презентує себе, своє *Я* в кожній конкретній ситуації, а також визначає й ідентифікує *Іншого* в цій ситуації [54].

Психологічна ситуація є світом досвіду суб'єкта, вона дозволяє розширити об'єктивний світ, оскільки вона вміщує в себе не тільки наявний світ, але і той, яким він міг би бути або повинен бути чи таким, як його представляє сам суб'єкт.

Для розгляду та класифікації конкретних репродуктивних ситуацій, включених у репродуктивну поведінку особистості, результативним є застосування виділених О.В. Рязузовою ключових бінарних опозицій, що дозволяють побачити осі, на яких вона конструюється та репрезентується. Науковець виділяє такі бінарні опозиції:

– *індивідуальність – соціальність* як базова опозиція, що набуває висвітлення у всіх виділених опозиціях; вона пов'язана з співвіднесенням людини й буття, залученням людини в навколишній світ; вона дозволяє розглядати психологічну ситуацію як спосіб репрезентації світу, як інтерактивну одиницю, що виникає на стику зовнішнього, об'єктивного, світу й внутрішнього, суб'єктивного, світу. При цьому зазначена дуальна пара акцентує граничність психологічної ситуації, оскільки вона повністю не належить ні об'єктивному, ні суб'єктивному світам;

– *соціальна нормованість – девіація* пов'язана з упорядкуванням різноманіття психологічних ситуацій. Шерега психологічних ситуацій відбиває безперервність людського життя, його природний хід і розвиток, оскільки психологічні ситуації і є самим життям. При цьому психологічні ситуації мають певну міру умовності, оскільки існують деякі нормативно задані межі ситуації й запропоновані правила поведінки в них. На відміну від юридичних норм або культурно-ціннісних орієнтацій, вони не є соціально кодифікованими, і їхнє ігнорування може або ставити під сумнів компетентність (нормальність) особистості, або виключати її із взаємодії. Саме завдяки наявності таких норм забезпечується більш ясне й адекватне розуміння повсякденної реальності, погодженість психологічних ситуацій різних суб'єктів, успішні інтеракції суб'єктів у рамках схожих ситуацій;

– *унікальність – універсальність* передбачає розгляд психологічної ситуації у двох аспектах: з позиції індивідуального досвіду і з позиції можливості використання іншими людьми. У першому випадку акцент робиться на унікальності, новизні ситуації в життєвому просторі індивіда, у другому – на звичності, типовості ситуації в соціальному просторі;

– *передбачуваність – непередбачуваність* окреслює два можливі варіанти інтерпретації психологічної ситуації: перший обумовлений позицією індивідуального суб'єкта, що виступає спостерігачем стосовно самого себе, а другий спосіб інтерпретації апелює до позиції зовнішнього спостерігача, об'єктивованого соціуму;

– *одномірність – багатомірність* характеризує ступінь складності ситуації. Складність виступає як один із центральних показників в аналізі психологічних ситуацій і містить у собі цілий комплекс характеристик, пов'язаних із суб'єктивними труднощами й можливістю розв'язання ситуації, можливістю впливу на рішення й вартість цього рішення [54; 55].

Конструювання психологічної ситуації пов'язане з рефігурацією досвіду, його трансформацією, з активізацією когнітивних і афективних процесів, за допомогою яких відбувається вбудовування себе, свого *Я* в соціальний контекст.

В умовах повсякденності суб'єкт конструє ситуацію на підставі соціально сталих норм і правил, інтерналізованих ролей, засвоєних і привласнених цінностей, а також особистісних і когнітивних особливостей. О.В. Рягузовою були виділені найбільш типові способи конструювання ситуацій у повсякденному житті:

– *рольовий спосіб*, що є традиційним, звичним, типовим, він обумовлений системою правил, норм і цінностей, прийнятих у суспільстві, у групі, освоєних і привласнених індивідом у процесі соціалізації й інкультурації й успішно ним відтворених; він пов'язаний з інтерналізованими ролями (наприклад, роль матері, батька, породіллі тощо), соціальними відносинами, у які залучений індивід, а також соціальними очікуваннями; він сприяє збереженню порядку в суспільстві, у якому більшість приймає ту ж саму систему релевантностей і вважає природними типізаціями, що в ній виникають;

– *інноваційний спосіб*, який спрямований на конструювання нового результату, що виходить за межі повсякденного життя, розширює простір актуального й нарощує простір потенційного (тут можна як приклад подати поведінку осіб, що звертаються до допоміжних репродуктивних технологій не через те, що страждають на безпліддя, а в результаті небажання йти традиційним шляхом пошуку репродуктивного партнера й подальшого співжиття з ним);

– *конформний спосіб*, що є пасивним (погоджувальним) способом конструювання ситуації, за якого людина актуалізує типові, соціально схвалені визначення ситуації без їх критичної й креативної рефлексії; він обумовлений рольовими й статусними відносинами й пов'язаний з акумулюванням ресурсів минулого та спрямований на збереження або посилення вже сформованих моделей життя;

– *конфліктний (нігілістичний) спосіб*, що пов'язаний із способом конфронтації з групою (суспільством) і детермінований автономною особистісною позицією й орієнтаціями на власні цілі й очікування, однак при цьому особистісні смисли й домінуючі атитюди перебувають у межах санкціонованих правил і норм [55].

Поведінка в різних життєвих ситуаціях залежить як від базових особистісних утворень (когнітивних, афективних, ціннісно-сміслових), так і від більш гнучких її характеристик. Особистість, будучи суб'єктом власного життя, визначає конфігурацію психологічних ситуацій, накладаючи свою унікальну рамку й використовуючи свій власний формат. При цьому цілі й потреби особистості виступають як системотворний фактор, що визначає якісну специфіку психологічної ситуації. Фактори середовища (суб'єкт-об'єктні або суб'єкт-суб'єктні інтеракції) є детермінантами, які обумовлюють визначення ситуації. Як було сказано вище, Д. Магнуссон виділив рівні визначення ситуації, отже, можна говорити про ієрархічну, структурну організацію факторів зовнішнього середовища. Однак які стимули, епізоди або події будуть організовані в конкретну психологічну ситуацію, залежить від фактора системотворчого – від цілей і потреб особистості, а також від тих особистісних властивостей, які актуалізовані в цей момент часу. Тобто об'єктивна актуальна ситуація може бути визначена й проінтерпретована по-різному, відповідно психологічні ситуації є багатозначні й полісемічні [34; 73].

Психологічна ситуація поєднує безперервний і дискретний часи. Час у ній дискретний, тому що психологічна ситуація затримує часовий потік штучно, зупиняючи його для того, щоб суб'єкт міг ідентифікувати й типізувати її.

Однак, з іншого боку, психологічна ситуація є відображенням безперервного часу, оскільки через неї фокусуються різночасні відрізки й формуються просторово-часові конструкції. Тобто конструюючи ситуацію, людина не пасивно сприймає час, а конструює його. Під час конструювання психологічної ситуації може відбуватися зсув просторово-часових рамок, які дозволяють суб'єктові вільно переміщатися в напрямках *майбутнє* – *сьогодення* – *минуле* залежно від конкретних потреб.

Психологічна ситуація завжди має кілька варіантів розвитку. Принцип нелінійності дозволяє описати психологічну ситуацію як складну систему, що має елементи невизначеності, непередбачуваності, полівекторності й множинності свого розвитку. Нелінійність проявляється у кількох моментах. По-перше, нелінійність не забезпечує пропорційного співвідношення між стимулами середовища і їхньою суб'єктивною репрезентацією. По-друге, нелінійність пов'язана з непередбачуваністю поведінки: хоча суспільство транслює певні норми, правила прочитання ситуаційних типів і певні нормативні сценарії поведінки в них, обмежує вибір суб'єкта, що діє, примушує відповідати соціально прийнятому способу поведінки, але суб'єкт може цих правил дотримуватися або ігнорувати їх, приймати рішення, вибирати конкретні дії та дизайн поведінки. По-третє, нелінійність проявляється також в існуванні факторів ситуації, які зовні (об'єктивно) здаються незначущими, але суб'єктивно є значущими, максимально важливими.

У контексті вивчення репродуктивної поведінки особистості особливий інтерес для нас являє *«подія»*. Події – важливі зміни або перехідні періоди в різних аспектах людського життя. С.Л. Рубінштейн визначав життєву подію як поворотний етап життєвого шляху, коли приймаються важливі рішення на тривалий час. [51]. Спираючись на роботи Б.Г. Ананьєва, О.О. Бодальова, Н.А. Логінової, С.Л. Рубінштейна, Ш. Бюллер, можна дати визначення *події як значущого епізоду, що впливає на психологічний стан людини в певний момент часу й приводить до істотних змін у її житті*. Якщо основними характеристиками життєвої ситуації є вихід за межі життя конкретної людини, багатокomпонентність, необмеженість, то для події характерна наявність досить чітких часових меж, короткочасність протікання, суб'єктність.

Подія підкреслює стан можливості елемента непередбачуваності в ситуації, і в той же час вона відображає момент розкриття одного з варіантів можливого буття, показує його розгортання в просторі й часі. Події – повторювані або разові ситуації, у яких осягається зміст людської екзистенції.

Можна виділити структурні властивості подій:

- *час здійснення події* – те, наскільки вона відповідає нормативним соціальним очікуванням і є своєчасною для даного відрізка життєвого шляху;
- *тривалість події*, що може бути розтягнутою в часі або майже одномоментною, дискретною;
- *послідовність події* – місце події в ряду інших життєвих подій; реальна й нормативно-очікувана послідовність життєвих подій дозволяє зрозуміти структуру життєвого шляху;

– *когортні особливості події* – типові структурні властивості (тривалість, послідовність) життєвих подій у представників даного покоління;

– *контекстуальна чистота події* – це наскільки тісно і як саме вона пов'язана з іншими життєвими подіями (більшість життєвих подій не є «чистими» і не допускають однопланових пояснень).

– *імовірність здійснення події*, її статистична типовість – тобто чи відбувається щось подібне з усіма, з деякими або тільки з окремими людьми.

Виділення події визначає спосіб входження в психологічну ситуацію, її конструювання, формування й вбудовування в суб'єктивний світ. Подія забезпечує вбудовування актуальної ситуації у власне інтрапсихічний простір, у той час як психологічна ситуація є тим когнітивним конструктором, за допомогою якого відбувається вбудовування індивіда в соціальний контекст [54].

Подія, маючи певну модальність, задає вектор або напрямок розвитку психологічної ситуації. Основними репродуктивними подіями є вагітність, пологи, народження дитини, народження онуків, смерть дитини, смерть онуків. Ці події можуть мати різну модальність для конкретної особистості в певному соціокультурному середовищі. Незважаючи на їх модальність, ці події є точками біфуркації на життєвому шляху особистості й у них визначається подальший розвиток особистості та її життєвого шляху.

Ситуаційна парадигма не є вичерпною при розгляді соціальної поведінки, зокрема й поведінки репродуктивної. Як слушно зазначає Г.О. Балл, «результати поведінки кожної людини проявляються не тільки в рамках тієї або іншої ситуації, на яку вона орієнтується, але й у реальному світі, якому до особливостей її виділення й відбиття "немає діла"» [7]. «Рішення, нехай навіть оптимальні стосовно деяких ситуацій із зафіксованими характеристиками, у реальному світі можуть виявитися далекими від оптимальності, більше того – мати важкі наслідки» [7, с.121].

Г.О. Балл стверджує, що високорозвинені особистості здатні до активності надситуативної, а також *мультиситуативної* (сполучення різних масштабів і ракурсів сприйняття й освоєння світу, поєднуваних певною єдиною особистісною позицією). Передумовою останнього виду активності служить когнітивна поліфазія – здатність володіти різними формами міркування й репрезентування [7, с.121].

Зводити вчинок до акту вибору з альтернативних варіантів не завжди варто. Частіше більш адекватним є розгляд «актів вибору» як моментів – іноді прохідних, а іноді вузлових – процесу соціальної поведінки. Якщо цей процес має цілісність, реалізуючи певну особистісну позицію (що знаходить вираження, наприклад, у життєвому задумі), то він може бути інтерпретований як учинок, що триває. Самодостатнє значення акту вибору здобувають насамперед в екстремальних обставинах.

Особистість

Ми розглядаємо особистість з позиції інтегративно-особистісного підходу, розроблюваного Г.О. Баллом [6; 7].

Структурними компонентами особи є анатомо-фізіологічні, соціальні, психічні, психологічні особливості індивіда. Особистість як системна якість людського індивіда є модусом культури й інтегративної ознаки особи. Соціальна ж поведінка є модусом особистості.

Особистість дозволяє особі бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури. Засобами реалізації цієї функції є властивості особи, що є компонентами особистості. Ці компоненти проявляють себе по-різному залежно від властивої особі *спрямованості* – підсистеми особистості, що охоплює її ціннісно-мотиваційні складові. Якостями особи є також особистісна свобода, особистісна надійність, адаптаційний потенціал, суб'єктність, психологічна суверенність, здібності, здоров'я. Специфічне місце особистості серед різних якостей особи полягає в тому, що особистість є інтегративною якістю особи на відміну від її парціальних якостей. Характеристики особи, що становлять зміст її парціальних якостей, можуть бути інтерпретовані і як властивості особи, що виступають компонентами особистості.

Г.О. Балл визначає в особистості дві підсистеми:

– *підсистему спрямованості* (потребно-мотиваційну), що охоплює істотні для даної особистості цінності, ставлення, цілі, смисли, які визначають спрямованість її діяльності та поведінки;

– *інструментальну підсистему*, до складу якої входять засоби реалізації цієї спрямованості, у тому числі фізичні, емоційні, вольові якості, стиль поведінки, здатності, знання, способи дій (сформовані на рівні вмінь або навичок), стратегії поведінки [7, с.122].

У дослідженні репродуктивної поведінки особистості аналіз підсистеми спрямованості, а саме аналіз смислів, цінностей, мотивів, цілей, ставлень та потреб, пов'язаних із репродукцією (материнством, батьківством, родителством, прародителством тощо) дозволяє визначитися з її особистісними детермінантами й дати відповідь на питання: «Чому і для чого людина це робить?». Аналіз інструментальної підсистеми дозволяє дати відповідь на питання: «Як, яким чином, за допомогою чого і на основі чого людина це робить?»

Для дослідження репродуктивної поведінки в інструментальній підсистемі варто визначити компоненти:

– *когнітивний* – соціальні уявлення, стереотипи, скрипти, фрейми, концепти, ідентичності, знання. Різні аспекти репродуктивного процесу представлені у свідомості індивідів у різних формах – репродуктивні уявлення, репродуктивні стереотипи, скрипти, фрейми, репродуктивні міфи, репродуктивні наративи, репродуктивні *Я-образи* та репродуктивні ідентичності, знання про репродуктивну поведінку, репродуктивні норми, репродукцію біологічного, соціального, психічного;

– *афективний* – емоції та почуття (індивід, будучи і суб'єктом, і об'єктом репродуктивної поведінки, від народження переживає емоції та почуття в репродуктивній поведінці (чи іншої особи чи своєї);

– *компетентнісний* – знання, навички та вміння, необхідні або бажані для реалізації репродуктивної поведінки.

Середовище

Середовище ми розглядаємо як сукупність усіх матеріальних умов життя і впливів на людину. Середовище людини – поняття відносне, оскільки немає середовища взагалі, а є середовище стосовно визначеної людини, групи людей, людського суспільства. Середовище виникає лише з появою суб'єктів, відносно яких воно виступає середовищем. Критерієм виділення середовища для суб'єкта є факт зміни тих або інших властивостей суб'єкта під впливом елементів зовнішнього світу. Зовнішні об'єкти, процеси, явища, що не впливають на зміни станів і властивостей суб'єкта, не відносяться до його середовища. Таким чином, середовище життя людини як біосоціальної істоти складає безліч об'єктів і процесів зовнішнього світу, зміна властивостей яких впливає на зміну тих або інших функцій, станів, властивостей людини.

Середовище людини визначає не тільки її біологію, але і її психосоціальний розвиток, задає напрямки і параметри цього розвитку. У ході індивідуального розвитку, формування людини як суб'єкта діяльності, особистості, усі нові фрагменти природно-предметного та соціального світу стають середовищем людини, включаються в процес задоволення її вітальних і соціальних потреб. Завдяки цьому середовище не просто розширюється, а якісно і структурно перебудовується.

Завдяки свідомому відображенню світу людина здатна до активної поведінкової адаптації в середовищі, що перевершує можливості біологічної адаптації, а також до реального перетворення середовища з метою пристосування, адаптації його до своїх можливостей і потреб.

Поняття «середовище» описано досить повно. Тому виділяють:

– *первинне середовище* (середовище, у якому людина проводить значну частину часу, особисто знайома з оточенням і виконує безліч життєво важливих функцій);

– *вторинне середовище* (середовище, у якому зустрічі з людьми короткочасні, анонімні й не мають наслідків).

Структура середовища існування й розвитку людини складається з таких частин:

А. Соціально-контактна частина середовища:

- особистий приклад оточуючих, їхні культура, досвід, спосіб життя, діяльність, поведінка, взаємини (співробітництво, взаємодопомога, панування);

- установи, організації, групи і їх представники, з якими людині реально доводиться взаємодіяти;

- «будова» групи (своєї) і колективів, із якими контактує людина, реальне місце даної людини в структурі «своєї групи», залученість її в інші групи й угруповання.

Б. Інформаційна частина середовища включає:

- правила внутрішнього розпорядку, уставы установ, закони держави. Їх знання регулюють поведінку людей там, де фізичних «обмежень» немає і, здавалося б, можна робити «усе, що завгодно»;

- «неписані закони», традиції певного суспільства, фактично прийняті норми ставлення до людей, їхніх думок;
- правила особистої і суспільної безпеки;
- засоби наочності, реклами;
- середовище утворюють не лише «безадресні», але і «цільові» впливи – вимоги, накази, поради, побажання, доручення, правильні й помилкові повідомлення, наклепи й ін.

В. Соматична частина.

Тіло є частиною середовища. «Самопочуття» є важливою чуттєвою опорою свідомості «Я». Істотними є і зворотні впливи психіки (корисні або хвороботворні) на внутрішній стан організму.

Г. Предметна частина середовища включає:

- матеріальні умови життя, навчання, праці, побуту (житло, одяг, предмети харчування, власності, устаткування). Усе це втілений суспільний досвід, тому що предметне оточення, зроблене для людей, розраховане не лише на розміри, будову, силові можливості нашого тіла, але і на можливі помилкові й заборонені рухи, здібності розуму; фізико-хімічні, біологічні, гігієнічні умови (мікроклімат, чистота повітря й ін.).

Репродуктивна поведінка людини в середовищі й психічні механізми, які її регулюють, будуть істотно різнитися залежно від того, чи здатна людина перетворювати, змінювати своє оточення з метою задоволення своїх потреб, чи вона може лише пристосовуватися до нього, наприклад, відгороджуючись від факторів середовища, які об'єктивно продовжують існувати.

У середовищі виділяється чотири підсистеми:

- *природне середовище* – загальне тіло суспільства: стан атмосфери, води, склад поверхні Землі, структура ландшафту, рослинний і тваринний світ, клімат, щільність населення;

- *середовище «другої природи»* – модифікації природного середовища, перетвореного людьми: угіддя, дороги, зелені насадження, свійські тварини, культурні рослини;

- *«третья природа»* – штучний світ, створений людиною, що не має аналогів у природному світі, тобто «олюднена природа»: асфальт, бетон, простір життя й роботи, транспорт, технічні об'єкти, культурно-архітектурне середовище;

- *соціальне середовище* – своєрідна інтеграція трьох попередніх середовищ, що дає в підсумку певну якість життя.

У соціальному середовищі людини виокремлюють такі **рівні**:

- *рівень соціального мікросередовища*, який виділяється на тій основі, що всі його компоненти й фактори можуть реально або потенційно перетворювати окрема людина чи мала контактна група. Під потенційною можливістю перетворення середовища розуміється наявність у суб'єкта засобів, здібностей, знань, умінь і навичок для розв'язання такого завдання.

Мікросередовище окремої особистості утворене реальними контактними малими соціальними групами та окремими особистостями, з якими людина безпосередньо взаємодіє. Основним мікросередовищем, у якому відбувається

репродуктивна поведінка, є середовище сім'ї.

Організація соціального мікросередовища має пріоритетне значення для засвоєння особистістю суспільних норм, цінностей, стереотипів, моделей поведінки. Мікросередовище особистості насамперед впливає на культурні феномени, такі, як традиції, норми, цінності, соціальні увявлення;

– *рівень соціального мезосередовища*, який виділяється на тій основі, що велику частину його об'єктів і компонентів реально або потенційно здатні перетворювати великі офіційні групи, що називаються організаціями. Окремі люди й малі групи можуть лише так чи інакше пристосовуватися до мезосередовища.

Мезосередовище окремої особистості утворене реальними контактними середніми соціальними групами. Основними контактними групами мезосередовища, у якому відбувається репродуктивна поведінка, є середовище освітніх, медичних, правових установ та організацій;

– *рівень соціального макросередовища*, який виділяється на тій основі, що його компоненти мають можливість контролювати і частково перетворювати великі соціальні групи та держави й державні органи, міжнародні організації, які представляють інтереси окремих регіонів і всього людства.

Особливості впливу факторів середовища:

– *форми впливу* – примус, соціальне підкріплення, нормативне регулювання через традиції, наслідування особистісного еталону, визнання професійного авторитету, переконання тощо;

– *види впливу* – зовнішні і внутрішні, соціалізуючі, регульовальні, стимулюючі, обмежувальні, контролюючі, інтегрувальні й диференціюючі, мобілізуючі й заспокоюючі;

– *механізми впливу* – маніпулювання, переконування, санкціонування, зараження, навіювання, вправління, включення у спільну діяльність тощо;

– *типи впливу* – ефективний, ефектний, актуальний, потенційний, позитивний, негативний, агресивний, маніпулятивний тощо.

Термін «*соціальне середовище*» є міждисциплінарним. Його широко використовують представники таких наукових дисциплін, як дитяча й вікова психологія, до нього звертаються фахівці педагогічної і соціальної психології, педагогіки, а також філософи, соціологи, представники суспільних і природничих наук, наприклад соціальної географії, етнології та інших. За рахунок цього відбувається збагачення даного поняття, воно здобуває структурний і системний характер.

У рамках психологічних дисциплін вплив середовища найбільш ретельно вивчався представниками біхевіоризму, необіхевіоризму й концепції соціального наuczіння. Цей підхід, розвинутий і підтриманий Б. Скіннером, проголошує визначальну роль середовища як у детермінації поведінки тварин, так і соціальних форм поведінки людей. У тварин переважає респондентна поведінка, яка здійснюється за зразком відповідних реакцій на певні стимули, а в людей – оперантна. Передбачення та знання майбутнього результату детермінує відповідні реакції людини й управляє ними. Залежність між

різноманітними впливами середовища й поведінкою суб'єкта має імовірнісний характер: оперантна реакція, підкріплена позитивним результатом, має тенденцію до закріплення й повторення, а та, що не підкріплюється, буде поступово вгасати. Саме за цією схемою відбувається соціальне навчіння. У регуляції поведінки людини, на думку Б. Скіннера, особливу роль відіграють вторинні, або умовні, підкріплювальні стимули: соціальне схвалення, увага навколишніх, гроші як символ могутності й влади. У ході соціалізації їхнє значення підвищується. Крім позитивного підкріплення, регулювати поведінку суб'єктів можуть «*аверсивні стимули*» – це різні форми покарання й негативного підкріплення.

У ситуаціях соціальної взаємодії люди використовують як засоби соціального впливу один на одного первинні й вторинні, або умовні, стимули для позитивного підкріплення бажаних форм поведінки й негативні підкріплення для усунення небажаних. Вони, крім того, застосовують аверсивні стимули, хоча в цьому випадку результат може бути досить далеким від бажаного. Соціальне середовище й соціальні впливи, виступаючи як безпосередні детермінанти, проте, не можуть гарантувати обов'язкової появи бажаної поведінки або її зміни в потрібний бік. У взаємодію суб'єкта й соціального середовища втручається фактор, що визначає його результат. Його умовно можна назвати схильністю суб'єкта до зміни своєї поведінки в бажаний для іншої особи бік.

Цей фактор не може бути чисто особистісним утворенням, оскільки індивід не завжди діє за внутрішнім спонуканням, його поведінка багато в чому обумовлена соціальними впливами середовища, хоча він завжди може передбачати й знати, що від нього хочуть і чекають навколишні. Вона виникає лише в ході суб'єкт-суб'єктної взаємодії й у певній мірі є його відбиттям. Це є середовище впливу. Ці структурні зміни в межах тієї або іншої ситуації виражаються в таких змінах поведінки, які зберігаються й після припинення взаємодії або обміну соціальними впливами.

Процес актуалізації потреб, задоволення яких у свідомості людини пов'язане з репродуктивною поведінкою, змушує її йти на контакт з іншими людьми або соціальним середовищем. Обмін соціальними впливами протікає в конкретних соціальних умовах, які можуть полегшувати або утруднювати їх здійснення, сприяти або заважати задоволенню людьми своїх потреб. Суб'єкти, з якими людина вступає в контакт, завдання й умови поєднуються в межах терміна *ситуація взаємодії*.

Описуючи взаємодію суб'єкта й ситуації, варто вказати на ряд принципів моментів.

Актуальна репродуктивна поведінка суб'єкта детермінована його різнобічною взаємодією із ситуацією. Вона передбачає обмін соціальними впливами, взаємну стимуляцію й взаємне відбиття на рівні зворотного зв'язку.

У процесі цієї взаємодії суб'єкт прагне досягнення своєї мети. Але оскільки в ситуацію соціальної взаємодії включені й інші індивіди, то й вони, будучи активними, прагнуть власних цілей, які іноді не збігаються з цілями першого суб'єкта і навіть суперечать їм.

Ситуаційними детермінантами поведінки стають ті психологічні значення (сенси), які ситуація має для суб'єкта відповідно до його актуальних потреб і соціального стану в групі (суспільстві).

Моментом зустрічі, взаємодії суб'єкта й ситуації є середовище впливу, що одночасно належить індивідові й соціальному середовищу і включає їхні взаємні установки з приводу тієї репродуктивної поведінки, яка розгортається в реальній ситуації.

Очікування як компоненти середовища впливу породжують інструментальний (оперантний) тип поведінки людей, що веде до їх соціального навчання, яке є невід'ємною частиною процесу соціалізації.

У ході соціальної взаємодії змінюється не тільки поведінка людей, а трансформації піддані і компоненти середовища. Вони стають детермінантами наступної взаємодії.

Не всяка зміна компонентів середовища веде до розвитку особистості учасників соціальної взаємодії. Це можуть бути лише конформні перебудови їхньої поведінки, що зникають після того, як тиск групи на особистість припиняється.

Середовище впливу є ситуаційним утворенням, тобто воно функціонує лише в рамках конкретних ситуацій соціальної взаємодії. Після завершення взаємодії його компоненти знову стають приналежністю особистостей учасників і перебувають у потенційному стані до наступного контакту індивіда з іншими людьми.

Інтраіндивідуальні розходження суб'єктів, обумовлені безперервністю процесів їхнього розвитку, породжують тимчасову (процесуальну) мінливість середовища впливу. При цьому міняється його структура, зміст компонентів, ступінь їхньої погодженості.

У процесах соціальної взаємодії *середовище виконує ряд функцій:*

– *регуляторна функція:* середовище здійснює селекцію й структурування соціальних взаємодій. За рахунок цього одні з них досягають мети, інші – ні, а треті спотворюються. Середовище впливу є свосвідною мембраною, що розділяє суб'єкта й ситуацію й одночасно об'єднує їх у єдине ціле за допомогою регуляції взаємних впливів;

– *детермінуюча (формуюча) функція* – це можливість привнесення (детермінації) компонентами середовища впливу, включаючи й характеристики ситуації, таких змін в особистість учасників соціальної взаємодії, які спричиняють появу особистісних новоутворень, тобто причиново обумовляють розвиток індивідів. При цьому розвиток може носити як спонтанний характер, так і керований з боку самого індивіда або його соціального оточення. В останньому випадку треба говорити про виховний вплив середовища, яке формує;

– *коригувальна функція:* середовище впливу дозволяє суб'єктам здійснювати конформне підлаштування до ситуації й одночасно забезпечує можливість таких змін ситуації, які відповідають вимогам, запитам, установкам взаємодіючих індивідів;

– *організуюча функція*: середовище впливу включає параметри ситуації, відбиті свідомістю індивіда, у процес регуляції людиною своєї поведінки й одночасно робить її учасником даної ситуації, включаючи в процес соціальної взаємодії із середовищем. Тому можна говорити про організуючий вплив середовища на суб'єкт, так і на ситуацію, що веде до взаємного відбиття параметрів один одного.

Поняття «середовище впливу» задовольняє ряд основних пояснювальних принципів сучасної психології, а саме: принцип детермінізму, історизму, системності й діяльнісного опосередкування.

Аналіз впливу середовища на репродуктивну поведінку особистості повинен здійснюватися з урахуванням взаємодії всіх перерахованих параметрів як середовища, так і впливів.

Функціональна модель репродуктивної поведінки особистості

Для складних процесів істотними факторами є стохастичність і невизначеність. Так, у репродуктивній поведінці особистості важливу роль відіграють процеси цілепокладання, засвоєння й інтерпретації соціальних уявлень, формування внутрішніх моделей-образів тощо. Для того щоб уникнути антропоморфізму і психологізаторства, необхідно здійснити ґрунтовний понятійний аналіз цих феноменів. В основу цього аналізу повинен бути покладений принцип цілісності, пов'язаний із функціональним підходом. Відповідно для вивчення репродуктивної поведінки особистості як складної системи має бути застосований метод *функціонального моделювання*.

Метод функціонального моделювання широко розповсюджений у науковому пізнанні навколишнього матеріального світу. Але особливу популярність він набув у галузі моделювання вищих форм руху як спеціальний інструмент для вивчення цілісності, для аналізу взаємозв'язків, взаємин між об'єктами і їхнім середовищем. Метод заснований на тому, що вся сукупність взаємодій між об'єктом і середовищем поділяється на два класи за ознакою спрямованості дії. В один клас потрапляють впливи, яких зазнає об'єкт із боку середовища. Ці впливи називають *вхідними, або входом об'єкта*. В інший клас потрапляють впливи, які об'єкт чинить на навколишнє середовище. Ці впливи характеризують результат функціонування об'єкта й часто називаються *вихідними, або виходом об'єкта*.

Загальне завдання функціонального моделювання полягає в тому, щоб виявити характер залежності вихідних характеристик об'єкта від стану його входу. Варто наголосити, що даний тип моделювання орієнтується не тільки на об'єкт, що представлений у моделі лише у формі відображення, але й на особливості середовища. Предметом моделювання є система *об'єкт – середовище*. У цій системі об'єкт розглядається через середовище.

Під час аналізу конкретних проблем вибираються лише ті елементи й впливи середовища, які є найважливішими з огляду на поставлене наукове завдання. При цьому виділена частина середовища проявляє, у свою чергу, певні закономірності функціонування щодо досліджуваного об'єкта. Тоді вихід

об'єкта може розглядатися як вхід середовища, а виходом середовища буде вхід об'єкта. Одержуємо функціонально замкнуту систему *об'єкт – середовище*.

Метод функціонального моделювання дозволяє зблизити теоретичні й емпіричні основи пізнання. Зближення теоретичного й емпіричного проявляється в тому, що сам процес побудови функціональних відображень передбачає, з одного боку, достатній набір емпіричних даних, отриманих методом спостереження й статистики, а з іншого боку – теоретичні гіпотези щодо природи явища, які включаються в модель за допомогою різного роду параметрів і залежностей.

Аналіз повинен бути розпочатий з визначення і зображення тих процесів, що задають специфіку системи й виділення основного процесу. Репродуктивна поведінка може бути розглянута або як організована структура, або як організований процес.

Специфіка репродуктивної поведінки як активності суб'єкта визначається спрямованістю цієї активності на відтворення біосоціальної й соціокультурної сутності іншого індивіда. Репродуктивна поведінка спрямована на відтворення елементів біосоціальної системи, і ці елементи знаходяться в самій системі. Єдиний процес репродукції є неперервним процесом в біосоціальній системі. Реальне втілення він здобуває у процесах народження, соціалізації й адаптації індивідів.

Під час побудови функціональної моделі репродуктивної поведінки особистості варто зважати на цілеспрямованість як самої біосоціальної системи, так і на цілеспрямованість системи репродуктивної поведінки.

Тут варто більш докладно зупинитися на питанні, що ж у системному підході розуміється під поняттям «цілеспрямованість системи». Найбільш точне тлумачення цього феномена дає Ю.Г. Марков [35].

Він відзначає, що, хоча система поводить цілеспрямовано, у ній не відбувається того, що зазвичай називається актом цілепокладання, і підкреслює, що розгляд цілеспрямованості лише як результату особливого акту діяльності свідомості (акту цілепокладання) унеможлиблює раціональний аналіз поняття цілі. Ціль виникає як ідеальний образ того, чого людина або група людей хоче досягти [70].

Але що ж є причиною виникнення цього ідеального образу, як він виникає й відбиттям якої дійсності його можна вважати? Ю.Г. Марков зазначає, що «завдання полягає в тому, щоб розкрити природу «випереджального відбиття». Одна з передумов для вирішення цього завдання – «незалежне» визначення цілеспрямованості, тобто таке, яке було б вільне від апеляції лише до внутрішніх властивостей людської психіки. Завдання полягає в тому, щоб виявити існування в системі механізму, за допомогою якого так чи інакше можливе відбиття майбутніх станів системи. Тоді ціль виступає не просто як фінальний стан системи, а як відбиття цього стану в актуальному стані системи» [35].

Процес формування відбиття майбутніх станів системи в актуальному стані системи і є процесом цілепокладання.

Майбутні стани системи, (наприклад, гомеостатична рівновага), існують як об'єктивна характеристика взаємодії системи й середовища, і це є підставою для наукового трактування поняття цілеспрямованості. Людина як високоорганізована система також поводить відповідно до перспективних станів. *Існуючи об'єктивно, «незалежно» від людини, саме цілепокладання є лише актом усвідомлення цих станів, що виникають як результат внутрішньої екстраполяції (прогнозу) власної поведінки й умов навколишнього середовища.* Те, що в соціальних системах ціль не завжди збігається з результатом діяльності, означає, що ідеальне уявлення про майбутній стан не завжди збігається з реальною, об'єктивно дійсною перспективою процесів, які визначаються всією сукупністю факторів наявної ситуації. Об'єктивно обумовлений фінальний стан взагалі не обов'язково повністю збігається з його відбитком у свідомості й визначається тим, у якій мірі майбутнє визначене сьогоднішнім. Ідеальний образ (ціль) утворюється переважно під впливом випадкових факторів. І хоча вони не відповідають дійсним можливостям і дійсним умовам, протягом деякого часу вони впливають на соціальну поведінку людини, а отже, на об'єктивно дійсну перспективу, яка виникає як закономірний результат взаємодії реальної системи соціальної поведінки й середовища, у якій вона відбувається. Тому в емпіричному дослідженні репродуктивної поведінки особистості *необхідним є аналіз не стільки реальної цілі певного типу репродуктивної поведінки, а насамперед скільки аналіз уявлень індивіда про майбутні стани як результат його певної активності (ідеальні цілі).* Реалізація цього принципу можлива лише за умови застосування методів якісного аналізу, передусім методів психосемантичних та наративних.

Отже, ціль репродуктивної поведінки з позиції її суб'єкта не є тотожною цілю самої системи репродуктивної поведінки як елемента репродуктивного процесу.

Для суб'єкта ціль його репродуктивної поведінки визначається потребами – «особливими видами цільових моделей, наявних у психіці індивіда, специфічних моделей потрібного йому стану його самого» [7, с.174], які, як йому здається, він задовольняє цією поведінкою. Зміст цих моделей соціокультурно обумовлений. Це означає, що в різних соціокультурних спільнотах потреби, які прагне задовольнити індивід репродуктивною поведінкою, є неоднаковими і є відображенням чинних у суспільстві репродуктивних норм і традицій. Рівень суб'єкта – це рівень індивідуальних цілей.

Для групи репродуктивна поведінка індивіда має ціль, яка може не збігатися з ціллю індивіда й навіть їй суперечити. Так, демографічна політика, спрямована як на підвищення народжуваності (країни Європи, Росія, Україна), так і на її зниження (Китай, Індія), не приносить очікуваного результату через причини незбіжності цілей індивіда й групи.

Якщо ж розглянути репродуктивну поведінку з позицій біосоціальної системи, то її функції можуть бути виділені поза суб'єктивними факторами.

Для того щоб описати об'єктивні функції репродуктивної поведінки, знову звернемося до інтегрально-особистісного підходу Г.О. Балла.

Так, якщо особистість є модусом культури, а її поведінка – модусом самої особистості, то репродуктивна поведінка може бути розглянута як модус культури. За Г.О. Баллом, *культура* – сукупність моделей: *ідеальних* (норм, ментальностей, вірувань, ідеологій, теорій і т.п.) та *матеріальних* (втілення ідей в інституціях, практиках, артефактах, людях і людських спільнотах – носіях культури). У змісті всіх моделей відображаються особливості ідеальних моделей, представлених у психіці (зокрема у свідомості) людей у вигляді *знань* (ієрархічно структурованої інформації про модельовані системи), *усвідомлення цих знань* (*рефлексивність* – у свідомій частині), яке пов'язане з нереклексивними знаннями, *значень* (налаштованість рефлексивних знань на комунікацію з іншими людьми та самим собою), *смыслів* (пов'язаність рефлексивних і нереклексивних знань із властивими індивідові потребами різного рівня – від вітальних, які є базовими, до вищих духовних) [6; 8].

Культура існує, реалізуючи репродуктивно-нормативну й діалогово-творчу функції індивідів, співтовариств і людства загалом, у модусах: *усезагальному* (загальнолюдському); *особливих* (етнічних, суперетнічних, субетнічних, професійних, вікових, гендерних тощо; індивідуальних (особистісних)). Інакше кажучи, *культура забезпечує репродуктивно-нормативну й діалогічно-творчу функції людських індивідів, спільнот і людства в цілому* (курсив наш - В.О.). Їхні інші функції (функціонування вказаних індивідів і спільнот як живих істот та груп і популяцій, що з них складаються; задоволення різноманітних потреб індивідів і спільнот в умовах їхнього життя з використанням для цієї мети штучних засобів; відносин і взаємодій індивідів і спільнот) опосередковуються культурою і є культуровідповідними. Транслюється або формується не лише інформація як така, а й настановлення на її використання.

У рамках інтегрально-особистісного підходу репродуктивна поведінка особистості як поведінка, спрямована на відтворення нової особи, є активністю, що творить культуру в трьох її модусах – *усезагальному* (участь у відтворенні людства та загальнолюдської культури); *особливих* (участь у відтворенні етнічних, суперетнічних, субетнічних, професійних, вікових, гендерних груп та їх культури); *індивідуальних* (самотворення через творення нових ідентичностей, самоактуалізацію та участь у творенні нової особи).

Г.О. Балл зазначає, що кожна особа володіє унікальним культурним простором, який складається з двох сфер – *інтракультурної* (внутрішньої) і *екстракультурної* (зовнішньої). Інтракультурну сферу (інтракультуру) особи утворює багаторівневий «внутрішній соціум», що має унікальну для кожної особи структуру. Агентами внутрішнього соціуму особи є зокрема значущі для неї люди разом із їхніми творами (точніше відповідні моделі у психіці вказаної особи). Що ж до екстракультурної сфери (екстракультури) особи, то її утворюють різні форми репрезентації цієї особи та її творів в інтракультурах інших осіб. Важливо, що зміст екстракультури особи лише частково залежить від неї самої хоча б тому, що елементи цієї екстракультури, входячи до складу інтракультур різних осіб, взаємодіють з іншими компонентами цих інтракультур [8].

Репродуктивна поведінка особистості входить у процес творення екстракультурної сфери особистості й відповідно у процес творення екстракультур інших.

Типологічна модель репродуктивної поведінки особистості

Проблема типології стоїть перед всіма науками, що мають справу з безліччю різнорідних об'єктів. Проблеми типологізації в соціальних і гуманітарних науках ускладнюються як через практичну неможливість проведення «чистих» експериментів (як це прийнято в природничих науках), так і через труднощі суто методологічного характеру.

У процесі типологічного аналізу потрібно враховувати властиві системам суперечливі сторони й відносини, а саме: частина і ціле; структура і функції; внутрішнє і зовнішнє; організація і дезорганізація; розмаїтість і одноманітність.

У психологічній і загальнонауковій літературі немає чіткого визначення поняття «тип». *Тип* розглядається або як щось таке, що потребує пояснень, або те, яке часто збігається з такими поняттями, як *клас*, *образ*, *типаж*, *вид*, *категорія* й т.п.

Поняття «тип» варто відокремити від поняття «клас». *Клас* (*classic* – лат.) – буквально «розряд»; *тип* (*typos* – грецьк.) – «зразок», «модель» для групи предметів (об'єктів). Під класифікацією прийнято розуміти угруповання досліджуваних об'єктів, виходячи з кількісних ознак, під типологією – угруповання об'єктів за якісними ознаками. Клас є емпіричною категорією, тоді як тип – це концептуальна категорія.

Сутність класифікації – нівелювання розходжень декількох одиничних об'єктів і встановлення їхньої тотожності на основі однієї ознаки або взаємозалежної сукупності ознак. Ця ознака (або сукупність ознак) називається підставою класифікації.

Типологія ж – це синтез загального й особливого, подібності й розходження. В.О. Ганзен, аналізуючи застосування понять «клас» і «тип» у літературі, вказує на їх відмінність [23]. Він зазначає, що поняття «тип» використовується переважно в разі об'єднання деяких елементів (об'єктів, явищ, властивостей), а поняття «клас» – переважно під час розподілу деякої безлічі елементів. Тож типології будуються переважно індуктивним (композиційним) методом на підставі угруповання елементів навколо одного, що має еталонні властивості, які виступають як критерій угруповання, а класифікації будуються переважно дедуктивним (декомпозиційним) методом на основі розподілу безлічі елементів шляхом уведення довільного критерію розподілу, як правило, за наявності або браку істотної властивості в елементі певної множинності.

Основна відмінність між класами й типами полягає в тому, що класи будуються на основі визначення меж підмножини деякої множини й установаження можливості включення в ці межі тих або інших елементів. Елементи, характеристики яких виходять за межі даного класу, відносяться до іншого класу або випадають із класифікації. При визначенні ж типу межі між

типами не встановлюються, а задається структура типу, з якою співвідносяться за ознакою подоби або рівності елементи відповідної множини. Межі між типами істотно менш чіткі, ніж між класами, а визначення типу елемента є більш трудомістким, ніж визначення класу.

Типологія – класифікація за істотними ознаками, яка ґрунтується на понятті типу як одиниці розчленовування досліджуваної реальності, конкретної ідеальної моделі об'єктів, що історично розвиваються, а також *розділ науки*, що займається виявленням типів, близьких за набором своїх внутрішніх характеристик явищ або об'єктів.

Загальні принципи типології істотно залежать від того, як витлумачується поняття типу. Історики науки виділяють три лінії в трактуванні й відповідно три основні способи побудови типологій:

- тип як незмінна, вічна ідеальна сутність, що існує до речей або в речах і проявляється у видових або індивідуальних розходженнях як ідеальний прообраз, план, норма;

- тип як відображення системи в її розвитку (прикметною рисою таких типологій є істотна роль фактору часу в їхній побудові й обґрунтуванні);

- тип як особливий методологічний засіб, за допомогою якого будується теоретична картина дійсності. При цьому поняття типу виступає не як безпосередньо взяте з реальності, а як результат складної роботи наукового мислення, що теоретично реконструює найбільш істотні характеристики досліджуваної множини об'єктів і поєднує їх у понятті типу. На цій основі в рамках множини може бути виділений певний об'єкт, що за рядом критеріїв розглядається як представник усієї множини об'єктів.

Розуміння типу як методологічного засобу передбачає відмову від трактування типу як повного й однозначного відображення системи, коли безлічі конкретних типологічних процедур відповідає й безліч різних типологій для даної системи. Тому побудова типології має ґрунтуватися на спеціальному аналізі сукупності увідних типологічних понять і їхньому обґрунтуванні. Це дозволяє будувати абстрактні типології, у яких *тип* розуміється як складна конструкція, розміщена в багатомірному таксономічному просторі. Тип, таким чином, виступає як особливий ідеальний об'єкт, а не прямий заступник емпірично даної множини об'єктів. Саме як ідеальний об'єкт, він дозволяє будувати суворі багатофакторні моделі та створює базу для широкого застосування логіко-математичних методів, використовувати досягнення сучасної логіки, зокрема розрізнення класу й типу, трьох видів понятійних систем, прийнятих у науці, – класифікаційних, порівняльних і вимірювальних.

Теоретична типологія передбачає побудову ідеальної моделі об'єкта, узагальнення ознак, фіксацію принципів таксономічного опису множини досліджуваних об'єктів (наприклад, принцип гомологічної подібності в систематиці тварин, принцип симетрії у фізиці елементарних часток). Теоретична типологія спирається зазвичай на розуміння об'єкта як системи, що передбачає виокремлення системотворних зв'язків, побудову уявлення про структурні рівні об'єкта. Типологія є одним із основних засобів пояснення об'єкта й створення його теорії.

У науковій літературі виділяють такі типології:

– структурну;

– метод ідеальних типів, де тип – абстрактна конструкція, з якою порівнюються досліджувані об'єкти;

– метод конструйованих типів, де тип – якийсь об'єкт, виділений за рядом критеріїв із усієї множини й розглянутий як представник цієї множини об'єктів.

У процесі типологізації вирішуються одночасно два завдання – теоретико-пізнавальне і практичне. Теоретико-пізнавальне завдання полягає в зборі й аналізі фактів, що характеризують явище, з метою розкрити об'єктивні закономірності їхнього функціонування й типологічного розвитку. Однак типологія репродуктивної поведінки особистості не зводиться лише до порівняльного вивчення істотних її ознак і віднесення їх до певних типів і видів. Практичне, прикладне завдання типології репродуктивної поведінки полягає в розробці рекомендацій її розвитку й удосконалення. Вона дозволяє диференціювати завдання, функції, зв'язки, відносини, рівні організації репродуктивної поведінки залежно від тих або інших типологічних характеристик. А це одна з умов її ефективного вивчення, розвитку, корекції й прогнозування. З урахуванням типу й виду репродуктивної поведінки, їхніх загальних і специфічних особливостей можна цілеспрямовано їх формувати й коригувати.

Під час вивчення репродуктивної поведінки особистості поняття «тип» можна охарактеризувати як результат пошуку найбільш стійких сполучень властивостей і ознак репродуктивної активності з метою створення їхнього зразка або моделі.

Своєрідність певної репродуктивної поведінки є переплетінням загальних і особливих (індивідуальних) рис. Неповторні риси – результат суто індивідуальних (часто випадкових) обставин, тому вони не можуть бути узагальнені. Тип вбирає в себе (репрезентує) не просто риси, а тільки ті, які характерні для певної поведінки. Тому типологія є узагальненням досліджуваних репродуктивних активностей, поділяє їх на групи й тим самим дозволяє їх вивчати і прогнозувати.

У зв'язку з тим, що кожний предмет є складним і багатограним і містить у собі безліч взаємозалежних ознак і властивостей, як правило, є можливість вказати не одну єдину, а кілька груп його істотних ознак. Оскільки коло типологічних параметрів (вимірів) не є чітко фіксованим, можливе виникнення множинності типологій, побудованих на різних підставах із різними цілями стосовно тих самих репродуктивних явищ і процесів.

Залучення різних, теоретично обґрунтованих критеріїв для встановлення бази типологічного дослідження дозволяє охопити різні аспекти репродуктивних явищ і тим самим глибше проникнути в їхню природу. Однак, оскільки під час конструювання типу в кожному конкретному випадку можна виділити кілька варіантів набору ознак і властивостей, великого значення набуває проблема вибору оптимального з погляду завдань дослідження

критерію класифікації процесів або явищ, що підлягають типологізації, і його теоретичного обґрунтування.

Критерій (ознака), покладений в основу типологізації:

– повинен належати до числа ознак, наявність яких характерна для загального поняття; отже, у тому або іншому вигляді він має бути наявним у кожній із одиниць, що підлягають групуванню;

– він може варіюватися як кількісно, так і якісно, мати свою особливу, відмінну від інших якісну характеристику.

Узагальнюючи наведені теоретичні підстави, можна зробити висновок, що побудова типологічної моделі репродуктивної поведінки особистості ґрунтується на розумінні типу як методологічного засобу; методом типології обирається метод конструйованих типів, де тип репродуктивної поведінки особистості є певним об'єктом, виділеним за рядом критеріїв із усієї множини й розглянутий як представник цієї множини об'єктів; як основний критерій типологізації нами обирається *функціональна відповідність* поведінки основній меті репродукції – відтворенню біосоціальної системи і її компонентів (біологічного, соціального, психічного).

Традиційно в демографії і соціології основним критерієм типологізації репродуктивної поведінки є кількість народжених дітей. Відповідно виділяється три типи репродуктивної поведінки – малодітна (і її окремий випадок – свідомо бездітна), середньодітна, багатодітна. Але така типологія, по-перше, обмежується лише констатацією репродукції біологічного компоненту системи і не враховує репродукції соціального та психічного, а по-друге, не дозволяє виокремити й відповідно дослідити психологічну складову репродуктивної поведінки.

Обравши основним критерієм типологізації репродуктивної поведінки особистості функціональну відповідність поведінки особистості основній цілі репродуктивного процесу біосоціальної системи, ми виділяємо три основні її типи:

– *облігатні* (від лат. *obligatus обов'язковий, неодмінний*) – типи поведінки особистості, основною метою яких є відтворення людської особи і її сутнісних характеристик і без яких відтворення людської особи є неможливим;

– *факультативні* (від лат. *facultas можливість*) – типи поведінки особистості, які є допоміжними і необов'язковими в репродуктивному процесі, але прямо з ним пов'язані (у різних соціокультурних та історичних спільнотах їх значення змінюється);

– *уникливі* – поведінка особистості, спрямована на уникнення репродукції. Типи репродуктивної поведінки представлені в таблиці 2.

Типи репродуктивної поведінки особистості		
Облігатні	Факультативні	Уникливі
Родительська	Пошукова – пошук репродуктивного партнера	Контрацептивна
Материнська	Матримоніальна	Абортивна
Батьківська	Подружня	Дітовбивство: - неонатична - інфантична - філічна
Прародительська	Самозбережувальна	Невинність
Праматеринська	Сексуальна / Коїтальна	
Прабатьківська	Спрямована на зачаття	
Сімейна	Гестаційна	
	Інтранатальна	
	Усиновлення	

Ослаблення демографічного тиску як результат революційного зниження смертності, що стало базою першого демографічного переходу, викликало розмежування раніше злитих трьох видів демографічної поведінки, й поступово протягом останніх 200 – 300 років відбувся відносний поділ матримоніальної, сексуальної та репродуктивної поведінки. Відтак для наукового дослідження стає очевидною необхідність і можливість роздільного аналізу внутрішніх закономірностей кожного з цих типів поведінки. Реалізація цієї можливості передбачає міждисциплінарне дослідження. Що ж стосується психологічного дослідження, важливим є також факт представленості у свідомості окремої особистості незлитості цих типів поведінки. Відповідно можна припустити наявність окремих систем становлення і регуляції цих типів поведінки (окремих ідентичностей – батьківської, шлюбної, сексуальної, окремих систем норм, ставлень, цінностей). Тобто психологія сьогодні може вивчати реально наявні когнітивні та афективні феномени, які виникають у зв'язку з реалізацією цих поведінкових типів. Теоретичне вивчення репродуктивної, шлюбної, сексуальної поведінки могло б відбуватися і раніше, але емпіричні дослідження стали можливими й необхідними, як тільки вони стали реальними соціальними практиками. Сьогодні ми можемо говорити про існування окремих репродуктивних, шлюбних, сімейних, сексуальних практик.

На різних історичних і соціокультурних стадіях поєднання і порядок реалізації різних типів репродуктивної поведінки особистості був різним. Наприклад, для традиційних суспільств усталеною є така послідовність поведінки: матримоніальна + пошук репродуктивного партнера (злиті) – сексуальна + коїтальна + зачаття (злиті) – гестаційна – поведінка в родах – родительська – прародительська.

У сучасних християнських суспільствах спостерігається відмежування раніше злитих поведінкових типів: матримоніальної поведінки від пошуку репродуктивного партнера; а сексуальна та коїтальна поведінка перестають бути прямо пов'язаними із зачаттям. Можна бачити, що впродовж історії людства єдиний статево-репродуктивний акт розпадається на шерегу специфічних поведінок, у свою чергу, ці специфічні поведінки все більш диференціюються одна від одної, набувають специфічності, з часом інституціоналізуються та обумовлюються юридичними та звичаєвими нормами.

Дамо визначення типів репродуктивної поведінки.

Облігатні типи

Родительська поведінка є системою дій, учинків і ставлень з утримання й виховання власних дітей, з формування соціально-компетентної особистості; ця поведінка зосереджена на турботі про потомство, його захисті, годуванні, догляді за ним, вихованні, піклуванні; цей термін використовується для позначення тих моделей поведінки, які є «статево-незалежними», тобто які зазвичай демонструються родителем чоловічої або жіночої статі, а також для загального позначення всіх моделей поведінки обох родителів.

Потрібно зазначити, що традиційно в україномовних соціогуманітарних дослідженнях украї рідко використовуються терміни «родитель(і)», «родительська поведінка» – натомість «батьки», «батьківська поведінка», що унеможлиблює розрізнення понять «родительство» і «батьківство». Ми наполягаємо на використанні саме терміна «родительський(а)», а також уведенні терміна «родительство», утворення якого не суперечить українському словотворенню. Викладемо підстави для застосування терміна «родительство».

Так, в українських тлумачних словниках (як і в українській літературі) представлені терміни «родитель», «родителька», «родителі», «родительський», наприклад, в академічному виданні «Словник української мови: в 11 томах» (К.: Наукова думка, 1970-1980) в томі 8 (1977) на сторінці 595 зазначено:

«Родителька, -и, жін., рідко. Те саме, що *мати*. 1. *Як закричить же Хведір, як зарепетує! — Ой, пробі, пробі! Ой, клочья пече!.. Матінко ж моя, родителько, моя ж ти сотворителько!.. Ой, пробі!..* (Гнат Хоткевич, I, 1966, 78)».

«Родитель, -я, чол., рідко. Те саме, що *батько*. 1. — *Та хай тільки заявиться — я шкуру з нього [сина] спуцу! Ломакою вам його прижену! Щоб напоумили! Щоб родителя свого шанував!* (Олесь Гончар, «Партиз. іскра», 1958, 79)».

«Родителі, -ів, мн., рідко. Те саме, що *батьки*. 1. *Коли я був у шостім класі, вмерла моя мати, і вітчим оженився другий раз, так що ми дістали вітчима й мачуху замість родителів* (Іван Франко, I, 1955, 12)».

«Родительський, -а, -е, рідко. Прикм. до *родителі*. [Храпко:] *Гарно, гарно. Отак же то ви навчаєтесь змалку родительське добро переводити!* (Панас Мирний, V, 1955, 135); *У Франції, Англії, Бельгії, Данії, Ірландії родительська влада належить тільки батькові* (Радянський суд на охороні прав..., 1954, 10)».

У першому тлумачному словнику сучасної української мови «Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б.Грінченко: в 4-х т. — К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958», зокрема в томі 4 на сторінці 28, читаємо:

«Родитель, -ля, м. Родитель, отець. Чуб. III. 29. *Шануй учителя паче родителя.* Ном. № 6101. *родітелі.* а) Родители, отець и мать. *Та я ж буду віконечка одсувать і своїх родителів в гості виглядають.* Мил. 181. б) Родственники (покойные?). *Дочь плачеть надь мертвымь отцомь. Стрїчайте, мої родителі, мого татуся рідньєного, пробїрайте містечко коло себе близесенько і доглядайте так, як. я доглядала.* Мил. 189. *На проводи в нас на гробки ходять, родителів поминають.* Черниг. г.».

«Родителька, -ки, ж. Родительница, мать. *Не було родительки навчати.* Лебед.».

«Родительський, -а, -е. Родительській. *Родительська любов.* Левиц. I. 242.».

Терміни «материнство», «отцовство», «родительство» з'являються в російській мові приблизно в 60-70 рр. ХХ ст. Так, цих термінів немає у таких словниках: «Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4т. - Спб., 1863-1866»; «Ожегов С. И. Словарь русского языка (1949, 22-е издание, 1990)», проте:

- термін «отцовство» з'являється в таких лексикографічних працях, як «Большой энциклопедический словарь» (БЭС) та «Современный толковый словарь русского языка» Т.Ф.Єфремової в трьох томах;
- термін «родительство» подано в таких виданнях: «Сексологическая энциклопедия», «Русский орфографический словарь. / В.В. Лопатин (ответственный редактор), Б.З. Букчина, Н.А. Еськова и др. Российская академия наук. Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова. — М.: Азбуковник, 1999»; «Полный церковнославянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений) / Сост. свящ. Григорий Дьяченко. — М., 1900».

Тож можемо зробити висновок, що в російській мові терміни «материнство», «отцовство», «родительство» були утворені штучно в 60-70 роках відповідно до аналізу вжитку в соціологічній і психологічній літературі, а в словниках з'явилися лише в 90-х. В українській науковій літературі в цей же період як переклади російськомовних робіт з'являються терміни «материнство» і «батьківство». Терміном «батьківство» позначається і «отцовство», і «родительство». Подвійне значення терміна часто унеможливає адекватний психологічний опис певного феномена. Наприклад: «Формирование отцовской позиции как стадия становления родительства» у перекладі набуває вигляду «Формування батьківської позиції як стадія становлення батьківства»; або «Гендерно специфические формы родительства – материнство и отцовство» у перекладі – «Гендерно специфічні форми батьківства – материнство й батьківство».

Вважаємо за доцільне й необхідне використання термінів «родитель(ка)», «родительське», а також можливим штучне конструювання терміна

«родительство», як це було зроблено в російській («родительство») та англійській («parenthood») мовах.

Батьківська поведінка – загальне позначення всіх моделей поведінки, що пов'язані з виконанням функцій батька.

Материнська поведінка – загальне позначення всіх моделей поведінки, що пов'язані з виконанням функцій матері або супроводжують їх виконання.

Прародительська поведінка – поведінка, що зосереджена на турботі про потомство власного потомства, його захисті, годуванні, догляді за ним, вихованні, піклуванні тощо. Цей термін використовується для позначення тих моделей поведінки, які є «статевонезалежними», тобто які зазвичай демонструються прародителем чоловічої або жіночої статі; також застосовується для загального позначення всіх моделей поведінки обох прародителів.

Прабатьківська поведінка – загальне позначення всіх моделей поведінки, що пов'язані з виконанням функцій дідуся (прадідуся) або супроводжують їх виконання.

Праматеринська поведінка – загальне позначення всіх моделей поведінки, що пов'язані з виконанням функцій бабусі (прабабусі) або супроводжують їх виконання.

Сімейна поведінка.

У науковій літературі представлені численні дискусії з приводу того, яку саме єдність можна вважати сім'єю. Одностайності з цього приводу не досягнуто. Ми поділяємо точку зору С.І. Голоду, згідно з якою сім'я – це сукупність людей, які знаходяться хоча б в одному з таких типів відносин – кровної спорідненості, породження, свояцтва. Діада *родитель* (будь-якої статі) – *дитина* (рідна або така, яку суб'єкт приймає рідною) є сім'єю, і відповідно в цій діаді виникає особлива поведінка – сімейна. Поведінка людини в сім'ї відрізняється від індивідуальної поведінки, тому що рамки сім'ї накладають на цю поведінку істотні обмеження у вигляді певних норм, рамок, вимог, традицій, міфів, ритуалів, меж соціальної активності [24].

Яким би не був тип сім'ї, її значення в процесі первинної соціалізації не редукується. Тільки досвід життя в батьківській сім'ї сприяє освоєнню в усій повноті соціальних ролей, навичок соціальної взаємодії, емоційного співпереживання тощо. Саме в сім'ї формуються механізми соціальної й гендерної ідентифікації, когнітивні установки й поведінкові схеми особистості. Отже, сімейна поведінка є обов'язковою у репродуктивному процесі [24 - 26].

Факультативні типи

Пошук репродуктивного партнера – дії і вчинки особистості, спрямовані на пошук репродуктивного партнера; характеризується широким діапазоном міри усвідомленості; набуває особливого значення для осіб, які свідомо планують стати родителем-одинаком, а також для осіб, які послуговуються допоміжними репродуктивними технологіями (вибір сурогатної матері, вибір біологічного носія репродуктивного матеріалу – яйцеклітини, сперми). Цей тип

поведінки віднесений до факультативного, по-перше, через те, що часто є злитим с матримоніальною поведінкою (обирається шлюбний партнер, і він же стає репродуктивним), сексуальною поведінкою (вагітність і пологи як наслідок сексуальних інтермісій), по-друге, залучення до репродуктивного процесу є можливим через небіологічне родительство.

Матримоніальна поведінка – дії і вчинки людей, що мають на меті укладання шлюбу; заснована на установках індивіда й проявляється в комплексі дій з пошуку партнера для шлюбу й зав'язуванні з ним стосунків; приводить до створення сім'ї. Матримоніальна поведінка може бути злита з репродуктивною, пов'язана і не пов'язана з нею.

Подружня поведінка – особистісна взаємодія чоловіка й дружини, регульована моральними принципами й підтримувана іманентними їй цінностями. Носить неінституціональний характер відносин, симетричність прав і асиметрію ролей чоловіка й дружини, що вказує на історично недавнє походження. Прямо не пов'язана з репродуктивною поведінкою, але в разі збігу цілей і цінностей подружжя стосовно дітей входить до її складу.

Сексуальна поведінка – загальне позначення всіх моделей поведінки, що пов'язані із задоволенням статевої потреби або супроводжують його. Виконує три функції: репродуктивну, гедоністичну (спрямовану на одержання насолоди) і комунікативну. Радикально змінюється залежно від свого смислу й від того, які саме потреби воно задовольняє. І.С. Кон виділяє кілька основних форм сексуальної поведінки людини залежно від кінцевої мети: розрядка статевої напруги; дітородіння (еротичні міркування відіграють незначну роль), почуттєва насолода (еротизм ситуації набуває вирішального значення); засіб досягнення позасексуальних вигод; засіб підтримки подружнього ритуалу; вихід із самотності – комунікативна сексуальність; задоволення статевої цікавості; засіб сексуального самоствердження [31]. Сексуальна поведінка є факультативним типом, по-перше, через те, що вагітність може настати за допомогою допоміжних репродуктивних технологій, а по-друге, можливим є небіологічне родительство.

Поведінка, спрямована на зачаття, – загальне позначення всіх моделей поведінки людини, спрямованих на зачаття дитини. В окрему групу можна виділити поведінку, пов'язану з використанням допоміжних репродуктивних технологій: екстракорпоральне запліднення й перенесення ембріонів у порожнину матки, інтрацитоплазматична ін'єкція сперматозоїда в ооцит, штучна інсемінація спермою чоловіка (або донора).

Гестаційна (лат. gestatio, від gestare – *носити на собі*) поведінка – загальне позначення всіх моделей поведінки жінки, що пов'язані з вагітністю.

Інтранатальна поведінка (*поведінка під час пологів*) – позначення всіх моделей поведінки жінки, які пов'язані із процесом народження жінкою дитини.

Самозбережувальна поведінка – свідомо система дій, установок, ставлень особистості, спрямованих на збереження здоров'я й продовження життя, значною мірою визначає якість індивідуального здоров'я особи і здоров'я дітей; складається зі ставлення до свого здоров'я і здоров'я інших людей,

здійснення здорового способу життя, виконання медичних приписів і призначень, регулярне відвідування лікувально-профілактичних установ. Збереження й підтримка репродуктивного здоров'я відіграє значну роль у репродуктивному процесі, але не завжди має місце в репродуктивній активності особи.

Усиновлення – прийняття на виховання дітей, що втратили піклування батьків, із установленням між усиновленим і усиновителем правових (особистих і майнових) відносин, що існують між родителями й біологічними дітьми. Є альтернативним народженню дитини способом набуття статусу родителя.

Уникливі типи репродуктивної поведінки

Контрацептивна поведінка – свідомо система дій, установок, ставлень в осіб, що практикують сексуальну поведінку, спрямовану на запобігання зачаттю в себе чи в сексуального партнера.

Абортивна поведінка – свідомо система дій, установок, ставлень у жінок, спрямована на переривання вагітності штучним шляхом (аборт механічний, хімічний тощо).

Зовні контрацептивна й абортивна поведінки служать інструментами регулювання кожного конкретного репродуктивного циклу. Однак у дійсності їхня роль значно ширша. Залежно від установок контрацептивної й абортивної поведінки особистості (чоловіка й жінки) відбувається формування всього репродуктивного циклу сім'ї.

Дітовбивство: виникло на ранніх етапах первіснообщинного ладу й обумовлене обмеженими можливостями людського колективу утримувати велику кількість непрацездатних членів. Був одним із способів регулювання народжуваності в первісному суспільстві. У час переходу до рабовласницького ладу втрачає своє значення, однак його пережитки, освячені традицією й релігійними уявленнями, зберігалися дуже довго; трапляється і в сучасних суспільствах, наприклад в Індії, Китаї. Виділяють три види дітовбивства – неонатичид, інфантицид, філіцид.

Неонатичидна поведінка – вбивство матір'ю власної дитини віком до 24 годин життя.

Інфантицидна поведінка – вбивство дитини у віці до одного року родителями (одним чи обома разом).

Філіцидна поведінка (лат *filia* – донька, *caedo* – убивати) – вбивство родителями власних дітей, яким більше ніж один рік.

Тип репродуктивної поведінки може бути охарактеризований за двома основними параметрами – *нормативність* і *сформованість*.

Нормативність – ненормативність типу репродуктивної поведінки

Під нормативною поведінкою ми розуміємо вчинки або дії людини, що відповідають офіційно встановленим (правові норми) або фактично сформованим у даному суспільстві нормам (станданти, шаблони, традиції – моральні норми). Моральні норми закріплені в традиціях, звичаях, релігії.

У науковій літературі існує безліч підходів до проблеми визначення поняття норми (Е. Дюркгейм, М. Вебер, У. Самнер, Т. Парсонс, Р. Мертон, Р. Міллз, М. Шеріф, Р. Морріс, Р. Лінтон, В. Момов, В. Вічев, В. Проданов, М.І. Бобнева, Ю.О. Клейберг, В.Є. Пеньков, В.Д. Плахов, А.О. Ручка, В.О. Ядов та ін.). Визначити норму важко, тому що в дійсності не існує ніякої норми як реальності із чітко визначеними межами, за якими починається не-норма, тобто відхилення від норми. Що стосується типів репродуктивної поведінки, то нормативність конкретного типу може бути з'ясована тільки в конкретному історико-культурному середовищі (наприклад, інфантицид був на теренах Європи нормативною поведінкою в часи античності та в ранньому середньовіччі, маргінальною – у пізньому середньовіччі й у новий час, делінквентною – у сучасних християнських і мусульманських суспільствах).

Для позначення ненормативної поведінки в науковій літературі зазвичай використовуються такі терміни, як «девіантна поведінка», «делінквентна поведінка», «адиктивна поведінка», «дезадаптивна поведінка», «асоціальна поведінка», «неадекватна поведінка», «деструктивна поведінка», «акцентуїтована поведінка», «агресивна поведінка», «конфліктна поведінка» тощо. Завданням нашого дослідження краще відповідає термін «ненормативна», який чітко визначає лише невідповідність поведінки суб'єкта нормам суспільства, у якому поведінка відбувається, при цьому не робиться акцент на тому, які саме норми порушуються.

Ненормативна поведінка – учинки або дії людини, що порушують соціальні норми (карні, адміністративні, сімейні) і суперечать правилам людського співтовариства, діяльності, звичаям, традиціям окремих осіб і суспільства в цілому.

Кожен із виділених типів репродуктивної поведінки за вектором нормативності може бути представлений на континуумі «нормативність – ненормативність». Причому ступінь і вектор відхилення від норм може бути різним. Так, можна виділити такі види відхилень від норми, як:

– *маргінальна репродуктивна поведінка* (погранична поведінка особистості, знаходиться ніби на межі норм, не є аномалією, а регульована іншими нормами, не розповсюдженими в суспільстві; може мати як позитивний, так і негативний характер; має широкий спектр проявів в економічних, політичних, побутових сферах соціального життя. Конструктивні й деструктивні форми прояву маргінальності залежать від суспільно-історичних умов і обставин. Негативна спрямованість маргінальності проявляється через відчуження, ескапізм, зростання девіантних форм поведінки, позитивна – коли маргінальність як явище стає своєрідними скріпами суспільства, за допомогою яких здійснюється пошук нових способів дій, що відповідають мінливим

умовам. Тут формуються перехідні соціальні групи, які сприяють перебудовуванню соціальної структури з орієнтиром на облаштованість нового суспільства). Межові прояви маргінальної поведінки – креативна та девіантна;

– *делінквентна репродуктивна поведінка* – сукупність протиправних учинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам; може проявлятися у протиправних діях (провини), правопорушеннях (дрібні порушення адміністративних та правових норм) та злочинах (протиправні суспільно небезпечні діяння, що класифікуються за певними нормами кримінально-процесуального права). Кримінальна поведінка є гіпертрофованою формою делінквентної поведінки; за ступенем виразності й характеру може бути випадковою, звичною, стійкою;

– *паталогічна репродуктивна поведінка* – поведінка, яка відхиляється від медичних норм, проявляється у формі конкретних симптомів, знижує продуктивність і працездатність особистості; паталогічна поведінка майже завжди неадекватна ситуації, некритична й супроводжується соціальною дезадаптацією.

Сформованість типу репродуктивної поведінки може бути визначена за сформованістю елементів його структури. Докладно процеси формування та розвитку репродуктивної поведінки особистості та її окремих типів будуть розглянуті в розділі 5.

У реальній життєдіяльності окремої особистості сукупність типів репродуктивної поведінки утворює єдину систему й функціонує у формі репродуктивних практик.

Види репродуктивної поведінки можуть бути виділенні за шерегою ознак, а саме:

- за суб'єктами поведінки – індивідуальна, колективна;
- за ступенем детермінованості – жорстко детермінована, ініціативна;
- за ступенем відповідності нормам – нормативна, ненормативна;
- за ступенем формалізації – офіційно визначена нормами права, невстановлена;
- за рівнем інституціоналізації – інституціоналізована, неінституціоналізована;
- за характером мотивації – ритуальна, традиційна, ситуативна, ціннісна;
- за наслідками – позитивна, негативна;
- за ступенем традиційності – традиційна, модерна, інноваційна

Література до розділу

1. *Ананьев* Б.Г. Избранные психологические труды: В 2 т. – М.: Педагогика, 1980. – 361 с.
2. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с.
3. *Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А.* Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: Учебное пособие для вузов/ Г.М. Андреева, Н.Н.Богомолова, Л.А. Петровская. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 286 с.
4. *Антонов А.И., Медков В.М.* Социология семьи. – М.,1996.
5. *Анциферова Л. И.* Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита // Психология социальных ситуаций: хрестоматия / Сост. Н. В. Гришина. – СПб.: Питер, 2001. – 416 с.
6. *Балл Г.А.* «Отношение» в контексте двухуровневой модели категориально-понятийного аппарата психологи // Мир психологии. – 2011. – № 4. – С. 39-53
7. *Балл Г.А.* Психологические проблемы смысла жизни и акме: Материалы XIV симпозиума / Под ред. Г.А. Вайзер, Н.В. Кисельниковой. – М.: ПИ РАО, 2009 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.pirao.ru/scilife/izdania>.
8. *Балл Г.О, Медінцев В.О.* Особистість як індивідуальний модус культури і як інтегративна якість особи // Горизонти освіти. – 2011. – № 3. – С. 7–14.
9. *Барзасова Е.С.* Уильям Томас и Флориан Знанецкий: методологические ориентации чикагской школы. – Курс лекций. Американская социология (традиции и современность). – Екатеринбург: Деловая книга; Бишкек: Одиссей, 1997. – С 32 – 69.
10. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
11. *Бобнева М.И.* Социальные нормы и регуляция поведения. – М.: Наука, 1978. – 312 с.
12. *Бодалев А.А.* О взаимосвязи общения и отношения // Вопросы психологии – 1994. - №1. - С.122-127.
13. *Бодалев А.А., Обозов Н.Н., Столин В.В.* О службе семьи // Психол. журн. – 1983. – Т.4. – N 4. – С. 91-98.
14. *Брушлинский А.В.* К проблеме субъекта в психологической науке // Гуманистические проблемы психологической теории. – М., 1995. – С. 5 – 14.
15. *Бурлачук Л., Коржова Е.Ю.* Введение в психологию жизненных ситуаций: учеб. пособие. – М.: Рос. пед. агентство, 1998. – 277 с.
16. *Бурлачук Л.Ф., Коржова Е.Ю.* Психология жизненных ситуаций. – М., 1998. – 263 с.
17. *Бурлачук Л.Ф., Михайлова Н.Б.* К психологической теории ситуации // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. - №1. – С.5-17.
18. *Василюк Ф. Е.* Психология переживания. – М.: МГУ, 1984. – 180 с.
19. *Вишневский А. Г.* Воспроизводство населения и общество. История, современность, взгляд в будущее. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 287 с.
20. *Выготский Л. С.* Проблемы развития психики // Собр. соч.: в 6 т. – М., 1983. – Т. 3. – 360 с.
21. *Выготский Л.С.* Избранные психологические исследования // Мышление и речь. Проблемы психологического развития ребенка. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1956. – 518 с.
22. *Выготский Л.С.* Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1991.
23. *Ганзен В. А.* Системные описания в психологии. – Л.: Изд-во Ленингр.ун-та, 1984. – 176 с.
24. *Голод С.И.* Семья и брак: историко-социологический анализ. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998, - 272 с.
25. *Голод С.И.* Нелегитимные молодежные сексуальные стандарты // Человек. – 2002. - №3. – С.140–149.
26. *Голод С.И.* Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. – Л.: Наука (Ленинградское отделение), 1984. – 136 с.

27. *Голод С.И., Кузнецова Л.В.* Социальные проблемы сексуальности. Аннотированная библиография (90–е годы XX столетия). – СПб.: Социологическое общество им. М.М.Ковалевского, 2002. – 88 с.
28. *Гофман И.* Представление себя другим в повседневной жизни. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2000. – 304 с.
29. *Гришина Н.* Психология социальных ситуаций. Хрестоматия. – СПб: Питер, 2001. – 464 с.
30. *Дюркгейм Э.* Социология. Её предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. — М.: Канон, 1995. — 352 с.
31. *Кон И. С.* Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1989. – 336 с.
32. *Левин К.* Теория поля в социальных науках: Пер. с англ. – СПб.: Ювента, 2000. – 406 с.
33. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Смысл, Академия, 2005. – 352с. - (Серия: Классическая учебная книга).
34. *Магнуссон Д.* Ситуационный анализ: Эмпирические исследования соотношений выходов и ситуаций // Психол. журн. – 1983. - №2. – С. 29–54.
35. *Марков Ю.Г.* Функциональный поход в современном научном познании. – Новосибирск: Наука, 1982. – 165 с.
36. *Мерлин В.С.* Психология индивидуальности / Под ред. Е.А. Климова – М.; Воронеж, 1996. – 448 с.
37. *Мертон Р.* Социальная структура и аномия // Социологические исследования. – 1992. - №3-4.
38. *Мид М.* Культура и мир детства. – М.: Восточная литература, 1988. – 429 с.
39. *Мясищев В.Н.* Психология отношений / В.Н. Мясичев / под ред. А.А. Бодалева. – М.: Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 356 с.
40. *Надирашвили Ш.А.* Внутренние факторы поведения и деятельности человека / Проблемы формирования социогенных потребностей. – Тбилиси, 1981. – С. 105-109.
41. *Надирашвили Ш.А.* Понятие установки в общей и социальной психологии. - Тбилиси: Мецниереба, 1974. – 170 с.
42. *Овчинников Н.Ф.* Принципы сохранения. – М., 1966. – 317 с.
43. *Пеньков Е.М.* Социальные нормы – регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методики и теории. – М.: Мысль, 1972. – 108 с.
44. *Петровский А.В.* Личность в психологии с позиций системного подхода // Вопросы психологии. – 1981. - № 1. – С. 57-66.
45. *Пиаже Ж.* Теория Пиаже. // История зарубежной психологии. – М.: Изд. МГУ, 1986.
46. *Платонов К.К.* Системные качества психических явлений // Психологический журнал. – 1982. - №2. – С. 27-34.
47. *Посохова С.Т.* Индивидуальные стратегии личностной адаптации // Психология адаптации и социальная среда: современные подходы проблемы, перспективы / Отв. ред. Л.Г. Дикая, А.Л. Журавлев. –М., 2007. - С. 276—290.
48. Психология социальных ситуаций: хрестоматия / Сост. Н. В. Гришина. – СПб.: Питер, 2001. – 416 с.
49. *Роменец В.А., Маноха И.П.* Історія психології ХХ століття. – К.: Либідь, 1998. – 988с.
50. *Росс Л., Нисбетт Р.* Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. В.В. Румынского, под ред. Е.Н. Емельянова, В.С. Маргуна — М.: Аспект Пресс, 1999. – 429 с.
51. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии: в 2 т. – М.: Педагогика, 1989. - Т.2. – 328 с.
52. *Рыжов Б.Н.* Системная психология. – М.: Изд. МГПУ, 1999. – 265 с.
53. *Рягузова Е.В.* Психологическая ситуация как предмет теоретической рефлексии [Электронный ресурс] // Проблемы социальной психологии личности. Саратовский государственный университет им. Н.Г. Чернышевского, 2008. - Режим доступа: http://psyjournals.ru/sgu_socialpsy/issue/30270_full.html.

54. *Рягузова Е.В.*. Ситуация: горизонты психологической интерпретации. // Известия Саратовского университета. - Сер. Философия. Психология. Педагогика. - 2006. - Т.6. - С. 81-86.
55. *Рягузова Е.В.* Психологическое конструирование ситуации в повседневных и экстремальных условиях: дис. канд. психол. наук: 19.00.01. - Саратов, 2004. - 155 л.
56. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности /Под ред. В.А.Ядова. – Л.: Наука, 1979. – 264 с.
57. Система координат действия и общая теория систем действия. Функциональная теория изменения. Понятие общества // Американская социологическая мысль. — М.: Изд. Международного ун-та бизнеса и управления, 1996. — С.462-525.
58. *Слюсаревський М.М.* Ситуація як об'єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми // Наукові студії із соціальної та політичної психології. Збірник статей. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – К.,2009. – С.5–24.
59. Современная зарубежная социальная психология. / Под ред. Г.М.Андреевой, Н.Н.Богомоловой и др. -М.:МГУ, 1984. - 256 с.
60. Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас. - Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. - 120 с.
61. Социальная психология за рубежом. Вып.1.: Реферативный сборник / Отв. ред. Г.Л.Розен. - М.: Инст-т науч. инф., 1974. - 256 с.
62. Социально-психологическая и консультативная работа с семьей : Хрестоматия : В 2 ч. / Рос. акад. образования, Моск. психол.-социал. ин-т. - М.; Воронеж, 2004. - 463 с.
63. *Томас У., Знанецкий Ф.* Методологические заметки // Американская социологическая мысль / Под ред В.И. Добренкова. - М., 1994. - С. 335-358.
64. *Узнадзе Д.Н.* Психологические исследования. – М.:Наука, 1966. – 450с.
65. *Уолли Д.* Новые направления в социологической теории. - М.: Прогресс, 1978. – 392 с.
66. Хрестоматия. Социальная психология в трудах отечественных психологов /Состав. А.Л.Свенцицкий. – Санкт-Петербург-Москва-Харьков-Минск: Питер, 2000. – 512 с.
67. *Шихирев П.Н.* Современная социальная психология. – М., 2000. – 448 с.
68. *Шмальгаузен И. И.* Пути и закономерности эволюционного процесса.— М.: Наука, 1983. – 360 с.
69. *Шорохова Е.В.* Проблема сознания в философии и естествознании. – М., 1961.
70. *Эко У.* Отсутствующая структура: введение в семиологию. – М., 1998. – 62 с.
71. *Эйбл У. Р.* Конструкция мозга. - М., 1962. - 332 с.
72. *Ядов В.А.* Куда идет российская социология? // Социол. журн. - 1995. - N 1. - С. 5-9.
73. *Ядов В.А.* О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии / Отв. ред. Е.В.Шорохова. - М.: Наука, 1975. – С. 89 – 106.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКОЇ, СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

Репродуктивна поведінка особистості є предметом вивчення в багатьох науках. Ті або інші аспекти репродуктивної поведінки традиційно розглядаються в демографії, соціології, медицині, культурології, етнографії, психології, педагогіці. Також репродуктивна поведінка стає предметом аналізу в сучасних дослідженнях з економіки і права. Для розробки проблематики репродуктивної поведінки у психологічному аспекті необхідно проаналізувати наявні підходи й відповідний понятійний апарат.

Сама постановка питання про репродуктивну поведінку та її структуру є історично молодою. Практично до 70-х рр. ХХ ст. вивчення народжуваності та пов'язаних з нею процесів відбувалося без будь-якого згадування або використання поняття «поведінка», тобто без застосування методів соціології й соціальної психології. Незважаючи на це, у різних дисциплінах накопичено величезний обсяг знань про ті або інші аспекти репродуктивної поведінки людини.

3.1. Міждисциплінарний статус репродуктивної поведінки особистості

Репродуктивна поведінка – царина міждисциплінарних досліджень, а не предмет якоїсь однієї науки. Сьогодні науковий обмін у ній здійснюється на міждисциплінарному рівні: результати, отримані одними фахівцями, осмислюються іншими під своїм кутом зору, після чого вишукуються способи використання нового, запозиченого, знання. Міждисциплінарний статус проблеми репродуктивної поведінки особистості вимагає визначення специфіки її предмета у психології. Для виокремлення психологічної проблематики в дослідженні репродуктивної поведінки варто розглянути, що саме стає предметом дослідження в інших науках, котрі її вивчають. У таблиці 3.1 систематизовано основні напрями дослідження репродуктивної поведінки особистості в різних науках.

Як видно з таблиці, спектр наукових пошуків представників різних дисциплін вельми широкий. У багатьох випадках вивчаються ті самі феномени, але з методологічних позицій та відповідно до методів конкретної науки. Представники всіх зазначених наук, окрім біології та медицини, вивчають репродуктивні установки, репродуктивні мотиви, репродуктивні ритуали та міфи, репродуктивну соціалізацію, детермінанти становлення певного типу репродуктивної поведінки.

Таблиця 3.1.

Напрями дослідження репродуктивної поведінки

Наукова галузь	Основний понятійний апарат дослідження
Антропологія	Походження людини, історичні типи репродуктивної поведінки
Біологія	Анатомія репродуктивної системи людини, фізіологія репродуктивного циклу, генетика люди, еволюція репродуктивного процесу, розмноження, біотичний потенціал, внутрішньоутробний розвиток, середньовидова плодовитість.
Демографія	Демографічна поведінка, народжуваність, фактори народжуваності, репродуктивний цикл сім'ї, демографічна структура суспільства, демографічні установки, сумарний коефіцієнт народжуваності, тип відтворення населення, депопуляція, репродуктивний вік, продуктивність шлюбу, таймінг народжень, середня ідеальна, бажана та очікувана кількість дітей у сім'ї, фактичне дітородіння.
Демографічна політика	Контроль народжуваності, регулювання типу відтворення населення, заходи стимулювання народжуваності, пронаталістська/антинаталістська політика.
Етнографія	Репродуктивні традиції, репродуктивні ритуали, репродуктивні обряди, репродуктивна культура етносів.
Етологія	Патерни репродуктивної поведінки, філогенез репродуктивної поведінки, співвідношення культурного і біологічного в репродуктивній поведінці, процеси ритуалізації, культурні форми прояви статево репродуктивних процесів.
Економіка	Репродуктивний труд, вплив демографічних процесів на розвиток економіки.
Культурологія	Репродуктивна культура, механізми функціонування і ретрансляції репродуктивної культури, способи формування репродуктивної культури.
Медицина	Репродуктивне здоров'я, репродуктивний потенціал, репродуктивні патології, фертильність, інфертильність (штучна або природна), репродукція, перинатальний період, асистентна (допоміжна репродукція), безплідність, допомога породіллі.
Право	Репродуктивні права.
Психологія	Материнство, батьківство, родительські установки, ставлення, типи родительського виховання, психологічні процеси в сім'ї, психологія вагітності й пологів, психологічні механізми й чинники шлюбних стратегій, психологічна готовність до родительства, репродуктивні установки, репродуктивні мотиви, репродуктивні потреби, ціннісно-смысловая сфера родителів, особливості соціалізації та адаптація в різних соціокультурних умовах, у сім'ях різного типу, психологічні аспекти усиновлення.
Соціологія	Соціологія сім'ї, соціологічні чинники прокреативної поведінки, репродуктивні установки, потреби, диспозиції, репродуктивні практики.
Філософія	Сім'я, людина, соціогенез людства, релігійні настанови що до репродуктивної поведінки

Детальний аналіз наукових пошуків у філософії, соціології, демографії, етології, соціобіології та психології здійснено в наступних підрозділах. Зараз же наведемо визначення основоположних термінів в економіці, праві, культурології – у науках, для яких вивчення репродуктивної поведінки є справою нещодавно розпочатою. Точка зору представників цих наук дозволить детальніше окреслити проблемне поле саме психологічного дослідження репродуктивної поведінки особистості.

Взаємозв'язок демографічних і соціально-економічних процесів розглядається в працях Г. Беккера, А. Г. Вишневського, М. Б. Денисенка, Р. Істерліна, О. Я. Кваші, Я. А. Скрябінової, М. О. Клупта та ін. [32; 62; 93; 326; 131; 234].

«Репродуктивний труд являє собою частину людської діяльності – матеріальної й соціальної – по догляду за наявною і майбутньою робочою силою і людським родом у цілому. Репродуктивний труд звичайно є неоплачуваним і, як правило, не включається в систему національних рахунків (мета останньої – кількісне відбиття витрат і результатів виробництва матеріальних благ і послуг у країні)» [185].

А. П. Багірова та Ю. П. Кокін уважають, що за всіма ознаками діяльність людини, спрямовану на власне відтворення за допомогою народження здорового потомства, його подальшого виховання й формування людського капіталу, можна вважати трудовою діяльністю. Вона відповідає всім критеріям, що відрізняють трудову діяльність від нетрудової, а саме:

- така діяльність пов'язана із творенням благ, зокрема зі створенням і нарошуванням матеріальних і духовних благ;

- ця діяльність цілеспрямована й має своєю метою формування високоцінного людського капіталу. Можна говорити про суспільний і особистісний рівні цілепокладання (з одного боку – формування сукупного людського капіталу, з другого боку – досягнення певних статусних позицій дітьми й родителями);

- репродуктивна діяльність легітимна;

- репродуктивна діяльність затребувана.

З економічної точки зору репродуктивний труд розглядається як процес свідомої, доцільної діяльності людей, за допомогою якої вони формують кількісні і якісні характеристики людського капіталу, задовольняючи в процесі цієї праці як суспільні, так і особисті потреби.

Зміст труда в економіці описується за допомогою категорій «предмет труда», «засоби труда» та «продукт труда».

Предметом репродуктивного труда виступає людина, що визначає його істотну відмінність від труда продуктивного. Диференціація між продуктивним й репродуктивним трудом здійснюється за такими його аспектами, як:

- засоби труда: ними в репродуктивній сфері виступають здебільшого «нематеріальні активи» – інтелектуальні якості суб'єкта, що здійснює вплив на предмет праці;

- незавершеність продукту труда: про продукт репродуктивного труда не можна говорити як про такий, що остаточно дороблений, як про «закінчену

річ». Продукт репродуктивного труда не має потребової вартості і не є вихідною клітинкою системи розподільних відносин. Засоби праці (родительські нематеріальні активи) у своїй основній частині не оплачуються й не відшкодовуються споживачами «продукту труда».

Репродуктивний труд містить у собі елементи особистого й суспільного, індивідуального й колективного труда. У ньому є розумова і фізична складові, творчий і рутинний компоненти; він може бути різного ступеня важкості й напруженості. Найважливішою особливістю репродуктивного труда є те, що він містить у собі велику частку емоційно-психологічної складової.

Зміст репродуктивного труда визначається сукупністю виконуваних операцій, які можна оцінювати тільки стосовно конкретного предмета, засобів і продукту труда. Зміст репродуктивного труда включає такі функції: логічну (визначення мети й підготовка системи необхідних трудових операцій); виконавську (використання матеріальних і нематеріальних засобів у процесі впливу на предмет труда); реєстрації та контролю (спостереження за процесом і ходом формування людського капіталу); регулюючу (коригувально-виховний і освітній процеси). На різних стадіях репродуктивного процесу роль певних функцій збільшується, а інших – зменшується.

Для репродуктивного труда характерні складне компонування, великий обсяг і широка розмаїтість виконуваних працівником трудових функцій. Репродуктивний труд відрізняється високим ступенем складності виконуваних працівником трудових функцій, насиченістю трудового процесу розумовою діяльністю, значною кількістю творчих елементів, високим ступенем самостійності працівника при виконанні робіт. Значну роль у репродуктивному труді відіграє соціально-психологічна складова. [23; 143].

Уперше про репродуктивні права на міжнародному рівні було заявлено на Міжнародній конференції з народонаселення й розвитку (МКНР), що відбулася 1994 року в Каїрі. Репродуктивне право одержало подальший розвиток у Дповіді Четвертої всесвітньої конференції зі становища жінок і в прийнятій Конференцією Платформі дій. Програма дій Каїрської конференції вперше визначила, що репродуктивні права охоплюють деякі права людини, які вже визнані національним законодавством, у міжнародних документах із прав людини та є складовою і неподільною частиною загальних прав людини [197].

Ті або інші аспекти репродуктивних прав вивчаються правознавцями, а також стають об'єктом дослідження на стикові діяльності медиків і правознавців, а саме: С.А. Баллаєвої [24], М. Босанац [51], Р. Калістратової [127], Г.І. Літвінової [166], Ю.В. Павлової [197], О.В. Перевозчикової [201], Д.К. Рашидханової [210], Н.А. Рубанової [213], Ю.Д. Сергєєва [231], К.Ф. Фаракшиної [260], О.О. Хазової [268], Т.О. Шумілової [294] та інших.

Проблеми реалізації репродуктивних прав жінками аналізуються О.О.Баллаєвою, чоловіками – Ш.Н. Галімовим.

Основні напрями дослідження репродуктивного права:

- визначення поняття й змісту репродуктивної функції людського організму як особливого об'єкта конституційно-правового регулювання;

- виявлення специфічних особливостей правового регулювання репродуктивної функції організму й виявлення її взаємозв'язку із правом на життя й інші особисті права людини й громадянина;
- визначення правових гарантій способів репродуктивного відтворення людського життя;
- визначення правового статусу сторін при здійсненні громадянами репродуктивної функції.

«Репродуктивні права – комплекс загальнолюдських прав і свобод, що забезпечує реалізацію основного невідчужуваного права людини на продовження роду – незалежно від статі, національності, шлюбного стану й стану здоров'я, включаючи право на охорону репродуктивного здоров'я й використання допоміжних репродуктивних технологій, у тому числі донорських і сурогатних програм, а також право на самостійне планування сім'ї, включаючи свободу визначати кількість і стать дітей, а також тимчасові інтервали між їхнім народженням і свободу від будь-якої дискримінації при здійсненні цих прав» [222].

Система репродуктивних прав містить у собі:

- право на вільний репродуктивний вибір і планування родини;
- право на одержання інформації з охорони репродуктивного здоров'я й планування сім'ї;
- право на одержання спеціалізованої медичної допомоги з метою охорони репродуктивного здоров'я;
- право на невтручання в особисте життя й конфіденційність при одержанні послуг з охорони репродуктивного здоров'я;
- право на користування досягненнями наукового прогресу з метою охорони репродуктивного здоров'я й лікування безплідності;
- право на донорство й зберігання статевих клітин;
- право на захист своїх репродуктивних прав.

Поняття «*репродуктивне здоров'я*» набуло поширення у 1980-х роках і пов'язане з правом людини на охорону здоров'я, здобуло застосування у сфері репродуктивної системи і здорового способу життя. ВОЗ визначила репродуктивне здоров'я як «...стан фізичного, духовного й соціального добробуту, а не простої відсутності захворювання або немочі у всьому, що стосується репродуктивної системи організму і її нормального функціонування» (WHO/UNFPA/Світовий банк, Спеціальна програма досліджень. Розвиток і дослідження проблем відтворення людства, червень 2007). Репродуктивне здоров'я означає можливість удоволеного й безпечного сексуального життя, здатність до відтворення (народження дітей) і можливість вирішувати, коли і як часто це робити. Це передбачає право чоловіків і жінок на інформацію й доступ до безпечних, ефективних, доступних за ціною й прийнятних методів планування сім'ї й/або до інших, вибраних ними методів регулювання народжуваності, які не суперечать закону. Це надає право доступу до відповідних послуг у сфері охорони здоров'я, що дозволяє жінці безпечно

перенести вагітність і пологи й забезпечує найкращу можливість народження здорової дитини.

Охорона репродуктивного здоров'я – це сукупність факторів, методів, процедур і послуг, які надають підтримку репродуктивному здоров'ю і сприяють добробуту сім'ї або окремої людини шляхом профілактики й вирішення проблем, пов'язаних з репродуктивним здоров'ям. Охорона репродуктивного здоров'я охоплює репродуктивні процеси, функції й систему на всіх етапах життя. Тому охорона репродуктивного здоров'я спрямована на забезпечення того, щоб люди могли вести відповідальне, безпечне й таке, що приносить задоволення, сексуальне життя, а також могли зберігати здатність дітородіння й здійснювати вибір мати дітей, коли й у якій кількості.

У працях психіатрів (М.І. Бешкетніков, О.І. Захаров, В.Л. Леві) описані причини дитячого неблагополуччя з погляду батьківських помилок.

Культурологи розглядають соціальну поведінку в нерозривному зв'язку з культурою. Д. Бідні, Р. Лінтон, К. Кун визначають культуру як завчену поведінку [161]. Поведінка розглядається функцією семіотичних структур, а культура, що розуміється як мова, структурується у вигляді «правил поведінки» (Д. Сільверман), «символів» (А. Петтигрю), «змістів» (К. Вейк), «індивідуальних кодів» (М. Лоуї) [157]. Скажімо, В.С. Стюпін пише про те, що «тіло культури» складається з надбіологічних програм поведінки, спілкування й діяльності людини [161].

У культурології аналізуються культурні норми, що визначають репродуктивну поведінку особистості, а також символічні програми поведінки, системна сукупність яких опосередковує взаємодії людей і умови їхнього життя, позбавляючи її ефекту прямої дії, створюючи соціальне середовище. Таким чином, культурологи акцентують увагу на зовнішніх детермінуючих факторах соціальної поведінки.

М.С. Каган ще в 70-х роках ХХ ст. виділив культуру відтворення людського роду. Він писав: «Відтворення людського роду не є суто біологічною активністю, аналогічною розмноженню тварин; воно є двопланою діяльністю, тобто одночасно і природний, і культурний феномен» [161].

Так, М.О. Беляєва моделює зміст культури репродуктивної поведінки людини (репродуктивної культури): на підставі діяльнісного підходу й типологічного методу визначає місце її розташування у світі культури; проводить порівняльний аналіз культури репродуктивної поведінки з іншими складовими культури повсякденності – сексуальною культурою, культурою здоров'я, батьківською культурою.

Дослідник М.О. Беляєва визначає репродуктивну культуру як систему знань, умінь, цінностей, що регулюють репродуктивну поведінку людини. Репродуктивна культура визначає репродуктивну стратегію індивіда, вибір ним числа й строків народження дітей, обрання тих або інших видів контрацепції.

Значенням центром репродуктивної культури, на думку науковця, є ставлення людини до власної фертильності.

М.О. Беляєва та Л.О. Беляєва пропонують розглядати культуру як тришарову структуру, що складається із практико-поведінкового, пізнавального, ціннісно-нормативного рівнів, та виявляють їх зміст відносно культури репродуктивної поведінки [38; 40].

Репродуктивну ж поведінку потрібно розглядати «...як соціокультурний феномен, який потребує культурологічного аналізу, а саме поняття «репродуктивна поведінка людини» поза наявними медико-біологічними й соціолого-демографічними трактуваннями необхідно наповнити культурно-антропологічним змістом» [40, с. 14].

М.О. Беляєва зазначає, що з культурологічних позицій можна говорити про культурні практики й культурні традиції репродуктивної поведінки, а також її культурні символи й соціокультурні фактори.

3.2. Теоретичні підходи до вивчення репродуктивної поведінки в рамках філософської проблематики людинознавства

Проблеми репродуктивної поведінки у філософській літературі найчастіше розглядаються в рамках вивчення сім'ї. Соціально-філософський аналіз сім'ї, так само як і концептуальні вчення про людину й про любов, не залишаються теорією в чистому вигляді. Філософське осмислення має безпосереднє відношення до реального життя. На всіх етапах людської історії питання про сім'ю було в шерезі найважливіших.

В історії філософії існує давня традиція, пов'язана з філософським вивченням сім'ї. До середини XIX століття сім'я розглядалася як вихідна мікромодель суспільства. Причому саме суспільство трактувалося як розширена патріархальна сім'я, якій властива авторитарність, приватна власність і т.ін. Слід зазначити, що філософські трактування сім'ї тісно пов'язані із соціокультурною ситуацією епох, а також суб'єктивним досвідом дослідника. В античності сім'я – це зовнішній інститут, примус, необхідність в ім'я гармонії світу й продовження роду людського.

У працях Платона, Арістотеля, Ксенофонта, Конфуція сім'я трактувалася як первинна форма організації соціального життя, а її цінність детермінувалася пошуком шляхів для створення найкращого державного устрою. В епоху середньовіччя сім'я визначається через призму світогляду християнських філософів-богословів Тертуліана, Августина, що розглядали сім'ю й інтрасімейні взаємини з погляду християнської релігійної ідеології. Як для древніх, так і для середньовічних філософів сім'я представляла безсумнівну соціальну цінність, оскільки була безпосередньою основою для створення ідеального державного устрою.

В «Історії» Геродота описується ідея групового шлюбу і вказується на спільність дружин у цілому ряду народів.

Усе різноманіття світу Платон розглядав як похідне від союзу ідеї та матерії. Платон уважав, що кожний, хто досяг 25-літнього віку, повинен одружитися, тому що людина повинна залишати по собі «дітей і дітей своїх дітей». Але кожний шлюб повинен бути корисним для держави, тому що важливішим є благо суспільне, ніж особисте. Створюючи модель ідеальної держави, античний філософ визначив це в спільності дружин і дітей: «Усі дружини чоловіків (стражів) повинні бути загальними. Діти теж повинні бути загальними, і нехай батько не знає, яка дитина його, а дитина – хто її батько» [205, с. 276].

На думку Платона, щоб досягти ідеальної держави, потрібно встановити «законои» свят, на яких зводити разом дівчат і юнаків, які досягли шлюбного віку. Право визначити кількість шлюбів повинно бути надане правителям [205].

У «Законах» Платон висуває концепцію соціального керування, оформлену як вчення про потрійний нестаток і прагнення, які рухають учинками людей. Це прагнення до їжі й питва, прагнення до насолоди й усунення всякого роду страждань і прагнення, що «запалює людей шаленством і спалює їх на вогні всіляких бешкетувань. Це прагнення до продовження роду» [205, с. 238].

Завдання полягає в тому, що «треба спробувати стримати їх за допомогою трьох могутніх засобів: страху, закону й правдивого слова, користуючись при цьому також музами й богами – заступниками змагань, щоб загасити зростання й вплив цих пристрастей».

Платон так розумів роль демографічного відтворення в державі: «Скажи ж, заради богів, який закон установив би законодавець першим? Чи не природно, що він насамперед упорядкує народження дітей – цю першооснову держави? Основа ж для народження дітей у всіх державах – це шлюбні союзи. Отже, першими у всякій державі будуть по праву закони про шлюб» [205].

Арістотель пропонує шлюбне законодавство, яке мало відрізняється від платонівського, але додає, що жодну дитину-каліку годувати не слід і якщо в подружжя має народитися дитина понад установлену кількість дітей, то варто вдатися до абортів. Він підкреслює, що нечисленність населення є обов'язковою умовою для успішного функціонування держави [17].

Арістотель, проте, уважав сім'ю першоосновою суспільства й держави. На його думку, сім'я – позаісторичне явище, тому що вона залишається незмінною протягом всієї історії людства. Головним її завданням філософ вважає репродуктивну функцію – «залишити після себе іншу подібну собі істоту» [17].

У праці «Політика» Арістотель розглядав патріархальну сім'ю як історично першу природну форму спілкування людей, що «передбачає три елементи влади: по-перше, влада пана стосовно рабів; по-друге, ставлення батька до дітей; по-третє, ставлення чоловіка до дружини». Аналізуючи сімейно-шлюбні відносини, Арістотель уважав чоловіка в сім'ї «панівною», а жінку – «підвладною» її частиною. На його погляд, верховенство в сім'ї чоловіка визначене природою. Що ж стосується стосунків між батьками й дітьми, то «влада батька над дітьми може бути уподібнена владі панування: батько панує над дітьми в силу своєї любові до них і внаслідок того, що він старший від них...» Виховання молодого покоління Арістотель ставив на перше місце й уважав, що це повинно бути не

байдуже державі, яка прагне вдосконалення: «Треба мати гідних дітей і гідних жінок. І на це необхідно зважати, тому що жінки становлять половину всього вільного населення, а з дітей потім виростають учасники політичного життя» [17].

Філософи античності проповідують ідею помірності як умову процвітання – помірність землі, населення, сім'ї. Небезпеку для поліса вони вбачали в розвитку товарно-грошових відносин, купівлі й продажу землі. Законодавства Тезея, Драконта, Солона й Клісфена в Аттиці, реформи Сервія Туллія в Древньому Римі спрямовані на збереження соціальної структури античної держави

Основи аксіологічного підходу до сім'ї та її соціальної значущості закладені в працях середньовічних мислителів (Августина Блаженного, Т. Кампанелли, Т. Мора); філософів Нового часу (Ф. Бекон, Т. Гоббс, М.-Ф. Вольтера, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо й інших філософів-просвітителів) [241].

В епоху середньовіччя сім'я сприймається як союз, створений за промислом Божим, головний смисл сім'ї – духовне єднання, служіння Богу (Августин Блаженний).

У Новий час ставлення до сім'ї є неоднозначним: з одного боку, відроджується античне розуміння сім'ї як інституту закріпачення людини, моральної й фізичної несвободи, вона заважає реалізувати власну індивідуальність і принести користь суспільству (Ф. Бекон, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Ларошфуко, Б. Паскаль, Ж. де Лабрюєр), а з другого боку – триває релігійна лінія розгляду сім'ї як ідеалу гармонії [241].

В епоху Нового часу, коли громадське життя звільнилося від релігійного впливу й інтересам буржуазії відповідав образ активного індивідуаліста, ідеалом стає сильна, самостійна, різнобічно розвинена, творча особистість. Гордість і самоствердження, усвідомлення власної сили й таланту стають визначальними якостями людини. Ця тенденція спостерігається в працях англійського філософа Ф.Бекона. До шлюбу, сім'ї, дітей і любові філософ ставився неоднозначно, виділяючи всі позитивні й негативні боки цих явищ. Він уважав, що найкращі починання, які принесли найбільшу користь суспільству, виходили від неодружених і бездітних людей. Натомість у справі виховання Ф.Бекон надавав визначальної ролі саме родині: «Безсумнівно, дружина й діти є свого роду школою людяності; а самотні, хоча вони багато в чому щедріші від одружених, тому що мають більше можливості робити милість, разом з тим все-таки більш жорстокі й байдужі, тому що до їхньої ніжності не так часто волають» [58].

Філософ не виправдовував безшлюбності й бездітності, але й не прагнув закликати до сім'ї, хоча вважав, що любов до Батьківщини починається із сім'ї.

Філософська думка Британії в другій половині XVII-XVIII ст. розвивалася під домінуючим впливом ідей Т. Гоббса, Д. Юма. Так, Т. Гоббс, якого можна вважати одним із ранніх просвітителів в Англії, уявляв сім'ю у вигляді «маленької монархії», де «сувереном є батько або пан». Сім'я, за Т. Гоббсом, повинна ґрунтуватися на законному шлюбі, «дозволеному цивільним законом». Шлюб не суперечить цнотливості або помірності, тому він не вважається гріхом. В основному ці міркування Т. Гоббс вів для служителів церкви, тому що останні

цнотливою й непорочною вважали тільки безшлюбність. Т. Гоббс дотримувався протилежної точки зору, уважаючи, що це не є підставою проголошення переваги неодруженого життя над шлюбним [74; 299].

Англійський філософ-ідеаліст Д. Юм, вивчаючи родину, розглядав існування різних форм шлюбу, але був прихильником моногамного сімейного союзу. Він уважав, що «шлюб є угодою, у яку вступають за взаємною згодою, і має своєю метою продовження роду». На цій підставі філософ робить висновок, що чоловік, з'єднуючи себе з жінкою, пов'язаний з нею відповідно до умов своєї угоди. Прийнятною формою сім'ї Д. Юм уважав взаємний союз чоловіка й жінки, що ґрунтується на любові й турботі. Виступав з різкою критикою добровільних розлучень і багатоженства, адже неминучим наслідком цього є погане виховання дітей та погане ставлення до жінки. Висловлюючи своє ставлення до вільних розлучень, філософ категорично визначав їх як руйнування інституту сім'ї і на доказ цього положення наводив три аргументи. По-перше, від розлучення страждають діти. По-друге, необхідність жити разом примушує шукати виходи із конфліктних ситуацій. По-третє, союз чоловіка й дружини повинен бути повним і досконалим [299].

Ж.-Ж. Руссо, представник ліберального крила французького Просвітництва, філософ і соціолог, дотримувався думки, що сім'я є малою Батьківщиною, яка породжує прихильність до великої Батьківщини. Аналізуючи особливості взаємин між статями в сім'ї, філософ дійшов висновку, що благополуччя сім'ї залежить від дотримання моральних норм з обох боків. Руссо відкидав рівність двох статей, утверджуючи панування чоловіка, а до жінки пред'являв більше вимог [216].

Концепція шлюбу й сім'ї в системах німецької класичної філософії була вироблена винятково на німецькому ґрунті. У рамках цієї концепції знайшли місце важливі загальноетичні проблеми: моральна поведінка, формування моральних якостей людини, співвідношення особистого й суспільного та моралі й права. І. Кант та І. Фіхте розглядали проблеми шлюбу й сім'ї, виходячи з теорії природного права. Мета шлюбу, за І. Кантом, не обмежується тільки народженням і вихованням дітей, тому що «в такому випадку шлюб розривався би сам собою, після того як припинялося б дітородіння». Шлюб є формою стосунків між чоловіком і жінкою, за допомогою якої впорядковується й санкціонується інтимний бік відносин. Людина не є моральною істотою *a priori*. Мораль – набута характеристика особистості, вона формується в процесі виховання. Тому особливу увагу батьки повинні приділяти розвитку моральних якостей особистості дитини. Розглядаючи шлюб як сферу речовинно-особистісного права, він називав жінку «предметом володіння» [129].

Шлюб, за І. Фіхте, – моральний акт. Його моральною підставою є любов; задоволення природного статевого потягу підлягає моральній природі. У шлюбі реалізується єдність природної й моральної складових, здійснюється їхній синтез; при цьому моральне превалює над біологічним. Проголошуючи шлюб розумним інститутом, І. Фіхте протиставляв його «розумність» (тобто більш високу моральність) тваринній природності. Хоча в основі шлюбу лежить природний потяг, говорив І. Фіхте, сталість шлюбу не обумовлена задоволенням його, мета

ця може відпасти, і все-таки шлюбний союз збережеться, тому що «шлюбний союз чоловіка й жінки – це союз серця й волі» [266].

На відміну від І. Канта, що вважав неможливим філософське обґрунтування шлюбу на понятті любові, І. Фіхте висунув положення, що любов невіддільна від шлюбу: немає шлюбу без любові, й немає любові без шлюбу.

Формування уявлень про сім'ю в Г. Гегеля базувалося на ідеї Арістотеля про те, що сім'я – вихідний пункт суспільного розвитку. Так, відповідно до гегелівської тріади, суспільство у своєму розвитку проходить три шаблі, які є його структуроутворювальними елементами. Шаблі розташовуються в певному ієрархічному порядку: сім'я; цивільне суспільство; держава. За Г. Гегелем, сім'я – «природне наявне буття у формі любові й почуття», тобто вона запропонована людям самою природою. Шлюб Г. Гегель визначав як «моральні відносини», «правову моральну любов». Розуміння І. Кантом шлюбу як «суто цивільного контракту» уважав грубим. За теорією Г. Гегеля, шлюб є по суті моногамія. Становлення й розвиток моногамної сім'ї, а отже, і цивілізованого суспільства, здійснюється на базі приватної власності, що з'являється разом із виникненням сім'ї. Якщо в майні Г. Гегель бачив єдність зовнішньої речі, то в дітях, на його думку, ця єдність перебуває в духовній сфері, у якій батьки улюблені й люблять. Сімейне виховання Г. Гегель уважав важливим елементом у вихованні взагалі. Для соціалізації особистості, що починається в дитинстві, просто таки необхідна сім'я, тому що йде закладення основного фундаменту особистості. Діти мають право одержувати харчування й виховання. Людина сама по собі не може інстинктивно володіти тим, чим вона повинна бути. Вона це здобуває. На цьому, вважає Г. Гегель, засноване право дітей на виховання. І саме сім'я щодо цього є пріоритетом. [69; 129].

Ідею Г. Гегеля про взаємозв'язок моногамної форми сім'ї й приватної власності успадкував К. Маркс. Однак, на відміну від Г. Гегеля, К. Маркс не вважав родину первинним і вихідним осередком суспільства. На відміну від К. Маркса, його соратник Ф. Енгельс, характеризуючи основні детермінанти розвитку суспільства, поставив родину поруч із суспільним виробництвом, підкресливши визначальну роль обох факторів у поступі суспільства.

У роботі Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності й держави» можна простежити таку думку: «Визначальним моментом в історії є, в остаточному підсумку, виробництво й відтворення безпосередньо життя». Далі йде конкретизація: «Виробництво засобів для життя (харчування, одяг, житло й необхідні для цього знаряддя) – з одного боку; з другого боку – виробництво й відтворення самої людини» [297].

Створюючи свою концепцію походження сім'ї, Ф. Енгельс дотримувався поглядів Л. Моргана. Простежуючи трансформацію сім'ї в первісну епоху, бачив її в безперервному звуженні кола осіб, що мали право на сексуальні зв'язки. Завдяки послідовному виключенню спочатку прямих, потім більш віддалених родичів, усякий вид групового шлюбу, що існував спочатку, стає неможливим. Ініціативу переходу до парної сім'ї Ф. Енгельс приписував жінці. Моногамія, перший тип сім'ї, в основі якого лежали не природні, а економічні передумови. Одношлюбність є фактом історичного прогресу, але разом з тим і регресу, тому

що добробут і розвиток одних здійснюються ціною страждань і придушення інших. Така тенденція простежувалася в буржуазних сім'ях. Виникнення моногамії філософ обґрунтовує наслідком зосередження багатства.

У ХХ сторіччі в рамках модернізаційно-прогресистської парадигми перехід від традиційно патріархальної сім'ї до нуклеарної егалітарної її моделі, а потім і до різних альтернативних форм сім'ї й шлюбу розглядається як природний (А. Келхаун, С. Боулс, Г. Джинтіс); навпаки, у консервативно-кризовій парадигмі зміни, що відбуваються із сім'єю, трактується як глобальна системна криза, причини якої укорінені в занепаді сільського способу її життя й переході до індустріально-цивілізаційного способу життя; у переході до егалітарної сім'ї і відповідно до зміни ціннісних орієнтирів і серйозних проблем в інтрасімейних відносинах, пов'язаних зі зміною в сімейних ролях і в ослабленні зв'язку між дітьми й батьками (Р. Нісбет); у перехопленні державою важливих функцій сім'ї, таких, як турбота про дитину й підрастаюче покоління в цілому, про хворих і недієздатних (А. Карлсон) [239; 320].

Е. Тоффлер досліджує причини трансформації сім'ї та її соціальної цінності в постіндустріальному суспільстві й показує, що формування нуклеарної сім'ї внаслідок індустріальної революції й зростання у зв'язку з нею соціальної мобільності, яка руйнує єдність патріархального суспільства, а пізніше й криза нуклеарної сім'ї й поява всього різноманіття форм сімейної організації, зміна соціального ставлення до розлучення чоловіка й жінки й розпаду сім'ї й закріплення цього державною правовою системою, є характерними для багатьох технологічно розвинених країн [255].

У працях російських революційних демократів В.Г. Белінського, М.О. Добролюбова, О.І. Герцена, М.Г. Чернишевського проблеми сім'ї пов'язані із затвердженням суспільної справедливості й соціальної емансипації жінки. Сімейна проблематика в дореволюційному суспільствознавстві Росії переважно домінувала в руслі релігійної філософії. Теоретичні основи такого традиційного підходу були закладені в численних працях В.С. Соловйова, В.В. Розанова, М.О. Бердяєва, П.О. Флоренського, І.О. Львіна й інших класиків філософії «срібного століття». Вони відстоювали релігійне, духовне розуміння любові, шлюбу, сім'ї, пропонували філолофсько-критичний аналіз концепції сім'ї РПЦ і її соціальної практики в цій сфері та напрями модернізації окремих її аспектів [242].

Російські релігійні філософи початку ХХ ст. (В.С. Соловйов, М.О. Бердяєв, В.В. Розанов, Л.М. Толстой, П.О. Флоренський, С.М. Булгаков) розглядали сім'ю як основний інститут духовного виховання індивіда, як «домашню школу» формування й розвитку особистості, намагалися створити ідеальний образ сім'ї, що є еталоном, зразком сімейно-шлюбних відносин у Росії початку ХХ століття. Це було спробою збереження багатовікового інституту сім'ї й недопущення його зникнення. П.О. Сорокін, крім «шлюбу як статевого союзу», окремо розглядав «союз батьків і дітей» і аналізував історичну динаміку цієї складової сімейного інституту [239]. В.В. Розанов і М.О. Бердяєв критикують християнську сталість у питаннях статі, любові, шлюбу.

Статусу абсолютної моральної цінності, апіорним священним поняттям, що не вимагає навіть церковного освячення шлюбу вінчанням, надавав сім'ї

В.В. Розанов. Скажімо, М.О. Бердяєв сім'ю визначає як позитивістський світський інститут благоустрою, біологічного й соціологічного упорядкування життя роду. Діалектичний взаємозв'язок між соціумом і сім'єю простежується у творчості П.О. Флоренського, який підкреслює, що культура й традиції створюють певний тип сім'ї, у свою чергу, саме в сім'ї, як соціальному інституті, відбувається формування індивідуальної й суспільної свідомості. Обґрунтування взаємозалежності духовного розвитку суспільства й сім'ї, засноване на почутті взаємної духовної співналежності, відображено в працях І.О. Ільїна [118].

Приділяється належна увага сімейному вихованню й батьківській педагогіці і в працях класиків педагогіки (П.Ф. Каптерев, К.Д. Ушинський).

У межах сучасної соціальної філософії відбувається поглиблення розробки проблем, що стосуються відтворення населення, а саме досліджуються: взаємодія сім'ї й держави в соціальному просторі (Є.А. Балдіцина), проблеми розвитку сім'ї в суспільстві, що трансформується (Л.М. Білалова), духовні погрози функціонуванню сім'ї (Є.А. Бокша), соціальні й світоглядні підстави сімейно-шлюбних відносин (Е.М. Думнова), соціально-філософські проблеми виховання (Т.С. Косенко, Л.К. Синцова), еволюція сімейних відносин на межі ХХ-ХХІ століть (Н.Х. Орлова), філософський аналіз демографічних проблем і демографічного аспекту відтворення соціального простору (Л.В. Васильєва, П.Н. Качалов і Р.А. Можасва), процес трансформації традиційних шлюбно-сімейних цінностей і типів сім'ї (Р.Б. Місіров, М.М. Ніколаєв), проблеми сім'ї як соціально-ціннісної спільності форм людського буття людини (Б.Б. Хубієва), еволюція української сім'ї (А.Л. Перковський, О.П. Пономарьов, М.В. Попович).

Соціально-філософське бачення проблем сім'ї представлено в публікаціях Н.І. Андрєєвої, В.С. Баруліна, О.А. Безнощенко, І.В. Бестужева-Ладі, А. Беттлера, М.В. Воронцової, С.Н. Гаврова, Н. Орлової, Т.Ю. Рудницької, В.О. Ткачової, Е.Г. Балагушкіна, С.В. Дармодехіна, В.В. Єлизарова, А.Л. Магомедова, К.С. Пигрова, Ю.І. Семенова, Т.А. Смирнової, Є.М. Черняк, М.Д. Шіміна.

У сучасній російській філософії деякі аспекти родительства розглядалися в контексті гендерного підходу (О.О. Вороніна, Т.О. Клименкова), соціокультурним аспектам материнства присвячені дослідження В.О. Раміх. [8; 27; 30; 42; 59; 63; 67; 196; 215; 235; 253; 289-291].

3.3. Соціологічна традиція вивчення проблеми репродуктивної поведінки особистості

Інтерес до питань народжуваності з боку вчених виник як результат зростання значення управління демографічними процесами, зокрема народжуваністю, що стала актуальною науковою проблемою вже на рубежі ХІХ – ХХ ст. У зв'язку з тенденцією до зниження народжуваності, яка окреслилася тоді в Європі, виникла необхідність наукового передбачення розвитку цього процесу, що вимагало виявлення причин зниження народжуваності.

Дослідження проблем репродуктивної поведінки було започатковано в демографії, а надалі паралельно відбувалося в демографії і соціології, зокрема в

таких її галузях, як соціологія сім'ї, соціологія статі, гендерна соціологія, психологічна соціологія та на їх стику. Виникає ряд напрямів дослідження на стику соціології і демографії.

Питання про співвідношення двох галузей знань – соціології й демографії – детально було розглянуте К. Девісом у статті «Соціологія демографічної поведінки» [90].

Він зазначав, що, на відміну від інших галузей соціології, демографія як суспільна наука займає відособлене положення. Це пов'язане з тим, що демографія не виділилась із соціології як галузь і не сформувалась в спеціальну дисципліну усередині загальної соціології. Навпаки, демографія старша від соціології й своїм корінням як самостійна дисципліна сягає до політекономії, статистики, медицини й біології. І тільки згодом вона стала «об'єднуватися» із соціологією. Застосування статистичних даних та демографічних показників дозволяє дослідникам формувати адекватні уявлення про процеси, що відбуваються в демографічній сфері суспільства. Акцент на процесі відтворення людства в цілому є плідним на рівні теоретичних узагальнень у контексті глобальних процесів, але не дає можливості повноцінного пояснення багатьох аспектів репродуктивної поведінки. Якщо ж увага акцентується на проблемах народжуваності, шлюбності, соціалізації й т.ін., то демографічні пошуки сполучаються з пошуками у відповідних галузях соціології.

К. Девіс наводить вектори досліджень, у яких успішно сполучаються демографічний і соціологічний підходи [90]: вивчення народжуваності у взаємозв'язку із соціологічними дослідженнями установок, мотивації, намірів залежно від умов життя й праці жінки (дослідження мотивації вступу в шлюб, вивчення причин і факторів, що впливають на рішення про розлучення, вивчення уявлень про кількість дітей / про величину сім'ї); зміни в демографічній сфері суспільства залежно від стану соціальних інститутів шлюбу, сім'ї, економічних і соціальних трансформацій; сім'я в демографічному контексті.

Ці напрями мають загальні риси: по-перше, вони містять порівняння різних суспільств, по-друге, у них аналізуються двосторонні відносини – між демографічними процесами й соціальною структурою, по-третє, основним методологічним прийомом є вивчення мотивації й установок, але використовуються й демографічні методи як один із найважливіших складників наукового аналізу.

На сьогодні існує думка, що продуктивність дослідження процесів у сфері репродуктивної поведінки залежить не тільки від того, наскільки грамотно соціолог використає демографічну інформацію, але й від того, наскільки результативно сполучається соціологічна методологія й методика з демографічним аналізом. Демографи-дослідники народжуваності й шлюбності звертаються до соціології сім'ї та гендерної соціології, і навпаки – соціологи, що досліджують проблеми сім'ї та репродуктивної поведінки, послуговуються статистичними показниками народжуваності, шлюбності.

Виходячи з досліджень, відображених у науковій літературі останніх років, помічаємо, що взаємодія соціології й демографії у вивченні

репродуктивної поведінки та суміжних з нею феноменів усе більше посилюється і, вочевидь, інтерес до цієї теми й надалі буде зростати.

Початок розвитку поглядів на проблему народжуваності було покладено 1798 року Т. Мальтусом у його праці «Досвід про закон народонаселення» [171].

Т. Мальтус уважав, що чим більше людей народжується, тим менше засобів існування випадає кожному й відповідно тим вище відчувається надлишок робочої сили. Природною перешкодою народжуваності є, за Т. Мальтусом, обмежена кількість робочих місць на ринку праці, що «природним» чином регулює розподіл ресурсів серед населення. Дослідник формулює так званий «природний» закон, відповідно до якого збільшення кількості населення відбувається за законом геометричної прогресії, а збільшення засобів існування – за законом арифметичної прогресії. Не обмежуючи народжуваності самостійно, людство невблаганно наближається до межі мінімального споживання. Протириччя між чисельністю й добробутом населення може бути зняте тільки в демографічній площині – шляхом регламентації шлюбів і контролю над народжуваністю. Прагнення народити дитину, відповідно до мальтузіанства, вважається не тільки природним, але й зводиться головним чином до інстинкту розмноження. Відтворенню людських індивідів Т. Мальтус надавав винятково біологічного, а не божественного відтінку. Теорія Т. Мальтуса була прогресивною для своєї доби.

У той час як в Англії була опублікована робота Т. Мальтуса, у Франції почався процес зниження народжуваності, у який поступово виявилися залученими всі західні країни. Історичний перелом народжуваності, що відбувся на тлі росту промислового капіталу й посилення економічного становища суспільства західних країн, вимагав пояснення, чому зниження народжуваності збігається із процесом індустріалізації і зростанням добробуту. Процеси урбанізації, професіоналізації, раціоналізації, зростання рівня освіти, зміна соціального контролю у сфері шлюбних відносин, планування кількості дітей у сім'ї стали тлумачитися як фактори зниження народжуваності.

У Російській імперії впровадження статистичного обліку населення почалося з указу Петра I (1718 р.) про проведення регулярних Ревізій, а після указу 1722 р. почалося більш-менш регулярне ведення метричних записів про народження, шлюби й смерті по єпархіях Православної церкви та інших конфесій. Дані Ревізій стали джерелами для перших досліджень динаміки російського населення (К.І. Арсеньєв [19], І. Герман [73], В.М. Кабузан [123; 124], П. Кеппен [133; 134], А.Г. Рашин [211], О. Тройницький [250] та ін.).

Дослідження факторів народжуваності на основі показників природного руху населення й даних переписів було розпочато наприкінці XIX століття у Франції. Воно носило описовий характер. Було відзначене зменшення кількості дітей у сім'ї, а також різний рівень народжуваності в різних економічних групах населення. Зокрема було помічено, що в аграрних країнах народжуваність була вищою, ніж в індустріальних, у сім'ях з низьким рівнем доходу й освіти (незалежно від країни проживання) народжуваність вища, ніж у сім'ях з високим рівнем доходу й освіти. Фактор добробуту став розглядатися

як такий, що має на народжуваність зворотний вплив. Цей феномен одержав назву зворотного зв'язку народжуваності з умовами життя.

Логіка розвитку теорій детермінації народжуваності та її досліджень у СРСР і за кордоном збігаються. Спочатку ці теорії будувалися за простою схемою «фактор-явище» з пошуком факторів, насамперед економічних, що впливають на динаміку народжуваності, пізніше – на дослідженнях еволюції репродуктивної поведінки в загальному контексті зміни способу життя суспільства в процесі його модернізації.

Основоположником *макроекономічного підходу* вважається Т. Мальтус. Пізніше в рамках макроекономічного підходу (або факторної концепції) працювали Х. Бешлоу, Х. Лейбенштейн, Р. Нельсон, Е. Коул та ін. У рамках концепції розвивалися різноманітні напрями. Окремими авторами пропонувалися різні класифікації факторів різних рівнів: від глобальних соціально-економічних і культурних процесів (індустріалізація й урбанізація, підвищення соціальної й просторової мобільності населення) до локальних змінних – доходу, забезпеченості сім'ї житлом, рівня освіти й занять матері й т.п.

Теорія факторів народжуваності виникла як відповідь на проблему скорочення народжуваності, у якій внутрішня біологічна зумовленість репродуктивної поведінки замінена детермінацією зовнішніх факторів. Декларується безпосередній причинний зв'язок між детермінантами народжуваності та їхніми демографічними наслідками, де соціально-економічні умови виступають як безпосередні чинники скорочення народжуваності, а репродуктивна поведінка пояснюється зовнішніми умовами, у яких людина перебуває або перебувала.

Більшість дослідників у рамках макроекономічної концепції прагнули до пошуку декількох або одного фактора народжуваності. Вибрані фактори повинні були відповідати двом умовам: по-перше, очевидності зв'язку даного явища з динамікою й рівнем народжуваності, по-друге, вимірювання їхніх зв'язків з народжуваністю не повинно викликати істотних утруднень методичного характеру (зв'язок повинен простежуватися на статистичному рівні). У різний час виникли відносно самостійні напрями, що не виходять за межі загального постулату безпосереднього (прямого або зворотного) зв'язку умов життя й народжуваності.

У 20-х роках ХХ ст. розробляється *концепція зниження народжуваності як результату поширення контрацепції й абортів*. Вона не здобула широкого поширення і була популярною переважно у соціалгігієністів. Опоненти цієї концепції (В.А. Борисов, В.І. Піскунов, М.Я. Сонін, С.Г. Струмілін, С.А. Томілін) зазначали, що широкого поширення практика регулювання й обмеження дітородіння набула лише з початком індустріальної модернізації суспільства, яка змінила матеріальні умови й нормативно-моральний лад життя населення. Потреба в засобах регулювання кількості дітей з'явився як наслідок усвідомленої можливості обмеження розмірів сім'ї (насамперед зниження дитячої смертності). Поширення ж засобів контрацепції й збільшення кількості

абортів – ознаки збільшення цієї потреби, що і виявляється в еволюції репродуктивної поведінки [47-49; 203; 238; 246; 254].

Як справедливо відзначає В.О. Ядов, ототожнення причин зниження народжуваності з поширенням контрацепції й абортів, привело в радянській науковій думці до неадекватного трактування таких понять, як «планування сім'ї», «свідоме материнство (батьківство)», запозичених із західної наукової літератури. Ці трактування ставлять знак рівності між поняттями «репродуктивна поведінка» і «контрацептивна поведінка» [242].

У 20-30-х рр. ХХ ст. була висунута теорія залежності народжуваності від рівня смертності, головним чином дитячої. Висновки Р.І. Сіфмана, С.О. Новосельського, М.Я. Соніна ґрунтувалися на аналізі реальної динаміки народжуваності й смертності в минулому й у сучасних умовах і засвідчили досить швидке зниження обох показників [188; 233; 238].

Висока народжуваність історично супроводжувалася високою смертністю населення, особливо дитячою. У більшості країн рівень смертності історично знижується раніше, ніж народжуваності, створюючи об'єктивні передумови для модернізації норм дітності.

Ще одна теорія, висунута в рамках факторного підходу, провідним фактором детермінації зниження народжуваності визнавала *зайнятість жінок у суспільному виробництві*. У СРСР зайнятість жінок була однією з найвищих у світі й, на відміну від розвинених капіталістичних країн, різниця в рівнях зайнятості заміжніх і незаміжніх жінок, а також жінок, що мають і не мають дітей, була нівельована. При цьому демографи визнавали, що й сам факт залучення жінки в суспільне виробництво викликає зміни суспільного статусу, активізує потребу соціального самоствердження та спричиняє зміни в їхній самосвідомості. Дослідження диференціальної народжуваності, проведені С.Г. Струмиліним, А.М. Востриковою, Н.А. Таубер та іншими, лише підтверджували вихідні посилення авторів, незмінно фіксуючи більш низьке середнє число дітей (бажане, очікуване, ідеальне) у жінок, зайнятих у суспільному виробництві, у порівнянні з жінками, зайнятими тільки домашнім господарством [65; 247; 249].

Учені виходили з положення про те, що кожній родині, як і суспільству в цілому, властиві три функції: виробнича, споживча й репродуктивна. Залучення жінок у суспільне виробництво породжує протиріччя між виробничою й репродуктивною функціями, з одного боку, і між споживчою й репродуктивною – з іншого, що і є причиною зниження народжуваності й породжує її соціальну диференціацію [91].

Вплив цих протиріч на народжуваність оцінювався з позицій двох точок зору. З одного боку, побутові умови життя ще не настільки сприятливі, щоб жінка могла сполучати роботу в суспільному виробництві з виконанням сімейних ролей, насамперед пов'язаних із народженням і вихованням дітей. Проблема «подвійної зайнятості» жінок, на думку більшості авторів, є головною причиною обмеження кількості дітей усупереч бажанню матері [153; 238].

З другого боку, зайнятість жінки пов'язана з добробутом сім'ї, тому що її заробітки є істотною частиною сукупного сімейного доходу. Народження дитини призводить до зниження рівня життя сім'ї, а зростаючі витрати соціалізації дітей і зростання потреб сім'ї в цілому, навпаки, вимагають збільшення доходів [258].

Тому жінки з найбільш високим освітнім і професійним цензом мають найменшу кількість дітей, адже побоюються втрати професійної кваліфікації і зниження потенційної можливості зростання оплати праці в майбутньому.

Критикуючи роботи, виконані в межах цього напрямку, В.О. Борисов відзначає, що залучення жінок у суспільне виробництво змінило не тільки й не стільки структуру зайнятих у народному господарстві, але привело до зміни способу життя в цілому, тому що здійснило кардинальну переоцінку цінностей у суспільстві, у родині та й у самих жінок. У суспільній думці сімейні ролі жінки стали трактуватися як консервативні, як такі, що перешкоджають прояву її суспільної активності [49].

В.О. Ядов вважає найвищим досягненням у створенні класифікацій факторів народжуваності у радянській демографії роботи Б.Ц. Урланіса [257; 258; 259].

Б.Ц. Урланіс запропонував виділяти умови, фактори, субфактори й причини демографічних процесів. «Фактор є ніби причиною причин і має певне соціальне значення. Варто розрізняти фактори й субфактори. Під фактором народжуваності ми розуміємо широкі, основні соціальні процеси в їхньому загальному вигляді, під субфактором – конкретні, порівняно вузькі соціальні процеси, що впливають із дії факторів» [257, с.107]. Дії факторів і субфакторів, на думку вченого, утворюють «загальні умови».

Ряд найбільш спірних праць, виконаних у той час у рамках факторного підходу, стосувався зв'язку кількості дітей у родині з рівнем життя, тобто з доходами й забезпеченістю житлом.

Лише в середині 50-х рр. ХХ ст. почався відхід від «*постулату безпосередності*» і введення в аналіз так званих «*проміжних змінних*», або «*безпосередніх детермінант*», народжуваності, що опосередковують дію на неї соціально-економічних, або базисних, факторів. Першою науковою розробкою цієї проблеми стала опублікована 1956 року робота американських соціологів і демографів К. Девіса й Дж. Блейка, у якій була запропонована модель «*проміжних змінних*», об'єднаних у три блоки, що відповідають різним стадіям репродуктивного процесу [99].

На думку авторів, проміжні змінні народжуваності – це ознаки, що варіюють, «через які повинні діяти соціальні фактори, котрі здійснюють вплив на рівень фертильності». Модель проміжних змінних К. Девіса й Дж. Блейка є варіантом демостатистичного опису репродуктивного процесу, що являє собою перелік варіативних ознак, тобто подій: перший блок «*проміжних змінних*» – події пов'язані з формуванням і розпадом шлюбних союзів та із статевим життям у їх рамках; другий блок – події пов'язані із зачаттями або незачаттями; третій блок – події пов'язані з вагітностями і їх результатами. Усі «*проміжні змінні*» цієї моделі є сукупністю зовнішніх фактів (подій) репродуктивного

процесу; внутрішні ж, суб'єктивні, факти, інтенції й мотивації вчинків винесені за дужки або представлені в моделі як «неприродні» («навмисні») ознаки, підвладні людській волі. Тим часом майже всі ці «варіативні ознаки» змінюються саме в результаті відповідної репродуктивної поведінки людини, що не просто реагує на зовнішні стимули, а діє у відповідності з власними цілями, інтересами й потребами. Незважаючи на свої недоліки, модель проміжних змінних народжуваності відіграла у вивченні народжуваності й репродуктивної поведінки значну роль, ставши відправною точкою в створенні інших концепцій і моделей, у тому числі й поведінкових.

Однією з перших спроб включити в моделі детермінації народжуваності поведінку була схема змінних народжуваності Р. Хілла, Дж. Стікоса й К. Бека, у якій серед факторів «сімейного планування» є й установки на кількість дітей і на застосування контрацепції, а також схема факторів народжуваності Р. Фрідмена, уперше запропонована наприкінці 50-х рр. XX ст. Досить чітке визначення Р. Фрідменом основних компонентів репродуктивної поведінки дозволяє оцінити його схему як важливий крок у розумінні її детермінації у зв'язку з поведінкою сім'ї [94].

Тож у середині 50-х рр. XX ст. увага науковців концентрується на суб'єктові, що приймає рішення стосовно своєї демографічної поведінки, – на людині, з її мотивами, установками, потребами, з її активністю у сфері дітородіння. Ця сфера життєдіяльності одержала назву «репродуктивна поведінка». Застосування категорії «поведінка» означало не просто її формальне використання, а зміну теоретичних і методологічних позицій у вивченні демографічних процесів.

Пристосування **макроекономічних концепцій** до фактичної динаміки народжуваності відбувалося за двома взаємозалежними напрямками. Перший напрям полягав у спробі пояснити зниження *народжуваності протиріччям між зростанням потреб і відставанням можливостей для їхнього задоволення* і, як наслідок, змушеною відмовою від великої кількості дітей, потреба в яких є «первинно» високою; другий – *протиріччям між зростанням оброботу, що сприяє реалізації високої потреби в дітях, і зростанням культурного рівня населення, що стимулює появу нових потреб, які конкурують з потребою в дітях*. Дослідження, проведені у межах цих напрямів, одержали назву «*концепція розриву*».

Сутність концепції розриву полягає в тому, що між виробництвом благ, з одного боку, і задоволенням потреб – з іншого, є протиріччя: виробництво благ завжди відстає від появи нових потреб. Як зазначає А.І. Романюк, це «така пекельна спіраль, у яку неперечно залучені люди різного статку» [212].

Концепція розриву трактує потребу як проблему, що має готове рішення у вигляді об'єкта потреби, але не має поки реалізації. Задоволена потреба породжує нову потребу, задоволення якої породжує потребу в нових умовах.

Незабаром виявилось протиріччя в такому тлумаченні проблеми. З одного боку, потреби ростуть, а з другого – потреба в дітях чомусь зменшується. Тому в більш удосконаленому вигляді концепція розриву пов'язує зростання потреби в дітях з такою зміною характеристики об'єкта «діти», при якому якісний бік

потреби одержує пріоритет над кількісним і де кількісний аспект виражається числом дітей, а якісний – витратами на їхнє утримання. У концепції розриву виникає *економічний підхід*. Суть економічного підходу полягає в тому, що репродуктивні вчинки визнаються наслідком ряду умов, які ззовні впливають на репродуктивну поведінку. У рамках такого підходу ставиться завдання пояснити зниження народжуваності причинами об'єктивними – матеріально-побутовими умовами, дефіцитом вільного часу й т.ін., а зворотний зв'язок народжуваності з умовами життя – більш високими культурними й матеріальними запитами заможних батьків. Ідеться саме про вартість дитини саме в цих умовах, котра є вищою, ніж для батьків з низькими доходами. Таким чином, робиться спроба сформулювати економічну теорію вартості дітей.

У західній демографічній літературі цей напрям почав розробляти Г. Беккер, спираючись на власні дослідження ідеального й фактичного числа дітей у сім'ях з різним соціальним статусом і рівнем доходу. У першій половині 60-х рр. XX ст. він сформулював основи так званої «*економіки народжуваності*» [31; 32].

Учений уважав, що оскільки в процесі економічного розвитку зростає ціна людського часу, то й сам час перетворюється, разом з матеріальними благами, у самостійний фактор добробуту сім'ї й особистості. Унаслідок цього народження кожної дитини об'єктивно знижує його «граничну корисність», що і є головною причиною зниження народжуваності. У той же час економічний прогрес висуває додаткові вимоги, які постійно зростають, до якості соціалізації дітей, що і стимулює зростання витрат. І на рівні суспільства в цілому, і на рівні окремої сім'ї (домогосподарства) відбувається альтернативний вибір між кількістю і якістю «людського капіталу» [310].

Приблизно в той же час Б.Ц. Урланіс пропонує схему, що пояснює різну поширеність народжень дітей першої, другої і третьої черговості неоднаковою мірою «еластичності» потреби в кожній дитині для шлюбної пари [257-259].

Вихід на **мікрорівень** був зроблений шляхом уведення в макроекономічні моделі народжуваності поняття «домогосподарство», що дозволило врахувати інтереси конкретної сім'ї. У найбільш повному вигляді *економічна теорія народжуваності* представлена у працях Р. Істерліна [326 - 330].

Підтримуючи принцип економічного раціоналізму в поведінці сім'ї, він увів замість поняття «постійна вартість дітей» поняття «відносна вартість», яка залежить від коливань реального й потенційного доходів сім'ї (з урахуванням можливих змін заробітку матері). Також Р. Істерлін увів поняття «реальний попит на дітей».

Х. Лейбенштейн увів в аналіз детермінації народжуваності поняття соціальних норм поведінки й норм дітності [348].

Т. Еспеншейд запропонував поєднати дослідження економічної й соціально-психологічної мотивації дітородіння.

Дж. Блейк, критикуючи позицію Г. Беккера, Р. Істерліна й інших авторів, абсолютизувала роль духовних і психологічних потреб, релігії, національних традицій [311].

Критикуючи теорію «економічного раціоналізму» вітчизняна наука наголошувала на недооцінці соціально-психологічних факторів народжуваності.

Варто зауважити, що при економічному підході не набуває належного висвітлення питання щодо природи вартості дитини, точніше «попиту» на неї або «потреби» у дітях. Політична економія Т. Мальтуса побудована на вульгарних біологічних уявленнях, натомість у працях економічного спрямування потреба в дітях представлена як «природне прагнення до того, щоб залишити потомство», а її кількісне вираження (потреба в кількості дітей) є зовсім завуальованим. Брак пояснення сутності попиту на дітей не дозволяє наблизитися до розуміння властивостей цього попиту й пояснити деякі особливості репродуктивної поведінки. Не має підтвердження й модель попиту на дітей, відповідно до якої еластичність попиту на чергову дитину прямо пропорційна вартості сукупних витрат на всіх дітей.

Найбільш детальний аналіз методологічних і методичних помилок при побудові факторних типологій був здійснений Л.Л. Рибаківським [217-218].

Факторний підхід виявився неспроможним пояснити швидке зростання народжуваності у всіх розвинених країнах у 50-60-х рр. ХХ ст. (крім СРСР). Основний удар був нанесений постулату безпосереднього впливу факторів на репродуктивну поведінку.

Неможливість порівняння методик досліджень, їхня нерепрезентативність, брак можливості порівняння навіть питань анкет (які не прийнято було публікувати) поступово змусила науковців відмовитися від факторного підходу й привела до виникнення принципово іншої поведінкової термінології. У науковий обіг було введено ряд соціологічних категорій – *потреби, цінності, норми*, а також запозичене із західної літератури поняття «потреба в дітях».

Вивчення народжуваності намагалися поступово наблизити до суті того, що спонукує людину мати дитину або не мати її. Принципово новим для демографії підходом стало вивчення думок про величину сім'ї. Показники очікуваного й бажаного числа дітей як у СРСР, так і за кордоном намагалися використати з метою прогнозування рівня народжуваності. Обстеження ЦСУ СРСР у 60 - 70-х рр. ввели в науковий обіг нові терміни й показники, але й сполучили їх із традиційними коефіцієнтами народжуваності умовних поколінь [33 - 37].

Комбінування показників ідеального, бажаного й очікуваного числа дітей для сукупностей населення, що перебувають на різних стадіях демографічного переходу, дозволило описати процес змін норм репродуктивної поведінки. Так, було визначено, що перевищення очікуваного числа дітей над бажаним свідчить про початок перегляду норм дітності у бік їхнього зниження: очікуване число дітей у цьому випадку є наслідком впливу традиційних норм, а бажане – більш сучасних, що перебувають у стадії становлення.

Пізніше (у 80-х рр.) у демографів різних країн відбулося усвідомлення обмеженості прогностичних можливостей цього показника. Але, як зазначав В.О. Ядов, важко переоцінити значення введення показника «очікуваного числа

дітей» у програми переписів населення 1979 і 1989 рр. і мікропереписів 1984 і 1994 рр., тому що мінливість цих показників робить їх індикаторами впливу поточних умов життя населення на репродуктивну поведінку [242].

Дослідження очікуваного числа дітей були останніми в рамках факторної концепції й одержали у вітчизняній літературі назву «*концепція перешкод*». Концепція перешкод неодноразово зазнавала критики за методичну неспроможність вивчення й виміру потреби в дітях в емпіричному дослідженні, за абсолютизацію ролі матеріальних умов життя в детермінації народжуваності [13].

Однак повна відмова від вивчення цих умов призвела до фактичної відмови від урахування ролі соціально-економічного середовища, у якій протікає життєдіяльність сім'ї.

Паралельно з факторною концепцією розвивалася *теорія «демографічного переходу»* – спроба пошуку зворотного зв'язку народжуваності з матеріальними умовами життя (Л. Рабінович), У.С. Томпсон, А. Ландра, Ф.У. Нотштейн, К. Блеккер, К. Девіс та ін.

Автором теорії демографічного переходу вважається А. Ландра, який назвав її *теорією «демографічної революції»* [345].

Назва «демографічний перехід» практично одночасно з'явилася в працях У.С. Томпсона [367; 368] і Ф.У. Нотштейна [355] і залишилася більш характерною для англомовних авторів. У радянській демографії використовуються обидві назви.

Прихильники теорії демографічного переходу вважають, що населення у своєму розвитку проходить кілька послідовних стадій. На першій стадії природний рух населення з високими рівнями народжуваності й смертності (народжуваність не на багато перевищує смертність). На другій – смертність знижується, а народжуваність залишається на колишньому рівні або навіть зростає (за рахунок збільшення тривалості життя). Третя стадія характеризується скороченням народжуваності, а четверта – стабілізацією народжуваності на рівні, що відповідний рівню смертності чи не на багато перевищує рівень його або, навпаки, продовжує знижуватися.

Теорія демографічного переходу основною характеристикою демографічних змін вважає рівновагу (гомеостаз) – кількісну рівновагу народжуваності й смертності. Відповідно якщо фактори смертності населення приведуть до її збільшення й тенденція ця збережеться досить довго, то народжуваність теж почне підвищуватися. Не відразу, звичайно, а через певний час, доки поява нової «демографічної необхідності» якимось задіє фактори підвищення народжуваності, а по суті, якісь сховані механізми у свідомості людей. І навпаки, якщо рівень смертності знизиться, то народжуваність рано чи пізно теж почне знижуватися й зупиниться на позначці, яка приблизно почне відповідати рівню смертності.

У теорії демографічного переходу зв'язок між рівнем народжуваності й добробутом населення здатен набувати різних значень залежно від того, на якій стадії демографічного переходу перебуває суспільство. При цьому вираз «зворотний зв'язок» узагалі не вживається, а в контексті зміни режимів

відтворення населення, еволюції демографічних процесів ідеться про плінність соціально-диференційованої народжуваності.

Базове положення теорії демографічного переходу – необхідність аналізу змін народжуваності й відтворення населення з урахуванням трансформації соціально-економічних умов життєдіяльності. Під фундаментальними змінами самого типу відтворення населення розуміється притаманна певному етапу соціально-економічного розвитку суспільства єдність інтенсивності демографічних процесів (режиму відтворення населення) і механізмів їхнього соціального регулювання (соціальних норм дітності, контрацептивної, матримоніальної поведінки тощо). Типологія відтворення населення й історичних типів суспільства відрізняється в різних авторів – західних і радянських [13; 49; 63; 347; 358].

У кінці 60-х рр. ХХ ст. стало зрозуміло, що теорія демографічного переходу не спрацьовує в країнах, що розвиваються. Австралійський демограф Дж. Колдуелл здійснив аналіз її аналітичних можливостей стосовно умов країн третього світу. Учений досліджує не сучасні нуклеарні сім'ї, а патріархальні, збережені в більшості країн, що розвиваються [314; 315; 316; 317; 318].

Дж. Колдуелл, застосовуючи методи структурно-функціонального аналізу, представляє суспільство як складну систему, у якій сім'я є елементом структури. Вона погоджує свою репродуктивну поведінку з такими соціальними інститутами, як традиції, право, мораль, релігія. У свою чергу, головною функцією цих інститутів є самозбереження й самовідтворення суспільства. Якщо репродуктивна поведінка сім'ї відповідає суспільним нормам, її авторитет і престиж підвищуються в очах навколишніх. З іншого боку, число дітей розглядається Дж. Колдуеллом як невід'ємний елемент господарського устрою життя сім'ї, і в силу цього межі економічної раціональності дітородіння визначаються характером організації виробництва (сімейне – позасімейне; аграрне – індустріальне). Дж. Колдуелл виділяє примітивне, традиційне й сучасне суспільства й відповідні їм два економічно раціональні типи відтворення населення – при першому (у примітивному й традиційному суспільствах) економічно доцільно максимізувати число дітей, а другий передбачає повну бездітність, яка не реалізується в силу соціальних, психологічних і фізіологічних факторів [316; 317].

Перехід від першого типу відтворення до другого відбувається через зміну напрямку «міжпоколінного потоку багатств»: «продуктів, грошей, праці, послуг, захисту, гарантії, соціальної й політичної підтримки» [314, с. 553].

У примітивних і традиційних суспільствах потік багатств іде «нагору» – від дітей до батьків, і відповідно матеріально-психологічна вигода від дітей є вищою за витрати на їхню соціалізацію. У сучасному суспільстві ситуація змінюється на протилежну – потік багатств змінює напрямок. Зацікавленість батьків у великій кількості дітей відмирає. Дж. Колдуелл визнає, що основну роль відіграє не організація виробництва, а спосіб життя сім'ї. Традиційний спосіб відтворення населення підриває не стільки «модернізація», яка змінює головним чином макрорівень суспільства, скільки «вестернізація», під якою автор має на увазі залучення до західного способу життя з усіма його

атрибутами: освітою, жіночою емансипацією, засобами масової інформації, цінностями й стереотипами поведінки [316].

Недостатня «вестернізація» способу життя в більшості країн, що розвиваються, є головною причиною провалу численних програм обмеження народжуваності.

У радянській демографії проникнення ідей теорії демографічного переходу сприяло підризу традиційного факторного підходу. Серед радянських концепцій найбільш універсальною є *концепція «демографічного гомеостазу»* А.Г. Вишневського [61; 62]. У ній простежуються ідеї А. Ландри про взаєморегуляцію процесів народжуваності й смертності в ході суспільного розвитку. Це регулювання трактується А.Г. Вишневським як відносно незалежне, а демографічна система є саморегульованою і, як наслідок, такою, що прагне досягнення гомеостатичної рівноваги за будь-якого співвідношення рівнів народжуваності й смертності. Смертність, як і на думку А. Ландри, є провідним елементом відтворення населення і регулює рівень народжуваності [62]. Зміни середовища сприймаються демографічною системою як екзогенні руйнівники гомеостатичної рівноваги, і вона прагне до його відновлення [62].

А.Г. Вишневський також запозичив типологію етапів демографічного переходу А. Ландри. Він виділяє три типи відтворення населення, властиві відповідно архаїчній економіці, аграрному й індустріальному суспільству. На кожному етапі змінюється характер соціального контролю над смертністю – від архаїчного рівня, що залежить від природного добору, до повного блокування останнього в сучасному суспільстві [62].

Зниження смертності розширює сферу демографічної волі. Суспільство в цілому, сім'я та особистість звільняються від тиску демографічної необхідності, і народження дітей стає наслідком свідомого, раціонального вибору [62].

А.Г. Вишневський вводить поняття демографічних і недемографічних потреб і цінностей на рівнях суспільства, окремої сім'ї, особистості. Розвиток суспільства приводить, на його думку, до розширення не тільки демографічної, але й іншої волі вибору, створює нові недемографічні потреби – насамперед на особистісному рівні. Однак говорити про новий тип відтворення населення і зокрема репродуктивної поведінки можна лише тоді, коли буде переборена недемографічна однобічність у розвитку суспільних і індивідуальних цінностей і потреб та коли виникне специфічна прокреаційна потреба. Саме вона зробить «прокреаційну поведінку людини в тій мірі, у якій вона диктується демографічною необхідністю, котра зберігається, гомеостатичною, стійкою, такою, що слабо залежить від конкуренції інших потреб» [61, с.186, 216-217].

Ознаки розвитку нової прокреаційної потреби в сучасному суспільстві А.Г. Вишневський вбачає, як і Ф. Арієс, у розвитку дітоцентризму сім'ї, у підвищенні емоційної цінності дитини для її батьків і одночасно – їхньої відповідальності за її соціалізацію [61, с. 196, 225-226].

Концепція А.Г. Вишневського неодноразово зазнавала критики переважно ідеологічного характеру і була піддана звинуваченням у марксистській періодизації соціально-економічного розвитку [13; 15; 142],

Концепція «демографічного гомеостазу» (у деяких джерелах вона називається «теорія народжуваності як адаптивної реакції сім'ї») поєднує всі попередні. У цій концепції рельєфно виявляється важлива особливість процесу самовідтворення населення: реальна кількість дітей у сім'ї – це своєрідна реакція людей на зовнішні умови. Є певні підстави розглядати такий процес як природний: є умови – відбувається відтворення населення, немає умов – процес гальмується і зупиняється. Тому рівень народжуваності – це органічна характеристика стану життя суспільства, усіх його виявів.

Ідеї Г. Беккера [31; 32], Р. Істерліна [326-330], Дж. Колдуелла [314-318] знайшли своє відбиття в концепції «історичного зменшення потреби в дітях» В.О. Борисова [47-49], а пізніше були розвинені в працях О.І. Антонова [13;15].

Відповідно до марксистської періодизації суспільного розвитку, В.О. Борисов та О.І. Антонов виділяють в історії демографічного переходу п'ять етапів, що відповідають основним суспільно-економічним формациям - первіснообщинний, рабовласницький, феодалний, капіталістичний і комуністичний – і здійснюють спробу описати зміст поняття «потреба в дітях» відповідно до кожного з них.

Наближує теоретизування В.О. Борисова і О.І. Антонова до поглядів Дж. Колдуелла визнання головною причиною зменшення народжуваності та відмови від багатодітності поступова зміна, а потім і відмирання економічної складової потреби в дітях, або економічної мотивації дітородіння. Зниження народжуваності відбувається в результаті відмирання економічного компонента в мотивації дітородіння і її заміщення суто соціально-психологічним компонентом. Це заміщення, на думку О.І. Антонова, проявляється в тому, що без належного числа дітей індивід зазнає труднощів як особистість [13].

В.О. Борисов і О.І. Антонов, як і Дж. Колдуелл, наполягають на міцності соціальних норм дітності в регулюванні рівня народжуваності незалежно від історичного типу відтворення населення. Натомість О.Г. Вишневський вважає, що в міру відходу від традиційного типу відтворення населення й ослаблення тиску смертності нормативний тиск знижується і зростає воля вибору моделей прокреативної поведінки.

В.О. Ядов критикує концепцію історичного зменшення потреби в дітях і піддає сумніву твердження В.О. Борисова й О.І. Антонова про існування в доперехідному суспільстві багатодітності, а також встановлення знаку рівності між поняттями «багатодітність» і «висока народжуваність». Він відзначає, що надмірна смертність у доперехідних суспільствах, особливо дитяча, не дозволяє повірити в широку поширеність багатодітності: «До 20-літнього віку ще наприкінці XIX ст. у Росії доживало менше половини дітей» [64, с. 297].

Також він вважає невиправданим ототожнення авторами понять «виробнича функція сім'ї» і «економічна детермінація народжуваності». Перехід цієї функції від сім'ї до суспільства не означає, як це було показано Дж. Колдуеллом, що автоматично зникли економічні мотиви народження дітей. Наприкінці 70-х рр. XX ст. О.І. Антонов здійснив спробу емпіричного доказу концепції історичного зменшення потреби в дітях [13].

Соціолого-демографічний підхід, який використовує потенціал соціології й соціальної психології для аналізу демографічних явищ, знаменує новий етап у розвитку демографії: перехід від чисто описових процедур, від статистично-математичної інтерпретації демографічних явищ до спроби їхнього пояснення й виявлення закономірностей. Це кардинально інший погляд як на проблеми народжуваності, так і на інші демографічні процеси: шлюбність, розлучення і т.ін. Закономірно з'являються поняття «шлюбна поведінка», «соціалізаційна поведінка», «сексуальна поведінка» та ін.

Розробка поведінкового підходу до пізнання демографічних процесів була викликана кризовим станом демографічної науки середини ХХ століття, що зокрема поставив під сумнів її здатність дати адекватний аналіз причин негативних тенденцій у процесі народжуваності.

У радянській демографії заслуга внеску в перехід від вивчення «перешкод» до дослідження репродуктивної поведінки належить Л.Є. Дарському й В.А. Беловій. Надалі цей напрям розвивався в працях В.О. Борисова, О.І. Антонова, В.М. Медкова й інших учених. Концепція Л.Є. Дарського найбільш послідовно й несуперечливо розкриває проблему трансформації репродуктивної поведінки. Науковець неодноразово намагався переосмислювати власні методологічні й методичні припущення. [36; 37; 38; 48; 49]

Л.Є. Дарський – єдиний послідовний наступник Г. Беккера, Р. Істерліна та інших прихильників «економічного раціоналізму» в радянській демографії. У той же час у розумінні рушійних сил і механізму демографічного переходу він дотримується позицій, викладених Ф.У. Нотштейном, а пізніше доведених Дж.Колдуеллом (раціональність історичних типів відтворення й рівня народжуваності, закріплене нормативне регулювання дітності сім'ї й т.ін.). Важливе місце в концепції Л.Є. Дарського займають і погляди Ф. Арієса на роль дитини в родині в традиційному й сучасному суспільствах, зокрема ідеї зростання дітоцентризму сім'ї й збільшення соціально-психологічної цінності дитини. Л.Є. Дарський уважає, що перехід від багатодітності до малодітності пов'язаний насамперед «із переоцінкою цінностей, зі зміною етичної системи, яка панує серед населення» [88, с.212].

Обмеженість часу й матеріальних засобів обумовлюють необхідність альтернативного задоволення потреб сім'ї в умовах, коли товарне виробництво створює можливість реальної взаємозамінності споживчих цінностей і безлічі матеріальних і культурних цінностей. Сім'я змушена вибирати, які потреби і якою мірою вона може задовольнити, виходячи зі своїх можливостей («еластичність потреб» відповідно до термінології Б.Ц. Урланіса). Це рішення приймається на основі ціннісної шкали, яка задається нормативно на рівні суспільної свідомості й освоюється індивідом у процесі соціалізації [91; 257-259].

Особливо цінною є думка Л.Є. Дарського, що бажання мати дітей як у сучасному, так й у традиційному суспільствах не є специфічною «потребою в дітях», діти – лише один із засобів для задоволення різних потреб: у материнстві, батьківстві, опіці, у досягненні певного соціального статусу, у

продовженні роду й т.ін. При цьому задоволення потреб, пов'язаних із дітьми, здійснюється сім'єю в рамках, детермінованих умовами, нормами, традиціями, властивими певній соціально-економічній системі [88; 89].

Це положення Л.Є. Дарського неодноразово критикувалося в радянський період, однак воно представляє безсумнівну цінність для осмислення психологічної складової репродуктивної поведінки особистості.

Зіставляючи характер детермінації рівня дітності в традиційному й сучасному суспільствах, Л.Є. Дарський робить висновок, що прагнення до багатодітності (але не багатодітність) у традиційному суспільстві було виправдане не тільки економічно. Існувала й стійка позаекономічна мотивація, обумовлена залежністю соціального статусу глави сім'ї від її величини. Зміна функцій сім'ї привела до зміни структури мотивації дітородіння й до її ослаблення. Звування кола потреб, які особистість задовольняє за допомогою дітей, лише до психологічних створило передумови для обмеження числа дітей у родині, оскільки для «найбільш адекватного задоволення цієї потреби потрібна у кожний момент тільки одна дитина. Репродуктивна функція сім'ї не зникає й не зменшується в обсязі. Проблема полягає в тому, що, як і раніше, задовольняючи потреби самої сім'ї, вона перестає забезпечувати потребу суспільства в прирості населення» [88; 89].

Уже в перших дослідників репродуктивної поведінки чітко простежується думка про опосередкований характер репродуктивної поведінки. Центральним, опосередкованим фактором визнається сім'я, тому дуже багато досліджень були пов'язані з вивченням сім'ї (Л.Є. Дарський, О.І. Антонов, В.А.Белова, А.Г. Вишневський, А.Г. Харчев, М.С. Мацковський).

Важливим для розуміння формування процесів репродуктивної поведінки стало становлення з кінця 60-х рр. ХХ ст. соціологічного підходу в демографії, який отримав назву *соціологія народжуваності* (у працях радянських учених О.І.Антонова, В.А. Чистової, В.О. Борисова, Л.Є. Дарського; західних – К. Бека, Дж. Блейка, К. Девіса, Р. Хілла, Р. Фрідмена та ін.). Демографи роблять спробу пояснити коливання народжуваності через феномен репродуктивної поведінки.

Найчастіше науковці, що працюють у рамках соціолого-демографічного підходу, соціології сім'ї, гендерної соціології, предметом своїх досліджень обирали й донині обирають такі феномени, як *«репродуктивна установка»* та *«потреба в дітях»*. Визначаючи зміст репродуктивних установок, дослідники насамперед виявляють взаємозв'язок понять «репродуктивна установка» і «потреба в дітях».

Поняття «потреба в дітях» уперше в радянській літературі використав Б.Ц. Урланіс у 1963 році. Він намагався пояснити взаємозв'язок між матеріальним фактором і зниженням народжуваності, розглядаючи потребу в дітях як проміжну ланку.[258]

У соціологічній і демографічній літературі з 60-х років ХХ ст. викремилося кілька точок зору щодо існування потреби в дітях.

Одні (Л.Є. Дарський, В.А. Белова) заперечують наявність потреби в дітях, стверджуючи, що вона є лише засобом задоволення інших фундаментальних потреб людини. Так, за Л.Є. Дарським, усі потреби вичерпуються трьома групами:

матеріально-енергетичного, інформаційно-дослідницького й соціального впливу. Ці потреби характеризуються фундаментальністю – незведеністю до інших потреб; універсальністю – властиві кожній людині без винятку, необхідністю – систематична й абсолютна неможливість задоволення потреби згубна для особистості. Потреба в дітях не може бути визнана ні універсальною, ні необхідною. Діти народжуються тому, що потрібні для задоволення інших потреб, наприклад, потреби мати об'єкт альтруїстичної турботи й опіки, потреби у відчутті власної необхідності й корисності, для любові й турботи [88; 89].

В.А. Белова вважає, що «немає потреби в дітях як такої. Діти є об'єктом, що задовольняє інші потреби людини, і набір потреб, які задовольняються частково або повністю дітьми, змінюється протягом історичного розвитку, як змінюється й цінність дітей як таких у суспільстві» [33, с. 95].

Інші дослідники (наприклад А.Г. Вишневський) вважають, що краще говорити не про потребу в дітях, а про потребу в певному числі народжень і потребою поновлення поколінь [62].

Треті визнають реальність потреби в дітях, але при цьому існують різні підходи до пояснення природи цієї потреби. Деякі стверджують, що потреба в дітях носить інстинктивний характер, є біологічно заданою і це є гарантією від безмежного зниження народжуваності. Інші вважають потребу в дітях біосоціальною, тобто в її основі лежать біологічні механізми, які детерміновані психологічною, соціальною мотивацією, від якої і залежить кількість дітей у сім'ї. При цьому дослідники не розділяють потреб народження дитини і батьківства, а фактично поєднують їх [83].

Ряд дослідників (В.В. Бойко, О.І. Антонов) схилиються до думки, що потреба в дітях іманентно притаманна людині й проявляється по-різному за тих або інших соціально-економічних і демографічних умов. О.І. Антонов не тільки визнає реальність потреби в дітях, але й надає їй виняткового соціального значення та пропонує розрізняти індивідуально-сімейну потребу в дітях і суспільну потребу. Підсумки дискусії 80-х рр. ХХ ст. із проблем детермінації висвітлюються в працях О.І. Антонова, В.В. Бойка, С.І. Голода, А.Я. Кваші та ін. [14; 43; 76-79; 131].

Соціологічний підхід у теорії репродуктивної поведінки передбачає її вивчення в контексті основних соціологічних теорій. Він базується на теорії солідарності Е. Дюркгейма, яка пояснює нівелювання норм і цінностей ослабленням колективної свідомості в процесі переходу від механічного типу солідарності до органічного, структурно-функціонального підходу Т. Парсонса, який дозволяє пояснити диференціацію репродуктивної й шлюбної поведінки в контексті розвитку ціннісно-нормативної системи суспільства.

Предметом соціолого-демографічного підходу є вивчення механізму формування й реалізації демографічної поведінки індивідів, (у тому числі репродуктивної, шлюбної й т.д.), вивчення ролі дітей і потреби в них у системі ціннісних орієнтацій особистості й сім'ї.

Як зазначалося вище, з середини 50-х років ХХ ст. активно починають розроблятися такі галузеві соціології, як соціологія сім'ї та соціологія статі. У

рамках цих напрямів під різним кутом зору вивчалися питання репродуктивної поведінки. Так,

- *мікросоціологія сім'ї* зосереджується на вивченні сімейно-групового рівня. Виділяють дві лінії досліджень: аналіз життєдіяльності сім'ї й вивчення сімейної поведінки (шлюбної, репродуктивної, соціалізаційної й самозбережувальної);

- *соціологія статі* вивчає «закономірності диференціації чоловічих і жіночих соціальних ролей, статевого поділу праці, культурні символи й соціально-психологічні стереотипи «мужності» і «жіночності» і їхній вплив на різні аспекти соціальної поведінки, громадського життя... Автономний аспект соціології статі – соціологія сексуальності й статевого життя» [161, с.363]. Соціологія статі існувала переважно на стику соціології й етнології (етнографії), а також у сексології.

У СРСР хоча й була визнана наявність двох «галузей» – соціальні проблеми жінок і соціологія статі, але розмежувати їх досить складно [168; 246]. У рамках історичного матеріалізму, демографії, економіки й наукового комунізму широко була представлена соціологія жінок. Найбільш чітко аналіз соціостатевих розходжень був представлений у рамках соціології сім'ї. Найчастіше використовується термінологія інтеракціонізму при аналізі групових аспектів і структурного функціоналізму – для інституціонального аналізу.

На першому етапі розвитку соціології статі (з кінця XIX ст. – до середини XX ст.) до «жіночого питання» зверталися такі вчені, як філософ В.М. Хвостов, В.І. Сергєєвич, В.О. Рязановський, А.А. Савельєв, Н. Лазовський, П.С.Єфименко, О.Я. Єфименко, О.М. Коллонтай, А.В. Луначарський. На початку XX століття стали з'являтися перші соціологічні дослідження, присвячені соціальним аспектам статі, проводилися масові соціологічні опитування, спрямовані на виявлення особливостей взаємодії між статями (І.Гельман; С.Я. Голосовкер; М. Бараш; З. Гуревич) [242; 273-275; 185; 143-147]. У межах вирішення «жіночого питання» було продовжено обговорення й дослідження проблеми диференціації ролей і статусів чоловіків і жінок у суспільній, професійній і сімейній сферах, аналізувалися панівні в суспільстві уявлення про еталони маскуліності й фемінності, вплив цих уявлень на реальні практики соціальної поведінки чоловіків і жінок.

Наприкінці 80-х та у 90-х роках визначилися дві тенденції, характерні для розвитку соціологічних досліджень у сфері проблем статі: перша тенденція пов'язана із продовженням наукових дискусій в царині аналізу й вирішення проблем «жіночого питання» у контексті нових соціально-економічних і політичних умов; друга тенденція задана розробкою методологічних підстав нового наукового напрямку «гендерні дослідження в соціології», що розвивається з опорою на теоретичний і емпіричний багаж знань, накопичений соціологією статі.

У 90-х роках у працях із соціології статі переосмислюється радянський досвід, акцентується увага на нових варіантах інтерпретації соціостатевої нерівності, пропонуються науково обґрунтовані рекомендації в галузі

соціальної політики. Н.К. Захарова, А.І. Посадська й Н.М. Римашевська формулюють принцип егалітарності на протигагу патріархальній концепції, що поширилася в епоху гласності серед представників соціальних наук. Інтенсивно став розвиватися новий напрям у соціології – гендерні дослідження (О.А.Здравомислова, А.А. Тьомкіна, Л.Н. Попкова, І.Н. Тартаковська, О.Р.Ярська-Смирнова.) [110-112]. \ Захаров СВ-110 и Захарова ОД -111.112 \

Мікросоціологія сім'ї зосереджується на вивченні сімейно-групового рівня. Виділяють дві лінії досліджень у мікросоціології сім'ї – аналіз життєдіяльності сім'ї й вивчення сімейної поведінки (шлюбної, репродуктивної, соціалізаційної й самозбережувальної).

Основними соціологічними теоріями сім'ї є символічний інтеракціонізм, етнометодологія, теорія обміну, психоаналітична теорія й соціометрія. У радянській соціології сім'ї чітко простежується вплив інтеракціонізму, марксизму й марксистського фемінізму.

Засновник структурного функціоналізму Т. Парсонс (1902-1979) неодноразово звертався до теми сім'ї й написав разом із Р. Бейлзом роботу із соціалізації сім'ї.

Засновниками мікросоціологічного дослідження сім'ї прийнято вважати французького соціолога Ф. Ле Пле й американського соціолога Е.Берджесса .

Ф. Ле Пле першим із західних соціологів звернув увагу на те, що ліберально-демократична традиція емансипує особистість від сім'ї, тим самим сприяючи тоталітаризму. На його думку, базовою клітиною соціальної науки повинна стати сім'я, а не індивід. Ф. Ле Пле поставив сім'ю в центр інтересів усієї соціології, зробивши її незалежною змінною стосовно інших соціальних процесів. Він створив можливість розробки моделі сімейної поведінки, яка дозволяє кількісно фіксувати рівень життя, використання соціального часу. [317]

Е. Берджесс, визначаючи сім'ю як «єдність взаємодіючих особистостей», описав інститут шлюбу як автономне від сім'ї соціальне утворення. Він передбачив виникнення нового стилю сімейних стосунків, новий розподіл сімейних ролей, висунув тезу про перехід сім'ї-інституту до сім'ї-товариства. Він уважав, що поширення сімей із двома родителями, які працюють, буде супроводжуватися змінами в кількості дітей, новими моделями шлюбності й розлучень. Е. Берджесс передбачив розщеплення колишньої інституціональної єдності *родительство – шлюб – родинність* на автономні від сім'ї й одна від одної частини [10]. \ или 9 ??? \

Символічний інтеракціонізм є провідним напрямом у соціологічному дослідженні сім'ї. Будь-які дії в соціальному контексті конструюються за допомогою інтерпретації ситуацій, надання їм значення. Цей підхід є близьким до феноменологічного.

Теорія обміну, засновником якої є американський соціолог і психолог Д.Хоманс, є складним поєднанням психології, економіки й соціології. Застосування теорії обміну в соціології сім'ї застосовується головню для моделювання шлюбного вибору [7; 277].

М. Беккер присвятив свою роботу, по-перше, теорії подружнього вибору, де шлюб розглянутий через обмін партнерами своїх вигод і витрат; по-друге, теорії репродуктивних рішень, де діти розглядаються в термінах ринку як «товари тривалого користування». У репродуктивній теорії передбачається незмінність бажання мати будь-яку велику кількість дітей, що суперечить даним соціологічних досліджень про зменшення соціальних норм величини сім'ї й про перевагу соціальної потреби сім'ї в одній дитині чи двох. Разом з тим у моделі М. Беккера на мікрорівні сім'ї розкрита своєрідність дії кон'юнктури ринку, коли підвищення вартості дитячих послуг і утримання дітей перебиває вигоди користування дітьми як «товарами» і веде до відмови від повного задоволення наявної сьогодні в сім'ї потреби у двох дітях. Мікроекономіка М.Беккера описує окремий випадок зменшення (збільшення) числа дітей у сім'ях у межах наявного рівня потреби в дітях. При зменшенні витрат і наявності переваги вигід від «користування дітьми» число дітей збільшується до повної реалізації потреби в дітях, тобто не нескінченно, а в межах наявного рівня потреби сім'ї в дітях [31; 32].

Ф. Арієс показує, що саме поняття «дитинства» й осмислення соціальної ролі дитини й дітей з'являється не в момент найвищої цінності дитинства й дітей для суспільства й сім'ї, а коли руйнування сімейного виробництва капіталістичним заходить настільки далеко, що цінність дитини руйнується. На його думку, зростання дітоцентризму, цінності дітей непомітно відбувався в докапіталістичні часи, а заговорили про нього й приписали його іншій епосі, коли стало зменшуватися число дітей у сім'ї і коли роз'єднання роботи й дому у зв'язку із зайнятістю батьків і матерів у позасімейному виробництві викликало відокремлення дітей у дитсадках і школах. Соціальна роль дитини як такої виникає при відчуженні її від зайнятих поза родиною батьків. Отже, як писав у своїх останніх працях Ф. Арієс, поява соціальної ролі дитини аж ніяк не означає зростання цінності дитини. Перехід до ринкового капіталізму вимагає від економічної теорії наповнити новим – ринковим, товарним – змістом застаріле трактування ролі дітей, властиве докапіталістичним часам [9].

Етнометодологія є новітньою версією феноменологічної соціології, яка зобов'язана своїм становленням австрійському філософові й соціологові Альфреду Шюцу (1899–1959), який застосував до соціології феноменологічний підхід Е. Гуссерля. Етнометодологія вивчає сучасність, сучасні вірування й уявлення на рівні здорового глузду. Предметом етнометодології стають методи інтерпретації своїх і чужих дій, властивих представникам різних соціальних груп, страт, спільнот, організацій [119].

Психоаналітична соціологія надає надзвичайного значення вивченню сімейних стосунків. Так, соціологія З.Фрейда, орієнтована по-суб'єктивістськи й по-антипозитивістськи, конструє соціальну реальність, виходячи з вирішальної ролі дитячого досвіду сімейної соціалізації. Фактично повсякденність мікросередовища, відповідно до вимог феноменологічної редукції, стає моделлю світу, соціального порядку й структури влади.

Найбільш радикальні послідовники психоаналітичного соціологізму, такі, як В. Райх, намагалися дискредитувати соціокультурне значення сім'ї,

акцентуючи увагу на соціально-репресивному боці сімейної соціалізації, виголошуючи патріархальну родину відповідальною за існування авторитарного соціального порядку.

Соціологія сім'ї з'явилася в СРСР лише в 60-х рр. Для досліджень періоду середини 60-х – середини 80-х років характерне збільшення емпіричних соціологічних досліджень сім'ї досить широкої тематики, виконаних на різних рівнях методичної пропрацьованості й коректності і пов'язаних із теоретичними передумовами найчастіше декларативно. За ці роки був накопичений значний запас емпіричних фактів і узагальнень, але теоретичний розвиток предметної галузі виявився незначним. Як зазначає О. Клецин, «відхід у тінь схоластичного варіанта соціального філософствування в середині 80-х років, погіршення соціально-економічної й політичної ситуації супроводжувалися істотним спадом дослідницької активності в галузі соціології сім'ї, не переборним дотепер» [242].

Джерела радянської соціології сім'ї та підходи до дослідження репродуктивної поведінки можна простежити ще в дореволюційній і післяреволюційній російській соціології. Російська соціологія наприкінці XIX – початку XX ст. розвивалася в руслі європейської та світової соціології й проходила аналогічний етап «нормального» розвитку й становлення.

П. Каптерев дав розгорнуті психологічний і історичний аналізи структури, походження й напрямів еволюції основних інтрасімейних стосунків і багато в чому передбачив результати сучасних емпіричних досліджень [80].

М.М. Рубінштейном були досліджені позитивні й негативні сторони суспільного й сімейного виховання [80].

В.М. Хвостовим розроблялися пов'язані із проблемами репродуктивної поведінки питання статевих ролей, «жіночого характеру», місця жінки в культурі, соціальної обумовленості й історичної динаміки статевих розходжень [273-275].

Виділені в дослідженні «Криза сучасної сім'ї (соціологічний нарис)» П.О.Сорокіна основні тенденції розвитку й зміни сімейних стосунків в XX ст. («ослаблення» союзу чоловіка й дружини й союзу батьків і дітей, зміни процесу первинної соціалізації й характеристик економічної функції сім'ї тощо) набули пізніше численних емпіричних й статистичних підтверджень у працях інших дослідників: П.О. Сорокін уважав, що «сім'я як союз чоловіка й жінки і як союз батьків і дітей, імовірно, залишиться, але форми їх будуть іншими» [239, с. 166]. Пізніше вчений повернувся до тези про кризу сім'ї, але у зв'язку з теорією кризи почуттєвої, сенсорної або сенситивної культури.

Наукова праця М.М. Ковалевського «Нарис походження й розвиток сім'ї та власності» (видана в російському перекладі тричі – 1895, 1896 і 1939 рр.) стала єдиною, що була перевидана в період панування історичного матеріалізму як загальносоціологічної теорії [139].

Дослідник М.І. Туган-Барановський займався аналізом мотивів репродуктивної поведінки [80]

О.М. Коллонтай обґрунтовувала необхідність розвалу сім'ї й ліквідації виховання дітей у ній, доводила, що турбота про підрастаюче покоління

повинна бути справою не батьків, а держави. З іншого боку, вона дає чіткий аналіз соціальної організації сім'ї, доводить, що в докапіталістичні часи народження й виховання дітей здійснювалося в сім'ї завдяки її ролі як господарсько-виробничої одиниці. При відкиданні цієї ролі зникають стимули до материнства й соціалізації дітей. Тому ці функції повинна взяти на себе держава нового типу. О.М. Коллонтай уважає, що й розвиток особистості жінки несумісний з функціонуванням сім'ї взагалі, звідси можливий лише один соціалістичний шлях – державного страхування материнства й суспільної соціалізації нових поколінь. Науковець припускає, що замість шлюбно-сімейних «скріпів» споріднення повинні зрости нові «скріпи» свідомості колективної відповідальності, віри в колектив як вище моральне законодавче начало [144-147].

А.В. Луначарський також уважав, що при комуністичному устрої суспільству стануть байдужні форми любовних міжстатевих стосунків, а діти будуть забезпечені самим суспільством.

У середині 60-х рр. майже одночасно вийшло кілька наукових праць, кожна з яких претендувала на роль спеціальної соціологічної теорії сім'ї (М.Я.Соловйов [236]; А.Г. Харчев [270]; М.Д. Шимін [291]; М.Г. Юркевич [301]).

Концепція А.Г. Харчева виявилася найбільш вдалою. Так, сім'я визнавалася основною формою соціальної спільності у сфері побуту, «першоелементом побуту», що включає в себе не тільки матеріальні стосунки, але й комплекс ідеологічних відносин, в основному моральні й морально-етичні. Учений, розвиваючи тезу Ф. Енгельса про двоякий рід виробництва й відтворення безпосереднього життя, обґрунтував як обов'язок сім'ї ідею відтворення людини в інтересах функціонування суспільства («дітовиробництво») [270].

Концепція А.Г. Харчева стала значним внеском у радянську соціологію й відкрила можливості для широкого дослідження сімейно-шлюбної проблематики, довела до логічного кінця марксистсько-ленінське розуміння місця й ролі сім'ї в суспільстві й державі. Сформульовані А.Г. Харчевим дефініції шлюбу й сім'ї ввійшли в усі радянські довідкові видання як загального, так і спеціального характеру, наводилися в усіх базових підручниках із соціології. Вплив концепції А.Г. Харчева може бути пояснений, по-перше, ретельністю пророблення зв'язків і стосунків сім'ї як соціального явища з категоріями історичного матеріалізму, по-друге, роллю й науковим авторитетом самого автора, а по-третє, очевидними в той час проблемами шлюбно-сімейної практики.

Основа концепції А.Г. Харчева – питання про функції сім'ї. Автор пропонує великий перелік функцій та наполягає на необхідності розрізнення, з одного боку, специфічних функцій, що впливають із сутності сім'ї та її особливостей (дітородіння й соціалізація дітей – «дітовиробництво»), з іншого боку, таких функцій, до виконання яких сім'я залучається в певних історичних обставинах (нагромадження й передача в спадщину приватної власності, організація виробництва, споживання й побуту і т.д.). Головною,

системотворною функцією сім'ї є «дітовиробництво». Усі інші відносини, що виражаються в інших функціях, опосередковуються тією цінністю, якої суспільство надає проблемі відтворення населення [270, с. 16-24].

Крім суспільно-центрованого функціоналізму, основними недоліками концепції А.Г. Харчева є слабка структурованість, широкий спектр суперечливих інтерпретацій за формальної цілісності.

Непогодженість теорії і практики сім'ї в радянській соціології простежується в багатьох дослідженнях. Майже всі методологічні апеляції до концепції А.Г. Харчева в експериментальних працях зводяться до ритуального її згадування в одному «обов'язковому» ряді з роботами класиків марксизму-ленінізму й документами найближчих за часом партійних форумів.

Так, М.Г. Юркевич ще 1965 року описав розповсюджену логічну помилку (те ж саме через те ж саме) у співвідношенні дефініції шлюбу й сім'ї, представлену в концепції в А.Г. Харчева, і спробував уникнути її, звівши шлюб до механізму рольового співробітництва чоловіка й жінки для задоволення певної сукупності потреб. Погоджуючись із А.Г. Харчевим, що основною функцією сім'ї є «дітовиробництво», М.Г. Юркевич вважає її провідною в еволюції сім'ї, а актуальними називає процеси функціонування стосунків «чоловік – дружина». Учений робить акцент на аналізі інтрасімейної взаємодії й актуалізує проблему стабільності сім'ї й шлюбу [300-302].

Поява перекладів робіт Т. Парсонса й Р. Мертона, установлення особистих зв'язків між радянськими й американськими соціологами, установлення офіційних відносин між соціологічними асоціаціями двох країн – усе це сприяло сплеску експериментальних досліджень із застосуванням позитивістського варіанту побудови плану дослідження та парадигми структурно-функціонального аналізу. [114].

З початку 70-х рр. поступово формуються, а до кінця 80-х рр. ХХ ст. стають очевидними два напрями досліджень соціологічних проблем сім'ї. Одні автори прагнули максимально зберегти й зміцнити суспільно-функціональне розуміння сім'ї (О.І. Антонов [12]; О.Н. Дудченко [97], А.В. Митіль і співавтори [98]; М.Д. Шимін [290]); інші – акцентувати увагу на стабільності сім'ї й характеристиках внутрішньосімейної взаємодії, вони відстоювали самостійну цінність вивчення проблем сімейної спільності (М.Ю. Арутюнян [20]; С.І.Голод [77]; Т.О. Гурко; Г.О. Заїкіна [108]; Н.В. Малярова [169]).

На необхідність підходу до відтворення населення не тільки з біологічно-кількісного, але й із соціально-якісного боку вказували в 70-х роках А.Г. Харчев і М.С. Мацковський. Вони відзначали, що мета (і відповідно потреба) суспільства в цьому відтворенні – не просте заміщення певної кількості людських особин, які живуть у даній країні, а відтворення й нарощування ефективності суспільної життєдіяльності. Проблема якості відтворення населення, на їхню думку, повинна вирішуватися шляхом удосконалення процесу соціалізації дітей [272]. \Заїкін или Заикін ??\

Починаючи з 60-х років, відбувається сплеск досліджень, орієнтованих на аналіз жіночих проблем. Один із таких напрямів – сполучення виробничих і сімейних ролей жінок – також зароджується в межах соціології сім'ї й побуту.

А.Г. Харчев і С.І. Голод у рамках спільного радянсько-польського дослідження вивчали мотиви професійної діяльності працівниць низької й середньої кваліфікації, їхню задоволеність роботою й виконання ними сімейних ролей [240].

Н.М. Римашевська аналізує соціальну нерівність жінок у сфері праці, сім'ї й здоров'я [70, с. 25-40]. Н.К. Захарова, А.І. Посадська й Н.М.Римашевська формують принцип егалітарності (або рівності можливостей) на протипагу патріархальній концепції, що поширилася, на думку авторів, в епоху гласності серед представників соціальних наук. Спеціальна увага приділяється зайнятості матерів з малолітніми дітьми й багатодітних, а також жінок з обмеженою працездатністю [106]. \ Захарова О.Д. -111 \

Наприкінці 70-х – початку 80-х рр. соціологи, економісти філософи у своїх працях, присвячених зайнятості й соціальній ефективності праці жінок, значну увагу починають приділяти виконанню сімейних ролей [18; 167; 168; 174].

Автори зокрема констатують протиріччя між роботою жінок і виконанням материнської функції, підкреслюючи зростання вимог суспільства до якості їх виконання. Так, З.О. Янкова підкреслює: «На жаль, дослідження проблеми формування особистості жінки, як правило, обмежується тільки вивченням її професійних і соціально-політичних ролей. Сімейно-побутові ролі жінки кваліфікуються звичайно як пережиткові, що заважають цьому процесу й протиставляються іншим її ролям» [116, с. 32].

З кінця 60-х рр. зростає кількість досліджень на стику демографії й соціології, пізніше оформляється новий напрям – соціологія народжуваності, що приділяє багато уваги жіночим проблемам під кутом зору якісних і кількісних аспектів відтворення населення.

У середині 80-х у рамках соціології сім'ї було концептуально порушено питання про необхідність надання жінці вибору між професійною діяльністю (у тому числі за умов розширення можливостей неповної зайнятості) і присвятою себе родині, материнству. Це був відхід від марксистської ідеї економічної незалежності жінок і устояної в радянському суспільстві думки, що непрацююча жінка, навіть якщо вона мати, є «неробою» і неодмінно «сидить» дома. З цього приводу А.Г. Харчев підкреслював: «Найважливішою для долі країни й соціалізму формою творчої праці жінок є праця материнська» [271, с.33]

І.Г. Жирицька робить висновок, що для значної кількості жінок сімейні цінності мають пріоритетне значення, а робота поза домом є змушеною й не дозволяє реалізувати свої репродуктивні наміри. У той же час підкреслюється, що для жінок, орієнтованих на роботу, «повинні бути створені всі умови, що виключають необхідність змінювати улюблену професію або кидати роботу, відмовлятися від просування по службі заради дітей і домашнього господарства» [228, с. 43].

Значна увага в емпіричних дослідженнях приділяється аналізу ставеворольових уявлень. М.С. Мацковський пояснює зростання просімейних настроїв міцністю стереотипів як серед чоловіків, так і самих жінок. Вивченню

соціокультурних образів «жінка» - «чоловік», «працівник» - «робітниця» і «чоловік» - «дружина» (когортне дослідження) присвячено дослідження А.В.Митіль. Вона робить висновок про несумісність образу «сім'янина» з образом «працівника» серед жінок і чоловіків [224, с. 142].

Є.В. Фотєєва показує розбіжність уявлень чоловіків і жінок про «гарного чоловіка» за відносної їхньої погодженості стосовно «гарної дружини», що пояснюється повільною трансформацією чоловічої ролі в сім'ї [224, с. 113].

Г.О. Заїкіна виявляє більш значне слідування «подвійному стандарту» у сфері сексуальних стосунків, здійснене чоловіками, ніж жінками, робітниками, ніж інтелігенцією [107].

М.Ю. Арутюнян і О.М. Здравомислова за допомогою методів якісного аналізу вивчають образи сім'ї в контексті гендерної соціалізації в когорті підлітків [20; 114, с 61].

У 80-90-х роках був випущений ряд монографій і збірників статей, у яких широко розглядалися такі питання, як-от: формування особистості під впливом сімейних стосунків, репродуктивна поведінка в сучасній сім'ї, сім'я як фактор відтворення робочої сили, сім'я й відтворення соціальної структури в соціалістичному суспільстві, сімейне виховання й підготовка молоді до сімейного життя, проблеми формування сім'ї як малої соціальної групи й інституціонального становлення сучасних сімейно-шлюбних стосунків [227; 225; 223; 226; 245].

Так, М.С. Мацковський здійснив аналіз 3018 робіт із різних проблем шлюбу й сім'ї, виданих у СРСР за період з 1968 по 1983 рр. [173, с. 6-19, 111-113].

Тематична спрямованість публікацій, зведених у рубрики, у порядку зменшення частоти виглядає так: репродуктивна функція (сім'я й відтворення населення) – 9,9% робіт; виховання дітей шкільного віку – 8,9%; професійна й суспільна діяльність жінки й сім'ї – 6,9%; допомога сім'ї з боку суспільства – 3,9%; методичні проблеми дослідження сім'ї та побудова моделей – 3,8%. Виявилось, що більша частина робіт рубрики «Репродуктивна функція сім'ї» виконана або демографами, або на стикові демографії й соціології. Другу ж за наповненістю рубрику «Виховання дітей шкільного віку» виконали педагоги й подекуди психологи.

Орієнтація на акцентування іманентних закономірностей розвитку сім'ї концептуально була оформлена С.І. Голодом [77]. У 1984 р. вийшла його праця, присвячена аналізу основних напрямів еволюції сім'ї й процесу становлення її сучасної форми [79]. Розглядаючи шлюб як форму нової сімейної організації, автор вивчає питання, пов'язані із здійсненням репродуктивної функції сім'ї, і розглядає можливості впливу на норми дітності.

Концепція *історичних сімейних типів* С.І. Голода за індексом цитування посідає третє місце після ідей А.Г. Харчева й М.С. Мацковського [271] (публікації відповідної тематики в «Соціологічних дослідженнях» за 1986-1992 роки) [173]. \ **было -238** \

Зміст цієї концепції полягає в тому, що основна увага приділяється структурі й характеру інтрасімейних стосунків. При цьому враховується вплив

історичних тенденцій суспільного розвитку в цілому, з одного боку, та історичного розвитку індивідуальності – з другого. Аналізується сімейна життєдіяльність як така у своїй тотальності, що не виключає виділення провідних факторів-цінностей шлюбу, якими виступають адаптаційний синдром, інтимність і автономія. У рамках концепції обґрунтовано існування трьох основних ідеальних (модельних) типів сімейних стосунків, а саме: патріархального (традиційного), дітоцентристського (сучасного) і подружнього (постсучасного), що розповсюджені в різних пропорціях та з національно-культурними модуляціями в усіх суспільствах західноєвропейської культурної традиції. Принципово важлива особливість концепції С.І. Голода – допуск нею функціональних міркувань, а також відкритість до взаємодії з концептуальними побудовами суміжних дисциплін.

Підхід і висновки С.І. Голода були критиковані в демографічній і соціологічній літературі того часу.

1985 року В.В. Бойко опублікував монографію, у якій була зроблена спроба вивчення детермінації народжуваності в соціально-психологічному контексті. З цієї ж точки зору були піддані аналізу можливості різних заходів демографічної політики [43]. За редакцією Л.Л. Рибаківського в ці ж роки була випущена серія збірників під загальною назвою «Демографія: проблеми й перспективи», у яких розглядалися найбільш дискусійні методологічні й методичні питання демографічного й соціологічного дослідження населення [91; 94; 175].

На початку 90-х рр. відбувається розширення традиційної предметної сфери вивчення. С.І. Голод і І.С. Кон здійснюють спробу погодити біосоціальні проблеми статі й вивчають соціальні аспекти сексуальної поведінки [10; 76; 148]. У рамках соціології сім'ї й демографії об'єктом особливої уваги стають жінки, що виховують дітей без чоловіка [83; 104]. Аналізуються проблеми самотніх чоловіків і жінок «активного шлюбного віку» [281; 283]. Комплекс проблем взаємин чоловіків і жінок у шлюбі й після розлучення, а також праця жінок поза домом розглядаються на базі радянсько-американських досліджень [172; 229]. Соціостативним аспектам приділяється увага в дослідженнях, присвячених соціалізації й батьківству [84; 109].

С.І. Голод здійснює аналіз стереотипів мужності-жіночності – уявлень про необхідність участі чоловіків і жінок у професійній і освітній сферах, а також особливостей їхнього духовного життя, і робить висновок про «відхід наприкінці ХХ сторіччя від традиційних уявлень» [78, с. 199].

В етнокультурних дослідженнях вивчаються, зокрема, жіноча духовна культура, традиції та звичаї російського й іншого народів з точки зору особливостей соціостативних стосунків в історичній перспективі, стереотипів «чоловічого» і «жіночого» [251; 241].

У працях І.С. Кона багато уваги приділяється теоретичним аспектам соціології статі з урахуванням крос-культурного аналізу західних і російських історико-етнографічних даних у широкому аспекті соціально-культурних особливостей формування особистості [150].

На початку 90-х рр. у західному постмодернізмі оформилася нова методологія – культурологічна, яка передбачає аналіз не тільки сфери суспільної свідомості – культурних уявлень, стереотипів, а насамперед механізмів і джерел їхнього формування. Гендерний підхід у рамках культурології вперше застосовується О.О. Ворониною і Т.О. Клименковою. Вони відзначають, що для подолання системи устояних гендерних ролей «не можна обмежуватися тільки юридичними й соціально-економічними заходами. Сьогодні стало поза сумнівом те, що більш серйозної уваги заслуговує подолання дискримінації жінок і традиційної ідеології в галузі культури» [105, с. 15].

В аналізі соціальних проблем статі досить продуктивний біопсихосоціальний підхід. Його застосування ініціюється з боку біологів і антропологів і досліджується в деяких працях [57; 72].

На Заході вже існує стійкий біопсихосоціальний напрям вивчень. Досліджується складний вплив біологічного на соціальне й соціального на біологічне (наприклад, як позначається зміна функцій жінок і чоловіків у суспільстві на їх біологічних і психологічних особливостях, тих, які існували в умовах беззаперечного поділу праці).

В.О. Ядов, аналізуючи демографічну кризу 90-х років у пострадянських країнах, уважає, що депопуляція носить значною мірою штучний або стимульований характер (вплив на відтворювальні процеси реформ 90-х рр. і спроби регулювання демографічних процесів у 80-х рр.). Однак, зазначає він, визнання ролі кон'юнктурних факторів не повинне супроводжуватися їхньою абсолютизацією й ігноруванням фундаментальних, довгострокових тенденцій демографічного розвитку, зокрема факту завершення формування депопуляційного тренду народжуваності вже до початку 70-х рр. [242].

Наприкінці 90-х років спершу спостерігається явне домінування статистичних досліджень, проведення яких значно спростилося доступністю інформації. На її аналізі заснована велика кількість сучасних публікацій з демографічної проблематики [49; 102; 110; 111; 112].

В останні роки дослідженню особливостей структури репродуктивних установок, репродуктивної мотивації й репродуктивної поведінки різних демографічних груп населення присвячені праці О.Н. Безрукової, В.В. Бодрової, Л.В. Гаврилової, О.Г. Ісупової, Р.І. Зінурової, О.Б. Синельнікова, М.Н. Халкчева; дослідженню динаміки та факторів позашлюбної народжуваності – роботи М.Г. Юркевича та Г.В. Яковлевої, соціальним наслідкам позашлюбної народжуваності, оцінкам її суспільною думкою – дослідження О.Г. Вишневського, А.Г. Харчева, С.І. Голода, М.С. Мацковського, О.М. Демидова, А.О. Петракова; репродуктивним практикам молоді – праці Д.М. Дікової-Фаворської; соціогенним чинникам сталості молодих сімей – роботи В.Д. Баранової.

У той же час немає поглиблених соціологічних і психологічних досліджень змін репродуктивної поведінки населення під впливом, з одного боку, соціально-економічних і політичних реформ, а з другого, стрімкого розвитку допоміжних репродуктивних технологій.

3.4 Вивчення репродуктивної поведінки людини в рамках етології, соціобіології, генетичної психології

Етологія (англ. *ethology*; від грец. *ethos* – місце життя, спосіб життя) – наука про біологічні основи й закономірності поведінки тварин. Різноманітні форми поведінки розглядаються в етології з точки зору їх еволюційного значення, тобто їхньої функціональної цінності для природного відбору й збереження виду. Основне завдання етології – дати філогенетичне і фізіологічне пояснення функціональних взаємозв'язків між всіма факторами поведінки. На думку етологів, поведінка людини за всієї її унікальності зберігає в собі численні елементи поведінки тварин.

У 70-х роках ХХ століття виникла наука етологія людини як синтез етології, етнології, фізіології та психології. На початку 70-х років про необхідність розвитку етології людини стали говорити не лише етологи, але й психологи, психіатри, психоаналітики, антропологи, зоологи (І. Ейбл-Ейбесфельдт, Р. Хайнд, У.Макгрю, Д. Фріман, Е. Хесс, Дж. Боулбі, Н. Блертон-Джонс, П. Сміт, Д. Морріс). Так, 1967 року І. Ейбл-Ейбесфельдт, учень К.Лоренца, опублікував у книзі «Етологія – біологія поведінки» розділ, присвячений людині. 1977 року у ФРН була проведена Перша міжнародна етологічна конференція, а вже 1978 року було створене Міжнародне суспільство етології людини і 1979-го видана концептуальна праця «Етологія людини. Завдання й межі нової дисципліни» [267; 310; 332].

Етологію людини розвивали Н. Блертон-Джонс, У. Макгрю, М. фон Кранах, Дж. Боулбі, П. Екман, У.В. Фрізен, Е.Р. Соренсен, І. Ейбл-Ейбесфельдт, Р. Хайнд. Істотну роль у розвитку етології людини відіграли дослідження К.Лоренца.

У США склався особливий напрям у психологічній антропології, що орієнтується на теорію й методи етології (А. Бандура, Р. Мастерс, І. Альтман, Р.Хайнд, Н. Блертон-Джонс, П. Екман, Е. Бургіньон та ін.).

Сьогодні членами міжнародних етологічних організацій є антропологи, психологи, етнографи, приматологи й екологи (В. Айронс, Р. Бойд, Ф. де Ваал, Г. Вейсфельд, М. Вільсон, М. Далі, П. Екман, Е. Кешдан, Ч. Кроуфорд, Дж.Ланкастер, П. Лафрен'єр, У. Макгрю, К. Макдональд, Л. Маршант, Л.Мілей, П. Річардсон, Д. Сілк, Б. Фуллер). У Росії вивченням етології людини займаються М.Л.Бутовська, В.Р. Дольник, М.В. Добровольська, Є.М. Панов, А.І.Протопопов, Л.А. Файнберг) [95; 199; 350].

Методологічною базою етології людини є еволюційна біологія, загальна етологія, когнітивна й соціальна психологія, психолінгвістика, семіотика, культурна антропологія. Однак етологія людини не дублює цих дисциплін, а виробляє власний предмет дослідження. Незважаючи на вихідне скептичне ставлення до цієї галузі знання, сьогодні багато фахівців визнають за нею повне право на існування. Застосування в етології людини порівняльно-еволюційного підходу визначає її місце в системі наук про людину.

Прихильники етологічних концепцій розглядають поведінку людини як епіфеномен поведінки тварин. У своїх дослідженнях вони керуються імпліцитними твердженнями про те, що поведінка людини, власне, є аналогічною поведінці тварин, але видозмінена культурним впливом і більш складними когнітивними утвореннями. В основі етологічного аналізу (каузального, функціонального та філогенетичного) лежить цілісний поведінковий акт, що відбиває високий ступінь інтеграції процесів життєдіяльності й впливи факторів середовища.

Найважливішими темами етолого-антропологічних досліджень є співвідношення культурного й природного в людській поведінці, зміна поведінки в процесі соціалізації, ритуал і процеси ритуалізації, норма й патологія, територіальна поведінка людини, механізми й особливості невербальної комунікації в соціокультурних спільнотах, баланс самоти й спілкування в різних соціальних середовищах, культурні форми прояву агресивності, страху, любові й прихильності. Основний об'єкт дослідження – традиційні суспільства в порівнянні із сучасною індустріальною культурою. Важлива особливість такого підходу полягає у вивченні культури й людини в «природному» стані. Етологи основну увагу приділяють аналізу раннього дитинства («докультурного», на їхню думку) і культур мисливців та збирачів, широко використовуючи кіно- й відеозйомку. Етологія людини не тільки аналізує розвиток дитини від народження до дорослого стану в умовах різних культур, але й досліджує рух від попереднього (тваринного) способу функціонування до людського (культурного), від вищих тварин до дітей, а від них – до більш зрілих етносоціальних форм. Велика увага приділяється дослідженню ритуалів, які розуміються як комунікативні моделі поведінки, виразних рухів – атомарних складових ритуалів, культурній і філогенетичній адаптації, яким надається фундаментальне значення. Ретельний аналіз філогенетичних (уроджених) і культурних форм репродуктивної поведінки (сексуальної, шлюбної, материнської, батьківської) і відповідних ритуалів, а не декларація пріоритету того або іншого фактора – найважливіша особливість дослідження репродуктивної поведінки в етології людини. Можливості етології визначаються й тим, що її провідним методом є детальний опис цілісної поведінки індивіда, що дає матеріал для виявлення її тонкої структури й часової організації. Завдяки цьому етологія одержує доступ і до аналізу поведінки дорослих членів соціуму в комунікативних процесах. Є.М. Панов відзначає, що в цій царині етологія повинна ввійти в тісний контакт із соціальними науками – етнографією, етносеміотикою, соціальною психологією, оскільки існують великі труднощі в розмежуванні стереотипів уроджених і стереотипів, обумовлених культурною традицією [199].

Для раннього варіанту етології людини характерними є спроби автоматичного перенесення етологічних уявлень про інстинктивну поведінку тварин на людину. Найбільш відомою працею цього періоду є бестселер Д.Морріса «Гола мавпа». Д. Морріс порівнює спосіб життя й поведінки сучасної людини з тим, що приписує його мавпоподібному предкові. Типовий предок людини – істота рослиноїдна, проміскуїтетна, позбавлена розвиненої

територіальної поведінки, – на якійсь стадії своєї еволюції переходить на тваринне харчування й набуває основних біологічних характеристики хижого ссавця. Необхідність організації полювання на великих звірів змусила самців придушити взаємну агресивність і поєднатися в одностатеві групи, згуртувавшись на основі взаємодопомоги. Самки, зайняті вирощуванням потомства, повинні були залишатися в місцях постійного проживання певного замкнутого угруповання, що є також новим для хижого примата. Ідучи на полювання, самець має бути впевнений у тому, що його статева партнерка залишається вірною. Таким чином, природний добір привів примітивну голу мавпу від проміскуїтета до моногамії, яка і стала основною формою соціосексуальних стосунків у сучасної людини.

Загальну схему статевої поведінки людини Д. Морріс змальовує також у термінах традиційної етології. У статевої поведінці виділяє три характерні стадії: формування пари, предкопуляційну активність і копуляцію (порядок стадій зберігається не завжди). Стадія формування пари в людини, яка зазвичай називається залицянням, є надзвичайно тривалою в порівнянні з цим етапом в інших тварин. Як і в багатьох інших видів, стадія залицяння характеризується невпевненою, амбівалентною поведінкою, заснованою на конфлікті між страхом, агресивністю й сексуальністю. Нервозність і непевність повільно зменшуються у випадку демонстрації інтенсивних взаємних сексуальних сигналів. За схемою Д. Морріса, найважливішим моментом у становленні людини був розвиток на основі природного добору тенденції до підтримки тривалих моногамних зв'язків. Уся еволюція морфології й зовнішнього вигляду виду проходила для забезпечення цієї функції. Таким чином, людина стала видом з надзвичайною сексуальністю та з максимально вираженими її фізичними ознаками.

Як справедливо вказує Є.М. Панов, Д. Морріс помиляється й у вихідному пункті своїх побудов про еволюції статевої поведінки людини і її нібито очевидних наслідках: «Імовірно, моногамія зовсім не є «ознакою», генетично властивою людині й виробленою природним добром. Добре відомо, що досить істотна частина етнічних груп дотримується полігнії (до 80% за даними Б.Даніельссона). Вона донедавна була основною формою сім'ї в ісламському світі, котрого Д. Морріс, як видно, не зараховує до «головних культур». У ряді подібних культур моногамія є вимушеним станом, що викликаний низьким економічним статусом чоловіка. При полігнії взаємні ревності серед дружин - явище зовсім не обов'язкове, оскільки кожна сприймає іншу (або інших) як додаткові робочі руки, а не як статевого конкурента. У ряді культур практикується поліандрія, причому показано, що й у цьому випадку вона диктується не браком балансу в співвідношенні статей, а суто економічними причинами» [199, с. 37].

Є.М. Панов, аналізуючи роботи Д. Морріса й представників школи «консерваторів», очолювану І. Ейбл-Ейбесфельдом, відзначає, що в основі всіх цих прорахунків, які компрометують етологію людини, лежить недооцінка всіх розходжень між аналогією й гомологією. Терміни для опису поведінки тварин здебільшого були запозичені етологією з буденної мови й мови психології, які

налаштовані на опис поведінки людини. Однакові терміни можуть позначати зовсім різні явища, що і створює ілюзію можливої еволюційної наступності між такими явищами, як, наприклад, «ритуал», «шлюбні стосунки» у тварин і в людському суспільстві [199; 332].

На думку представника екологічної антропології С. Уошборна, методи етології не можуть бути застосовні до вивчення людини, а коли і застосовуються, то дають лише тривіальні результати.

Етологом Н. Блертоном-Джонсом ще 1976 року був запропонований варіант розвитку контактів етології з максимально можливим числом дисциплін, традиційно пов'язаних з темою індивідуального й соціального в людському суспільстві, – психологією розвитку, соціобіологією та екологічною антропологією [312]. Сьогодні можна спостерігати, що пропозиція вченого системно втілюється у життя.

У сучасній етології Є.М. Панов виділяє п'ять основних напрямів досліджень – аналіз експресивної поведінки, поведінки дитини, комунікації, соціальної поведінки та соціальної організації з реконструкціями еволюції поведінки на ранніх етапах антропогенезу, і вказує на умовність пропонованої класифікації обумовлену тим, що виділені категорії широко перекриваються. [199]

Дослідженню аспектів репродуктивної поведінки в етології присвячені як окремі роботи, так і розділи в рамках більш загальних публікацій. Основну увагу етологів привертає материнська, шлюбна та сексуальна поведінка. Основною проблемою етологічних досліджень в царині материнства є з'ясування ролі соціальних і біологічних факторів у генезі материнської поведінки на основі експериментального вивчення материнської поведінки у тварин. Етологи вважають, що соціальна поведінка матері має специфічні селективні й пускові механізми (морфологічні риси, запахи, рухи й пози дитини).

Етологічні дослідження материнства проводяться за кількома напрямками: ізоляційні експерименти, крос-культурні етологічні дослідження, філогенетичні дослідження.

Предметом дослідження в ізоляційних експериментах є батьківська поведінка тварин, що виростили в ізоляції від батьків і позбавлені можливості навчитися догляду за дитинчатами. Так, Г. Харлоу в експерименті з макаками виявив, що мавпи, вирощені в ізоляції, були неуспішними матерями – виживаність дітей у них була статистично нижчою. Також було встановлено, що самці, вирощені в ізоляції від однолітків як з матір'ю, так і без неї, виявляються не здатними до нормальної копулятивної поведінки і це не піддається корекції надалі. Не маючи можливості грати з однолітками, дитинча не може вчасно оволодіти основними прийомами копулятивних технік. [342].

Дослідження Дж. Мітчелла і Г. Харлоу показало, що взаємодія тварин, які виростили в ізоляції, з іншими мавпами поліпшила взаємодію цих тварин з власними дітьми. На основі цих експериментів були зроблені висновки про те, що на материнську поведінку може впливати соціальний досвід, тобто материнська поведінка є формою соціальної експресії. Ізоляційні експерименти

показують, що материнська поведінка може бути вродженою або набутою залежно від виду. У тварин, близьких до людини, значну роль грає наущіння.

Цікавими є етологічні дослідження комунікативного процесу між матір'ю й дитиною. Виявлені міжстатеві відмінності у поведінці дітей – це переважання різних форм експресивної поведінки, ступінь орієнтації на матір; кількісні розходження в структурі взаємодії матерів з їхніми дітьми різної статі. Дж.Крук вважає, що мати, припиняючи або заохочуючи ті або інші дії дитини, тим самим уже з від початку життя дитинчати сприяє (неусвідомлено) формуванню пов'язаних із статтю особливостей поведінки, які диктуються культурними нормами. Дослідження такого роду є важливими для розуміння становлення репродуктивної поведінки в онтогенезі людини.

Вивченню внутрішньовидової розмаїтості батьківської поведінки присвячені крос-культурні етологічні дослідження. Дослідження, проведені на різних видах тварин, показали, що материнська поведінка може бути дуже гнучкою. Також підкреслюється, що еволюція створила певний набір різних передумов материнства [318; 319; 346; 364]. [321; 322; 352; 373]

Експерименти на тваринах показали, що в певних випадках турботу про дитинчат здійснюють не тільки їхні біологічні матері, але й інші дорослі члени популяції. Ці висновки були покладені в основу досліджень поведінки праматерів у тварин і людей. Більше того, введення певних гормонів здатне ініціювати догляд за дитинчам навіть у самців.

Філогенетичні дослідження ґрунтуються на положенні про те, що принципи еволюції можуть бути застосовані до вивчення поведінки. Н.Тінберген вважає, що можна простежити еволюційну зміну батьківської і материнської поведінки за умови порівняння між близькими видами або між приматами й видами, генетично відмінними від них, але з подібними способами організації життєдіяльності [366].

Це положення етологів неодноразово зазнавало критики. Опоненти наголошують на тому, що, по-перше, не зрозуміло, чи дійсно можна простежити еволюцію батьківської поведінки при тому розмаїтті факторів, які на неї впливають, по-друге, подібність або розходження поведінки тваринних різних видів ссавців не з'ясовані, а по-третє, не відомо, які форми батьківської поведінки є історично більш давніми й на якій підставі вибудовувати еволюційну ієрархію цих форм.

Етологи Р. Данбар, Ф. Де Ваал, І. Ейбл-Ейбесфельдт, К. Граммер, Д. Басс, М. Далі, М. Вільсон та інші наводять у своїх працях переконливі докази того, що біологічні складові статі відігравали істотну роль у формуванні гендерних розходжень у процесі еволюції людини і продовжують впливати на гендерні феномени (у тому числі на сексуальну й репродуктивну поведінку) у сучасному суспільстві [313; 322; 325; 376].

Так, К. Граммер опрацьовував серії фотографічних портретів жінок і чоловіків за допомогою комп'ютерної програми, щоб одержати усереднені портрети жінки та чоловіка. Одержані портрети демонструвалися піддослідним разом з іншими фото. Віртуальна жінка виявилася статистично більш привабливою, ніж будь-яка інша із цієї вибірки. Віртуального чоловіка не

обрали як привабливого, на відміну від чоловіків з ознаками суспільної переваги: показні брови, ніс, підборіддя, шия і т.п. К. Граммер робить висновок, що в жінки найбільш привабливими для осіб протилежної статі є риси усереднені, гармонійні, що передбачає здорове потомство, а в чоловіків – риси, що засвідчують високий соціальний статус, який є для жінки запорукою доступу потомства до ресурсів.

Д. Роуланд експериментально створив дослідний екземпляр «гіпержінки». Він схожий на жінку з дитячими рисами, яка вимагає захисту. Це модель особи з маленьким носом, великими очима й короткою відстанню між очима й підборіддям. Високі брови, трохи впалі щоки й великуватий рот. Відповідно до думки інших учених, ідеальна жінка – це жінка віком 25 років, коли рівень естрогену на найвищому рівні, форма грудей найбільш наповнена, губи наповнені.

З позиції соціально-історичного детермінізму етологів критикував В.Холлічер. На багатому історико-антропологічному матеріалі він переконливо довів, що отожднення процесів функціонування тваринного світу й людського суспільства веде до применшення ролі не тільки соціальних факторів, але й практично всіх інших утворень, які властиві людині як суспільній істоті [196].

У пострадянських країнах потужна школа етології існує лише в Росії. У рамках системного підходу в етології людини (М.Л. Бутовська, Є.М. Панов та ін.) поведінка визначається як система взаємозалежних компонентів, яка забезпечує інтегровану оптимальну відповідь організму при взаємодії із середовищем; це процес, що відбувається в певному проміжку часу. Компонентами системи виступають «зовнішні» рухові реакції організму, які виникають у відповідь на зміну навколишнього середовища. Центральною властивістю системи поведінки є впорядкована взаємодія її компонентів для досягнення кінцевої мети. Взаємозв'язок забезпечується за допомогою ланцюгів переходів між елементами й може розглядатися як специфічний етологічний механізм функціонування цієї системи. Об'єктом досліджень є як інстинктивні форми поведінки, так і ті, які пов'язані із тривалим процесом навчання (соціальні традиції, орудійна діяльність, неритуальні форми комунікації). Семіотичного трактування етологічних проблем дотримується Є.М. Панов. Він вважає, що етологія людини орієнтована передовсім на вивчення філогенезу, онтогенезу, культурної обумовленості й соціальних функцій експресивної поведінки та невербальних комунікацій [199].

М.Л. Бутовська стверджує, що етологія людини є поведінковою антропологією – наукою, що вивчає взаємодію біологічного й соціального в поведінці людини [55; 56; 95; 114; 298].

Ю.М. Плюссін розвиває гіпотезу про «інваріантні структури стосунків» або «біосоціальний архетип», який опосередковує індивідуальні стосунки (як у тварин, так і в людей). Біосоціальний архетип ґрунтується на опозиції домінування – підпорядкування [206].

О.Г. Козинцев в еволюційному контексті аналізує лицьову міміку, посмішку та сміх і їх вплив на сексуальну привабливість людини [141].

У монографії Д. Фрідмена «Соціобіологія людини: цілісний підхід» (1979) міститься опис десятків соціобіологічних досліджень, проведених з 1968 по 1977 рр. Терміни «етологічний» і «соціобіологічний» уживаються Д.Фрідменом як синонімічні, а в розвідці йдеться про форми поведінки, що мають виразне біологічне підґрунтя [335].

Більшість сучасних етологів указують на необхідність чіткого поділу етологічних і соціобіологічних досліджень, адже на відміну від етології – дисципліни описової, заснованої на польових спостереженнях і експерименті, соціобіологія базується на суто дедуктивних побудовах, схожих на ранні етологічні концепції (теорію інстинкту) і часто послуговується експериментальними даними етології й ряду інших дисциплін (у багатьох випадках неадекватно) для виправдання своїх формальних викладень. Наприклад, Ч. Ламсен і Е. Вільсон [349] не тільки не відмежовуються від уявлень Д. Морріса, але, навпаки, називають «Голу мавпу» однією з книг, що вперше проголосила ідеї, споріднені соціобіології.

Соціобіологія (сучасні версії цієї науки «еволюційна психологія» або «поведінкова екологія») – науковий напрям, що вивчає біологічні основи соціальної поведінки й соціальної організації у тварин і людини на базі теоретичних уявлень і методів популяційної біології (екології й генетики популяцій) і синтетичної теорії еволюції (сучасного дарвінізму). Винятком є окремі культурні антропологі, що довели на власних матеріалах можливість застосування соціобіологічних підходів до пояснення ряду соціальних інститутів людини. Засновник – американський біолог Е. Уїлсон. Соціобіологія вивчає біологічні функції поведінки й соціальної організації з погляду генетичної пристосованості. У синтетичній теорії еволюції під пристосованістю розуміється здатність особини створювати потомство й тим самим передавати йому свої гени.

Основна парадигма соціобіології – уявлення про сумарну пристосованість і диференціальний репродуктивний успіх як основу природного добору [365]. Соціобіологія базувалася на ідеї адаптивності поведінки. Так, Д. Басс зазначає, що лише порівняно недавно соціобіологі визнали помилковість подібного роду тверджень. [313].

Особливу увагу соціобіологія приділяє вивченню сім'ї як універсального соціального інституту й стосунків дітей із родителями. Біосоціальний підхід розглядає і біологічний субстрат і соціальне оточення як детермінанти поведінкових патернів і визначає подібності й відмінності патернів батьківської поведінки людини від патернів тварин.[72]

Основні концепції соціобіології – концепція «еґоїстичного гена» та теорія «родительського внеску».

Концепція «*еґоїстичного гена*» базується на уявленні про те, що кожен ген прагне до максимального еволюційного виграшу. Відповідно еволюційна «успішність» того або іншого гена визначається числом його репродукцій у популяції. Ген немовби «прагне» до збільшення в популяції носіїв цього гена. «Інтерес» гена проявляється в зацікавленості окремого індивідуума в забезпеченні успішності своїх нащадків. У відповідності з концепцією

«еґоїстичного гена» до батьків однаково близькі їхні діти і їхні повні сиблінґи. Є дві оптимальні стратегії, що забезпечують максимальне поширення гена в популяції: або в індивіда дуже велика кількість нащадків, або нащадків мало, але індивід про них піклується якнайкраще, тим самим підвищуючи їхню виживаність. Поведінка, обумовлена генетичними механізмами, розглядається соціобіологами як несвідома. Відповідно материнська поведінка, як біологічно детермінована, є незмінною, а материнство – це генетично детермінована стратегія поведінки, метою якої є максимальне поширення гена в популяції. Теорія «еґоїстичного гена» не є доведеною.

Теорія «родительського внеску» є однією з найбільш деталізованих соціобіологічних концепцій, вона була розроблена в рамках крос-видових і крос-часових досліджень. Ця теорія виникла на основі еволюційного підходу в результаті етолого-біологічних досліджень і екстрапольована на людину. Більшість досліджень у рамках теорії проводяться на тваринах, але існують праці, присвячені суто людській специфіці цього феномена.

Поняття родительського внеску здобуло чітку дефініцію в дослідженні Р.Л.Тріверса «Родительський внесок і статевий відбір». Він визначає батьківський внесок як «будь-яке вкладення родителя в індивідуального нащадка, що збільшує шанси нащадка на виживання ціною здатності родителя здійснювати вкладення в інших нащадків» [371, с.139].

Дж. Альтманн визначає родительський внесок як «співвідношення або різницю між вигодою (для потомства) і витратами (для родителя), що є відносною змінною та впливає на еволюцію тих і інших» [306, с. 16].

Родительський внесок включає метаболічний внесок у статеві клітини та будь-яку діяльність родителя, що йде на користь потомству (годівля, охорона, навчання). Саме ці внески пояснюють той факт, що родителі не залишають потомства, оскільки в цьому випадку значно програють, тобто програш у вигляді репродуктивного неуспіху перевищує витрати на виховання потомства. Родительський внесок розглядається як фактор, що підвищує виживаність виду, при цьому сьогоднішні «витрати» (на вирощування потомства) стають виграшем у майбутньому (репродуктивним успіхом виду).

Розмір репродуктивного внеску в окремого нащадка оцінюється через його негативний вплив на здатність родителя «вкладати» в інших, тобто збільшення «вкладів» в одну дитину зменшує «внески» в інших дітей.

На думку Р.Л. Тріверса, відносний репродуктивний внесок особин різної статі є змінною, що контролює статевий відбір. Змагання за партнера притаманне представникам тієї статі, чий відносний репродуктивний внесок є меншим. Стать із більшим репродуктивним внеском є для іншої статі обмежуючим фактором. Наприклад, якщо для виду характерний більший репродуктивний внесок самок, то для самців буде характерна конкуренція за самок. Представник будь-якої статі певним чином може обмежувати свої внески будь-якого часу. При цьому в будь-який момент часу індивід, чий сукупний внесок менший, ніж внесок партнера, теоретично зазнає спокуси покинути партнера, тому що його програш у цьому випадку зменшується [369; 370].

Р. Докінз і Т. Карлайл, на відміну від Р.Л. Тріверса, вважають, що родителі не залишають дитини, тому що народження й виховання нової дитини вимагають значно більше зусиль. Тобто варто піклуватися про дитину, у яку вже багато було вкладено, тому що «вкладень» у майбутньому треба буде менше. Така дитина може вирости швидше та здійснювати внески в нових дітей. [323].

Ще одна гіпотеза соціобіологів – гіпотеза Трайверса-Вілларда – припущення про диференційовані батьківські стратегії. Ця гіпотеза полягає у розрізненні «інвестиційних» стратегій батьківської поведінки, що залежать від статі дитини й соціального статусу батьків: високостатусні батьки інвестують «капітал» у синів, у той час як низькостатусні більше «вкладають» у дочок. Залежність пояснюється тим, що репродуктивний успіх чоловіків пов'язаний з їхнім статусом. У полігінійних суспільствах це проявляється, наприклад, у тому, що високостатусні чоловіки мають більш високі шанси мати кількох жінок (і відповідно мати більше потомства), у той же час у низькостатусних чоловіків може не бути ні однієї дружини й жодного нащадка. Для репродуктивного успіху жінки не характерний настільки виражений зв'язок з її соціальним станом. Таким чином, можна припустити, що високостатусні чоловіки у порівнянні, наприклад, з рідними сестрами матимуть у середньому більшу кількість нащадків. У той же час жінки низького статусу будуть мати більший репродуктивний успіх, ніж їхні брати. Якщо припустити, що статус батьків корелює із соціальним станом їхніх дітей, то високостатусні батьки, що мають синів, у середньому будуть мати більше онуків, ніж люди того ж соціального стану, що виховують дочок. З іншого боку, батьки низького статусу будуть мати більше онуків у тому випадку, якщо їхні діти – дочки, а не сини. Ці тенденції фіксуються не тільки в традиційних культурах, але й у сучасних суспільствах, оскільки подібного роду еволюційно сформовані схильності діють, формуючи людські почуття, а не через усвідомлення людиною їхньої логіки.

Гіпотеза Трайверса і Вілларда перевірена на деяких видах популяцій (мишах, мавпах і оленях). Т. Клаттон-Брок і С. Елбон досліджували різницю батьківського внеску в потомство різної статі, але не змогли зробити однозначний висновок про наявність якоїсь закономірності [370].

Д. Фріз і Б. Пауелл перевіряли її на базі двох загальнонаціональних вибірок американських підлітків і їхніх батьків (величина вибірки 21188 осіб). «Батьківський внесок» вимірювався за п'ятьма змінними, що включали економічний, соціальний, культурний і психологічний виміри. Статус сім'ї визначався показниками доходу й освітнього рівня батьків. Автори не встановили статистично значущих залежностей між статусом сім'ї та батьківськими внесками в сина або дочку. Щодо цього Д. Фріз і Б. Пауелл визначили, що такий результат є наслідком нетиповості США як генерального об'єкта. На їхню думку, ця країна відрізняється як від традиційних суспільств, так і від більшості сучасних країн. Так чи інакше йдеться про «ослаблення взаємозв'язку між статусом і репродуктивним успіхом» [336].

Д. Фріз і Б. Пауелл уважають, що розробка гіпотези Трайверса-Вілларда може стимулювати діалог між соціологами й соціобіологами.

П. Левайн і М. Уайт запропонували формулу оптимальної стратегії батьківського внеску для людського суспільства. На їхню думку, ця стратегія є функцією: очікуваних батьками витрат і вкладень у кожну дитину протягом життя; засобів, доступних для збільшення співвідношення витрат і доходів протягом життя відповідно до точки зору батьків [341; 342].

Дж. Ланкастер і Ч. Ланкастер досліджують зміну стратегій батьківського внеску в історичному аспекті. На їхню думку, ключовим фактором, що визначає стратегію батьківського внеску, є відношення суспільства до природних ресурсів. Відповідно до цього вони виділяють два типи сімей за притаманними кожному з них особливостями батьківського внеску. Для сімей із «низькою концентрацією» характерне уявлення, що ресурси, необхідні для репродукції й виживання, є достатніми й необмеженими й відповідно всі дорослі члени суспільства можуть одержати до них доступ. Батькам потрібно тільки виростити дітей здоровими і навченими навичок спілкування й виживання в цьому суспільстві.

Інший тип сім'ї – з «високою концентрацією», у якій усвідомлюють обмеженість ресурсів, співвідношення між незначною кількістю ресурсів і кількістю членів суспільства, яке безперервно збільшується. Перед батьками стоїть завдання гарантувати дитині доступ до обмежених ресурсів, що може бути здійснено двома шляхами: передачею спадщини та навчанням, освітою дитини. Для цього типу сімей характерними є маніпуляції батьківським внеском серед сиблінгів.

Отже, теорія батьківського внеску розглядає поведінку батьків як кредит, що дається дітям задля подальшого існування виду. Материнська поведінка є до певної міри балансом між поточними «витратами» конкретних батьків і глобальним майбутнім «виграшем» у вигляді існування виду в просторі й часі. У контексті суспільства материнська поведінка стає культурним феноменом, тепер уже обумовлюючи успішну соціалізацію нащадків у конкретних соціальних умовах. Людська, особистісна специфіка материнства та батьківства в теорії батьківського внеску ніяк не відбита, адже вони містять комплекс установок і цінностей, емоційно-почуттєву сторону, особистісні особливості й багато чого іншого, а їх детермінантами виступають як біологічні, так і соціальні фактори.

Отже, можна зробити висновок, що дані етологічних досліджень дозволяють виявити універсальні риси материнської поведінки, біологічний субстрат материнства як соціального утворення, значення ранніх стадій онтогенезу для формування правильних репродуктивних технік, роль анатомо-фізіологічних та гуморальних особливостей у виборі репродуктивного партнера тощо, але вони досить суперечливі й безсистемні, що утрудняє їхнє використання для психологічного дослідження репродуктивної поведінки особистості.

Узагальнюючи етологічні та соціобіологічні напрацювання в проблематиці репродуктивної поведінки, можемо бачити, що залежно від

характеру досліджень по-різному вирішується питання про співвідношення соціального й біологічного в репродуктивній поведінці людини. В експериментально не підтверджених напрямках досліджень (концепція «егоїстичного гена», філогенетичні дослідження) репродуктивна поведінка людини вважається незмінним, генетично детермінованим феноменом, натомість в експериментально підтверджених дослідженнях найчастіше робиться висновок, що, незважаючи на існування базових біологічних передумов репродуктивної поведінки, вирішальну роль мають соціальні фактори.

У підсумку можна стверджувати, що етологія та соціобіологія розкривають багато фундаментальних передумов, детермінант і компонентів репродуктивної поведінки. Однак, оскільки репродуктивна поведінка не зводиться до біологічної репродукції, вона не може бути пояснена в рамках біосоціального підходу.

3.5. Психологічні дослідження репродуктивної поведінки особистості

Як зазначалося у попередніх розділах, репродуктивна поведінка особистості не ставала предметом вивчення у психології, однак у різних галузях психології існує стабільна традиція вивчення окремих феноменів, що входять до структури репродуктивної поведінки або з нею пов'язані.

Психологічний підхід розглядає репродуктивну поведінку людини в контексті феномена родительства.

У сучасній психологічній науці досить широко поширилося вивчення материнства (Е. Бадінтер, М. Мід, Р.В. Овчарова, Т.В. Рябова, Н.Л.Пушкарьова, Т.В. Скрицька, С.Г. Фатіхова, Г.Г. Філіппова, О.В. Шамаріна й ін.) і батьківства (Т.Б. Беляєва, Ю.В. Євсенкова, О.В. Кричевська, І. Кон та ін.) як окремих явищ. В останні роки набирає силу тенденція цілісного підходу до вивчення батьківства й материнства в рамках психології й соціології родительства. Це праці Н.В. Богачової, О.В. Глездєнкової, А.В. Гумницької, С.Ю. Дев'ятих, М.О.Єрмихіної, Н.П. Мальтинникової, Е.А. Нестерова, Р.В. Овчарової, О.Г.Смирнової. При цьому батьківство й материнство як складові родительства розуміються як феномени, що мають індивідуальну, гендерну й соціальну обумовленість.

Психолого-педагогічні аспекти вагітності на ранніх етапах становлення материнства з метою оптимізації дідичних стосунків у системі «мати-дитя» вивчаються у працях Н.А. Гітельсон, Т.В. Коваленко, Г.Г. Філіппової; М.О.Чичеріна. Особлива увага приділяється проблемам девіантного материнства в дослідженнях В.І Брутмана, А.Я. Варги, І.Ю Хамітова, Р.Ж.Мухамедрахімова, С.Н. Єніколопова.

Систематизуємо основні підходи та напрями дослідження в психології відповідно до дослідження різних параметрів та аспектів репродуктивної поведінки особистості.

Таблиця 3.2.

Галузі психології, що займаються проблемами
родительства й раннього розвитку дитини

Галузь психології	Об'єкт	Предмет
Сімейна психологія	Сім'я як система і її підсистеми: подружжя, батьківська, сиблінгова	Психологія сімейних стосунків
Психологія родительства:	діади - система «мати-дитина»; система «батько-дитина», триада - «мати-дитина-батько»	Родительство
- психологія материнства	система «мати-дитина»	Материнство
- психологія батьківства	система «батько-дитина»	Батьківство
- психологія прародительства	системи «прародитель - дитина», «прародитель - батько», «прародитель - дитина»	Прародительство
- психологія міжродительських стосунків	«родитель-родитель», «родитель-прародитель», «прародитель-прародитель»	Міжособистісні стосунки
Вікова психологія	Закономірності розвитку й формування особистості	Вікова динаміка психіки людини, онтогенез психічних процесів і психологічних якостей особистості (механізми, чинники, стадії)
- пренатальна психологія - перинатальна психологія	Психіка дитини на стадіях від запліднення до новонародженості	Розвиток психіки дитини (механізми, чинники, стадії)
Медична психологія	Вагітність, пологи та післяпологовий період	Психологічні аспекти: вагітність, пологи та післяпологовий період
Психосоматика	Психосоматичні розлади	Взаємозв'язок психічних і соматичних механізмів життєдіяльності; форми соматизації психологічних проблем
Психотерапія	Психологічні проблеми, неврози, межові психічні стани, психічна патологія, психосоматичні проблеми	Технології, методи та методики корекції психологічних і психосоматичних проблем, психічних порушень психотерапевтичними засобами

Психологія сім'ї – розділ психології, що вивчає еволюцію й сутність шлюбно-сімейних відносин, особливості їхнього виникнення, становлення, стабілізації й розпаду, описує характеристики сім'ї та шлюбу в історичному, соціально-психологічному й індивідуально-психологічному контекстах; розглядає емоційну й функціональну специфіку стосунків членів сім'ї один з одним [293]. Базується на теоретичних положеннях загальної психології, психології особистості; психології розвитку; педагогічної психології; соціальної психології.

Предметом систематичного дослідження психологів шлюб і сім'я стали з 1960-1970-х років (у цей же період підвищується й інтерес соціологів до цих проблем). Перші дослідження присвячені в основному профілактиці психічних захворювань або недолікам сімейного виховання. Пізніше в поле зору сімейної психології потрапляють історія й еволюція форм шлюбу, готовність молоді до створення сім'ї, життєвий цикл сім'ї, взаємини між подружжям, взаємини батьків і дітей, відносини сім'ї та суспільства, сексуальні стосунки в сім'ї.

Мета – діагностика й корекція психологічних проблем, що є причиною й наслідком порушень сімейних стосунків.

Завдання дослідження:

- теоретичне вивчення розвитку особистості в сім'ї, порушення міжособистісних відносин у сім'ї, сімейних криз, психосоматичних проблем, пов'язаних із сімейними стосунками; особливості психічного розвитку дитини в сім'ї;

- діагностика й корекція сімейних стосунків, особистісних і міжособистісних проблем, порушень психічного й фізичного здоров'я, пов'язаних із сімейними стосунками; розробка методів психотерапевтичної допомоги сім'ї;

- оптимізація психічного й фізичного стану кожного члена сім'ї, оптимізація сімейної ситуації й психологічного клімату в сім'ї; подолання сімейних криз і вирішення сімейних конфліктів;

- розроблення методів і засобів діагностики, профілактики, корекції та психотерапії сімейних проблем, пов'язаних із фізичним і психічним (у тому числі й репродуктивним) здоров'ям.

Теоретичний аналіз праць, присвячених психологічним проблемам сім'ї, дозволяє виділити кілька напрямів: еволюціонізм, біологізм, функціоналізм, емпіризм і сцієнтизм.

Відповідно до *еволюціонізму* сімейні стосунки розвиваються в прогресивному напрямку: від нижчих форм до вищих, при цьому підкреслюється їхня соціальна обумовленість, історична зумовленість і характерність у сімейній життєдіяльності й системі споріднення.

Біологічний (етологічний) підхід заперечує проміскуїтет як споконвічну форму шлюбних відносин. У рамках етологічного підходу встановлено, що моногамія не досконала з погляду природного добору. Людина вийшла з-під дії природного добору тому, що головною умовою успіху стала не генетично передана інформація, а прижиттєво набуті передані знання, необхідність у соціалізації.

Функціональний підхід розглядає сім'ю як стабільний елемент суспільства, тісно пов'язаний своїми функціями із суспільством. Сімейні стосунки є похідними від способу життя сім'ї й сімейного устрою, зумовлені соціокультурними функціями сім'ї й будуються на системі соціокультурних ролей, обумовлених шлюбом, спорідненням і родителством. Прихильники функціоналізму підкреслюють: якщо суспільство хоче вижити, воно повинне забезпечити виконання певних завдань або функцій першорядної важливості. Їх не можна пускати на самоплив, тому що виникне ризик дезінтеграції суспільства. Функціоналісти виділяють ряд постійних функцій, властивих сім'ї: продовження роду; соціалізація; турбота, захист і емоційна підтримка; надання статусу; регулювання сексуальної поведінки. Функціоналізм зосереджує увагу на потребах групового життя й на тих структурних утвореннях, за допомогою яких відбувається задоволення таких потреб.

Емпіричний підхід. Відповідно до емпіризму сім'я розглядається як мала соціальна група, що має свою історію виникнення, функціонування й розпаду. Сімейні стосунки будуються на емоційній близькості її членів, на їхніх потребах і потягах. Нестабільний характер сучасних шлюбно-сімейних відносин обумовлений індустріалізацією й урбанізацією.

Прихильники *сцієнтистського* підходу (сцієнтизм – знання, наука; абсолютизація ролі науки в системі культури, у духовному житті суспільства) сімейні стосунки розглядають у взаємозв'язку особистості й суспільства. Міжособистісні стосунки, «Я» й «Інший», значущий характер близьких стосунків, сім'я як «єдність взаємодіючих особистостей» – усе це ключові моменти теорій сцієнтистської соціально-психологічної спрямованості.

Традиційно виділяють два напрями вивчення сім'ї: сім'я як мала група та сім'я як система.

Сім'я як мала група представлена в працях М. Земської, В.П. Меншутіна, Є.В. Криченко, В.О. Терехіна. У цих дослідженнях сім'я розглядається як соціально-культурна спільнота, заснована на тотожності цінностей та схожості життєвих позицій чоловіка й жінки у взаєминах зі світом.

К.В. Антонюк, Ю.С. Альошина, Л.Я. Гозман, С. Кратохвіл, О.С.Сермягіна намагаються відійти від пошуку провідної діяльності сім'ї задля дослідження її як системи життєдіяльності [16; 75].

Із застосуванням системної методології С. Мінухін розробляє структурну теорію сім'ї та сімейної психотерапії, вводить поняття субсистем і меж сім'ї, що дозволяє чіткіше визначити її внутрішні й зовнішні зв'язки. [178]. С.Мінухін виділяє субсистеми – подружжя пара, родителі, діти (сиблінги).

В. Сатир представляє сім'ю як систему закриту, ізольовану від зовнішніх впливів, у якій жорстко зафіксовані всі сімейні ролі й жорстко визначені способи реагування на внутрішні й зовнішні зміни [221]. Навпаки, Д. Фрімен уважає закритими лише обмежену кількість сімей, що мають низький внутрішній потенціал, не здатних до самостійного вирішення проблем [267].

В.Е. Ключко стверджує, що ускладнення системної організації буття чоловіка й жінки відбувається в процесі взаємодії, яка характеризується двома

основними взаємозалежними, але протилежно спрямованими механізмами – *персоналізацією та персоніфікацією* [136].

Українські науковці, досліджуючи соціально-психологічну проблематику сім'ї, розробляють різноманітні напрями й досліджують специфічні проблеми: сімейна комунікація, сімейні конфлікти (М.І. Пірен [204]), психологічне консультування сім'ї (О.Л. Вознесенська, З.Г. Кісарчук [209]); подружні взаємини; стилі сімейного виховання, розвиток дитини раннього віку в сім'ї (О.Л. Вознесенська, О.Є. Голубева [210]); психологічні особливості багатопоколінні сім'ї (Т.М. Яблонська [303]); вплив рольових очікувань на особливості сімейного спілкування та загальну задоволеність шлюбними стосунками (Н.Є. Хлопоніна [276]); психологічні особливості перебігу сімейної кризи в молодого подружжя (Р.П. Федоренко [261]); вплив рівня домагань у подружжі на сімейні стосунки (О.С. Язвінська [304]); психологічні особливості сімейних стосунків сексуально дезадаптованих подружніх пар (І.Л. Леванова [163]); вплив стилів сімейного виховання на психологічні особливості емоційності підлітків (І.Г. Кошлань [156]); сиблінгова взаємодія (І.А. Дідук [???]).

Сьогодні в питаннях дослідження сім'ї (як у соціології, так і в психології) чітко простежуються два дослідницькі підходи – кризовий та еволюційний, які базуються на різних методологічних підходах, дослідницькому інструментарії і прогностичних сценаріях.

Еволюційна парадигма виходить з того, що на уламках традиціоналістської (патріархальної) моделі сім'ї виникають нові альтернативні структури; *кризова* ж констатує патологічний стан сучасної сім'ї й закликає до попередження можливого зникнення сімейного способу життя, необхідності зміцнення сімейних основ.

Серед українських і російських фахівців превалює кризова парадигма. Зміни в шлюбно-сімейній сфері розглядаються ними як вираження глобальної кризи сімейного способу життя. При цьому негативні явища, пов'язані з невиконанням основних функцій сім'ї, інтерпретуються як вираження не тільки інституту сім'ї, але й кризи всього суспільства.

Серед західних учених переважає парадигма *модернізації*, у рамках якої всі негативні зміни сучасної сім'ї розглядаються як тимчасові на тлі її позитивного розвитку, а суспільство еволюціонує в напрямку загального благополуччя. Розмаїття сучасних форм сім'ї трактується як своєчасна реакція на зміни соціального середовища.

Ми вважаємо, що зміни в організації форм сім'ї та реалізації репродуктивної поведінки не є кризовими, а відповідають тенденціям розвитку суспільства і людства.

Психологія родительства – розділ психології, спрямований на вивчення родительства як психологічного явища; це новий напрям у науці, що має міждисциплінарну спрямованість і характеризується системністю підходу.

Базується на теоретичних положеннях загальної психології та психології особистості, психології розвитку, соціальної психології, клінічній психології.

Мета – оптимізація батьківської сфери жінки й чоловіка.

Основні завдання:

- вивчення сфери батьківства, його структури, змісту, розвитку в онтогенезі, соціогенезі; культурних особливостей, відхилень, методів і засобів оптимізації й корекції;

- діагностика змісту й онтогенезу батьківської сфери; виявлення зв'язку особливостей батьківської сфери з різними типами стосунків у сім'ї (подружніми, дитина-батьків, дитина-прабатьків, батьків-прабатьків, дитина-дитина);

- психологічна допомога для вирішення проблем батьківства; вирішення дідичних проблем батьків;

- оптимізація відносин людини зі світом, самим собою й відносинами в сім'ї.

Батьківство є базовим життєвим призначенням і значущою соціально-психологічною функцією кожної людини. Характер батьківства впливає на якість потомства та забезпечує задоволеність індивіда якістю життя. Майбутнє суспільства – це сьогоднішній стан батьківства. З одного боку, усвідомлене виконання батьківської ролі визначає стан суспільства, інституту сім'ї й психологічне здоров'я наступних поколінь, а з іншого боку – відіграє значну роль у житті особистості. Протягом усього життя батьків залишаються значущими для людини. Батьківство включає феномени материнства й батьківства, але не зводиться до їхньої простої сукупності.

Аналіз досліджень свідчить, що вивчення батьківства та репродуктивної поведінки особистості в психології – це напрям, що формується і може стати самостійним. Досліджень з проблем батьківства зокрема та репродуктивної поведінки в цілому непропорційно мало в порівнянні з високою потребою в них у зв'язку із трансформацією шлюбу й виходячи із практичних завдань удосконалення соціальної політики та розвитку науки.

На сьогодні у психології немає чіткого визначення батьківства, немає обґрунтування цього феномена із психологічної точки зору, за винятком вивчення етнографічного аспекту батьківства [151].

Спираючись на аналіз зарубіжних досліджень, можна виділити три групи теорій батьківства: метатеорії, мезатеорії й мікротеорії.

Метатеорії дозволяють робити загальні припущення про ролі батьків у розвитку дитини. Термінологічний апарат метатеорій – еволюційний підхід, теорії ролей, структурний функціоналізм, символічний інтеракціонізм, теорії конфлікту, системні теорії, феноменологічна соціологія сім'ї та ін. – досить часто застосовується в дослідженнях, присвячених феномену батьківства й сім'ї. Також популярними в галузі вивчення батьківства наприкінці минулого століття стають біосоціальний і гендерний підходи та теорія обміну.

Біосоціально-гендерний підхід представлений теорією систем, яка розглядає взаємодію всіх рівнів, генів, нейробіологічних, психологічних процесів і

соціального контексту (Р. Лернер) з еволюційною психологією (праці Д. Белла про еволюцію «нейросистеми турботи») [334].

У рамках *поведінкової генетики* підкреслюється роль генів у порівнянні із впливом середовища, включаючи і вплив родителів (С. Скарп) [296].

Теорія сімейних систем передбачає аналіз динаміки відносин, включаючи і вплив дітей на батьків, ефективність батьківсько-дитячого спілкування (Д.Олсон, К. Рассел, Д. Спренкл) [209].

Теорія наущіння А. Бандури застосовується для інтерпретації даних при вивченні гендерної соціалізації [266]. **может все 209** ????

Теорії «**середнього рівня**» – **мезоторії**, а саме: теорія вибору шлюбного партнера, теорія розвитку сім'ї (створювалися в середині минулого століття); а також нові теорії – такі, як теорія екології шлюбу, теорія амбівалентності поколінь у сім'ї та ін.

У численних психологічних і соціологічних дослідженнях уточнюються й розвиваються теорії, які спеціально спрямовані на аналіз стилю поведінки родителів у певному віці дитини: *теорія прихильності* (Дж. Боулбі) акцентує увагу на дитячому віці; *теорія ефективних і неефективних батьківських стилів керування (контролю) і спілкування* розроблена стосовно підлітків (Д.Баумрайнд, Д. Олсон, Л. Стейнберг); *теорія примусу* пов'язує антисоціальну поведінку дітей і підлітків з дисфункціональним батьківським спілкуванням (П. Паттерсон) [241].

Модель сімейного стресу дозволяє вивчати прямі й непрямі батьківські тактики в період подолання стресу в різних соціальних контекстах (П. Бос, Г.Мак-Кубін) [241].

Теорія батьківського «прийняття – відторгнення» аналізує особистісні наслідки, типові стратегії подолання батьківського відторгнення й соціокультурну специфіку поширеності цих типів батьківського ставлення (Р.Ронер) [241].

Теорії *розвитку сім'ї* вивчають особливості переходу особистості до батьківства, переживання батьками нормативних стресів у міру дорослішання дитини або появи наступних дітей, формують підхід пізнавального плюралізму для вивчення різних аспектів батьківства в різних соціальних контекстах й історичні періоди (ухвалення рішення про народження дитини, період вагітності, догляд за дитиною) (Е. Дювол, Р. Хілл, К. Рассел, Р.Ларосс) [208].

У предметних галузях соціології сім'ї та психології (вікової, соціальної, акмеології) виникають нові **мінітеорії**, відбувається диференціація й процес поглиблення знання про стосунки в особистій сфері, включаючи родинні зв'язки, шлюбні й нешлюбні стосунки, різні структурні типи сім'ї й батьківства.

Проблеми батьківства аналізуються в суміжних із психологією галузях. Так, у працях класиків педагогіки спеціальна увага приділяється сімейному вихованню й батьківській педагогіці (П.Ф. Каптерев, К.Д. Ушинський) [208].

Опис сімейного побуту й родинних стосунків представлено в працях істориків (І.Є. Забелін, М.І. Костомаров, С.М. Соловійов). Так, П.О. Сорокін,

крім «шлюбу як статевого союзу», окремо розглядав «союз батьків і дітей» і аналізував історичну динаміку цієї складової сімейного інституту [239].

В етнології й культурній антропології етнокультурні, символічні аспекти материнства й батьківства комплексно аналізуються І.С. Коном [151].

М.В. Полевою і А.В.Петровським аналізуються феномени відчуження в дитячо-родительських стосунках [202].

Соціально-антропологічний підхід до родительства представлений у працях М.Г. Котовської (історія російської сім'ї), М.В. Золотухіної (на прикладі досвіду США) та І.Г. Остроух (еволюція родительства у ФРН) [241].

У психології проблеми родительства обговорювалися в роботах О.І.Антонова, А.Я. Варги, В.М. Дружиніна, Р.Ж. Мухамедрахімова, Л.Ф.Обухової, А.С. Співаковської, В.В. Століна, О.А. Шаграєвої, Л.Б.Шнейдера та ін. [11-15; 60; 243; 293].

Вивчалися особливості психологічних проблем родителів дітей-близнюків (М.С. Єгорова, Н.М. Зирянова, Б.І. Кочубей, С.Д. П'янкova, В.В.Семенов) [154;155]; проблеми родителів дітей-інвалідів (Є.Ф. Ачильдієвою, К.В. Кулагіною, Л.В. Ясною) [160]; спеціальна увага приділялася багатодітним родителям (О.І. Антонов, С.С. Балабанов, З.Х. Саралієва, І.О. Шевченко, П.В.Шевченко) [11-15; 241] та спілкуванню родителів із дітьми після розлучення (М. Валетас, Л.М. Прокоф'єва) [241]; етнокультурні особливості родительства розглядалися в працях А.В. Артюхова, Х.В. Дзуцева, А.А.Магомедова, І.І. Осинського, Б.С. Павлова [209].

Г.Г. Філіппова зазначає, що сьогодні уже можна говорити про психологію родительства в цілому та її складові частини – психологію материнства й батьківства, загальні проблеми родительства та їх більш пізні фази розвитку – прародительство[263-265].

Із психологічної точки зору родительство розглядається як частина особистості батька або матері. Вивчаються особливості розвитку родительства протягом життя; умови, що впливають на цей розвиток. Розробляються методи надання психологічної допомоги батькам на різних життєвих етапах (включаючи постродительство – період, коли діти більше не мають потреби в батьківській опіці).

Сучасна психологія родительства ґрунтується на ідеї про те, що родительство повинне розглядатися з двох позицій:

- функціональна роль (забезпечення умов для розвитку дитини);
- частина особистості жінки й чоловіки (ідентичність, потреби, цінності, мотиви, переживання, значення, смисли й учинки, пов'язані з родительством).

На наш погляд, родительство повинне бути досліджене, з одного боку, як системна якість, а з іншого, як елемент системи більш високого рівня – репродуктивної поведінки особистості.

Аналіз наукової літератури, присвяченої родительству, показав, що більшість дослідників окремо досліджують ролі батька й матері. Ряд сучасних авторів (Т.А. Гурєєва, Ю.Є. Скромна, Г.Г. Філіппова) у контексті власних досліджень аналізують підходи науковців до проблеми родительства й виокремлюють два основні підходи у вивченні цього феномена: родительство

як цілісне явище в контексті материнсько-дитячих стосунків і родительство як самостійний феномен, центральним утворенням якого є особистість матері або батька. Також виокремлюються основні теоретичні напрями досліджень цієї проблематики.

Культурно-історичний підхід. У цій групі досліджень інститут родительства (в основному материнства) розглядається як історично обумовлений і такий, що змінює свій зміст залежно від епохи (Ф. Аріес, Е.Бадінтер, Р.Геллес, М.Л. Гроссмен, Д. Джил, І. Кон, Б. Корнел, М. Мід) [177;148-151]. Дослідження різних культурних варіантів родительства свідчать про вплив моделей родини, дитинства й цінностей, прийнятих у певній культурі, на поведінку матері або батька та їх переживання. Основна теза, що формулюється в дослідженнях цієї групи, засвідчує: родительство – це одна із соціальних ролей особистості, тому навіть якщо потреба бути матір'ю або батьком і закладена в людській природі, суспільні норми й цінності впливають на прояви батьківського ставлення. Поняття «норма родителівського ставлення» не є постійною, тому що зміст установок змінюється. Певній соціальній установці відповідає певний образ дитини. Прояви девіацій родителівського ставлення існували завжди, але вони могли носити більш приховані або відкриті форми й супроводжуватися більшим або меншим почуттям провини залежно від суспільної регламентації цих актів.

Біологічний підхід. У цей напрям об'єднані дослідження, у яких умови, які забезпечує мати, розглядаються як організація фізіологічного й стимульного середовища для розвитку дитини. Велике значення надається еволюційним аспектам формування фізіологічних, мотиваційних і поведінкових механізмів родительства. Деякі напрями цих досліджень поєднують біологічний і психологічний підходи.

Етологічні дослідження розглядають родителівську поведінку як психічно більш складно організований і культурно видозмінений варіант поведінки тварин, спрямований на створення умов для повноцінного розвитку потомства (Г. Харлоу, Дж. Мітчелл, Д. Візел, Д. Х'юбел, Н. Тінберген та ін.) [161; 342; 366]. У рамках цього напрямку проводилися також *соціобіологічні* дослідження, які розглядають материнство як генетично детерміновану стратегію поведінки, метою якої є максимальне поширення гена в популяції (Р. Докінз), і дослідження, спрямовані на вивчення «батьківського внеску» – оцінки ресурсних витрат батька для репродуктивної успішності й стабільності виду (Р.Л. Тріверс, Д. Дьусбері, Т. Клаттон, С. Елбон та ін) [370].

Культурно-антропологічний напрям розглядає родительство як культурно детермінований феномен, зумовлений факторами історичної динаміки і який знаходиться під впливом соціально-економічної ситуації. Родительство трактується як одна з перспектив реалізації особистості в соціальному просторі (С. Де Бовуар, Дж. Алєн, С. Фарейстон, А. Річ, Е.Бедінтер) [241].

Психоаналітичний напрям досліджує родительство в контексті взаємодії дитини і родителів. Психоаналітики визнають провідну роль матері, а батько розглядається в контексті проблем, пов'язаних з едіпальною стадією розвитку дитини, на яку припадає дошкільний вік відповідно до психоаналітичної

періодизації дитячого розвитку. У психоаналізі розроблені перші теоретичні концепції й методи психотерапевтичної роботи з родителями й дітьми (А.Фрейд, Е. Еріксон, К. Хорні, М. Кляйн, Д. Пайнз, С. Фанті, М.Марконе, К.Ельячефф, Ф. Дольто) [241].

Теорія прихильності визнає виняткову важливість міжособистісних зв'язків між матір'ю і дитиною. Основна функція матері – задоволення потреби дитини в почутті безпеки (Дж. Боулбі, М. Ейнсуорт) [241].

Теорія *об'єктних стосунків* розглядає материнство як природну складову й умову розвитку жіночої ідентичності, а стосунки матері й дитини – як систему взаємного задоволення потреб (М. Маллер, Д.В. Віннікотт) [241].

Теорія *соціального навчіння* розуміє родительство як суто соціальний феномен (Дж. Гевіртц, Д. Кернс) [241].

Феноменологічний напрям виділяє й описує функції родителів, особливості їхньої поведінки, переживань, установок, очікувань. Досліджуються типи й стилі батьківської поведінки, стосунків, позиції тощо.

Ряд дослідників розглядають родительство як *стадію статевої особистісної ідентифікації*. Родительство аналізується з погляду особистісного розвитку суб'єкта, психологічних і фізіологічних особливостей різних періодів репродуктивного циклу (на відміну від інших періодів життя). Такі дослідження проводяться в рамках різних психологічних підходів (психоаналіз, гуманістична психологія, психіатрія, психофізіологія, етологія, крос-культурні дослідження, порівняльна психологія).

Онтогенетичні дослідження формування родительства доводять, що особливості батьківського ставлення визначаються не тільки культурним і соціальним статусом особистості, але і її власною психічною історією до й після народження. Різними авторами виділяються етапи розвитку родительства від планування до реалізації в першому й другому поколіннях, етапи вагітності, зв'язок вагітності з розвитком особистості, вагітність як стадія розвитку материнства. Протягом онтогенезу деякі види досвіду (взаємини із власною матір'ю, контакти з дітьми й виникнення інтересу до них у дитинстві, інтерпретація родительства у зв'язку зі шлюбом і статевою сферою, а також конкретний досвід взаємодії з дітьми) впливають на зміст ставлення матері або батька до дитини, своєї родительської ролі й інтерпретацію своїх переживань із приводу родительства (О. І.Захаров, С.Ю. Мещерякова, Г.В. Скобло й Л.Л. Баз, Г.Г. Філіппова, Дж. Леві, В. Міллер та ін.) [176; 263; 265].

В Україні вивчення проблем родительства має давню традицію. З-поміж праць останніх років варто згадати дослідження впливу розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку (І.М. Руденко [214]); психологічні особливості імперативних та діалогічних впливів батьків на підлітків (З.Т. Борисенко [45]); соціально-психологічні чинники виникнення та розвитку прийомного батьківства (Г.М. Бевзь [28]); умови оптимізації спілкування батьків з дітьми дошкільного віку (О.В. Горещька [81]); генезис розуміння батьками проявів дитячої обдарованості (Н.А. Карпенко [130]); психологічні чинники становлення відповідального батьківства (О.Ю. Хартман [269]); систему дитячо-родительських стосунків у парадигмі глибинної

психології (Д.І. Іванов [120]); психологічні аспекти корекції ставлення родителів до дітей молодшого шкільного віку (Ю.Ф. Акіменко [6]).

Психологія материнства – розділ психології, спрямований на вивчення материнства як психологічного явища. Базується на теоретичних положеннях загальної психології та психології особистості, психології розвитку, соціальної психології, клінічній психології.

Мета – оптимізація материнської сфери жінки.

Основні завдання:

- вивчення сфери материнства, його структури, змісту, розвитку в онтогенезі, соціогенезі, культурних особливостей, відхилень, методів і засобів оптимізації й корекції;

- діагностика змісту й онтогенезу материнської сфери;

- психологічна допомога для вирішення проблем материнства;

- виявлення зв'язку особливостей материнської сфери жінки з розвитком її дитини в онтогенезі.

Системне вивчення материнства в зарубіжній психології почалося в другій половині ХХ століття й спочатку було прямо пов'язане із психоаналізом, теорією прихильності й теорією об'єктних стосунків. В англійській літературі переважно використовуються два терміни - *mathering* (як стан «бути матір'ю») і *matherhood* (як виконання материнських функцій). У рамках феміністського підходу материнство аналізується як соціальний інститут, а також досліджуються реальні практики материнства (Д. Діннерстайн, Е. Оеклі, С.Раддік, А. Річ, А. Россі, Б. Фрідан, Н. Чодоров, К. Хорні, А. Хоксчайлд) [241]. Пізніше вивчення материнства триває в руслі гендерного підходу й інтерпретативної та критичної епістимології (Т. Арендел, А. Доунчин, М.Кефалес, Т. Міллер, К. Едін) [229].

У 80-х роках у радянській психології зростає інтерес до закордонних досліджень і розгортається робота з вивчення особливостей матері та її стосунків з дитиною (В.І. Брутман, В.О. Раміх, Н.В. Самоукіна, М.С. Радіонова, О.Р. Ворошніна та ін.) [53; 209; 220]. Материнство як самостійний психологічний феномен розглядала Н.Б. Кедрова, наголошуючи на емоційному контакті між матір'ю та дитиною як чинникові, що впливає на становлення позитивного материнства [132].

Термін «психологія материнства» для визначення цієї галузі дослідження як самостійної був запропонований Г.Г. Філіпповою наприкінці 90-х років. З початку 90-х і до сьогодні в Росії здійснено велику кількість досліджень на цій ниві. Психологічна готовність до материнства й причини відмови від дітей досліджувалися О.В. Баженовою, Л.Л. Бас, В.І. Брутманом, С.М. Єніколовим, О.А. Копил, С.Ю. Мещеряковою. Аналізують соціально-економічні причини материнської відмови від дітей О.Г. Ісупова, М.Г. Панкратова. Ґрунтовну психологічну характеристику материнству дає Є.І. Ісеніна. [119]

В.С. Мухіна трактує материнство як соціальну відповідальність і як складову частину почуттів особистості жінки, її ментальності.

Л.Б. Шнейдер пропонує розглядати материнство як психосоціальний феномен, де формування материнської сфери є результатом вільного вибору жінки. Н.В. Самоукіна вводить поняття психологічного проекту і розглядає обидві сторони діади «мати-дитина» як активні.[220]

Аспекти розвитку *Я-концепції* під впливом вагітності вивчають Н.В.Боровикова; О.І.Захарова, О.В. Могилевська, Н.П. Коваленко. Розробляють психотерапевтичні підходи корекції порушень перебігу вагітності та пологів О.Г. Ветчаніна, І.В. Добряков, Н.П. Коваленко-Маджуга, Д.М. Менделевич, І.М. Нікольська, І.С. Чеботарьова. Психолого-педагогічні аспекти вагітності на ранніх етапах становлення материнства вивчають Н.О. Гітельсон, Т.В. Коваленко, М.Є. Ланцбург, Н.О. Чичеріна. Проблеми девіантного материнства – В.І. Брутман, А.Я. Варга, С.М. Єніколопов, Р.Ж. Мухамедрахімов, І.Ю. Хамітова.

Соціально-історичні фактори материнства досліджують Н.Х. Орлова, І.С. Кон, Н.Л. Пушкарьова. «Радянське материнство» реконструюється під кутом зору феміністської перспективи в працях Ю.В. Градської, О.А. Здравомислової, А.А. Тьомкіної [113; 194; 196].

В Україні інтерес до психології є не настільки значним, однак слід відзначити ряд цікавих робіт останніх років. Феномен психологічної готовності до вагітності, пологів та материнства є предметом наукового інтересу багатьох дослідниць (О.Ю. Іщук, Н.В. Даниленко, Н.В. Дармостук, О.П. Проскурняк, О.В. Тіунова, Н.В. Яремчук) [86; 87; 122; 207; 252; 305].

Н.В. Яремчук вивчає психологічні фактори, які зумовлюють готовність до народження та виховання дитини та особливості підготовки молодих жінок до майбутнього материнства [305]. О.Ю. Іщук досліджує особливості феномену психологічної готовності до перших пологів і майбутнього материнства, розкриває сутність поняття материнської ідентичності як психологічного новоутворення розвитку материнської сфери, яка є провідним аспектом формування особистісної ідентичності жінки [122].

Н.В. Дармостук доводить, що готовність до материнства модулюється умовами ранньої соціалізації і зумовлюється життєвими сценаріями та пов'язане з асинхронією різних аспектів зрілості [87].

О.П. Проскурняк розглядає готовність до материнства як складне динамічне психічне утворення, що включає стійку позитивну мотивацію до материнства, актуалізацію знань, формування соціально-психологічних умінь і навичок, розвиток особистісних якостей матері, її здатності до емоційного розуміння дитини та самовладання, конструктивної поведінки з дитиною [207].

Н.В. Даниленко доводить вплив особистісної зрілості на формування психологічної готовності жінки до материнства; досліджує зв'язок рівня психологічної готовності до материнства із виникненням гестозів та варіантами можливих стилів виховання, які обирають вагітні [86].

О.В. Тіунова досліджує проблему становлення психологічної готовності до материнства у ранній юності. Науковцем установлено, що в даному віці закладені передумови для розвитку всіх компонентів психологічної готовності до материнства, зокрема емоційно-ціннісний проявляється як відповідальне,

інфантильне, амбівалентне, негативне ставлення до материнства. Апробовано програму просвітницького тренінгу, який сприяв формуванню відповідального ставлення до материнства у старшокласниць в умовах емоційного, сенсорно насиченого діалогічного освітнього простору [252].

Г.С. Шевчук досліджує специфіку застосування арт-терапевтичних засобів (тематичних малюнків) для дослідження материнської ідентичності вагітних жінок. У дисертації з позицій гуманістичного підходу здійснена спроба концептуального та емпіричного обґрунтування поняття «материнська ідентичність», визначені її структура, зміст та типи (цілісна материнська ідентичність, дифузна материнська ідентичність та нерозвинена материнська ідентичність) [286].

У дисертаційному дослідженні Ю.М. Мальованої вивчається вплив сімейних факторів на формування материнської сфери під час вагітності в жінок із загрозою невиношування. Розглянуто особистісні завдання вагітності, які впливають на формування материнської сфери та прихильності до плоду: побудова стосунків зі значущими *Іншими*, формування образу себе як матері та інтеграція нового образу тіла. [170]

Динаміку ціннісно-сислової сфери жінок, які послуговуються допоміжними репродуктивними технологіями, досліджує О.О.Мурашко, трансформацію смисложиттєвих орієнтацій під впливом вагітності та пологів О.Швець.[179; 285]

О.С. Ісаєнко з використанням етологічної моделі агресії визначила особливості агресивної комунікації в парі «мати - дитина». Установлено зв'язок між агресією в парі та соціальною дезадаптованістю молодшого школяра.[121]

Психологія батьківства – розділ психології, спрямований на вивчення батьківства як психологічного явища. Базується на теоретичних положеннях загальної психології та психології особистості, психології розвитку, соціальної психології, клінічній психології.

Мета – оптимізація батьківської сфери чоловіка.

Основні завдання:

- вивчення сфери батьківства, його структури, змісту, розвитку в онтогенезі, соціогенезі, культурних особливостей, відхилень, методів і засобів оптимізації й корекції;
- діагностика змісту й онтогенезу батьківської сфери;
- психологічна допомога для вирішення проблем батьківства;
- виявлення зв'язку особливостей батьківської сфери чоловіка з розвитком його дитини в онтогенезі.

Вивчення батьківства є порівняно новим напрямом досліджень у порівнянні з розвідками, присвяченими материнству та родителству.

Е. Фромм першим чітко розділив родителське ставлення на батьківське й материнське та описав їх специфіку. Згідно з К. Юнгом, батько втілює авторитет і загальну орієнтацію людини в зовнішньому світі, у той час як мати

передає дитині більш невлітими здатності до розвитку внутрішнього світу почуттів.

М. Мід формулює культурологічну концепцію батьківства [177]. І.С. Кон підходить до вивчення батьківства як до соціокультурного феномену [148-151].

Р.В. Овчарова відзначає, що, починаючи із другої половини ХХ століття, в суспільній свідомості поширюється стереотип про слабкість й неадекватність сучасних батьків, батьківську некомпетентність, що призводить до зростання бездоглядності, частій відсутності батька в сім'ї; незначущості й бідності батьківських контактів з дітьми в порівнянні з материнськими; педагогічної некомпетентності й недосвідченості батьків; незацікавленості й нездатності батьків здійснювати виховні функції, особливо догляд за маленькими дітьми [193].

І.С. Кон вважає, що з усіх перерахованих вище елементів стереотипної «моделі ослаблення батьківського начала» реальністю є тільки зростання бездоглядності, пов'язане насамперед з динамікою розлучень і збільшенням кількості самотніх матерів. Абсолютне число й питома вага дітей, які виховуються без батьків, у більшості індустріально-розвинутих країн неухильно збільшуються [Додатки демоскоп 149].

Серед зарубіжних досліджень найбільш визнаними є праці з проблем батьківства таких учених, як Д.А. МкДональд, М. Лем, Т. Плек, С. Томпсон, К.Флейк-Хобсон.

М. Лем робить висновок про те, що батьки й матері частіше впливають на дитину однаково, ніж по-різному; вплив батька на дитину є індивідуальним і здебільшого залежить від особистості самого чоловіка й інтрасімейного контексту його стосунків з дитиною; індивідуальні властивості батьків, такі, як рівень маскулітності, інтелекту, емоційності, впливають на розвиток дитини набагато менше, ніж характер взаємин між ними і їхніми дітьми [241].

Т. Плек виділив три параметри батьківської взаємодії з дитиною: залученість батька в безпосередній догляд за дитиною, спілкування або гри з нею; доступність батька для дитини (просторово-тимчасова й емоційна); відповідальність за виховання й прийняття пов'язаних з цим рішень [242].

К. Флейк-Хобсон [241] показав, що участь батька в процесах народження й виховання дитини має істотний вплив на чоловіка, жінку й дитину, додаючи особливого переживання в їхні взаємини [241].

У дослідженні Д.А. МкДональда виявлено, що в періоди особливої завантаженості роботою, а також у періоди труднощів на роботі батьки більш охоче спілкуються з дітьми й частіше надають емоційну підтримку [350].

С. Томпсон досліджував чоловіків, що стали батьками в дуже молодому віці (від 15 років, середній вік – 20 років), і показав, що з віком задоволеність батьківством у них знижується, тому що необхідність забезпечувати сім'ю не дозволила їм здобути освіту, а це, у свою чергу, унеможливило кар'єрне просування [368]. 367 ???

Багато дослідників висловлюють припущення про те, що несвідомий зв'язок дитини зі своїм батьком і батьком свого батька (дідусем) може

простежуватися протягом декількох поколінь. Такий трансгенераційний зв'язок проявляється у феноменах «синдрому річниця» (Д. Хіллард, А.Шутценбергер [295]), «склепу й примари» (Н. Абрахам і М. Терек), неусвідомленої ідентифікації з членом сім'ї, що трагічно загинув або пропав (І. Бузоремі-Надем), у вигляді «сімейних міфів».

Окремі аспекти батьківства досліджуються в рамках вивчення уявлень і стереотипів у соціальній психології, у рамках гендерної психології й фемінологічних досліджень (В.М. Целуйко, М.О. Толстих, І.М. Миколаєва) [279; 280]; у рамках дитячої психології з вивченням впливу батька на розвиток особистості дитини (В.М. Мініяров, О.В. Молоховська).

Ряд досліджень, виконаних російськими авторами, сконцентровані навколо особливостей сприйняття дітьми й підлітками своїх батьків і стосунків *батьки-діти*, взаємозв'язку між образами батьків, сформованих у людини в дитинстві, і особливостями її особистості, а саме стійким стилем реагування в сімейних конфліктах, творчій спрямованості тощо (Н. Г. Большакова, О.Г. Каліна, А.В.Літвінова, А.А. Соловйова).

У дослідженнях Т.В. Архіреєвої і Є.В. Полевої було виявлено три типи мотивації батьківства, кожний з яких містить у собі ряд мотивів, що корелюють між собою: батьківство як спосіб вирішення особистісних і сімейних проблем; як «змушена» необхідність; ціннісне ставлення чоловіка до дитини – свідоме ставлення чоловіка до свого родительства.

Цілий ряд праць останніх років присвячено «патернальній депривації» [3; 21; 262], що виникає у випадках нестачі батька або його відчуженості від дитини. Треба зазначити, що феномен депривації вивчався спочатку лише в контексті дитячо-материнських стосунків.

Ряд дослідників доводять, що діти, які зростають без батька, в умовах патернальної депривації можуть розвиватися, ні в чому не поступаючись у розвитку своїм одноліткам з повних сімей [125; 126; 295].

За останні десять років було створено кілька цілісних концепцій батьківства, що базуються на емпіричних дослідженнях. Так, Р.В. Овчарова доопрацювала структурно-динамічну концепцію батьківства, розроблену Ю.В.Євсєєнковою, А.Г. Портновою. Авторки на основі теоретичного аналізу робіт Ш. Барта, Е. Фтенакіса, Г.Г. Філіппової розробили структурну модель феномена батьківства. До структури батьківства, на їхню думку, входять такі компоненти:

- потребово-емоційний, що включає біологічні, соціальні аспекти мотивації, потребу в контакті, емоційні реакції, переживання;
- операціональний – поінформованість і вміння, операції по догляду за дитиною й спілкування з нею;
- ціннісно-смісловий як ставлення батька до дитини, включаючи екзистенційні переживання.[101; 190-193; 263; 265].

Інтегральним наскрізним компонентом є оцінка, у яку входять: самооцінка як елемент *Я-концепції*, прийняття або неприйняття ролі батька й раціональна й емоційна оцінка себе як батька й дитини; соціальна оцінка навколишніх, базована на розповсюджених у конкретному суспільстві

соціальних стереотипах і приписах з виконання ролі й вимог до статусу. Соціальна оцінка є базою для формування власної оцінки, тому що через соціальні стереотипи формує образи *Я-ідеального* [1].

У монографії Ю.В. Борисенко, де найбільш повно і комплексно здійснено дослідження феномену батьківства, аналізуються численні літературні джерела, що визначають місце батьківства в процесі розвитку особистості, проблеми батьківства як акмеологічного феномена. Проаналізовано філо- і онтогенетичні, історичні й соціокультурні передумови батьківства. На думку автора, про взаємозв'язок соціально-історичних умов і змісту батьківства свідчать зафіксовані дослідниками зміни в батьківських ролях і очікуваннях від їхнього виконання, що пропонуються соціумом чоловікам у різні історичні періоди.

Ю.В. Борисенко також послідовно розглядає специфіку батьківства як соціального статусу й соціальної ролі, особливості чоловічої й жіночої моделей родительства, структуру комплексу батьківства; батьківство як особливий вплив на розвиток особистості дитини; викладає рекомендації з організації психологічної роботи з батьками в рамках сімейної та особистісної консультації.

Ю.В. Борисенко все різноманіття факторів, що впливають на становлення батьківської ролі, поділяє на чотири великі групи. До першої групи авторка відносить фактори, пов'язані із взаєминами в подружній діаді. До другої групи – фактори, пов'язані із впливом матері дитини (чоловік і жінка чоловіка) на становлення чоловіка в ролі батька. Третя група – фактори середовища. Четверта – фактори, пов'язані з особистістю самої дитини – статтю, віком, індивідуально-психологічними особливостями [46].

Серед українських дослідників варто відзначити праці Н.В. Барінової, Н.І.Гусак, О.В. Царкової [26; 85; 278].

Н.В. Барінова досліджує особливості становлення статевої ролі *Я-концепції* у дівчат-підлітків з повних і неповних сімей у контексті вивчення ставлення батька до доньки. Авторка емпірично доводить, що суб'єктивне сприйняття характеру батьківського виховання дівчатами-підлітками впливає на розвиток їх статевої ролі *Я-концепції*.

Н.І. Гусак розробляє теоретичні підстави й практичні заходи підготовки юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка та батька [86].

У дослідженні О.В.Царкової простежуються особливості формування сімейних стосунків та адекватної батьківської поведінки як важливого чинника успішності ресоціалізації засуджених [278].

Можна констатувати, що, незважаючи на численні, у тому числі й суперечливі, факти й особливості феномена батьківства, представлені в оглянутих емпіричних та теоретичних дослідженнях, проблемне поле наукового пошуку залишається величезним. Доцільною є подальша розробка питань і проблем як теоретичного (структура, механізми формування, детермінанти, чинники становлення тощо), так і прикладного характеру.

Психологія прародительства – розділ психології, спрямований на вивчення прародительства як психологічного явища. Базується на теоретичних положеннях загальної психології та психології особистості, психології розвитку, соціальної психології, клінічній психології.

Мета – оптимізація прародительської сфери жінки й чоловіка.

Основні завдання:

- вивчення сфери прародительства, його структури, змісту, розвитку в онтогенезі, соціогенезі, культурних особливостей, відхилень, методів і засобів оптимізації й корекції;

- діагностика змісту й онтогенезу прародительської сфери;

- психологічна допомога для вирішення проблем прародительства;

- виявлення зв'язку особливостей прародительської сфери чоловіка та жінки з розвитком їхніх онуків в онтогенезі.

Вивчення прародительства в психології та соціології почалося зі спроб класифікувати стилі прародительської взаємодії. Одна з перших класифікацій прародителів (1964 р.) заснована на особливостях взаємодії бабусь і дідусів з онуками. Було виділено три стилі взаємодії прародителів з онуками: *формальний (formal)* стиль – наслідування прийнятим у суспільстві рольовим моделям взаємодії з онуками; *грайливий (fun-seeking)* стиль – приятельські стосунки з онуками, коли взаємодія найчастіше відбувається у спільних розвагах; *відсторонений (distant-figure)* стиль – контакти між прабабками й онуками відбуваються рідко, в основному з певних приводів – дні народження, свята, похорони [74; 291; 361].

Американська дослідниця Дж. Робертсон (1977 р.), вивчивши рольові уявлення 125 бабусь, запропонувала альтернативну типологію. Зіставивши соціальні й особистісні норми жінок, авторка виділила чотири типи бабусь: *«пропорційні»* – мають чіткі уявлення про власні бажання й соціальні очікування щодо виконання ролі бабусі; високий ступінь залученості в проблеми своїх онуків; піклуються і пестять онуків; *«далекі»* – відособлені від онуків, мають низькі очікування від виконання ролі бабусі; *«символічні»* – насамперед спираються на нормативні й моральні аспекти й ustalені еталони при виконанні ролі бабусі; *«індивідуальні»* – бабуся наполягає на персональних, особистісних, аспектах поведінки [359].

А.Дж. Черлін і Ф.К. Ферстенберг запропонували багатокритеріальну основу типологізації і виділили п'ять типів прародительського ставлення до онуків: *«відсторонений»* і *«пасивний»* – безініціативні й дуже рідко взаємодіють із онуками; прародителі відстороненого типу найчастіше проживають окремо; *«підтримуючий»* – ділять турботи й повсякденні обов'язки з дітьми й онуками; *«авторитетний»* – частково переймають на себе батьківські функції (підтримка дисципліни, спрямування поведінки дитини в потрібне русло, обговорення проблем), онуки часто звертаються до них за порадою; *«впливовий»* – поєднують ряд якостей «авторитетних» і «підтримуючих», такі прабабки – хранителі сімейної мудрості, до них звертаються за порадою і підтримкою при прийнятті складних рішень [241].

О.Б. Синельников зазначає, що найбільшого поширення в американській психології й соціології набула така класифікація прародителів: «компаньйони», «віддалені» та «залучені» [232].

Прабатьки «компаньйони» (companionate grandparents) – живуть поблизу онуків (або разом із ними) і часто відвідують їх, беруть на себе відповідальність за дітей, коли батьки тимчасово відсутні, але неохоче погоджуються виконувати дисциплінарні й владні батьківські функції, воліючи бути старшими друзями, разом відвідувати місця відпочинку, розповідати історії з минулого й підтримувати наступність у сімейних стосунках. Більшість американських прародителів належить саме до цієї категорії.

«Віддалені» прабатьки (remote grandparents) – живуть на значній відстані від онуків, що утруднює регулярні зустрічі. Спілкування, як правило, обмежується частими телефонними розмовами, листуванням. Деякі з дідусів і бабусь живуть неподалік від одного зі своїх дітей і його сім'ї й підтримують із нею тісні стосунки, а з іншими ж дітьми й онуками, що живуть далеко, контакти не настільки тісні.

«Залучені» прабатьки (involved grandparents) – залучені в повсякденне життя молодшого покоління, виконують багато батьківських ролей. Зазвичай вони заміняють відсутню матір і батька, які надмірно зайняті на роботі, щодня допомагають хворим або підтримують розлучених, що потребують допомоги. О.Б. Синельников вважає, що така класифікація є прийнятною і для Росії.

М. Тишкова вивчала здатність дітей у віці 6-17 років до розуміння потреб інших людей, схильність до просоціальної поведінки, здатність до кооперації, а також прийняття й дотримання дітьми соціальних норм. Один із висновків, зроблених авторкою, твердить: онуки вважають, що прабатьки впливають на них різними способами – надають підтримку й турботу та інформацію про світ; вони є об'єктами для наслідування, джерелом ідей і роздумів про людське життя [251].

У дослідженні бельгійських учених В. Ренста, К. Вершуерена й А.Маркоена був зафіксований факт чіткого закріплення й розподілу ролей дідусів і бабусь в уявленнях онуків. Дідусь сприймається онуками як постачальник інформації про світ, історію, як дорослий, з яким можна спілкуватися на чимало тем, який може дати пораду, а бабуся як дорослий, що надає турботу, любов, прихильність і за необхідності може замінити матір [373].

Група іспанських дослідників вивчала особливості сприйняття онуками бабусь і дідусів (дітей просили описати профіль улюбленого прабатька). Улюбленим прабатьком виявилися бабусі, особливо з боку матері. Перевагу діти надають бабусям суворим і ласкавим одночасно, які проживають близько й мають часті контакти й демократичні принципи (віком 60-70-ти років). Автори зробили висновок, що із збільшенням частоти контактів прародителів і онуків їхні стосунки стають ближчими, характеризуються любов'ю, турботою, замилюванням, задоволенням [22].

М. Єрмолаєва наводить дослідження В.Л. Бенгстона, який припустив, що в дідусів і бабусь існує чотири важливі, іноді чисто символічні ролі, котрі

мають різну мотиваційну спрямованість: *присутність* – обумовлена прагненнями бабусі й дідуся створити спокійну обстановку, особливо за наявності погрози розпаду родини або зовнішньої катастрофи; *стабільна «національна гвардія»* – прагнуть брати активну участь у житті родини й турботі про підростаюче покоління; *арбітраж* – прагнуть зберігати сімейні цінності, підтримувати непорушність родини, допомагають зберігати зв'язок між поколіннями; *збереження сімейної історії* – підтримують наступність між поколіннями й передають онуками сімейну спадщину й традиції [22].

Вік онуків і вік прародителів є істотним фактором суб'єктивного благополуччя прародителів. З іншого боку, співвідношення віку впливає на стиль взаємодії з онуками [22; 159].

Велика кількість досліджень, здійснених за кордоном (особливо в Америці), присвячена виконанню прабатьками батьківських обов'язків стосовно своїх онуків (grandparent caregivers, off-time grandparents), включаючи випадки офіційного опікунства (custodial grandparents). Батьківство «через покоління» (skipped-generation parenting) більшістю авторів розглядається як порушення функціонування сімейної системи [22].

Е.М. Хейвуд відзначає, що «опікунські» бабуся й дідусь досить докладно описані в науковій літературі – демографічний склад, економічний статус, етнічність; їхні соціальні, економічні, культурні, політичні, фінансові, фізичні, емоційні проблеми. Науковець вважає, що проблеми прародителів-опікунів ретельно ідентифіковані, але вкрай слабо досліджені шляхи їх вирішення. Е.М.Хейвуд показує, що проблема прародителів-опікунів тільки недавно стала предметом систематичних досліджень, при цьому більша частина з них заснована на малих вибірках й охоплює окремі регіони. Тому результати їх не можуть бути узагальнені. Авторка також відзначає значне зростання чисельності прародителів-опікунів (з 1980 по 1990 на 44% збільшилася поширеність домашніх господарств, головою яких є прабатьки) [344].

Р.С. Вудворт виділяє в Сполучених Штатах два типи домашніх господарств, які очолюють прабатьки: ті, у яких представлені три покоління (у повному складі або хоча б один із батьків або прародителів) – 2,4 мільйона дітей; ті, у яких тільки два покоління, бабуся, дідусь (або один із прародителів) і онуки – 1,35 мільйона дітей. Таку кількість він вважає заниженою, тому що деякі прародителі можуть не визнавати фактичну ненаявність родителів. Р.С.Вудворт переконаний, що кількість таких сімей буде зростати й надалі [377].

Скажімо, Н.М. Пінсон-Мілбарн зі співавторами вважає, що прийняття прабатьками на себе батьківської ролі спотворює їхню часову перспективу й ставить перед ними безліч проблем, включаючи побоювання, що їхні онуки повторять помилки їхніх дітей, ставши «асоціальними» або «дисфункціональними» особистостями. Прабатьки-опікуни мають емоційні порушення, депресії; вони менш задоволені своєю «батьківською» роллю, страждають від соціальної ізоляції [357].

К.М. Рое, М. Мінклер, Р. Барнел вважають, що замість того, щоб зосередитися на вирішенні завдань віку – завершенні кар'єри, адаптації до

статусу пенсіонера, організації повноцінного активного дозвілля, вони психологічно рухаються назад [360].

На думку Дж.М. Ехле й Х.Д. Дей, емоційне благополуччя прародителів страждає через стрес, пов'язаний із вихованням онуків. Джерелом стресу є не сам факт необхідності виконувати батьківські функції стосовно онуків, а причини, які до цього призвели: втрата дорослої дитини, незалежно від того чи вона загинула, чи потрапила у в'язницю або страждає від залежності; втрата особистої свободи; втрата (часткова або повна) референтної групи, своїх друзів-однолітків, зайнятих вирішенням зовсім інших завдань. Вони одночасно намагаються зрозуміти, що в їхньому вихованні було «не так» і призвело дітей до асоціального способу життя і що вони повинні зробити, щоб уберегти онуків від того пороку, жертвою якого стали їхні батьки [331].

Ще однією причиною стресу прародителів-опікунів Дж.М. Ехле й Х.Д.Дей вважають конфлікт (напружені стосунки) з іншим дорослим дитини, які можуть розцінювати ситуацію як несправедливу – вони теж не відмовилися б одержувати більше допомоги у вихованні своїх дітей. Іноді також виникають ревності між онуками [331].

У більш пізніх дослідженнях була підкреслена важливість наявності шлюбного партнера для подолання стресів прародителів, розподіл із ним відповідальності й обов'язків з виховання; доступність допомоги від інших родичів; підтримка й прийняття найближчого соціального оточення [336; 337; 358].

Ряд дослідників відзначає і позитивні зміни, що відбуваються з прабабуками-опікунами. Досвід виховання онуків допомагає їм усвідомити свої позитивні якості, здобути унікальні знання й уміння, сформувані цінності й цілі, пов'язані з онуками.

Г.Ф. Рейнольдс, Д.В. Райт, Б. Білл відзначають, що бабусі-опікуни й дідуся-опікуни – група бабусь і дідусів, яка найбільш швидко зростає в Америці. Вони виділяють ряд причин, чому багато прародителів беруть на себе основну турботу про своїх онуків: підліткова вагітність, що закінчилася пологами, емоційні проблеми й розлучення родителів; повторний шлюб; смерть родителя (родителів), ВІЧ/СНІД, наркоманія, позбавлення волі батьків, жорстоке ставлення родителів до дітей або брак з їхнього боку турботи, некомпетентність родителів [358].

Прийняття прародителями батьківської ролі, засноване на домовленостях з дітьми, розуміється ними як допомога в тимчасово несприятливих умовах життя їхнього онука з перспективою воз'єднання сім'ї й повернення онука до його родителів. Такі бабусі й дідуся почувають себе здатними контролювати своє життя й життя сім'ї, змінюючи його на краще. У випадку ж неминучого прийняття батьківської ролі (наприклад, нещасний випадок з вини родителів) стрес прародителів різко зростає.

Н.М. Пінсон-Мілбарн, Е.С. Фабіан, Л. Симон-Русенович, К.А. Крач, Ю.Тейчмен і Р. Зив указують, що особливі зв'язки між прародителями й онуками шкільного віку позитивно впливають на обох, оскільки відповідають потребам бабусь і дідусів в активності, дозволяють їм почувати себе корисними

й необхідними, а дитина одержує необхідний комфорт і благополуччя; деякі бабусі й дідусі відчувають почуття гордості й задоволення, навчаючи своїх онуків сімейних цінностей і традицій [357; 362; 364].

Порівняння груп бабусь, що виховують онуків як законні опікуни (public grandmother caregivers) і які не мають юридичного оформлення свого статусу (private grandmother caregiver), показало, що бабусі-опікуни офіційні сприймають своїх онуків як більш проблемних, відзначають у них чимало проблем у поведінці й навчанні, що може бути пов'язане з їхнім негативним життєвим досвідом [284].

У пострадянській науковій літературі також, як і в зарубіжній, дослідження прародительства починалися зі спроб типологізації. Прародительство стає об'єктом психологічних досліджень (праці В.Альперович, А.Я. Варги, М.В. Єрмолаєвої, Е.Г. Ейдемільера, О.В. Краснової, Л.Г. Лідерса, А.С. Співаковської, Т.Н. Тихомирової, Д.В. Ушакова, І.В. Шаповаленко, Л.Б. Шнейдера, В.В. Юстицькіса та інших). Результатом стало виділення різних типів поведінки й позицій прародителів, сімейних ролей, вплив прародителів на розвиток онуків та ін. Інтерес до прародительства пов'язаний насамперед з тим, що феномен «прародительство» поєднує три галузі психологічних знань – психологія сім'ї, соціальна психологія та соціальна психологія старіння [60; 158; 159; 165; 243; 250; 284; 292; 293].

А.С. Співаковська виділяє два типи бабусь, які не змогли вдало сполучати роль бабусі з іншими: *бабуся-жертва* сприймає роль бабусі як центральну для себе, звалює на свої плечі вантаж господарсько-побутових і виховних турбот, відмовляється від професійної діяльності, обмежує дружні контакти й дозвілля; *бабуся-суперниця*, на перший погляд, більш раціонально сполучає свої різноманітні обов'язки, продовжує працювати, присвячуючи онукам вихідні й відпустку, неусвідомлена тенденція її прародительства полягає в суперництві з донькою або невісткою (бути кращою, більш успішною «матір'ю» онукові) [243].

У роботах Е.Г. Ейдемільера й В.В. Юстицькіса розглядається патологізуюче сімейне успадкування, характерне для дисфункціональних сімей. Автори відзначають, що батьків та їхніх дорослих дітей і онуків можуть пов'язувати складні й суперечливі взаємини, що нерідко визначають психологічний клімат у сім'ї. Так, наприклад, однобічне домінування в сім'ї матері, а тим більше бабусі по материнській лінії, стає фактором підвищення ймовірності невротичних порушень у дітей [296].

Т.Н. Тихомирова і Д.В. Ушаков, здійснивши порівняльний аналіз спілкування прародителів і батьків з дітьми, висунули припущення про те, що діти, у вихованні яких більшу роль відіграють бабусі, істотно перевершують дітей у розвитку творчих здібностей, ніж ті, чийм вихованням займаються тільки родителі [250].

Одним із перших емпіричних досліджень прародительства в пострадянській психології є дослідження внеску бабусь у життя сім'ї дітей і особливостей їхніх взаємин із онуками, проведене під керівництвом О.В. Краснової. У цій розвідці здійснена спроба виділити стадії прародительства,

які, на думку авторки, слід визначати не за віком бабусь, а за віком онуків. Проведене дослідження дозволило виділити етапи прародительства й описати динаміку сімейного життя жінок похилого віку на різних стадіях життєвого циклу. Було визначено три етапи прародительства: «молода бабуся» (онуки віком до 10 років), «стара бабуся» (онуки старші 10-11 років), «жінка похилого віку», «стара жінка» (онуки старші 18 років), та три основні типи бабусь: «формальна» («звичайна»), «активна» («захоплена»), «далека» («відсторонена», «символічна») [158].

О.В. Краснова робить висновок, що етапи прародительства залежать від віку онуків, соціального статусу жінок і стану їхнього здоров'я; внесок старшого покоління в сімейне життя й спектр ролей залежать не тільки від віку, освіти, умов проживання літньої людини й видів сімейних зв'язків, але також від соціальних і особистісних норм, від суспільних потреб і очікувань. У ході подальшого дослідження було визначено три типи поведінки бабусь – формальний, активний, далекий. Як відзначає сама О.В. Краснова, розглянуті етапи «прародительства» і типи бабусь засновані на формальних аспектах сімейного життя (частота контактів, умови проживання), а такі якісні показники взаємодії бабусь і онуків, як задоволеність життям, афективні компоненти сімейного життя, рівень згуртованості між членами родини, досліджені не були [159].

Т.Ф. Суслова вивчала особливості **взаємин** бабусь із онуками молодшого шкільного й підліткового віку. Дослідження було проведене із застосуванням суто психологічного інструментарію. Порівняльний аналіз рівня психологічної близькості в досліджуваних групах показав, що бабусі молодших школярів більш близькі зі своїми онуками, вони краще, ніж бабусі підлітків, розуміють емоційний стан дитини, потреби й причини вчинків дитини, частіше асоціюють онуків зі своїм майбутнім, із продовженням роду, із прагненням «залишити щось після себе на землі». Однак бабусі підлітків краще розуміють особливості розвитку онуків, їхню культуру й поведінку, частіше йдуть на поступки, частіше виконують роль посередника в конфліктних ситуаціях. Бабусі обох груп прагнуть будувати свої стосунки з онуками на основі любові й прийняття [248].

К.І. Артамонова зазначає, що набуття нової інтрасімейної ролі (ролі бабусі або дідуся) супроводжується істотною перебудовою сформованої ієрархії сімейних стосунків. Для людини постає проблема нової соціальної ролі з ролями вже опанованими, які можуть суперечити одна одній: освоєння прародительського статусу вимагає вироблення нової внутрішньої особистісної позиції. Оптимальна готовність бабусь і дідусів полягає в усвідомленні ними своєї власної особливої ролі [209].

Саме проведений аналіз досліджень у зарубіжній і пострадянській науці дозволяє зробити такі висновки: дослідження прародительства є фрагментарними, позбавленими системності; найбільш вивченими є проблеми типології прародительства і проблеми прародителів-опікунів, більшість досліджень здійснена на вибірках образу жінок (бабусь), а тип чоловіка (дідуся) найчастіше лишається поза увагою.

Пренатальна та перинатальна психологія (ін.-грец. *peri* – біля, лат. *natalis* – стосовний до народження) – наука про психічне життя ненародженої дитини або тільки що народженої дитини (наука про початкові фази розвитку людини – пренатальну і перинатальну); підгалузь психології розвитку, що вивчає обставини й закономірності розвитку людини на ранніх етапах: пренатальному (антенатальному), перинатальному (інтранатальному) і неонатальному (постнатальному) і їхній вплив на все подальше життя. Базується на теоретичних положеннях загальної психології та психології особистості; психології розвитку; клінічній психології.

Мета – оптимізація розвитку дитини в пренатальному та перинатальному періодах.

Основні завдання:

- розробка теорій психічного розвитку дитини в пренатальному та ранньому постнатальному періоді; з'ясування ролі матері (батька) як умови психічного розвитку дитини; оптимізація психічного розвитку дитини, психічного й фізичного стану матері (батька) і дитячо-родительських стосунків;

- розробка теоретичних основ профілактики порушень, оптимізації й корекції психічного розвитку дитини в пренатальному і ранньому постнатальному періоді;

- виявлення взаємозв'язків між психологічними проблемами родителів і особливостями психічного розвитку дитини;

- розробка методів діагностики психологічної готовності до родительства (материнства, батьківства);

- розробка методів і засобів психологічної допомоги дитині, матері й сім'ї в підготовці до родительства, подоланні психологічних і психосоматичних проблем зачаття, вагітності, пологів, лактації й розвитку дитини.

Перинатальна психологія як самостійна галузь науки й практики почала формуватися в останній чверті ХХ століття, у Росії – в останнє десятиліття ХХ століття, в Україні натрапляємо лише на поодинокі наукові розробки. Ця галузь психології виникла на стику декількох наук і видів практики: медицини (акушерство й гінекологія, перинатологія, психіатрія), психотерапії, психології, педагогіки, соціології.

Перинатальна психологія, як міждисциплінарна наука, потребує обґрунтування теоретичними положеннями суміжних розділів, які найбільше відповідають її меті й завданням. Внаслідок браку єдності поглядів з'явилася велика кількість програм навчання перинатальних психологів, що істотно відрізняються одна від одної за змістом і наповненням. І.В. Добряков у пренатальній психології виділяє чотири великі групи, що відрізняються теоретичними підходами [96]:

- еkleктично-дилетантський підхід до обґрунтування теорії перинатальної психології представлений працями авторів, які компенсують недолік медичних і психологічних знань набором випадкових, не зв'язаних між собою ідей, фактів, умовиводів. Для цього підходу є типовим обмежене уявлення, відповідно до якого завдання перинатальної психології полягає в тому, щоб привести вагітних пацієнток у стан хронічної ейфорії;

- медико-редукціоністський підхід характеризується поверхневими, утилітарними уявленнями. Редукціонізм проявляється в тому, що всі проблеми репродуктивного здоров'я пояснюються винятково біологічними причинами. За такого ставлення лікарі не схильні пояснювати пацієнткам свої дії, обговорювати їх, пропонувати варіанти;

- психолого-редукціоністський підхід відрізняється від еkleктико-дилетантського наявністю теоретичної бази, запозиченою частково з медико-редукціоністського підходу. Редукціонізм проявляється в тому, що всі проблеми репродуктивного здоров'я пояснюються винятково психологічними причинами; основним методом їх вирішення вважають психокорекцію. Біологічні, фізіологічні, медичні причини ігноруються.

Біопсихосоціальний підхід є поєднанням біологічних, психологічних і соціальних теорій у єдину теоретичну модель, націлену на найбільш повне розуміння закономірностей і зв'язків процесів, пов'язаних із репродукцією. У Росії набули поширення біопсихосоціальні моделі, запропоновані незалежними один від одного науковцями Н.П. Коваленко, Г.Г. Філіпповою і І.В. Добряковим [140; 265; 96].

Перинатальну психологію можна схарактеризувати як галузь дослідження, що займається вивченням розвитку дитини і її взаємозв'язків з родителями (насамперед із матір'ю) у період від підготовки родителів до зачаття і до завершення основних вікових стадій сепарації дитини від матері.

Сьогодні основними напрямками є створення психологічної концепції вагітності; дослідження психофізіологічних аспектів зачаття, клітинної й інших видів пренатальної пам'яті плоду; створення психологічного портрету вагітної жінки; дослідження мотивацій вагітності; вагітності як основної точки формування жіночої ідентичності; стилю переживання вагітності; психологічних типів гестаційної домінанти; психологічної специфіки вагітності по триместрах; зв'язків типу материнства з особливостями сімейної й особистої історії; внутрішньоутробного розвитку плоду; кризових моментів вагітності; особливостей становлення емоційного контакту «мати-дитя»; робота зі страхами перед пологами; з'ясування причин передчасних пологів та їх перебігу залежно від типу гестаційної домінанти; культурні традиції вагітності та пологів; особливості післяпологової адаптації; психологічні аспекти грудного вигодовування.

Психосоматика – напрям у медицині (психосоматична медицина) і психології, що вивчає вплив психологічних факторів на виникнення й плин соматичних (тілесних) захворювань. У рамках психосоматики досліджуються зв'язки між характеристиками особистості і тим або іншим соматичним захворюванням. Базується на теоретичних положеннях клінічної психології, загальної психології та психології особистості.

Мета – профілактика й корекція психосоматичних проблем.

Завдання дослідження:

- теоретичне вивчення психосоматичних порушень; ставлення людини до хвороби;

- розробка методів та інструментарію діагностики психосоматичного способу реагування і його форм;
- розробка технологій та методів психологічної допомоги в подоланні фізичних і вторинних психічних проблем; психологічної допомоги в клінічних умовах;
- розробка методів і форм надання психологічної допомоги хворим, людям у кризових ситуаціях, жертвам насильства й катастроф;
- формування психосоматичного способу реагування на фруструючу ситуацію, стресові й постстресові стани;
- профілактика й корекція психосоматичних проблем;
- розробка теоретичного обґрунтування взаємозв'язку порушень психологічних умов розвитку дитини й формування його вегетосоматичного статусу й провідного способу нервово-психічного реагування; вироблення пояснювальних моделей і методів психотерапії порушень загального психічного й фізичного, у тому числі й репродуктивного здоров'я (у період раннього розвитку, статевого дозрівання, зачаття, гестації, пологів, післяпологових розладів, лактації, менопаузи).

Психотерапія – комплексний лікувальний вербальний і невербальний вплив на емоції, судження, самосвідомість людини при психічних, нервових і психосоматичних розладах. Базується на теоретичних положеннях клінічної психології, загальної психології, психології особистості, психології розвитку.

Мета – діагностика й корекція деструктивних для психічного й фізичного стану людини психологічних проблем.

Основні завдання:

- розробка теоретичних основ вивчення особистісних проблем, проблем міжособистісних (у тому числі дитячо-родительських і сімейних стосунків); порушень психічного розвитку дитини; неврозів, межових психічних станів, психічних патологій і їхньої корекції;
- розробка теоретичних підстав діагностики й психотерапії порушень розвитку й функціонування психіки й соматики; розробка методів діагностики й психотерапії психологічного й клінічного напрямів різних порушень репродуктивного здоров'я (психосексуального розвитку, зачаття, гестації, пологів, післяпологових розладів, лактації).
- діагностика форм прояву патологізуючих психологічних проблем; розробка методів і форм застосування психотерапевтичних впливів;
- розробка технологій, технік і методик індивідуальної та групової психотерапії у психологічному напрямку (терапія особистісних і міжособистісних проблем); індивідуальної та групової психотерапії лікувального напрямку (терапія неврозів, межових станів, психічних розладів і психосоматических проявів).

У психотерапевтично орієнтованих дослідженнях затвердився підхід до вагітності як періоду життя, сензитивному до загострення психологічних проблем, і такого, що потребує втручання й психологічної підтримки. Здійснюється розробка психотерапевтичних методів корекції психологічних

проблем у період вагітності. Інший напрям дослідження розглядає вагітність як підготовчу фазу в розвитку взаємної прихильності матері й дитини, що пов'язана з виникненням нових відчуттів і фізіологічних змін в організмі жінки в цей період (О.Л. Баз, О.В. Баженова, У.І Брутман, Л.В. Копил, Ю.І. Шмурак) [53; 54].

Г.Г. Філіппова підкреслює необхідність розглядати дитину й родителів як єдину систему і вважає, що сьогодні перинатальна психологія й психологія родительства можуть бути охарактеризовані як єдина міждисциплінарна галузь дослідження й психологічної практики, що включає декілька складників:

- психологію (розвитку; особистості; родительства, дитячо-родительських стосунків; психосоматика; психотерапія немедичного напрямку);
- медицину (акушерство; гінекологія; перинатологія; педіатрія; психіатрія; психотерапія медичного напрямку);
- педагогіку (виховання й навчання дітей і батьків; сімейна педагогіка; дефектологія);
- соціологію (соціально-культурні проблеми дитинства й родительства; соціальна робота з населенням; соціальна педагогіка);
- оздоровчу, просвітницьку й навчальну практики роботи із сім'єю й особистістю із проблем родительства й розвитку дитини [265].

Як вважає Г.Г. Філіппова, всі ці галузі спрямовані на одну загальну мету – забезпечення репродуктивного здоров'я населення й оптимізацію фізичного й психічного розвитку дітей і особистості батьків, однак мають різні конкретні цілі, завдання, предмет і об'єкт, методологію й методи, використовують різні термінологію, теоретичні підходи й практичні методики.

Узагальнюючи розглянуті психологічні дослідження, можна констатувати підвищення інтересу науковців до тих або інших аспектів репродуктивної поведінки. За останні десять років виходять фундаментальні праці з психології материнства (Г.Г. Філіппова), психології родительства (Р.В. Овчарова), психології батьківства (Ю.В. Борисенко), психології сім'ї (В.М. Дружинін).

Так, Г.Г. Філіппова пропонує виділити окрему галузь – «психологію репродуктивної сфери». Теоретичними основами психології репродуктивної сфери, на її думку, є сучасні підходи й концепції в психології: еволюційно-системний похід, класичний і сучасний психоаналіз, психологія онтогенезу (включаючи психосоматичний напрям), класична й сучасна психосоматика, психологія тілесності, перинатальна психологія, психологія материнства й батьківства [45; 190-134; 263; 264].

Проведений аналіз методологічних підходів у рамках демографічного, етологічного, етнографічного, культурологічного, психологічного, соціологічного досліджень репродуктивної поведінки людини показав те, що немає єдиної структурованої методологічної парадигми вивчення всього різноманіття репродуктивних процесів, породжених соціокультурною, етнокультурною, соціально-економічною й історичною специфікою.

З огляду на проведений аналіз досліджень, присвячених різним аспектам відтворення населення, вважаємо, що актуальним є розробка проблеми у двох основних напрямках:

- подальша конкретизація предметів, об'єктів і методів різних векторів (психології, педагогіки, соціології, медицини, культурології, права, економіки тощо);

- вироблення єдиного концептуального й категоріального апарата, що дозволить розробляти єдину стратегію дослідження.

Можна констатувати, що на сьогодні спостерігається методологічна експансія соціолого-демографічних напрямів у дослідження репродуктивної поведінки. При вивченні репродуктивної поведінки особистості має відбуватися зустрічний перенос методологічних установок, ідеалів, норм і стратегій наукових дисциплін. Нове міждисциплінарне знання повинне бути сформоване на їхніх межах.

Аналіз наукової літератури показав, що існує безліч підходів у вивченні різних аспектів репродуктивної поведінки, які розглядають проблему з різних теоретичних позицій, як взаємозалежних, так і суперечливих. Різні аспекти проблеми представлені у філософії, соціології, етології, психології, демографії, медицині, культурології.

Значно варіюють також рівні аналізу в рамках кожної дисципліни й напрями дослідження, що знаходять висвітлення в структуруванні термінологічного апарата. До видів термінологічних одиниць предметної галузі репродуктивної поведінки належать терміни, номени, найменування, предтерміни. Види спеціальних одиниць представлені в різних класах нерівномірно: терміни відзначені у всіх складових, номени й номенклатурні найменування – тільки в основних, що пов'язано зі специфікою репродуктивних уявлень; предтерміни характерні насамперед для основних складових, однак зафіксовані нами в залучених і запозичених. Це є свідченням того, що вони поповнюють терміносистему предметної галузі за рахунок включення елементів понятійного апарату різних наук. Розмаїтість термінологічних одиниць свідчить про процес розвитку і якісного перетворення розглянутої терміносистеми на даному етапі її формування.

Актуальність уніфікації термінологічного апарата може бути представлена у двох аспектах – внутрішньому й зовнішньому. Внутрішній аспект передбачає систематизацію термінологічного апарата, виявлення конститутивних ознак терміносистеми, що позначають цю предметну галузь, типологізацію термінологічних одиниць, виявлення способів утворення в різних понятійних класах, розмежування основних і притягнутих класів понять; обґрунтування взаємозв'язку структурно-семантичних особливостей розглянутої терміносистеми. Зовнішній аспект актуалізує також завдання структурування предметної галузі психології репродуктивної поведінки, представлення її логіко-понятійного змісту й розробки методологічної бази подальших досліджень.

Література до розділу

1. *Авдеева Н.Н.* Роль отца в развитии ребенка в раннем возрасте // Дошкольное воспитание. – 2005. - № 7.
2. *Аверьянов А.Н.* Системное познание мира: методологические проблемы. - М.: Политиздат, 1985. - 263 с.
3. *Агейко О.В.* Представления о семье у детей из неполных семей // Материалы Второй Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи»: В 3 ч. / Под общ. ред. д-ра психол. наук В-К. Шабельникова и канд. психол. наук А.Г. Лидерса. - М., 2005. - Ч. 1. - С. 12—18.
4. *Айвазян, Е.Б.* Развитие телесного и эмоционального опыта женщины в период беременности [Текст]: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.10 / Айвазян Екатерина Борисовна. — М., 2005. - 321 с.
5. *Айвазян Е.Б., Арина Г.А., Николаева В.В.* Телесный и эмоциональный опыт в структуре внутренней картины беременности, осложненной акушерской и экстрагенитальной патологией // Вестник московского университета. – 2002. - №2. - С.3-18.
6. *Акименко Ю. Ф.* Психологічна корекція ставлення батьків до дітей молодшого шкільного віку: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07./ Ю. Ф. Акименко. – К., 2003. – 19с.
7. *Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А.* Современная социальная психология на Западе. – М.:МГУ,1978.
8. *Андреева Н.И.* Семья как объект социально-философских исследований. - Ставрополь, 2000.
9. Аннотированная библиография по проблемам семьи (1981-1990 гг.) / Отв. ред. С.И.Голод. - М.:ИС РАН, 1993.
10. Аннотированная библиография по социальным проблемам сексуальности (60-е - первая половина 90-х гг.) / Составитель С.И.Голод. - СПб.: СПб. филиал ИС РАН, 1995.
11. *Антонов А.И.* Микросоциология семи (методология исследования структур и процес сов): Учебн.пособие для вузов.- М.: Издательский дом «Nota Bene», 1998. – 368 с.
12. *Антонов А.И.* Потребность семьи в детях и рождаемость // Проблемы социологического исследования семьи / Отв. ред. З.А. Янкова. - М.: ИСИ АН СССР, 1976.
13. *Антонов А.И.* Социология рождаемости. - М.: Статистика, 1980.
14. *Антонов А.И.* Теоретические и методологические проблемы социологического исследования рождаемости: дис. ... доктора философ, наук. - М., 1982.-480 с.
15. *Антонов А.И.* Эволюция норм детности и типов демографического поведения // Детность семьи: вчера, сегодня, завтра. - М.: Мысль, 1986.
16. *Антонюк Е.В.* Представления супругов о распределении ролей и становление ролевой структуры молодой семьи: автореф. дис. ... канд. психол. наук. - М., 1992. - 24 с.
17. *Аристотель.* Политика //Сочинения.— М., 1983. - Т. 4.
18. *Арсанукаева М. С.* Профессиональная деятельность женщин и её влияние на выполнение функций материнства: автореф. дис... канд. эконом, наук. - М.: ИСИ АН СССР, 1982.
19. *Арсеньев К.И.* Начертание статистики Российского государства. (Число жителей по 1-7 ревизиям). О состоянии народа. - СПб., 1818. - Ч. 1.
20. *Арутюнян М.Ю.* Особенности семейного взаимодействия в городских семьях с различным распределением бытовых ролей: автореф. дис... канд. филос. наук. - М.: ИСИ АН СССР, 1984.
21. *Архиреева Т.В., Полевая Е.В.* Мотивация к отцовству как детерминанта отношения отца к ребенку // Семейная психология и семейная терапия. - 2006. - №1. - С. 75–89.
22. *Арчакова Т.О.* Родительство после родительства: бабушки, взявшие на себя воспитание внуков [Электронный ресурс]: электронный сборник статей PsyJournals. - 2009. - №1. - Режим доступа: <http://psyjournals.ru/issues>.

23. *Багирова А.П.* Репродуктивный труд: характеристика основных категорий [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://viperson.ru/wind.php?ID=6>
24. *Баллаева Е. А.* Гендерная экспертиза законодательства РФ: репродуктивные права женщин в России [Электронный ресурс] / Е. А. Баллаева // Режим доступа: <http://www.gender.ru/russian/public/ballaeva/zadachi/ponjat.shtml>
25. *Баранова Д. В.* Устойчивость молодых семей: проблемы и перспективы: Социологический анализ: дис... канд. социол. наук : 22.00.06 / Д. В. Баранова. – Екатеринбург: Урал. гос. техн. ун-т, 2002. – 174 с.
26. *Барінова Н.В.* Психологічні особливості відношення батька як чинник формування ставеворольової Я-концепції у дівчат-підлітків: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2006. — 20 с.
27. *Барулин В.С.* Социальная философия: Учебник. — Изд. 2-е. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — 560 с.
28. *Бевз Г.М.* Соціально-психологічні чинники виникнення та розвитку прийомного батьківства: дис... канд. психол. наук : 19.00.05 / Центральный ін-т післядипломної педагогічної освіти АПН України. - К., 2001. – 281 с.
29. *Беженар Г.* Сім'я очима підлітків: результати емпіричного дослідження / Г. Беженар, Т.Яблонська // Психолог. - 2011. - Жовтень (№ 40). - С. 3-17.
30. *Безнощенко Е.А.* Семья как социальная ценность: философский анализ: автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Е.А. Безнощенко; науч. рук. А.Н. Чумаков; Фин. ун-т при Правительстве Рос. Федерации. – М., 2010. – 20 с.
31. *Беккер Г.С.* Экономический анализ и человеческое поведение // THESIS. - 1993. – Т.1. - Вып.1. - С.24-40.
32. *Беккер Г.* Экономика семьи // Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход: Избранные труды по экономической теории. - М.: ГУ ВШЭ, 2003. - С. 462-485.
33. *Беккер Г.С.* Выбор партнера на брачных рынках // THESIS. - 1994. - Вып.6. - С. 12 -36.
34. *Белова В.А.* Некоторые аспекты изучения репродуктивного поведения/ Рождаемость (Проблемы изучения) / Под ред. Л. Е. Дарского. - М.: Статистика, 1976. - С.93-105.
35. *Белова В.А.* Число детей в семье. - М.: Статистика, 1975.
36. *Белова В.А., Дарский Л.Е.* Мнения женщин о формировании семьи // Вестник статистики. – 1968. - № 8.
37. *Белова В.А., Дарский Л.Е.* Обследование мнений как метод изучения планирования семьи // Изучение воспроизводства населения. - М.: Статистика, 1968.
38. *Белова В.А., Дарский Л.Е.* Статистика мнений в изучении рождаемости. - М.: Статистика, 1972.
39. *Беляева М.А.* Культура репродуктивного поведения в российской повседневности: Монография / М.А. Беляева; Уральский гос. пед. университет. - Екатеринбург: ООО «Издательство УМЦ УПИ», 2011. – 256 с.
40. *Беляева М.А.* Культура репродуктивного поведения человека в мире повседневной культуры // Вопросы культурологии. – 2012. - №6. – С 78-93.
41. *Беляева, Л. А.* Культурологический анализ репродуктивного поведения человека [Текст] / Л. А. Беляева, М. А. Беляева // Вопросы культурологии. - 2011. - № 8. - С.13-17.
42. *Бендлер Р., Гриндер Дж., Сатур В.* Семейная терапия. - Воронеж: НПО «МОДЭК», 1993. - 128 с.
43. *Бестужев-Лада И.В.* Россия накануне XXI века. 1904 –2004. От колосса к коллапсу и обратно. - М. 1997; *Бестужев-Лада И.В.* Ступени к семейному счастью. - М., 1988.
44. *Бойко В.В.* Рождаемость: социально-психологические аспекты. - М.: Мысль, 1985.
45. *Борисенко З.Т.* Психологічні особливості імперативних та діалогічних впливів батьків на підлітків: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Прикарпат. нац. ун-т ім. В.Стефаніка. - Івано-Франківськ, 2008. — 20 с.
46. *Борисенко Ю.В.* Психология отцовства. — Москва-Обнинск: «ИГ-СОЦИН», 2007. - 220 с.

47. *Борисенко Ю.В., Портнова А.Г.* Родительство в контексте личной зрелости // Семейная психология и семейная терапия. - 2008. - № 4. - С.41-57.
48. *Борисов В.А.* Демография. – М.,2001. - 212 с.
49. *Борисов В.А.* Перспективы рождаемости. - М.: Статистика, 1976.
50. *Борисов В.А., Синельников А.Б.* Брачность и рождаемость в России: демографический анализ. - М.: НИИ семьи, 1996.
51. *Боровикова Н.В.* Культурно-символические репродуктивные табу (или почему мы боимся беременной женщины) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://ladabirth.ur.ru/infor3.html#BOL>.
52. *Босанац М.* Внебрачная семья: Пер. с сербохорват./ Под ред. Н.М. Ершовой. - М.: Прогресс, 1981 - 208 с.
53. *Боуэн М.* Духовность и личностно-центрированный подход // Вопросы психологии. - 1992. - № 3 - 4. - С.24 - 33.
54. *Брутман В.И., Радионова М.С.* Формирование привязанности матери к ребенку во время беременности// Вопросы психологи. – 1997. - №6. - С.39-47.
55. *Брутман В.И., Филиппова Г.Г., Хамитова И.Ю.* Динамика психического состояния женщин во время беременности и после родов // Вопросы психологи. – 2002. - №1 - С.59-69.
56. *Бутовская М.Л.* Тайны пола. Мужчина и женщина в зеркале эволюции. - Фрязино: Век 2, 2004. - 368 с.
57. *Бутовская М.Л., Файнберг Л.А.* У истоков человечества (поведенческие аспекты эволюции человека). - М.: Наука, 1993. - 249с.
58. *Бухановский А.О., Бец Л.В.* Транссексуализм. Социальные и биологические аспекты // Женщина в аспекте физической антропологии / Отв. ред. Г.А. Аксянова. - М.: ИЭА РАН, 1994.
59. *Бэкон Ф.* Опыты или наставления нравственные и политические // Бэкон Ф. Сочинения. — М., 1972. - Т. 2.
60. *Бэттлер Алекс.* О любви, семье и государстве: Философско-социологический очерк. - М., 2006.
61. *Варга А.Я.* Системная семейная психотерапия. - СПб.: Речь, 2001. - 144 с.
62. *Вишневский А. Г.* Воспроизводство населения и общество. История, современность, взгляд в будущее. - М.: Финансы и статистика, 1982. - 287 с.
63. *Вишневский А.Г.* Демографическая революция. - М.: Статистика, 1976.
64. *Воронцова М.В.* Российская семья в условиях трансформации общества: Монография. - Таганрог, 2008.
65. Воспроизводство населения СССР/ Под ред. А.Г.Вишневского и А.Г.Волкова. - М.: Финансы и статистика, 1983.
66. *Вострикова А.М.* Методы обследования и показатели рождаемости в СССР // Вопросы народонаселения и демографической статистики. - М.: Статистика, 1966.
67. *Выготский Л.С.* Вопросы детской психологии. - СПб.: Союз, 1999. - 224 с.
68. *Гавров С.Н.* Историческое изменение институтов семьи и брака. - М.,2009.
69. *Галимов Ш.Н.* Репродуктивное здоровье мужчин: современные тенденции и законодательные инициативы // Социальное партнерство в решении гендерных проблем. — Набережные Челны, 2002. - С.44-45.
70. *Гегель Г.В.* Философия права: Пер. с нем. / Ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В.С. Нерсесянц. — М.: Мысль, 1990. — 524 [2] с
71. Гендерные аспекты социальной трансформации / Отв. ред. М.М.Малышева. - М.: ИСЭПН РАН, 1996.
72. *Геодакян В.А.* Роль полов в передаче и преобразовании генетической информации // Пробл. передачи информ. - 1965а. - Т. 1. - № 1. – С.105–112.
73. *Геодакян В.А.* Мужчина и женщина. Эволюционно-биологическое предназначение // Женщина в аспекте физической антропологии / Отв. ред. Г.А.Аксянова. - М.: ИЭА РАН, 1994.

74. *Герман И.* О числе жителей России. О составлении и употреблении народных таблиц // Статистический журнал. - 1806. - Т.1.4. 2.
75. *Гоббс Т.* Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // *Т. Гоббс.* Сочинения: В 2 т. – М., 1964. – Т.2.
76. *Гозман Л.Я., Алешина Ю.Е.* Социально-психологические исследования семьи: проблемы и перспективы // Вестник МГУ. Сер.14. Психология. - 1985. - № 4. - С.10 - 20.
77. *Голод С.И.* XX век и тенденции сексуальных отношений в России. - СПб.: Алетея, 1996.
78. *Голод С.И.* Будущая семья: какова она?: Социально-нравственный аспект. - М.: Знание, 1970.
79. *Голод С.И.* Семья и брак: историко-социологический анализ.- СПб.: Петрополис, 1998. 271 с.
80. *Голод С.И.* Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. - Л.: Наука (Ленинградское отделение), 1984.
81. *Голосенко И.А., В.В.Козловский.* История русской социологии XIX-XX вв. – М.: Онега, 1995.
82. *Горецька О.В.* Психологічні умови оптимізації спілкування батьків з дітьми дошкільного віку: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К., 2009. - 20 с.
83. *Гузеватый Я.* О социально-экономической обусловленности демографического развития мирового населения// Народонаселение зарубежных стран (Народонаселение). - М.: Статистика, 1974. - С. 10-24.
84. *Гурко Т.А.* Программа социальной работы с неполными семьями. - М.: Центр Общечеловеческих Ценностей, 1992.
85. *Гурко Т.А.* Особенности развития личности подростков в различных типах семей // Социологические исследования. – 1996. - № 3. – С. 85 – 93.
86. *Гусак Н.І.* Підготовка юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка та батька: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.05 / Луган. нац. пед. ун-т ім. Т.Шевченка. - Луганськ, 2005. — 20 с.
87. *Даниленко Н.В.* Формування психологічної готовності жінки до материнства: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаніка. - Івано-Франківськ, 2008. — 20 с.
88. *Дармостук Н. В.* Статеворольові чинники формування психологічної готовності до материнства: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 [Електронний ресурс] / Н. В. Дармостук; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Х., 2011. — 20 с. - Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2011/11DENVGDM.zip>
89. *Дарский Л.Е.* Изучение плодовитости браков // Вопросы демографии. - М.: Статистика, 1970.
90. *Дарский Л.Е.* Рождаемость и репродуктивная функция семьи // Демографическое развитие семьи. - М.: Статистика, 1978; Демографические проблемы занятости. / Под ред. М.Н.Литвякова. - М.: Экономика, 1969.
91. *Девис К.* Социология демографического поведения // Социология сегодня. Проблемы и перспективы. - М.: Прогресс, 1965. - С. 343 – 371.
92. Демографическое развитие в СССР. - М.: Мысль, 1985.
93. *Демоз Л.* Психонистория / Пер. А.В. Шкуратова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000.
94. *Денисенко М.Б., Хараева О.А., Чудиновских О.С.* Иммиграционная политика в Российской Федерации и странах Запада. - М., 2003. – 314 с.
95. Детность семьи: вчера, сегодня, завтра. - М.: Мысль, 1986.
96. *Добровольская М.В.* Этология человека и смежные дисциплины. Современные методы исследований / Под ред. М.Л.Бутовской. - М.: Ин-т этнологии и антропологии, 2004. - С. 88-111.
97. *Добряков И.В.* Перинатальная психология. - СПб.: Питер, 2010. - 272 с.

98. Дудченко О.Н. О противоречиях в жизнедеятельности современной семьи // Социальный потенциал семьи / Ред. А.И. Антонов. - М.: ИС АН СССР, 1988.
99. Дудченко О.Н., Мытиль А.В. и др. Судьба семьи - судьба человечества // Проблемы родительства и планирования семьи / Ред. А.И. Антонов. М.: ИС РАН, 1992.
100. Дэвис К. Социология демографического поведения // Социология сегодня: Проблемы и перспективы Американской буржуазной социологии середины XX века / Общ. ред. Г.В. Осипова. - М, 1965. - С. 343-372.
101. Евсеенкова Ю.В. Система отношений в диаде «отец - ребенок» как фактор развития личности // Семейная психология и терапия. - 2003. - №4 - С.30 - 47.
102. Евсеенкова Ю.В., Портнова А.Г. Отцовство как структурно-динамический феномен // Сибирская психология сегодня: Сборник научных трудов. - Кемерово: Кузбассвузиздат, 2003. - Вып. 2. - 410 с.
103. Ермаков С.П. Смертность и ее вклад в сокращение численности населения России // Депопуляция в России: причины, тенденции, последствия и пути выхода. - М.: ИСПИ РАН, 1996.
104. Ермихина М.О. Формирование осознанного родительства на основе субъективно-психологических факторов: автореф. дис... канд. психол. наук. - Казань: Изд-во КГТУ, 2004. - 22 с.
105. Женщины и свобода / Отв. ред. В.А. Тишков. - М.: Наука, 1994.
106. Женщины и социальная политика [гендерный аспект] / Отв. ред. З.А. Хоткина. - М.: ИСЭПН РАН, 1992.
107. Женщины на работе и дома / Ред. - сост. Г.П. Киселева. - М.: Статистика, 1978.
108. Заикина Г.А. Либерализация половой морали и семья // Становление брачно-семейных отношений / Отв. ред. М.С. Мацковский, Т.А. Гурко. - М.: ИС АН СССР, 1989.
109. Заикина Г.А. Основные направления и методы регулирования брачно-семейных отношений: Опыт социологического анализа: автореф. дис... канд. фил ос. наук. - М.: ИСИ АН СССР, 1988.
110. Зайцев Д. В. Социологический анализ современной семьи в России // Дефектология. - 2001. - № 6. - С. 3-10.
111. Захаров С.В., Иванова Е.И. Региональная дифференциация рождаемости в России: 1959-1994 // Проблемы прогнозирования. - 1996. - № 4.
112. Захарова О.Д. Демографический кризис в России: уроки истории, проблемы, перспективы // Социологические исследования. - 1995. - № 9.
113. Захарова О.Д. Эволюция рождаемости в России в XX веке. - М.: ИС РАН, 1993.
114. Здравомыслов А. Г. Социология в России // Вестник Российской Академии наук. - 1994. - № 9. - С.15 -36.
115. Зорина З.А., Полетаева И.И., Резникова Ж.И. Основы этологии и генетики поведения. Учебник. 2-е изд. — М.: Изд-во МГУ, Изд-во «Высшая школа», 2002. — 383 с.
116. Игровая семейная психотерапия / Под ред. Ч. Шеффер, Л. Кэри. - СПб.: Питер, 2000. - 384 с.
117. Изменение положения женщины и семья / Отв. ред. д. филос. н. А.Г. Харчев. - М.: Изд-во «Наука», 1977. - 214 с.
118. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. - СПб.: Питер, 2002. - 678 с.
119. Ионин Л.Г. Социология культуры. - М., 1996. - 362 с.
120. Исенина Е.И. О некоторых понятиях онтогенеза базовых качеств матери // Журнал практического психолога. - 2003. - № 4-5. - С. 49-63.
121. Іванов Д. І. Психологічний аналіз системи дитячо-батьківських стосунків у парадигмі глибинної психології. : дис... канд. наук: 19.00.07 / Гаврійський національний ун-т ім. В.І.Вернадського. — Сімферополь, 2005. — 188 арк.

122. *Ісаєнко О.С.* Агресія в системі комунікації «мати – дитина» як фактор соціальної дезадаптованості молодших школярів: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / Ін-т соц. та політ. психології АПН України. - К., 2007. — 20 с.

123. *Іщук О.Ю.* Психологічна підготовка вагітної жінки до перших пологів: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 [Електронний ресурс] / О.Ю. Іщук; Прикарпат. нац. ун-т ім. В.Стефаніка. — Івано-Франківськ, 2008. — 19 с. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2008/08ioyjjp.zip>

124. *Кабузан В.М.* Материалы ревизий как источник по истории населения России XVIII первой половины XIX вв. (1718-1858). // История СССР. – 1959. - № V, сентябрь-октябрь.

125. *Кабузан В.М.* Народонаселение России в XVIII первой половине XIX вв. (по материалам ревизий). - М.: Наука, 1963.

126. *Калина О.Г.* Влияние образа отца на эмоциональное благополучие и полоролевою идентичность подростков: автореф. дис. канд. психол. наук. - М., 2007. – 20 с.

127. *Калина О.Г., Холмогорова А.Б.* Влияние образа отца на эмоциональное благополучие и полоролевою идентичность подростков // Вопросы психолог. гии. - 2007. - № 1. - С. 15–26.

128. *Каллистратова Р.* Рождаемость и право / Р. Каллистратова // Советская юстиция. – 1971. – № 2. – С. 15.

129. *Калмыкова Е.С.* Психологические проблемы первых лет супружеской жизни // Вопросы психологии. - 1983. - № 3. - С. 83 - 89.

130. *Кант И.* Антропология // Сочинения: В 8 т.— М., 1994. - Т. 7.

131. *Карпенко Н.А.* Генезис розуміння батьками проявів дитячої обдарованості: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. - К., 2009. — 18 с.

132. *Кваша А.А.* Демографическая политика в СССР. - М.: Финансы и статистика, 1981.

133. *Кедрова Н.* «Здесь и теперь» в контакте матери и ребенка (как быть плохой матерью) // Моск. психотерапевт. журн. - 1994. - н 3. - С.187-193.

134. *Кеннен П.* Девятая ревизия. Исследование о числе жителей России в 1851 г. - СПб., 1857.

135. *Кеннен П.* О народных переписях населения России // Записки Импер. Русского Географического общества по отделению статистики (1746-1833 гг.) / Под ред. П.В.Охочинского. - СПб., 1889. - Т. 6.

136. *Ключко В.Е.* Персонализация ценностей как механизм нравственного воспитания // Пути формирования нравственных основ личности школьника. Проблемы. Методика. Опыт: Тезисы конференции. - Барнаул, 1997. - С. 234 - 236.

137. *Ключко В.Е.* Саморегуляция мышления и ее формирование. - Караганда: Изд-воКГУ, 1987. - 94 с.

138. *Ключко В.Е., Галажинский Э.В.* Самореализация личности: системный взгляд. - Томск: ТГУ, 1999. - 154 с.

139. *Князева Е.Н., Курдюмов С.П.* Синергетика как новое мировоззрение: диалог с И.Пригожиным // Вопросы философии. - 1992. - № 12. - С. 3 - 20.

140. *Ковалевский М. М.* Очерк происхождения и развития семьи и собственности / Под редакцией М.О. Косвена. - М.: Соцэкгиз 1939. - 248 с.

141. *Коваленко Н.П.* Перинатальная психология. - СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000. - 345 с.

142. *Козинцев А.Г.* Смех, плач, зевота: психология чувств или этология общения? // Этология человека на пороге XXI века: новые данные и старые проблемы. - М.: Старый Сад, 1999.

143. *Козлов В. И.* О некоторых аспектах демографической теории (К разработке демографической политики в СССР) // Демографическая политика в СССР. - М.: Финансы и статистика, 1988.

144. *Кокин Ю.П., Шлендер П.Э.* Экономика труда DJVU. Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп.- М.: Магистр, 2010. - 686 с.

145. *Коллонтай А.М.* Проституция и меры борьбы с ней. - М.: Госиздат, 1921.

146. *Коллонтай А.М.* Семья и коммунистическое государство. - М.: Коммунист, 1918.
147. *Коллонтай А.М.* Тезисы о коммунистической морали в области брачных отношений // Коммунистка. - 1921. - № 12-13.
148. *Коллонтай А.М.* Общество и материнство. - М., 1921.
149. *Кон И.С.* Введение в сексологию. - М.: Медицина, 1989. - 336 с.
150. *Кон И.С.* Отцовство как компонент мужской идентичности // Демоскоп weekly. - 2006. - № 237-238.
151. *Кон И.С.* Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива. - М.: Наука, 1988. - 269с
152. *Кон И.С.* Этнография родительства. - М., 2000.
153. *Кондрацька Л. В.* Сімейні конфлікти як фактор емоційного вигорання у підлітків. : дис... канд. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН - К., 2009. - 178 с.
154. *Котляр Л.Э, Турчанинова С.Я.* Занятость женщин в производстве. - М.: Статистика, 1975.
155. *Кочубей Б. И.* Зачем нужен папа? // Семья и школа. - 1990. - № 6.
156. *Кочубей Б.И.* Мужчина и ребенок. - М.: Знание 1990. - 80с. - (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Педагогика и психология»; №7).
157. *Кошляк І. Г.* Психологічні особливості емоційності підлітків та стилі сімейного виховання : дис... канд. наук: 19.00.07 / Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського. - Одеса, 2005. - 168 с.
158. *Кравченко А. И.* Культурология Учебное пособие для вузов. — 4-е изд. — М: Академический Проект, Трикста, 2003. — 496 с. — (серия «Gaudeamus»)
159. *Краснова О.В.* Пожилые женщины в семье в условиях большого города // Психология зрелости и старения. - 1999. - № 3. - С. 41-69.
160. *Краснова О.В.* Стереотипы пожилых и отношение к ним // Психология зрелости и старения. - 1998. - Весна (№ 1). - С. 10-18.
161. Краткий словарь по социологии / Под общей ред. Д.М.Гвишиани, Н.И.Лапина. - М.: Политиздат, 1988.
162. Культурология. XX век. Энциклопедия: В 2 т. - СПб.: Университетская книга; 000 «Алетейя», 1998. - Т. 1. - 447 с; Т. 2. - 547 с.
163. *Курильски-Ожжен Ш., Арутюнян М.Ю., Здравомыслова О.М.* Образы права в России и Франции: Учебное пособие. - М.: Аспект-Пресс, 1996.
164. *Леванова І. Л.* Психологічні особливості сімейних стосунків сексуально дезадаптованих подружніх пар: дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2006. — 192 с.
165. *Леус Т. Н.* Представление женщины о себе как о матери до и после родов: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.04 / Т. Н. Леус. — М., 2001. — 21 с.
166. *Лидерс А. Г.* Семья как психологическая система. Очерки психологии семьи. - М., Обнинск: ИГ-СОЦИН, 2004. - 296 с.
167. *Литвинова, Г. И.* Правовые аспекты искусственного оплодотворения / Г.И. Литвинова // Советское государство и право. - 1981. - № 9.
168. *Лукашук Ю.М.* Совершенствование условий для сочетания профессиональной и семейной деятельности женщин (на примере промышленных предприятий) // Проблемы воспроизводства и занятости населения / Ред. А.И.Антонов, В.Я.Чураков. - М.: ИСИ АН СССР, 1984.
169. *Мальшева М.М.* Социальная эффективность профессионального труда женщин: опыт сравнительного анализа международных и региональных исследований: автореф. дис... канд. филос. наук. - М.: ИСИ АН СССР, 1984.
170. *Малырова Н.В.* К определению понятия «образ жизни семьи» // Семья и социальная структура социалистического общества / Отв. ред. А.Г.Харчев, М.Г.Панкратова. - М.: ИСИ АН СССР, ССА, 1980.

171. *Мальована Ю.М.* Сімейні фактори формування материнської сфери у жінок із загрозою переривання вагітності: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.04 / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. — К., 2006. — 20 с.
172. *Мальтус Т.Р.* Опыт о законе народонаселения. - Петрозаводск: Петроком, 1993.-136 с.
173. Материалы конференции «Гендерные исследования в России: проблемы взаимодействия и перспективы развития». 24-25 января 1996 г. / Составители: З.Хоткина, Т.Клименкова, Л.Луныкова, М.Мальшева. - М.: МЦГИ, ИСЭПН РАН, 1996.
174. *Мацковский М.С.* Социология семьи: Проблемы теории, методологии и методики. - М.: Наука, 1989.
175. *Машика Т.А.* Занятость женщин и материнство. - М.: Мысль, 1989.
176. Методы исследования. - М.: Мысль, 1986
177. *Мещерякова С.Ю., Авдеева Н.Н., Гапошенко Н.И.* Изучение психологической готовности к материнству как фактора развития последующих взаимоотношений ребенка и матери // Соросовские лауреаты. Философия. Психология. Социология. - М., 1996.
178. *Мид М.* Культура и мир детства. Избранные произведения: Пер. с англ. и коммент. Ю.А. Асеева / Сост. и послесловие И. С. Кона. - М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988.
179. *Минухин С., Фишман Ч.* Техники семейной терапии / Пер. с англ. А.Д.Иорданского. — М.: Независимая фирма «Класс», 1998. — 304 с.
180. *Мурашко О.О.* Динаміка ціннісно-сислової сфери жінок, які послуговуються допоміжними репродуктивними технологіями: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.04 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України: - К., 2007. — 20 с.
181. *Мухина В. С.* Возрастная психология: Феноменология развития. Детство. Отрочество: Учебник. - М., 2012. - 656 с.
182. *Мушкевич М. І.* Психологічні особливості впливу батьківської сім'ї на молоде подружжя: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. - Луцьк, 2002. - 251 с.
183. *Мэин Э. Вольф Д.* Нарушение психики ребенка. - СПб., 2003.
184. *Навайтис Г.* Семья в психологической консультации. - М.: Московский психолого-социальный ин-т; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1999. - 224 с.
185. *Нартова-Бочавер К. С., Несмеянова М. И., Мальярова Н. В.* Чей я- мамин или папин? - М., 1995.
186. Национальное счетоводство // МЭСИ: Учебник / Под ред. Г.Д. Кулагиной. - М.: Финансы и статистика, 1997. — 448 с.
187. *Николс М., Шварц Р.* Семейная терапия. Концепции и методы / Пер. с англ. О. Очкур, А. Шишко. - М.: Эксмо, 2004. - 960 с.
188. *Новикова Е.С.* Проблемы репродуктивного поведения в зарубежных исследованиях / Е.С. Новикова // Перинатальная психология и психология родительства : ежеквартальный научно-практический журнал : издается с января 2004 года / Ред. Г.Г. Филиппова. - 2010. - №3 (июль-сентябрь). - с.48-60.
189. *Новосельский С.А.* Демография и статистика. - М.: Статистика, 1978.
190. *Овчарова Р.В.* Психологическое сопровождение родительства. - М.: Изд-во Института психотерапии, 2003. - 319 с.
191. *Овчарова Р.В.* Психология родительства. - М.: Академия, 2005.
192. *Овчарова Р.В.* Родительство как психологический феномен: Учебное пособие. - М., 2006.
193. *Овчарова Р.В., Демчук Н.А.* Влияние структуры родительской семьи на психологическую готовность юношей к отцовству // II межрегиональная конференция «Вызовы эпохи в аспекте психологической и психотерапевтической науки и практики». - Казань, 2006.

194. *Овчарова Р.В., Токарева Ю.А.* Научные предпосылки к анализу проблемы отцовства как воспитательной деятельности // Наука образование Зауралья. - Курган, 2005. - №1. - С.30-40.
195. *Одинокая мать и ее ребенок* // Энциклопедия молодой женщины. - М., 1989 – С. 70-95
196. *Ольшанская Е.В.* Подростковая агрессия как фактор социальной адаптации: дис. ... канд. психол. наук. - М., 2000.
197. *Орлова Н.* Семья как объект социально-философского исследования (Эволюция семейных отношений на рубеже XX-XXI столетий): дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. - СПб., 2000. - 173 с.
198. *Павлова Ю. В.* Репродуктивная функция организма как форма реализации конституционного права человека на жизнь : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ю. В. Павлова. – М., 2007.
199. *Павлова Ю.В.* Конституционные основы признания и реализации репродуктивных прав человека // Всероссийской научно-практической конференции по медицинскому праву (г. Новосибирск, 13—14 сентября 2006 г.): Сборник научных трудов / Под ред. Ю.Д.Сергеева. — Новосибирск: НАМП, 2006. — С.161—171.
200. *Панов Е.Н.* Этология человека: история и перспективы // Поведение животных и человека: сходства и различия. – Пушкино, 1989. – С. 28-62.
201. *Пезишкян Н.* Позитивная семейная психотерапия: семья как терапевт. - М.: Смысл, 1993. - 332 с.
202. *Перевозчикова Е. В.* Конституционное право на жизнь и репродуктивные права человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Е. В. Перевозчикова. – Казань, 2006. – С. 9–10.
203. *Петровский В.А.* Личность в психологии: парадигма субъектности. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1996 - 512 с.
204. *Пискунов В. П.* Некоторые гипотезы о связи рождаемости с уровнем благосостояния семей // Демографические тетради. - К.: ИЭ АН УССР, 1969. - Вып. 1.
205. *Пирен М. І.* Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2003. – 360 с.
206. *Платон.* Сочинения в четырех томах / Под общ. ред. А.Ф.Лосева и В. Ф. Асмуса; Пер. с древне-греч. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та; Изд-во Олега Абышко, 2007. - Т. 3. Ч. 2 - 731 с.
207. *Плюснин Ю.М.* Проблема биосоциальной эволюции: Теоретико-методологический анализ.- Новосибирск: Наука, 1990. — 240 с.
208. *Проскурняк О. П.* Психологічна структура та особливості прояву феномену готовності до материнства: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 [Електронний ресурс] / О.П. Проскурняк; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. - К., 2010. - 20 с. - Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10popfgm.zip>
209. Психология родительства и семейного воспитания / Науч. ред. Р.В. Овчарова. - Курган, 2004.
210. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Е. В. Зырянова и др.; Под ред. Е. Г. Силаевой. - М.: Издательский центр «Академия», 2002. - 192 с.
211. *Рашидханова Д. К.* Репродуктивные права личности: сущность и правовая природа / Д. К. Рашидханова // Социальное и пенсионное право. – 2007. – № 4. – С. 40 -52.
212. *Рашин А.Г.* Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). М.: Госстатиздат, 1956
213. *Романюк А.И.* Демографическое будущее развитых обществ: между детерминизмом и свободой выбора // Соисс. - 1999. - № 3. - С. 71.
214. *Рубанова Н. А.* Право человека на жизнь в законодательстве Российской Федерации: понятие, содержание, правовое регулирование : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. А. Рубанова. – Ростов-на-Дону, 2006. – 19 с.
215. *Руденко І.М.* Вплив розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. К., 2009. — 20 с.

216. Рудницкая Т. Ю. Проблемы семьи в светском и религиозном концептах: диссертация ...кандидата философских наук: 09.00.11 / Рудницкая Татьяна Юрьевна. - Пермь, 2010. - 180 с.
217. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании // Избранные педагогические сочинения: В 2 т. - М., 1961. - Т. 1.
218. Рыбаковский Л.Л. Методологические вопросы прогнозирования населения. - М.: Статистика, 1978.
219. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. - М.: Наука, 1987
220. Ряплова Е.А. Беременность и материнство в системе ценностей современной женщины [Электронный ресурс]: доклад на научно-практической конференции, 2001 год. - Режим доступа: <http://ladabirth.ur.ru/infor3.html#berem>.
221. Самоукина Н. Женское одиночество. Полноценная жизнь или страдание. - М.: Изд-во: АСТ, Астрель, 2004. - 252 с.
222. Сатир В. Вы и ваша семья. - М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2001. - 302 с.
223. Свитнев К.Н. Нужен ли закон о ВРТ? / Вспомогательные репродуктивные технологии и их правовое регулирование: Национальная идентичность России и демографический кризис: Материалы II Всероссийской научной конференции. - М.: Научный эксперт, 2008. - С. 820 – 831.
224. Семейное воспитание и подготовка молодежи к семейной жизни: Тезисы научной конференции: В 2 ч. / Отв. ред. М.Н.Петров. - Барнаул: Знание, 1989.
225. Семья в представлениях современного человека / Отв. ред. Г.А. Заикина, М.С.Мацковский, Е.В.Фотеева. - М.: ИСАИ СССР, 1990.
226. Семья и дети / Ред. А.И.Антонов. - М.: МГУ, 1982.
227. Семья и общество / Отв. ред. А.Г.Харчев. - М.: Наука, 1982.
228. Семья и формирование личности / Ред. АА.Бодалев. - М.: НИИОП АПН СССР, 1981.
229. Семья как объект социальной политики / Отв. ред. М.Г.Панкратова. - М.: ИСИ АН СССР, 1986.
230. Семья на пороге третьего тысячелетия / Отв. ред. А.И.Антонов, М.С.Мацковский, Дж.У.Мэддок, М.Дж.Хоган. - М.: ИС РАН, Центр общечеловеческих ценностей, 1995.
231. Семья. Социально-психологические и этнические проблемы: Справочник. - К., 1990 – 260 с.
232. Сергеев Ю. Д. Проект Федерального закона «О вспомогательных репродуктивных технологиях и гарантиях прав граждан при их осуществлении» / Ю.Д. Сергеев, С.В. Лебедев, Ю.В. Павлова, Н.А. Дергачев // Медицинское право. – 2008. – № 2. – С. 4 – 18.
233. Синельников А. Б., Децнер Д.Ф. Отношения между поколениями в американских и российских семьях // Семья на пороге третьего тысячелетия. — М.: Ин-т социологии РАН, 1995. — С. 108-128.
234. Сифман Р.И. Рождаемость в селах Закавказья с начала XX века до Великой Отечественной войны // Проблемы демографической статистики. - М.: Статистика, 1966.
235. Скрябина Я.А. Социально-экономическая политика государства и репродуктивное поведение населения России // Экономика и управление. – 2010. – № 6. – С. 58–63
236. Смирнов Т.А. Семья как институт социализации личности: Социально-философское исследование. - Норильск, 2007.
237. Соловьев Н.Я. Семья в советском обществе. - М.: Госполитиздат, 1962.
238. Солодников В.В. Семья: социологическая и социально-психологическая парадигмы // Социологические исследования. – 1994. - № 6.
239. Сонин М.Я. Актуальные проблемы использования рабочей силы в СССР. - М.: Мысль, 1965.
240. Сорокин П.А. Кризис современной семьи // Ежемесячный журнал для всех. - 1916.- №2 и №3. - С. 108 – 170.
241. Социальная сфера. Преобразование условий труда и быта/ Отв.ред. В.Н.Иванов. - М.: Наука, 1988.

242. Социологический энциклопедический словарь / Ред.-коорд. Г.В.Осипов. - М.: Изд-во НОРМА, 2000. - 488 с.
243. Социология в России / Под ред. В.А. Ядова. -2-е изд., перераб. и дополн. - М.: Издательство Института социологии РАН, 1998. - 722с.
244. *Стивакоская А.С.* Психотерапия: Игра, детство, семья. Том 2. – М.: ООО Апрель-Пресс: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 464 с.
245. Становище сімей в умовах малих міст України / Т. Ф. Алексєнко, Т. В. Говорун, Н. Г. Гойда та ін. // Держ. доп. про становище сімей в Україні (за підсумками 2004 р.). – К.: Гопак, 2005. – С. 105–108.
246. Становление брачно-семейных отношений / Ред. М.С.Мацковский, Т.А.Гурко и др. - М.: ИС АН СССР, 1989.
247. *Струмилини С.Г.* К проблеме рождаемости в рабочей среде // Струмилини С.Г. Избр. произв. - М.: Политиздат, 1963-1965. - Т. 3.
248. *Струмилини С.Г.* Проблемы экономики труда. - М.: Политиздат, 1957.
249. *Сулова Т. Ф.* Специфика взаимоотношения прародителей и внуков // От теории к практике преподавания и консультирования – сб. научных и научно-методических статей / Под ред. Е. А. Петровой. – М.: РИЦ АИМ, 2011.
250. *Таубер Н.А.* Влияние некоторых условий жизни на уровень брачной плодовитости // Проблемы демографической статистики. - М.: Статистика, 1966.
251. *Тихомирова Т. Н., Ушаков Д. В.* Воспитание креативности у младших школьников // Семейная психология и семейная терапия. – М., 1997.
252. *Тишков В.А.* Женщина и свобода: пути выбора в мире традиций и перемен: Материалы международной конференции. 1993 г. - М., 1994. – С. 400-412.
253. *Тіунова О.В.* Психологічні умови формування відповідального ставлення до материнства у дівчат старшого шкільного віку: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. - Івано-Франківськ, 2008. — 20 с.
254. *Ткачова В. О.* Стан і перспективи розвитку сім'ї в сучасному українському суспільстві (соціально-філософський аналіз): автореф.дис.на здобуття наук.ступеня канд. філософ. наук Електронний ресурс / В.О. Ткачова; Одеський національний морський ун-т Міністерства освіти і науки України. – О., 2008. – Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=philosophy_psychology&id=957.
255. *Томилли С.А.* Демография и социальная гигиена. - М.: Статистика, 1973.
256. *Тоффлер Е.* Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила / Переклад.: Н.Бордукова. — Х.: Акта. — 688 с.
257. *Тройницкий А.* Крепостное население в России по 10-й народной переписи. Статистическое исследование. - СПб.: Статотдел ЦСК, 1861.
258. *Урланис Б.Ц.* Проблемы динамики населения СССР. - М.: Наука, 1974.
259. *Урланис Б.Ц.* Рождаемость и продолжительность жизни в СССР. - М.: Госстатиздат, 1963.
260. *Урланис Б.Ц.* Эволюция продолжительности жизни. - М.: Статистика, 1978.
261. *Фаракишина К. Ф.* Проблемы реализации репродуктивных прав человека в международном праве и их имплементация в законодательстве РФ [Электронный ресурс] / К.Ф. Фаракишина // Федеральный правовой портал «Юридическая Россия». – Режим доступа: <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1252203>.
262. *Федоренко Р. П.* Психологічні особливості перебігу сімейної кризи у молодого подружжя: Дис... канд. наук: 19.00.07 - 2000. – 136 с.
263. *Фигдор Г.* Дети разведенных родителей: между травмой и надеждой. - М., 1995.
264. *Филиппова Г.Г.* Материнство и основные аспекты его исследования в психологии // Вопросы психологии. - 2001. - № 2. - С. 22 – 36.
265. *Филиппова Г.Г.* Психология материнства. - М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002.

266. *Филиппова Г.Г.* Психология репродуктивной сферы человека: методология, теория, практика. [Электронный ресурс] // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. - 2011. - № 6. – Режим доступа: <http:// medpsy.ru> .
267. *Фихте И.Г.* Основоположения естественного права, согласно принципам наукоучения // Философские науки. – 1972. - № 5.
268. *Фримен Д.* Техники семейной психотерапии. - СПб.: Питер, 2001. - 384 с.
269. *Хазова О. А.* Репродуктивные права в России: пределы законодательного регулирования / О. А. Хазова // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2000. – № 4. – С. 16.
270. *Хартман О.Ю.* Психологічні чинники становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку: автореф. дис. . канд. психол. наук: 19.00.07 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. - Х., 2010. — 20 с.
271. *Харчев А.Г.* Брак и семья в СССР: Опыт социологического исследования. - М.: Мысль, 1964.
272. *Харчев А.Г.* Исследования семьи: на пороге нового этапа // Социологические исследования. – 1986. - № 3.
273. *Харчев А.Г., Мацковский М.С.* Современная семья и ее проблемы: социально-демографическое исследование. - М.: Статистика, 1977.
274. *Хвостов В.М.* Женщина и человеческое достоинство. - М.: изд-во Г.А.Лемана, 1914.
275. *Хвостов В.М.* Женщина накануне новой эпохи. - М., 1905.
276. *Хвостов В.М.* Психология женщин. - М.: Тип. т-ва «Кушнеров и К», 1911.
277. *Хлопоніна Н. Є.* Вплив ролевих очікувань подружжя на характер сімейного спілкування: дис. канд. псих. наук: 19.00.05 – К., 2007. – 187 с.
278. *Хоманс Дж.* Социальное поведение как обмен // Современная зарубежная психология (Тексты). - М.: Изд-во МГУ, 1984.
279. *Царькова О.В.* Батьківська поведінка як психологічний чинник ресоціалізації осіб, які звільняються з місць позбавлення волі: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.06 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. - Х., 2008. — 20 с.
280. *Целуйко В.М.* Психология неблагополучной семьи. - М.: Владос, 2003.
281. *Целуйко, В. М.* Психология современной семьи: книга для педагогов и родителей / В.М. Целуйко. - Москва : ВЛАДОС, 2006. – 286 с.
282. *Черепухин Ю.М.* Социальные проблемы мужского одиночества в условиях крупного города: автореф. дис... канд. социол. наук. - М.: ИС РАН, 1995.
283. *Черников А. В.* Интегративная модель системной семейной психотерапевтической диагностики: Темат. прил. к журн. «Семейная психология и семейная терапия». – М., 1998.
284. *Чистякова Т.Ю.* Жизненные ценности и планы незамужних женщин // Становление брачно-семейных отношений. - М.: ИС АН СССР, 1989.
285. *Шаповаленко И. В.* Прародители (бабушки и дедушки) в системе семейных отношений // Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / Под ред. Е. Г. Силяевой. – 4-е издание. – М.: Академия, 2006. – С. 108–120.
286. *Швець О. А.* Вагітність та пологи як чинники зміни смисложиттєвих орієнтацій жінки: автореф. дис. канд. психол. наук: 09.00.04 - медична психологія / О. А. Швець. — К : Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2011. — 16 с.
287. *Шевчук Г.С.* Розвиток материнської ідентичності у структурі Я-концепції жінки / Шевчук Г.С. // Соціальна психологія. – 2010. – № 3 (41). – С. 137-151.
288. *Шелехов, И. Л.* Репродуктивные установки современных российских девушек: обзор публикаций / И. Л. Шелехов, М. Ю. Слободчикова, Ю. В. Ясюкевич // Наука и образование : Материалы I Всерос. фестиваля науки, Всерос. с междунар. участием конф. студентов, аспирантов и молодых ученых (Томск, 25-29 апр. 2011 г.).- Томск, 2011.- Т. 3 Педагогика и психология. Ч. 3. Психология, связи с общественностью, реклама. - С. 155-159.
289. *Шелехов, И. Л.* Условия формирования психологической готовности к материнству / И. Л. Шелехов, М. Ю. Слободчикова // Наука и образование : Материалы I Всерос. фестиваля

науки, Всерос. с междунар. участием конф. студентов, аспирантов и молодых ученых (Томск, 25-29 апр. 2011 г.).-Томск, 2011.-Т. 3 Педагогика и психология. Ч. 3. Психология, связи с общественностью, реклама. - С. 145-148.

290.Шимин Н.Д. Социально-философские проблемы семьи: Учеб. пособие. - Воронеж, 1996.

291.Шимин Н.Д. Семья как общественное явление: Опыт социально-философского анализа. - Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1989.

292.Шимин Н.Д. Семья, брак и быт. - М.: Политиздат, 1964.

293.Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений: Курс лекций. — М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. — 512 с. (Серия «Кафедра психологии»).

294.Шнейдер Л. Б. Семейная психология учебное пособие для вузов / Л. Б. Шнейдер - [2-е изд.]. - Екатеринбург-Москва : Деловая книга-Академический Проект, 2006. - 765 с.

295.Шумилова Т. А. Конституционно-правовое регулирование равенства родительских прав и обязанностей в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. / Т. А. Шумилова. – Саратов, 2003.

296.Шутценбергер А. А. Синдром предков: Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы. — М.: Изд-во Института психотерапии, 2005. — 256 с.

297.Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2001. - 656 с.

298.Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. — М., 1978.

299.Этология человека и смежные дисциплины. Современные методы исследований / Под ред. М.Л.Бутовской. - М.: Ин-т этнологии и антропологии, 2004.

300.Юм Д. О многоженстве и разводах // Сочинения.: В 2 т. — М., 1965. - Т. 2.

301.Юркевич Н.Г. Заключение брака по советскому праву. - Минск: Наука и техника, 1965.

302.Юркевич Н.Г. Семья в современном обществе. - Минск: Беларусь, 1964.

303.Юркевич Н.Г. Советская семья: Функции и условия стабильности. - Минск: БГУ, 1970.

304.Яблонська Т. М. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні / Т.М.Яблонська // Український соціум. - 2004. - № 2 (4). - С.80-84.

305.Язвінська О.С. Вплив рівнів домагань у подружжі на сімейні стосунки : автореф...кандид. психолог.наук: 19.00.01 / Язвінська Олена Станіславівна; КНУ ім. Т.Шевченка. – К., 2000. – 20 с.

306.Яремчук Н.В. Психологічні особливості підготовки молодих жінок до майбутнього материнства: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 [Електронний ресурс] / Н.В.Яремчук; ДВНЗ «Ун-т менедж. освіти». — К., 2010. — 22 с. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2010/10YANDMM.zi>.

307.Altmann J. Life span aspects of reproduction and parental care in anthropoid primates // Parenting across the life span. Biosocial dimensions. – NY, 1987.

308.Barth S. Vaterschaft im Wandel [Electronic version]. – URL: <http://www.vaeternotruf.de/vaterschaft-im-wandel.htm>.

309.Beck U., Beck-Gernsheim E. Individualization institutionalized individualism and its social and political consequences. – London : Sage, 2002.

310.Becker G. Theory of the Allocation of Time // Economic Journal. – 1965. - № 75.

311.Becker G., Lewis G.H. On the interaction between the Quantity and Quality of Children // Journal of Political Economy. - Vol 82, № 2. - Part II.

312.Blake J. Are babies consumer durables? // Population Studies. - 1968. - Vol. 22.

313.Blurton-Jones N.G. Growing points in human ethology: another link between ethology and social sciences? – In: Growing points in ethology /Eds P.P.Bateson R.A.Hinde. Cambr. Univ. London: Press, 1976. - P. 427–450.

314. *Buss D. M.* The murderer next door: Why the mind is designed to kill. - New York: Penguin Press, 2005.
315. *Caldwell J. C.* Mass education as a determinant of timing of fertility decline // *Population and Development Review*. - 1980. - Vol. 6, № 2.
316. *Caldwell J.C.* A theory of fertility: from high plateau to destabilization // *Population and Development Review*. - 1978. - Vol. 4, № 4.
317. *Caldwell J.C.* *Theory of Fertility Decline*. - N.Y.: Academic Press, 1982.
318. *Caldwell J.C.* Toward a restatement of demographic transition theory // *Population and Development Review*. - 1976. - Vol. 2, № 3-4.
319. *Caldwell J.C.* The mechanisms of demographic change in historical perspective // *Population Studies*. - 1981. - Vol. 35, № 1.
320. *Canfield K.* Challenging ideals for action-oriented dads [Electronic version]. – URL: <http://www.fathers.com/bookstore/product.asp?id=2113>.
321. *Carlson A.* The Family is the fundamental unit of society: Morning Address to the International Conference on the Family. – Melbourne, 1994.
322. *Crook J.H.* Darwinism and sexual politics of primates. – *Soc. Sci. inf.*, 1973. - V. 12. - P.7–28.
323. *Crook J.H.* Social behaviour and ethology // *Social behaviour of birds and mammals*/Ed. J.H.Crook. - N.Y., 1970. - P. 21–40.
324. *Dawkins R., Carlisle T.R.* Parental investment, mate desertion and a fallacy. – *Nature*. - 1976. - №262.
325. Demographic trends in fathering [Electronic version]. - URL: <http://www.fathers.com/research/trends.html>.
326. *Dunbar R., Clark A., Hurst N.* Conflicts and cooperation among the Vikings: contingent behavioural decisions // *Ethology and Sociobiology*. - 1995. - V. 16.
327. *Easterlin R.* An economic framework for fertility analysis // *Studies in Family Planning*. - 1975. - Vol. 6, №3.
328. *Easterlin R.* The conflict between aspirations and resources // *Population and Development Review*. - 1976. - Vol. 2, № 3-4.
329. *Easterlin R.* *The Fertility Revolution: A Supply-Demand Analysis*. - Chicago, 1986.
330. *Easterlin R.* Towards a socioeconomic theory of fertility: survey of recent research on economic factors in American fertility // *Fertility and Family Planning: A World View*. - Ann Arbor: University of Michigan Press, 1970.
331. *Easterlin R.A. & Crimmins E.M.* The fertility revolution: a supply-demand analysis. - Chicago, University of Chicago Press, 1985.
332. *Ehrle G. M., & Day H. D.* Adjustment and family functioning of grandmothers rearing their grandchildren. *Contemporary Family Therapy // Journal of Family Issues*. - 1994. – 16(1). – P. 67-82.
333. *Eibl-Eibesfeldt I.* Similarities and differences between cultures in expressive movements // *Non-verbal communication*/Ed. R.A.Hinde. - Camb., 1972. - P. 297–314.
334. *Estes W., Hall W.J.* Categorization and Decision // *Mathematical Social Sciences*. - 1995. - Vol.30, №3. - P. 312-332.
335. *Fine-Davis M. et al.* Fathers and mothers: dilemmas of the work-life balance: a comparative study in four European countries. - Dordrecht-Boston-London, 2004. - 344 c.
336. *Freedman D.G.* *Human sociobiology: A holistic approach*. - New York; London: Free Press, Collier Macmillan, 1979.
337. *Freese J., Powell B.* Sociobiology, status, and parental investment in sons and daughters: Testing the Trivers-Willard hypothesis // *The American Journal of Sociology*. - 1999. - V.104, №6, May.
338. *Fuller-Thompson E., Minkler M., Driver D.* June Profile of grandparents raising grandchildren in the United States // *Gerontologist*. - 1997. – V. 37(3). – P. 406-411.
339. *Gerhard A.* Der gegenwärtige Vater, der am Rand der Familie steht. Über allein erziehende

Frauen, veränderte Mütterlichkeit und die Sehnsucht der Kinder nach Väterlichkeit // Von in: «Frankfurter Rundschau». – 20.12.99 [Electronic version]. – URL: <http://uni-bremen.de/~sozarbwi/deutsch/institut/igg.html>.

340. *Giarrusso, R., & Silverstein. M.* Family complexity and the grandparent role [Electronic version] // *Generations*. – 1996. – V. 20(1), 17-24. – URL: <http://www.csulb.edu/projects/ccwrl/Pasztor.pdf>.

341. *Gourdon, V.* Are grandparents really absent from the family tradition? Forbears in the region of Vernon (France) around 1800 [Electronic version] // *History of the Family*. – 1999. – V. 4. – P. 77-94. – URL: <http://muse.jhu.edu/journals/fhs/summary/v024/24.1herubel.html>.

342. *Gratton, B., & Haber, C.* Three phases in the history of American grandparents: Authority, burden, companion [Electronic version] // *Generations*. – 1996. 20(1). – P. 7-13. – URL: <http://books.google.com.ua/books?id=>

343. *Harlow H.F.* The development of affectional patterns in infant monkeys. – In: *Determinants of infant behaviour*/Ed. B.M.Foss. L. – Methuen, 1961. – V. 1. – P. 75 – 88.

344. *Haslam S.A. Jetten J. O'Brien A. Jacobs E.* Social identity, social influence and reactions to potentially stressful tasks: support for the self-categorization model of stress // *Stress and Health*. – 2004. – Vol. 20, № 1. – P.3 -9.

345. *Heywood E. McC.* Custodial Grandparents and Their Grandchildren [Electronic version] // *The Family Journal: FAMILIES COUNSELING AND THERAPY FOR COUPLES AND FAMILIES*. – 1999.- October. – P. 368 – 372. – URL: <http://tfj.sagepub.com/cgi/content/abstract/7/4/367>

346. *Landry A.* *La Revolution Demographique*. – Paris, 1934.

347. *Lawrence P. S.* Ancestral longevity and sex ratio of the descendantes // *Human Biol.* – 1940. – N 12. – P. 93–101.

348. *Lawrence P. S.* The sex ratio, fertility and ancestral longevity // *Quart. Rev. Biol.* – 1941. – N 16(1). – P. 35–79.

349. *Leibenstein H.* Beyond Economics of Man: Economic, Politics and Population Problems // *Population and Development Review*. – 1977. – Vol. 3, № 3.

350. *Lumsden Ch.L., Wilson E.O.* Promethean fire. Reflections on the origin of ind. – *Cambr., L.: Arvard Univ. Press*, 1983. – 216 p.

351. *McDonald D.* The interweave of fathers' daily work experiences and fathering behaviors [Electronic version] // *Fathering*. – Fall, 2004. – URL: http://findarticles.com/p/articles/mi_m0PAV/is_3_2/ai_n8553516/print.

352. *Melucci A.* *The Playing Self. Person and meaning in the planetary society*. – Cambridge, 1996. – P. 11-25.

353. *Mischel W.* On the future of personality measurement // *Am.Psychol.* – 1977. – V.32. – P.100-129.

354. *Moss H.A.* Communication in mother-infant interaction: Nonverbal communication. Adv. in the study of communication and affect/Eds L.Krames, P.Pliner, T.Alloway. – N.Y.-L.: Plenum, 1974. – V. 1. – P. 171 –192.

355. *Musseler J., Steinger S., Wuhr P.* Can action affect perceptual processing? // *The Quarterley Journal of Experimental Psychology*. – 2001. – Vol.54, №1. – P.137-154.

356. *Notestein F. W.* *Population. The Long View* // *Food for the World* / Ed. by Th. W. – Schultz. University of Chicago Press, 1945.

357. *Paz Viquer, Juan Carlos Melendez, Sandra Valencia, V Jose Cantero, Esperanza Navarro.* Grandparent-Grandchild Relationships from the Childrens Perspective: Shared Activities and Socialization Styles // *The Spanish Journal of Psychlogy*. – 2010. – Vol.13, No 2. – P. 708–717.

358. *Pinson-Millburn, N. M., Fabian, E. S., Schlossberg, N. K., & Pyle, M.* Grandparents raising grandchildren // *Journal of Counseling &Development*. – 1996. – V. 74. – P. 548-554.

359. *Reynolds G.P., Wright J.V., Beale B.* The roles of grandparents in educating today's children [Electronic version] // *Journal of Instructional Psychology*. – Dec, 2003. – URL: http://findarticles.com/p/articles/mi_m0FCG/is_4_30/ai_112686167.

360. *Robertson, J. F.* Grandparenting in an era of rapid change // Bleiszner R. & Bedford V. H. Handbook of aging and the family. - Westport, CT: Greenwood Press, 1995. – P. 243-260.
361. *Roe, K. M., Minkler, M., & Barnwell, R.* The assumption of care-giving: Grandmothers raising the children of the crack cocaine epidemic // Qualitative Health Research. - 1994. – V. 4. – P.281-303.
362. *Rybakovskij L. L.* Fecondite et activite feminine // Demographic, famille et societe en France et en Union Sovietique. – Paris: PUF, INED, 1992.
363. *Simon-Rusinowitz L., & Krach C.A.* Grandparents in the workplace: The effects of economic and labor trends [Electronic version] // Generations. - 1996. – V. 20(1). – P. 41-45. – URL: <http://jfi.sagepub.com/content/31/10/1363.abstract>.
364. *Stock D., Thelen H.* Emotional dynamics and group culture. - Washington, 1958. - 213 p.
365. *Teichman Y., & Ziv R.* Grandparents» and parents' views about their family and children's adjustment to kindergarten [Electronic version] // Educational Gerontology. - 1998. – V. 24. – P.15-129.
366. *Thompson S.* Satisfaction with parenting: a comparison between adolescent mothers and fathers [Electronic version] // Sex Roles: Journal of Research. – May, 2004. – URL: http://findarticles.com/p/articles/mi_m2294/is_9-10_50/ai_n6123930/print.
367. *Timbergen N.* Ethology'in changing world // Growing points in ethology/Eds P.P.G.Bateson, R.A.Hinde. - Cambr. Univ. Press, 1976. – P.507–529.
368. *Tompson W.S.* Population // American Journal of Sociology. – May, 1929/ - XXXIV.
369. *Tompson W.S.* Population problems. - N.Y., 1930.
370. *Trivers R. L.* Social Evolution. Benjamin Cummings. - Menlo Park, 1985.
371. *Trivers R. L., Willard D. E.* Natural selection of parental ability to vary the sex ratio of offspring // Science. – 1973. - V. 179, N 4068. - P. 90–92.
372. *Trivers R.L.* Parental investment and sexual selection // Sexual selection and the descent of man / Ed. by B. Campbell. – Chicago, 1972. – P. 264 - 280.
373. *Tyszkowa M.* Grandparents and grandchildren: An often neglected relationship between significant others // Journal of Counseling and Development. – 1991. – P. 289–290.
374. *Van Ranst N., Verschuereen K., u Marcoen A.* The meaning of grandparents as view by abolescent grandchildren: An empirical study in Belgium // International Journal of Aging and Human Development. – 1995. – V. 41(4). – P. 311–324.
375. *Watzlawick P.* Die Moglichkeit des Anderessein. - Bern: Huber, 1977.
376. *Wilkinson L.C.* Social intelligence and development of communicative ornpetence // Origin of intelligence. Infancy and early childhood/Ed. M.Lewis. - IN-Yc-L.: Plenum, 1983. - P. 305–326.
377. *Wilson G. D.* The Great Sex Divide / Peter Owen. - London, 1989. - P. 41-45; / Scott-Townsend. – Washington: D.C., 1992.
378. *Woodworth, R. S.* You're not alone you're one in a million // Child Welfare. - 1996. – V.75. – P. 619-635.

РОЗДІЛ 4

СОЦІОГЕНЕЗ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

«Дійсне пізнання й розуміння об'єкта дослідження можливе лише за умови простежування виникнення й становлення даного об'єкта», – зауважує С.Д. Максименко [102, с.82]. Дослідження психологічного компонента репродуктивної поведінки особистості неминуче передбачає вивчення процесів її становлення та функціонування в соціогенезі.

4.1. Модель соціогенезу репродуктивної поведінки людини

Динамічна модель повинна не тільки відобразити минуле, а й прогнозувати майбутнє.

Відповідно до розробленої нами структурної моделі, репродуктивна поведінка особистості є активністю, що виникає в результаті взаємодії людини й середовища з приводу відтворення іншої людини і набуває специфічності в конкретній ситуації. Можна припустити, що в історії людства форми реалізації репродуктивної поведінки є неоднаковими хоча б тому, що еволюціонувала і людина, і середовище її існування.

Як уже зазначалося нами в першому розділі, у тварин статева (коїтальна) і репродуктивна поведінка злиті і являють собою єдиний статеворепродуктивний поведінковий акт. Поступово у філогенезі тварин ці дві форми поведінки починають розділятися. Одним із показників розвиненості живої істоти є ступінь розділення статевої (коїтальної) й репродуктивної поведінки. Репродуктивна функція на досить ранньому етапі філогенезу втрачає свій мимовільний природний характер, як і в ході прижиттєвого формування в певному культурному середовищі, та якісно змінюється, що наближує її за рядом істотних ознак до вищих психічних функцій.

Виходячи з культурно-історичної парадигми Л.С. Виготського, можна стверджувати, що репродуктивна функція з мимовільної поступово трансформується в довільну через її знаково-символічне опосередкування. Саме через нього й реалізується механізм довільності. Символ, який опосередковує репродуктивну функцію, є головним психологічним інструментом її довільної регуляції.

Для відтворення становлення репродуктивної поведінки як довільної, символічно опосередкованої функції необхідно звернутися до наукових розвідок демографів, антропологів, етнографів, культурологів, істориків та здійснити аналіз тих напрацювань, у яких досліджені ті або інші аспекти історичних відмінностей відтворення людства, з метою виокремлення саме психологічної складової цих змін.

Вивчення психології людей минулого означає поширення принципу історизму на свідомість і поведінку людини. Першими порушили питання про

якісну відмінність напряму думок і почуттів людей у минулі епохи від властивих нашому часу, про обумовленість світосприймання матеріальними умовами життя, релігією й іншими факторами М. Блок та Л. Февр. У праці М.Блока «Апологія історії, або Ремесло історика» та збірнику Л. Февра «Бої за історію» відстоюється думка про недостатність позитивістського підходу до вивчення минулого, а також неокантіанського «свідомомісного» трактування минулого. Вони поставили перед собою завдання створити «історичну теорію», яку пізніше назвали «доктриною «Анналів».

М. Блок розглядає суспільство як складну систему, всі елементи якої – матеріальні умови життя, соціальна структура, духовне життя – знаходяться в постійній взаємодії. Щоб зрозуміти людину в історії, слід комплексно вивчати усі вияви її суспільного життя. Таке вивчення можливе лише з допомогою залучення методів інших наук про людину й суспільство, які дозволять досліджувати передусім масові процеси – економічні, соціальні, духовні. Їх взаємодія створює історичний рух, який є повільний і немоністичний, тому що в кожний історичний момент вирішальну роль може відіграти будь-який суспільний чинник.

Елементом суспільної еволюції, що виконує функцію синтезу, М. Блок визнає колективні уявлення. Пізніше Л. Февр вводить поняття «ментальності» - колективної свідомості, характерної для більшості населення. Ментальність є синтезом індивідуального і колективного, історичного і сучасного, матеріального і духовного, нарешті, психологічного і біологічного. Пояснення історичних явищ слід шукати в ментальності, яка визначає дії груп і окремих осіб. Проте ментальність є продуктом історичного розвитку, взаємодії суспільства з природним середовищем у процесі соціального буття. Л. Февр докладно розробляє проблему ментальності – здатності свідомості сприймати і пояснювати світ [162].

Дослідник зосереджує увагу на вивченні світосприймання людей кожної конкретної історичної епохи, яке відрізнялося від сучасного їм. Особистість не була здатна вийти за межі стереотипів свого часу, її свідомість автоматично підпорядковувалася їм. Л. Февр, на відміну від М. Блока, звертається до психології, простежує залежність світосприйняття й поведінки людини від соціальних умов, суспільних структур.

Архетипи колективного несвідомого є універсальними для всіх епох історії людства, а ментальність є способом світовідчування, пов'язаним із певною історичною епохою. Загальний характер світосприймання, стиль життя й ментальність, властиві певній людській спільності, не залежать від індивідів і соціальних груп. Тим самим культура утворює сферу, за межі якої не в змозі вийти приналежні їй люди. Особлива увага при цьому приділяється вивченню традицій і звичок свідомості, оскільки ментальності змінюються повільно. Історія ментальностей – історія вповільнень у розвитку людства.

Включення категорії «ментальність» у проблематику демографічної історії дещо змінило вектор досліджень. Традиційна демографія зазвичай пов'язана із цифрами й підрахунками: народжуваність, смертність, шлюбність. Донедавна дослідники мало звертали увагу на суб'єктивний бік досліджуваних

ними явищ – на те, як самі люди минулих епох ставилися до народження й виховання дітей, шлюбу, сім'ї.

Істориків-антропологів об'єднувала впевненість у тому, що вивчення минулого неможливе без проникнення у внутрішній світ і почуття людей, які жили в той час. Ставилося завдання створення психологічного портрету абстрактної пересічної людини, чиї риси так чи інакше притаманні сучасникам [100].

Одна з тенденцій у розумінні ментальності з історико-антропологічних позицій представлена в роботах Жака ле Гоффа. На його думку, досягненням нової історичної науки є вивчення двох видів реальності: історичної дійсності як такої і уявлень, які про неї мали люди в той час [36].

Ж. ле Гофф прагне осягнути суспільство зсередини, виходячи з тих уявлень, які мали люди минулих століть про самих себе, про своє існування на землі та життя після смерті. Матеріальні основи буття вивчаються через ті смисли і значення, які люди минулого в них вкладали. Під дослідженням ментальності Ж. ле Гофф бачить насамперед вивчення історії колективної психології і масових уявлень, що дозволяють відтворити бачення світу людьми минулого.

Ж. ле Гофф зауважує, що оскільки ментальність належить до сфери «неявного, імпліцитного», «дифузного і розмитого», то її розкриття ускладнене і пропонує зупинитись на таких напрямках аналізу цієї «розмитості». «Перше з них – аналіз культурного і ментального інструментарію, який забезпечує народження деяких уявлень (і відповідних їм практик), йдеться про розумовий інструментарій. Другий напрям аналізу – ставлення до земного, особливо до життя, до людського тіла, до землі, до земної історії. Третій напрям – це аналіз розмежувань у системі цінностей і уявлень церковного і світського, духовного та мирського, сакрального й профанного» [47, с.30].

Причинами змін ментальності, які є дуже повільними, Ж. ле Гофф визнає «економічні перетворення, що назрівають там і тут, ведуть до більш чи менш радикальних, більш чи менш швидких змін бачень...» [47, с.29]. Погоджуючись із думкою Ж. ле Гоффа, можна припустити, що основним фактором становлення та змін репродуктивної поведінки протягом історії людства були причини економічного характеру.

Важливою для розуміння соціогенезу репродуктивної поведінки є також думка Ж. ле Гоффа про зв'язок між ментальностями і соціальною структурою суспільства. Це показує, що поруч із загальними уявленнями, які є однаковими для кожного члена суспільства, існують відмінності в ментальних структурах окремих соціальних груп. Звідси випливає припущення про те, що існують загальний ментальний фонд і ментальності різних соціальних груп і класів. А отже, *можна припустити, що в кожному суспільстві поряд із усталеними, загально визнаними репродуктивними уявленнями, традиціями і нормами існують і специфічні, властиві конкретним соціальним групам.*

Дослідження ціннісних орієнтацій дозволяє Ж. ле Гоффу зробити висновок про те, що в європейській історії можна виявити лінію розвитку (росту та прогресу), детерміновану зверненнями до земних цінностей. Він

указує, що, не зважаючи на потужний тиск історичних структур і подій, людина здатна впливати на загальний хід історії та визначати свою долю, завдячуючи ціннісним орієнтаціям. Як і Л. Февр, він застерігає дослідників від проєкції в минуле самих себе, зі своїми думками, почуттями, забобонами. Ця думка Жака ле Гоффа є вкрай важливою для дослідження соціогенезу репродуктивної поведінки, адже тлумачення репродуктивних практик людей минулого з позицій сьогодення унеможливує з'ясування їхніх справжніх детермінант і механізмів реалізації. Як приклад такого підходу можна навести популярну в 70-х рр. XX ст. теорію «потреби в дітях», яка нібито іманентно притаманна людині й відповідно є основною детермінантою репродуктивної поведінки. Так, наприклад, А.І. Антонов пояснює потребу в дітях як «соціально-психологічну властивість соціалізованого індивіда, яка проявляється в тому, що без наявності дітей і належного їх числа індивід зазнає труднощів як особистість» [11, с.376].

Але ж яких саме «труднощів, як особистість» могла зазнати бездітна людина в первісному суспільстві, в Середньовіччі та навіть в епоху Відродження?

В історії людства особистість з'являється далеко не відразу. Розвиток людини, починаючи з первісної доби, можна представити, як послідовне становлення особистісного способу буття. Кожне суспільство формує специфічний тип особистості, що діє в певних соціально-економічних, соціокультурних і психологічних ситуаціях. Особистість є іманентною якістю людини і в різних історичних умовах має відповідні форми втілення. Первісна людина не виділяє себе в окрему онтологічну категорію серед іншого суцього й усвідомлює себе лише як «перетинання» різноманітних об'єктивно-космічних процесів, це є проявом і реалізацією її космоцентричного світосприйняття й типу свідомості. У первісному суспільстві через нерозділеність суспільних функцій окрема людина не могла стати повноцінною особистістю. Люди існували, видобуваючи засоби для життя, були злиті із природою й поглинені общиною. Для первісної людини фактично не існувало вибору діяльності й життєвого шляху. Об'єктивними умовами несаможитності індивіда є неможливість життя поза плем'ям і відведеної йому трудової функції. Вирішення будь-яких проблем, які можна було б назвати особистісними, суспільство повністю брало на себе. В обряді ініціації людини в повноправні члени архаїчного суспільства разом із соціальним індивідом народжувалася і його особистість, що і далі залишалася йому тотожною. Індивід ототожнював себе з родом і, долучаючись до його історії, отримував непорушну систему приписів і заборон, що охоплювала всі сфери життя й побуту.

Подальший розвиток суспільства привів до того, що людина усе більше виділялася з безпосереднього злиття з родом і з природою, здійснювала різноманітні соціальні функції й тим самим розвивала у собі особистісні якості.

Вихід із первісного стану вперше зафіксовано на стадії виникнення стародавніх цивілізацій Близького Сходу, Індії, Китаю та Середземномор'я. Пізніше під впливом монотеїстичних релігій формується особливий тип особистості – теоцентричний. В антагоністичних суспільствах виникає розрив між природними умовами, умовами виробництва й існуванням людей,

підсилюється відокремлення окремої людини від природи й від інших людей. Формування приватних інтересів і приватної власності разом з тим породжували складно структуроване суспільство й сприяли становленню повноцінної особистості.

В епоху Відродження та Нового часу виникає домінування індивідуалістичного егоцентризму над «космічним» виміром буття, порушується рівновага «мікрокосму» й індивідуальності в людині, органічна єдність загального й часткового в особливому. Теоцентрична особистість руйнується, поступаючись індивідуалізму. Егоцентричний тип особистості втрачає органічний зв'язок із суспільством, природою та Богом, стаючи на шлях кризи та саморуйнування.

П. Гольбах, М.О. Бердяєв, І.О. Ільїн відзначали зв'язок приватної власності з людською природою, із принципом особистості. Розвитку особистості сприяло також формування громадянського суспільства. Англійські й французькі матеріалісти XVIII ст. бачили в громадянському суспільстві, у сукупності суспільних зв'язків середовище, у якому розгортається діяльність та поведінка індивідів.

Особистість є індивідуальною проекцією суспільства, а пристосування особистості до середовища і її активний вплив на середовище виступають як момент самореалізації особистості.

Противагою деструктивності егоцентризму стає «масовізація» і стандартизація діяльності й свідомості через дію медіа-технологій та споживацького ритму життя, завдяки чому его-імпульси стають легко передбачуваними й керованими. З іншого боку, особистість формується в таких соціальних умовах, які вимагають від людини самостійності в прийнятті рішень і відповідальності за них. Виникає необхідність у самовизначенні людини, здатної поставитися до себе як до члена суспільства, носія культури, відійшовши від своїх біологічних потреб і привласнених соціальних стереотипів.

У європейській науці визначення історико-психологічних проблем, а також перші спроби історико-еволюційного дослідження психіки з'являються у другій половині XIX ст. (Г. Спенсер, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс, Х. Штейнталь, М. Лацарус, В. Вундт). Проблеми соціогенезу в радянській психології першої половини XX ст. розглядалися в працях Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, О.Р. Лурії, Л.І. Анциферової [38; 90; 132].

Фундаментальні дослідження Л.С. Виготського, О.Р. Лурії, Л. Леві-Брюля, К. Леві-Строс, М. Маккобі започаткували у психології соціокультурний підхід.

Інтерес до соціальних факторів, що накладають відбиток на зміст психіки, до несвідомих установок, які впливають на поведінку людини, дозволив розширити предмет психології, включивши в нього не тільки несвідоме, але й колективну психіку. Найбільш важливим результатом стало усвідомлення нового фактора, що впливає на становлення психіки, – культури, історичного розвитку суспільства. Це дозволило представити людину як результат не тільки

біологічного, але й культурно-історичного розвитку, показало нові аспекти взаємозв'язку психології з філософією, історією, соціологією.

Однак, незважаючи на солідну історію соціокультурних та історико-психологічних досліджень, до сьогодні якісному дослідженню соціогенетичних закономірностей розвитку особистості та її поведінки перешкоджає така установка позитивістського мислення, як егоцентризм та європоцентризм. Як зауважує О.Г. Асмолов, саме ці установки змушують брати логіку європейського мислення за зразок і перетворювати її в натуральну, природну характеристику свідомості. «У дослідженнях розвитку особистості однобічний еволюціонізм приводить до того, що культуру й психологію попередників, інших поколінь уважають простішою, більш примітивною, грубішою, нижчою. При цьому забувається, що вони – не нижчі й не простіші. Вони – інші, інакші, ніж культура тих, хто їх вивчає» [16, с.305].

О.Г. Асмолов стверджує, що подоланню еволюціонізму при вивченні соціогенезу сприяє розроблене Л. Леві-Брюлем положення про *історичну гетерогенність мислення*. Л. Леві-Брюль відстоює ідею про існування різних пізнавальних структур у представників того або іншого суспільства, про соціогенетичну багатоплановість особистості, можливості співіснування одночасно пралогічного й логічного мислення у свідомості людини певної культури. О.Г. Асмолов вважає, що «за аналогією до історичної гетерогенності мислення людини представляється доцільним розглядати історичну гетерогенність особистості як одну з важливих особливостей її природи» [16, с. 305]. Відтак можна стверджувати, що *історична гетерогенність соціальної поведінки (і репродуктивної) є її сутнісною характеристикою*, адже ще Л.С.Виготський зазначав, що в особистості співіснують шари різної давнини, а соціотипова й індивідуальна поведінки переплітаються в діях і вчинках людини.

У соціотиповій поведінці суб'єкта представлені засвоєні в культурі зразки поведінки та пізнання. Система значень, предметнена в культурі у вигляді різних схем поведінки, традицій, соціальних норм лежить в основі надсвідомих надіндивідуальних феноменів. Вплив цих феноменів на поведінку та діяльність не усвідомлюється й не контролюється індивідом. Ці зразки, засвоюючись через механізми наслідування й ідентифікації, визначають особливості поведінки суб'єкта як представника даної соціальної спільності.

Основна ідея соціогенезу була сформульована В. Вундтом і полягала в тому, що психолог має справу не з абстрактною людиною, а з людиною певної країни й епохи, яка взаємодіє в соціокультурному контексті з людьми. Закономірності соціогенезу є предметом історичної психології, що вивчає психологічні особливості становлення пізнання, світосприймання, засвоєння звичаїв і ритуалів у різні епохи.

Основним методом дослідження соціогенезу є психологічна реконструкція – відновлення історичних типів поведінки або вищих психічних функцій (пам'яті, мислення та ін.), засноване на інтерпретації пам'ятників духовної й матеріальної культури. У соціогенезі історія особистості

представляється процесом взаємодії інваріантних (стосовно певних часових проміжків) та історично мінливих елементів.

Соціогенез – суспільна еволюція, що прийшла на зміну біологічній еволюції людини. До соціальних факторів, що сприяли становленню людства, традиційно відносять: групове співробітництво, спілкування й мову, виготовлення знарядь, наявність постійних осель.

На сьогодні немає єдиної теорії соціогенезу, як і єдиної теорії еволюції.

Дослідники виділяють два основні напрями в дослідженні соціогенезу: *стадіальні теорії* і *процесуальні теорії*.

Ідея стадіальності історичного процесу укорінена у ветхозавітній давньохристиянській парадигмі сприйняття часу і є традиційною для новоевропейської філософії. Стадії – це наступні одна за одною, значущі й різко відрізнi одна від одної структурні форми, у яких проявляється процес, який триває безупинно.

При стадіальному підході до еволюції основним є виділення двох періодів в історії людства, які розмежовує «неолітична революція» – перехід від форм, що привласнюють господарство, до форм, які його виробляють. Епоха ранньопервісних суспільств збирачів та мисливців вивчається як «доісторія» або «передісторія» цивілізації, що тривала багато десятків тисячоріч: від виникнення людини сучасного типу до «неолітичної революції», яка почалася 10-12 тис. років тому на Близькому Сході у результаті кліматичних змін, пов'язаних із закінченням льодовикового періоду.

Ранньопервісне людство верхнього палеоліту ще не знало саморозвитку як певного поступального процесу. Воно не перетворювало навколишнє середовище, а пристосовувалося до нього, тому зміни природно-кліматичних умов призводили до загальної кризи соціокультурної системи, представники якої не завжди могли адаптуватися до нових умов.

Історія ранньопервісних суспільств є історією невеликих, зв'язаних між собою в межах широких природно-географічних ареалів кровно-родинних громад із єдиними формами адаптації й відповідно всього господарсько-культурного устрою.

Періодизація історії ранньопервісних суспільств дотепер не має єдиного визначення. Межею між первісністю й цивілізацією є процес формування надобщинних структур влади й управління – племінних інститутів, які згодом набувають форми *вождеств* (від слова «вождь»).

Ю.В. Павленко, аналізуючи стадіальні концепції, узагальнює погляди дослідників і пропонує такий спосіб соціокультурної еволюції людства [118]:

I. Епоха розвитку суспільств *привласнюючого* типу господарювання (у традиційній термінології – *рання первісність*). Її внутрішня періодизація поки є проблематичною.

Вузлова точка – «неолітична революція», зрушення часу становлення й затвердження *виробляючого* господарства.

II. Епоха розвитку суспільств *виробляючого* типу господарювання в цілому (пізня первісність і час цивілізації, розглянуті разом), що визначається як цивілізаційний процес:

1. Щабель становлення основ цивілізації (у традиційній термінології - пізня первісність):

а) стадія родового ладу (родові й гетерогенні громади без надобщинних органів влади й керування). *Вузлова точка* – становлення племінних органів влади й керування (структур вожеств);

б) стадія племінного ладу (вожеств). *Вузлова точка* – виникнення ранньочивілізаційних систем.

2. Щабель розвитку й інтеграції окремих цивілізацій (або власне цивілізаційна історія):

а) стадія ранніх (локальних) цивілізацій (ранньокласових суспільств). *Вузлова точка* - «осьовий час»;

б) стадія зрілих (традиційних регіональних) цивілізацій (і цивілізаційних ойкумен). *Вузлова точка* – індустріалізація й пов'язані з нею процеси, що привели до утворення всесвітньої макроцивілізаційної системи XX ст.

3. Щабель всесвітньої макроцивілізаційної системи III тисячоліття. *Внутрішня його періодизація сьогодні неможлива» [118, с.117-118].*

Процесуальні теорії представлені теоріями однолінійними, дволінійними, багатолінійними та теоріями еволюційного поля.

Однолінійні теорії еволюції будуються з урахуванням хоча б однієї з двох умов:

- застосування одного критерію еволюції (яка в такому випадку ототожнюється з розвитком і/або прогресом). Найпоширенішою однолінійною схемою є постулювання існування універсальних стадій привласнюючого, аграрного, індустріального та постіндустріального господарств. Ця схема є результатом послідовного застосування технологічного критерію;

- повної кореляції (функціональна залежність) між всіма основними одномірними показниками соціальної еволюції. Однак, як зазначає А.В.Коротасв, більш ніж за 100 років пошуку пар значущих еволюційних показників, між якими б спостерігалася стовідсоткова кореляція (функціональна залежність), до сьогодні не виявлено [84].

Дволінійні підходи спираються на традицію протиставлення Заходу й Сходу. Принциповою відмінністю шляхів еволюції Заходу й Сходу визнається наявність динамічного балансу між державою й різними класами (західний регіон), і його нестачею (східний регіон), коли панівна еліта є одночасно і державою, і правлячим класом. Так, наприклад, Л.С. Васильєв вважає, що генеральною лінією соціальної еволюції є процес поступової трансформації автономних общинних утворень у вожества, а з них – у ранні, а потім і зрілі держави. Цей процес відбувався на основі монополізації доступу до керування й контролю над виробництвом і перерозподілом. Влада й місце в ієрархії визначають статус індивіда, відповідно приватна власність має підлеглий характер. У суспільстві немає громадян – є піддані. У результаті склався азійський (державний) спосіб виробництва [32].

Для європейської моделі суспільства характерні товарні відносини, приватна власність, політична рівноправність громадян. Права орієнтовані на

дотримання законності й захист інтересів громадян. Це й обумовило динаміку розвитку Західної Європи й привело в Новий час – до формування правової держави й цивільного суспільства.

А.В. Коротаєв, М.М. Крадін, В.А. Линша відзначають, що дволінійна модель і її похідні форми відіграли позитивну роль у критиці однолінійних підходів, у виявленні загальних і специфічних рис у соціальній еволюції. Модель «азіатського способу виробництва» дозволила краще зрозуміти відмінність Сходу від Заходу, специфіку так званих «соціалістичних» суспільств Стародавності, Середньовіччя, Нового й Новітнього часу. Однак білінійна модель виявилася неспроможною пояснити просторово-часові варіації структур східних суспільств.

У багатолінійних підходах дослідники намагаються, замість однієї функціональної залежності, описати кілька залежностей такого роду, що діють для різного типу суспільств. А.В. Коротаєв зазначає, що реальне існування подібного роду залежностей для соціальної еволюції нікому довести не вдалося.

Теорія еволюційного поля, найсучасніша теорія соціальної еволюції, була розроблена А.В. Коротаєвим, М.М. Крадіним, В.А. Линшем. Використання останніх даних соціальної антропології, етнографії, археології, порівняльних конкретно-історичних досліджень дозволило критично переосмислити устояні погляди на історичний розвиток як відносно однаковий процес і закласти основи кардинально нової – нелінійної – загальної теорії соціокультурної еволюції. Автори вважають, що, чим точніше можна бути виміряти ті або інші соціологічні змінні, тим більше можливих варіантів еволюції вдасться розрахувати. У результаті буде отриманий багатомірний простір – поле (його вимірами служать показники соціальної еволюції), а кожній точці (зоні) його відповідатиме певне значення ймовірності подібного варіанта. Науковці пропонують стверджувати не про лінії еволюції, а про безперервне еволюційне поле. При цьому в рамках цього поля спостерігається ситуація, при якій рух у будь-якому напрямку однаково можливий. Рух у деяких напрямках у його рамках виявляється в принципі неможливим, у той час як рух в одному напрямку буде менш імовірним, ніж в іншому [4].

У відповідності з теорією еволюційного поля соціогенез репродуктивної поведінки має бути визнаний процесом нелінійним. Варто врахувати також думку Р. Карнейро, який відзначав, що стадії й процес не суперечать одне одному. Привертаючи увагу до спостережуваних контрастів у послідовній зміні форм протікання процесу, розбиваючи його на стадії, наголошує на тих напрямках, у яких цей процес розгортався. Стадії надають процесу форми й наповнюють його змістом. Отже, у нелінійному багатовекторному процесі еволюції репродуктивної поведінки варто виділяти окремі стадії задля розуміння формування різних напрямків еволюціонування.

Ми розглядаємо еволюцію репродуктивної поведінки у відповідності з визначенням еволюції, даним Х.Й.М. Классеном. Він розуміє еволюцію як «процес структурної реорганізації в часі, у результаті якої виникає форма або структура, що якісно відрізняється від попередньої форми» [74, с.7]. *Відповідно еволюцію репродуктивної поведінки ми будемо розуміти як процес структурної*

реорганізації в часі, у результаті якої виникає форма або структура, що якісно відрізняється від попередньої форми.

Це передбачає розуміння соціогенезу репродуктивної поведінки як двосидного процесу диференціації й інтеграції. У рамках такого розуміння еволюція репродуктивної поведінки відбувається як поєднання трьох основних процесів – зміни від незв'язної однорідності до зв'язної різномірності, еволюції від простих до складних форм репродуктивної поведінки і структурних зрушень на одному рівні складності (що приблизно відповідає основним напрямкам біологічної еволюції (за О.М. Северцовим) [16]).

Системний аналіз розвитку виходить із положень про необхідність вивчення феномену людини і відповідно їй поведінки, з одного боку, у процесі еволюції системи, що її породжує, а з іншого, про вивчення цільової детермінації самої системи, що розвивається. Необхідність такого підходу обстоювалася Л.С. Виготським, Б.Г. Ананьєвим, О.М. Леонтьєвим, А.Р. Лурією, Л.С. Рубінштейном, Д.М. Узнадзе.

У психології є досвід застосування схожих ідей для вивчення особистості. Г.О. Асмоловим був розроблений історико-еволюційний підхід до вивчення розвитку особистості в біогенезі, соціогенезі й персоногенезі [16].

Г.О. Асмолов спирається на ідеї

- О.М. Северцова – про незалежну еволюцію способу життя;
- В.П. Алексєєва, Ю.В. Бромляя, Г.П. Григор'єва – про еволюційні закономірності антропосоціогенезу;
- К.М. Завадського, В.І. Варшавського й Д.О. Поспєлова, у працях яких стверджується, що виникнення й розвиток будь-якої системи, що еволюціонує, забезпечується завдяки процесам її інтеграції й диференціації – синтезогенезу й сегрегаціогенезу;
- Е.С. Маркаряна – про механізми еволюції культури;
- М.М. Мойсєєва – про біфуркаційні механізми розвитку систем [31].

Синтезогенез – таке об'єднання розрізнених елементів у систему, що відкриває можливість вирішення завдань, раніше не доступних жодному з елементів, що склали систему. Це шлях збільшення числа потенційно можливих властивостей, які можуть знадобитися системі при натраплянні на непередбачені ситуації.

Ідеї синтезогенеза дозволяють наблизитися до розуміння еволюційного смислу виникнення людського суспільств і відповідно різних типів та видів репродуктивної поведінки (наприклад, полігнії, поліандрії, моногамії пояснюють інституалізацію різних аспектів репродуктивної поведінки).

Сегрегаціогенез – процес диференціації систем шляхом появи підсистем, що мають вузькі функції, але при цьому є високоефективними. Сегрегаціогенез дозволяє пояснити виділення у репродуктивній поведінці специфічних підсистем (наприклад, виникнення та інституалізація материнства, батьківства, родительства, прародительства; виокремлення окремих репродуктивних практик, таких, як піклування, годування, виховання, навчання).

У процесі еволюції система повинна підтримувати баланс між процесами сегрегаціогенезу і синтезогенезу. Цей баланс чітко може бути простежений в еволюції репродуктивної поведінки. Поступове ускладнення процесу відтворення людини як результат зростаючих вимог до індивіда з боку середовища привело до зростання кількості різноманітних специфічних репродуктивних практик (диференціація репродуктивної поведінки), а далі до інституалізації цих практик.

Г.О. Асмолов сформулював принципи, що описують системні аспекти розвитку людини в природі й суспільстві. Принципи історико-еволюційного підходу покладені нами у основу дослідження соціогенезу репродуктивної поведінки особистості:

1. *«Еволюція будь-яких систем, що розвиваються, передбачає взаємодію двох протилежних тенденцій – тенденції до збереження й тенденції до зміни систем»* [31, с.102]. \ Асмолов - 16 \

У біологічних системах спадковість виражає загальну тенденцію системи, що еволюціонує, до її збереження, до передачі без спотворень інформації від покоління до покоління, а мінливість проявляється в пристосуванні різних видів до середовища перебування. Індивідуальна мінливість елементів системи є умовою для історичної змінюваності системи в цілому.

У соціальних системах тенденція до збереження проявляється в соціальному спадкуванні, у наступності типових форм культури й соціальної організації, які забезпечують адаптацію даної системи до тих або інших ситуацій, що вже траплялися в ході її еволюції.

Мінливість проявляється в нестандартних, нестереотипізованих пристосуваннях системи до непередбачених змін ситуації, у пошуку нової інформації про середовище існування й у побудові доцільної поведінки в ній. Індивідуальна мінливість тих або інших елементів системи є умовою для історичної змінюваності системи в цілому.

Еволюційний смисл адаптивних типів активності не зводиться до підтримки рівноваги із середовищем, гомеостазу, виживання. Головним критерієм адаптації є забезпечення наступності існування індивіда – його життя в ряді майбутніх поколінь. Отже, *репродуктивна поведінка особистості є одним з адаптаційних механізмів біосоціальної системи.*

М.М. Мойсєєв, окрім адаптаційних механізмів, виокремлює особливі механізми – біфуркаційні, що забезпечують тенденцію до змін системи й активізуються, коли виникають різкі зміни середовища, кризи в житті системи. Дію біфуркаційних механізмів можна простежити як у соціогенезі репродуктивної поведінки людства (наприклад, перший і другий демографічні переходи), так і в репродуктивній поведінці особистості (наприклад, від рішення, яке прийме жінка, несподівано завагітнівши, залежить, чи стане вона матір'ю з відповідною зміною соціального статусу та набуттям нової ідентичності чи, зробивши аборт, статусу та ідентичності не здобуде, але з великою вірогідністю отримає психологічну травму).

Отже, *як у соціогенезі, так і в онтогенезі поєднання тенденцій до збереження (адаптивні стратегії) та тенденцій до зміни систем (неадаптивні*

стратегії) приводить до саморозвитку системи репродуктивної поведінки особистості.

2. *«У будь-якій системі, що еволюціонує, функціонують надлишкові преадаптивні елементи, відносно незалежні від регулюючого впливу різних форм контролю і які забезпечують саморозвиток системи за непередбачених змін умов її існування» [31, с.105].*

Преадаптивні, надлишкові для адаптивного функціонування соціальної спільноти акти, є обов'язковою умовою історичної змінюваності цієї спільноти, необхідним моментом саморозвитку системи. Створюючи нові надлишкові форми поведінки, вони збільшують можливості еволюції системи. Наприклад, можна припустити, що виникнення феномена любові, надлишкове для біологічних видів із злитим статево-репродуктивним актом, стало важливим для розвитку репродукції за чіткого відокремлення сексуальної і репродуктивної функцій на певному етапі розвитку людства. Не можна також не зважати, що поява останніми роками незвичних шлюбних союзів (наприклад одностатевих), будучи для адаптації системи людства активністю надлишковою, через певний час може відіграти важливу роль у процесах відтворення людства (особливо зважаючи на бурхливий розвиток допоміжних репродуктивних технологій).

3. *«Необхідною умовою розвитку різного роду систем є наявність протиріччя (конфлікту або гармонійної взаємодії) між адаптивними формами активності, спрямованими на реалізацію родової програми, і проявами активності елементів, що несуть індивідуальну мінливість» [31, с.111].*

Протиріччя між мотивами поведінки конкретної людини й нормами і правилами соціальної спільноти, може бути вирішене двоюко: або за допомогою вчинків і дій, що перебудуть родову програму соціальної спільноти, або шляхом різних перебудов власної мотивації у процесі взаємодії із соціальною спільнотою.

Неадаптивна активність індивіда перероджується в адаптивну активність стосовно системи лише у випадку, коли створені цією активністю в процесі самореалізації норми й цінності стають нормами й цінностями відповідної культури.

Зауважимо, що відхилення від нормативної соціотипової поведінки трапляються на всіх етапах соціогенезу і властиве будь-яким культурам, навіть найдавнішим. Але кількість таких відхилень у традиційних суспільствах несуттєва.

У процесі соціогенезу репродуктивної поведінки зростає роль індивідуальної активності. Так, у традиційних архаїчних культурах переважають соціально-типові стереотипізовані форми репродуктивної поведінки. Поведінка особистості жорстко регламентується ритуалами, основною функцією яких є підтримка традицій, збереження цілісності й стабільності спільноти. Можна сказати, що в традиційних суспільствах репродуктивної поведінки особистості немає, є лише поведінка колективна. Кожна репродуктивна подія та ситуація жорстко регламентовані – чітко визначено, «як треба робити», «коли треба», «хто повинен і що саме повинен

робити». Людина не може і не повинна приймати індивідуальних репродуктивних рішень. Натомість у сучасних суспільствах відповідальність за реалізацію репродуктивної активності покладається на особистість, а регламентації спільноти зводяться переважно до запобігання правопорушень (дітовбивства, насильства, недбалого догляду за дитиною тощо). У більшості ситуацій особистість має приймати індивідуальне репродуктивне рішення і самостійно втілювати його в життя. Суспільство лише оцінює дії та контролює людину. У традиційних суспільствах є контроль і супровід особистості в ситуації, у сучасних – переважно контроль результату.

З урахуванням викладених теоретичних підстав сформулюємо *логіку розвитку репродуктивного процесу у філо- та соціогенезі*:

- *першими в історії біологічних систем були нестатеві форми репродукції живого (брунькування, поділ)*. На цьому етапі репродуктивна поведінка конкретного індивіда жорстко визначена механізмами відтворення, властивих певному виду;

- *нестатеві форми репродукції живого поступово еволюціонують у статеві, що, у свою чергу, приводить до зародження соціальності* (шлюбні ритуали і шлюбна поведінка, харчова поведінка і ритуали годування, територіальна поведінка і ритуали оберігання).

Організація відтворення будь-якої популяції певним чином змінюється в часі, розвивається, але закони її розвитку відрізняються від законів розвитку народонаселення як соціального утворення. Основою розвитку відтворення біологічної популяції є філогенетичне (видове) і онтогенетичне (індивідуальне) навчання. Сама ж структура об'єднання тварин оформлюється в результаті інстинктивних дій у певних, часто повторюваних ситуаціях.

У більшості ссавців копулятивний цикл є сезонним і обмежений чіткими часовими рамками; спарювання відбувається тільки в період тічки, що одночасно є періодом максимальної фертильності самок. Ця поведінка перебуває під постійним гормональним контролем, і відповідні фізіологічні реакції настають у значній мірі автоматично. У поведінці приматів, а особливо людини, картина зв'язків змінюється. Сексуальна активність поступово автономізується від репродуктивної функції. Шимпанзе іноді копулюють із самками поза періодом тічки, коли вони інфертильні. У людини статеве життя взагалі не обмежене сезонно й не пов'язане з жіночим менструальним циклом. Ослаблення гормонального тиску й контролю середовища (таких зовнішніх факторів, як світло, температура, вологість) на сексуальну поведінку фізіологічно пов'язане із процесом «енцефалізації» – розвитком вищих відділів мозку, які беруть під свій контроль також і безпосередню дію гормонів.

Філогенетичне навчання тварин в умовах зміни зовнішнього середовища, як правило, пов'язане зі зміною їхнього фізичного типу й лежить в основі еволюційного розвитку у тваринному світі. Людина ж, на відміну від тварин, може значно змінювати форми своєї поведінки за зміни зовнішніх умов, але це не позначається на її генотипі. Людина виділилася із тваринного світу тому, що опанувала нові способи поведінки, які здобуваються індивідуально. Межа між

людиною і твариною була подолана протягом тривалого періоду, під час якого співтовариства архантропів і палеоантропів сполучили в собі елементи популяції тварин і людського суспільства.

Можна констатувати, що соціальні детермінації репродуктивної поведінки спостерігалися в еволюції задовго до появи людини. Донедавна вважалося, що на ранніх етапах філогенезу репродуктивна функція людини регулювалася тільки біологічно, подібно до того, як це відбувається в співтовариствах деяких видів суспільних тварин. Починаючи з 60-х рр. ХХ століття з'являється усе більше науково достовірних даних про те, що репродуктивна поведінка тварин не цілком інстинктивна й не регулюється тільки програмою, однозначно закодованою в організмі. Дослідження показали, що поряд із генетично заданою програмою вищі тварини мають особливі механізми індивідуального навчання, за браку якого фізіологічно нормальна здорова тварина виявляється нездатною до розмноження. Тобто, соціальна регуляція репродуктивної поведінки з'являється набагато раніше, ніж починається культурно-історичний процес. Натомість уже найбільш ранні сліди матеріальної культури людини містять свідчення соціокультурної регуляції репродуктивної поведінки [78].

Автономізація сексуальної поведінки від репродуктивної збільшує розмаїття її форм. Поведінка стає більш вибірковою, селективною відносно об'єктів, умов і способів здійснення, , отже, зростає значення індивідуального навчання.

Вивчення впливу умов вирощування у тварин дитинчати раннього віку показало, що для формування нормальної статевої поведінки необхідний контакт із однолітками в період статевого дозрівання. Під час ювенільного періоду важливе місце в поведінці дитинчат займають сексуальні ігри. У їх процесі відбувається тренування окремих компонентів цього складного поведінкового акту. Так, наприклад, самці пацюків потребують раннього ігрового спілкування з іншими пацючатами для виконання статевої функції. У цих іграх засвоюються основні рухові елементи дорослої статевої поведінки самців. Ф.А. Біч у своїх дослідах відлучав пацюків-самців від матерів на 21 день життя. Одну групу вирощував без спілкування лише із самками, а другу – у повній ізоляції. У поведінці самців-пацюків першої групи ніяких порушень не відбувалося. Самці другої групи, досягши статевої зрілості, продемонстрували недолік копулятивних навичок.

У норки самці навчаються нормальному спілкуванню зі шлюбним партнером у ході спільних ігор з 10-тижневого віку.

Дослідники В.В. Антонов і М.М. Хананашвілі в експериментах з цуценятами-самцями продемонстрували необхідність спілкування з однолітками для нормального становлення сексуальної поведінки [12].

Так, цуценята першої, контрольної, групи зростали разом із матір'ю й однолітками, другої – тільки з матір'ю, але без однолітків, третьої – без матері, але із цуценям-самкою, четверті – у повній ізоляції від однолітків, п'ятої – із дорослим самцем та іншим щеням тієї ж статі, шостої групи – з моменту народження були віддані на виховання кішці. Цуценята, вирощені без матері,

без спілкування з дорослими собаками або без контактів із самками, у ранньому віці не виявили в копулятивній поведінці істотних відмінностей від контрольної групи. Більшості самців, вихованим без спілкування з однолітками, не вдавалося досягти інтромісії, а ті, що на неї спромоглися, робили багато неправильних рухів, і навіть після декількох успішних спарювань їхні копулятивні навички істотно не покращилися, а самки незабаром перестали підпускати їх до себе.

Особливо важливим є значення спільних ігор дитинчат для подальшого життя мавп. Про згубні наслідки позбавлення молодих мавп можливості грати з однолітками (або іншими тваринами) переконливо свідчать експерименти багатьох дослідників, зокрема Г. Харлоу і його однодумців. У досліджах Г. Харлоу та М. Харлоу з макаками-резусами також доведено, що формування в макак-резусів поведінкових навичок, які забезпечують здатність до нормального спарювання, вимагає активних впливів факторів зовнішнього середовища, а ці фактори мають соціальний характер і їх виключення призводить до непоправної інвалідації особи [194].

Змінюючи умови вирощування новонароджених мавп (без матері, зі штучною матір'ю, у повній ізоляції або без однолітків) вони встановили, що самці, вирощені в ізоляції від однолітків, навіть із матір'ю, виявляються не здатними до нормальної копулятивної поведінки і це не піддається корекції. Отже, мавпам необхідна первинна статевіа соціалізація. Її нестача позначається на поведінці удвічі негативно. По-перше, не маючи можливості грати з однолітками й підлітками, дитинчата не можуть вчасно опанувати основні прийоми копулятивної техніки (генітальні ігри й імітація статевого акту займають важливе місце в житті всіх вищих тварин). По-друге, дитинчата, вирощені в ізоляції, відстають в емоційному розвитку і не мають необхідних комунікативних навичок. До потенційних сексуальних партнерів такі мавпи проявляють агресивність або страх.

Спарювання стадних тварин відбувається не в соціальному вакуумі, а в певній системі відносин з іншими членами стада. Наприклад, домінантна самка в собачій зграї може перешкодити самцеві спаритися з іншою самкою. Самець мавпи, що займає низьке місце в ієрархії, не наслідюється наблизитися до самки в період еструса, якщо поруч перебуває самець більш високого рангу, але спаровується з нею, як тільки той відходить. Вік, коли тварини починають спаровуватися, також залежить не тільки від їхнього статевого дозрівання, але й від соціальної організації, властивій виду. У деяких видів спарювання монополює належить деяким домінантним самцям, які придушують прояви агресії усередині групи й спільно карають порушників порядку.

Величезне значення для формування нормальної статевої поведінки відіграє правильне статеве закарбування. Воно забезпечує майбутнє спілкування зі статевим партнером. Тварина вчиться розпізнавати особливі ознаки майбутнього статевого партнера ще на ранніх етапах постнатального розвитку. При цьому закарбування типових ознак статевого партнера повинне відбутися в дитинчати в такому виді, у якому вони постануть перед ними уже в період дорослості, статевої зрілості. Особливо важливим цей процес є для

самців, які в образі своєї матері й сестер закарбовують характерні ознаки самок свого виду (до настання статевої зрілості, а іноді й до сезону розмноження молоді самці й самки більшості видів мають практично однакову зовнішність).

Феномен статевого закарбування описаний у птахів і в ссавців. Однак сензитивний період закарбування ознак статевого партнера у птахів довший, ніж період закарбування образу матері, у ссавців же обидва сензитивні періоди збігаються. У багатьох видів міжвидове схрещування стає можливим лише при вигодовуванні самця самкою іншого виду. Це пов'язується з тим, що для ссавців провідну роль у процесі розмноження грає хемокомунікація.

Статеве закарбування відіграє величезну роль для забезпечення репродуктивної ізоляції в природі. У тварин, вирощених у штучних умовах, нерідко об'єктом статевого закарбування стає людина. Це обставина часто є непереборною перешкодою при спробі одержання потомства рідких тварин у зоопарках.

Головна особливість статевого закарбування полягає в тому, що остаточний результат проявляється з великою відстрочкою, тому що тварина вчиться розпізнавати особливі ознаки майбутнього статевого партнера ще на ранньому етапі постнатального розвитку. В основному статеве закарбування спостерігається в самців, причому запам'ятовують вони переважно своєрідні ознаки своїх матерів як «зразки» самок свого виду. Отже, на вроджене впізнавання загальних видоспецифічних ознак шляхом облігатного навчання накладається розпізнавання ознак самки свого виду.

Зокрема Г.С. Васильченко свого часу писав: «Якщо це пацюк і його статеве життя визначається ендокринною системою – все дуже просто. Але якщо перед вами мавпа... або людина, а гетеросексуальна поведінка й тут реалізується головним чином гонадами – тоді справа погана... У приматів статеве життя без попередньої й супровідної йому любові спотворюється й порушується» [33, с.135].

На тваринне походження сім'ї першим звернув увагу англійський антрополог Б. Малиновський, провівши польові дослідження в Новій Гвінеї, Австралії й Меланезії [104].

Він уважав, що сім'я – єдина соціальна група, сприйнята людиною від тварин. Її ядром є стосунки родителів і дітей. Сімейне життя не завершується з народженням потомства, адже тривале дозрівання вимагає досить тривалої турботи й навчання з боку обох батьків.

Критерієм сім'ї у світі тварин є турбота про потомство. Міжпоколінні взаємодії роблять сексуальні міжстатеві відносини стійкими.

У природних умовах трапляються такі форми сімей:

- нульова сім'я: дитинчата ростуть без батьківської турботи, утворюючи зграї;

- нуклеарна сім'я: одна самка вирощує дитинчат одного або рідко двох послідовних виводків; одиночний самець вирощує своє потомство від однієї або декількох самок (представлене в основному в риб);

- самки, об'єднуючись, спільно виховують дитинчат; виводки об'єднуються в так звані дитячі ясла;

- моногамна сім'я: пари родителів вирощують своїх дитинчат одного, двох, трьох послідовних виводків (трапляється частіше у птахів);

- полігамна сім'я: один самець пов'язаний з декількома самками і їхнім потомством від нього (у ссавців); одна самка-матріарх та її дитинчата й кілька самців;

- сімейне співтовариство: трохи самців і самок зі своїми дитинчатами й молодняком (черета, зграя, орда);

- шлюбна поведінка тварин включає подачу сигналів партнеру, синхронізацію поведінки, умиротворення, просторову орієнтацію, зваблення, репродуктивну ізоляцію.

Еволюція сексуальної і репродуктивної поведінки є яскравим прикладом філогенетичного сходження від жорстко запрограмованої поведінки до поведінки гнучкої, вибіркової.

Отже, спілкування з однолітками та відповідні афективні переживання, засвоєння видоспецифічної статевої інформації багато в чому визначають весь наступний розвиток індивіда, особливо його сексуальних реакцій і поведінки. Копулятивна поведінка окремої особини не є ізольованою, вона передбачає засвоєння властивої даному виду соціосексуальної матриці, у якій окремі сексуальні реакції виконують не тільки фізіологічні, але й знакові функції.

- *У процесі еволюції статевої форми репродукції набувають форм групової взаємодії. На цьому етапі біологічна система стає біосоціальною.*

Предками рання передлюдей були великі антропоїди міоцену (22 – 5 млн. років тому). У мавп, що живуть у природних умовах, виявлені такі форми об'єднань:

- материнсько-дитяча група, що складається із самки та її дитинчат. Дорослі самці зазвичай ведуть самотній спосіб життя;

- об'єднання, що складається з дорослого самця, дорослої самки й дитинчати. Тимчасово окремі самці й самки можуть вести самотній спосіб життя. Така організація трапляється в гібонів;

- гаремна група – об'єднання, що складається з одного дорослого самця, декількох дорослих самок і дитинчат; до її складу входить кілька материнсько-дитячих груп;

- самці-холостяки, що перебувають за межами гаремних груп, або ведуть самотній спосіб життя, або живуть групами;

- гаремно-холостяцьке стадо – об'єднання гаремних груп і самців-холостяків; трапляється в гамадрилів;

- загальне стадо – об'єднання, до складу яких входять трохи дорослих самців, кілька дорослих самок і дитинчат, які в той же час не розподілені на гаремні групи. Трапляється в павіанів савани, у горили, ревунів і зелених мартишок;

- асоціація – багаторівнева організація з відносно постійною сукупністю тварин, які вступають у контакти, знають одне одного й відрізняють тих, хто до неї не належить. Тварини переходять із однієї групи в іншу, а єдиним

постійним елементарним об'єднанням є материнсько-родова група. У найбільш чистому виді цей тип об'єднання описаний у шимпанзе.

У людини, як репродукція біологічного, так і репродукція соціального, «означається» і наділяється символічним змістом. На цій основі формуються репродуктивні традиції, міфи, стереотипи, норми тощо. *Біологічна система стає не тільки біосоціальною, а й соціокультурною.*

У цей же час починається процес інституціоналізації репродуктивного процесу.

Інституалізація є процесом визначення й закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, векторизовану в напрямку задоволення певної суспільної потреби; заміна спонтанної й експериментальної поведінки на прогнозовану поведінку, яку можна моделювати та регулювати.

Соціокультурні й виховні інститути конституюють засвоєння й наступне відтворення культурних і соціальних цінностей, включення індивідів у певну субкультуру, соціалізацію індивідів через засвоєння стійких соціокультурних стандартів поведінки, захищають певні цінності й норми.

Інституалізація має два аспекти:

- зародження специфічних соціальних інститутів, які регулюють групову репродукцію (для репродукції соціального виникають інститути виховання, педагогіки, освіти; для репродукції біологічного – інститути медицини (інститут повитух, акушерство, педіатрія тощо));

- формування специфічних соціальних інститутів, які регулюють процеси індивідуальної репродукції (сім'я, шлюб, норми моралі, норми права).

На етапі «групової репродукції» репродуктивна поведінка конкретної особистості (або основна її частина) здійснюється всередині замкнутого співтовариства (конкретної соціальної групи) і відповідно регулюється традиціями і нормами конкретної соціальної групи. У традиційних суспільствах конкретний індивід самостійно не приймає репродуктивних рішень, а послуговується груповим репродуктивним сценарієм із відповідними ролями й обрядовістю.

Соціокультурна детермінація репродуктивної поведінки поряд із біологічною детермінацією існувала в усі відомі історичні періоди. Форми її були різні в різних співтовариствах людей. Загальна тенденція розвитку цих форм полягає в переході від інстинкту до соціально детермінованого навчання, потім до міфу, релігійної догми, а далі – до соціально нормованої регламентованої репродуктивної поведінки. На певному етапі історії виникає система наукових знань, що підключається до цього регулятивного процесу, і здійснює перехід від наукової констатації до науково розробленого міфу - інструменту ефективної знаково-символічної регуляції репродуктивних дій і вчинків в галузі ідеології, соціології, педагогіки, юриспруденції, медицини, психотерапії та інших сфер життя соціуму.

Загальною тенденцією постіндустріального суспільства є зростаюча індивідуалізація всіх форм життєдіяльності, де репродуктивна поведінка також

все далі індивідуалізується. *Групова репродукція в сучасному суспільстві поступається місцем репродукції індивідуальній.*

З одного боку, ми можемо спостерігати, подальшу інституалізацію групової репродукції: інститути виховання, педагогіки, освіти визначають репродукцію соціального обов'язковою вже для кожної нової особистості, коли вона вже починає здобувати дошкільну освіту, і отримують монополне право «видачі» дозволу для просування в соціальній ієрархії; у репродукції біологічного з'являються принципово нові технології, так звані допоміжні репродуктивні технології (запліднення *in vitro*, сурогатне материнство, донатія яйцеклітин тощо). У той же час зазнають удосконалення протизаплідні засоби і стають загальнодоступними.

З іншого боку, процеси регулювання індивідуальної репродукції кардинально змінюються. Традиційні інститути регулювання індивідуальної репродукції – шлюб, сім'я, норми моралі, норми права – втрачають свої регулятивні можливості, залишаючись лише зовнішніми, позбавленими змісту атрибутами «правильної» репродуктивної поведінки.

Урешті-решт ці процеси послабляють тиск «демографічної необхідності», знімають з особистості тягар демографічних зобов'язань, що лежали на кожній людині, на кожній родині й на всьому суспільстві. Розширюється вибір суспільства і відповідно вибір індивіда. Це дає підстави говорити про модернізацію народжуваності як про сукупність системних змін, які зачіпають різні вияви життя людей і не зводяться тільки до зменшення числа народжених кожною жінкою дітей.

Модернізація народжуваності – це не лише перехід від однієї кількісної моделі народжуваності до іншої. Це глибинне перетворення всієї системи соціокультурних регуляторів репродуктивної поведінки і відповідно складова змін системи детермінації соціальної поведінки взагалі. Зовнішня нормативна детермінація поведінки (численні закріплені приписи й заборони) поступається місцем внутрішній детермінації. Людина постійно опиняється перед необхідністю вибору, але він знаходиться під соціальним контролем.

Система пріоритетів, якими керуються, приймаючи те або інше рішення, визначається не кожним суб'єктом індивідуально. Вона складається на груповому рівні в ході колективної діяльності й відбиває загальні системні вимоги, що виробляються довгостроковою соціальною практикою великих людських колективів.

4.2. Історичні типи відтворення населення і репродуктивна поведінка особистості

Теоретичні питання відтворення населення на ранніх етапах людської історії розроблені в працях М.С. Авербуха, Д. Ачаді і Я. Немешкері, Д.І. Валентя, А.Г. Вишневського, В.І. Козлова, Л. Крживицького А. Керр-Саундерса й ін.

У своїх наукових розвідках А. Керр-Саундерс, Л. Крживицький, Д. Ачаді й Я. Немешкері дослідили питання відтворення населення в первісну епоху,

побудували таблиці смертності палеоантропів і висунули гіпотези про еволюцію тривалості життя в первісну епоху.

У дослідженні Б.Ц. Урланіса «Еволюція тривалості життя» навіть окремих розділ присвячений тривалості життя саме в первісну епоху [160; 182; 186; 195].

Аналіз процесу репродукції в первісному суспільстві необхідний для тлумачення репродуктивної поведінки особистості як системи.

Відтворення людства у цей період, згідно з А.Г. Вишневським, відповідає архетипу, який характеризується, по-перше, єдністю умов демографічної рівноваги при переважанні привласнюючої економіки і, по-друге, відповідними демографічними відносинами та породженими ними нормами, звичаями, віруваннями [37].

Розкриття закономірностей розвитку репродуктивної поведінки можна здійснити тільки на основі широкого міждисциплінарного дослідження, що зробити у цій роботі неможливо і не є її завданням. Ми спробуємо окреслити лише схему аналізу психологічної складової репродуктивної поведінки людини в соціогенезі. *Проблему відтворення людини будемо розглядати насамперед як становлення психологічної регуляції, опосередкування й детермінації репродуктивної поведінки.*

Питання про регуляцію відтворення населення в первісну епоху пов'язано передовсім із розв'язанням таких проблем найдавнішої історії, як визначення ареалу виникнення людини і її розселення, адже дотепер питання про географічне місце розташування праатьківщини людства, та й про расогенез у цілому, остаточно не вирішене.

А.Г. Вишневський відтворення первісного населення називає архетипом, для якого характерна єдність умов демографічної рівноваги при переважанні привласнюючої економіки та відповідних надбудовних форм – норм, звичаїв, вірувань тощо [71].

Виділення архетипу науковець здійснює за кількісним критерієм, у рамках же нашого дослідження важливо визначити специфіку організації репродуктивної поведінки, первинні форми репродуктивних відносин і їхнє походження.

Для радянських учених, які досліджували первісне суспільство, загальноприйнятим було положення про те, що готове суспільство виникло одночасно з готовою людиною. Тож у періодизації первісної історії, заснованої на методологічних положеннях В.І. Леніна, у тлумаченні антропо- і соціогенезу як єдиного процесу визначено три етапи:

- стадо мавп, що бере палицю;
- первісні люди – первісне стадо;
- люди кланового (родового) суспільства [91; 140].

Починаючи з другої половини ХХ ст., саме у зв'язку з розвитком етології та приматології, історики стали намагатися використовувати дані цих наукових дисциплін для дослідження проблем появи людського суспільства та його найдавніших інститутів. Багато висновків приматологів 60-х років, зроблених

на підставі спостережень за ізольованими групами тварин, були визнані помилковими після проведення широких польових досліджень. Зокрема це стосується гаремної родини мавп, що Ю.І. Семенов уважав основою об'єднання приматів і виникнення системи ієрархії домінування в мавп. Пізніше хоча вчений і врахував нові дані етології, але в цілому його концепція залишилася незмінною.

Плідність популяції залежить від доступності ресурсів і щільності соціального середовища для кожного індивіда окремо, реалізується через індивідуальні репродуктивні стратегії, опосередковані сексуальним потягом, і мають універсальний характер. Природний механізм репродукції представлений двома основними варіантами стратегій розмноження: *r-стратегія* – розширене відтворення; *K-стратегія* – звужене відтворення. Організми, що дотримуються *r-стратегії* («опортуністичні»), прагнуть до максимально можливої швидкості росту чисельності. Велика кількість потомства таких видів не доживає до зрілого віку. Організми, що дотримуються *K-стратегії* («рівноважні»), навпаки, перебувають у стані рівноваги зі своїми ресурсами й народжують відносно мало дітей, однак прагнуть вкласти в потомство якнайбільше.

У природі дрейф репродуктивних стратегій за рівнем народжуваності в межах *K-r-континуума* визначається станом біогеоценозу.

Популяційний рівень підсумкової народжуваності в людини не опускається нижче позначки 0,7 – 0,8 дитини на жінку незалежно від місця й часу проживання, рівня забезпеченості, освіченості, сімейного стану, наявності достатньої кількості чоловіків шлюбного статусу й можливості формування стабільної пари. Одну дитину жінка будь-що прагне народити. Однак цього недостатньо для простого відтворення популяції, яке вимагає підсумкової народжуваності 2,11 – 2,14 дитини на жінку за весь репродуктивний період (15 – 49 років). Показник підсумкової народжуваності, визнаний найбільш об'єктивним, не враховує віку матері в черговості народжень. Вік народжень впливає на чисельність населення в реальних поколіннях через тривалість їхнього одночасного проживання. Теоретично максимальна підсумкова народжуваність, розрахована математичними методами, –15,3 – 18,6 народжень на жінку [37; 144]. Такі змінники показника народжуваності засвідчують, що проблема відтворення прямо не пов'язана із репродуктивним потенціалом людської популяції, який у повсякденному житті реалізується лише на 10% [108].

Основою розвитку й відтворення біологічної популяції є філогенетичне (видове) і онтогенетичне (індивідуальне) наuczіння. Структура спільноти тварин оформлюється в результаті інстинктивних дій у певних повторюваних ситуаціях. Філогенетичне наuczіння тварин в умовах зміни зовнішнього середовища пов'язане зі зміною генотипу і покладене в основу еволюційного розвитку у тваринному світі взагалі. Людина, на відміну від тварин, може змінювати форми своєї поведінки зі зміною зовнішніх умов і це не відбивається на її генотипі. Людина виділилася із тваринного світу, тому що почала

опанувати новий спосіб взаємодії із середовищем – індивідуальну, соціально обумовлену поведінку.

Приблизно 35 млн. (за даними деяких дослідників 50 млн.) років тому виокремлюються еволюційні лінії предків сучасних макак, лангурів, мавп і предків гоміноїдів (людиноподібних мавп), що нині включають гібонів, орангутангів, горил, шимпанзе. Від дріопітеків 12-16 млн. тому відділилася лінія, що веде до орангутангів. Еволюція дріопітеків привела до появи істот, відомих як «найближчий загальний предок» (10-13 млн. років тому) родів *людина* (*Homo*) і *шимпанзе* (*Pan*).

За оцінками С.П. Капіци, якби людина не виділилася із тваринного світу, її чисельність у займаній нею природній ніші навряд чи перевищувала б дотепер 100 тис. особин: «Такі протолюди жили б в обмеженому ареалі, і їхня еволюція визначалася б повільними процесами, що відбуваються в результаті популяційно-генетичних змін, характерних для видоутворення» [73, с.32].

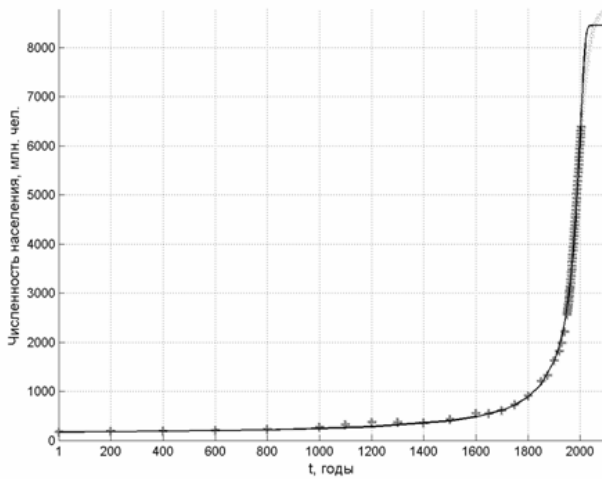
За сучасними уявленнями розвиток людини почався 4 – 5 млн. років тому й спочатку був пов'язаний із прямоходінням австралопітеків. Людство є єдиною популяцією виду *Homo Sapiens*. Як свідчить сучасна антропология, він виділився із тваринного світу в результаті тривалої еволюції близько 3,5 млн. років тому, імовірно, у Центральній Африці (деякі вчені пов'язують це з підвищеною радіацією на розламі земної кори, що прискорило кількість мутацій та інтенсивність природного добору) і потім поширився по всіх континентах Старого світу двома хвилями (35 – 40 тис. років тому й 10 – 12 тис. років тому), проник у Новий світ і освоїв Північну, а згодом і Південну Америку.

2 – 1,5 млн. років тому *Homo Habilis* оволодів навичками виготовлення кам'яних знарядь. Потім, 500 тис. років тому, з'явився пітекантроп, що мав міцну будову тіла й велику силу; 100 тис. років тому з'явився *Homo Sapiens*. Наступною, 40 тис. років тому, була поява неандертальця з більш розвиненими розумом і свідомістю, наближеними за рівнем розвитку до розуму й свідомості сучасної людини.

Первісне суспільство існувало як сукупність безлічі конкретних первісних суспільств. Первісні соціальні організми співіснували не тільки в просторі, але й у часі. Вони виникали, зникали, розпадалися, зливалися.

За мільйони років нижнього палеоліту від часу, коли почалося відділення людини від природи, чисельність предків сучасних людей зросла всього на 150 тисяч. Згодом темпи приросту збільшилися в рази, і до початку неоліту чисельність зросла до 15 млн. осіб. Однак у порівнянні з нинішньою епохою темпи приросту населення були досить низькими. Так, подвоєння чисельності населення Землі в епоху неоліту відбулося за 7500 років, у першому тисячолітті до нашої ери – за 900 років, а в індустріальну епоху, після 1950 р., за 37 років.

Таке зростання відбувалося нерівномірно в різні періоди і в різних частинах світу. Відповідно до гіперболічної моделі швидкий приріст населення Землі починається тільки з пізнього середньовіччя. До цього часу чисельність людської популяції була порівняно низькою й зростала дуже повільно (Рис.4.1.) [173].

Рік	Населення землі
Початок нової ери	250 млн.
1500	500 млн.
1820	1 млрд.
1930	2 млрд.
1960	3 млрд.
1976	4 млрд.
1987	5 млрд.
1999	6 млрд.
2010 (прогноз)	6,9 млрд

Рис 4.1. Приріст населення Землі (за матеріалами з книги А.В. Олескіна [116]).

Із часу появи виду *Homo Sapiens* змінилося понад півтори тисяч поколінь. Кілька перших його сотень об'єднані для дослідників однією загальною назвою – *первісна людина*, і хоча її історія тривала кілька десятків тисяч років і набагато переважає в часі історію сучасної людини, вона збереглася у відносно незначній кількості даних, здобутих палеонтологами й антропологами.

Учені вважають, що до початку неоліту (за 7 – 8 тис. років до н.е.) на Землі було ≈ 10 млн. жителів, темп приросту населення становив 10 – 20% за тисячоліття. Щільність населення була надзвичайно мала: 8 – 10 осіб на 100 км². З огляду на численні джерела можна скласти думку про середню тривалість життя в первісному суспільстві: вона коливалася в рамках 19 – 21 рік. Весь життєвий цикл індивіда в той час уміщався у двох-трьох десятиліттях, відведених на життя одного покоління. І. Швидетцька відзначає, що серед двадцяти відомих представників раннього палеоліту (неандертальців), так само, як і серед 102 представників пізнього палеоліту, не знайдено жодного, який у момент смерті був би старшим за 60 років; серед 65 представників мезоліту

знайдений лише один, старший за 60 років; в епоху сілезького неоліту, в австрійську епоху бронзи й у шведську ранню епоху заліза старі люди становлять близько 10% усього числа померлих; трохи більше старих людей в епоху після переселення народів, про що свідчать результати обстеження родових франкських могил [201]. Зростання згодом кількості старих людей у первісному суспільстві багато в чому пояснюється частковим викоріненням звичаю, мотивованого нестачею їжі, вбивати старих. Цей же мотив підкріплював настільки ж широко розповсюджений звичай дітовбивства.

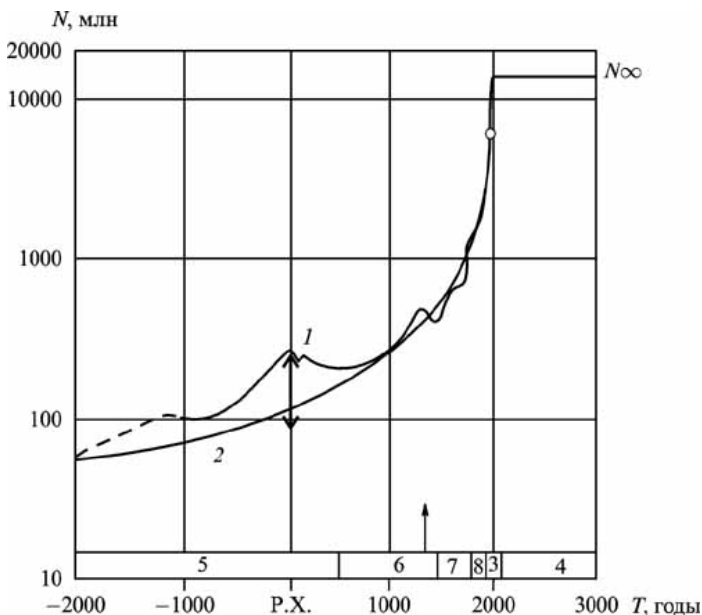

Рис 4.2. Населення світу від 2000 р. до Р.Х. до 3000 р.

1 – світове населення, 2 – режим загострення, 3 – демографічний перехід, 4 – стабілізація населення, 5 – давній світ, 6 – середні віки, 7 – нова і 8 – новітня історія; стрілка вказує на період чуми – «чорної смерті», коло – сучасний стан, двобічна стрілка – зміни оцінок чисельності населення світу за Р.Х. Межа населення $N_0=12-13$ млрд.

Після неолітичної революції приріст населення прискорився, і за 2000 років до н.е. його чисельність досягла вже 50 млн., до початку нашої ери, за різними джерелами, – від 200 до 250 млн. осіб. Проте середньорічний приріст населення становив усього 0,1%. Протягом першого тисячоліття нашої ери, з урахуванням великого переселення народів, частих спалахів голоду й епідемій, постійних війн, чисельність світового населення продовжувала зростати надзвичайно повільно. Можливо, що в 1000 р. вона досягла лише 300 млн. осіб. У 1000 – 1500 рр. тривали періодичні «мори» людей через голод, чуму, холеру,

віспу. Так, у 1200 - 1300 рр. населення Землі взагалі не збільшилося, а з 1300 по 1400 рр. воно навіть трохи зменшилося, оскільки в цьому сторіччі від пандемії бубонної чуми загинуло біля чверті всіх жителів. Середня тривалість життя коливалася в межах від 20 до 30 років. До 1500 р. населення зросло вже до 425 – 450 млн.

У Європі перелом настав тільки в XVII ст. Зародження промисловості, розвиток сільського господарства, успіхи медицини почали позначатися на демографічних процесах. А з другої половини XVIII ст., із часу початку промислових переворотів, які привели до зростання виробництва, загального підйому рівня життя й поліпшення санітарно-гігієнічних умов, у Європі почався бурхливий приріст населення – стався демографічний вибух. Насамперед завдяки Європі (але почасти вже й Азії), кількість населення світу з 1500 по 1900 рр. зроста майже в чотири рази, досягнувши до кінця цього періоду 1630 млн. осіб. До другої половини XIX ст. населення світу збільшилося в 1,5 разу при середньорічному темпі приросту 0,8% і абсолютному приросту приблизно 17 млн. осіб у рік.

У першій половині XX ст. відбувся значне збільшення чисельності населення, хоча в основному вже не в Європі, а в Азії, Африці й Америці. Однак у Першій світовій війні було вбито 10 млн. осіб і 20 млн. загинуло від хвороб і ран, під час Другої світової війни було вбито більше 54 млн. осіб, а від хвороб і ран загинуло ще 25 млн.

За даними археологів і антропологів, від «найближчого загального предка» до *людини розумної* проминуло ряд стадій.

Australopithecine – австралопітеку (~5 – 1 млн. років тому) людиноподібні мавпи, що мали мозок завбільшки 300 – 500 см³, великі зуби з товстою емаллю. Ходили на двох ногах, усе їхнє тіло вкрите шерстю.

Homo habilis – людина вміла (2,5 – 2,7 – ~1 млн. років тому) – перший представник роду *Homo*. Величина мозку 500 – 750 см³. Вид був здатний виготовляти примітивні рубала (чопери) у вигляді грубо оббитої гальки (олдувайська культура).

Homo erectus / Homo ergaster – архантроп, людина прямоходяча (2 млн. років тому). Обсяг мозку 750-1050 см³. Вид характеризується прямоходінням, виготовленням знарядь, складною соціальною поведінкою, колективним полюванням на велику дичину й, імовірно, примітивною мовою. Архантропи виготовляли порівняно складні кам'яні знаряддя – від ручного рубала до списів (ашельська культура). Поступово знаряддя стають тонші й більш симетричні. Їх гострі краї зберегли сліди оброблення туш тварин, обробки дерева, різання трави. Архантропи мешкали в печерах або в укриттях з великих каменів, користувалися вогнем і швидко розселилися на величезні простори по всій території Старого світу: виникнувши на території Африки близько 2 млн. років тому, архантропи вже 1,9 млн. років тому досягли Азії [13].

Імовірно (виходячи з наявності мовної зони Брока), в архантропів була примітивна мова. Членороздільна мова утруднювалася через брак підборідного виступу й ряд особливостей голосового апарата, який нагадував голосовий апарат дитини.

Homo heidelbergensis – гейдельберзька людина (від 800 до 200 – 100 тис. років тому). За своїми характеристиками займає проміжну позицію між архантропом і сучасною людиною, але ще відрізняється від неандертальця, що виник пізніше. Вид жив у Європі. Обсяг мозку – приблизно 1150 см³. Нижня щелепа без підборідного виступу, що не сприяло розвитку членороздільної мови.

Homo neanderthalensis – неандерталець (палеоантрон) (приблизно від 300 до 25 – 35 тис. років тому). Обсяг мозку 1400 – 1600 см³, а в окремих екземплярів – до 1900 см³. Неандертальці були кремезними низькорослими людьми з потужним кістяком і дуже розвинутою м'язовою будовою. Підборіддя розвинене слабо. Класична неандертальська (мустьєрська) культура, що існувала в проміжку 150 – 40 тис. років тому в різних частинах Старого світу, включала не менше 60 видів різних знарядь, у тому числі складаних (дерев'яний спис із кременним наконечником). Імовірно, неандертальці відрізнялися складною соціальною організацією. Займалися полюванням на велику дичину, влаштовували поховання померлих, у них існували зачатки мистецтва (макети й барельєфи тварин і релігії – культ печерного ведмеда) [71]. На рівні неандертальця істотну роль у антропосоціогенезі починає відігравати культура як акумулятор негенетичної інформації («мемів»). З'являються перші групові символи й ритуали, усталені способи господарювання і військових дій.

Homo sapiens – людина розумна. Найбільш давні знахідки мають вік близько 200 тис. років (Омо, Ефіопія). Сучасні за анатомічними показниками люди отримали назву «кроманьйонці». Череп кроманьйонця куполоподібний, підборіддя видається наперед, надчочномкові валики не виражені. Вид мав розвинену соціальність, жив у печерах, оздоблюючи їх малюнками, глиняними скульптурами. Неандертальці співіснували із кроманьйонцями кілька десятків тисяч років, підтвердженням цьому є знайдені змішані стоянки, наприклад, в Ізраїлі й у Чехії.

Питання про роль неандертальця у походженні сучасного виду *Homo sapiens* дотепер є дискусійним, однак більшість генетичних даних свідчать на користь повного виключення неандертальського виду із числа ймовірних предків сучасної людини [130, с.327]. Дані за мітохондріальною ДНК-клітиною з кісток неандертальців свідчать проти ідеї гібридизації кроманьйонців з неандертальцями: послідовність мітохондріальної ДНК неандертальців занадто відрізняється від такої ж у сучасної людини [67]. Тож найближчим предком сучасного виду людини визнано архантропа.

За багато десятків тисяч років свого існування кроманьйонець зазнав лише незначних морфологічних змін у напрямку зменшення масивності кістяка (грацилізація) з розширенням черепа (епохальна брахікефалізація) і зменшення його лицьової частини.

Градація за стадіями еволюції:

- протантропи (австралопітекові та стадіально близькі до них – нижній палеоліт або ще раніше, до 5 – 6 – 7 млн. років тому);

- архантропи (еректуси (у ранніх класифікаціях їх зазвичай називали пітекантропи) початок – приблизно 1,5 – 1,9 млн. років тому і до 300 – 200 тис. років тому);
- палеоантропи – неандертальці (головним чином епоха середнього палеоліту – мустьє);
- неоантропи – верхньопалеолітичні люди (у ранніх класифікаціях кроманьйонці).

Груповий спосіб життя мавп був найважливішою передумовою еволюції людини. Більшість антропологів вважають, що ранні гомініни походять від африканських людиноподібних мавп, які ведуть суспільний спосіб життя. Розвиток соціальності в людини є продовження загальної лінії, спрямованої на ускладнення соціальних відносин у групах.

Сьогодні серед учених антропологів переважає гіпотеза, відповідно до якої стадо мавп із домінуванням, обмеженим інбридингом, тенденцією до матрілінійності (визначення походження по лінії матері) та екзогамією передувало первісному людському стаду (праобщині), а пізніше й материнському роду.

На думку П.І. Борисковського, перехід від стада мавп до людського суспільства – це складний діалектичний процес: окремі елементи людського суспільства поступово зароджувалися в стаді мавп, натомість в архантропів ще довгий час траплялися окремі елементи, характерні для мавп [25].

Біосоціальні й екологічні фактори діяли на становлення людського соціуму, а отже, і на розвиток репродуктивної поведінки. Виділяють такі найважливіші фактори соціогенезу:

- *зростання ролі інформації, переданої негенетичним шляхом* (за допомогою навчання, наслідування, набуття соціального досвіду). Поступово підвищується значення інформації стосовно догляду за дитиною та її навчання.

Деякі автори при розгляді проблеми соціогенезу не обмежувалися аналізом розвитку організації співтовариства на підставі філогенетичного навчання, а підкреслювали роль онтогенетичного навчання. Збільшення здатності до індивідуального вибору поведінки в мінливих умовах визначало зміст еволюції гомінід. Так, на думку Дж. Фріша, самки в генетичному плані представляють стабільність, а самці – мінливість, а в плані поведінки навпаки: самки і їхнє потомство – носії нового, самці – «консерватори». Дж. Фрішем запропонована така схема закріплення навичок, вироблених в онтогенезі: молодняк навчається випадково й передає навичку матері; народжені після появи навички переймають її в матері; довше від усіх не засвоюють навички дорослі самці. Н.А. Тих наполягає на перевазі «прогресивної» лінії самок над «консервативною» лінією самців і вважає, що матрифокальна організація мавп могла відіграти вирішальну роль в еволюції гомінід [150; 191];

- *зростання інтеграції груп, розвиток механізмів контролю за інтрагруповою стабільністю*. Цьому сприяло зниження агресії між членами групи за допомогою ритуалів. Відбувається табування і ритуалізація статевих

зносин та з'являється перша обрядовість у сфері пологових практик, практик вагітності та практик вікових переходів;

- *фактор індивідуальності*. Уже на ранніх стадіях соціогенезу індивід міг дотримуватися однієї із стратегій: удосконалювати індивідуальну майстерність у певній справі або прагнути до налагодження стосунків у групі, до участі в загальній діяльності. «Є всі підстави припускати, що значення індивідуальної прихильності й дружельюбних альянсів зростало в ході гомінідної еволюції. Цьому сприяло подовження строків дозрівання й пов'язане з даним процесом збільшення загальних розмірів мозку» [30, с.207]. Зростання ролі фактора індивідуальності є передумовою становлення індивідуальних шлюбів та сімейних стосунків;

- *кооперація, взаємодопомога, альтруїзм (самопожертва)*. Два основні варіанти альтруїстичної поведінки – родинний і взаємний (реципрокний) різновиди альтруїзму сприяли розвитку соціальності не тільки в мавп, але й на всіх етапах формування людського соціуму. *Родинний і реципрокний різновиди альтруїзму були базисом оформлення репродуктивних практик як соціокультурних феноменів* [29; 30].

Негенетичне поширення інформації в групах стало основою культурних традицій, що зароджувалися. Відбувається груповий відбір не генів, а культургенів (мемів). Так розпочинається культурна еволюція. Різні групи мають різні культурні традиції й артефакти (системи вірувань, методи лікування, способи й засоби господарювання та ведення війни). Відбувається відбір найбільш успішних мемів – групи їх носіїв розвиваються. Великі соціальні утворення формують усе більш складні системи. Егалітаризм поступово змінюється ієрархією. Відбувається поступовий перехід дуально-родового шлюбу до інших форм.

Існують дві основні гіпотези, що пояснюють причини становлення групового способу життя й розвитку тісних зв'язків на інтрагруповому рівні: *соціальність як спосіб захисту від хижаків і соціальність як спосіб успішної конкуренції за харчові ресурси*. Обидва ці припущення можуть бути використані для реконструкції ранніх етапів соціогенезу репродуктивної поведінки людини.

Соціальність як спосіб захисту від хижаків

Я.Я. Рогинський вважає, що провідним фактором перетворення палеоантропів в *Homo sapiens* був стихійний процес переважного виживання найбільш пристосованих до високої соціальної організації індивідів. Із завершенням формування *Homo sapiens* завершується і формування общинно-родового ладу, єдиного у своїх основних закономірностях, але різноманітного у формах конкретного втілення, що залежать від місцевих екологічних та історичних умов [130].

М.Л. Бутовська відзначає, що лінія гомінін виникла й на перших етапах розвивалася в лісовий або лісосаванній екосистемі, а при переході до життя у більш відкритій місцевості групи гомінін стали більш згуртованими, компактними і склад їх укрупнився – до кожної з них входило кілька дорослих самців, кілька дорослих самок та їхнє потомство різного віку. Кооперація

самців для захисту, забезпечення охорони самок і дитинчат актуалізувалися, коли ранні гомініни стали освоювати савану. Кооперація самців будувалася на родинних зв'язках. У цьому випадку зростала надійність взаємодопомоги й підтримки та трохи згладжувалася конкуренція за самку.

Соціальність як спосіб успішної конкуренції за харчові ресурси із представниками свого виду

На думку М.Л. Бутовської, дослідження поведінки різних представників приматів показали, що в межах усього таксона вибір тієї або іншої харчової стратегії позначається на соціальній поведінці індивідів [30]. Вивчення харчової поведінки наближує до вирішення таких проблем, як становлення спільної діяльності й навичок полювання, створення й передача стійких групових традицій, регламентація статевих зносин.

Приблизно 1,9 – 1,8 млн. років тому людина широко розселилася територією Африки й уперше покинула її межі. Освоєння нових земель стало можливим завдяки морфо-фізіологічним (збільшення загальних розмірів тіла, зниження статевого диморфізму, зміна пропорцій і форми тіла, подовження нижніх і укорочування верхніх кінцівок, зміна будови травної системи, удосконалення дихальної системи) і поведінковим (виготовлення знарядь; передача навичок виготовлення знарядь; нові способи видобутку й обробки їжі; більша соціальна інтеграція) перебудовам. Дані археології й палеонтології дозволяють припускати, що *Homo erectus* уже регулярно полював на великого звіра. На стоянках (точніше на місцях оброблення туш), датованих 2 – 1,5 млн. років тому, знайдені скупчення кісток великих тварин (переважно копитних) зі слідами від кам'яних знарядь. На думку П.І. Борисковського й інших антропологів, полювання було провідною формою господарювання, починаючи зі стадії *Homo habilis* (людини вмілої).

М.Л. Бутовська вважає, що з розвитком практики регулярного полювання на великого звіра повинні були відбутися найважливіші перебудови соціального життя первісних колективів:

- підвищення кооперації між чоловіками, що входять у групу (необхідність успішного колективного полювання й захисту від сусідніх груп; кооперація чоловіків могла здійснюватися на родинній основі);
- розвиток практики поділу їжі (насамперед м'яса) у межах групи;
- збільшення середніх розмірів групи;
- розвиток мови (удосконалення способів передачі інформації на відстані без участі рук).

Полювання на великих тварин вимагало об'єднаних зусиль цілої групи мисливців. Така форма полювання, як загін, була б неможливою без поділу функцій між мисливцями, без досить чіткої координації зусиль. Автор робить висновок, що полювання було потужним фактором у формуванні первісного колективу.

Формуванню первісного людського об'єднання сприяло також спільне споживання здобичі на житлових стоянках. М'ясо одержували й ті, хто не брав участі у полюванні, а залишався на стоянці: жінки, діти, немічні. Частіше за

інших м'ясо дають старим самцям, самкам в еструсі та близьким родичам. Молодняк зазвичай отримує його від своїх матерів [30]. У цей же час зафіксоване перше використання вогню на місцях стоянок (обігрів, захист від хижаків у темний час доби). Саме *Homo erectus*, очевидно, першим освоїв і термальну обробку їжі (як рослинної, так і тваринної). Винахідниками нової технології, мабуть-таки, були жінки. Термальна обробка їжі вплинула на морфологічні перебудови тіла людини (зміна пропорцій тіла – укорочення розмірів корпусу й насамперед черевного відділу).

Ряд авторів натомість вважають, що збирання, незважаючи на його домінуючу роль у балансі харчування, на відміну від полювання мало лише індивідуальний характер, тому не могло стати таким важливим фактором у процесі гомінізації й виникнення суспільства. Іншої думки додержується М.В.Добровольська, яка вважає, що традиції термічної обробки їжі прямо пов'язані з найважливішими питаннями антропогенезу. М.В.Добровольська зазначає, що, починаючи з перших *Homo*, люди завжди залишалися всеїдними тваринами, але частка тваринних білків і їжі рослинного походження неодноразово варіювали в еволюції та історії [54].

Фітозбирання завжди було й залишається заняттям жінок, а щоденний раціон харчування жінок і дітей у суспільствах із традиційним привласнюючим устроєм господарства базується саме на ресурсах фітозбирання. Тому є всі підстави стверджувати, що поява традиції термічної обробки їжі, передовсім рослинної, якісно змінила харчову основу жіночої й дитячої частини суспільства. М.В.Добровольська формулює гіпотезу про те, що жінка, зайнявшись кухнею, набагато підвищила свою соціальну роль. Мисливська здобич чоловіків не є щоденною і гарантованою, а отже, частина суспільства значною мірою залежить від результатів фітозбирання, яким займаються жінки. З появою вогню енергетична й живильна цінність рослинної їжі принципово зростає й набуває суттєвого значення в раціоні чоловіків.

Приготована енергонасичена їжа могла стати предметом «полювання» або крадіжки. Тому в чоловіка в суспільстві з'являється нова важлива соціальна роль – захисника жінки, яка вміє добути й приготувати їжу. Р.В.Ренгам пов'язує агресію, що проявляється у викраденні їжі, із сексуальною агресією стосовно жінок, які цю їжу готують. Роль чоловіка є подвійною – захист приготовленою жінкою їжі й захист самої жінки від зовнішньої чоловічої агресії.

Формування стійких поведінкових стереотипів і психічних образів чоловіка (мисливця-захисника-розбійника) й жінки (охоронниці вогнища; матері, що дає їжу й може прихистити чоловіка) дослідники відносять до періоду існування еректусів. Рослинна їжа, змінена культурними традиціями, уперше займає настільки важливе місце в біології й соціальній поведінці людини. Полюванням, пов'язаним із небезпекою для життя, переважно займаються чоловіки, втрата яких не спричиняє загибелі дітей. Полювання є надзвичайно відповідальним способом добування їжі, але не постійним.

М.Л.Бутовська наводить дані антропологів, що більш згуртованими є групи тих видів, які переважно харчуються зрілими плодами й горіхами.

Обидві гіпотези визнають, що види істотно розрізняються, насамперед за характером інтрагрупових відносин між самками. Їжа є основним об'єктом конкуренції самок, тоді як самці змагаються один з одним за володіння самками.

У процесі формування угруповань у самок неминує виникати конкуренція за харчові ресурси. Типи інтрагрупових відносин між самками (тісні або слабкі зв'язки) формуються в основному під впливом прямої інтрагрупової конкуренції за їжу. Цей фактор є більш значущим, ніж міжгрупова конкуренція за ресурси, адже харчування самкам необхідне не тільки для підтримки свого власного існування, але й для виношування плода, вигодовування дитинчати. Кількість залишеного самою потомства у мавп, порівнюючи з іншими ссавцями, нечисленна – народжується, як правило, одне дитинча. Період годування молоком і загальної залежності дитинчати від матері тривалий. Харчовий ресурс – гарантія виживання потомства й збереження власних генів матері в наступних поколіннях.

Переважа в набутті ресурсів означає кращі репродуктивні (як для самок, так і для самців) умови для передачі своїх генів наступним поколінням. По-перше, будь-які харчові, територіальні й інші ресурси, особливо дефіцитні, важкодоступні, служать засобом залучення особин протилежної статі. По-друге, самі особини протилежної статі є ресурсами. Самки є основним обмежувальним ресурсом для самців. Відбір неухильно діє на користь тих самців, які залишають більше потомства, тих, хто здатний забезпечити собі доступ до більшого числа репродуктивних самок. Становлення соціальних ієрархій пов'язане з репродуктивними інтересами.

Окрім основних гіпотез становлення соціальності, також можна назвати ряд факторів, що здійснили вирішальний вплив на становлення репродуктивної поведінки людини: *інфантицид; зникнення еструса й зовнішніх ознак рецептивності; подовження періоду дитинства, підвищення ролі праматері.*

Інфантицид як фактор підвищення соціальності

Інфантицид є однією з найважливіших репродуктивних стратегій у приматів. Інфантицид знижує підсумкову пристосованість самок. Самки приматів виробили спеціальні стратегії, що перешкоджають убивству дитинчат самцями. Це стратегії кооперації з іншими самками та уникнення контакту із самцями. Важливу роль у захисті від інфантициду відіграють також стратегії, спрямовані на формування постійних зв'язків *самець-самка*. Розвиток стійких парних стосунків (моногамних або полігамних) міг відіграти важливу роль в еволюції людського суспільства.

Зникнення еструса й зовнішніх ознак рецептивності

Фізіологія розмноження мавп характеризується наявністю *еструса* – стану статевої напруги, що виражається в прагненні до парування й триває кілька днів протягом кожного менструального циклу. У тих об'єднаннях, де відносини домінування розвинені порівняно слабо, із самою, що перебуває в

еструсі, спарюються всі охочі самці. При жорсткій системі домінування самець монополює спарування із самкою. З переходом у савану до прямоходіння підвищилася жіноча смертність через додаткові ускладнення під час вагітності й пологів. Тому в стадах передлюдей виник дефіцит самок. В умовах, коли самок мало й одночасно існує міцно закріплена ієрархія, єдиним фактором, здатним зм'якшити суперництво самців, стало перебування в стані сексуальної сприйнятливості більшості самок. Фізіологія розмноження передлюдей еволюціонувала в напрямку подовження естрального періоду до його збігу з менструальним періодом, тобто по лінії зникнення еструса (приблизно 1,42 млн. років тому). Десь тоді відбулося зникнення зовнішніх ознак рецетивності (овуляції). Оскільки сезонність не була фактором розмноження, це повинне було знижувати міжсамцеву конкуренцію. Домінуючим фактором, що знижує статево конкуренцію, могла стати синхронізація менструальних циклів самок з однієї групи.

Е.А. Тюгашев стверджує, що цей процес здійснив сексуальну революцію, а людське суспільство виникло як сексуальне співтовариство, організоване навколо статевого циклу. Особливі хімічні речовини – феромони – забезпечували погоджений розвиток сексуального співтовариства. Жінки, що проводять багато часу разом, мають синхронізований менструальний цикл. Це забезпечує народження дитинчат приблизно в один час і відповідно лактаційний синхронізм. У разі смерті жінки-матері немовляти його може вигодувати інша жінка.

Жінки, що регулярно проводять багато часу в присутності чоловіків, мають коротший цикл, у порівнянні з жінками, котрі працюють у жіночому колективі. З появою самок із тривалим естральним періодом у стаді стало більше чоловіків і, отже, більше м'яса, якого стало вистачати на старих членів товариства – носіїв досвіду. Розвиток системи поділу їжі на груповому рівні в першу чергу пов'язаний із проявом реципрокного відбору [158].

На думку Ф. Бурдє, життя у великих спільних житлах вимагало регламентації статевої відносин у людей мустьєрської епохи: заборона переходу з однієї вікової категорії в іншу та нормування розподілу запасів їжі протягом довгої зими. Без цього, як стверджує Ф. Бурдє, спільне життя багатьох людей у житлі було б неможливим [27].

О.М. Рогачов вважає, що житло, ставши ще в мустьєрські часи постійним і обов'язковим елементом культури, обмежило дію біологічного закону єдності організму й середовища відносно людини і тим самим це стало третім (після виготовлення кам'яних знарядь і добування вогню) вирішальним кроком виділення людей із світу тварин. Суспільні відносини людей, що пізнали вогонь і почали жити в житлах, не могли бути стадними – вони набували первісної, елементарної природної форми сімейно-родових відносин з усвідомленням родинного зв'язку групи [129].

Іншу позицію займає О.О. Формозов, виступаючи проти зробленого О.М. Рогачовим, О.П. Чернишем та іншими дослідниками висновку про існування в людей нижнього палеоліту (у тому числі в неандертальців) родої громади.

С.Н. Бібіков звертає увагу на те, що в неандертальських похованнях у скельних притулках Європи статевий і кількісний склад поховань може бути виражений пропорцією 20 дітей: 9 жінок: 3 чоловіків або 20:8:4. Він висловлює припущення, що традиція поховання жінок на місці житла, відбиває існування в середовищі палеоантропів матрилокальних (проживання дітей з матір'ю) і матрилінійних порядків і родової екзогамії. Жінки й діти відповідно до цих норм були поховані в середовищі, до якого вони належали від дня народження. Однак чоловічих поховань могло бути мало й тому, що чоловіки часто гинули на полюванні. Розходження в переважних причинах смертності в чоловіків і жінок не дозволяє вирішити питання про наявність або брак у неандертальців, так само як і людей верхнього палеоліту, матрилінійності, матрилокальності й екзогамії.

Б. Кемпбелл висуває припущення, що в зоні з помірним кліматом (Європа, Північний Китай) холодна зима вимагала подальшого розвитку соціальної поведінки. Поділ праці й відокремлення статей збільшили необхідність передачі абстрактних ідей за допомогою мови [89].

М.Л. Бутовська зазначає, що розвиток реципрокного альтруїзму досяг свого піку у формі генералізованої реципрокності. Така система характерна для всіх мисливців-збирачів і передбачає розподіл здобичі серед усіх членів групи. У суспільствах верхнього палеоліту, що існували в умовах холодного клімату, де більшу частину року виживання групи залежало від вдалого полювання на великого звіра, роль чоловіків могла різко зрости. В умовах льодовикового періоду полювання на великого звіра стало єдиним способом виживання. При цьому широке поширення могли набути практики, що перешкоджають нерівності в розподілі ресурсів харчування – обмеження домінування лідера групи колективними зусиллями підлеглих. Домінування чоловічої статі над жіночою закріплювалося з розвитком нових сфер соціального життя: первісної магії, обрядової й ритуальної діяльності (у більшості суспільств мисливців-збирачів магичними обрядами й ритуалами керують чоловіки) [30].

У цей же час з'являються перші суто егалітарні суспільства. *Більшість фахівців сходяться на тому, що соціальні структури ранніх гомінін будувалися на принципах патрилокальності, споріднення між самцями й конкурентними альянсами між ними. Споріднення між самцями визначалося по материнській лінії, оскільки батько був невідомий.*

Подовження періоду дитинства

У процесі еволюції роду *Ното* відбувається збільшення загальної тривалості життя й значне подовження періоду дитинства. Тривале дитинство й пов'язана із цим безпорадність дитини робили матерів більш залежними від інших членів групи. Донедавна вважалося, що єдиним виходом було активне залучення чоловіків до турботи про потомство. Однак ця точка зору була переглянута. У ранніх гомінін переважав обмежений проміскуїтет (самки вступають у статеві зв'язки з декількома самцями, а самці – з декількома самками, уникаючи статевих зв'язків між близькими родичами).

М.Л. Бутовська вважає, що з подовженням періоду дитячої безпорадності (з виникненням *Homo erectus* близько 2 млн. років тому) міг відбутися перехід до формування стійких пар: серіальної моногамії (існування пари *чоловік-жінка* певний час) або помірної полігамії.

Гіпотеза «турботливих бабусь»

Б. Джонс висунув гіпотезу «турботливих бабусь», яка припускає, що жінки похилого віку відігравали в минулому і відіграють зараз істотну роль у виживанні дітей. Зміни в структурі онтогенезу привели до появи менопаузи. Менопауза існує тільки в людини. Дослідження, проведені в сучасних суспільствах мисливців-збирачів і в ранніх хліборобів, як у матрилінійних, так і в патрилінійних групах, підтверджують справедливості цього припущення. Жінки частіше народжують і частіше виживають діти, якщо про них піклується мати жінки. Бабусі доглядають за малюками і старшими дітьми. Старші жінки мають менше шансів вигодувати власних дітей через високу смертність, але вони можуть підвищити свою пристосованість, піклуючись про дітей, і тим самим підвищують пристосованість роду [185].

Питання про *регуляцію статевого стосунку* у колективах ранніх гомінід дотепер залишається відкритим. С.П. Толстов, О.М. Золотарьов, М. Салінз, Ю.І. Семенов виходять із положення про первісну неупорядкованість статевого стосунку у первісному стаді й придушення статевого інстинкту як провідного моменту становлення суспільного буття й свідомості.

Найбільшого поширення набула гіпотеза Ю.І. Семенова про поступове витіснення статевого стосунку з життя колективів протягом нижнього палеоліту з переходом від проміскуїтету до групового шлюбу. Відбувалася групова регуляція статевого стосунку у колективах ранніх гомінід [141].

Ю.І. Семенов запропонував концепцію виникнення екзогамії як засобу впорядкування господарського життя й підвищення згуртованості первісного колективу. Виникнення екзогамного роду є результатом поступового обмеження статевого стосунку у стаді до їхнього повного витіснення за його межі. Дуальногруповий шлюб двох екзогамних родів сприяв перетворенню кожного з них у замирений у статевому відношенні господарський колектив.

Ця концепція була популярною в 60 – 70-х рр. ХХ ст. У своїй концепції Ю.І. Семенов протиставляє відносинам виробничим, що соціальні за своєю суттю, відносини дітовиробничі, які за своєю суттю біологічні. На його думку, еволюція людської спільності полягала в тому, що виробничі, соціальні відносини все більшою мірою витісняли з життя людей відносини статеві, дітовиробничі, а стадо усе більше ставало колективом соціальним, виробничим і все менше об'єднанням біологічним [139].

Розглядаючи відносини у дітовиробництві як біологічні, Ю.І. Семенов бачить у них джерело інтрагрупових конфліктів. Безпосередньою причиною конфліктів є зоологічні ревнощі, тому на певному етапі розвитку первісного стада виникає конфлікт між виробництвом благ і виробництвом дітей, бо перше інтегрує колектив, а друге руйнує, розхитує його. Основною посилкою цієї теорії є визнання споконвічної неупорядкованості статевого стосунку у стаді

передлюдей – аномії як заперечення соціальних норм, що регулюють стосунки між статями.

Багато радянських учених також пояснюють виникнення екзогамії, виходячи з аналізу виробничої діяльності первісних колективів. Так, О.М. Золотарьов і Д.О. Ольдерогге пов'язують виникнення екзогамії з прагненням первісних племен перебороти свою замкнутість та ізольованість. О.М. Золотарьов уважав, що екзогамія виникає як засіб підпорядкування статевих інстинктів соціальним нормам поведінки. Первісне стадо, розділившись на два екзогамні роди, створило першу соціальну перешкоду для статевих потягів. Д.О. Ольдерогге стверджував, що встановлення відносин взаємодопомоги й захисту, а також зобов'язань взаємних шлюбів між двома первісними племенами в результаті привело до встановлення екзогамії й ендогамії [66].

О.О. Авдєєв припущення Ю.І. Семенова та його послідовників називає сумнівним, адже воно виносить найважливішу функцію колективу – відтворення його чисельності – за межі соціальної організації. Він указує, що функція такого інституту, як екзогамія, пов'язана насамперед з організацією відтворення чисельності населення первісної спільності, а відповідно до концепції Ю.І. Семенова ця функція виконується випадково, хоч справжня мета створення цих інститутів – упорядкування трудової діяльності [1].

Тривалий час уважалось, що *гаремна родина* – найбільш типова форма об'єднання мавп, при якій у стаді існує дуже жорстка система домінування, виникають постійні конфлікти через володіння самками. У гаремах немає стійких генеалогічних груп, але існують більш-менш постійні союзи самця й самки. У стаді з багатьма самцями в принципі всі самки належать усім самцям. Але при цьому існує й система регулювання статевих відносин. Ця думка ґрунтувалася переважно на висновках, зроблених С. Цукерманом на підставі спостереження за стадом павіанів у Лондонському зоопарку. Висновки про існування зоологічного, насамперед статевого, індивідуалізму, інтрагрупової агресивності й частих конфліктів через самок були зроблені під час спостереження за стадом із порушеною статевовіковою структурою, утвореною із самок, що належали раніше до різних стад. На цих поглядах базується концепція, що вважає основним у процесі формування людського суспільства боротьбу із зоологічним індивідуалізмом. Сьогодні все більше дослідників визнають ці погляди помилковими.

Так, вивчаючи мавп, Р. Фокс виділив два типи організації стада: стадо з одним самцем і його підтипи (самець + самка з дитинчатами, гаремна родина мавп, що існує не відособлено, а в складі стада) та стадо з багатьма самцями. Він робить висновок, що регулювання статевих відносин здійснюється не стільки за допомогою системи лінійного домінування самців, скільки на основі взаємодії різних *матрифокальних груп*. «Ранг» матрифокальної групи більшою мірою залежить від сили жіночого ядра, ніж від домінуючого самця. Р. Фокс робить висновок про те, що базовою системою організації стада мавп (із

багатьма самцями) є взаємодія матрилінії, які мають свій ранг, із лінійною ієрархією самців.

Характерною рисою матрилінії є обмеження статевих зв'язків у її межах, що досягається відходом частини самців, які стали статевозрілими, зі свого стада в інше й збереженням між матір'ю й потомством відносин *дитинча-мати*, несумісних зі статевим партнерством. Пізніше було встановлено, що молоді самці макак у першій сезон статевої активності спаровуються переважно з матерями, але це спарювання не веде до зачаття. Р. Фокс вважає, що це певне випробування самців. На його думку, потужний захист від інцесту протистоїть іншому еволюційному феномену – природному прагненню до генетичної подібності. Близько 80% шлюбів в історії людства укладено тими, хто відстояв у спорідненні не далі троюрідного.

Р. Фокс робить висновок – екзогамія, що передбачає пошук статевих партнерів поза своєю соціальною спільністю, лежить в основі всякої людської соціальної в первісному суспільстві [190].

Л.А. Файнберг зауважує (посилаючись на спостереження І. Коями), що, залишаючи стадо, самець-макака іде один, самка ж веде всю матрилінію й матрилінію більше низького «рангу». Він робить висновок про те, що тенденція до статевих зв'язків поза стадом, але усередині популяції створює передумови для виникнення у віддаленому майбутньому прообразу ендогамного племені, що складається з екзогамних родів.

Л.А. Файнберг показує, що структура стада значно залежить від екологічних умов життя. Гаремні родини мавп виникають лише в особливо несприятливих умовах і є засобом зменшення тиску популяції на засоби існування. Це досягається за рахунок зниження чисельності самців, при цьому репродуктивні можливості популяції не зменшуються, але зменшуються можливості мінливості й адаптивної пластичності. Отже, наявність гаремної організації у видів гомінід, що інтенсивно еволюціонують є малоімовірною [161].

Ю. Сугіяма показав, що об'єднувальною силою в шимпанзе є орієнтація один на одного, що носить гедоністичний, а не антагоністичний характер, як при вираженому домінуванні.

В.А. Геодакян зауважує, що якщо розглядати організацію статевого життя і відтворення популяції, виходячи із закономірностей біологічної еволюції, загальним законом буде *дія стабілізуючого відбору через жіночу стать, у той час же чоловіча стать створює поле для еволюційної мінливості*.

Переміщення самців між матрилініями веде до активного обміну генами, що й забезпечує необхідну мінливість. Це є основою двох тенденцій: переважання статевих зв'язків поза стадом та обмеження цих зв'язків групою стад, що є однією популяцією [42].

Н. Бішоф виявив форми поведінки мавп, що зменшують імовірність спарювання не тільки в матрилінії, але й між дочками й батьками. Він відзначав, що при спарюванні сиблінгів брак рекомбінації генів не забезпечує достатньої мінливості й адаптивної пластичності, що механізми запобігання інцесту у тваринному світі в рудиментарному виді залишилися й у людському

суспільстві, але стали непрямую причиною табу інцесту в первісних племенах. На думку Н. Бішофа, людина лише соціально інтерпретувала інстинктивні заборони й бажання для того, щоб забезпечити їхню стійкість у людському суспільстві. Якщо раніше дослідники протиставляли біологічне соціальному як індивідуалістичне, нераціональне з погляду соціуму, то Н. Бішоф знайшов в організації поведінки тварин зародки раціональності, виробленої в ході біологічної еволюції.

О.О. Авдєєв поділяє точку зору Н. Бішофа й зауважує, що *варто шукати основи соціогенезу в соціальній інтерпретації біологічних інстинктів*. Не можна не погодитися з думкою О.О. Авдєєва, який зазначає, що якщо не приписувати первісній людині знання основ генетики й не вимислювати концепцію панування ревностів і боротьби за жінок у первісному колективі (концепцію, що може виникнути тільки на підставі спостереження сучасних відносин між статями), то припущення Н. Бішофа необхідно визнати найбільш правдоподібним.

Т.В. Андрєєва полемізує з Е. Каспарі, який уважав, що первісним людям були відкриті три можливості: моногамія, полігамія, проміскуїтет, але лише у випадку реалізації другого й третього, а не першого варіанта міг здійснюватися статевий відбір. Т.В. Андрєєва зауважує, що сьогодні більшість антропологів дотримуються думки, що в процесі виникнення шлюбнорегулюючої організації могли в деяких популяціях з'являтися й стійкі парні союзи чоловіків і жінок, але вони не сприяли еволюційному розвитку й повинні були елімінуватися в процесі міжгрупового відбору, однак домінуючими були проміскуїтет і полігамія [8].

О.О. Авдєєв підкреслює, що для розуміння закономірностей становлення й розвитку людського суспільства необхідно розглядати соціогенез як процес двоякий. З одного боку, це розвиток процесу праці, з другого – це поява соціальних норм, що регулюють відносини з дітовиробництва в рамках первісної спільноти людей. Для того щоб довести це положення, О.О. Авдєєв намагається реконструювати структуру об'єднання передлюдей і його просторову організацію та з'ясувати, чи дійсно первісне співтовариство передлюдей було невеликою проміскуїтетною ордою, що перетворилася потім в екзогамні групу й рід. Він визначає горизонтальну структуру стада як просторову організацію співтовариства й основним критерієм визначення цієї організації вважає міру залучення особин у процеси відтворення цієї популяції. Норми, що регулюють дітовиробництво через регламентацію статевих відносин, стали системотворчим фактором. До першого суспільного поділу праці родове суспільство мало вигляд організації, основною метою якої було керування процесом відтворення населення. Соціальний статус людини визначався насамперед його приналежністю до певної статевовікової групи, сутнісною ознакою якої був певний, фіксований соціальними нормами порядок її участі в процесі відтворення потомства.

Він зауважує: малоімовірно, що кожна з форм древніх антропоїдів, які послідовно змінювали одна одну, починали свій розвиток з однакових позицій. Більш правдоподібним науковець вважає припущення про передачу

накопиченого соціального досвіду з одного шабля еволюційного розвитку на інший. Без цього припущення довелось б визнати соціогенез, на відміну від антропогенезу, не є єдиним процесом, а одним із рядів паралельних процесів, що самостійно розвиваються на кожній окремій стадії антропогенезу.

О.О. Авдєєв на підставі спостережень Н. Бішофа, Н.О. Тих, Л.А. Файнберга, Р. Фокса та інших висуває припущення, що організація стада найдавніших гомінід і перших людей багато в чому нагадувала організацію стад сучасних приматів, адже це сприяє найбільшій еволюційній мінливості. Структура жорсткого домінування й гаремна організація, навпаки, зменшують розміри використовуваного генофонду. Ці форми організації могли паралельно існувати у деяких видів древніх гомінід, якщо вони потрапляли в несприятливі умови й, імовірно, ставали безвихідними гілками еволюції. Основна одиниця передусупільства нагадувала районну популяцію сучасних антропоїдів з організацією статевих відносин, як у стаді з багатьма самцями. На займаній нею території вона розпадалася на окремі матрифокальні групи, ядро яких становили «кrevні родичі». На межах території популяцій утворювалися контактні групи, і таким чином здійснювався обмін генетичною та протокультурною інформацією. За несприятливих умов уся популяція поєднувалася. Така організація первісного стада була спрямована на якнайкраще використання його репродуктивного потенціалу. Основною умовою успішної життєдіяльності всього стада й кожного з його членів було збереження певних розмірів популяції. Людині не потрібно було переборювати свій індивідуалізм, тому що вона не організовувалася в стадо й у спільноту, - вона спочатку була стадною, суспільною твариною. Можливість усвідомлення себе як незалежної індивідуальності могла з'явитися лише на етапі розвитку суспільства, коли стала можливою відносна незалежність людини від колективу, тобто коли з'явилася ілюзія, що людина може сама добувати собі їжу.

Підґрунтя екзогамії й матрилінійної філіації містяться у біологічних механізмах, які відіграли вирішальну роль в інтенсифікації процесу еволюції прегомінід і гомінід. Ми поділяємо думку О.О. Авдєєва, що, приймаючи концепцію соціального оформлення найдавніших біологічних механізмів як змісту процесу соціогенезу, необхідно підкреслити, що функціональне призначення всіх цих механізмів, як соціальних, так і біологічних, полягає в забезпеченні відтворення чисельності й структури статевовікової популяції (всіх особин даного виду, хто обмінюється генетичною інформацією в процесі відтворення потомства).

Залежність людини й усього стада від чисельності останнього означає необхідність піклуватися про продовження роду.

Соціогенез можна представити як поєднання двох рівнозначних процесів: становлення соціального управління демографічним відтворенням і становлення соціальної структури суспільства, заснованої на поділі праці. Обидва ці процеси, мабуть-таки, повинні були спочатку збігатися, тому що поділ праці в первісному суспільстві здійснювався за статтю та віком. Кожна статевовікова група повинна була мати певну функцію як учасник поділу праці

і як учасник процесу відтворення чисельності популяції. На думку О.О.Авдєєва, саме врахування цього подвійного функціонального навантаження на прадавню статевовікову групу дозволяє зрозуміти сутність таких інститутів прадавнього суспільства, як рід, екзогамія, вікові групи.

Традиційно для пояснення сутності й походження цих інститутів підходять або з огляду на їхню роль у поділі праці, або на роль у продовженні роду. Дослідники, намагаючись пояснити їхнє походження за однією з цих функцій, іншу функцію ігнорують.

О.О. Авдєєв висуває й доводить на прикладах організації племен аборигенів Австралії й найбільш відсталих у соціальному розвитку груп народів Східної Африки положення про споконвічну біфункціональність соціальних інститутів первісного суспільства.

У локальних групах спостерігається чіткий поділ праці за статтю. Поділу праці за віком у жінок практично немає – з раннього віку вони займаються збиранням. У чоловіків існує багатоступеневий поділ праці за віком, а перехід на новий ступінь пов'язаний з обрядами ініціації [28].

О.О. Авдєєв висуває припущення, що, можливо, первісною функцією шлюбних класів був поділ суспільства за поколіннями, тому що це був єдиний критерій віку в первісних людей, які не вміли рахувати далі п'яти (десяти).

Локальна група – одна із соціальних інтерпретацій матрифокальної групи прадавнього співтовариства, цим і може бути пояснена її екзогамія. Традиційно шлюбні класи вважаються інститутом, що передував роду. Поняття «шлюбний клас» виникло в Європі в минулому столітті для позначення групи людей, що не мають права вступати в статеві стосунки між собою й зобов'язані шукати статевого партнера в аналогічній групі.

Становище людини як шлюбного партнера не змінюється протягом всього життя, а її ж становище як учасника поділу праці зазнає змін, тому шлюбний клас легше фіксується. Для того щоб знайти шлюбного партнера, треба насамперед виділити ознаки приналежності всіх людей до локальних груп. Для індивіда всі члени племені поділяються на дві частини: члени моєї групи й члени не моєї групи – мої потенційні шлюбні партнери. Для того щоб уникнути інцесту по висхідній і спадній лініях споріднення, можна одружуватися тільки в межах одного покоління. У цьому плані всі члени товариства діляться знову на дві групи: моє покоління й не моє покоління. Ці дві системи координат перетинаються й дають чотири варіації ознак, з яких лише один варіант означає шлюбного партнера: це представники мого покоління, але не члени моєї локальної групи. Зафіксувавши кожну з варіацій ознак, одержуємо модель системи чотирьох шлюбних класів.

Філіація (матрилінійна та патрилінійна) в класифікаційних системах споріднення виконує інші функції, ніж у системах описових. В описових системах «Я» є точкою відліку родинних відносин і для кожного індивіда існує своя система координат. У класифікаційній системі споріднення, наприклад, за наявності в групі чотирьох класів, людина класу X буде братом для всіх без винятку членів співтовариства X. Для цієї людини всі X – брати й сестри, усі чоловіки класу Y – батьки, усі жінки класу Z – матері, усі жінки класу G –

дружини. Екзогамність шлюбного класу як вікової групи означає заборону інцесту – статевих стосунків між братами й сестрами.

Подвійність функцій, що виконуються шлюбними класами, визначається по-перше, обмеженням інцесту й упорядкуванням статевих відносин у спільноті, а по-друге, поділом праці за статтю та віком, навчанням різних видів діяльності й визначенням обов'язків кожного члена колективу. Поєднання цих причин зумовлює те, що кожна людина, член громади, має бути ідентифікована і як шлюбний партнер, і як учасник матеріального виробництва, який має право й обов'язок на участь у певних видах діяльності.

Таким чином, уся спільнота поділяється завжди на дві частини незалежно від того, скільки в неї входить локальних груп. Спосіб фіксування шлюбних класів визначається трудовою функцією вікових груп. Діти й старі, прирівнюючись один до одного за участю у виробничій діяльності, могли одержувати однакову назву. За невисокої тривалості життя до моменту ініціації підлітків у дорослі покоління їхніх дідів вимирало, а покоління батьків перетворювалося в покоління старих, тобто для позначення всіх поколінь локальної групи досить було двох слів. Якщо плем'я складалося з більш ніж двох локальних груп, то кожна група повинна була фіксуватися за допомогою тотема. При фіксуванні локальної групи за допомогою тотема й виділення поколінь у локальних групах мали утворюватися кільцеві системи шлюбних зв'язків.

На думку О.О. Авдєєва, яку ми повністю поділяємо, проблема первісної організації людського суспільства розпадається на дві самостійні, але в той же час взаємозалежні проблеми:

- *походження екзогамії* (поява об'єднань, усередині яких шлюбні відносини заборонені);

- *походження ендогамії* (об'єднання декількох екзогамних колективів, у якому шлюбні відносини встановлюються між членами різних колективів, але обов'язково в рамках об'єднання).

Вочевидь, що ці проблеми прямо пов'язані з питанням становлення репродуктивної поведінки на ранніх етапах людської історії й формуванням репродуктивної поведінки сучасної людини як складного системного утворення [1].

Терміни «екзогамія» і «ендогамія» увійшли у науковий обіг Дж.Ф. Мак-Ленан, поділивши всі племена на ендогамні й екзогамні. Джерело екзогамії, на його думку, – у звичаях «войовничих» дикунів убивати зайвих на війні дівчаток, що змушує їх шукати собі дружин на стороні. Це пояснення неодноразово критикувалося й було показано, що протиставлення екзогамних частин ендогамному цілому – первісному племені, є методологічно неправильним [197]. У літературі представлені різні гіпотези про причини, етапи й механізм виникнення екзогамії. На думку багатьох дослідників, головною причиною, що гальмувала розвиток соціальних норм у нижньому палеоліті, був зоологічний індивідуалізм, який особливо проявлявся в зіткненнях через жінок в умовах панування в стаді проміскуїтету.

Особливої популярності набула гіпотеза Л.Г. Моргана, що пояснював екзогамію прагненням людей запобігати кровозмісним статевим зв'язкам, які негативно позначаються на потомстві. Цієї точки зору дотримувалися багато радянських і закордонних учених (А. Джоллі й Ф. Троянд, Л.Я. Штернберг, Л. Файсон і А. Хауїтт та ін.). Існують й інші гіпотези про походження екзогамії, що пояснюють виникнення екзогамії усвідомленим або неусвідомленим прагненням уникнути кровозмішення і його негативних наслідків.

Про біологічну підтримку *табу на інцест* першим заявив Е. Вестермарк. Ще в 1891 р. він писав, що не-родичі, які виховувалися разом, рідко одружуються, а якщо й одружуються, то сім'ї в них малодітні й немічні. Дослідник зазначав, що існує інстинктивна відраза до статевих зв'язків не між родичами, а до статевих зв'язків між особами, що живуть у тісній близькості із самого дитинства [202]. Згодом цей феномен був досліджений і отримав назву «ефект Е. Вестермарка».

М. Спіро вивчав вихованців кібуців. Дівчатка й хлопчачки весь час проводили разом: грали, навчалися, жили в одних кімнатах і разом купалися в душі. Коли вирости, обзавелися сім'ями. Але з 3000 шлюбів тільки 16 було укладено між друзями дитинства, причому всі ці пари познайомилися після того, як їм виповнилося шість років.

Д. Тубі, Л. Космідес показали, що спільне виховання є лише запасним механізмом, що програмує прагнення до взаємодопомоги, брак романтичних почуттів, а також схильність обурюватися з приводу інцесту взагалі. Регулюються тільки ставлення молодших дітей у сім'ї до старших, а також почуття нерідних дітей, які виховуються разом. Ефект тим сильніший, чим довше діти живуть разом. Але в старших дітей стосовно молодших братів і сестер цей механізм відключається за непотрібністю – вони спостерігають більш надійні ознаки споріднення [85].

П. Бейтсон указує на дві переваги родинних шлюбів: вони зберігають складні генетичні пристосування й зміцнюють сім'ю [18].

А. Уолф вважає, якщо близьке спілкування в дитинстві знищує в юнаків і дівчат статевий потяг, то суспільству не треба було спеціально забороняти інцести. На його думку, не варто шукати біологічні або соціальні причини виникнення заборони інцесту - брак статевих зв'язків автоматично приводить до екзогамії як у великій родині, так і в локальній групі або роді. Найдавніші людські колективи становили в середньому з 25-30 осіб. Виховання дітей, імовірно, носило колективний характер. А отже, ті діти, які народилися в одному колективі й росли разом, так само не проявляли статевого потягу одне до одного. Вочевидь, у праобщинах архантропів механізми, що утруднювали інцест іще на біологічному рівні організації, діяли розширено. Вони запобігали не тільки інцесту, але й будь-яким статевим зв'язкам усередині праобщини й перетворювали її в локально-екзогамний колектив, стимулюючи розвиток останнього в родову общину вже під впливом соціальних факторів.

М. Салінз також вважає, що секс був підкорений заборонаю інцесту.

Надалі теорії, що пояснювали екзогамію прагненням, свідомим або несвідомим, запобігти інцесту були відкинуті, тому що ставилося під сумнів,

по-перше, припущення про шкідливість родинних шлюбів узагалі і, по-друге, припущення про те, що первісна людина розуміла зв'язок між статевим актом і народженням дітей [112; 203].

Первісна організація первісних людей не може бути повністю описана поняттями *плем'я, братрія, громада*. Сучасні антропологи вважають, що найбільш імовірно вона була схожа на районні популяції вищих приматів і була численною групою (до 1000 особин), поділеною на невеликі локальні колективи, чисельність яких варіювала залежно від конкретних умов, в основному від кількості їжі на певній території. Велика група виділялася досить умовно. Вона займала спільну територію, на межі якої контактувала з іншими групами. До групи можна умовно зараховувати ті локальні колективи, між якими найбільш інтенсивно здійснювався обмін генетичним матеріалом. Така організація дозволяла здійснювати обмін культурною інформацією й генофондом у межах значних територій. Основною мінімальною одиницею організації була *матрифокальна група*. Маючи певну ієрархію, аналогічну ієрархії приматів, матрифокальні локальні групи поступово поширили екзогамію на всю локальну групу. *Розвиток соціальних відносин відбувався шляхом оформлення сформованих структур відтворення популяції, надання їм соціальної форми. Спочатку соціальними інститутами могли бути лише екзогамні локальні групи протоплемені, у якому кожне покоління було ендогамним. Паралельно із соціальним оформленням і розширенням дії вироблених ще на біологічному рівні механізмів, що утрудняють інцест, йшло соціальне оформлення поділу праці.* Найбільше цьому сприяли перехід до м'ясної їжі й набуття чоловіками статусу мисливців.

Оскільки первісний поділ праці був заснований на статі й віці, процес формування демографічних і виробничих відносин єдиний. Соціальна структура суспільства збігалася з його демографічною структурою, що й обумовило біфункціональність соціальних інститутів первісних суспільств.

Вирішальну роль відіграв розвиток поділу праці, що привів до все більшої спеціалізації великих груп, посилення кооперації усередині них і до обмеження контактів з іншими групами, а також посилення культурних особливостей окремих груп. Очевидно, спочатку регламентація статевих відносин була й регламентацією репродуктивної поведінки. Адже навряд чи первісна людина обмежувала народжуваність для зменшення або запобігання приросту чисельності спільноти. З огляду на невисоку тривалість життя можна було б уважати, що таке зростання, як правило, було не властиве. Але, з іншого боку, людина, на відміну від тварин, починає все більше формувати умови свого життя. Збільшення чисельності популяції тварин можливе тільки у випадку значного природного поліпшення умов існування, натомість людина сама поліпшує ці умови, що може привести до зростання її чисельності. Ця думка може бути підтверджена фактом заселення людиною всіх материків протягом не дуже тривалого проміжку часу. Обмежувати свою чисельність доводилося лише тим племенам, що потрапили у винятково несприятливі умови. Усі факти про інфантицид, про попередження й переривання вагітностей у первісних племенах є справедливими лише для тих спільнот, які

живуть у винятково несприятливих умовах, у резерваціях, пустелях, відчуваючи значний брак їжі. У первісної людини не було мотивів до обмеження народжуваності. Нова людина була не тільки споживачем їжі, але й робочими руками, адже збиранням можна було займатися з раннього дитинства. Деякі вчені зауважують, що висока народжуваність була не вигідна колективу мисливців, тому що малі діти – тягар на полюванні. Натомість інші заперечують їм. Полювання як на великих звірів, так і на дрібних (з появою лука та стріли) потребувала об'єднання значної кількості мисливців.

Можна припустити, що основними цілями регламентацій репродуктивної поведінки в первісному суспільстві була максимізація народжуваності, а засобами її досягнення було включення всіх жінок репродуктивного віку в статеві відносини й виключення статевих відносин між близькими родичами для запобігання інбридингу. У людському суспільстві виник новий вид інформаційних системотворчих зв'язків – демографічні відносини, які виступали як примітивні класифікаційні системи споріднення шлюбних класів, вікових груп. Ряд авторів припускає, що статеві сезонні й трудові табу виникли для впорядкування народження дітей у часі й ув'язування його з періодами найбільш інтенсивних виробничих робіт жінок [69; 76; 128; 132].

Залежність усієї спільноти й кожної людини від розмірів і структури самого суспільства певною мірою усвідомлювалася первісною людиною. Соціальні норми у вигляді традицій регулювали насамперед відтворення чисельності спільноти. Надалі з розвитком поділу праці й появою складних способів видобутку їжі традиції, що регулювали промислову діяльність людини, перемішалися з нормами, котрі регулюють репродуктивну поведінку, і стали являти якісно нове цілісне утворення, що здійснює соціальне управління суспільством як єдиним цілим. Утворення системи соціального управління шляхом відтворення спільноти й поділу праці знаменувало остаточне становлення людства як системи.

Утворення організації первісного суспільства відбувалося шляхом соціального оформлення тих механізмів відтворення популяції, які сформувалися ще в ході біологічної еволюції. Розвиток репродуктивних стосунків також відбувався по лінії соціального оформлення тих механізмів відтворення популяції, який був вироблений протягом біологічної еволюції.

Найдавніша організація людської спільноти виникла в результаті взаємодії соціального оформлення механізмів відтворення популяції, що виникли на біологічному етапі еволюції людини й засновані на відносній екзогамності матрифокальних груп і поділу праці, що привело до виділення вікових груп як елементів соціальної структури найдавнішого суспільства.

Остаточне становлення людства як системи відбулося з переходом до ранньопервісної общини з появою людини сучасного типу. Соціальні інститути епохи первісно-родової спільноти зберігають зовнішню схожість із деякими біологічними системами. З переходом до протоселянської організації зникає подібність біологічних і соціальних процесів управління репродуктивними

процесами. Селянська община, основною одиницею якої є патріархальна родина, була дуже стійкою й інертною формою і тому довго зберігалася на периферії класових суспільств.

О.О. Авдєєв підкреслює, що докласовий період розвитку народонаселення є найбільш тривалим. Він охоплює період становлення людства як системи, коли набули соціального оформлення успадковані від тваринних предків механізми управління відтворенням стада і з'явилася соціокультурна автономність окремих груп людей.

У цей період відбувається розквіт патріархального устрою. Інститути відтворення людства, що сформувалися в той період, продовжували відігравати важливу роль і в умовах класового суспільства. Будучи включеними в систему господарських зв'язків і державного управління, колись самостійні спільноти людей зберігали патріархальну організацію відтворення демографічної структури й у період рабовласництва і в період феодалізму. Це було умовою функціонування цих класових суспільств. При капіталізмі залишки патріархальної організації були знищені розвитком товарного виробництва й збереглися лише як пережитки в народних звичаях і обрядах.

4.3 Становлення та розвиток соціокультурної складової репродуктивної поведінки

Будь-яке суспільство потребує соціальної регуляції й відповідних засобів регуляції. Об'єктивна потреба в соціальній регуляції обумовлена тим, що суспільство передбачає певну доцільність, стійкість, організованість і впорядкованість людських взаємин – належний нормативний порядок. Без відповідного порядку, в умовах випадковості й хаосу, не можливе саме існування соціальної спільноти як такої [113].

Стійке й дієве регулювання поведінки досягається через норми, які забезпечують добровільне й свідоме співробітництво людей, спираються на внутрішні мотиви й потреби, що відповідають суспільно схвалюваним цілям, стимулюють стійкі відносини в колективі, що ґрунтуються на звичних очікуваннях (експектації).

Поява соціальних норм і нормативного типу регуляції пов'язана із процесом соціалізації й раціоналізації людських відносин і поведінки людини в цілому.

Джерела виникнення соціонормативної регуляції сходять до тих часів, коли відбувався процес формування людської спільноти з характерними для неї якісно новими формами регуляції колективної та індивідуальної поведінки.

Нормогенез (формування норм) у будь-якому суспільстві є процесом взаємодії стихійності й свідомості. Об'єктивний процес формування норм, що в усіх суспільствах має стихійний характер, відрізняється від суб'єктивного усвідомлено цілеспрямованого процесу їхнього формування (усно або письмово) відповідними авторитетними й владними інстанціями колективу, суспільства, держави [113].

У первісних суспільства регуляція забезпечує існування й відтворення конкретних спільнот, кланів, груп. Усі форми регуляції поведінки були спрямовані на існування людини в природному середовищі та на відтворення його як біологічного виду.

Соціальні норми первісного суспільства мали особливий зміст, форми вираження, способи реалізації й захисту, становили досить складну регулятивну систему.

Регулятивна система первісних суспільств забезпечувала дві основні умови – існування людського роду і його відтворення – протягом десятків тисячоліть.

Основними способами регуляції поведінки були заборони, дозволи й позитивне зобов'язання (у зародковій формі).

Заборони існували головним чином у вигляді табу, тобто у вигляді підкрпленої віруваннями неприпустимості певної поведінки.

Соціальні норми знаходили своє втілення в міфологічних системах, у традиціях, звичаях, ритуалах, обрядах та інших формах. Уся життєдіяльність первісного колективу була жорстко регламентована системою тотемічних ритуалів, обрядів, культів, уявлень, знаків, символів, магічних слів, дій, заклинань.

Істотного значення в процесі генези й розвитку соціальної нормативності набули символічні образи позитивного і негативного, які служили системою координат для орієнтації у світі й відігравали роль оцінних критеріїв. Дослідники відзначають істотну роль абстракції й оцінки в процесі генези соціальних поглядів і норм. Просторові образи «ліве» та «праве», «низьке» та «високе» стають якісними поняттями із протилежним етичним смислом. Сам термін етики виростає з образу «хліва», «стійла», «лігвища», що й значить по-грецьки «*етос*». Житло звіра (тотемної істоти), втрачаючи свій просторовий характер, перетворюється в поняття «вдача», «властивість», «правило» [113].

Об'єднуючу, організуючу й регулятивну роль відіграло уявлення про тотем – тварину, що символізувала єдність усіх членів первісного колективу, спільність їхнього походження, долі, вірувань, інтересів, справ і цілей.

Міфи в єдності з обрядами, «святинами» предметами, ритуалами набули основних соціально-нормативних та інформаційних значень у житті суспільств мисливців, рибалок, збирачів. У міфах закріплювалися знання про норми сімейно-шлюбних відносин, про класи споріднення, тотемічна ідеологія, статеві та вікові табу. Безліч способів – від обрядового відтворення міфів до покарання порушників відповідно до установлених й закріплених в міфах зразків – забезпечували регулятивну функцію міфів.

Міфи, акумулюючи й поширюючи соціальний досвід, були не тільки нормативною, але й ідеологічною системою, способом мислення первісної людини. Саме в міфологічних обрядах і діях вона осягала й закріплювала у свідомості знання про природні явища та соціальні процеси.

Правила (норми) поведінки в докласовому, додержавному суспільстві не можуть бути віднесені ні до категорії правових, ні до категорії моральних норм. А.І. Першиц відзначає, що вони мали характер мононорм – єдиних, ще не

розчленованих специфічних норм первісного суспільства. Мононорми відмінні від правових норм, що з'являться наступного етапу розвитку суспільства, відмінні вони і від моральних норм – їхнє виконання забезпечується не тільки суспільним осудом, що характерне для моралі, але й покараннями на основі твердо фіксованих санкцій [120].

Нормативна система первісного суспільства поступово змінювалася разом з еволюцією первісного суспільства, особливо в результаті «неолітичної революції» і переходу від суспільства із системою, що привласнює (половання, рибальство й збирання) до суспільства з економікою, що виробляє (землеробство й скотарство).

Міфологічні уявлення й відповідно міфологічно витлумачені засоби й форми соціальної регуляції поступово доповнювалися різними формами релігійних і релігійно-моральних поглядів і настанов, які поступово перебирають на себе істотне навантаження в регуляції соціального життя й регламентації людської поведінки. Характерні для міфології уявлення про надприродні, надлюдські першоджерела форм спільного життя й правил людської поведінки зберігали з певними змінами й модифікаціями своє значення й надалі, в умовах формування права й держави.

Мононорми під впливом соціально-економічних і політичних умов класового суспільства переростають у норми права й моралі як шляхом «розщеплення», так і шляхом появи нових, позитивно зобов'язуючих норм. Позитивне зобов'язання стає одним з основних механізмів регуляції репродуктивної поведінки в ранньокласових державах.

Виникають норми, які за всіма характеристиками відрізняються від соціальних норм первісного суспільств. На зміну міфічному й магічному світогляду приходять релігійно-міфологічне. З'являються способи, які регулюють репродуктивну поведінку людини шляхом вказування на те, що обов'язково треба робити («повинно»), що дозволено робити («можна»), що заборонено робити («не можна») або що байдуже суспільству і може робитися на власний розсуд. З'являється право. Норми моралі, що з'явилися в ході розщеплення мононорм, містять вказівки на те, до якого виду поведінки можна віднести відповідні вчинки: добро це або зло; чесно, справедливо або ганебно, не по совісті чи сумлінно, – і визначають, що «добре», а що «погано». Складні взаємозв'язки прав «можна» і обов'язків «повинно», заборон і дозволів, позитивного зобов'язання та примусу пронизують усю соціальну структуру ранньокласових суспільств.

Якщо в первісному суспільстві соціальним контролером виступало суспільство в цілому, групи, лідери, то в ранньокласовому з'являються спеціально призначені особи та спеціально створені соціальні інститути. У ранньокласових суспільствах ще діють звичаї, які згодом переростають у звичаєве право.

У звичаєвому праві є сильними пережиткові форми: ритуали, символи, сценарії судочинства, релігійні уявлення, фольклорні елементи (казки, білини, прислів'я). Із переростанням ранньокласових суспільств у класові (становлення держав азійського способу виробництва та рабовласницьких, феодалних

держав європейського типу) звичаєве право усе більше поступається місцем прецедентному.

Правила поведінки (норми) здобувають більш чітку логічну структуру згідно з типом «якщо – то – інакше». «Якщо» – це вказівка на умови, коли має застосовуватися норма. «То» – саме правило поведінки: що треба робити або від чого втримуватися. «Інакше» – вказівка на ті санкції, які можуть бути застосовані, якщо не буде виконане «то». Санкції поступово позбуваються релігійних елементів.

Подальший розвиток суспільної регуляції репродуктивної поведінки відбувається як подальша диференціація норм права, норм звичаєвого права, моральних норм, релігійних норм, естетичних норм. Можна констатувати, з одного боку, інституціональне оформлення репродуктивної поведінки людини, а з іншого – соціокультурне. Інституціональне та соціокультурне формотворення репродуктивної поведінки є взаємозалежними і можуть бути відокремлені лише в теоретичному дослідженні для з'ясування особливостей кожного з цих процесів.

Еволюція інституціональних форм репродуктивної поведінки людини.

Інституціоналізація репродуктивної поведінки людини

Соціальні інститути розглядаються у соціології та психології як один із найважливіших структуроутворюючих елементів соціальної системи. До інститутів відносять порівняно стабільні й інтегровані сукупності символів, вірувань, цінностей, норм, ролей і статусів, установ, які управляють різноманітними сферами соціального життя.

Поняття «соціальний інститут», незважаючи на широке застосування, досі не має чіткого категоріального визначення, послідовної методологічної й теоретичної розробки. Так, ще Ян Щепанський виділяв чотири значення самого терміна «соціальний інститут» [178].

Найпоширенішим є розширювальний підхід до проблеми змісту поняття соціального інституту. У зміст терміна «інститут» включають сукупність різнорівневих і різнопорядкових компонентів (суб'єкт і предмет діяльності, засіб і результати, функції тощо).

Однофакторний підхід зосереджений на виділенні певного компонента або істотної властивості, що конститує явище як соціальний інститут. У рамках даного підходу *соціальний інститут* визначається як група людей; форма соціальності; система установ; складне утворення суспільного організму, форма діяльності; організація, стабільне утворення.

Відповідно до теорії Дж. Хоманса, у соціології існує чотири типи пояснення й обґрунтування соціальних інститутів. Прихильники *психологічного підходу* визначають інститути як психологічні утворення, стійкий продукт обміну діяльністю. Інститут розуміється як особлива процедура соціальних взаємодій. У рамках *історичного підходу* інститути розглядаються як кінцевий продукт історичного розвитку певної сфери діяльності. *Структурний підхід*

надає вирішального значення відносинам інститутів у соціальній системі. Прибічники *функціонального підходу* стверджують, що інститути існують, оскільки виконують певні функції в суспільстві, сприяючи його інтеграції й досягненню гомеостазу.

Відповідно до сучасних уявлень *інститути є історично стійкими поліфункціональними системами, що структурують суспільне життя шляхом трансляції моделей соціальної дії.*

Г. Спенсер сприяв поширенню терміна «соціальний інститут» у соціології й суміжних науках. За Г. Спенсером, соціальні інститути роблять можливим спільне життя й співробітництво людей. Сукупність інститутів і мережа функціональних зв'язків між ними, яка визначає основні канали співробітництва, взаємодії й обміну між людьми, характеризують будову й організацію суспільства.

Г. Спенсер розглядає соціальні інститути як утворення, неавтоматично, несвідомо уведені в життя. На відміну від планованого й цілеспрямованого співробітництва, яке превалує в малих раціонально керованих організаціях і спеціально створених установах, інститути втілюють природний спонтанний макрорядок, масштаби й строки еволюційного формування якого виходять за межі сприйняття окремих людей і не залежать від них. Коли раціональна організація окремих інститутів спотворюється під впливом станових, професійних та інших групових інтересів, для їхнього захисту створюються спеціальні органи, надмірні для суспільства, але необхідні для збереження інституту.

Регулярні форми взаємодії індивідів піддаються впорядкуванню в кілька великих категорій інститутів. Сімейне співжиття людей породило так звані *домашні інститути*, у тому числі різні форми шлюбу, сім'ї, виховання, відносин між статями, родителями й дітьми. Об'єднання людей з метою нападу й оборони лягли в основу розвитку державної організації й *політичних інститутів*.

Розуміння інституту неможливе без урахування його походження та змін, яких він зазнав. Зрозуміти особливості функціонування інституту не можна поза контекстом його еволюції. Г. Спенсер уважав, що порядок появи інститутів є заданим з погляду ролі, яку інститут відіграє в процесі боротьби за існування, його значення для виживання певного суспільства.

Кожен інститут виконує певні функції. Для прояснення ролі соціальних інститутів у становленні й розвитку репродуктивної поведінки потрібно виходити з необхідності розуміння процесу еволюції інститутів одночасно з виявленням їхніх функцій.

Особливого значення надають соціальним інститутам представники *інституціональної соціології* Р. Бендікс, П. Блау, А. Грачі, М. Дюверже, Дж. Коммонс, Е. Ландберг, Ч. Міллс, У. Мітчелл, Б. Мур, С. Ліпсет, Д. Норт, Т. Оріу, Ж. Ренар, Р. Хейлброннер. Цей напрям соціології вивчає стійкі форми організації й регулювання суспільного життя. Він трактує соціальні інститути як групи людей, об'єднані ідеєю, почуттям солідарності для виконання певної

функції. Інституціоналісти вважають, що соціальні інститути передбачають свідомо регульовану й організовану форму діяльності маси людей, відтворення повторюваних і найбільш стійких зразків поведінки, звичок, традицій, що передаються з покоління в покоління. Кожен соціальний інститут, що входить у певну соціальну структуру, організується для виконання тих або інших суспільно значущих цілей і функцій. Фундаментом соціального інституту є сукупність матеріальних засобів, соціально закріплених і легітимізованих санкцій, певний порядок виконання тих або інших дій, поведінкових актів, учинків. Поведінка людей вивчається в тісному зв'язку з чинною системою соціальних нормативних актів і установ, необхідність виникнення й функціонування яких прирівнюється до природничо-історичної закономірності.

Суспільство інституціоналісти розглядають як сукупність соціальних інститутів. Кожний інститут відповідає інтересам конкретної соціальної групи й служить їй задоволенню. Вирішальними факторами виникнення соціальних інститутів є явища духовного порядку – почуття, ідеї, звичаї, традиції.

Т. Веблен суспільний розвиток розумів як зміну провідних у ті або інші періоди історії соціальних інститутів, а процес виникнення соціальних інститутів – як фактор еволюції. Він розробив історичне пояснення процесу інституціоналізації. Проміскуїтет первинного стада загрожував людському роду генетичним виродженням. Поступово з'явилися обмежувальні заборони, наприклад, заборона кровозмішення. Леві-Строс назвав цей феномен «квазі-природним» інститутом, тому що його необхідність не можна пояснити природними причинами. Так був виділений перший і найважливіший в історії вид соціальних норм, завдяки яким з'явився один із раних соціальних інститутів – інститут сім'ї та шлюбу.

П. Хортон, Т. Парсонс, Н. Сторер розвивають погляди на соціальний інститут як на систему соціальних ролей, організовану систему поведінки й соціальних відносин; Р. Кеніг – як на систему норм, що регулюють поведінку людини.

Структурно-функціональний аналіз Т. Парсонса розвиває ідеї О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма. Так, Т. Парсонс будує концептуальну модель суспільства, розуміючи його як систему соціальних відносин і соціальних інститутів. У загальній теорії дій соціальні інститути виступають і як особливі ціннісно-нормативні комплекси, що регулюють поведінку індивідів, і як стійкі конфігурації, що утворюють статусно-рольову структуру суспільства. Інституціональній структурі соціуму надається найважливіша роль, оскільки саме вона покликана забезпечити соціальний порядок у суспільстві, його стабільність та інтеграцію.

Нормативно-рольовий підхід до соціальних інститутів у різних його інтерпретаціях, представлений у структурно-функціональному аналізі, є найпоширенішим не тільки в західній, але й у вітчизняній соціологічній літературі.

Структурно-функціоналістські й інституціоналістські трактування поняття «соціальний інститут» не вичерпують представлених у сучасній науковій літературі його визначень [180].

Формування соціальних інститутів відбувається в ході розвитку людського суспільства, диференціації видів діяльності, поділу праці, формуванні специфічних видів суспільних відносин, обумовлених об'єктивними потребами соціуму в регулюванні суспільно значущих сфер діяльності й соціальних відносин.

Інституціоналізація є процесом визначення й закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, яка здатна діяти в напрямі задоволення певної суспільної потреби.

С.С. Фролов вважає, що «інституціоналізація – це заміна спонтанної й експериментальної поведінки на передбачувану поведінку, яка очікується, моделюється, регулюється» [166].

Інституціоналізація є розвитком, у ході якого соціальні практики стають досить регулярними і довгостроковими, отримують власний нормативний порядок і форми закріплення.

Процес інституціоналізації (утворення соціального інституту) складається з декількох послідовних етапів:

- виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій;

- формування загальних цілей;

- поява соціальних норм і правил у ході стихійної соціальної взаємодії, здійснюваної методом проб і помилок;

- поява процедур, пов'язаних з нормами й правилами;

- інституалізація норм і правил, процедур, тобто прийняття, практичне застосування;

- встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференціація їхнього застосування в окремих випадках;

- створення системи статусів і ролей, що охоплюють усіх без винятку членів інституту.

На етапі поширення, укорінення нового інституту діють два принципово різних механізми: примус до використання нового інституту (часто державний); добровільне прийняття суб'єктами нового правила.

Виділяють три основні джерела інновацій: запозичення; ненавмисний винахід; цілеспрямоване інституціональне проектування.

Результатом процесу інституалізації є створення відповідно до норм і правил чіткої *статусно-рольової структури*, соціально схваленої більшістю учасників соціального процесу. Так, наприклад, невіпорядковані статеві стосунки оформилися у сім'ю, а інститут сім'ї став на довгий час символом порядку й організованості в суспільстві.

П. Бергер і Т. Лукман вважають, що на ранніх етапах формування майбутнього інституту може йтися про габітуалізацію. Сам габітус (*habitus*) має значення як «набір соціальних практик». Первинне структурування закладає основу майбутніх соціальних інститутів.

Типізації звичних дій, що є основою інституту, доступні для розуміння всіма членами певної соціальної групи, а сам інститут типізує як

індивідуальних діячів, так і індивідуальні дії. Зачатки інституціоналізації є в кожній соціальній ситуації, що триває певний час [21; 35; 41; 49; 53; 56; 72; 148; 82; 77; 78; 180; 83; 117; 119; 137; 142; 34; 146; 147; 169; 170; 178; 159].

Найважливішим значенням інституціоналізації є можливість передбачувати дії іншого індивіда, що значно послабляє напругу учасників взаємодії. Спільне життя починає визначатися великою кількістю рутинних дій. Буденне життя стає усе більш тривіальним. Це означає, що індивіди конструюють задній план, який сприятиме стабілізації як їхніх роздільних дій, так і взаємодії. Конструювання заднього плану рутинних дій, у свою чергу, сприяє поділу праці. Завдяки поділу праці й інноваціям утворюються нові габітуалізації. Інститути сприймаються як такі, що мають власну реальність, з якою індивід зіштовхується як із зовнішнім і примусовим фактом.

Поки інститути зароджуються та створюються, їхня об'єктивність є незначною і може змінюватися. Раз установлені рутинні дії мають тенденцію зберігатися, але можливість їхньої зміни й навіть анулювання залишається у свідомості. Усе змінюється в процесі передачі норм і моделей новому поколінню. Світ набуває стійкості у свідомості, стає набагато реальнішим і не може бути легко зміненим, перетворюється на зовнішню реальність.

Рушійною силою процесу інституціоналізації є потреби. Саме потреби й умови їхнього задоволення формують відповідні інтереси й цільові установки, які й виступають уже безпосередніми детермінантами генезису, становлення й розвитку соціальних інститутів. Передача змісту інституту заснована на соціальному визнанні цього інституту як вирішенні певної проблеми спільноти. Стихийні елементи регламентації, контролю, упорядкованості, тобто процеси інституціоналізації взаємин між людьми, не завжди є наслідком виникнення соціального інституту, часто вони передують йому. Елементи інституціоналізації на певному етапі потребують подальшої упорядкованості, координації, субординації та закріплюються в появі тих або інших соціальних інститутів. Інституціоналізація ж передбачає їхню стандартизацію, закріплення в певних формах і створення умов для їхнього відтворення.

Інституціолізований світ завжди сприймається як об'єктивна реальність. Його історія недоступна індивідуальній пам'яті індивіда. Ця історія, як традиція чинних інститутів, має характер об'єктивності. Індивідуальна біографія сприймається як епізод в об'єктивній історії суспільства. Інститути, історичні й об'єктивні, постають перед індивідом як незаперечні факти [20].

Соціальні інститути характеризуються:

- чітким розподілом функцій, прав і обов'язків учасників взаємодії;
- поділом праці й професіоналізацією виконання функцій;
- особливим типом регламентації;
- більш чітким, нерідко більш раціонально обґрунтованим, міцним і зобов'язуючим характером механізмів регуляції;
- наявністю чітко фіксованих, однозначних зразків поведінки – норм і засобів соціального контролю;

- наявністю установ, у рамках яких організується діяльність того або іншого інституту, здійснюється керування, контроль за його діяльністю;
- наявністю ресурсів.

Найбільш важливими компонентами внутрішньої структури соціального інституту є статуси, ролі й норми. За допомогою ролей інститути втілюються в індивідуальному досвіді. Граючи ролі, індивіди стають учасниками соціального світу. Інтерналізуючи ролі, індивіди роблять соціальний світ суб'єктивно реальним для себе. Всяка інституціолізована поведінка включає ролі [20].

П. Бергер та Т. Лукман зауважують, що ролі транслують інститути й дають інститутам можливість постійно існувати, реально існуючи в досвіді індивідів. Репрезентація інституту в ролях і за допомогою ролей є репрезентацією, від якої залежать усі інші репрезентації. Значущість усіх цих репрезентацій полягає в тому, що вони використовуються в людській поведінці, яка є типізованою в інституціональних ролях. Інституціональний порядок є реальним лише остільки, оскільки реалізується у виконуваних ролях.

Специфічним інститутом, у рамках якого здійснюється репродуктивна поведінка, є сім'я. Основними соціальними ролями суб'єкта репродуктивної поведінки у всіх суспільствах є ролі матері та батька. Соціогенез репродуктивної поведінки може бути представлений як процес її інституціоналізації. У сучасному суспільстві всі соціальні інститути більшою або меншою мірою залучені у процес регулювання репродуктивної поведінки окремої людини, групи, спільноти. Так, наприклад, на рівні держави через інститути управління, права та юстиції приймаються закони та нормативні акти, що контролюють, регулюють, санкціонують різні аспекти репродуктивного процесу; церква споконвічно засобами релігії контролює репродуктивний процес; сім'я має широкий спектр засобів впливу на репродуктивну поведінку – сімейні норми, традиції, правила, наративи тощо; освіта через мережу дошкільних, середніх і вищих навчальних закладів транслює норми і правила репродуктивної поведінки та поступово перебирає на себе ряд функцій, що раніше належали родителям; медицина також поступово перебирає на себе функції контролю й регулювання не тільки біологічної репродукції, а й соціальної і почасти психологічної.

Функції соціальних інститутів

Основною функцією соціального інституту є задоволення соціальних потреб через сукупність розв'язуваних завдань і досягнення цілей.

Інститути мають основні функції, які визначаються цілями інституту, і латентні функції, які здійснюються невідомо й можуть бути невідомими.

Основні функції інститутів є очікуваними й необхідними. Вони формуються й декларуються в кодексах і закріплені в системі статусів і ролей. Основні функції соціального інституту задовольняють соціальні потреби, заради яких він був створений та існує, а саме:

- *функція закріплення й відтворення суспільних відносин*. Кожен інститут має систему закріплених правил і норм, що стандартизують поведінку своїх членів і роблять її передбачуваною. Відповідний соціальний контроль забезпечує порядок і рамки, у яких має відбуватися поведінка і діяльність кожного члена інституту. Тим самим інститут забезпечує стійкість соціальної структури суспільства. Наприклад, інститут сім'ї передбачає, що члени суспільства повинні поділятися на досить стійкі малі групи – сім'ї. За допомогою соціального контролю інститут сім'ї прагне забезпечити стан стабільності кожної окремої сім'ї, обмежує можливості її розпаду;

- *регулятивна функція*. Функціонування соціальних інститутів забезпечує регулювання взаємин між членами суспільства шляхом вироблення шаблонів поведінки. Усе культурне життя людини протікає за умови її участі в різних інститутах. Будь-яка активність індивіда регламентується певним інститутом або, якщо вона ще не внормована і не врегульована, починає інституціоналізуватися. За допомогою інститутів людина в соціальному житті поводить себе передбачувано та стандартизовано, виконуючи рольові вимоги очікування. Таке регулювання є необхідним для організації спільної активності;

- *інтегративна функція*, що забезпечує процеси взаємозалежності й взаємовідповідальності членів соціальних груп, які відбувається під впливом інституціолізованих норм, правил, санкцій і системи ролей. Інтеграція людей в інституті супроводжується впорядкуванням системи взаємодій, збільшенням обсягу й частоти контактів. Усе це приводить до підвищення стійкості й цілісності елементів соціальної структури, особливо соціальних організацій;

- *функція трансляції*. Суспільство розвивається на основі передачі соціального досвіду. Соціальний інститут для свого функціонування потребує притоку нових людей – або шляхом розширення соціальних меж інституту, або шляхом зміни поколінь. Для цього в кожному інституті передбачений механізм, що дозволяє індивідам соціалізуватися до його цінностей, норм і ролей. Наприклад, сім'я, виховуючи дитину, прагне орієнтувати її на ті цінності сімейного життя, яких дотримуються сама;

- *комунікативна функція*. Інформація, вироблена в інституті, має поширюватися як усередині інституту для контролю за дотриманням норм, так і у взаємодіях між інститутами. Комунікативні зв'язки інституту є формальними і здійснюються в системі інституціолізованих ролей.

Враховуючи вищевикладені теоретичні підстави, процес інституціоналізації репродуктивної поведінки може бути представлений послідовністю етапів:

- виникнення суспільної потреби в рамках репродуктивного процесу, формування загальних цілей;

- у ході стихійної соціальної взаємодії шляхом проб і помилок формуються соціальні норми і правила, що регулюють той або інший аспект репродуктивної поведінки;

- поступово оформлюються процедури, пов'язані з нормами й правилами, що регулюють репродуктивну поведінку;

- інституціоналізація норм і правил, процедур, тобто їхнє прийняття та практичне застосування;
- установлення системи санкцій для підтримки репродуктивних норм і правил, диференціація їхнього застосування в окремих випадках;
- створення системи репродуктивних статусів і ролей, що охоплюють усіх без винятку членів інституту;
- відмирання інституту та його зникнення, що є одночасно і фазою виникнення його функціонального заступника – нового інституту.

Результатом процесу інституціоналізації репродуктивної поведінки є створення норм і правил, що регулюють різні аспекти відтворення людини, та створення чіткої структури репродуктивних статусів і репродуктивних ролей.

У науковій літературі представлено велику кількість варіантів класифікації соціальних інститутів. Це обумовлене різними критеріями, що покладені в основу класифікації. М. Спенсер розрізняв три основні типи інститутів: продовження роду (шлюб і сім'я); розподільні (або економічні); регулюючі (релігія, політичні системи) [147].

Як зазначалося, для виникнення інститутів має виникнути й поширитися певна потреба, яка, будучи усвідомленою багатьма членами суспільства, стає головною передумовою становлення інститутів. Виходячи із «соціальної потреби», тобто спрямованості на збереження й підтримку життєдіяльності суспільства, виділяють п'ять головних (основних, фундаментальних) соціальних інститутів:

- інститут сім'ї та шлюбу (потреба у відтворенні роду);
- політичні інститути (потреби в безпеці й соціальному порядку);
- економічні інститути (потреби в добуванні та створенні засобів);
- освітні інститути, культура, наука (потреба в передачі знань, соціалізації).
- релігія (потреби у вирішенні духовних проблем, визначенні сенсу життя).

У соціології інститути не зводяться до правил поведінки, але багато авторів схильні визначати одне явище через інше. Наприклад, нормативне визначення формулює Д. Норт. Інститути він визначає як створені людьми обмежувальні рамки поведінки, що організують стосунки між людьми, утворюють певну структуру мотивів та стимулів їх поведінки. До складу інститутів входять усі форми обмежень, створені для структурування людських стосунків. Інститути він поділяє на формальні, неформальні та формально-неформальні.

До формальних інститутів прийнято відносити державу та церкву. Неформальними інститутами вважаються правила та норми поведінки, етикет, ритуали, звичаї та традиції. Формально-неформальними інститутами прийнято називати сім'ю та власність, хоча, на думку Д. Норта, це не зовсім коректно. Він уважає власність формальним інститутом, а до формально-неформальних відносить освіту [114].

Західні соціологи традиційно виділяють три види соціальних інститутів: реляційні, регулятивні й інтегративні [144].

Реляційні інститути визначають рольову структуру суспільства за різноманітними критеріями: віком, статтю, родом занять, соціальним статусом тощо. Регулятивні інститути визначають рамки індивідуальної поведінки відповідно до чинних у суспільстві норм, а також санкції за їх порушення (сюди входять усі види механізмів соціального контролю). Інтегративні інститути пов'язані із соціальними ролями, відповідальними за забезпечення інтересів соціальної спільності як цілого.

О.О. Радугін і К.О. Радугін виділяють шість комплексів соціальних інститутів: економіко-соціальні; політичні, соціокультурні й виховні; нормативно-орієнтувальні; нормативно-санкціонуючі; церемоніально-символічні й ситуаційно-конвенціональні [127].

Більшість авторів вважають сім'ю історично першим соціальним інститутом будь-якого суспільства (для більшості примітивних суспільств це єдиний реально діючий інститут). Сім'я є соціальним інститутом особливого, інтегративного характеру, у якому знаходять своє відбиття всі сфери й відносини суспільства.

Слід зазначити, що всередині фундаментальних інститутів існують більш дрібні, неосновні інститути. Так, усередині соціального інституту споріднення одночасно з основними інститутами сім'ї й шлюбу розвиваються неголовні інститути материнства й батьківства, побратимства, спадкування, ім'я наречення та ін.

Для виявлення специфіки інституціоналізації репродуктивного процесу біосоціальної системи соціальні інститути можна класифікувати за двома основними критеріями:

- за *суб'єктом потреби* (індивід чи група), що викликала виникнення інституту:

- інститути, які регулюють групову репродукцію (для відтворення соціального – інститути виховання, педагогіки, освіти); для репродукції біологічного – інститути медицини (інститут повитух, акушерство, педіатрія тощо);
- інститути, які регулюють процеси індивідуальної репродукції (сім'я, шлюб, норми моралі, норми права);

- за *рівнем спеціалізації*:

- специфічні інститути, що виникають саме для регулювання процесів репродукції (наприклад, материнство, батьківство);
- поліфункціональні інститути, які, окрім репродуктивних процесів, унормовують і інші (сім'я, шлюб);
- неспецифічні інститути, що створені для задоволення інших суспільних потреб, але впливають на нормування репродуктивної поведінки (релігія, право, економіка тощо).

У процесі соціогенезу репродуктивної поведінки людини основними формоутворюючим інститутами є сім'я та шлюб; основними регулюючими та контролюючими – релігія, традиції, звичаєві норми.

Розглянемо особливості виникнення цих соціальних інститутів та їхню роль у становленні репродуктивної поведінки особистості

Сім'я та шлюб як форми оформлення репродуктивної поведінки людини

Сім'я здійснює особливу роль у відтворенні населення, вихованні підростаючого покоління, передачі соціального досвіду, накопиченого попередниками. Сім'я – один із необхідних і основних способів буття людини. Через існування сім'ї реалізується зв'язок природного й соціального, забезпечується перехід від біологічного до соціального стану індивіда. Саме тут індивід стає особистістю. Сім'я виконує функції посередника, сполучної ланки між природними й соціальними основами розвитку суспільства.

Ступінь розробленості в науковій літературі проблем сім'ї є дуже високим, що пояснюється її постійною актуальністю. Існує чимало досліджень інституту сім'ї як сучасних, так і тих, що вже стали класичними. Реалії сучасних репродуктивних практик потребують для їх вивчення відходу від традиційних, усталених у науці уявлень про сім'ю.

У спрощеному вигляді еволюцію шлюбу і сім'ї можна представити як історію стримування статевого потягу під тиском суспільних, релігійних і моральних обмежень. Природа не визнає існування моральності; вона спонукає до репродукції, натомість суспільство має вирішувати поточні проблеми, що створює постійні труднощі для людства. Соціальний конфлікт полягає в боротьбі між основними інстинктами й етикою, що прогресує.

Сім'я, як соціальний інститут, є триєдиним відношенням «шлюб-родительство-споріднення» і забезпечує відтворення населення, наступність сімейних поколінь, соціалізацію дітей, підтримку існування членів сім'ї.

Сьогодні традиційно основними функціями сім'ї називають соціалізуючу, репродуктивну, охоронну, економічну, соціально-статусну, дозвіллеву. Сім'я є одним із ключових соціальних інститутів.

Шлюб є певною соціальною організацією відносин між статями. Він передбачає наявність певних прав і обов'язків між зв'язаними ним суб'єктами.

Шлюб є інституціоналізацією біологічної потреби, викликаною прагненням людини до репродукції – самовідтворення. У міру того як розвивається суспільство від простого до складного, відбувається й відповідна зміна норм у сфері шлюбних відносин – розвиток інституту шлюбу; шлюб еволюціонує. Шлюбні норми регулюють як зовнішні аспекти шлюбних відносин, так і інтимні, особисті стосунки чоловіка й жінки. Шлюбні норми завжди були показником функціональної цілісності громадянського правління. Ранні устрої, що регулювали статеві й шлюбні відносини, були накопиченням суперечливих і примітивних обмежень.

Першими соціальними інститутами людства були інститути, що регулювали відтворення населення, але вони регулювали не тільки кількісне відтворення, але й організацію праці в общині, тобто були біфункціональними. На початку еволюції сучасної людини соціогенез визначався поєднанням двох рівноцінних процесів:

- становленням соціальної структури суспільства, заснованої на поділі праці й кооперації,

- становленням соціального регулювання відтворення населення і відповідно репродуктивної поведінки. Ці процеси спочатку збігалися, адже поділ праці здійснювався за статтю й віком. Кожна вікова група мала певну функцію і як учасник відтворення чисельності групи, і як учасник виробництва матеріальних благ. Соціальний статус людини в первісному суспільстві визначався її приналежністю до статевовікової групи. Демографічна й соціальна структури суспільства спочатку збігалися, трудова й демографічна функції сполучалися.

У дослідженнях, присвячених проблемам сім'ї, простежуються основні етапи її еволюції: майже в усіх народів відлік споріднення по матері передував відліку споріднення по батьку; на первинному шаблі статевих відносин поряд із тимчасовими (короткими й випадковими) моногамними зв'язками панувала широка свобода шлюбних зносин; поступово свобода статевого життя обмежувалися, зменшувалося число осіб, що мають шлюбне право на ту або іншу жінку (або чоловіка); динаміка шлюбних відносин в історії розвитку суспільства полягала в переході від групового шлюбу до індивідуального.

У родовій організації і в патріархальній родині більшість механізмів управління репродуктивними процесами є схожими. Це пов'язано з поняттям мінімального виробничого колективу, який є необхідним для виконання господарських функцій.

Перша форма сім'ї – *патріархальна* – виникає разом із можливістю господарювати меншим, ніж рід, колективом, що складається із шлюбної пари та її потомства. На зміну відносинам соціального споріднення (як у родовій організації) приходять відносини кривного споріднення. Але продуктивна сила праці не зростає відразу настільки, що можна самостійно господарювати в рамках нуклеарної сім'ї, утвореної з батьків і їхніх дітей, тому патріархальна родина утворена із трьох, чотирьох і більше поколінь, є певним етапом розвитку. Цей етап починається з переходом до виробляючої економіки й характеризується колективною власністю на землю й основні засоби виробництва.

Патріархальна родина виникає з антагонізму між родом і окремою парною сім'єю, що хоче мати власне господарство. *Можна припустити, що багатодітність і зміцнення зв'язків кривного споріднення, на противагу зв'язкам соціального споріднення, могли бути засобом становлення індивідуальної сім'ї. Механізмом виникнення патріархальної сім'ї було зміцнення індивідуальних зв'язків у рамках одного роду.*

Пережиткам родової організації в патріархальній родині є заборона шлюбів між її членами, хоча багатопокілнна родина складалася з досить віддалених родичів. Організація відтворення народонаселення, основним осередком якого є патріархальна родина, подібна до відтворення, заснованого на шлюбних класах і родах. Але із заміною соціального споріднення кривим у патріархальній родині *з'являється індивідуальна потреба в дітях, що стає основою репродуктивної поведінки.*

Патріархальна родина складалася з окремих нуклеарних сімей, пов'язаних між собою спорідненням і свояцтвом. Основною функцією індивідуальної сім'ї є відтворення потомства. Земля й знаряддя праці, а також доходи й житло були загальними. Життям родини керує старійшина (патріарх). Найважливіші питання вирішуються колегіально. Чоловіки зайняті польовими роботами або ремеслом, жінки переважно працюють вдома, діти виконують різні допоміжні роботи, використовувати на яких дорослих нерационально. Важлива роль дітей у матеріальному виробництві призводить до демографічної експансії. Розвиток загальної культури обумовлює середній рівень смертності, натомість організація праці обумовлює прагнення до необмеженої народжуваності.

Для збереження постійної структури великої родини необхідна постійна підтримка інтенсивності народжень-смертей. Можна виділити два види регуляції чисельності населення: нормативне (традиційне) і ненормативне.

Ненормативна регуляція визначається рівнем розвитку продуктивних сил і окреслює особливості репродуктивної поведінки – рівень загальної й дитячої смертності; цінність дітей з точки зору їхньої участі в матеріальному виробництві, оптимальні обсяги угруповання людей у конкретних суспільно-економічних умовах. За такого типу регуляції репродуктивної поведінки значуща роль належить народжуваності. Ненормативна регуляція задає чіткий поведінковий стереотип: кожен дорослий повинен одружитися; одружившись, народжувати дітей стільки, скільки можливо. Через високу смертність більшість народжених дітей не виживає.

Нормативна регуляція визначає конкретні форми поведінки людей у конкретних ситуаціях. У людини не виникає потреби ще раз приймати рішення й вибудовувати лінію поведінки: у конкретній ситуації актуалізується звичай, традиція, стереотип – тобто спосіб поведінки, перевірений досвідом поколінь. У патріархальній родині, зважаючи на особливості поділу праці, запорукою благополуччя була її демографічна структура.

Шлюб є суспільним інститутом, а не союзом статей. Безшлюбність, неодружене життя дорослих людей завжди зазнавали осуду. Ця традиція сходить до періоду патріархальної родини, коли шлюбність жорстко регулювалася. У багатьох народів вступ до шлюбу був рівнозначний ініціації в дорослі, холостяки ж мали статус підлітків, незалежно від віку. Це відображене в назвах груп: «парубок» в українців, «парень» у росіян – у давньослов'янських мовах корінь «роб» («раб»), «ребёнок». Обов'язковість вступу в шлюб була пов'язана з особливостями розподілу функцій усередині великої родини. Якщо дорослий чоловік цілком міг своєю працею прокормити двох-трьох людей, то

одна жінка навряд чи могла забезпечити своєю працею декількох дорослих чоловіків. Тому чоловік, досягши певного віку, повинен був знайти собі подругу. У той же час він повинен був забезпечити собі заміну в групі дітей, щоб не порушувати демографічної структури родини. Крім того, він повинен був забезпечити заміну й своїй сестрі, що, вийшовши заміж, перейшла в іншу родину. Виконання вимоги обов'язкового вступу до шлюбу чітко пов'язане з репродуктивними обов'язками.

До повної перемоги виробляючого господарства фізичне відтворення колективу було головною умовою його благополучного існування. Тільки високий рівень народжуваності міг гарантувати приріст робочої сили й бути основою стабільного існування. Символічним фокусом буття було домашнє й ритуальне життя жінок-матерів і годувальниць. Лише після перемоги виробляючого господарства й затвердження прогресивних форм економіки (іригаційного землеробства, спеціалізованого скотарства) роль жінок у соціальній практиці стала менш помітною.

При переході від привласнюючої до виробляючої економіки поступово змінюється структура смертності. Осілий спосіб життя, постійні житла, поліпшення харчування стали факторами її зменшення. Разом з тим збільшення скупченості людей у поселеннях, порушення екологічної рівноваги через розвиток землеробства й скотарства призвело до погіршення санітарних умов життя людей, збільшувало ймовірність виникнення інфекційних захворювань. Антропологи схиляються до думки, що зміни смертності були незначними.

Патріархальна родина суттєво відрізняється від сучасної нуклеарної тим, що вона протягом тривалого проміжку часу не змінює своєї демографічної структури. Сучасна сім'я починає своє існування з моменту укладання шлюбу між чоловіком і жінкою і є шлюбною парою без дітей. Потім з'являються діти – структура сім'ї змінюється, вона стає класичною нуклеарною сім'єю: складається з батьків і їхніх дітей. Діти стають дорослими, одружуються або виходять заміж, утворюють свої сім'ї, а їхні батьки знову перетворюються в бездітну пару. Еволюція сучасної нуклеарної сім'ї може бути описана формулою «*бездітна сім'я – нуклеарна сім'я – бездітна сім'я*».

Патріархальна сім'я має сталу структуру: старше покоління, середнє покоління (діти старшого) і діти середнього покоління (онуки старшого). Кожна людина послідовно проходить всі щаблі демографічної ієрархії великої родини. Незмінна структура обумовлена статевовіковим поділом праці.

М.М. Ковалевський систематизував велику кількість даних про конкуренцію за дітей між кланами батьків і матерів, спираючись на уривки із древніх законодавств, які свідчать про єдине призначення шлюбу – народження дітей. Норми народжуваності оформлялися по-різному. У Римі, Греції, Індії, Іудеї чоловік мав розлучитися із дружиною, якщо вона не народила йому сина. З появою державної влади стала санкціонуватися й безшлюбність. Звичай вимагати в заручники дітей теж свідчить про їхню велику цінність у примітивному суспільстві [75].

Різниця в способі життя між великими заможними родинами й малими, що виділилися з них, відкладалася у свідомості індивіда. Діти, багатодітність

стали асоціюватися із процвітаням. Це стимулювало високу народжуваність. Прагнення мати якнайбільше дітей було не наслідком раціонального розрахунку, а способом життя людини патріархального суспільства. Основна детермінанта високої народжуваності – *організація й структура сімейного виробництва*. Додатковим стимулом була висока смертність.

Виникає протиріччя між прагненням до високої народжуваності, причини якої лежать у специфіці сімейного виробництва, і обмеженістю виробничих можливостей родини. Зростання населення починало тиснути на вузькі соціальні рамки. Зменшення цього тиску досягалося екстенсивним розвитком виробництва; міграцією народів (у Європі до V – VI століть, в Азії – до XI століття); втратою землі частиною населення і його соціальним розшаруванням. Усе це було основою для виникнення класового суспільства.

Рабовласницьке суспільство було першим в історії класовим, антагоністичним суспільством, у якому соціальна структура не збігалася з демографічною. Цим і була обумовлена специфіка рабовласницького типу репродуктивного процесу. У докласову епоху демографічне відтворення повністю збігалася з відтворенням соціальної структури, натомість за рабовласницької доби обидва ці процеси стають відносно незалежними.

В античних суспільствах існували дві основні соціальні групи: раби (основна продуктивна сила суспільства) і вільні. Тенденція розвитку соціальної структури полягала в поступовому утворенні тільки двох класів – рабів і рабовласників. Раби мають складати переважну більшість населення, а вільні – меншість. Поява держави як органу керування відтворенням соціальної структури веде до появи розриву в рівнях організації керування обома видами відтворення – відтворення соціальної структури і відтворення демографічної структури. Управління соціальною структурою стає справою держави, основною функцією якої є придушення й утримання в підлеглому становищі класу рабів. Натомість демографічне управління залишається прерогативою родини. Неузгодженість обох видів управління періодично змушувала впливати на демографічні процеси, але брак урахування специфіки репродуктивної поведінки робив ці спроби марними.

Єдиним джерелом поповнення соціальної групи вільних є демографічне відтворення, тоді як зменшуватися вона може за рахунок як соціальних зрушень (перетворення в рабів), так і природної та насильницької смертності. Для поповнення групи рабів існувало два джерела: природне відтворення й придбання (купівля або захоплення). Природне відтворення за низької продуктивності праці й невеликої тривалості життя не практикувалося, адже витрати на вирощування раба до досягнення ним працездатності були нерентабельні. Дешевше було купити раба або захопити на війні. Розширення застосування рабської праці підривало потребу в багатодітності. Якщо за патріархального устрою раби лише заміняли відсутніх для нормального ведення господарства членів родини, то за рабовласництва рабська праця витісняє спочатку працю дітей, а згодом і вільних.

У період розквіту рабовласницького способу виробництва спостерігається скорочення народжуваності. Свідченням цього є уривки з античних

законодавств. Так, в Афінах батько трьох синів звільнявся від нічної служби, а батько чотирьох – від суспільної служби взагалі; у Римі закони Юлія, Папія, Попея засуджували безшлюбність і заохочували багатодітність. Складається парадоксальна система: основний виробничий клас, що становить більшість населення, не відтворюється в демографічному плані; з погляду традиційної демографії, він узагалі не входить у структуру населення.

Невеликі території грецьких міст-держав давали змогу помічати загальні тенденції розвитку їх демографічної структури, аби не вдаватися до допомоги статистики. Саме це дозволило древнім філософам усвідомити взаємозв'язок відтворення соціальної й демографічної структур. Ідею про необхідність законодавчої регуляції цих процесів можна знайти в працях Платона й Арістотеля. Вони вважали за необхідне підтримувати чисельність населення на певному рівні, а головне завдання вбачали в обмеженні народжуваності й чисельності населення в цілому. Античні законодавці прагнули зберегти незмінною соціальну структуру держави. Основною метою законодавств і реформ Тезея, Драконта, Солона, Клісфена, Сервія Туллія було запобігання тенденції до зникнення проміжного шару вільних, що не володіють рабами, тому що саме вони становили основу війська [106].

У Давній Греції відбувається *перехід від родового суспільства до класового*. Юридичне оформлення вже чинних соціальних інститутів і відносин здійснювалося поступово. Вирішення протиріччя між відтворенням соціальної й демографічної структур відбулося лише за докорінної перебудови всієї соціальної системи, при переході до феодального способу виробництва.

За феодального устрою основною ланкою відтворення населення є родина, відповідно в управлінні репродуктивною поведінкою багато спільного з управлінням на стадії розкладання первіснообщинного ладу. Людство за феодалізму принципово відрізняється від первісного.

Основу соціальної структури феодального суспільства утворюють два класи: феодалі й селяни. Також до соціальної структури феодального суспільства входять численні прошарки, які відіграють не менш важливу роль у суспільному виробництві. Насамперед це ремісники і купці, що з розвитком феодального способу виробництва ставали все численнішими й підривали основи натурального феодального господарства. Жорсткість станових перегородок була характерною рисою феодального суспільства. Перейти з одного стану в інший у середні віки було неможливо.

Епоха феодалізму є неоднорідною. У ранньому Середньовіччі панували патріархальні й рабовласницькі відносини, а в пізньому з'являються зачатки капіталістичних. Різними періодам середньовіччя відповідають різні види репродуктивної поведінки.

Феодалі, що походили від родоплемінної знаті варварських племен, спочатку були військовим станом, який експлуатував селян, але основною функцією його був їх захист.

Середнє середньовіччя внесло певні зміни в соціальну структуру суспільства, відбувався процес закріпачення вільного селянства. Це спричинило занепад й руйнування селянського господарства, посилення ролі міст за

рахунок розвитку торгівлі й збільшення товарного виробництва. Зміцнюється торгово-промисловий стан суспільства, збільшується товарність господарства, що обумовлює виникнення національних внутрішніх ринків і абсолютистських держав.

У пізньому Середньовіччі міста починають відігравати значну роль у феодальному суспільстві й стають базисом руйнування феодального способу виробництва. Розвиток торгівлі веде до витіснення цехового ремесла капіталістичною мануфактурою. У містах зароджуються нові суспільні класи: пролетаріат і буржуазія.

Управління відтворенням соціальної структури й управління демографічним відтворенням є різними процесами. Соціальна структура відтворюється під контролем держави, натомість контроль над відтворенням населення залишається прерогативою родини і не контролюється навіть шлюбним законодавством (як у часи античності). Централізованого впливу на репродуктивну поведінку і народжуваність немає.

Основним способом поповнення головних соціальних груп (селян і поміщиків) було демографічне відтворення. Кількість населення міст зростала також за рахунок міграції сільських жителів у міста.

Обмеження соціальної мобільності як спосіб управління не давало позитивного ефекту в епоху середньовіччя, тому що розкладання соціальної структури виражалось в переродженні самих соціальних груп. У цей період відбувається постійний повільний приріст населення за рахунок незначного перевищення народжуваності над смертністю.

Дослідник А.Г. Вишневський увів відтворення населення на стадії феодалізму в традиційний тип і пояснює одноманітність репродуктивної поведінки його жорсткою запрограмованістю. Він вважає, що родина з більшим числом дітей ні суб'єктивно, ні об'єктивно не мала ніяких економічних або соціальних переваг [37].

Прагнення до високої народжуваності й багатодітності було властиве феодальній знаті на початковому етапі середньовіччя (епоха Хрестових походів і феодальних усобиць), коли смертність була висока, а бажання продовжувати благородний рід – велике. Це вповні позначилося на жіночому вбранні тієї епохи, яке імітувало вагітність. Потреба в багатодітності була провідною, адже тільки багатодітність гарантувала благополуччя феодальному роду. Проте із припиненням феодальних війн і встановленням абсолютної монархії народжуваність у знаті поступово скорочується.

Репродуктивна поведінка селян за феодалізму визначалася потребою в багатодітності й була породжена сімейним виробництвом.

У міських ремісників обмеженість числа членів цеху була не правилом, а винятком. Найчастіше цехові регламенти заохочували багатодітність цехових майстрів. Вони, наприклад, обмежували число учнів, якщо останні не були синами або братами майстра, народженими в законному шлюбі. Для цехових майстрів висока народжуваність і велика кількість дітей у родині була єдиним засобом розширення виробництва й збагачення.

Середньовічне сімейне виробництво згладжувало протиріччя між відтворенням соціальної й демографічної структур феодального суспільства. Воно стимулювало багатодітність і закріплювало високу потребу в дітях у соціальних нормах і традиціях, що виступали основними регуляторами репродуктивної поведінки всіх соціальних груп суспільства. Закріпачення селян підірвало основи сімейного виробництва й спричинило зниження народжуваності. Про це ж свідчить і різна величина родини в різних категорій селян: чим незалежнішим був селянин, тим більшою була його родина.

Після хрещення в Київській Русі, як і в Європі, повністю закріпилася моногамія як форма шлюбу. Дружина перейшла на проживання в родину чоловіка. Ролі були чітко розподілені й соціально обумовлені: чоловікові потрібна господарка, жінці – годувальник. Слід зазначити, що поряд з моногамними зв'язками в багатьох суспільствах існувала полігамія у вигляді поліандрії або полігнії.

Поліандрія – пережиткова форма групового шлюбу, за якого жінка знаходиться одночасно в декількох шлюбних союзах з різними чоловіками. Найдовше вона проіснувала в алеутів, ескімосів, окремих етнографічних групах Тибету й Індостану. У ній виділяють:

- *фратернальну* (братню) поліандрію – загальне домогосподарство з однією жінкою створюють декілька братів. Така форма поліандрії зазвичай пов'язана з дисбалансом статей, що виникає в результаті практики вбивства новонароджених дівчаток;

- *нефратернальну, неспоріднену* поліандрію – кілька не пов'язаних родинними зв'язками чоловіків одружуються з жінкою, що має високий соціальний статус.

Полігнія – чоловік перебуває одночасно в шлюбних союзах з кількома жінками. Така форма відносин була властива переважно патріархату. У пізніх формах полігнії зберігалася в класовому суспільстві у мусульманських етносів Сходу. Сьогодні полігнія є нормою на Арабському Сході, у багатьох азійських і африканських країнах. Різновидом полігнії є сороратна полігнія – шлюб декількох сестер з одним чоловіком.

Отже, парна сім'я виникає на межі дикості й варварства, переважно вже на вищому шаблі дикості. Парна сім'я – характерна форма сім'ї епохи варварства, груповий шлюб – дикості, а моногамія – цивілізації. Подальший розвиток моногамної сім'ї довгий час був обумовлений переважно економічними причинами.

Функція сім'ї як суб'єкта власності посилилася із затвердженням капіталізму. Багатство стало головним фактором в об'єднанні статей, при цьому усвідомлення необхідності стабільного шлюбу ґрунтувалося на фундаменті, закладеному теоріями природного права й суспільного договору [96; 107].

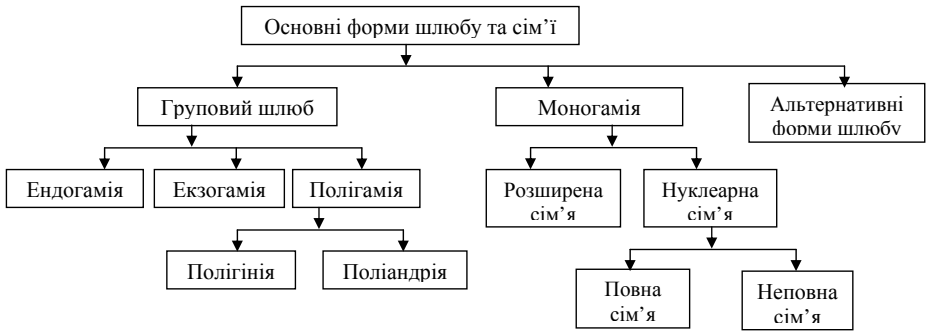

Рис. 4.1. Основні форми шлюбу і сім'ї.

Розвиток індустріального суспільства, що супроводжується зростанням ролі освіти і кількості освічених, втягуванням жінки в суспільне виробництво, приводить до змін у шлюбі і сім'ї, найістотнішими серед яких є такі:

- процес секуляризації (звільнення від церковного впливу в суспільній поведінці) приводить до поступової заміни церковного шлюбу цивільним шлюбом;

- переривання шлюбу спрощується, полегшується процедура розлучення;
- зростає загальна й фахова освіченість, підвищується шлюбний вік;
- зростає кількість чоловіків і жінок, що не вступають до шлюбу;
- збільшується число дошлюбних зв'язків і незаконнонароджених дітей.

Дослідження становлення сімейно-шлюбних стосунків останнього часу показали, що не всі сімейні структури в період допромислової революції мали класичну форму розширеної сім'ї; процес індустріалізації супроводжувався більш широким використанням розширених сімейних контактів, почасти за допомогою обміну послугами й фінансовою допомогою; для сімейних структур індустріальних суспільств не характерна наявність ізольованих подружніх будинків.

З початку ХХ ст. починає формуватися новий тип сім'ї – *дітоцентристська сім'я*, для якої характерні збільшення ролі приватного життя, почуттєвість та інтимність як основи шлюбу. У дітоцентристській сім'ї всі її члени надають особливого значення благополуччю, вихованню, освіті, фізичному й психологічному здоров'ю дітей. Дії всіх членів сім'ї спрямовані на благо дітей, зокрема пропагується збереження шлюбу заради дитини. У цей період затверджується феномен «планування сім'ї» – регулюються строки зачаття, частота зачаття, кількість дітей, репродуктивний період обмежується 5 - 10 роками й народженням одного-двох дітей. У батьків народжується бажана дитина, що перетворюється в об'єкт родительської любові.

С.І. Голод виокремлює залежно від характеру взаємодій між родителями й дітьми три варіанти дітоцентристських сімей:

- авторитарна (домінування старшого покоління);
- амбівалентна (батьки непослідовно ставляться до дітей – то максимально психологічно зближуються, то віддаляються);
- квазіавтономна (перехідна від дітоцентризму до автономного розвитку дитини).

Сучасні сім'ї можна розглядати як модифіковані розширені, у яких між родичами (що не обов'язково спільно проживають) підтримуються широкі контакти у формі візитів, телефонних дзвінків і обміну послугами. У цій системі взаємної підтримки важлива роль може належати й тим, хто не має родинному зв'язку з певною сім'єю, що приводить до виникнення модифікованої первинної групи навколо кожної сім'ї. Уявлення про сім'ю як про унітарний феномен певною мірою є оманюючим. Крім звичайної нуклеарної сім'ї, існує цілий ряд інших структур.

У постіндустріальному суспільстві сімейні стосунки і репродуктивна поведінка зазнають подальших модифікацій (див. додатки).

Наприкінці ХХ ст. виділяється ще один тип моногамної сім'ї – *подружня сім'я*. Основними причинами появи цього типу сімей К.О. Кузьміна називає підвищення економічного й соціального статусу жінок, зростаючу автономію дітей, зміну норм сімейного життя [86].

У *подружній сім'ї* основою є стосунки між чоловіком і дружиною, у процесі яких формуються сімейні цінності, які згодом стають базою для стосунків родителів і дітей. Чоловік і жінка відмовляються обмежувати всі свої інтереси інтересами дітей. Поступово зростає автономність чоловіка й жінки, коло значущого спілкування виходить за рамки шлюбу; домінують егалітарні стосунки між чоловіком і дружиною. На відміну від «фізичного» вирощування дітей у патріархальній сім'ї, для дітоцентристської сім'ї характерне прищеплювання моральних принципів і трудових навичок, тож основним стає цілеспрямоване формування індивідуальності людини.

Основою змін у сімейній, матримоніальній, репродуктивній поведінці є індивідуалізм, свобода особи, право на інтимність приватного життя. Соціологи образно описують ці зміни заміною принципів «людина для сім'ї» і «сім'я для держави» принципом «сім'я для людини».

Особливостями постіндустріального суспільства є стирання економічних і політичних кордонів між країнами, розвиток високих технологій, домінування медіа-простору: ЗМІ, Інтернет, соціальні мережі, розвиток різноманітних засобів зв'язку та комунікацій.

Відбувається демократизація, егалітаризація сімейних стосунків. Підвищується значення сім'ї для створення сприятливого особистого життя індивіда, підвищуються вимоги до якості сімейного життя. Стабільність шлюбу залежить від бажань і якості взаємин між подружжям. Сім'я психологізується й інтимізується. Зростають вимоги чоловіків і жінок до емоційного боку шлюбу.

Зрівнюються статуси не тільки чоловіків і жінок, але й дорослих і дітей. Зберігається подвійне навантаження жінок. Бабусі стають менш активними в догляді за онуками в порівнянні з попередніми поколіннями.

Інститут шлюбу відділяється від інституту родительства. Родительство відділяється від біологічної основи. Родительство змінюється: з одного боку, зростає значення виховних, соціалізуючих, освітніх інститутів, а з іншого – підвищується навантаження й відповідальність родителів у цих сферах.

У зв'язку з омолодженням соціального статусу підлітків, вони здобувають більш незалежний статус у сім'ї.

Якщо структура родини в традиційному суспільстві була горизонтальною (велика кількість рідних і двоюрідних сестер, братів, їхніх чоловіків і дружин), то в сучасному суспільстві структура родини є вертикальною, тобто поколінною (одночасно живуть 3 покоління і більше). Природна зміна поколінь загальмувалася, тому що зросла очікувана тривалість життя. Прискорився технологічний процес, що збільшує розрив між поколіннями.

У сфері матримоніальної поведінки все чіткіше простежується тенденція відкладання шлюбів, заміна їх співжиттями (особливо як другого й наступних шлюбів). У шлюб в основному вступають або після досягнення економічної самостійності від батьків і знаходженні роботи, або після здобуття освіти. Стає менше шлюбів, спричинених вагітністю. Спростилася реєстрація розлучень, що сприяло зростанню їх кількості. Серед інших причин цього процесу соціологи називають зрівняння чоловіків і жінок у професійній сфері та збільшення соціальної мобільності.

Установилася рівновага низької смертності й низької народжуваності. Смертність втратила роль регулятора, натомість народжуваність ним стала.

У результаті культурної революції репродуктивна функція перестала бути обов'язком, а набула статусу права.

Регулювання народжуваності (контрацепція, планування народжень, аборти) знизило її шабель нижче рівня простого відтворення. Домінує модель сім'ї з однією дитиною, але збільшується й варіативність кількості дітей у сім'ях. Обов'язковість наявності дітей у шлюбі перестає бути нормою. Уявлення, що кожна жінка повинна стати матір'ю, що дитина має неодмінно бути народженою у шлюбі, перестають бути загальноприйнятими.

Народження дітей відкладаються на більш пізній вік (перевага надається кар'єрі, споживанню), але не всі відкладені народження реалізуються (через безпліддя, добровільну бездітність). Збільшується варіативність віку перших пологів у жінки: ранні спонтанні; 20-річні (традиційні, орієнтовані на сім'ю), 30-літні (орієнтовані на кар'єру). Збільшується кількість других та подальших народжень після досягнення жінкою віку 35-40 років.

Народження дітей у шлюбі перестає бути нормою – стає можливим шлюб без дітей і народження дітей поза шлюбом.

З'являється і популяризується рух *чайлдфрі*, так само як і рух «свідомого батьківства».

Сучасні тенденції репродуктивної поведінки:

- глобалізація культури, сімейних норм і форм;
- деінституалізація шлюбу й інституалізація індивідуалізму;
- лібералізація моралі;
- ріст варіативності життєвих стратегій;

- індивідуалізація міжстатевих стосунків;
- зростають вимоги до людського капіталу, тому подовжується період здобуття освіти;
- зростає різниця в доходах і альтернативних витратах у випадку відмови від кар'єри або вибору зниженої кар'єрної траєкторії задля народження дітей;
- приватне життя мислиться як шлях, подорож.

Зростають вимоги до якості в усіх сферах:

- зменшення кількості дітей у сім'ї дозволяє родителям більше вкладати в їхню якість;
- народження дітей часто відкладаються для того, щоб накопичити необхідний (для соціалізації, виховання, медичного забезпечення, освіти) соціальний і матеріальний капітал;
- шлюби відкладаються (або не укладаються зовсім) в основному через більш раціональне ухвалення рішення й збільшення вимог до якості стосунків із партнером.

Зростає якість родительства й шлюбу поряд із загальним зростанням якості споживання. Сім'я й діти сучасною людиною сприймаються більш утилітарно, ніж колись: як блага, як альтернативні події індивідуального життя, що вимагають обміркованого, зваженого вибору, які конкурують із здобуттям освіти, вибудовуванням кар'єри, подорожами, матеріальними статками.

Основною формою сім'ї є міська, нуклеарна, малопокоління. У XXI столітті формуються й продовжують розвиватися сім'ї, відмінні від класичних – моногамної й полігамної:

- *позашлюбні сім'ї* – неповні внаслідок різних причин: розлучення, коли один з родителів пішов із сім'ї, а другий не вступив у повторний шлюб; всиновлення – коли самотня людина офіційно всиновила дитину; самотнього родительства – коли самотня жінка усвідомлено йде на народження дитини поза шлюбом або коли чоловік свідомо стає батьком, консультуючись послугами сурогатної матері; коли дитина з'являється внаслідок непланової вагітності у дівчини-підлітка;

- *альтернативні сімейні стилі* – послідовна полігамія, поліандрія (повторні шлюби), у яких можливі такі основні варіанти родительства:

- жінка з дітьми виходить заміж за чоловіка без дітей;
- чоловік із дітьми одружується з жінкою без дітей;
- і чоловік, і жінка мають дітей від попередніх партнерів;

- *альтернативні шлюби* – фактичні шлюби, регулярно-роздільні шлюби, відкриті шлюби, одностатеві шлюби. У регулярно-роздільних шлюбах чоловік і дружина протягом тривалого проміжку часу прагнуть жити роздільно. Вони вибирають просторову ізоляцію, щоб запобігти рутинізації стосунків, побутових колізій. У відкритих шлюбах чоловік і дружина незалежні в інтелектуальній, професійній сфері, дозвіллевій сфері й у виборі статевих партнерів [44; 128].

Сім'я може існувати в різних формах і виконувати різні функції. Розглядаючи сім'ю з історичної точки зору, соціологи дійшли висновку, що основною формою існування сім'ї варто вважати розширену родину або клан, тоді як нуклеарна сім'я значною мірою є результатом індустріалізації. Дослідники визначають її як історично конкретну систему взаємин між подружжям, між родителями й дітьми; як малу групу, члени якої зв'язані шлюбними або родинними відносинами, спільним побутом і взаємною моральною відповідальністю; як соціальну необхідність, що обумовлена потребою суспільства у фізичному й духовному відтворенні населення.

Різні типології сім'ї ґрунтуються на різних підходах до предмета вивчення. В.С. Торохтій здійснив аналіз типологій за різними ознаками:

- за кількістю дітей: бездітна (інфертильна), однітна, малодітна й багатодітна;
- за складом: неповна, окрема, проста (нуклеарна), складна (з декількох поколінь), велика, материнська, повторного шлюбу;
- за структурою: з однією шлюбною парою з дітьми або без дітей; з одним із батьків й іншими родичами; із двома й більше шлюбними парами з дітьми або без дітей, з одним із батьків подружжя й інших родичів або без них; з матір'ю (батьком) і з дітьми;
- за типом верховенства в сім'ї: егалітарні й авторитарні родини;
- за сімейним побутом, устроєм: дітоцентричного типу, психотерапевтичного типу, валеологічного типу, типу спортивної команди або дискусійного клубу;
- за однорідністю соціального складу: соціально гомогенні (однорідні) і гетерогенні (неоднорідні);
- за сімейним стажем: молодята, молода, сім'я, що чекає на дитину, середнього шлюбу, старшого подружнього віку, літнього подружнього віку;
- за якістю відносин і атмосферою: благополучна, стійка, педагогічно слабка, нестабільна, дезорганізована;
- за географічною ознакою: міська, сільська, віддалена;
- за типом споживчої поведінки: з «фізіологічним» або «наївно-споживчим» типом поведінки (переважно з харчовою спрямованістю), з інтелектуальним типом споживання, із проміжним типом споживання;
- за особливими умовами сімейного життя: студентська родина, «дистантна» родина, «позашлюбна родина»;
- за соціальною мобільністю: реактивні, середньої активності й активні;
- за ступенем кооперації спільної діяльності: традиційні, колективістські, індивідуалістичні;
- за характером проведення дозвілля: відкриті й закриті;
- за станом психологічного здоров'я: здорова, невротична, віктимогенна [156].

У соціології й психології сім'я традиційно визначається як структурна одиниця: «сім'я – це відносно стабільна група людей, об'єднаних узами кривного споріднення, усиновлення й шлюбу, що проживає разом з метою продовження людського роду» [108].

Традиційний підхід до сім'ї є суспільноцетрованим. Е.Г. Ейдемільер і В.В. Юстицькіс у своєму підручнику «Психологія й психотерапія сім'ї» (2001 р.) цитують визначення сім'ї, наведене М. Соловйовим у 1977 році в монографії «Шлюб і сім'я сьогодні»: «Сім'я – осередок (мала соціальна група) суспільства, найважливіша форма організації особистого побуту, заснована на подружньому союзі й родинних зв'язках, тобто відносинах між чоловіком і жінкою, родителями й дітьми, братами й сестрами й іншими родичами, що живуть разом і ведуть спільне господарство» [179].

Відповідно до такого визначення, до складу сім'ї входять тільки родичі по крові й по шлюбу, а сім'я розглядається як об'єкт, що має початок і кінець; щось може бути назване сім'єю, якщо відповідає певним критеріям структури й функціонування. Очевидно, що це визначення, усталене у радянській, та пострадянській психології, виключає велику кількість організацій сім'ї.

Традиційне визначення сім'ї не припускає альтернативних способів буття сім'ї, відхилень від «нормальної» нуклеарної сім'ї. Так, акцентування функції продовження роду маргіналізує одностатеві сім'ї та сім'ї сиблінгів, де взагалі немає сексуальних відносин; не набувають статусу «нормальної» сім'ї, де в чоловіка кілька дружин (наприклад мусульманські), не вважається нормальною сім'єю родове співтовариство, де функцію виховання підростаючого покоління бере на себе все співтовариство. Маргінальними вважаються сім'ї з дитиною і одним із батьків, свідомо бездітні шлюбні пари, гомосексуальні пари, житлові співтовариства та колективна сім'я.

Також треба зазначити, що традиційна для європейської (іудео-християнської) культури форма сім'ї є не характерною для багатьох інших культур. Так, мусульманам традиція дозволяє мати до 4 дружин (за умови, що чоловік здатний їх утримувати). У деяких культурах романтична любов не є необхідною й достатньою підставою для створення сім'ї: шлюб укладається на підставі договору між главами батьківських родин.

Якщо розглянути наведені в підручнику Е.Г. Ейдемільера й В.В. Юстицькіса функції сім'ї (виховна, господарсько-побутова, сексуально-еротична), можна побачити, що сім'я має інструментальний характер, вона – не стільки самоцінність, скільки засіб для забезпечення індивідуальних внутрішніх психологічних і матеріальних потреб людей, а також для забезпечення держави новими членами суспільства, регулювання їхньої поведінки (у цьому сенсі сім'я є вигідною для держави, тому що має передовсім економічне значення). Перераховані вище функції відбивають центрований на батьках підхід до сім'ї, що робить становище дорослих більш привілейованим, ніж становище дітей, а останнім відводиться роль засобу для задоволення батьківських потреб у батьківстві й материнстві.

Наприкінці ХХ століття з'являється чимало досліджень, присвячених проблемам занепаду інституту сім'ї, девальвації сімейних цінностей, падінню її виховного й соціалізаційного потенціалу, маргіналізації батька. У психології й соціології останніх десяти років термін «криза сім'ї» є своєрідним стереотипом для позначення загальної ситуації в сімейній сфері і трактується як криза соціального інституту, системи цінностей фамілізму. Сім'я перестає бути

цінністю для людей, зникають мотиви, що спонукають одружуватися й мати дітей, зростає рівень розлучень, поширюється ідеал однодітної сім'ї, сім'я припиняє виконувати свої функції, послаблюються сімейні зв'язки, поширюються девіантні форми сімейної поведінки. У цій кризі більшість авторів убачає першопричину депопуляції [108; 163].

Основними причинами занепаду традиційної сім'ї визнається зниження кількості її функцій у зв'язку з розвитком системи загальної освіти й охорони здоров'я, зменшення влади сім'ї й зниженням її стабільності.

У 60-70-х рр. XX ст. у психології та соціології затверджується ідея про те, що сім'я, як ціле, має власну цінність, яка більша, ніж об'єднана цінність її членів. Ця ідея одержала назву «*фамілізм*» (від лат. *familia* – сім'я). Фамілізм надає шлюбним стосункам привілейований статус у порівнянні з іншими формами існування сім'ї. У суспільствах, де існують розходження в правах між чоловіками й жінками (не на користь останніх), інтереси сім'ї ототожнюються з інтересами патріарха – голови родини.

Сьогодні у психології стосовно дослідження сім'ї та шлюбу все частіше застосовується постнекласична методологія. Методологічні положення постнекласичної психології дозволяють розглянути сім'ю в культурно-історичному контексті та поєднати різноманітні наукові теорії сім'ї в єдину мережу.

Класична наука (XVII – XIX ст.), досліджуючи об'єкт, прагнула в його описі й теоретичному поясненні усунути все, що стосується суб'єкта, засобів, прийомів і операцій його діяльності. Превалює об'єктний стиль мислення, прагнення пізнати предмет сам по собі, безвідносно до умов його вивчення суб'єктом. Послугується парадигмою механіки; картина світу будується на принципі жорсткого детермінізму.

Некласична наука (кінець XIX ст. – перша половина XX ст.) заперечує об'єктивізм класичної науки і уявлення реальності як чогось незалежного від засобів його пізнання та суб'єктивного фактора й осмислює зв'язки між знаннями об'єкта й характером засобів і операцій діяльності суб'єкта. Експлікація цих зв'язків розглядається як умова об'єктивно істинного опису й пояснення світу. Послугується парадигмою відносності, дискретності, квантування, імовірності, додатковості.

Постнекласична наука (друга половина XX ст. – початок XXI ст.) передбачає постійне перебування суб'єктивної діяльності в «тілі знання». Вона враховує співвіднесеність характеру здобутих знань про об'єкт не тільки з особливістю засобів і операцій діяльності суб'єкта пізнання, але й з її ціннісно-цільовими структурами. Основна парадигма – це парадигма становлення й самоорганізації. Постнекласична наука зорієнтована на історичний час, системність, цілісність і розвиток як найважливіші характеристики буття та зосереджена на вивченні загальних принципів процесів самоорганізації у системах різної природи (фізичних, біологічних, технічних, соціальних). Постнекласична мережева логіка дає психології перспективу переходу від методологічного монізму до «системного плюралізму» і методологічного лібералізму.

Постмодерністські підходи намагаються відійти від традиції вивчення сім'ї через її структуру й функції на користь різноманітним варіантам переживання того, що значить «бути сім'єю». Ідеї фамілізму поступаються місцем принципам *самовизначення* й *егалітаризму*.

У постнекласичній психології інтерпретація знань нерозривно пов'язана із суб'єктами, що їх творять, з їхніми стосунками й взаємними рефлексивними уявленнями, з етичними нормами й морально-етичними уявленнями. При цьому відзначається ключова роль філософії як метасистемного інтегратора міждисциплінарних досліджень.

Соціальний конструктивізм як один із напрямів постнекласичної науки визнає першорядну роль дискурсу й стосунків між людьми в конструюванні ними світу й власного «Я», необхідність відмови від уявлення про загальні абсолютні істини, еталони поведінки й психологічні процеси, розглядає їх у зв'язку з культурою й історією конкретних спільнот.

Г.М. Андреева під конструюванням розуміє «приведення в систему інформації про світ, організацію цієї інформації у зв'язні структури з метою збагнення її змісту» [7, с.17]. Результатом процесу конструювання є створення людиною образу соціального світу, складовою якого є уявлення про самого себе як його частину. Саме цей сконструйований образ стає для людини створеною соціальною реальністю.

Д. Попенос вводить конструкт «постнуклеарна сім'я» – сім'я в якій одна (максимум дві) дитина, домашнє господарство зведене до мінімуму, а функції створення емоційної близькості, сексуального задоволення й виховання дітей більше однозначно не пов'язані й можуть бути розподілені між різними людьми [199].

Намагаючись подолати обмеження традиційного визначення сім'ї, у рамках соціального конструктивізму багато дослідників запропонували свої визначення сім'ї. Так, М. Айхлер визначає сім'ю як «соціальну групу, до складу якої можуть входити, а можуть не входити дорослі обох статей, можуть входити, а можуть не входити діти; дорослі в складі сім'ї можуть бути подружжям, а можуть не бути одруженими, можуть проживати разом або окремо, можуть мати сексуальні зносини або не мати таких» [188].

М. Айхлер вважає сучасну сімейну мораль вираженням «моделі індивідуальної відповідальності» і вважає, що вона приходить на зміну «моделі соціальної відповідальності»; у ній зменшуються міжстатеві розходження в правах і обов'язках.

Основні принципи сучасної сім'ї:

- сім'я – реально існуючі стосунки, а шлюб не є привілейованою формою сім'ї;

- батьківські та подружні обов'язки можуть виконувати різні люди;

- держава взаємодіє з кожною окремою людиною, а не з сім'єю як цілісністю;

- відносини залежності й утриманства визнаються незалежними від того, чи є утриманець кривим родичем або партнером по шлюбу, чи ні;

- дорослі члени сім'ї відповідають за своє власне матеріальне благополуччя й за матеріальне благополуччя інших членів сім'ї;

- як матері, так і батьки забезпечують матеріальне благополуччя дітей незалежно від того, чи проживають вони разом з ними;

- як батьки, так і матері відповідальні за турботу про дітей, ці обов'язки (розглянуті окремо від прав) зберігаються незалежно від того, чи проживають вони разом з дітьми, чи окремо;

- громадськість розділяє з батьками турботу про дітей і утриманців; якщо одного з батьків бракує або в силу тих або інших причин він не може здійснювати свій внесок у турботу про дитину, суспільство компенсує його внесок;

- фінансування турботи про дорослих утриманців – відповідальність суспільства, тоді як саму турботу може здійснювати і член родини;

- різностатеві й одностатеві пари є рівними в правах і обов'язках для держави [188, с. 144-145].

Л. Белла відзначає, що наявні визначення сім'ї не відповідають реаліям і практичним завданням і наполягає на зміні парадигми в концептуалізації сім'ї, що дозволить сформувати більш широке й одночасно «елегантне уявлення» про те, що значить «бути сім'єю». «Бути сім'єю» передбачає насамперед мати загальний простір, а не спільно проведений обмежений час. Загальний простір сприяє «робленню» багатьох актів паралельно (до чого так схильні жінки) і співіснуванню різних шарів смислу в певній дії [184].

Л. Хансон визначає сім'ю як складну мережу взаємин, що не існує як даність, а відтворюється й перетворюється в кожний момент у певній «роботі почуттів» [192].

На думку Д.А. Кутузової, уявлення про сім'ю конструюється людьми з урахуванням умов, часу, місця й соціального контексту. З іншого боку, коли вчений дає те або інше визначення сім'ї, він «тим самим здійснює політичний акт, своєю владою включаючи до складу сім'ї одних людей і виключаючи інших» [88, с. 75].

Д.А. Кутузова зазначає, що застосування процесуального конструкту «бути сім'єю» дозволяє відокремити структуру сім'ї від сімейних цінностей і ближче розглянути процеси, пов'язані з підтримкою тривалих стосунків близькості й турботи. За такого розуміння сім'я – це насамперед тривалі стосунки, що ґрунтуються на турботі і відбуваються у загальному просторі. Такі взаємини можуть реалізуватися як у рамках традиційної сім'ї, так і за її межами, наприклад, у дитячих будинках, інтернатах тощо.

Тривалість стосунків означає, по-перше, тривалість у часі й, по-друге, стійкість щодо різних життєвих труднощів. Гармонійні сімейні стосунки – тривалі, незважаючи на труднощі. Стресостійкість сім'ї пов'язана із загальними цінностями й цілями, наявністю ресурсів (в окремої людини, у сім'ї й у співтоваристві), а також з відкритістю спілкування (комунікації) у сім'ї. Досвід подолання важких ситуацій стає її ресурсом.

Турбота є головною складовою сімейних стосунків. Турбота – це поведінка, спрямована на підтримку або відновлення будь-якого елемента, що

входить до складу життєвого світу, при цьому піклування про себе, про інших людей і природний світ пов'язані між собою й утворюють своєрідну «сітку».

Виділяють чотири складові процесу турботи: небайдужість, увага, прийняття буття іншої людини й радість від стосунків – почуттєва складова; діяльне забезпечення благополуччя – організаційна складова; безпосередній догляд за ким-небудь (дитиною, старим, хворим або інвалідом), сюди ж долучається хатня робота – процесуальна складова; прийняття турботи від того, про кого ти піклуєшся сам, – інтегративна складова.

Другою сутнісною складовою сімейних стосунків є добровільно взятий на себе обов'язок бути у цих стосунках. З цим параметром прямо пов'язана стійкість стосунків. Добровільність прийняття обов'язків дозволяє відрізнити короткострокові стосунки від тих, де люди стають частиною життя одне одного. У традиційному уявленні про сім'ю довгострокові, добровільно взяті на себе зобов'язання пов'язані із кривими узами й узами шлюбу. Однак у випадку кривого споріднення про добровільність йдеться з огляду на час; добровільна відповідальність за інших людей можлива й поза межами традиційної сім'ї.

Третьою сутнісною складовою сімейних стосунків є «близькість». Близькість передбачає докладне знання одне про одного – це особливе знання, що характерне тільки для сімейних стосунків. Близькість не передбачає сексуальних відносин, відвертості й саморозкриття. Її основною є *«загальний спільний домашній простір»* (shared domestic space), який передбачає наявність розділення повсякденних діяльностей, занять, що забезпечує можливість розвитку близьких довірливих стосунків.

Традиційне визначення сім'ї, за яким до її складу входять гетеросексуальні чоловік і жінка та їхні діти, не збігається не тільки з устроєм життя, наприклад, народів, де функцію виховання дітей виконують інші її члени, а й з життєдіяльністю більшості сучасних сімей. Реалії сучасних репродуктивних практик потребують для їх вивчення відходу від традиційних, усталених у науці уявлень про сім'ю. Методологічні положення постнекласичної психології дозволяють розглянути сім'ю у культурно-історичному контексті та поєднати різні наукові теорії сім'ї у єдину мережу. *Реальність соціального світу і відповідно реальність сім'ї є постійно пізнаваними реальностями, що осмислюються і інтерпретуються й у цьому смислі – створюються. Сім'я має розглядатися як система, котра відкрита як у соціум, так і в об'єктивне зовнішнє середовище, котра самоорганізується, знаходиться у постійному русі, трансценденції, функціонування якої залежить від людей, що її утворюють.*

Сьогодні у дослідженнях психологічних засад функціонування і розвитку сім'ї акцент повинен бути перенесений зі співвідношення між теорією сім'ї й описуваної нею реальності на співвідношення між теорією сім'ї й контекстом, у якому вона вибудовується.

Соціокультурні форми становлення та розвитку репродуктивної поведінки особистості

Досліджувати поведінку людини потрібно в конкретному соціальному й культурному контекстах. Культура, з одного боку, є проявом суб'єктивного світу, його об'єктивацією не в окремих значеннях, а в цілісній системі; а з іншого боку, культура містить ті артефакти, символи, цінності, ритуали, які дозволяють досягати угод, домовлятися й вибудовувати конвенційні стосунки. Культура містить такі значення (денотати) і смисли, які мають інтегративний характер, оскільки вони сформовані в процесі спільної діяльності і спільного освоєння світу, у процесі співіснування.

Антропосоціокультурогенез – це єдиний у часі й за сутністю процес становлення людини, суспільства й культури. Провідним фактором еволюції гомінід є формування символічних засобів в організації поведінки як окремих особин, так і групи в цілому. Символічні засоби сприяли закріпленню штучних соціальних форм поведінки, які формувалися природним шляхом у процесі утворення нових форм життя.

Особистість, а отже, і її поведінка не можливі поза соціальною дійсністю й спілкуванням. Людське суспільство будується на структурі культурних елементів. Усі соціальні спільноти створюють внутрішнє культурне ядро, фіксоване всім комплексом символічних засобів культури. Значенневе наповнення цього ядра переживається людиною і відкладається в її пам'яті. Культурне ядро проявляє себе в символічному світі образів, якими користується спільнота. Цей світ образів формує глибинні переживання, що забезпечують формування свідомості членів співтовариства, а також формує соціальну поведінку індивідів, через яку відтворює себе не тільки культурне ядро, але й соціум у цілому. Культурне ядро стає атрибутом соціального цілого. Його необхідність визначається тим, що через причетність до нього відбувається самоідентифікація спільноти і її членів, а також забезпечується цілісність спільноти. Еволюція спільноти передбачає відтворення культурного ядра. Культурне ядро спільноти забезпечує її цілісність у процесі розвитку.

Людська спільнота скріплюється значенневими структурами, що програмують поведінку людей. Почуття спільності, необхідне для організованого життя, забезпечується саме значенневим наповненням поведінки, за якого смисли є загальними для всіх, базисом соціальної поведінки. У соціогенезі фундаментальну роль відіграє формування значенневої (символічної) поведінки людини. З появою смислів і значень психіка індивіда трансформується у свідомість. Значенневі показники ідеальні й у цьому плані трансцендентні для індивіда й спільноти.

За Л.С. Виготським, смисли переживаються і їхнє переживання є особливо важливим на стадії їхнього становлення. Психіка гомінід ще не була готова до оперування абстракціями, але вона могла реагувати на смисли емоційно. Саме через емоційні реакції йшло перше прийняття й засвоєння смислів, на які починає спиратися програмування й керування індивідуальною поведінкою.

Ядром суспільства як системи є структурований (особливо організований) *нормативний порядок*. З його допомогою організується колективне життя. Індивід повинен співвідносити свою індивідуальну

поведінку з нормами суспільної поведінки. Для індивіда вищими стають норми соціальної поведінки. Ставлення до них є ставленням до смислів, з якими пов'язані ці норми. Та або інша норма соціальної поведінки має конкретно-історичний характер і на ранніх стадіях соціогенезу органічно пов'язана з конкретним соціальним середовищем.

Становлення репродуктивної поведінки людини на ранніх стадіях соціогенезу не віддільне від становленням соціальної поведінки. Спільнота архантропів починає опановувати функції самоорганізації й самозбереження та безперервного відтворення. Їх виконання пов'язане з освоєнням світу, і саме освоєнням у широкому аксіологічному смислі. Терміни «освоєння» і «відчуження» у сучасній філософії застосовують для позначення інтелектуального, духовного включення навколишнього середовища, навколишнього світу у сферу свідомості людини, у її ціннісну картину світу. Вони позначають процес, який лише частково завершений і може бути продовжений. «Освоєне» стає своїм лише в уяві людини; «відчужене» стає чужим також тільки на когнітивному рівні у ціннісному вимірі.

На думку В.П. Тугарінова, «...в основі освоєння світу людством і окремим індивідом лежить триєдиний акт: *пізнання – оцінка – практика*. На початкових етапах історії ці форми освоєння світу, оскільки всі вони спрямовані в остаточному підсумку на задоволення потреб людини, що досягається в практиці, і оскільки пізнання й оцінка були обмежені безпосереднім задоволенням цих потреб, були включені в процес практики» [157, с.53].

Освоєння світу окремою людиною як представником соціуму присвоює, олюднює природу.

Взаємодія індивіда з об'єктивним соціальним досвідом описана терміном «засвоєння». Засвоєння – це процес відтворення індивідом історично сформованих, суспільно вироблених здатностей, спосіб поведінки, знань, умінь і навичок, процес їхнього перетворення у форми індивідуальної суб'єктивної діяльності. Засвоєння завжди виступає як процес інтеріоризації, «...відтворення у формах суб'єктивної (внутрішньої) діяльності спочатку ззовні заданих зразків суспільного досвіду й засобів орієнтації в ньому» [126, с.379].

Засвоєння досвіду відбувається двома шляхами:

- шляхом наслідування практичної діяльності;
- шляхом ідеального (знакового) наслідування за описами і зразками.

Засвоєння соціального досвіду індивідом має завжди характер освоєння, тому що, засвоюючи об'єктивний суспільний досвід, індивід надає йому суб'єктивної форми, уписує у своє бачення світу. Освоєння складається з розуміння (усвідомлення) і осмислення (оцінки). Розуміння є результатом зіткнення двох смислів – «свій» і «чужий», тому воно є видом освоєння. Осмислення – це включення в певну нормативно-ціннісну систему, оцінка об'єктивної суспільної й особистої значущості об'єкта для задоволення якоїсь із потреб.

Спосіб освоєння людиною світу дозволяє зрозуміти особливості інтелектуального включення навколишнього середовища у сферу свідомості й інтересів людини, у її ціннісну картину світу.

Становлення репродуктивної поведінки людини відбувається паралельно зміні домінуючого способу освоєння світу.

В.М. Пивоев у суспільній еволюції виділяє такі способи освоєння людиною світу: орієнтувально-пізнавальний; орієнтувально-оцінний; емоційно-практичний; емоційно-рефлексивний; раціонально-рефлексивний; науково-практичний [122].

Перші два способи є частиною інстинктивного орієнтовного рефлексу. Однак першими власне людськими способами освоєння світу є емоційно-практичний та емоційно-рефлексивний. Емоційно-практичне освоєння – це безпосереднє відбиття дійсності в усій її складності й конкретності, нагромадження в пам'яті емпіричного досвіду практичної діяльності, арсеналу способів і засобів безпосереднього задоволення фізичних потреб у різних конкретних ситуаціях. Із розвитком соціальних відносин спадковість починає доповнюватися соціальною наступністю. У первісної людини свідомість від початку формується у зв'язку з потребами безпеки. Пристосування людини до середовища і його освоєння мало колективний характер. Із набуттям досвіду освоєння починають формуватися узагальнені емоційні уявлення, джерелами яких є задоволення елементарних потреб у їжі й безпеці. Задоволення потреб оцінювалося як благо, а незадоволення – як зло.

Результатом *емоційно-практичного освоєння світу*, у ході якого тільки починалося зародження людської спільноти, стала освоєна зона перебування, що охоронялася від ворогів, служила гарантією виживання, забезпечувала життя громади, які сформувалися з первісного стада. За межами освоєної спільнотою території починався невідомий, чужий світ. Свій світ – це осередок життя, ладу, упорядкованості. Чужий світ – осередок хаосу, смерті, безладдя. Поступово, накопичуючи досвід освоєння, людина починає усвідомлювати цілісність світу і своє місце в ньому. Це усвідомлення цілісності світу, пристосованого для життя людини, виражається у формі міфу про створення світу. Саме в акті створення світу метафорично зафіксований момент виникнення людської свідомості. Людина усвідомила, що вона знає про своє існування у світі.

Цілісне уявлення про освоєний світ поступово приводить до усвідомлення єдності й втілення його в *тотемі* – специфічному символі єдності. У міфологічній свідомості з тотемом ототожнюються вся спільнота, кожний з її членів та вся освоєна територія. Увесь освоєний світ символізується тотемом. Формується міфологічна свідомість. Виникає ритуал емоційно-ціннісного спілкування з тотемом – жертвопринесення.

Розвиток мови, мовлення й поняттєво-логічного мислення прискорюють розвиток суспільної свідомості. З'являється *міф* – словесний виклад міфологічних уявлень. Поява міфологічних сюжетів і міфології, як системи міфів, пов'язані із процесом об'єднання родів у племена й народності. Тотемі родів перетворюються в богів-першопредків, героїв-деміургів. Починається

розшарування на вищу й нижчу міфологію, на племінних і домашніх богів, останні згодом перетворюються в марновірства.

У результаті освоєння світу формується досвід. Підсумком практичного освоєння стає практичний досвід задоволення безпосередніх матеріальних потреб. *Підсумком емоційно-рефлексивного освоєння світу є міфологія та духовний досвід первісного суспільства, а результатом раціонально-рефлексивного освоєння – знання.*

Міфологія – відбиття людиною освоєної території у фантастичних образах. У рамках міфології визрівають потреби більш точного, адекватного пізнання й пояснення світу. Поява етіологічних міфів – початок науки, поява рахунку, календаря.

О.Ф. Лосєв визначав міф як «узагальнене відбиття дійсності у вигляді почуттєвих уявлень» [98, с.458]. О.М. Фрейденберг указувала, що для міфу характерне втілення в конкретній формі абстрактного змісту, єдність абстрактного і конкретного втілюється в художньому образі, у повсякденній же практиці відбувається диференціація пізнавальної установки й ціннісної оцінки. Пізніше й оцінний підхід піддається диференціації на моральний, естетичний, правовий, релігійний [165].

Досвід освоєння світу повинен фіксуватися, набуваючи форми, зручної для передачі. Людина самотвориться через культурно винайдені форми, як-от: *ритуали, обряди, міфи, магію* й т. ін., які не є уявленням про світ, не є теорією світу, а є способом конструювання людини з природного, біологічного матеріалу.

Роль ритуалів, міфів, обрядовості у становленні репродуктивної поведінки людини

Соціальна поведінка людини формується як шерега традицій, укорінена в давнині, і в результаті цього процесу соціальна поведінка стає багатшаровою, тому що різні шари з'явилися й формувалися неодноразово.

С. Лангер доводить, що людині властива потреба, котра відрізняє її від тварин, – потреба в *символізації*. Її продуктами є мова, міф, ритуал та інші семіотичні засоби культури. Символізація є проявом у людині її соціальної сутності й засобом контролю над біологічними аспектами життєдіяльності. Соціогенез репродуктивної поведінки людини є, з одного боку, процесом її символізації, а з іншого, посиленням символічного управління нею.

Разом із формуванням соціальних відносин формується й розвивається штучне культурне середовище – середовище знаків і смислів. Соціальні й культурні коди значно розширюють діапазон взаємодії людини із середовищем. Вони формують знаково-значеннєвий інтерсуб'єктивний простір. Нові соціокультурні коди, як механізми відтворення, надбудовуються над уже наявними кодами, використовуючи їх як основу. Коди як механізми відтворення є соціокультурною основою культури. Такими кодами є ритуал, міф і писемність. На їхній основі культурологи виділяють три основні типи культури: ритуальну, міфічну й писемну, між якими завжди існують перехідні

типи. У перехідних типах культури формуються підкоди, які розширюють знаково-значеннєвий простір культури [175; 176].

Кожна стадія розвитку людини породжує свої форми соціальних відносин, засновані на правилах і традиціях, які формують структуру суспільства. В основі правил лежать нужди й потреби людей, виражені в знаках, і через їх зміст вони реалізуються як спрямовані, осмислені дії. Формування інтерсуб'єктивного знаково-сміслового соціокультурного простору – це складний і тривалий процес. Вектор розвитку культури спрямований від знакової поведінки до символічної.

На першому етапі розвитку культури формується *ритуал*; на другому етапі з ритуальної дії формуються мовні структури – *міфи*; на третьому етапі з'являється писемність, що дозволяє фіксувати мову у вигляді *тексту*. Усі ритуальні, міфічні й писемні типи культури неоднорідні й неоднакові у своєму розвитку. Усі типи культури характеризуються наступністю стосовно попередніх типів – у кожному наступному типі попередні коди, що формують тип культури, набувають нового розвитку й нових функціональних можливостей.

Ритуал у своєму розвитку проходить *соціальну* й *культурну* стадії. На соціальній стадії розвитку ритуалу формуються елементарні соціальні ритуали, які є знаком-ім'ям, що управляє поведінкою. Культурний ритуал надбудовується над соціальним і є знаком-символом, значення й зміст якого визначаються не тільки соціальною поведінкою, але й іншими кодами культури. Соціальні ритуали є важливими для відтворення соціальної структури суспільства й для конструювання його знаково-сміслової складової. Основними елементарними соціальними ритуалами є ритуали довіри й недовіри, агресивності й байдужості, влади й згоди, поваги й неповаги.

Ритуал протягом тривалого часу був основою спілкування, а мова на ранніх стадіях соціогенезу лише супроводжувала ритуал, але не мала самостійного знаково-сміслового значення. На наступному етапі розвитку формуються мовні структури, які мають самостійну знаково-сміслову цінність – міф, епос, казка. Вони за своєю будовою відображають не тільки наявні потреби, але й можливості, що лежать в основі формування культури.

Міф пов'язаний із ритуалом. В.Д. Шинкаренко вказує, що міф певною мірою є транслятором озвучених ритуальних структур або обрядових структур, які можуть бути виражені тільки мовою, але за своїми функціями відповідають ритуалу. Міф є перехідною структурою від соціальної ритуальної практики до мовного знаково-значеннєвого сприйняття світу, людини й суспільства. Міф зберігаючи основні функції ритуалу, надбудовує над ними нові структури та перетворюється в новий самостійний код, що має інші функціональні можливості, які значно переважають ритуал. Якщо ритуал, як і гра, відтворюється у фізичному просторі, то міф, як і всі інші мовні структури, відтворюється у внутрішньому знаково-смісловому інтерсуб'єктивному соціокультурному просторі. Мова поступово починає домінувати над ритуалом.

Поняття «*ритуал*» запозичене з давньоіндійських гімнів богам, де «рита» означає досконало відпрацьована соціальна дія. Спорідненими із

санскритським поняттям «рита» є такі індоєвропейські слова, як англійське *right* – «право», *art* – «мистецтво», *rite* – «звичай, обряд»; російське – «ряд», «обряд», «порядок». Сучасний науковий термін «ритуал» походить із латинської мови (іменник *ritus* – «обряд, служба»; прикметник *ritualis* – «обрядовий»).

Ритуал і обряд не тотожні. Обряд є сукупністю символічних стереотипних дій, які втілюють у собі ідеї, уявлення, норми й цінності й викликають певні колективні почуття. Ритуал є системою, що поєднує обряди для реалізації процесу регламентації суспільного життя, є формою чітко встановленого порядку обрядових дій.

Ритуал є характерною рисою всіх суспільств, як прадавніх, так і сучасних. Головною рисою ритуалу є те, що його дії й смисли не вибираються учасниками довільно, не визначаються логікою або необхідністю, а пропонуються до виконання ззовні або є успадкованими з культурної традиції.

М.М. Маковський, В.М. Топоров зазначають, що саме ритуал був тим вихідним локусом, де відбувалося становлення мови як знакової системи, у якій передбачається зв'язок означуваного з означаючим, вираженим у звуках. Ритуал – давніший від мови, передує їй і визначає її. Ритуальна активність була основою появи наочно-образного типу мислення. Поява ритуального типу діяльності пов'язана з обов'язковістю виконання тих або інших дій як неодмінної умови передачі колективного досвіду групи [101; 155].

У ході поступового розвитку в ритуалах формувалася мова, переймаючи функції, що належали раніше іншим системам.

Ю.М. Лотман виділив два етапи еволюції семіотичного універсуму: дописьмовий й письмовий. На першому етапі люди шукали знання про порядок організації життя. Колективна пам'ять була зорієнтована на повторення набору дій і слів, від яких очікували повторення колишніх сприятливих подій, що гарантували психологічну стійкість і життєве благополуччя. Після винаходу писемності на зміну тотальній знаковості прийшли спеціалізовані знакові системи, і культура почала орієнтуватися на вироблення нових текстів, а не на відтворення вже відомих.

А.К. Байбурін визначає ритуал, як символічну форму поведінки, що має свою граматику, синтаксис і лексику, тобто є особливим текстом.

Формування ритуалу як самостійного виду поведінки є кроком у розвитку соціальної поведінки. В.Д. Шинкаренко зазначає, що ритуал варто розглядати як гру, у якій деякі рухи, жести, дії й пози стали соціально значущими і вони відтворюються як самостійні коди, що регулюють соціокультурну поведінку. Тому ритуалом можна назвати соціально значущу форму поведінки, що постійно відтворюється в суспільстві, утворює і підтримує його соціальну структуру.

Ритуал є символічною формою поведінки, вищою формою й найбільш послідовним утіленням символістики. У ритуалі конструється реальність особливого роду – семіотичний двійник того, що було «у перший раз» і що підтвердило свою доцільність фактом існування й продовження життя. Ритуальна реальність із погляду архаїчної свідомості – не умовність, а

справжня реальність. Ритуал віддзеркалює той бік явища, який у повсякденному житті прихований, але визначає його сутність і призначення.

А.К. Байбурін зазначає, що стосовно людини в архаїчному й традиційному суспільстві можна виділити два рівні протікання життя. Один із них – виконання ритуальної програми життя (індивідуального й колективного сценарію). Інший – повсякденне життя, побут. Поведінка людини на цьому рівні не є самоцінною, самодостатньою, на відміну від поведінки ритуальної. Буденне життя протікає між ритуалами й відповідно між вузловими точками ритуального сценарію, воно орієнтоване не на себе, а на минулий і майбутній ритуали, будучи і переживанням, того що відбулося, і підготовкою до майбутнього випробування.

Максимально ритуалізованими є обряди, від виконання яких залежить життя й благополуччя колективу, мінімально – обряди, що регламентують буденне життя.

Вищий рівень обрядності представлений двома основними циклами – календарним і життєвим. Обряди життєвого циклу більш-менш однорідні у плані ритуалізації, натомість календарні обряди досить істотно різняться за цією ознакою. Два основні типи обрядів мають свої «продовження» на більш низьких рівнях ритуального тексту традиції. Нижчий рівень ритуалізації індивідуального життя регламентує види домашніх робіт (чоловічих і жіночих), обов'язки представників вікових груп (дітей, молоді, старих), традиційні форми виховання.

Ритуал завжди сполучений зі зміною, переходом, перетворенням. Ритуал є завжди оказіональним, тобто він завжди є подією, певним визначним періодом у житті колективу, або індивіду.

Е. Дюркгейм визначив чотири основні функції ритуалу:

- *функція соціалізації індивіду* (дисциплінуюча, підготовча). Ритуал готує індивіда до соціального життя, виховуючи в ньому необхідні якості, без яких неможливе його життя в суспільстві;

- *інтегруюча функція* полягає в тому, що за допомогою ритуалів колектив періодично оновлює й затверджує себе, свою єдність. Ритуал необхідний для усвідомлення солідарності, взаємозв'язку членів спільноти. Ритуал має загальний характер: кожен індивід протягом свого життя програє всі ролі, запропоновані ритуальним сценарієм;

- *відтворююча функція* ритуалу спрямована на відновлення й підтримку традицій, норм, цінностей спільноти. Ритуали виконуються, щоб відновити минуле й зробити його сьогоденням. За допомогою ритуалу спільнота періодично оновлює свої переживання, свою віру, а отже, свою соціальну сутність;

- *психотерапевтична функція* ритуалу. Ритуал служить для створення умов психологічного комфорту соціального буття. З його допомогою досягається почуття співпереживання, солідарності. У ритуалах знімається емоційна напруга, агресія.

Окреслені Е. Дюркгеймом функції уточнювалися й розвивалися іншими дослідниками, які визначили ще й такі функції ритуалу, як внесення порядку в

безладдя, підтримка чинних норм і цінностей, обмін цінностями, культове узаконення міфів; символічне вираження почуттів; стандартизація зовнішніх форм поведінки

Тож *регулятивна функція* ритуалу реалізуються й у тому, що ритуал диференціює соціальні ролі, статуси, цінності, установлює розходження між явищами в тих випадках, коли виникає небезпека їхнього змішання.

К. Сарингулян, узагальнивши уявлення інших дослідників, згрупував функції ритуалів відповідно до реалізації ними двох протилежних тенденцій культури: дистанціювання й апроксимування.

Функції створення і збереження дистанції такі: підтримка певної ієрархії соціальних статусів – стратифікація; придушення імпульсивності поведінки індивідів, спрямування їхніх емоцій – деонтизація; членування часу – хронометрія; сублімація психічної напруги.

Функції, спрямовані на зняття соціальних дистанцій, такі: інтеріоризація соціокультурних норм; затвердження групової солідарності – психологічна інтеграція; фіксація й відтворення системи історично вироблених культурних значень – сигніфікація; установлення інформативного й емоційно-психологічного контакту з історичним минулим – меморіалізація; закріплення за індивідом нових соціальних ролей як засіб включення його в групу або зміна його статусу в рамках групи (ініціація); соціальне освоєння просторового середовища й т.д. [135, с.136-137].

Репродуктивну поведінку людини регулює і формує більшість ритуалів життєвого циклу. Ритуали насамперед мають усунути невідповідність між біологічним станом і соціальним статусом індивіда, адже у фізіологічному плані індивід постійно змінюється, у той час як його соціальний статус залишається незмінним. Зразу після проходження ритуалу існує рівновага біологічного і соціального статусу, але поступово збільшується невідповідність між ними, хоча коли протиріччя досягає критичного рівня, виникає необхідність чергового зрівняння біологічного й соціального.

Для архаїчних і традиційних культур перехід у новий соціальний стан обумовлений ритуалом. Ритуал – єдино можливий спосіб людини стати дорослою у соціальному плані. Ритуал в архаїчному й традиційному суспільствах є важливішим, ніж сама подія, поза ритуалом для людини події немає. Подія існує лише остільки, оскільки вона втілюється в ритуалі.

За допомогою ритуалу абсолютні, безумовні біологічні процеси (наприклад, народження) перетворюються в умовні. Переведення біологічних процесів у сферу умовного дозволяє управляти ними за допомогою ритуалу. У ритуалі безумовні (біологічні) процеси перетворюються в умовні (символічні) категорії, й у той же час сам ритуал (квінтесенція умовного) функціонує як єдино можливий спосіб поведінки.

Обряди й ритуали репродуктивних подій життєвого шляху людини

Ритуали переходу поділяються на три обрядові комплекси: ритуал відділення (сегрегація), ритуал переміщення (лімінальний період), ритуал возз'єднання (реінкорпорація).

Особливість структури обрядів переходу – наявність його трьох частин: вони складаються з виділення індивіда із суспільства (перехід обов’язково повинен відбуватися за межами сталого світу), межового періоду (триває від декількох днів до декількох років) і повернення, реінкорпорації в новому статусі або в новій підгрупі суспільства. При цьому ініціація осмислюється як смерть і нове народження, що пов’язане з увялінням про те, що, переходячи в новий статус, індивід нібито знищується у своїй колишній якості. Міфологічно інтерпретується і простір – вихід за межі території, освоєної громадою, прирівнюється до смерті.

Результатом фази «відділення» стає вилучення індивіда з нормального існування – на якийсь час індивід перетворюється в аномальну людину, що перебуває в аномальному часі. Слідом за «обрядом відділення» настає період відсутності соціального часу, що може тривати від декількох митей до декількох місяців. У другому періоді індивід перебуває у так званому *лімінальному періоді*. Амбівалентність людини в лімінальному періоді виражається великою кількістю символів.

Загальною ознакою обрядів переходу (*rites de marge*) є фізичне втримання об’єкта ініціації на віддаленні від звичайних людей: його або відсилають, зовсім позбавляючи звичного домашнього оточення, або тимчасово поміщають у замкнутий простір, де звичайних людей не повинно бути. Соціальна відокремленість підкреслюється й тим, що індивід піддається всім видам особливих приписів і заборон стосовно їжі, одягу й пересування.

З погляду звичайних людей особа, що проходить обряд, є небезпечною, «брудною», близькою до світу духів. Так, обряди повернення до звичайного життя майже завжди містять у собі дії ритуального «миття», покликаного усунути це забруднення.

У третій фазі людина повертається в нормальне суспільство й пристосовується до своєї нової ролі. Конкретні дії в обряді повернення часто досить схожі з діями початкового обряду відділення, але мають зворотний знак; особливе брання, що одягають на людину на час «маргінального стану», знімається й одягаються нові строї, що відповідають новому нормальному соціальному статусу; скасовуються харчові та інші обмеження.

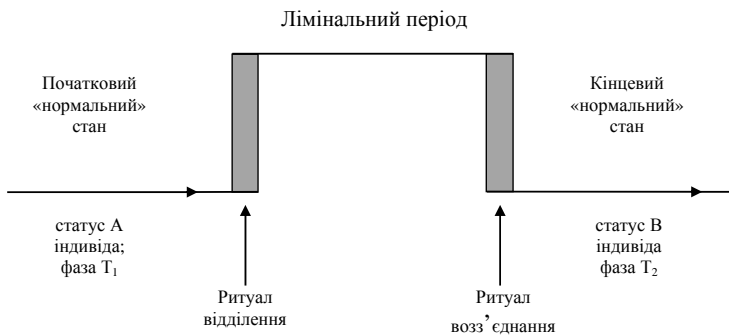

Рис. 4.3. Схема обряду переходу.

Символіка смерті й народження притаманна всім обрядам переходу й проявляється в широкому спектрі конкретних моментів. Наприклад, обряди обрізання, гоління голови, вибивання зубів та інші тілесні ушкодження, які знаменують перший вступ індивіда в суспільство дорослих, є метафорами не тільки очищення, але й смерті. Дитина повинна вмерти, перш ніж зможе народитися доросла людина, тобто єдиною основою сімейного обрядового циклу є універсальне уявлення «через смерть – до нового народження».

Сімейні обрядові комплекси формуються неодноразово. Раніше за всіх обрядове оформлення набуває подія смерті. Далі формуються обряди ініціації – система ритуальних дій, пов'язаних із переводом юнаків і дівчат у віковий клас дорослих чоловіків і жінок. Пізніше – подія справжнього народження особистості. З *кувади* – акту присвоєння немовляти батьком – виникає родильна обрядовість. Весільний обряд виростає з інституту жіночої ініціації.

Народження дитини

Пологи є лише епізодом у структурі родильної обрядовості. Ритуал народження дитини починається задовго до цієї події, а завершується через тривалий час після неї. Допоки відповідні ритуали не пройдені, людина не вважається повністю людиною. Родини – перший ритуал тільки для немовляти. Для інших учасників він іде за іншими ритуалами життєвого циклу й обумовлений ними.

Існування спільноти вимагає постійного заповнення втрат. Обрядовість похорон і народження – єдиний комплекс, що регулює відносини між предками й нащадками: смерть вимагає народження, що веде до смерті й нового народження. Родини – це не тільки початок нового життя, а й продовження життя колективу, продовження ритуальних сценаріїв життя родителів та інших учасників ритуалу.

Родильну обрядовість можна розглядати як взаємодію двох текстів: тексту породілля й тексту немовляти.

Народження дитини викликає невідповідність між фактом її існування й нестачею в неї статусу людини. Мета й завдання ритуалу – усунути цю невідповідність. У традиційному суспільстві дитина вважалася не цілком людською істотою. Якийсь час після народження в дитини не було не тільки імені, яке б визначило її місце серед людей, але, як уважалося, і душі.

Стратегія полягає в тому, щоб позбавити немовля «природних» якостей і наділити його культурними властивостями й ознаками. Для того щоб немовля перетворилося в людину, необхідно його створити, «зробити». У ритуалі відбувається справжнє народження дитини. Так, наприклад, у Стародавній Японії вбивство дитини позначалося не словом «убити», а словами «відправити назад», «повернути» – відправити немовля назад у світ духів; у слов'ян дитина – «дарунок Божий», «Боже благословення» і водночас є «нечистою» і навіть небезпечною. Дитина, незалежно від її календарного віку, не пройшовши спеціальних обрядів, не включається в систему вікової стратифікації й не має статусу особи. Двоїсте ставлення до немовляти у традиційних суспільствах

пов'язане з уявленням про його приналежність до сфери «чужого», нелюдського. Особливий статус немовляти проявляється, наприклад, у тому, що протягом певного строку (до одного року; до хрещення тощо) воно вважається нібито неіснуючим, не наділяється атрибутами, обов'язковими для будь-якої людини (пояс, хрест і ін.); у випадку смерті його ховають не на цвинтарі, а в особливих місцях. Стосовно немовлят застосовують терміни середнього роду (дитя) або збірні (дріб'язок).

Дії «творення» є центральними в родильній обрядовості. Ритуальне створення людини включає кілька основних моментів: створення потрібної форми (рамок, меж, розмірів); наділення здатністю бачити, чути, рухатися; наділення здатностями говорити, пам'ятати, почувати. Наділення ім'ям завершує процес створення нового семіотичного об'єкта, забезпечує його входження в семіосферу. У багатьох народів дитину потрібно також наділити долею та запасом життєвої сили.

Паралельно відбувається відділення дитини від «чужого», «природного». На рівні соціальної структури відбувається встановлення зв'язків не стільки в рамках родини, скільки за її межами за допомогою вибору хрещених батьків. А.К. Байбурін зазначає, що, мабуть-таки, основний зміст інституту названих родителів полягав саме в тому, щоб дати дитині справжніх, узаконених культурою родителів, щоб включити дитину в соціальну структуру більш високого таксономічного рівня. При цьому й сама родина включається в нові зв'язки.

У слов'ян (як і в багатьох традиційних суспільствах) нормальною умовою народження і його передумовою вважався шлюб, тому і ритуальні дії, пов'язані з народженням дитини, починаються в складі весільної обрядовості. Весілля є початковим етапом родильної обрядовості. Весілля супроводжує комплекс дій, спрямованих на народження потомства, – осипання молодих зерном, хмелем, насінням; звичай класти у взуття й у кишені нареченого й нареченої мак; розбивати горщик, примовляючи: «Скільки черепків, стільки хлопців молодих»; ритуальна участь у весіллі дітей, і зокрема садження дитини (зазвичай хлопчика) на коліна нареченої, щоб вона народила першого сина. Існують також особливі вимоги до вибору найбільш сприятливого місця й часу першої шлюбної ночі; часу самого весілля.

Детально досліджує традиційну обрядовість А.К. Байбурін. Стисло наведемо характеристику традиційних дій обряду родин, виділені цим науковцем.

Перетворення немовляти в людину починається вже з перших дій: після відділення дитини від матері, у ширшому значенні – від сфери природного, нелюдського.

Обрізання пуповини. Відрізали пуповину на твердому предметі, що має відношення до майбутнього життя дитини. У цій операції проявляється зв'язок пуповини з майбутнім заняттям, з розумовою, духовною сферами. Пуповину перев'язують льоном, прядивом, волоссям матері, зазвичай жіночою формою рослини, щоб дитина не стала безплідною. Відрізання пуповини, будучи практичною операцією, набуває ритуального значення: задає необхідні межі

частин людини, «направляє» природу в потрібний бік і в той же час окреслює рамки майбутнього життя як у біологічному, так і в соціальному плані.

Захоронення плаценти. Вихід плаценти розглядався як другі пологи. Дитина призначалася людям, а послід – іншому світу. Відсилення «дитячого місця» в інший світ відбувається за схемою похоронного обряду. Його обмивають, одягають – загортають у чисту тканину, постачають продуктами (хліб, зерно, яйця) і закопують зазвичай там, де відбулися пологи – поряд із домом, у судку, під ганком. Народження й похорон стають зв'язаними не тільки на рівні уявлень, а й на рівні обрядових дій. У контексті родильного обряду відбувається похоронний. Для того щоб ще народжувалися діти, місце поховання поливають, обсипають зерном. Поховання плаценти є необхідним через те, щоб забезпечити нове народження, зберегти відносини безперервного обміну між предками й нащадками, нелюдьми й людьми, життям і смертю. З іншого боку, таке поховання прив'язує людину до освоєної території. Місце людини там, де залишився її послід. Народження – це вкорінення. Дитина знаходить своє місце на землі, пускає коріння, уписується у світобудову.

Обмивання. Обмиванню надавалося особливе значення. Як уже зазначалось, обов'язковість обмивання в ритуалах життєвого циклу пов'язана з логікою ритуалу, відповідно до якої основний персонаж повинен бути спочатку переведений у природний (маргінальний) стан і тільки після цього можливий його перехід у нову якість. Обмивання й супутня йому нагота, відсутність усяких знаків, що вказують на зв'язок об'єкта зі світом «культури», символізують «вихідне» стан.

Значення ритуального обмивання дитини – символічне відділення дитини від того світу, звідки вона прийшла. З дитини змивається те, що вказує на її приналежність нелюдському. Обмивання – один з перших кроків у серії операцій, спрямованих на створення людини, її прилучення до сфери культури. Воду, у якій обмивали дитину, найчастіше виливали на межі, за своїм простором (так само роблять і з водою, що лишається після обмивання небіжчика, нареченої).

Після обмивання настає час операцій, спрямованих на формування немовляти. На дитину дивилися як на матеріал, з якого в ході ритуалу можна одержати людини. Прагнення додати потрібної форми чітко проявляється в діях повитухи. Приймавши дитину, вона пестить її голівку, намагаючись зробити її круглішою; стискає ніздрі, щоб вони не були занадто широкими. Звичай «правити» (у інших областях «міряти» – зводити правий лікоть з лівим коліном і навпаки) дитині руки, ноги й голову був розповсюджений у всій Україні (із 162 жінок-матерів, опитаних нами в рамках емпіричного дослідження, 149 знали, що потрібно дитину «правити», а 106 робили це; поясненням проведення цього ритуалу в усіх жінок слугувала думка: сприяння фізичному розвитку; надання здоров'я; укріплення м'язів).

Подібні дії зареєстровані в багатьох народів. З їх допомогою дитина приводилася у відповідність до ідеалів фізичного вигляду, прийнятих у спільноті. Тож елемент штучності необхідний для розмежування людського і нелюдського.

Одяганню немовляти надавався яскраво виражений символічний характер. Після купання дитину загортали в сорочку батька. Загортання немовляти в батьківську сорочку не просто символізує зв'язок між ними. Дитина стає продовженням, «поширенням» не тільки матері, але й батька, його частиною. Іноді загортають дівчинку у сорочку матері (в Україні й у деяких місцевостях Росії). Ця сорочка не повинна бути ні новою, ні чистою («змиється батьківська любов»). Категорія старого в традиційній культурі чітко пов'язана зі «своїм», освоєним. Старі, поношені речі втілювали ідею наступності, передачі благ і цінностей від одного покоління до іншого. Тому дитяча «новизна» (пелюшки, одяг) робилися зазвичай із «старизни».

Наявність одягу – найважливіша ознака людини, її включеність у соціальні відносини. Перший одяг – це ще не справжній одяг. Він не одягається на дитину, а вона у нього загортається (аналогом першого одягу є одяг останній – саван).

Нарікання іменем. Після пологів повитуха відправляється до священика «за молитвою» і «за ім'ям», а також домовляється про день хрещення. У виняткових випадках, якщо дитина народилася дуже слабкою, церква дозволяла повитусі самій охрестити дитину й дати їй ім'я. Існувало уявлення про зв'язок імені й людини, яке поширювалося не тільки на її поведінку а й на фізичний стан. Відголосом цих уявлень у сучасних родителів є звертання до спеціальної літератури, де тлумачаться імена з точки зору тих якостей (психологічних, фізіологічних, доленосних), які вони надають дитині (наприклад, серія книг Б.Хігера «Чоловічі імена», «Жіночі імена», «Ім'я і здоров'я дітей. Чоловічі імена», «Ім'я і здоров'я дітей. Жіночі імена», «Ім'я і сексуальність»; Дмитра й Надії Зими «Як назвати хлопчика. Краще ім'я для вашої дитини» та ін.). Величезні тиражі і постійні перевидання цих книжок свідчать про поширеність таких уявлень у сучасному культурному просторі.

Одержання імені здійснюється у вигляді обміну між священиком і повитухою (або іншими представниками родини). Священик одержує хліб, пшоно, курку, інші продукти, а дитина – ім'я. За такого характеру обміну саме ім'я набуває матеріального статусу.

Наділення ім'ям є найбільш важливим механізмом включення немовляти в «культуру». З одержанням імені дитина набуває нової якості – стає об'єктом сім'ї, істотою, що може бути названа, упізнана, пізнана. В.Н. Топоров указує, що ім'я співвідносить його власника не тільки з конкретними персонажами соціальної історії спільноти, але й із прецедентом, що започаткував традицію. Одержання імені означає вихід зі знеособленого стану, властивого персонажам нелюдської природи.

Включення в соціальну структуру. У пізніх варіантах родильної обрядовості один із найбільш істотних моментів уведення немовляти в соціум полягає в переході дитини від повитухи до хрещених батьків. На думку Б.А. Успенського, повитуха є язичеським началом, а хрещені – християнським. Повитуха «ліпить» тіло людини, створює форму, а хрещені дають ім'я, долучають до сфери духовного. Їхніми зусиллями створюється не просто

людина, але семіотичний феномен. Те, що головними учасниками цього процесу є не батьки, а сторонні, іде від ритуалу відділення дитини від природи. Тут дитині дають справжніх родителів, а не біологічних. Хрещені є головними особами в усі визначні моменти життя похресника – іменин, хрестин, пострижчин, весілля. У прислів'ї «Куми рідніші, ніж брати» відображені особливості сімейно-побутових відносин, що склалися за допомогою кумівства. У сучасному побуті українців також поширені такі прислів'я: «За милую куму можна полізти і в тюрму», «Не ті батьки, що на світ привели, а ті, що в люди вивели».

На вибір хрещених впливала заборона на їхній шлюб між собою. У слов'ян зв'язок між ними вважався рівносильним інцесту між братом і сестрою. Разом з цим в українців, поляків, румунів поширене уявлення про особливе щастя бути хрещеним незаконнонародженої дитини.

«Доробка» дитини і «відкривання» органів. Велика кількість ритуальних дій спрямована на надання дитині певних якостей: щоб дитина швидше росла, піднімають хліб і ламають його на висоті, вихлюпують вино в стелю, кидають у стелю кашу, підстрибують після хрестинного обіду; хрещені мають більше говорити (щоб дитина швидше заговорила); діти – більше бігати (щоб немовля швидко бігало) тощо.

Прагнення додати природним процесам штучного характеру простежується в обрядах відкривання органів. Людина повинна бачити, чути, ходити, говорити, але ці властивості дитина не просто набуває з віком, вони з'являються в результаті виконання певних ритуальних дій – «продирання» очей («продирини», «очедирини»), розрізання пут на ніжках тощо.

Становлення дитини мислиться як переведення із стану м'якості у стан твердості. Важливою ознакою «отвердіння» дитини є поява зубів.

В обрядових повір'ях тіло людини ділиться на смертну частину (плоть) і безсмертну (кістки, волосся, нігті, зуби). Перехід людини з однієї вікової групи в іншу, як правило, відзначався маніпуляціями саме із цими частинами тіла (найчастіше з волоссям). При першому постригу волосся дитину саджали на стіл, і повитуха або хрещені батьки стригли волосся, спочатку хрестоподібно, а потім і всю голову. У цей день дитині вперше дарували нову сорочку, а часто вперше оперізували й одягали хрестик. Стригти волосся до року не можна було. Обрізання волосся «провокує» здатність говорити й остаточно визначає статус людини. Відрізане волосся символізує колишній докультурний стан. Із цього моменту дитина починає відповідати основним класифікаційним ознакам, властивим людині.

Обряди гендерної стратифікації. Природні статеві ознаки не розглядалися як достатня підстава для відповідної статевої ідентифікації. У ході ритуалів стать дитини не підтверджувалася, а створювалася.

Як уже зазначалося, немовля вважається безстатевою істотою (дитя, «воно», однаковий одяг для дівчаток і хлопчиків і т.п.). У конкретних локальних традиціях установлені різні строки, коли виникає необхідність культурного визнання статевої приналежності. Наділення дитини

«культурними» ознаками статі присвячені *постриги* (застрижки, пострижчини, обстрижчини). У росіян і українців цей обряд міг сполучатися з першим обрізанням волосся і в такому випадку відбувався через рік після народження. Але в багатьох місцевостях України постриг волосся «хлопчика на чоловічу стать, а дівчинку на жіночу» відбувався в п'ятирічному віці, у білорусів на третьому році, у сербів – на третьому чи п'ятому або навіть сьомому році у поляків. Основними моментами постригу були: садіння дитини на об'єкт або поруч із об'єктом, що символізує чоловічу або жіночу сферу життєдіяльності (для хлопчиків – кінь, сокира, борона, шабля; для дівчинок – веретено, прядка, чесальний гребінь, пряжа); після обстригання волосся хлопчиків й заплетення коси дівчинці їх перевдягали відповідно в чоловічий або жіночий одяг.

Перше заплетення коси дівчинці означало її перехід у нову вікову категорію. Поки їй підрізали волосся, вона була «дівчинкою», а як тільки їй заплели косу, вона ставала «дівкою». Дівчинці сплітали волосся «у хрест», беручи пасма попереду, з потилиці, потім із правого й лівого вуха, зв'язували їх посередині, примовляючи: «Як зв'язане волосся, так би хлопці в'язалися».

Основний смисл обряду постригу – створення за допомогою культурних зразків статі дитини.

Як показав І.С. Кон, вік дитини від 5 до 7 років у більшості традиційних культур уважався особливим періодом. У цьому віці діти починають усвідомлювати свою статеву приналежність. Статева самоідентифікація вважається ознакою появи розуму й сорому в дітей.

Обряди ініціації. Механізм культурного створення людини найбільше яскраво проявляється в обрядах вікової ініціації.

Ініціація (з лат. *initio* – починати, присвячувати, вводити в культові таїнства; *initiatio* – здійснення таїнств, містерій) – перехід індивіда з одного статусу в інший, зокрема включення в певне коло осіб; обряд, що оформлює цей перехід. У вузькому смислі – перехід у коло дорослих, здатних брати шлюб.

Мета ініціації – встановлення штучної межі в біологічній поступовості.

Ініціація у дорослі один із найдавніших ритуалів. У тій або іншій формі він наявний у всіх культурах. У багатьох випадках ініціації супроводжуються складними психологічними й фізичними, часом досить болісними випробуваннями, після закінчення ініціації проводяться очисні обряди. Ініціацію дорослішання проходили всі підлітки чоловічої й жіночої статі даного співтовариства у віці приблизно 11-13 років (іноді 13-15 років). Ритуали, практики й ідейний контекст ініціації прямо пов'язані з провідною ідеологією, міфологією спільноти. М. Еліаде писав, що ініціація дозволяла підліткови осягти «потрійне одкровення: одкровення Священного, Смерті й Сексуальності». Усіх трьох видів досвіду в дитини немає. Ініціант дізнається про них, приймає їх і включає в структуру своєї нової, дорослої, особистості. Уся ініціація, її антураж і події насичені символами і є програванням основних міфологем племені.

А. ван Геннеп зазначає, що обряди ініціації входять до тієї ж категорії, що й обряди відсікання пуповини, постригу, і є обрядами відділення від безстатевого світу. Індивід уходить у конкретне співтовариство людей своєї

статі. А. ван Геннеп доводить, що ці обряди, незважаючи на їх яскраво виражений сексуальний характер, є не тими обрядами, що знаменують зрілість фізіологічну, а тими, що конструюють зрілість соціальну. Він підкреслює, що потрібно відрізнити поняття «статева зрілість» від поняття «соціальна зрілість».

У різних культурних спільнотах обряди ініціації відрізняються деталями і є схожими за основними етапами. Після досягнення віку ініціації всіх хлопчиків племені забирають із родин. Хлопчиків ведуть за межі поселення (у глухе місце в лісі, джунглях тощо) і збирають у групи. Там вони живуть в особливій хатині і мають ряд заборон у спілкуванні, їжі, одязі тощо. Ліс, морок, джунглі є символом потойбічного життя, смерті, первісного хаосу. Зміст усіх актів цього етапу обряду полягає в тому, щоб викликати різку зміну в житті новачка; минуле має бути відділене межею, яку ніколи не можна переступити. Зв'язок із матір'ю різко обривається, і, починаючи із цього моменту, хлопець зараховується до чоловіків. Підліток має символічно вмерти як *Дитина* й народитися як *Дорослий*, почати новий цикл. Після переживання символічної смерті починається навчання звичаєвому праву, поступовому прилученню до знань шляхом виконання тотемічних церемоній, розповідей міфів. Остаточним актом є відповідна церемонія й в основному особливе покалічення, різне в різних племен (виривають зуб, надрізають пеніс). Після проходження цих обрядів індивід назавжди стає дорослим членом клану. Ініціація іноді відбувається за один раз, іноді поетапно.

Головною темою ініціації є переживання символічної смерті (у деяких племенах ініціанти імітують поведінку мертвих). Нанесення татуювань, насічок, надрізів на шкірі, що символізують смерть і відродження. Далі переживання хлопчиком відродження, народження себе в іншій якості. Етнограф А. ван Геннеп зазначає, що ритуальні каліцтва тіла (обрізання крайньої плоті, виривання зубів (в Австралії й інших місцях), відрізання крайньої фаланги мізинця (у Південній Африці), відрізання або проколювання мочки вуха, нанесення татуювання або насічки, підстригання волосся певним способом, видалення клітора, розрив пліви, розсічення промежини, нанесення порізів) завдяки обряду відділення спочатку «виводять» із людського роду й автоматично включають у певну групу. Якщо каліцтво непереборне, включення в групу стає остаточним. Тіло людини розглядалося як простий матеріал – відрізали те, що виступало, продірявлювали перегородки, обробляли плоскі поверхні. Покалічення – це засіб остаточної диференціації. Атрибутами тимчасової диференціації є носіння спеціального вбрання або маски, нанесення на тіло малюнків. Атрибути тимчасової диференціації відіграють значну роль і є обов'язковими в усіх обрядах переходу.

Г. Вебстер і Р. Метьюз, дослідивши обряд ініціації аборигенів Австралії, Африки й Північної Америки, зробили висновок, що одним із призначень обряду була підготовка юнака до шлюбу, а обряд ініціації за екзогамії здійснювався представниками не того родового об'єднання, до якого належав юнак, а групою, з якої ця група була ендогомною, тобто тією, з якої юнак візьме собі дружину. Перед тим як віддати дівчину за юнака з іншої групи, група жінок піддає хлопчика обрізанню й ініціації.

Обряди ініціації дівчат є симетричними чоловічим. А. Шлегель і Г. Барн показали, що тільки дівчат ініціюють у 39, тільки хлопців – у 17, тих і інших – у 46 суспільствах.

Жіночі ініціації бувають двох типів: пубертатні й пов'язані із зміною соціального статусу. Пубертатні відрізняються тим, що дівчата досягають статевої зрілості неодноразово і тому проходять вікові обряди не колективно, як хлопчики. Найчастіше жіночий пубертатний обряд ініціації передбачає ізоляцію, заборону бачити світло, ступати на землю й уживати в їжу деякі види продуктів.

Дівчат також забирають із родин й поміщають у відгороджений темний кут або відокремлену частину будинку, де з ними ніхто не спілкується. Потім їх також збирають у групи під керівництвом досвідченої старої жінки, що вчить їх жіночих священних ремесел і наук (ткацтво, плетиво, в'язання, дітородіння), посвячує в культ родючості, навчає мистецтва любові.

Важливим є аналіз жіночих ініціацій, проведений І.С. Коном. Він відзначає, що в патріархальному суспільстві відбулося розщеплення раніше єдиного жіночого обряду ініціації на два види: за жіночим та чоловічим типом. Більшість жінок проходило трансформації за жіночим типом. На відміну від різноманітних ушкоджень тіла, що наносилися чоловікам, дівчатам рана наносилася завжди в зоні статевих органів і рідко була чисто символічною. Відповідно до теорії Р. Рейтценштейна, ініційована дівчина ставала жінкою, тому що в акті ритуальної дефлорації вона символічно запліднювалася тотемним предком і після цього могла народити повноцінних членів тотемного роду. Обряд ініціації був спрямований саме на це магічне запліднення, тобто на набуття соціального статусу, а позбавлення невинності було лише символом, способом тілесної прив'язки до зробленої трансформації. У деяких дописемних культурах дівчата до ініціації мали сексуальну свободу, втрачали невинність і навіть народжували дітей. Але це були нетотемні діти, і їх майже завжди вбивали. «Правильних» дітей жінка могла народити лише після здійснення ритуалу ініціації. Обряд дефлорації (символічного запліднення) дівчини тотемним предком був символічним повторенням акту створення людського роду. В тій або іншій формі міфи про появу перших людей у різних культурах містять сюжет, коли Прамати зачала від чарівного Звіра і народила перших людей (дала їм фізичну тілесність). Магічні здатності, необхідні для виживання, перші люди одержали від тотемного Праотця. У ритуалі ініціації юнаки одержують магію освоєння навколишнього світу (війни, полювання), а дівчата – магію дітородіння. Відповідно в уявленнях первісних суспільств кожна дефлорована дівчина має народжувати, давати тілесність новим членам тотемного роду. Уявлення про обов'язковість материнства для кожної жінки з розвитком культури трансформувалися, набували різних форм, але були незмінними аж до епохи постмодерну, коли з'являються перші спроби уникнути материнства.

На думку І.С. Кона, традиція ритуальної дефлорації тісно пов'язана із традицією табу невинності, сутність якого в тому, що позбавлення дівчини невинності є смертельно небезпечним для будь-якого чоловіка, і особливо для її

майбутнього шлюбного чоловіка. Він зазначає, що жіноча ініціація суттєво відрізняється від чоловічої тому, що різностатєва ініціація має різні цілі. Юнацька ініціація повинна розбудити в підлітку тотемного Праотця (Звіра), натомість жіноча спрямована на те, щоб убити в дівчині Праматір. Трансформація повинна актуалізувати приховані здібності, відкрити нові шляхи розвитку, але одночасно й закрити інші. Так, ініціація покликана активізувати в юнаків і дівчат несумісні патерни поведінки. Чоловік повинен керуватися героїчними патернами – бути агресивним, безстрашним, жорстоким, а відтак – маскулітним, а жінка повинна бути жіночною, люблячою, пасивно-підлеглою – фемінною.

Обряд ініціації за чоловічим типом проходили дівчата, які певний час жили в чоловічих будинках. Чоловічий будинок був забороненим місцем для всіх жінок. Винятки були для жінок у клімактеричному стані (вони були вже виключені з репродуктивного процесу) і для дівчат, що задовольняли сексуальні потреби мешканців чоловічого будинку. Така дівчина добровільно жила в ньому і мала свободу сексуального вибору. Відголос цих традицій представлений у казках «Червоненька квіточка» С.Т. Аксакова, «Руслан і Людмила» О.С. Пушкіна. Через кілька років дівчина повинна була покинути чоловічий будинок. Довге перебування дівчини в чоловічому будинку відкривало їй весь комплекс специфічних чоловічих таємниць, закритих чоловічих ритуалів. Тому перш ніж покинути будинок, дівчина повинна була пройти ініціацію за чоловічим типом – потрапити в царство мертвих (цей ритуал відображений у казках «Білосніжка й семеро гномів» У. Діснея, «Казка про мертву царівну й сім богатирів» О.С. Пушкіна: героїня вмирає, брати кладуть її в труну, від смерті будить її наречений. І.С. Кон відзначає, що такі казки прояснюють бажання жінки будувати життя саме за чоловічим типом.

Особливості ініціації на матеріалах східнослов'янських чарівних казок докладно розглянуті В.Я. Проппом [124; 125]. Він показує, що ініціація завжди проходить у лісі. Як зазначалося, вихід за межі своєї території прирівнювався до смерті, тому велика увага приділялася божествам потойбічного світу. Відбиттям одного з таких божеств у казці є Яга. На думку Р. Беккер, образ Яги сходить до давньослов'янської язичеської богині Мокоші. Їй належали функції визначення долі людини й панування над світом мертвих. У більшості казок Яга (іноді відьма) є однією з головних дійових осіб, що проводять ініціацію. У легендах про вовкулаків перетворення людей у вовків дуже часто, якщо не в більшості випадків, здійснюють теж жіночі персонажі – відьма, чаклунка. Це дозволяє інтерпретувати казкову Ягу (відьму) і як жрицю Мокошу в обряді ініціації. Жриці проводили тільки початковий етап ініціації. Надалі їхня роль переходить до жерців-чоловіків, так само як і роль жіночої богині – до чоловічого божества.

У лісовому таборі ініціанти переживали ритуальну смерть, яка часто у слов'янських казках відбувається в результаті проковтування чудовиськом. Це головна риса другої, лімінальної фази ініціації. Під час ініціації у молодіжних

об'єднаннях українців, поляків, чехів, словаків, що існували до початку ХХ ст., молодих хлопців піддавали осміянню й знущанням. Їх били, голили дерев'яною бритвою, заподіюючи біль, піднімали нагору за волосся, змушували залазити на стовп і кукурікати, «плавати» у пилу, кидали у воду, мазали сажею й нечистотами, пришивали до одягу ганчірки. Натомість вони не повинні були сміятися, говорити. Аналогічні звичаї існували в середні віки серед міських ремісників України й Польщі, а також в об'єднаннях жebraків, у запорозьких козаків [17]. У Київській Русі молодших князівських дружинників, що проходили ініціацію, називали *коцїї*, що означало «бранці», «раби» і вказувало на їхній принижений стан.

Умираючи у своїй старій іпостасі, випробуваний у ході давньослов'янської ініціації «перероджувався» у вовка й ставав членом чоловічого «вовчого» союзу. Ритуальне переродження у вовків (або псів) є характерним для багатьох індоевропейських народів (германців, кельтів, індоіранців). Легенди про перевертнів походять від цього обряду. Виходячи з матеріалів цих легенд, у вовків перетворюють молодих хлопців шлюбного віку, хлопець, раз перетворений у вовкулаку і потім перетворений у людину, не може більше бути перетворений у вовка. Пройшовши ритуал переродження у вовка, юнаки ставали членами чоловічого «вовчого» союзу. Юнаки, що пройшли присвяту в члени «вовчих» союзів, ставали молодими воїнами-«вовками». Вони повинні були певний час жити вдалині від поселень «вовчим життям» – воюючи й грабуючи. Це була друга лімінальна фаза.

Ремінісценція вовчої поведінки юнацьких союзів архаїчної епохи простежується в поведінці членів парубоцьких громад українців і західних слов'ян. Члени таких молодіжних союзів здійснювали ритуальні набіги на села й двори окремих хазяїв. У ході таких «витівок» і «розваг» хлопці крали продукти, тварин, інвентар.

Дослідники відзначають, що є прямий зв'язок у слов'янській і балтській традиції між весільним ритуалом і лікантропією [68].

Такий зв'язок пояснюється тим, що члени чоловічих союзів викрадали дівчат, які жили з ними в чоловічих будинках і з якими вони пізніше одружувалися. Певні пережитки дошлюбної свободи молоді, пов'язані з існуванням парубоцьких і дівочьких громад (вечірки, спільна ночівля в загальному приміщенні та ін.) в українців (та в усіх південних слов'ян) свідчать про існування даного звичаю у давнині. Шлюб шляхом викрадення був однією з найпоширеніших форм у давніх індоевропейців. Про те, що в минулому викрадення було розповсюджене, свідчить українське повір'я, відповідно до якого боярин з боку нареченого часто є вовкулакою, а також те, що існує особлива погроза нареченому перетворитися у вовка, коли наречену беруть із іншого села.

Після того як у численних боях і розбійницьких походах члени «вовчих» союзів доводили свою силу й мужність, вони проходили заключні обряди ініціації – повернення у свою громаду й присвяту в повноправні її члени. Ритуали реінкорпорації юнаків виражалися в зміні імені, одягу, у ритуальних пострігу й голінні, тобто у формах реальної зміни вигляду, що є загальною

закономірністю всіх перехідних обрядів. Зміна імені в ході ініціації є характерною не тільки для первісних народів, але й для слов'ян і їхніх сусідів у певний історичний час.

Вступати до шлюбу і відповідно ставати суб'єктом репродуктивної поведінки мали право лише парубки, що повністю пройшли обряд ініціації (ті, хто з якихось причин його не проходив, залишалися у групі «старих дітей» (за Е. Еріксоном), «бірюків» – у росіян, українців).

Р. Єфімкіна досліджує жіночі обряди ініціації у «жіночих» чарівних казках «Морозко», «Крихітка-Ховрошечка», «Пані Метелиця», «Попелюшка», «Спляча красуня» Ш. Перро, «Казка про мертву царівну й сім богатирів» О.С. Пушкіна, «Снігуронька» О.М. Островського, а також давньогрецький міф про Психею. Вона виділяє загальні риси в їхніх сюжетах і доходить висновку, що успішне проходження ініціації дівчиною забезпечує ідентифікацію за жіночим типом (як головної героїні цих казок), і навпаки, нездатність завершити обряд ініціації належним чином не дозволяє героїні набутти жіночої ідентичності й відповідно опанувати традиційні жіночі ролі – матері і дружини (сестри головної героїні).

Загальні моменти сюжету такі:

- героїня перебуває в перехідному періоді, коли дівчина вже не дитина, але ще й не жінка;
- у більшості казок у дівчини мачуха, а не рідна мати;
- є рідний батько, що поводить пасивно - е заступається за дочку й не підтримує її;
- як правило, у дівчини є зведені сестри, що для мачухи рідні дочки, до яких остання добра;
- дівчина повинна пройти смертельне випробування;
- наставник – людина, тваринна або чарівна істота; він допомагає дівчині впоратися зі смертельним випробуванням, підтримує або навіть рятує її;
- у підсумку в дівчини з'являється наречений, із яким героїня щаслива;
- посоромлення мачухи, а іноді її смерть [59; 60].

На нашу думку, обряди ініціації (як чоловічі, так і жіночі) не приводять до набуття відповідної ідентичності, а лише переводять індивіда у стан, який дозволяє це зробити. У процесі ініціації відбувається засвоєння й активне відтворення індивідом накопиченого колективного соціального досвіду. Процес ініціації прискорює й полегшує ідентифікацію, але не завершує її.

Інститут ініціації поєднував людей у групи за віком, а як було показано раніше, оскільки первісний поділ праці був заснований на статті й віці, а процес формування демографічних і виробничих відносин єдиний, то обряди ініціації одночасно включали індивіда як у репродуктивний процес, так і у виробничий.

Ініціації дорослішання носили повсюдний і обов'язковий характер у древніх суспільствах і продовжують існувати нині в збережених архаїчних культурах (наприклад, в індіанців Північної Америки, у бушменів Африки та ін.). Із розвитком культури обряди ініціації ставали менш жорсткими. У

більшості цивілізованих суспільств нині збереглися лише «рудименти» ініціацій, що втратили свій глибинний зміст і структуру. Прикладами цього є чоловіче обрізання в іудеїв і мусульман (за різними даними, обрізаними є від 17% до 40% чоловіків), жіноче обрізання (станом на 2008 рік 100 – 140 млн. жінок пройшли цю операцію переважно в Африці (у Єгипті, Судані, Ефіопії, Еритреї, Джибуті, Сомалі й Малі), а також у Саудівській Аравії та Індонезії), обряди бар-мицва й бат-мицва в іудеїв (обряд релігійного повноліття).

С. Борисов дослідив варіанти сучасної ініціації, що були поширені у 80-90-х рр. ХХ ст. На його думку, сучасним аналогом ритуалу жіночої ініціації було перше гінекологічне обстеження школярок. На основі контент-аналізу емпіричного матеріалу (самоописи студенток) про перше відвідування гінекологічного кабінету висуває припущення про те, що справжній зміст огляду полягав не в одержанні медичних відомостей або профілактиці, а в психологічному ламанні дівчат, своєрідній семіотичній дефлорації [26].

С. Борисов вважає, що регулярні шкільні медогляди можна розглядати як механізм дівочої статевої соціалізації, тому що вони інтенсифікують процеси тілесно-статевої саморефлексії, прискорюють процеси ідентифікації за типом дорослої жінки. Лікар-гінекологиня є фігурою, що символічно заміщає жерця – чоловіка-дефлоратора. На медоглядах отримується досвід сорому і його колективного подолання. А оскільки сором є індивідуальним індикатором порушення соціальної заборони, то досвід його подолання є одночасно досвідом зняття заборони. Сором є модусом страху, а страх і біль є невід’ємними переживання ініціації. С. Борисов пояснює неефективність сучасних ритуалів тим, що вони втратили небезпечність, болісність. З ритуалу вилучений полюс жаху, а саме жах і є знаком справжньої ініціації.

Дослідження С. Борисова є єдиним дослідженням сучасних обрядів ініціації. Перспективним видається міждисциплінарне дослідження сучасних обрядів ініціації (як і інших обрядів переходу), дослідження їх психологічної сутності та їх значення у процесах ідентифікації, адаптації та соціалізації. Припущення, що перехідні обряди не існують у сучасних суспільствах, не можна визнати справедливим. Вони мають існувати у докорінно змінених формах.

В українській традиції програмування жінки до виконання репродуктивних функцій починалося при народженні дівчинки, у момент перев’язування пуповини конопельною пряжею: використання при цьому волокна «жіночих» рослин із насінням («матірка») уважалося запорукою майбутньої фертильності. Подальше залучення дівчинки до сфери материнства відбувалося як шляхом уведення її в процесі догляду за меншими братами й сестрами, так і через ігри й іграшки. Уже із трьох років у дівчинки з’являлися ляльки, виготовлені із тканини або природних матеріалів. Це були винятково дівочі іграшки: грали ними тільки дівчатка, виготовляли їх лише жінки, зображували вони завжди тільки жіночих персонажів.

Дослідники припускають, що ляльки мали особливий магічно-символічний смисл, що полягав у передачі фертильності від старших жінок до роду молодших [63].

Серед розповсюджених дій, спрямованих на заохочення й ритуальне закріплення здатності до дітородіння, був звичай сипати на голову (або за пазуху) молодих жінок черепки розбитого під час хрестин горщика каші, що повинне було сприяти плідності [17].

Весільні ініціації. Ритуал шлюбу є основним із часів його зародження в містеріальних культурах і підтримується традицією й релігією дотепер. У слов'ян весільний ритуал побудований на релігійно-міфологічній основі і є поєднанням міфологічних (язичницьких) уявлень із ідеями християнської релігії. Традиційно весільний ритуал складався із трьох етапів: передвесільного, весілля й післявесільного. Весілля – один з основних ініціаційних ритуалів. У кожній локальній спільноті існували жорсткі вікові шлюбні рамки. При виході за верхню шлюбну межу людина вибивалася з ритму життя й потрапляла до категорії соціально неповноцінних людей (перестарки, бобіри й т.п.). У всіх культурах розповсюджений погляд на холостяків як на щось незакінчене, незавершене, а на життя без дружини – як на життя «поза законом».

Часові межі знижують ступінь невизначеності переходу в новий статус, а ритуал остаточно фіксує момент переходу. Ритуал весілля створює нових людей – чоловіка й дружину, новий соціальний феномен – сім'ю. Вступ у шлюб – це й перехід у новий статус, і запропонований культурою спосіб вирішення протиріччя між здатністю до продовження роду й необхідністю одержання на це соціального дозволу. З ритуальної точки зору, фізіологічна зрілість є недостатньою ні для переходу в новий статус, ні для продовження роду. Цю можливість індивід отримує тільки після проходження всіх передбачених заходів. У слов'ян ця спрямованість особливо чітко простежуються щодо нареченої.

Одразу після сватання змінюється спосіб життя нареченої: уводяться обмеження на її пересування, одяг, харчування, можливість спілкуватися, займатися хатніми справами, життєвий простір різко звужується. На противагу поступовому «відкриттю» органів у немовляти відбувається «закриття» органів нареченої. Уводиться заборона на спонтанну мову. Підвищується роль мовчання. Довірені особи нареченого й нареченої все роблять і говорять за них, від їхнього імені.

Прощання з дівочтвом є останньою подією втрати соціального статусу. Цій події зазвичай присвячено дівич-вечір. Ряд символічних дій – розплітання коси, миття нареченої в лазні, знищення або передача «краси» подрузі (нареченому), частування учасників обряду нареченим – відбуваються або напередодні, або в день весілля.

Нареченого також стригли (або підпалювали волосся). Цей обряд символізує зміну не стільки зовнішності наречених, скільки їхньої природної характеристики.

Заключні етапи весілля орієнтовані на повернення людських властивостей молодим, включення їх у нову соціальну структуру. Усе, що наречена робить у перший раз, ритуалізується – перше відвідування молодою хліва, клуні, лазні, набирання води з колодязя, підмітання підлоги, розпалення печі. Виконання цих дій означає повернення до нареченої втрачених нею на початку весілля властивостей живої людини.

Увесь перший рік молоді мають особливий статус «молодих»: їм дозволяється брати участь у розвагах молодих, але водночас вони допускаються і в «дорослі» збори. Молоді стають повноцінними дорослими після закінчення першого повного календарного року й після народження дитини. В ідеальному випадку ці умови повинні збігтися. Як зазначає А.К. Байбурін, у багатьох традиціях, у тому числі і в слов'ян, існувала ще одна умова: першою дитиною мала бути дівчинка. Якщо народжувався хлопчик, то жінка продовжувала вважатися «молодицею».

Ініціація в пологах. Особливою рисою родильного ритуалу, на відміну від інших перехідних обрядів, є те, що пологи – це «подвійний» перехідний обряд: нового статусу набуває як дитина, так і жінка.

Текст ритуалізації породіллі подібний до тексту ритуалізації нареченої: у них реалізується однакова принципова схема. На першому етапі відбувається актуалізація природної суті персонажа. Наречена й породілля втрачають ознаки колишнього статусу, тобто ознаки приналежності культурі. Відбувається звуження життєвого простору, локалізація в маргінальній зоні, обмеження контактів, зняття прикрас, розпускання волосся.

На другому етапі проходить символічне або реальне перетворення природних характеристик (відділення «краси», дефлорація для нареченої; пологи для породіллі).

На заключному етапі наречена й породілля наділяються новою часткою й здобувають ознаки нового соціального статусу (зачіска, одяг, стандарти поведінки).

У результаті ритуальних дій молода здобуває статус матері, а молодий – батька. Їхнє становище істотно змінюється. Зростає їхня самостійність. Разом із дитиною вони утворюють відносно автономну мікроструктуру – сім'ю, що дає їм можливість відділитися від великої родини й стати цілком самостійними. Бездітним парам такого права не надавалося.

Є.А. Белоусова на матеріалах широкого культурологічного дослідження доводить, що родильний обряд продовжує своє існування в сучасному суспільстві, але в значно зміненому вигляді. У ньому простежується наступність народин у традиційній культурі. Як відзначає Є.А. Белоусова, зміна традиційних практик починається з моменту переносу місця пологів з будинку в лікарню, тобто зміна обряду пов'язана насамперед з появою пологових будинків і спеціального медичного обслуговування й спостереження. Водночас модель поведінки вагітної формується не тільки лікарями, але й порадами матері, бабусі, старших жінок, подруг. Ситуація вагітності й пологів незалежно

від того, наскільки вона міфологізована самою породіллею й навколишніми, завжди сприймається як особлива і відповідно, потребує дотримання спеціальних правил як самою вагітною, так і довколишніми.

Є.А. Белоусова показує, що сучасні пологи можна охарактеризувати як модифікований перехідний обряд, що є найважливішим механізмом колективної пам'яті й засобом підтримки соціального порядку. Ритуал укладається в традиційну трикратну схему ініціації.

Відкріплення жінки від її статусу й місця в соціумі. Потрапляючи у пологовий будинок, жінка втрачає всі зовнішні ознаки соціального статусу – одяг, прикраси, макіяж – натомість повинна носити сорочку (халат), персонал поводить з жінкою підкреслено зневажливо, мовні жанри щодо породіллі співвідносять із агресією (докір, погроза, інвектива) й уживаються у чітко певних контекстах, також застосовуються такі процедури, як гоління лобкового волосся, клізма, які не мають реальних медичних показань. Перед медиками стоїть ряд завдань: по-перше, потрібно «виховати» у жінки здатність упоратися із завданнями (жінка повинна завчити певні техніки роботи із власним тілом і відповідні стереотипи поведінки); по-друге, їй потрібно зробити слухняною, покірною (вона повинна завчити своє місце й роль у ритуалі, способи комунікації з «іншим світом» і з соціумом); по-третє, знешкодити жінку, щоб вона не заважала працювати над її ініціацією. У сучасному пологовому будинку ритуальне приниження жінки має чітко виражену часову локалізацію: основна частина дій медиків, що має своєю метою приниження, відбувається при надходженні породіллі в приймальне відділення, при санітарній обробці й «підготовці до пологів».

Лімінальний період – період пологів, коли з жінкою поводяться, як з об'єктом.

Після закінчення процесу пологів починається третя фаза інкорпорації ініціанта в соціум у новому статусі. З породіллею починають спілкуватися ввічливо, називати на ім'я, надавати інформацію. Дитину переводять у світ людський, обмиваючи, обмірюючи, зважуючи, оцінюючи за шкалою АПГАР.

Є.А. Белоусова робить висновок, що поведінка медичного персоналу й породіллі в пологовому будинку є відповідною їхній ролі в ритуалі й диктується прийнятими в певній ситуації стереотипами поведінки. Багато дій і уявлень лікарів виходять далеко за рамки концепції офіційної медицини. Дії й висловлення медиків грають важливу роль для функціонування соціуму як організму, оскільки вони покликані забезпечувати систематичну зміну й відтворення соціальних статусів.

Картина світу сучасної людини залишається в цілому міфологічною, і раціональною, «наукові» уявлення штучно вписуються в неї, іноді витісняючи давні, магічні, а іноді просто залишаються незатребуваними [5; 19; 87; 95; 115; 131; 136].

Міфологічна система – одна з найдавніших форм соціального регулювання. У. Макконел зауважує, що міфи є керівництвом до дії, диктують способи поведінки, за яким повинні діяти люди у своїй взаємодії з природою й одне з одним.

Міф – перехідна структура, що поєднує два види соціальної практики: ритуальне сприйняття світу й опис світу мовними структурами. Для перехідних структур сприйняття світу органами почуттів і словесною розповіддю є одним нерозривним цілим. Перехідні соціальні механізми використовують міфи як правила (гра) або з метою пояснити походження, устрій, зв'язок з фізичним і надприродним світами (ритуали, магія, релігія, наука, мистецтво).

Людина народжується, розвивається, формується й живе в міфі. Але в той же самий час людина, існуючи в міфі, пізнає міф, а не реальний світ навколо себе; і будь-яке пізнання світу відбувається усередині культурної моделі світу – у міфі й за законами міфу. Міф за рахунок того, що породжує внутрішні смисли, містить у собі всі сприйняті елементи навколишнього світу, і ці елементи набувають смислу, вбудовуються в соціокультурний контекст.

Міфи виникли в ході становлення свідомості людини і розвитку рефлексії. Людина усвідомлювала себе спочатку індивідуумом (суб'єктом, нерозривно пов'язаним зі світом), а вже згодом індивідуальністю. Перші міфологічні уявлення формувалися на першій стадії цього процесу, коли свідомість людини остаточно не індивідуалізувалася, а існувала у формі загальної колективної свідомості не просто як злиття індивідуальних свідомостей, що мають можливість безпосереднього інформаційного взаємовпливу.

В архаїчну епоху, приблизно на етапі кроманьйонця, людина почала усвідомлювати себе унікальним суб'єктом – спочатку у світі, згодом у межах роду. Це виділило її з живої природи. Саме в цей час відбувалося формування тих атрибутів менталітету (думки, слова, імені, міфу), що перетворили первісну людину в людину сучасного типу.

Абстрактного мислення у архаїчної людини не існувало. Воно мало характер почуттєвих – зорових, слухових, тактильних – сприйнятів. Для архаїчної людини думка мала магічну властивість, діючи як учинок.

Зв'язну мову багато дослідників відносять до головних ознак *людини розумної* (разом із виготовленням знарядь і наявністю свідомості). Слово відіграло вирішальну роль у житті людини. Воно було не просто звуковим вираженням пізнаваного об'єкта, явища, дії, бо мало глибинний, потаємний зміст, будучи не просто символом, а сутністю. Тому слово у тріаді «*думка-слово-дія*» займає центральне місце. Архаїчна людина сприймала слово як основний спосіб впливу на навколишній світ, більш дієвий, ніж думка.

Мислення архаїчної людини не мало концептуального абстрагуювального характеру. Слово – лише початок абстрагування. Світ для архаїчної людини майже абсолютно конкретний. Кожен предмет, кожна подія відрізнялися від подібних – схожих, але різних уже самим фактом свого іншого явища. В

архаїчної людини предмет і дія злиті. Усяке ідеальне сприймається як матеріальне.

Імені надавалося величезне значення. Для здобуття влади й захисту від зазіхань ворога людина нарікає кожне явище або предмет безліччю вимовних і невимовних, тасмних та явних імен. Одночасно з опануванням слова й імені людина почала осягати якісь конкретні образи. Отримуючи знання, архаїчна людина не здатна була раціонально осмислити їх, тому знання набувало форми міфу, який можна визначити як усвідомлення враження.

Міф – усвідомлення враження, трансформується в сакральну, нумінозну легенду. Міф далекий від абстрактної думки, раціонального знання. У ньому немає ясності, властивий раціональній думці. Основа міфу – подія, що відбулася колись і на основі якої відтворюються всі інші події.

Міф сполучає розповідь про минуле (діахроністичний аспект) і пояснення сьогодення або майбутнього (синхроністичний аспект). Міф конкретний, вимагає безумовного визнання і не допускає критики.

Міф – вища істина для архаїчної людини. Згодом міф перетвориться в релігію й моральні інститути. Роль міфу настільки значна, що нерідко світогляд архаїчної людини визначають як міфологічний або міфопоетичний [110, с. 252-253].

Важливою особливістю міфології є її конвенційність. Конвенційність є засадничим параметром суспільного життя і атрибутивною властивістю соціального. Конвенційність у суспільстві проявляється через соціальну потребу як індивіда, так і надперсональної спільності вирішувати ситуації за допомогою соціальних конвенцій. Генезис і розвиток суспільства супроводжуються розвитком соціальної конвенційності.

Соціальна конвенційність проявляється через конвенціональні взаємодії, які виступають основним засобом інтеграції суб'єктів у надперсональну спільність, забезпечуючи соціальний консенсус:

- *нормативний консенсус* досягається через конвенціональну взаємодію суб'єктів;

- *феноменологічний консенсус* досягається через конвенціональну взаємодію соціальних світів.

С.С. Аверінцев підкреслює неприпустимість змішування архаїчного міфу, релігійного міфу та художнього використання міфу. Він визначає багатозначність терміна «міф», яким у різних випадках називають:

- давнє уявлення про світ, результат його освоєння;

- сюжетно оформлену й персоніфіковану догматичну основу релігії;

- застосовані в мистецтві древні міфи, які функціонально й ідейно переосмислені, перетворені в художні образи;

- відносно стійкі стереотипи масової буденної свідомості, обумовлені недостатнім рівнем інформованості й досить високим ступенем довірливості;

- пропагандистські й ідеологічні кліше, що цілеспрямовано формують суспільну свідомість.

Міф як наукове поняття є великою складною метафорою, безмежним сховищем символів, що виражають основні трансцендентні смисли людини про

космос і своє місце в ньому. Міф уписує уявлення людини про її життя в більш широкий контекст, що має загальну структуру буття з погляду носія міфу. Подія, що колись відбулася в міфі, має постійно повторюватися згодом. Так підтримується базисна структура буття.

Вивчення міфології почалося в XVIII ст. В. Вундт, підводячи підсумки вивчення міфів на початку XX століття, виокремив такі теорії міфології:

- конструктивна теорія (у її основу покладена якась привнесена ідея);
- теорія виродження (у романтиків і Ф.-В. Шеллінга; міфологія зароджувалася в одному джерелі, згодом поширювалася серед різних народів і вироджувалася);
- теорія прогресу або еволюції (обґрунтовує поступальний характер міфології, що накопичує нові цінності без втрати колишніх);
- натуралістична (підставою міфології є природні процеси, явища природи);
- анімістична теорія (міфологія утворюється на основі уявлень людей про духів і демонів);
- преанімістична теорія або теорія «чарівництва» (базується на абсолютизації магічних елементів у міфології);
- символічна теорія (отождоює міф з поетичною метафорою, відмінність якої лише в тому, що вона є твором окремої особи, поета, тоді як міф – плід колективної творчості);
- раціоналістична концепція (міфологію вважає первісною наукою, що аналізує причини буття);
- теорія ілюзій (нові уявлення припасовують під наявні старі стереотипи);
- теорія наслідування (соціологічна або соціально-психологічна теорія, що трактує міфологічні явища як прояв масової свідомості) [38].

У науковій літературі виділяють кілька основних груп міфів за принципом хрональності, тобто відповідно до етапів їх зародження.

Першими виникли *міфи про тварин*, які відігравали значну роль на архаїчній стадії, а в переробленому вигляді ввійшли в більш розвинені міфологічні системи (грецьку, скандинавську, слов'янську).

У будь-якій міфологічній системі є *міфи про походження світил* – місячні, солярні, астральні, згодом вони трансформувалися в релігійні культури.

Міфи про створення: залежно від того, про створення чого чи кого оповідають ці міфи, їх поділяють на космогонічні (створення світу), теогонічні (поява й генезис богів), антропогонічні (поява людини); окрема підгрупа - еволюціоністські міфи (про поступовий розвиток світу) і креаціоністські (про створення світу якимось верховним божеством).

Міфи, пов'язані з культурними героями, властиві абсолютно будь-якій традиції й особливо широкого поширення набули в греків. Загальними для цього типу є шаманізм, богоборство та герой-трикстер.

Міфи про епічних героїв – народження, чудесна сила героя, його подвиги, трагічна смерть.

До міфів про культурних і епічних героїв є близькими так звані *близнюкові міфи* та *небесні міфи* – мають яскраво виражене дуалістичне забарвлення.

Великою групою є міфи *про бога, що вмирає та воскресє*; вони пов'язані як з аграрним циклом, так і з поступовою гіперболізацією теми смерті.

Міфи про походження смерті набувають особливого значення в часи поступового переходу від циклічного до лінійного часу; із них згодом виникають міфи про потойбічний світ, долю, а також міфи есхатологічні.

Із розвитком суспільної й індивідуальної свідомості відбувається кодифікація міфів – оформлення окремих переказів у цикли, яким часто надається релігійне забарвлення – з'являються *культи*. Міфи ускладнюються, наділяються значущістю релігійних і філософських істин. Це дозволяє розділити все розмаїття міфів на первинні, архаїчні (нижча міфологія), і оформлені, пророблені, пристосовані під потреб цивілізованого суспільства (вища міфологія).

Як вираження колективної, конкретної, неабстрагованої свідомості з нумінозним відтінком, міфи є основою для казок, переказів і епосів. З поступовим розвитком цивілізації й виникненням фіксованої історії міфи виступають як передісторія, переломлюючи реальні історичні події [152].

Міф і казка перебувають у генетичному зв'язку. Питання про їхнє співвідношення постійно стає предметом дискусій у науці. Як зазначає С.М. Мелетинський, казкова семантика може бути інтерпретована з опертям на міфологію. У казках міфологічна семантика відірвана від племінних вірувань і спрямована на соціальне й індивідуальне [110].

Міфи є механізмами соціальної й культурної пам'яті колективу і тому організують соціальну поведінку в соціально схвалюваному напрямку. Міфи були головною моделюючою системою людської поведінки, фіксували, зберігали й передавали традиційні норми й правила в різних сферах життя, у тому числі норми репродуктивної поведінки.

Аналіз міфів є джерелом для дослідження соціально-психологічних установок і поведінкових моделей репродуктивної поведінки представника певної культурної спільноти. При розгляді міфів як носіїв шаблонів репродуктивної поведінки необхідно пов'язати з цим питання вводити в певний історико-культурний контекст.

У міфах представлені як нормативні стандарти репродуктивної поведінки (шлюбної, батьківської, материнської), задані міфом, так і варіанти відхилення від норми. Ненормативна, неправильна поведінка також представлена та стандартизована в міфах. Норма і її порушення не віддалені як антиподи в міфах – допускається їхнє рівноправне існування. Міфи містять інформацію про різні ситуації, які можуть утворюватися у взаєминах протилежних статей, батьків і дітей. Міфи дають відповідні до цих ситуацій поведінкові стратегії. Міфи поповнювали моделі зовнішнього світу, зберігаючи в пам'яті не тільки програми-стереотипи, але й засоби корекції цих програм відповідно до змін конкретних умов їхнього здійснення.

Ритуал, що нібито інсценував міф, передавав ті ж, закладені в міфі ідеї.

Л. Леві-Брюль виявив механізм саморегуляції, що запускає в дію міфічну модель. Він відзначав, що суть механізму саморегуляції поведінки «у тому, щоб знаходити в діях міфічних істот «прецеденти», наслідування яких забезпечує нинішній дії її ефективність, установлюючи партиципацію між нею і її зразком, так що вона виявляється настільки ж вдалою, як і дії міфічного героя» [90, с.435].

Божевественний шлюб обумовлював всю стратегію шлюбної поведінки й задавав нормативи-сценарії, демонструючи їх прецедентами зі світу богів, міфічних предків і героїв.

Дотримання норм поведінки, санкціоноване міфами, було самоцінним через високі санкції за умов його невиконання та гарантією досягнення важливих цілей, схвалюваних культурним середовищем. Уявлення про можливе майбутнє, про ситуацію, що наближається до міфічної, було важливим елементом, що запускав та визначав усю поведінку.

Міфи виконували роль культурних фільтрів і механізмів соціальної пам'яті: вони виділяли й зберігали істотну для соціальної й культурної традиції інформацію про репродуктивну поведінку, орієнтуючи індивіда за допомогою програм-стереотипів. Репродуктивна поведінкова стратегія вводиться в контекст світобудови, і цим обґрунтовується її цінність у сприйнятті носіїв культури. Теми укладання шлюбу, народження дітей, особливостей взаємодії з дітьми, мають соціальний, біологічний, релігійний, онтологічний зміст, у міфах вони організовані в межах єдиної системи символічних класифікацій і представляють цілісний комплекс традиційних уявлень про репродуктивну поведінку. Кожний носій культури реалізовував модель, представлену в міфі, на власному індивідуальному психологічному рівні, прагнучи до максимальної тотожності з ризиком піддатися покаранню або осуду в разі порушення правильної схеми.

У казці містяться синтези всіх найбільш важливих форм суспільного й культурного життя. Магія, релігія й міфологія, з одного боку, та гра й ритуал, з іншого, як коди знаходять своє відбиття у змісті казки, що дозволяє їй в ідеальному вигляді транслювати основні цінності.

Казки, як і міфи, допомагають навчатися необхідної поведінки й попередньо моделювати її у свідомості, що дозволяє робити його більш осмисленим. У казці відбуваються соціокультурні синтези всіх найбільш важливих форм суспільного й культурного життя. Казка, на відміну від гри, розігрується у внутрішньому знаково-смісловому просторі. Казка не дублює гру, тому що дозволяє відтворювати значно більш широкий діапазон дій, які не можуть бути відтворені в грі.

Походження казок з міфу в більшості дослідників не викликає сумніву. Архаїчні казки прямо сюжетно пов'язані з первісними міфами, ритуалами, племінними звичаями. У казках немає точного нагадування про певну стадію культури. У ній змішуються й зіштовхуються один з одним різні історичні цикли й культурні стилі. У казці зберігаються тільки зразки поведінки, які могли існувати в багатьох культурних циклах і в різні історичні моменти.

Важливою передумовою перетворення в казки міфів, що мають обрядову основу та є складовою частиною ритуалів або коментарем до них, був розрив безпосереднього зв'язка цих міфів з ритуальним життям племені. Скасування специфічних обмежень на оповідь міфу, допущення в число слухачів непосвячених (жінок і дітей) спричиняли мимовільну установку оповідача на вимисел та акцентували розважальний момент. Із міфів вилучається священна частина, підсилюється увага до сімейних стосунків героїв, їхніх конфліктів і проблем.

У казці відбувається деміфологізація часу й місця дії, перехід від суворої локалізації подій до невизначеності казкового часу й місця дії; також деміфологізується результат дії. У міфі діяння деміурга мають колективне й космічне значення, визначаючи космогонічний процес, у казках же досягнуті цілі є основою індивідуального благополуччя героя, мають сімейно-родовий, соціальний характер. Етіологічний зміст міфу поступово витісняється мораллю. Відбувається деміфологізація й самих героїв.

Класична форма чарівної казки склалася уже за межами первісної культури (вона відома тільки у фольклорі цивілізованих народів Європи й Азії) й відрізняється від архаїчної казки ще більше, ніж архаїчна казка від міфу. Формування чарівної казки було підготовлене занепадом міфологічного світогляду, перетворенням конкретно-етнографічної фантазії в узагальнено-поетичну.

Обряд є немовби інсценізація міфу, а міф виступає як пояснення або обґрунтування обряду, його тлумачення. Тісний зв'язок міфу й ритуалу простежується на будь-якому міфологічному матеріалі. У міфах міститься пояснення тотемічних обрядів і їхнє сакральне обґрунтування.

Структура первісного міфу і первісної казки, у якій усі діяння (випробування) героя рівноправні, де немає протиставлення засобу й мети, розглядається культурологами як метаструктура для класичної чарівної казки.

М. Еліаде, Дж. Кемпбелл, В.Я. Пропп показали, що казки пов'язані із ритуалами. Ритуальним еквівалентом класичної форми чарівної казки є весілля – ритуал більше молодий і індивідуалізований у порівнянні з ініціацією, з яким він пов'язаний генетично. Ініціація – ритуальний еквівалент відповідних типів міфу й архаїчних форм казки.

У героїчних міфах і чарівних казках найважливішою частиною сюжету є та, що відтворює ритуальну схему ініціації – випробування, яким герой піддається в царстві мертвих (або на небі, в іншій країні, населеній злими духами, чудовиськами; проковтування героя чудовиськом – тотемною твариною – з наступним звільненням). Перебуваючи в іншому світі, герой демонструє стійкість, отримує духів-помічників, магічні сили, владу над стихіями, а в міфах про культурних героїв – добуває людям космічні об'єкти або культурні блага, знищує чудовисько, що заважає мирному життю. Зв'язок з ініціацією мають і вказівки на підвищений еротизм героя (знак його сили й досягнутої зрілості). Інцестуальні дії можуть бути використані в сюжеті міфу і як мотивація тимчасового вигнання героя із соціуму, важких завдань, поставлених йому батьком (невиконання повинне призвести до його смерті).

Гонителем дуже часто є рідний батько – сонячний або інший бог, що жорстоко випробує свого сина й згодом мириться із ним.

Цілий ряд великих епічних текстів пояснюється зв'язком з ініціацією. Ініціація в деяких рисах відтворює космогонічні міфи, оскільки виведення індивіда ініціації за межі соціальної структури для здійснення переходу передбачає певне розхитування цієї структури, внесення «збурювання» у нормальний стан колективу й наступне повернення до нормального існування після завершення обряду. М. Еліаде показав, що ініціація відтворює ситуацію виникнення хаосу й появу нового впорядкованого космосу [58].

Як зазначає В.Я. Пропп, у класичній чарівній казці на руїнах міфологічного «космосу» затверджується «мікрокосм» у вигляді казкової сім'ї як основного осередку конфліктів соціального характеру. Конфлікти ці вирішуються втручанням в особисті долі чудесних осіб і предметів зі світу умовної казкової міфології. У міфі провідну роль відіграє тема ініціації героя, а одруження виступає лише як засіб соціальної комунікації і добування магічних і економічних зисків, у казці ж, навпаки, одруження є кінцевою метою й найважливішою цінністю. Завдяки одруженню герой набуває більш високого соціального статусу і в такий спосіб вирішує колізію, що виникла на сімейному рівні [58; 124; 125].

Тож казкова семантика може бути інтерпретована, тільки виходячи з її міфологічних джерел. Однак для казкової семантики, на відміну від міфологічної, характерна перевага соціального коду. В архаїчній казці сімейна тема тільки проєктується: казкова сім'я певною мірою є символічним узагальненням великої родини, патріархального об'єднання. Сюжети сімейних проблем – гноблення пасербиці, нанесення образи молодшому братові тощо – мають імпліцитно соціальне значення як знаки розкладання роду. В.Я. Пропп зазначає, що образ мачухи міг виникнути тільки за умови порушення ендогамії, тобто при одруженні на занадто «далеких» (із чужих племен) наречених. Не випадково мотив *мачухи-пасербиці* в європейських казках у деяких стійких сюжетах альтернативний мотиву інцестуального переслідування дочки батьком – спроби крайнього порушення екзогамії.

Порушення норм сімейно-шлюбних стосунків (у вигляді інцесту або, навпаки, одруження на занадто далеких наречених) і взаємних зобов'язань свояків виявляються джерелом серйозних колізій і в міфах, приводячи до роз'єднання споконвіку зв'язаних між собою космічних елементів. Їхнє воз'єднання вимагає медіації й медіаторів. У казках ті ж самі порушення розглядаються з боку можливих соціальних, а не космічних наслідків. «Правильний» шлюбний обмін усе більше втрачає комунікативну функцію. У казках ідеться не про племінне благополуччя на космічному тлі, а про особисте щастя на соціальному тлі. Шлюб «низького» героя із царівною (або «низької» героїні із царевичем), що супроводжується підвищенням соціального статусу героя, є своєрідним чудесним виходом для індивіда із соціальної колізії. Весілля виступає як засіб подолання фундаментальних протиріч на рівні казкової сім'ї. В архаїчних казках тема одруження є периферійною; сімейні стосунки виступають іноді як засіб досягнення господарських успіхів, магічних

предметів. При переході від архаїчної до класичної чарівної казки засіб і ціль ніби міняються місцями. Тож тема одруження є центральною у чарівних казках.

Для семантики чарівної казки типовим є збереження найважливішого міфологічного протиставлення «свій – чужий», а опис норм сімейно-шлюбних стосунків ведеться також через протиставлення: від нормального екзогамного шлюбу з «тотемною» дружиною, що поєднує людське і звірине, до їхнього граничного порушення у вигляді інцесту.

Значення міфу для оформлення репродуктивної людини поступово зменшується, однак не зникає зовсім

Для розуміння ролі міфу в репродуктивній поведінці сучасної людини варто звернутися до концепції свідомості, яку розвиває Д.О. Леонтьєв.

Д.О. Леонтьєв досліджує функціонування міфу й особливості його вбудовування в систему регуляції життєдіяльності сучасної людини. Він відзначає, що «стійкий, незаперечний, самоочевидний і зазвичай погано відрефлексований міф інакше, хоча й не менш впливово, обумовлює наші дії, ніж динамічні життєві процеси» [93, с.72]. Підставами регуляції соціальної поведінки є міф і актуальне буття-у-світі.

Д.О. Леонтьєв зазначає, що на певному етапі соціогенезу людина починає спиратися не тільки на свій особистий минулий досвід, але й на те, що їй повідомили інші люди. У контур регуляції життєдіяльності вбудовується чужа пам'ять – *інформація, передана мовними засобами*. Коли в людини виникають узагальнення на базі власного досвіду й засвоєного чужого, у неї вибудовується картина світу, ядром якої є світогляд. Світогляд є джерелом антиципацій і планування дій; доповнює зворотний зв'язок, зафіксований людиною в безпосередніх діях.

Інформація, яку людина одержує, безпосередньо діючи у світі, більш-менш достовірна, але локальна. Натомість інформація, що включена в стійку картину світу людини, є загальною, охоплює безліч аспектів, але достовірність її є низькою, оскільки включає чужу неперевірену інформацію. У той же час переробка власного досвіду не завжди адекватна. Картина світу людини стабільна і сприймається нею як інваріантна, а світ при цьому змінюється.

Д.О. Леонтьєв визначає дві форми світогляду: світогляд як міф і світогляд як діяльність. Світогляд-міф дозволяє некритично засвоювати готові пояснення й схеми, що надають інформацію про світ, та інтегрувати їх у готовому вигляді в структуру світогляду. Міф невіддільний від реальності, тотожний їй. Міфу властива гармонія з буттям. У світогляді-діяльності пояснювальні структури формуються і є результатом переробки досвіду. Картина світу людини заснована частково на переробленому власному досвіді, а частково – на міфології. Досвід – це подія або інформація, які перероблені, інтегровані в картину світу. Засвоєні ззовні соціокультурні уявлення різних рівнів, що покладені в основу індивідуального світогляду, мають міфологічну природу.

Міф поняття міждисциплінарне й дотепер не має єдиного тлумачення. Д.О. Леонтьєв найбільш евристичним для комунікації між психологією й іншими науками про людину вважає теорію міфу О.М. Лобка.

О.М. Лобок розуміє під міфом будь-яку суб'єктивну істину, прийняту без доказів. Д.О. Леонтьєв відзначає, що в сучасної людини міфологічні уявлення посідають чільне місце. Істини, якими оперує сучасна людина, не представлені в реальному досвіді людини: «Усе, що сучасна людина називає істиною, так чи інакше санкціоновано якимось колективним досвідом культури, не доступним особистому сприйняттю окремого індивіда» [94, с.15]. Сучасна людина засвоює колективний досвід культури, у тому числі й науки, на віру.

У сучасному світі міфологія прихована в книгах, теле- та радіопродукції, кінематографі, рекламі тощо. Вони запозичують і експлуатують міфологічні мотиви. Книги й продукція мас-медіа подібно до міфу дозволяють людині вийти з реального часу й переміститися в інший часовий або просторовий вимір, вирватися із власного плину часу й опинитися в іншому ритмі, позити іншим життям.

Соціальний міф утворює «містку структуру, що здатна втілити найбільш фундаментальні риси людського мислення й соціальної поведінки, а також художньої практики» [109, с.10].

Репродуктивна поведінка сучасної людини ритуалізована і міфологізована не менше ніж людини первісної.

Міфи й впливають на репродуктивну поведінку особистості, й творяться в ній. Можна розмежувати *специфічні репродуктивні міфи* (міф про важкі пологи, міф про складність догляду за немовлям, міф про примхи вагітної, міф про зміни жіночого тіла після вагітності, міф про радість материнства, міф про батьківську любов, міф про необхідність «раннього розвитку» дитини, комплекс міфів про дитячі хвороби, комплекс міфів про «правильне дитяче харчування» тощо); *специфічні інтегративні міфи* (сімейний міф, автобіографічний міф) та *неспецифічні міфи* (усі інші соціальні міфи, їх вплив на репродуктивну поведінку особистості зумовлений головною функцією будь-якого міфу – ідентифікація з соціокультурною групою). Головна функція міфу, на думку О.М. Лобка, – ідентифікація з певною соціокультурною групою. Будь-яка культурна істина об'єктивно функціонує для сучасної людини так само, як первісний міф для первісної людини. Міфологічний характер, обумовлений переважно механізмами соціальної ідентифікації, мають світоглядні структури різного рівня. Вони структурують, упорядковують картину світу, вносячи в неї значеннєву нерівномірність. Міф створює систему базових орієнтирів, які дозволяють представникові конкретної культурної спільності знати, яким об'єктам навколишнього світу варто надавати перевагу і за якими схемами діяти.

Віра в міф як у реальність характеризує дорелігійну стадію міфологічної свідомості, однак феномен віри виникає тільки на етапі розкладання архаїчної міфологічної свідомості з моменту накопичення практичного досвіду освоєння навколишнього світу. Світ починає інтерпретуватися раціонально-понятійно, що усе більше суперечить міфологічній тотожності суб'єкта й об'єкта. Відбувається криза міфологічних цінностей, виникають сумніви в несуперечності міфологічної ціннісної картини світу. Разом із сумнівом як його антитеза формується феномен *віри*.

Уже в епоху общинно-родового ладу міфологія, пов'язана з релігійними обрядами, стала поділятися на два типи: *есотеричні* (священні міфологічні сказання, доступні лише «присвяченим») і *екзотеричні* (міфи, що створюються для «неприсвячених»). У класових, «державних» релігіях цей поділ став ще більш явним. Таємні вчення про богів становили надбання жрецьких каст і вибраних адептів.

В архаїчну, первісну, епоху релігії як форми суспільної свідомості не існувало. Її місце займали ритуали, обряди, міфи, архаїчні казки й звичаї. Моментами особливо напруженої обрядової діяльності були певні періоди річного циклу, перехід членів колективу з однієї вікової групи в іншу, їхнє народження й смерть.

Після неолітичної революції, коли стародавні суспільства перейшли до землеробства й скотарства, зростає роль жінки. Ідея родючості землі й жінки стала центром землеробських обрядів. Жіноча символіка пронизувала всю духовну культуру того часу.

Високий релігійний статус жінок зафіксований антропологами в стародавніх суспільствах періоду ранніх цивілізацій (Стародавніх Єгипет, Месопотамія, Індія), коли релігія виділилася в самостійну сферу життя. Земне (рослини, тварини, люди), родючість і акт божественного сполучення семантично зближалися і поставала в древніх релігіях в темі «священного шлюбу». Уважалося, що подібний ритуал необхідний для підтримки загального світопорядку. Розповсюдженням був також культ богинь-матерів і пов'язане з ними велике коло ритуалів.

Культ Богині-Праматері існував у різні періоди в різних народів світу, у різних тлумаченнях, залишивши по собі велику кількість легенд, переказів, казок. Відповідно до теорії Р. Грейвса, Велика Богиня була найдавнішим універсальним божеством людства. Втіленням Великої Богині був місяць, тому що в найдавніші часи люди помітили зв'язок фаз місяця з жіночим початком. Подібно до того, як місяць має три фази – молодий, повний і старий, жіноче божество розпадається на три іпостасі: юну дівчину, зрілу жінку і жінку стару. Дівчина втілює верхній світ, жінка – середній, стара – підземний. Р. Грейвс створив свою теорію на основі аналізу міфів народів Європи, зокрема давньогрецьких. Дослідження ряду етнографів міфологій Австралії, Африки, Сходу довели універсальний характер теорії Р. Грейвса.

У всіх первісних міфологіях наявний образ жіночого божества, яке має три іпостасі, і кожна з іпостасей виконує особливу роль:

- дівчина – роль бога-творця (пов'язана з верхнім світом);
- жінка – роль першопредка, культурного героя й трикстера (пов'язана із середнім світом);
- стара – роль матері-прародительки, володарки вод і богині смерті (пов'язана з підземним світом).

Р. Грейвс, досліджуючи архаїчні шари грецької міфології, дійшов висновку, що кількість іпостасей богині доходить до дев'яти, коли кожна з її персоналізацій – незаймана, німфа й стара – представлена тріадою, що ще більше підкреслює її божественність [48].

Як зазначає І.С. Кон, патріархатне християнство розсікло єдине тіло Великої Богині на фрагменти, акцентувавши кожен із частин – позитивно маркуючи дівочтво; допустивши материнство, презирливо терплячи еротику, якщо вона виправдана дітородінням («невиправдана» еротика – блуд); прибравши смерть, як фрагмент абсолютно «антибожественний», за межі божества. Цей процес почався задовго до християнства, але своє логічне завершення здобув саме в цій релігії.

На зміну іманентній світу й людині Богині-Праматері прийшов трансцендентний Батько, а людина, що колись була співтворцем божественної сили, відтепер стала рабом божим.

У християнській культурі Пресвята Трійця є чоловічим знаком: Бог Батько, Бог Син, Бог Святий Дух. Незважаючи на пояснення богословів про неприпустимість перенесення статевих категорій на Бога, маркованість Бога, зокрема й засобами граматики, як чоловічого знака є непорушною в буденній свідомості.

Н.Л. Малаховська відзначає, що Велика Богиня матріархату є неієрархічною й недихотомічною моделлю світу. Усі три її іпостасі – повітряна (атмосферна дівка), наземна (богиня любові й родючості) і підземна (богиня смерті й мудрості) – рівноцінні та нероздільні. Хоча кожна з них має свій набір якостей, проте їх неможливо остаточно відокремити одна від одної і якості однієї можуть бути наявні у двох інших. У цій моделі світу смерть не протиставляється життю (родючості), фізична любов (родючість) не протиставляється невинності, небесне не є опозиційним земному [103].

У матріархатній культурі й у патріархатному християнстві існує зв'язок між поняттями «жінка» і «смерть». У матріархаті смерть не остаточна, божественна (є третьою іпостассю Великої Богині), природна, є випробуванням і врешті-решт винагороджується, у християнстві – остаточна (для багатьох), антибожественна, є відходом від Бога, неприродна, результатом первородного гріха, покарання.

Релігії Заходу й Сходу прийшли на зміну міфам і язичницьким віруванням. Релігія принесла глибокі зміни у свідомість. Людина почала пізнавати саму себе, думати про те, хто вона є, у чому сенс її життя. Релігія дала можливість критично подивитися на навколишній світ.

Особливістю релігійної свідомості стала віра, вона прийшла на зміну прозорості міфу. Віра в релігії – це впевненість у тому, що існують вищі сили, існує Бог, якого не можна побачити, відчутти. Релігія не потребувала ні обґрунтування, ні доказів, ні логіки, сам факт віри в релігії передбачав, що істини релігії правильні, потрібно просто їх прийняти.

Релігія стала психологічним механізмом, що зміг зробити міцними будь-які релігійні переконання.

Перехід від міфології до релігії зайняв великий проміжок часу, тому визначають кілька проміжних форм. У багатьох древніх цивілізаціях усе божественне іманентне. Сила богів – у явищах природи.

Еволюційне релігієзнавство пропонує два основні підходи до пояснення існування релігій: як до побічного наслідку еволюції якихось інших психічних функцій або як корисної адаптації. «Ці два підходи не є взаємовиключними, - відзначає О.В. Марков, - тому що часто буває так, що побічний продукт якої-небудь еволюційної зміни одночасно виявляється (або згодом стає) також і корисною адаптацією» [105].

Релігійність не має загального та тотального характеру – вона не є вродженою або інстинктивною. Однієї з важливих передумов появи релігії стала поява мови, а потім і мовного мислення. Мовне мислення дозволяє оперувати з образами, перетвореними в слова. Образ заміщається словом.

Діти мають розвинену здатність до індоктринації – беззастережної віри в будь-які тези, запропоновані дорослими. Діти схильні вірити дорослим на слово, краще виживають і передають свої гени, адже вони, виконуючи обмежуючі приписи, менше потрапляють у загрозливі ситуації, а виконуючи імперативні приписи, краще опановують соціальні конструкти. Але в результаті цієї адаптації «виникає ідеальне середовище для появи й поширення всіляких егоїстичних фрагментів інформації, різного роду інформаційних вірусів», – зауважує О.В. Марков.

Сучасні теорії релігії бачать у ній символічну модель, що формує людський досвід – як пізнавальний (когнітивний), так і емоційний.

Провідні (вищі) релігії за своїм походженням і змістом поділяють на релігії *індійського* й *іудейського* коріння. Перші переважають у східній частині Азії, представлені переважно різними течіями буддизму й індуїзму. Вони визнають перевтілення душ і/або заперечують ідею Бога як особистості й творця зримого світу, або ставляться до неї індиферентно. Світ сприймається як місце страждань, перебороти які можна лише через відхід від активної предметної діяльності і орієнтацію на самозанурення (трансцендування) як на засіб досягнення тотожності з імперсональним Абсолютом (Дао, Нірвана, Брахма).

Друга група («авраамітські») – іудаїзм, християнство й іслам, які традиційно представлені в західній частині Азії, Європі й Північній Африці, звідки поширилися й на інші частини світу. Для цих релігій індивідуальне життя є унікальним, а Бог є особистістю і творцем світу. Виконувати його заповіді – покликання людини. Бог зробив людину хазяїном на землі й заповів її обробляти, перетворювати. Звідси установка на діяльне, активне ставлення до зовнішнього світу, що яскраво виражене в західному християнстві в цілому й у протестантизмі, особливо в кальвінізмі, зокрема.

Одну частину цивілізацій релігієзнавці зарахували до суспільств східного типу («азіатського способу виробництва») й пов'язали з релігійно-світоглядними системами індуїстсько-буддистсько-даосистського плану і східноазійським конфуціанством (Індія, країни Південно-Східної Азії, Китаю, Японії та ін.). Друга цивілізаційна система розвивається на базі середньовічного західно-християнського світу. До неї належать суспільства західного шляху розвитку авраамітського типу – католицизм, протестантизм, іудаїзм, православ'я (Західна Європа, Східнослов'янській регіон, Північна

Америка, Австралія, Нова Зеландія, а також ряд інших регіонів, зокрема Латинська Америка).

В особливу групу виділяють ті соціокультурні системи, у яких сполучаються типові риси суспільств «азіатського способу виробництва» з тими ідейно-ціннісними, релігійно-етичними установками, які базувалися на особистісному розумінні людини і Бога й орієнтували людину на активне ставлення до світу. Це мусульманський світ, представлений нині субцивілізаційними регіонами (арабо-сунітський, ірано-шіїтський, тюрксько-сунітський із численними перехідними типами між ними). До цього типу цивілізацій дослідники відносять також цивілізацію зороастрійського Ірану, середньовічний східно-християнський світ, Аксум-Абіссінію, східні провінції Візантії, християнське Закавказзя.

Репродуктивна поведінка населення країн різних цивілізаційних типів має відмінності, зумовлені як особливостями соціально-економічного розвитку, так і релігійно-світоглядними чинниками. Високі релігії (християнство, іслам, буддизм, іудаїзм) у вибудовуванні Людини як суспільної істоти, як душі й духу, як особистості приборкували плоть і природну волю до продовження роду.

У період становлення християнство ставилося до шлюбу і сімейного життя негативно. Вважалося, що справжній християнин має віддавати всього себе служінню Богові. Поступово ситуація починає змінюватися. Уже у посланнях апостола Павла немає осуду звичайного сімейного життя, але все-таки перевага надається тим, хто може бути вільним від сімейних уз: «неодружений піклується про Господне, як догодити Господові; а одружений піклується про мирське, як догодити дружині». Перетворення християнських уявлень про сім'ю та шлюб відбувалися досить повільно й цей процес розтягнувся до пізнього середньовіччя, завершившись тим, що християнство перетворилося в головного проповідника і цензора докладно розробленої моралі репродуктивної поведінки: заборона контрацепції та абортів і т.д.

Церковний шлюб як таїнство, будучи по своїй суті есхатологічним, в щоденному житті проявляється як школа моральності. Любов у шлюбі передбачає турботу одне про одного, увагу, жертвовність, готовність жити не тільки «з», але й «для».

Перші глави книги Буття розповідають про дві взаємопов'язані цілі шлюбу. Зазвичай їх прийнято описувати як «уніативну» і «прокреативну». У Бут.2,18-24 говориться, що метою шлюбу є реалізація потреби у спілкуванні, єдності життя і любові, а в Бут.1, 27-28 розповідь про створення людини як чоловіка і жінки продовжується благословенням на продовження роду і на господарське освоєння всього навколишнього світу. Отже, прокреативна точка зору стверджує, що важливою та природною метою шлюбу є дітонародження та виховання народжених у шлюбі дітей, а всі інші завдання відповідно мають другорядне значення. Уніативна точка зору, критикуючи прокреативну, бачить у ній неприпустиме підкорення особистого начала соціальному, любові та єдності – біологічному процесу дітонародження, і, в свою чергу, стверджує, що

сутність шлюбу міститься в любові двох особистостей. У силу цього шлюб не може бути обумовленим ні соціальним виміром людського буття, ні тим більше його біологічним функціонуванням. Прокреативна точка зору може бути пов'язана з вченням про шлюб Блаженного Августина.

Протилежної думки додержується М.О. Бердяєв у своїй книзі «Про призначення людини».

Християнське розуміння дівства передбачає не його збереження, а його набуття. Людина від початку його не має, але може набути. Дівство і шлюбний стан міцно пов'язані. Ідеал християнського шлюбу виводиться з ідеалу християнського дівства: «Там, де дівство зневажається, там і шлюб руйнується».

Виходячи із триадології та христології як ґрунтовних основ християнської антропології, уніативний та прокреативний аспекти шлюбу взаємопов'язані. Не можна їх змішувати, але і не можна їх протиставляти. Святитель Іоан Золотоуст говорить: «Дві цілі, для яких встановлений шлюб: щоб ми жили цнотливо (дівственно) і щоб ставали родителями; але на першому місці із цих двох цілей — цнотливість... Отже, головна мета шлюбу – цнотливість, особливо зараз, коли весь всесвіт наповнився нашим родом» [143]. «Життя християнина відбувається уже не під знаком очікування спасіння, а у світлі життя у Христі. Дітонародження – не самоціль. Мета шлюбу – єдність і любов у Богіві. А отже, слід зазначити, що шлюбні стосунки є насамперед вираження любові у Христі, плодом якої є нове життя – діти. Необхідно також пам'ятати слова Василя Великого: «Турбуйтеся не на землі залишити дітей, але возвести на небо».

Отже, в християнському розумінні сексуальність як дітородний потенціал і власне статевий акт не є необхідними для людини. Людина, яка береже дівство або ж свідомо чи несвідомо, не маючи статевого досвіду, не має дітей, не може вважатися неповноцінною. Народження дітей є вторинним і інструментальним стосовно вищих екзистенційних і духовних завдань шлюбу – любові чоловіка та жінки і їх взаємного життя в Богіві. У церковному шлюбі відбувається транспозиція, але не десакралізація дітонародження. У християнстві шлюб виводиться із сфери біологічного і соціально регламентованого у сферу етичного, інтерперсонального і екзистенційного.

Повне втілення всіх християнських заповідей у повній міри ніколи не буде здійснене.

Азіатським племенам, на противагу західноєвропейським, були властиві більше суворі ієрархічні відносини, відповідно більш категоричне підпорядкування, жорстке покарання, високий рівень регулювання соціального життя й безумовне підпорядкування жінки чоловікові. Коран, основний канонічний текст магометан, дуже імперативний у своїх інтонаціях.

Шлюб (по-арабськи «*ан-ніках*») має два значення: одруження та статевий акт із жінкою. Тому залежно від контексту в це слово вкладають різний зміст. Слово «*ан-ніках*» у шаріаті означає *укладання договору між чоловіком і жінкою для одержання задоволення одне від одного, створення гарної сім'ї й формування здорового союзу*. Зміст висновку шлюбного договору зводиться не

просто до одержання взаємного задоволення, але ще означає створення гарних родин і здорових співтовариств.

На відміну від християнства, де на жінку покладена провина за первородний гріх, жінка за Кораном не несе провини за першу провину Адама. Обоє вони однаково винні у своїй непокорі Богу, обоє покаялися й обоє прощені.

Деякі арабські племена вважали припустимим убивство дитини жіночої статі. Коран наклав заборону на цей звичай і розглядає його як злочин.

Шлюб – невід’ємне право кожного. Він відноситься до діань, що здійснювалися посланниками Аллаха. Пророк одружився і сказав: «...А хто не наслідує мого прикладу, той – не з нас», «Той, хто в здатний створити родину, повинен оженитися... А хто не в змозі, той повинен поститися. Піст знижує потяг». Мусульманські вчені-релігієзнавці зауважують, що шлюб кращий від додаткових молитов.

Іслам дуже чітко визначає права, обов’язки, способи виконання різних аспектів репродуктивної поведінки людини. Він точно прописує умови, які регулюють процес укладання шлюбного договору, його зміст і термін дії.

Основні умови укладання шлюбного договору за Кораном:

- згода чоловіка й жінки: не можна змушувати чоловіка вступати в шлюбні відносини з тією жінкою, якої він не бажає, і не можна примушувати жінку виходити заміж проти її волі;

- жінка, з якою варто одружитися, повинна мати якості, які дозволили б їй досягти цілей шлюбу (бути плодovитою); вона повинна мати зовнішню й внутрішню красу;

- чоловікові заборонено вступати в сімейні відносини з жінками, що перебувають із ним у крeвнoму спорідненні;

- існує ряд заборон, що обмежують коло осіб, із якими можна брати шлюб; заборони для чоловіків щодо жінок поділяються на два види: постійні й тимчасові;

- законний шлюб робить чоловіка і жінку спадкоємцями одне одного [81].

Переваги шлюбу за Кораном

1. Шлюб зберігає й уберігає від гріха і чоловіка, і жінку.
2. Шлюб охороняє суспільство від зла й морального розкладання. Якби не було шлюбу, то в стосунках між чоловіками й жінками набули б поширення порочні явища.

3. У шлюбі і чоловік, і жінка користується правами й можливостями спілкування. Чоловік опікується жінкою, забезпечує її їжею, житлом, одягом. Жінка також опікується чоловіком, виконуючи свої обов’язки. Жінка відповідає вдома за свого чоловіка й відповідає за свою сім’ю.

4. Шлюб зміцнює зв’язки між сім’ями й родинами.

5. Шлюб забезпечує збереження людського роду здоровим. Він є причиною зростання кількості населення.

Якби не шлюб, то людство або взагалі зникло б з лиця землі, або суспільство складалося б із людей, що народилися в результаті перелюбства і які б не знали свого коріння й діяли б аморально.

Обмеження народжуваності суперечить шаріату, однак, відповідно до шаріату, припустиме регулювання числа вагітностей залежно від стану жінки (хвороба, занадто часті вагітності тощо). Запобігання вагітності не заборонене за згодою обох – чоловіка й жінки.

Іслам відводить доброті стосовно батьків друге місце після поклоніння Богу: «І вирішив Господь, щоб ви не поклонялися нікому, крім Нього, і до батьків благодіяння...» [81, 17:23]. Крім того, у Корані є особливі вказівки на необхідність добре ставитися до матерів: Одна з притч оповідає, що якоесь людина прийшла до пророка Мухаммеда й запитала: «Посланцю Аллаха, хто серед людей найбільш гідний бути моїм добрим товаришем?» Пророк відповів: «Твоя мати». «А хто ще?» - запитала людина. Пророк відповів: «Твоя мати». «А хто ще?» - знову запитала людина, і знову пророк відповів: «Твоя мати». «Хто ж ще?» - запитала людина. І тільки тоді пророк сказав: «Твій батько».

Репродуктивна поведінка є складним, комплексним феноменом, що включає в себе соціокультурні, соціально-психологічні, індивідуально-психологічні характеристики особистості, що мають різний ступінь виразності й інтенсивності. Приналежність до соціокультурного середовища особливим чином визначає своєрідність соціально-психологічних та індивідуально-психологічних характеристик репродуктивної поведінки. У результаті диференційованого впливу соціокультурних параметрів на сукупність соціально-психологічних й індивідуально-психологічних характеристик особистості формуються різні типи й види репродуктивної поведінки, різні типи репродуктивних практик. Репродуктивна поведінка (і її основні форми – материнство, батьківство, родительство) як соціально-культурний феномен змінюється разом із розвитком суспільства, економіки, культури, медицини. Конкретна модель репродуктивної поведінки (материнство, дитинство, сім'я), прийнята в певній культурі, впливає на формування репродуктивної поведінки окремої особистості.

Література до розділу

1. *Авдеев А.А.* Исторические типы народонаселения в докапиталистических формациях. – М.: МАКС Пресс, 2003 – 160 с.
2. *Авербух М.С.* Войны и народонаселение в докапиталистических обществах. Опыт историко-демографического исследования. – М.: Наука, 1970. – 217 с.
3. *Алексеев В. П.* Становление человечества.— М.: Политиздат, 1984.- 462 с.
4. Альтернативные пути к цивилизации: Кол. монография / Под ред. Н.Н. Крадина, А.В. Коротаяева, Д.М. Бондаренко, В.А. Лынши. - М.: Логос, 2000. - 368 с.
5. *Амосова С.Н.* Человек родился: заметки о еврейском родильном обряде / С.Н.Амосова, С.Н. Николаева [Электронный ресурс] // Фольклор и постфольклор: структура, типология, семіотика. – М., 2011. – Режим доступа: http://www.ruthenia.ru/folklore/amosova_nikolaeva2.htm (28.09.2011).
6. *Ананьев Б.Г.* Про методи сучасної психології// Психодіагностичні методи в комплексному лонгітюдному дослідженні студентів. - Л.: ЛДУ, 1976. - С.13-35.
7. *Андреева Г. М.* К проблематике психологии социального познания //Мир психологии. - 1999. - №3(19). - С. 15 – 23.
8. *Андреева Т.В.* Семейная психология. – М.: Издательство «Речь», 2005. – 244 с.
9. *Анисимов А. Ф.* Религия эвенков. - М., 1958. – 54 с.
10. *Анней Флор.* Лактанций. Божественные установления VII, 15, 8; Марцеллин. История (Res gestae) XIV / Немировский А. И. Луций Анней Флор. Малые римские историки/ Пер. с лат. - М.: Ладомир, 1996. - С. 267-301.
11. *Антонов А.И. Медков В.М.* Социология семьи: Учебник / Под ред. проф. А.И.Антонова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2005. - 640 с.
12. *Антонов В.В. и Хананавили М.М.* Значение раннего индивидуального опыта для формирования полового поведения собак-самцов // Журнал высшей нервной деятельности. - 1973. - 23, 1: – С. 68-74.
13. *Антропология: Хрестоматия: уч. пособие для студ. / Авт.-состав. Л.Б. Рыбаков и др. – 3-е изд. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЭК, 2003. – 448с.*
14. *Аристотель.* Сочинения. Т. VII — М., 1983.
15. *Аръес Ф.* Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке /Пер. с фр. - Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1999 [1960/1973]. - С. 30-34.
16. *Асмолов А.Г.* Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. - М.: Смысл, 2007 - 528 с.
17. *Бадушок В. Г.* Обряды и обычаи жизненного цикла украинских цеховых ремесленников (XVI - середина XVII в.) // СЭ. - 1987. - № 2. - С. 46-49.
18. *Бейтсон Г.* Экология разума. Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии. 1969-1972 / Пер. с англ. - М.: Смысл, 2000. - 476 с.
19. *Белюсова Е.А.* Представления и верования, связанные с рождением ребенка: современная городская культура : автореф. дис. ... канд. филос. наук / Белюсова Е.А. - М., 1999. - 25 с.; То же [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/folklore/belousova5.htm> (28.09.2011).
20. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. - М.: Медиум, 1995. - 323 с.
21. *Бергер П., Лукман Т.* Конструирование социальной реальности. - М.: Наука., 1995.
22. *Берсон А.* Воспоминания настоящего / Пер. с фр. В.А. Флеровой - СПб.:Изд-во М.И.Семенова, 1913. –50 с.
23. Библия. – М.: Изд-й центр Московской Патриархии Русской Православной Церкви, 2011. - 1376 с.
24. *Блок М.* Апологія історії, або Ремесло історика. – К.,1946. – 111 с.
25. *Борисковский П.И.* Древнейшее прошлое человечества - Л.: Наука, 1979. - 240 с.
26. *Борисов С.* Культуртантропология девичества. Морфология и генезис девичьей составляющей современной неофициальной детско-подростковой культуры [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://anthropology.ru/ru/texts/borissv/girlhd_0.html

27. *Бурдые Пьер*, Социология социального пространства / Пер. с фр., общ. ред. Н.А.Шматко. - СПб.: Алетейя; М.: Ин-т эксперим.социологии : Алетейя, 2005. - 288 с.
28. *Бутинов Н.А.* Проблема экзогамии // Родовое общество //ТИЭ. - М., 1951. - Т.XIV. - С.114-115.
29. *Бутовская М.Л.* Тайны пола. Мужчина и женщина в зеркале эволюции. - Фрязино: Век 2, 2004. - 368 с.
30. *Бутовская М.Л., Файнберг Л.А.* 1993, У истоков человечества (поведенческие аспекты эволюции человека). - М.: Наука, - 249 с.
31. *Варшавский В.И., Поспелов Д.А.* Оркестр играет без дирижера: Размышления об эволюции некоторых технических систем и управлении ими. - Изд.2-е, доп. – М.,2009. - 224с.
32. *Васильев Л.С.* Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века / Отв. ред. Л.Б.Алаев. - М., 1982.- С.60-99.
33. *Васильченко Г.С.* Общая сексопатология, руководство для врачей. – М.: Медицина, 1977 – 488с.
34. Введение в социологию. - М.:Мысль, 1994. – 194 с.
35. *Вебер М.* Эссе по социологии. /Перевод с нем. – М.,2005 –214 с.
36. *Вжозек В.* Историография как игра метафор: судьба «Новой исторической науки» / В. Вжозек // Одиссей. Человек в истории. – М., 1991. – С. 72 - 86.
37. *Вишневский А.Г.* О мотивационной основе рождаемости//Демографическое развитие семьи. - М., 1979.
38. *Вундт В.* Миф и религия. - СПб., 1912.
39. *Вундт В.* Проблемы психологии народов. - М.: Академический проект, 2010. - 136с.
40. *Выготский Л.С.* Развитие высших психических функций. - М., 1960, - 369 с.
41. *Гавры Д.П.* Понятие социального института// Регион. Экономика, политика, идеология. - 1999. - № 1. – С. 36 -78.
42. *Геодакян В. А.* Роль полов в передаче и преобразовании генетической информации //Проблемы передачи информации. – 1965. - № 1. - С. 105—112.
43. *Геродот.* История: в девяти книгах / Геродот; Ред. П. П. Толочко ; АН України. Ін-т археології. - Київ : Наукова думка, 1993. - 575 с.
44. *Голод С.И.* Семья и брак: Историко-социологический анализ. - СПб.: Петрополис, 1998. – 212 с.
45. *Гораций.* Оды III, 6, 45–48 / Пер. Н. Гинцбурга. – М.,1972. – 186 с.
46. *Господаренко О.В.* Историчний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во МДУ ім Петра Могили, 2008. – Вип. 2. – С. 10 - 17.
47. *Гофф Ж.* С небес на землю (Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII—XIII вв.)// Одиссей. Человек в истории. - М., 1991. - С. 25-44.
48. *Грейвс Р.* Мифы Древней Греции. - М: Прогресс, 1992. – 624 с.
49. *Грицанов А.А., Коростелевой Е.А.* Энциклопедия социологии. – М.: Издательство «Книжный Дом», 2003. – 115 с.
50. *Грицанов А.А., Коростелевой Е.А.* Энциклопедия социологии. – М.:Издательство «Книжный Дом», 2003. –1 15 с.
51. *Гусельцева М. С.* Методологические предпосылки развития культурно-исторической психологии : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 : М., 2003. - 175 с.
52. *Джолли А., Роз Ф.* Значение табу в первобытном обществе // Советская этнография. - 1947. - Т.VI-VII. - С. 204 210.
53. *Добреньков В.И., Кравченко А.И.* Социальные институты и процессы // Социология: В 3 т. – М.,2000. - Том. 3- 520 с.
54. *Добровольская М.В.* Питание человека каменного века Этология человека и смежные дисциплины. Современные методы исследований/ Под ред. М.Л.Бутовской. - М.: Ин-т этнологии и антропологии, 2004. - С. 88 - 111.

55. *Добровольская М.В.* Этология человека и смежные дисциплины. Современные методы исследований/ Под ред. М.Л.Бутовской. М.: Ин-т этнологии и антропологии, 2004. - С. 88 - 111.
56. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. - Одесса, 1900. -112 с.
57. *Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В.* Психология и психотерапия семьи. - СПб: Питер, 1999. - 651 с.
58. *Елиаде М.* Аспекты мифа / Пер. с франц. - М.: Академический Проект, 2000. - 212 с.
59. *Ефимкина Р.* Три инициации в "женских" волшебных сказках // Российский гештальт.- Вып.4.- М., Новосибирск: 2003. - С. 18 - 37.
60. *Ефимкина Р., Горлова М.* Психологическая инициация женщины // Российский гештальт / Под ред. Н.Б.Долгополова и Р.П.Ефимкиной. - М.: МИГИП, Новосибирск: НГУ, 1999 - С. 49-65.
61. *Ефимкина Р.П., Горлова М.Ф.* Психологическая инициация женщины // Семейная психология и семейная терапия. - М. - 2000. - № 4.
62. *Завадский К.М., Колчинский Э.* Эволюция эволюции. Историко-критические очерки проблемы. - Л.; Наука, 1977. - 236 с.
63. *Заграда Н.* Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля // Матеріали до етнології.- Т.1.- К., 1929.- С.119; Зязева Л.К. Предметы воспитания украинцев // "Мир детства" в традиционной культуре народов СССР: Сб.науч.тр. — Л.: ГМЭ народов СССР. - 1991. - Ч. 1. - С. 28.
64. *Зеленин Д.* Идеологическое перенесение на диких животных социально-родовой организации людей//Известия АН СССР. Отд. общ. наук. - М.,1934. - № 4. С. 403.
65. *Золотарев А.* Пережитки тотемизма у народов Сибири. - Л., 1934. - 160 с.
66. *Золотарев А.М.* Родовой строй и первобытная мифология. - М., 1964. - 136 с.
67. *Зубов А.А.* Палеоантропологическая родословная человека. - М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2004. - 552 с.
68. *Иванчик А. Е.* Воины-псы. Мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию//Советская этнография (далее - СЭ). - 1988. - № 5. - С. 40-41.
69. Избранные демографические труды. В двух томах. Т. II. Экономическая демография. Анализ демографических процессов. - М., Наука, 2005. - 383 с.
70. *Ильин И.А.* Путь духовного обновления. - М., 1996. - 210 с.
71. История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. - М., 1983. - 205 с.
72. История социологии в Западной Европе и США. - М., 1993. - 380 с.
73. *Катица С.П.* Сколько людей жило, живет и будет жить на Земле. Очерк теории роста человечества. - М.: Международная программа образования, 1999. - 240 с.
74. *Класен Х.Дж.М.* Проблемы, парадоксы и перспективы эволюционизма. Альтернативные пути к цивилизации: Кол. монография / Под ред. Н.Н. Крадина, А.В.Корогаева, Д.М. Бондаренко, В.А. Лынши. - М.: Логос, 2000. - 368 с.
75. *Ковалевский М.М.* Очерк происхождения и развития семьи и собственности. Пер. с фр. Изд.4. - М.,2011. - 152 с.
76. *Козлов В. И.* О некоторых аспектах демографической теории (К разработке демографической политики в СССР) // Демографическая политика в СССР. - М.: Финансы и статистика, 1988. - С. 64 -87.
77. *Комаров М.С.* О понятии социального института. // Введение в социологию. - М., 2001. - С. 195 - 214.
78. *Кон И.С.* Введение в сексологию. - М., 1989. - 160 с.
79. *Конт О.* Курс положительной философии. - СПб., 1899. - 44 с.
80. *Конт О.* Общий обзор позитивизма / Перевод с французского И. А. Шапиро. Под ред. Э. Л. Радлова. — Изд. 2-е. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. — 296 с.
81. *Коран.* перевод с арабского языка Абу Адель [Электронный ресурс]. - Режим доступу: <http://skomarohov.narod.ru/>

82. *Коржевская Н.* Социальный институт как общественное явление (социологический аспект). - Свердловск, 1983. - С. 7-11.
83. *Коростелева Е.А., Грицанов А.А.* Энциклопедия социологии. - М.:Издательство «Книжный Дом», 2003. - 125 с.
84. *Коротав А.В., Крадин Н.Н., Лыниша В.А.* Альтернативы социальной эволюции (вводные замечания). Альтернативные пути к цивилизации: Кол. Монография. -М.: Логос, 2000. -386 с.
85. *Космидес Л., Туби Дж.* Навстречу эволюционно-ориентированной когнитивной науке // Когнитивная психология: история и современность. Хрестоматия / Под ред. В.Ф.Спиридонова, М.В. Фаликман. - М.: Ломоносовъ, 2011. - С. 55-62.
86. *Кузьміна К.А.* Трансформації моделі родини й потреб у соціальному захисті в умовах соціально-демографічних і соціально-економічних змін // Журнал досліджень соціальної політики. - 2008. - №2. - С. 200-216.
87. *Курсакова А.В.* Традиции, связанные с рождением и воспитанием детей : [у народов Алтая] // Залесовское Причумышье : Очерки истории и культуры / [Г.В. Кидяева, А.В. Мошкина, В.А. Гладышев и др. ; сост. и науч. ред. Т.К. Щеглова] ; Администрация Залес. р-на Алт. края [и др.]. - Барнаул : Изд-во Барнаул. гос. пед. ун-та, 2004. - С. 210-233.
88. *Кутузова Д.А.* «Быть семьей»: взгляд с точки зрения социального конструкционизма. Обзор работ Л.Беллы и ее сотрудников // Постнеклассическая психология. Социальный конструкционизм и нарративный подход - 2005. - № 1 (2). - С.72-93.
89. *Кэмпбелл Д.* Герой с тысячами лицами. Пер. с англ. - М.: София, Ltd., 1997. - 336 с.
90. *Леви-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении. - М., 1937. - 167 с.
91. *Ленин В.И.* Полн. собр. соч. - 5-ое изд. - М.: Политгиздат, 1970. - Т.48. - С.230-232.
92. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Смысл, Академия, 2005.- 352 с.
93. *Леонтьев Д. А.* Мироззрение и бытие-в-мире как основания регуляции // Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия. - 2008. - № 2 (13). - С.72-77.
94. *Леонтьев Д. А.* Мироззрение как миф и мироззрение как деятельность // Менталитет и коммуникативная среда в транзитивном обществе / Под ред. В.И. Кабина и О.И Муравьевой. - Томск: Томский государственный университет, 2004. - С. 11-29.
95. *Листова Т.А.* Обряды и обычаи, связанные с рождением и воспитанием детей // Русский Север : этнич. история и нар. культура XII-XX века / [И.В. Власова, А.А. Желтов, И.С. Слепцова и др.]; отв. ред. И.В. Власова ; Рос. Акад. наук, Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. - М.: Наука, 2004. - С. 575-660.
96. *Литвинова А.Л.* Проблема брака и семьи в немецкой классической философии (Кант, Фихте, Гегель): автореф. дис. ... канд. филос. наук. - М.: Ин-т философии АН СССР, 1972. - 15 с.
97. *Лобок А.М.* Антропология мифа. - Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. - 688 с.
98. *Лосев А. Ф.* Мифология // Философская энциклопедия. - М.: Сов. энциклопедия, 1964. - Т. 3. - С. 457-467.
99. *Лурія А.Р.* Лекции по общей психологи. Эволюционное введение в психологию [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.psychology.ru/library/Alexander_Luria/Lectures.
100. *Майзульс Михаил.* История ментальностей: между бессознательным и культурой / Михаил Мейзульс [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.russia-21.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/2003/diskussia_04_2003.htm.
101. *Маковский М.М.* Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. - М.:Изд-во: "Владос", 1996 - 416 с.
102. *Максименко С. Д.* Генетическая психология. - М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2000. - 320с.
103. *Малаховская Н.Л.* Возвращение к Бабе-Яге. - СПб.: Алетейя, 2004. - 416 с.

104. *Малиновский Б.* Избранное: Динамика культуры / Пер.: И. Ж. Кожановская и др. - М.: РОССПЭН, 2004. - 960 с.
105. *Марков А.* Эволюция человека. В 2 книгах. Книга 1. Обезьяны, кости и гены. - М.: Астрель, Согрус, 2011 - 496 с.
106. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. - Изд. 2. - М.: Политиздат, 1961. - Т. 21. - 332 с.
107. *Матвеев В.А.* Теория семьи в утопическом социализме первой половины 19 в. (Ш. Фурье, Р. Оуэн): Автореф. дис. ... канд. филос. наук. - М.: МГУ, 1986. - 23 с.
108. *Медкова М.В.* Семья "звезд" шоу-бизнеса // Социол. исслед. - 2002. - № 1. - С.131.
109. *Мелетинский Е. М.* Поэтика мифа. - М.: Наука, 1976. - 408 с.
110. *Мелетинский Е.М.* Миф и историческая поэтика фольклора // Избранные статьи. Воспоминания. - М., 1998. - С.17.
111. *Мид М.* Культура и мир детства. - М., 1988.
112. *Морсан Л.Г.* Древнее общество. - Л., 1934. - 210 с.
113. *Нерсесянц В. С.* Общая теория права и государства. - М.: ИНФРА • М, 1999. - 196с.
114. *Норт Д.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. - М., 1997.
115. Обычаи и обряды, связанные с рождением ребенка / Авт.-сост., науч. ред. вып. Т.А.Листова, Т.П. Федянович ; Рос. акад. наук, Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. - М., 1995. - 245 с.
116. *Олескин А.В.* Биополитика: Политический потенциал современной биологии: философский, политологический и практический аспекты / Учеб.-метод. об-ние ун-тов России. МГУ им. М.В. Ломоносова. - М., 2001. - 423 с.
117. *Осипов Г.В.* Институциональная социология. - М., 1993. - 258 с.
118. *Павленко Ю.В.* Происхождение цивилизации; альтернативные пути. Альтернативные пути к цивилизации: кол. монография. / Под ред. Н.Н. Крадина, А.В.Коротаева, Д.М. Бондаренко, В.А. Лынши. -М.: Логос, 2000. -386 с.
119. *Парсонс Т.* Критика теории «социального действия» Т.Парсонса. - М.: Просвещение, 1998. -145 с.
120. *Перици А.И., Монгайт А.П., Алексеев В.П.* История первобытного общества. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Высш. школа, 1982. - 223 с.
121. *Петровский А.В., Ярошевский М.Г.* Основы теоретической психологии. - М.: Издательство: Инфра-М, 199. - 528 с.
122. *Пивовев В.М.* Мифологическое сознание как способ освоения мира.- Петрозаводск: Карелия, 1991. - 111 с.
123. *Платон.* Сочинения в четырех томах. Т. 3. Ч. 2 / Под общ. ред. А.Ф.Лосева и В. Ф. Асмуса; Пер. с древне-греч. - СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та; Изд-во Олега Абышко, 2007. - 731 с.
124. *Пропп В.Я.* Исторические корни волшебной сказки. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. - 364 с.
125. *Пропп В.Я.* Фольклор и действительность. - М.: Наука, 1989. - 233 с.
126. Психологический словарь. - М.: Педагогика, 1983. - 580 с.
127. *Радугин А.А., Радугин К.А.* Социология: Курс лекций: Для студентов и преподавателей вузов, техникумов и учащихся старших классов школ, колледжей, гимназий, лицеев. - М.: Владос, 1995. - 189 с.
128. *Римашевская Н.* Семья и дети в условиях транзитивной экономики // Социальный капитал и социальное расслоение / Под ред. Джудит Л.Твигт и Кэйт Шекстер. - М.: Альпина Паблишер, 2003. - 94 с.
129. *Розачов А.И.* Об относительной древности верхнепалеолитических стоянок Среднерусской возвышенности //Матер. Всесоюзн совещ. по изуч. четв. пер. - М.: Изд. АН СССР, 1961. - Т. 1. - 368 с.
130. *Рогинский Я.Я.* Проблемы антропогенеза. - М.: Изд-во МГУ, 1969. - .262 с.
131. Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы / Рос. акад. наук, Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая /Отв. ред.: Н.Н. Грацианская, А.Н. Кожановский. - М.: Наука : МАИК "Наука", 1999. - 518 с.

132. *Рубинштейн Л.С.* Человек и мир // Проблемы общей психологии. – М.: Наука, 1973. – 420 с.
133. *Савельева И. М., Полетаев А. В.* Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – СПб.: Наука, 2003 – Т. 1: Конструирование прошлого. – 2003. – 632 с.
134. *Савельева И.М., Полетаев А.В.* Темпоральная картина мира. / Исторические мифы и этнонациональная идентичность. - М.: Издательство ЛКИ, 2007. – С. 22 (52 с.).
135. *Сарингулян К. С.* Культура и регуляция деятельности. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1986. – 156 с.
136. *Саттаров Р.* Обычаи и обряды, связанные с рождением ребенка в мусульманском праве // Journal of Azerbaijani Studies. – 2003. – Vol. 4, N 3/4, [4]. - С.3-13 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dspace.khazar.org/jspui/bitstream/123456789/1314/1/01Rufat%20Sattarov.pdf>
137. *Седов Л.А.* Институт социальный. // Современная западная социология. – М.: Мысль, 1990. – 245 с.
138. *Семенов Ю. И.* Возникновение человеческого общества. - Красноярск, 1962. - 376с.
139. *Семенов Ю. И.* Происхождение брака и семьи. — М.: Мысль, 1974. — 309 с.
140. *Семенов Ю.И.* Как возникло человечество. - М., 1966. – 134 с.
141. *Семенов Ю.И.* На заре человеческой истории. - М.: Мысль, 1989. - 319 с.
142. *Смелзер Н.* Социология. - М.: Мысль, 1994. - С. 79-81; Комаров М.С. О понятии социального института. // Введение в социологию. - М.: Мысль, 1994. – 194 с.
143. Собрание сочинений Иоана Златоуста святителя архиепископа Константинопольского. Творения в русском переводе. Архивировано из первоисточника 28 ноября 2012. В 12 т. - СПб.: СПб Дух. Акад., 1895—1906. – Т 1. - Ч.1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ispovednik.ru/zlatoust/>
144. Современная западная социология : словарь / Сост. Ю. Н. Давыдов [и др.]. - М.: Политиздат, 1990. - 432 с.
145. *Соловьев Н.Я.* Брак и семья сегодня. - Вильнюс, 1977. – 210 с.
146. *Спенсер Г.* Первые принципы. / Spencer Н. Перевод. – М.-N. Y., 2004. - 146 с.
147. Спенсер Г. Этические принципы. /Адаптированный перевод. – Том 1. – 320 с.
148. *Тамбовцев В.Л.* Институциональные изменения в российской экономике //Общественные науки и современность. – 1999. - № 4. - С.44-54.
149. *Тамбовцев В.Л.* Экономические институты российского капитализма// Общественные науки и современность. – 2000. - № 6. - С. 32-41.
150. *Тих Н.А.* Предыстория общества (Сравнительно-психологическое исследование). – Л.: Изд. Ленинградск. ун-та, 1970. – 311 с.
151. *Токарев С. А.* Ранние формы религии и их развитие. - М.: Наука, 1964. – 399 с.
152. *Токарев С.А., Мелетинский Е.М.* Мифология // Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 –х т. – М., 1994. - Т.1. - С. 11-20.
153. *Толстов С.* Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен // Проблемы истории докапиталистических обществ. - 1935. - № 9 - 10. - С. 26.
154. *Толстов С.* Проблемы родового общества//Советская этнография. – 1931. - № 3-4. - С. 31.
155. *Топоров В.Н.* Пространство и текст // Текст: семантика и структура. - М., 1983. - С. 227—284.
156. *Торохтий В.С.* Основы психолого-педагогического обеспечения социальной работы с семьей. Учебное пособие, (часть I)– М.: МГСУ, 2000. – 348 с.
157. *Тугаринов В. П.* Философия сознания (Современные проблемы). - М.: Мысль, 1971. - 201 с.
158. *Тюгашев Е.А., Попкова Т.В.* Семейведение: Учебное пособие. – Новосибирск: СибУПК, 2002. – 169 с.
159. *Уорд Л.* Физические факторы цивилизации. /Перевод, 2003.. –М.-Бостон, 1893. – 123 с.
160. *Урланис Б.Ц.* Эволюция продолжительности жизни. - М.: Статистика, 1978. - 310 с.
161. *Файнберг Л.А.* У истоков социогенеза от стада обезьян к общине древних людей. - М., 1980. - 152 с.
162. *Февр Л.* Бои за историю. –М.: Наука, 1991. –529 с
163. *Федотова Ю. В.* Проблема понимания кризиса семьи. - М., 2003. – 141 с.

164. Францев Г. П. У истоков религии и свободомыслия. - М., 1959.
165. Фрейдентберг О.М. Этюды по семантологии литературных форм. Паллиата. Глава 21// Лотмановский сборник. 1. - М.: ИЦ-Гарант, 1995. - С.704-718.
166. Фролов С.С. Социология.. - М.: Гардарики, 1999. - 344с.; Фрэрер Дж.Дж. Золотая ветвь. Доп.том : Исследование магии и религии / Дж.Дж. Фрэрер. - М.; К.: Рефл-бук; Ваклер, 1998. - 464с.
167. Фрэрер Дж.Дж. Золотая ветвь. Доп.том : Исследование магии и религии / Дж.Дж. Фрэрер. - М.; Киев: Рефл-бук; Ваклер, 1998. - 464с.
168. Хайтун Д. Е. Тотемизм, его сущность и происхождение. - Душанбе, 1956. - С. 50, 51, 142, 149.
169. Хамилтон В. Энциклопедия общественных наук. -М.: Светило. - Том 8. - 84 с.
- 170.Хрестоматия. Социальная психология в трудах отечественных психологов /Состав. А.Л.Свенцицкий. - Санкт-Петербург-Москва-Харьков-Минск: Питер, 2000. - 512 с.
171. Цензорин. О дне рождения (К Квинту Церелию) / Пер. с латин. и коммент. В.Л.Цымбурского [Электронный ресурс] // Вестник древней истории. - №2,3. - Режим доступа: <http://hbar.phys.msu.ru/gorm/ahist/censorin.htm>.
172. Цицерон М.-Т. О государстве [Электронный ресурс] // Цицерон М.-Т. Диалоги: О государстве; О законах /Перевод с латинского и комментарии В. О. Горенштейна. Издание подготовили И.Н. Веселовский, В. О. Горенштейн и С.Л. Утченко. - М., Научно-издательский центр «Ладомир» — «Наука», 1994. - Книга II. - С.3. - Режим доступа: http://grachev62.narod.ru/ciceron/Gosud_2.html.
173. Челищев Н.Ф. Возраст человеческой цивилизации по демографическим данным. Сборник статей по новой хронологии [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://new.chronologia.org/polemics/chelischev_age.php.
174. Чернецов В. Н. Представления о душе у обских угров // Труды Института этнографии АН СССР. - 1959. - Т. 51.
175. Шинкаренко В. Д. Формирование знаково-смысловой структуры социокультурного пространства: социологические аспекты происхождения игры, ритуала, магии, мифа и сказки : диссертация ... доктора социологических наук. - М., 2006. - 375 с.
- 176.Шинкаренко В.Д. Смысловая структура социокультурного пространства: Игра, ритуал, магия. - М., 2005. - 232 с.
177. Штернберг Л.Я. Семья и род у народов Северо-Восточной Азии. - Л., 1933.
178. Щепанюкский Я. Элементарные понятия социологии. Пер. с польск. М.М.Гуренко под общ. ред. и послеслов. акад. А.М.Румянцева. - М.: Прогресс, 1969. - 240 с.
- 179.Эйдемиллер Э. Г., Юстицкий В. В. Психология и психотерапия семьи. 4-е изд. - СПб., 2011. - 672 с.
180. Экономика, политика, идеология. № 1-2 за 1999 год и в «Социально-политическом журнале» № 4 (или 5) за 1998 год.
181. Эфендиев А.Г. Социальные институты:структуры повседневности // Общая социология: Учебное пособие. - М., 2000. - С.216-220.
182. Acsady Gy., Nemeskery J. History of Human Life Span and Mortality. - Budapest: Acad. Kiado, 1970. - 346 p.
- 183.Ankermann B. Ausdrucks und Spieltätigkeit als Grundlage des Totemismus // Anthropos, 1916. - № 3—4. - S. 586-590.
184. Bella Leslie. The Christmas Imperative. - Halifax: Fernwood Publishing, 1992. - 252 p.
185. Blurton Jones N., Hawkes K., O'Connell J.F. Some current ideas about the evolution of the human life history // Comparative Primate Socilecology. Ed. Ph.C. Lee. - Cambridge, 1999. - P. 140-167.
186. Carr-Saunders A.M. World Population: Past Growth and Present Trends. - L.: Frank Cass, 1964. - 336 p.
187. Durkheim E. Les formes élémentaires de la vie religieuse: Le système totémique en Australie. - P., 1912. - P. 294—29.
188. Eichler M. Families in Canada Today: Recent Changes and their Policy Consequences. - Gage: Toronto, 1986.

189. *Fison L., Howitt A.* Kamilaroi and Kurnai. – Melbourne - Sydney - Adelaide - Brisbane, 1880. - P.169.
190. *Fox R.* *Primate Kin and Human Kinship.* – Biosocial Anthropology. - L.: Malaby Press, 1975. - P.9-36.
191. *Frish J.* *Individual Behavior and Intertroop Variability in Japanese Macaques.* – Primates. - 1970. - Vol.11. - N 4. – P. 249-259.
192. *Hanson L. (1997).* Family Problematics: A Crucible for Sociology, International Journal of Sociology of the Family, 27:1, 1–12.
193. *Hareven T. K.* Family Time and Historical Time // *Daedalus.* Spring. - 1977. - V. 106. - No.2. - P.57-70.
194. *Harlow H., Harlow P.* Human Model: Primate Perspective. — Vh Winston, 1979.
195. *Lévi-Strauss C.* Le totémisme augurd'bui. - P., 1962. - вP. 116—117; *Jevons F. B.* An introduction to the history of religion. - L., 1902. - P. 99—100.
196. *Makarius R., Makarius L.* L'origine de l'exogamie et du Totémisme. - P., 1961. - P. 137-146.
197. *McLennan J.F.* Primitive Marriage. An Inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies. - London, 1896.
198. *Disturbing the Nest* Family Change and Decline in Modern Societies. - New York: Aldine de Gruyter, 1988.
199. *Robertson-Smith W.* Lectures on the religion of the Semites. - L., 1907. - 126 p.
200. *Schwidetzky I.* Das Problem des Yolkertodes. Eine Studie zur his-torischen Bevolerrungediologie. — Stuttgart, 1954.
201. *Van Gennep A.* Qu'est — ce que le totémisme? - Folk-Lore, 1911. - 101 p.
202. *Westermarck E.* The history of human marriage. - L., NY, 1894.
203. *Wrangham R.W., Jones J.H., Laden G., Pilbeam D., Conkin-Brittan N-L.* The Raw and Stolen. Cooking and ecology of human origin // *Cur. Anthropol.*, 1999. - №40/5. – P. 567-577.

РОЗДІЛ 5

СТРУКТУРНО-СИСТЕМНИЙ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Розглядаючи репродуктивну поведінку як процес, необхідно конкретизувати, що під процесом зазвичай розуміється відносно однорідна серія явищ, пов'язаних причинними або структурно-функціональними залежностями. При цьому соціальні та соціально-психологічні явища виникають внаслідок взаємодії людей у соціальному просторі, безпосередньо в контактній групі або опосередковано через причетність індивідів до спільнот, через соціальні організації, соціальні інститути.

Серія соціально-психологічних явищ може бути визначена як процес, якщо: вони зберігають ідентичність у часі, що дозволяє виділити її з інших серій; попередні явища обумовлюють (хоча б частково) наступні за ними; попередні явища викликають однорідне становище речей.

5.1. Загальна структура психологічної складової репродуктивної поведінки

Визнання репродуктивної поведінки як системного (багаторівневого, багатомірного) утворення передбачає створення теоретичної моделі структури психологічної складової репродуктивної поведінки. У психології не розроблена модель для вивчення репродуктивної поведінки особистості як складного психологічного явища. Досліджуються окремі параметри (родительська поведінка, материнська/батьківська поведінка, матримоніальна поведінка тощо). Разом з тим вивчення окремих якостей, процесів, функцій, як показали дослідження Б.Г. Ананьєва, не завжди продуктивні, оскільки реальна поведінка дорослої людини в значній мірі визначається не окремими психічними якостями та процесами, а більше складними утвореннями: світоглядом, досвідом, системоставленням, Я-концепцією тощо. Б.Г. Ананьєв підкреслював універсальний, загальносистемний характер взаємодії енергії, інформації й різних психологічних властивостей у бутті й свідомості людини, що є основою «наукового переконання в об'єктивній пізнаваності суб'єктивних явищ і в ефективній можливості керування процесом людського розвитку» [11, 170-171].

Структурність розуміється як упорядкованість стійких елементів. Таке розуміння фіксує єдність форми й змісту в тому фрагменті психічної реальності, що виділяється як предмет дослідження. «Зміст» структури – елементи, що її складають. Принцип існування структури – її збереження або стійкість за різних умов.

Категорії, які ми використали при структуруванні репродуктивної поведінки як системного утворення, формують якісну своєрідність структури.

Теоретичний аналіз проблеми репродуктивної поведінки в психології, соціології, філософії, етології свідчить про брак цілісної теорії цього складного й багатомірного психологічного феномена.

Згідно з побудованими нами моделями репродуктивної поведінки (розділ 2) суб'єктом репродуктивної поведінки є особистість як системна якість особи. Соціальна поведінка – модус особистості. Тому її психологічна складова може бути реконструйована відповідно до структури особистості.

Г.О. Балл зазначає, що структурними компонентами особи є анатомо-фізіологічні, соціальні, психічні, психологічні особливості індивіда. Особистість дозволяє особі бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури. Відповідно до структури особистості, розробленої Г.О. Баллом, можна побудувати структуру психологічного компоненту репродуктивної поведінки [19].

У структурі *психологічного компоненту репродуктивної поведінки особистості ми виділяємо:*

– *підсистему спрямованості* (потребно-мотиваційну), що охоплює істотні для даної особистості цінності, ставлення, цілі, смисли, які визначають спрямованість її репродуктивної поведінки;

– *інструментальну підсистему*, до складу якої входять засоби реалізації цієї спрямованості, у тому числі фізичні, емоційні, вольові якості, стиль поведінки, здатності, знання, способи дій (сформовані на рівні вмінь або навичок), стратегії поведінки.

Інструментальна підсистема містить три компоненти:

– *когнітивний* – соціальні уявлення, стереотипи, скрипти, фрейми, концепти, ідентичності, знання. Різні аспекти репродуктивного процесу представлені у свідомості індивідів у різних формах – репродуктивні уявлення, репродуктивні стереотипи, скрипти, фрейми, репродуктивні міфи, репродуктивні наративи, репродуктивні Я-образи та репродуктивні ідентичності, знання про репродуктивну поведінку, репродуктивні норми, репродукцію біологічного, соціального, психічного;

– *афективний* – емоції та почуття (індивід, будучи водночас і суб'єктом, і об'єктом репродуктивної поведінки, від народження переживає емоції та почуття в репродуктивній поведінці (чи іншої особи чи своєї);

– *компетентнісний* – знання, навички та вміння, необхідні або бажані для реалізації репродуктивної поведінки.

Психологічна складова репродуктивної поведінки функціонує як система, де взаємодіють інваріантні, варіативні й відносно автономні (похідні) складові.

Інваріантними, системотворними компонентами в структурі психологічної складової репродуктивної поведінки є компоненти інструментальної підсистеми (когнітивний, афективний, компетентнісний), *варіативними* – їхнє сутнісне наповнення, яке залежить від соціокультурного контексту та індивідуального досвіду індивіда. Інтегрує всю структуру підсистема спрямованості.

Афективні параметри поліфункціональні. Емоційна основа репродуктивної поведінки – досвід і актуалізація станів, пов'язаних із репродуктивними подіями, які феноменологічно є варіантом віртуальної психічної реальності,

складним емоційним патерном, що включає комплекс вищих почуттів, а також еґо-креативні почуття, пов'язані із самотворенням, самотворчістю.

Компетентнісний компонент на певному етапі індивідуального розвитку інтегрується в структуру репродуктивної поведінки й починає визначати якість репродуктивних дій і вчинків.

Структурна організація (композиція параметрів) репродуктивної поведінки обумовлена віковими, гендерними й індивідуальними особливостями. Кожний віковий період характеризується специфічними особливостями, які можуть свідчити про сензитивність розвитку тих або інших параметрів у структурі репродуктивної поведінки на певному віковому етапі.

Процеси соціального пізнання визначають особливості репродуктивної поведінки особистості. Особливості репродуктивної поведінки особистості обумовлені розумінням нею свого оточення, умінням адекватно осмислити та оцінити сутність соціального контексту і змін, що відбуваються в суспільстві. Адекватний вибір поведінки передбачає опанування особистістю відповідної соціальної інформації в процесі соціального пізнання. Г.М. Андрєєва відзначає, що термін «соціальне пізнання» в науці пояснюється двояко. У більшості філософських і соціологічних підходів акцент робиться на способах і методах, керуючись якими можна вивчити соціальну реальність. «Соціальне пізнання в такому трактуванні – це наукове пізнання всієї сукупності соціальних явищ, відносин, фактів; завдання й способи її вирішення дослідниками». [12, с. 176].

Друге трактування наголошує на пізнанні соціального світу пересічною людиною, непрофесіоналом, пізнання нею буденної реальності свого життя. У цьому випадку соціальне пізнання – це знання, що складається в безпосередньому життєвому досвіді кожної людини. У другій половині ХХ століття саме це розуміння соціального пізнання потрапляє у фокус уваги соціальної психології. Пізнання соціального світу пересічною людиною стає спеціальним предметом дослідження в соціальної психології.

Процеси соціального пізнання дозволяють особистості створити елементи картини соціального світу, основними з яких більшість дослідників визнає *образ-«Я»* і систему соціальної ідентичності; часові аспекти особистісної та соціальної ідентичності; *образ-«Ми»*; *образ Іншого*; образи груп та суспільства; уявлення про соціальні процеси та соціальні явища.

У рамках дослідження психологічної складової репродуктивної поведінки особистості мають бути описані та проаналізовані прототипи, схеми, скрипти, імпліцитні теорії особистості, репрезентації процесу репродукції особистості. Зокрема мають бути розглянуті репродуктивні *Я-образи*, репродуктивні ідентичності, темпоральні аспекти репродуктивної ідентичності, образи репродуктивних партнерів, уявлення про репродуктивні події, репродуктивний процес, репродуктивні цінності та репродуктивні норми. Також має бути здійснений аналіз не лише когнітивних, а й афективних і мовних складових соціального пізнання особистістю репродуктивного процесу й умов його плину.

Аналіз когнітивних систем забезпечує основу для аналізу структури репродуктивної поведінки особистості.

Засвоєння і використання соціальної інформації відбувається у чотири етапи – концентрація уваги, кодування інформації, збереження інформації та відтворення інформації. Етапи інтегруються у систему за двома напрямками:
увага → кодування → збереження → відтворення;
відтворення → збереження → кодування → увага.

Етапи освоєння й використання соціальної інформації

Концентрація уваги на значущих пунктах інформації. Функцією уваги є відбір значущих стимулів, вибір об'єктів, релевантних ситуації. Результат вибору – зосередження уваги на чомусь певному, що потрібне для побудови системи висновків і очікувань щодо кожного конкретного соціального об'єкта.

Спрямованість уваги при споживанні соціальної інформації залежить від двох факторів: ситуативних і особистісних. Г.М. Андреева [12] вважає найважливішим ситуативним фактором опуклість (*saliency*) – помітність певного явища або предмета. Опуклість визначається новизною, розміром, яскравістю, кольором, складністю об'єкта тощо. Спрямованість уваги на «опуклі» об'єкти слабко контролюється свідомістю й реалізується автоматично.

До особистісних факторів спрямованості уваги в соціальних ситуаціях належать потреби й очікування особистості. Увагу привернено до того, що пов'язане з потребами або очікуваннями людини. Оцінка поведінки іншої людини будується на підставі очікування від неї певної поведінки.

Ситуативні та особистісні фактори трансформують процес зосередження уваги на тих або інших соціальних ситуаціях і об'єктах, що не сприяє об'єктивності пізнання. Вибір стратегії уваги залежить від багатьох побічних факторів, зокрема від сили, значущості тієї або іншої сторони протиріччя, від ступеня ясності її вираження, а головне – від мети суб'єкта.

Кодування інформації забезпечує розпізнання певного змісту й сприяє запам'ятовуванню інформації. Виявлення змісту отриманої соціальної інформації залежить від ряду факторів – способу інтеграції інформації (поляризації і усереднення), порядку пред'явлення інформації, відносної важливості інформації («індивідуалізації інформації»), акцентування («ілюзорні кореляції»).

Збереження інформації передбачає пошуки найкращих способів, розрахованих на те, що в потрібний час інформація буде успішно відтворена.

Відтворення соціальної інформації пов'язує когнітивний процес із поведінкою, з актуальними діями людини. Адекватне відтворення інформації передбачає актуалізацію її в потрібний час і в потрібному обсязі.

Категоріальний апарат аналізу процесу соціального пізнання був сформований у рамках когнітивного підходу. Відповідно до положень когнітивного підходу, взаємодіючи з навколишнім світом, людина стикається з потоком інформації, що надходить ззовні. Орієнтація в інформаційному потоці здійснюється за допомогою соціально-пізнавальних процесів. В.О. Янчук пропонує, на наш погляд, дуже вдалу схему орієнтаційної активності особистості [152].

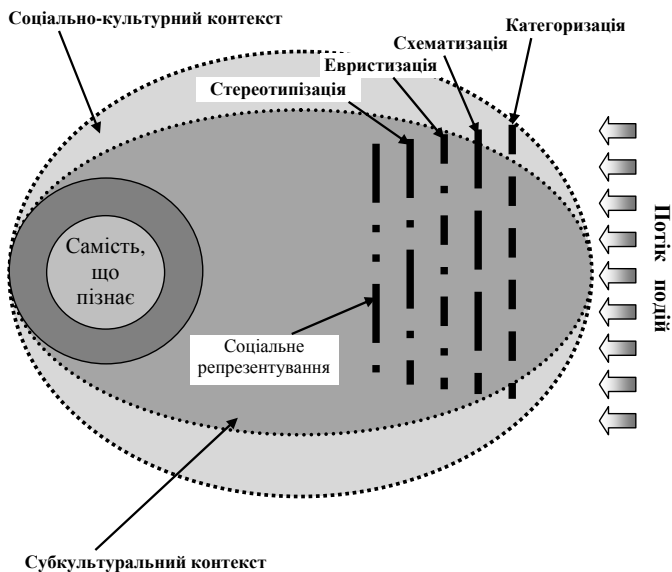

Рисунок 5.1. Схема орієнтаційної активності в інформаційному потоці (за Янчук В.А. *Введение в современную социальную психологию*. – Минск: АСАР, 2005.).

Спочатку інформаційний потік поділяється на ряд значущих, певною мірою відособлених інформаційних одиниць. Первинна фрагментація інформаційного потоку здійснюється за допомогою *процесу категоризації* – поділу інформації на ряд категорій, які відображають найбільш істотні ознаки або характеристики класу об'єктів. Категоріальна сітка формується в процесі культурної соціалізації – освоєння суб'єктом значень об'єктів і знань про їх взаємодію.

Відповідно до накопичення індивідуального досвіду взаємодії з об'єктами навколишнього світу формуються узагальнення знайомих об'єктів і їхніх класів, а також способів взаємодії з ними. У цих узагальненнях представлені їх найбільш істотні характеристики, але уточнені в процесі власного досвіду взаємодії з ними. Це процес *схематизації*, у якому індивідуальний досвід є основним при оцінці об'єкта й виборі способу взаємодії з ним. Так, якщо в процесі категоризації відбувається виділення об'єкта з інформаційного потоку, віднесення його до певного класу й маркування узагальнюючими характеристиками, то в процесі схематизації спочатку відбувається ідентифікація об'єкта й накладення на нього зафіксованих в індивідуальному досвіді рис і змістовних характеристик, визначається ставлення до нього й особливості наступної взаємодії.

Індивідуальний досвід відіграє вирішальну роль і в процесі *евристикації* – побудові очікувань щодо майбутнього розвитку подій або змістовних

характеристик об'єкта. Очікування дозволяють суб'єкту підготуватися до них і визначити спосіб реагування.

Уявлення й очікування стосовно певних соціальних груп включені в процес соціальної *стереотипізації*.

Розширення уявлень шляхом *інтерналізації* нового знання і його вписування в індивідуальний досвід відбувається за допомогою процесу соціального *репрезентування*. Він забезпечує інтегрування нового, невідомого в систему відомого за допомогою знаходження підстав для аналогій і узагальнень.

Усі охарактеризовані соціально-пізнавальні процеси детерміновані культурою, за допомогою якої транслюється смисл об'єктів і способів взаємодії з ними. Деталізація й конкретизація їх здійснюються в субкультуральному контексті. На рівні культури транслюються загальні орієнтири, а на рівні субкультури вони наповнюються конкретним змістом і супроводжуються необхідними поясненнями.

Перераховані соціально-пізнавальні процеси забезпечують взаємодію людини із зовнішнім і внутрішнім світом. Їх продуктами є відповідні когнітивні моделі – соціальні категорії, прототипи, схеми, евристики, стереотипи, соціальні репрезентації.

Розглянемо їх більш докладно у структурі репродуктивної поведінки особистості.

Категоризація. Соціальне пізнання передбачає розчленування потоку зовнішніх впливів на шерегу дискретних одиниць (об'єктів, категорій). Тому процес категоризації є одним з основних у структурі соціального пізнання. Зазвичай категорією називається угруповання двох або більше різних об'єктів, до яких можуть бути застосовані подібні способи обігу. Світ представлений у свідомості людини у вигляді значущих категорій.

Відповідно до теорії «лінгвістичної відносності» Б.Л. Уорфа картина світу людини значною мірою визначається системою мови, якою вона говорить. Граматичні й семантичні категорії мови служать не тільки інструментами для передачі думок мовця, вони також формують його ідеї й управляють його розумовою діяльністю. Відповідно люди, які говорять різними мовами, будуть мати різні уявлення про світ, а у випадку значних структурних розбіжностей між їхніми мовами під час обговорення деяких тем у них можуть виникати труднощі з розумінням [181].

Ґрунтуючись на принципі, уперше сформульованому Л. Вітгенштейном, когнітивні психологи вважають, що категорії краще описувати як колекцію зразків, які мають подібність. [41; 182]

А.В. Петровський та М.Г. Ярошевський визначають процес категоризації як «психічний процес віднесення одиничного об'єкта, події, переживання до певного класу, у форматі якого можуть виступати вербальні й невербальні значення, символи, сенсорні й перцептивні еталони, соціальні стереотипи, стереотипи поведінки й т.ін.» [117, с.159].

В індивідуальному досвіді категоризація виступає формою його упорядкування через присвоєння й трансформування суб'єктом категорій та

еталонів суспільної свідомості. За допомогою категоризації людина поділяє інформаційний потік, що надходить ззовні, на світ означених одиниць, і це дає їй можливість зорієнтуватися й тимчасово стабілізувати цей потік. З огляду на безперервність змін, що відбувається в інформаційному потоці, без можливості його тимчасової дискретизації й стабілізації світ взагалі втратив би здатність бути осмисленим суб'єктом.

Процес категоризації є фундаментальним для сприйняття, мислення, мови й діяльності. У переважній більшості випадків категоризація здійснюється автоматично й не потребує свідомої активності. Категорії упорядковують різноманіття стимулів світу й дозволяють ефективно взаємодіяти з ним.

Процес категоризації сприяє когнітивній економії та дозволяє суб'єкту у випадку комбінування формувати складні поняття. Негативним наслідком категоризації є втрата нюансів об'єктів і динаміки їх зміни. У свідомості людини в момент виокремлення й фіксації характеристики об'єкта відразу ж виникає інерціональність, яка не дозволяє достатньо швидкого фіксувати зміни.

Утворення категорій пов'язане з формуванням когнітивних концептів і їхніх стійких об'єднань. Процес соціальної категоризації дозволяє людині структурувати соціальний світ і на цій основі антиципіювати майбутній розвиток і стосунки, надавати подіям життя зв'язаність і передбачуваність. Модель світу є певним чином організованим знанням про світ. З одного боку, у модель світу входять загальні знання про світ, які можна вважати «об'єктивними». З іншого боку, у моделі світу є й знання іншого типу – «суб'єктивні». Це цінності та їхні ієрархії, семантичні конструкти типу «норма», що узагальнюють досвід індивіда й соціуму. Ці когнітивні структури, або когнітивні категорії, існують на так званому базовому рівні категоризації. [21].

У теорії Г. Мерфі і Д. Медіна стверджується, що за будь-якою конкретною категорією стоїть система уявлень людини про ту предметну сферу, до якої ця категорія належить. Тобто об'єкт поміщається не в жорсткі рамки категорії, а в більш широкий контекст соціальних відносин. Зміна категорій відбувається як наслідок зміни загальних уявлень [99]. Схоже розуміння категорій представлено в теорії соціальних уявлень С. Московічі [58; 101].

Процес категоризації репродуктивних ситуацій, об'єктів, явищ ґрунтується на культурі й мові.

Прототипізація. Найбільш близькою до категорії одиницею соціального пізнання є *прототип*, який є усередненням зразків об'єктів або категорій. Категорії формуються на основі перетинання певного числа характерних «властивостей – ознак», при цьому прототипом є одиниця, що проявляє ці властивості найбільшою мірою: «Категорії мови не завжди, а можливо, і рідко визначаються в термінах однієї або декількох відмінних рис, необхідних і достатніх як критерій іменування» [90, с.140].

«Прототип – це кращий зразок категорії» [90, с.145]. Прототипи є когнітивними репрезентаціями категорій. Різні елементи категорії не ідентичні й відрізняються певною мірою один від одного, вони можуть бути розглянуті як

невизначений ряд, що концентрується навколо прототипу. Прототип є усередненням, абстракцією категорій, у той же час не містить надмірностей. Прототип дозволяє виділити клас категорій у сукупності їхніх істотних ознак.

Репрезентація категорій у поняттях прототипів дозволяє означити їх у вигляді конкретних представників, зразків, прикладів категорії, з якими зіштовхувалася людина у своєму життєвому досвіді. Знання прототипу відразу ж дозволяє визначити істотні особливості категорії й диференціювати об'єкти оцінювання на ті, що належать їй, і такі, які їй не належать.

Категоризуючи нові зразки або приклади люди часто використовують не прототипи, а конкретні зразки або екземпляри, доступні їм. Прототипізація широко поширена в практиці соціального пізнання. Прототип є провідним при первинній оцінці об'єкта та загальній орієнтації в соціальній ситуації, а екземпляри або конкретні зразки включаються в пізнавальний процес при поглибленій орієнтації або недостатності представленої в прототипі інформації для вирішення поставленого завдання. Залучення екземпляру відбувається автоматично й має алгоритмізований характер.

Прототип виконує насамперед орієнтувальну функцію. Прототип – ядерний компонент концепту, когнітивний класифікатор, який виконує диференціювальну та інтегрувальну функції [118, с.44].

Прототип репрезентує певну універсальну чи культурно-національну форму знання, навколо якого формується концепт; він кореспондує з поняттям, формує зміст і умови референції. Концепт - це парадигматична структура, що виводиться із синтагматичних відносин імені, фіксованих у тексті, і може бути закріплений у діяльності [89].

Схематизація – знаходження в індивідуальному досвіді відповідної схеми.

Схема – система взаємозалежних думок, уявлень, атитюдів про поняття або типи стимулів, що включає їхні атрибути й відносини між ними і допомагає швидко їх розпізнавати за обмежених інформаційних ресурсів. Вони засновані на індивідуальному досвіді узагальнення уявлень про об'єкти й ситуації. Застосовуються для швидкої оцінки об'єктів і ситуації та прогнозування можливого розвитку стосунків. Когнітивні схеми організують репрезентації людей стосовно конкретних аспектів їхнього оточення, створюють підстави для орієнтації й обрання оптимальної стратегії взаємодії. [169, с.145].

Зіштовхуючись із ситуацією або конкретним об'єктом, людина вже має якусь схематизовану структуру уявлень про об'єкт, ситуацію й можливу логіку розвитку подій. Навіть за неадекватності вибраної схеми конкретній ситуації людина прагне її дотримуватися. Людина володіє набором різноманітних схем, які є його алгоритмічним оцінним і поведінковим ресурсом. Будь-яке уявлення про об'єкт або ситуацію має елемент невизначеності, яке суб'єкт заповнює формаційними ресурсами, представленими в індивідуальних схемах.

Схеми поєднуються у *семантичні мережі*. Семантичні мережі, як модель організації знань, спрощено окреслюють семантичні відносини в когнітивних процесах. Чим більш близькими є схеми, тим більш імовірна їхня одночасна активація. Фіксуючи висновки й узагальнення у вигляді схем, люди формують

додаткові ресурси для оптимального функціонування. Перевірка правильності схеми приводить до збільшення ймовірності її майбутнього відтворення.

Сьогодні в науковій літературі виділяють такі типи схем: схеми особистості; рольові схеми; скрипти; схеми вільного змісту; схеми самоті.

Схеми особистості – індивідуалізовані структури знань про конкретних людей і їхні особливості. Стосовно знайомих (як безпосередньо, так і опосередковано) формується певна імпліцитна теорія особистості, яка представлена у вигляді схеми, що відбиває суб'єктивно найбільш істотні або значущі характеристики. Знайомлячись із людиною, суб'єкт здійснює пошук найбільш придатної схеми, яка може ставати орієнтиром для розвитку взаємин. Детальність схеми визначається ступенем знайомства з людиною, ставленням до неї, її типовістю.

Сформовані схеми особистості формують відповідні інтерпретаційні фрейми, що формують тенденційність в інтерпретації спостережуваного.

Основними функціями схем особистості є, по-перше, одержання інформації про тип людини, по-друге, антиципація особливостей організації й перспектив майбутньої взаємодії. Риси особистості в схемах особистості виступають як концептуальні прототипи, що використовуються в процесі переробки інформації про інших людей [161]. Схеми особистості відіграють значну роль при виборі репродуктивного партнера; активно залучаються у взаємодію у всіх ситуаціях; лежать в основі виховного і соціалізуючого впливу.

Рольові схеми – структури знань про вимоги щодо конкретних соціальних ролей. У процесі соціалізації людина засвоює культурно-специфічні уявлення про особливості поведінки й зовнішності особисті, яка займає певну позицію в суспільстві, і відповідно, які кореспондуються з певною соціальною роллю. Ці уявлення визначають очікування і впливають на оцінки та інтерпретації.

Скрипт (від англ. *script* – сценарій). Традиційне розуміння скрипту - сценарій, що описує й визначає роль одного актора, його властивості, характеристики, поведінку й взаємодію з іншими акторами. У психології скрипт – схема події або ситуації, яка містить ряд окремих епізодів. У скриптах зафіксовані уявлення людини про певного роду ситуації й те, чого можна від них очікувати, як у них поводитися. Плануючи зустріч із ситуацією, людина антиципує її та розвиток подій у ній. Зіштовхуючись із нею безпосередньо, покладається на наявний скрипт, не завжди відразу зауважуючи його неузгодженість із реальністю.

Схеми репродуктивних подій (скрипти) складаються зі сценічних дій, організованих у часовій послідовності. Ця часова послідовність відбиває цілеорієнтовану природу репродуктивної поведінки, представлену в схемі події.

Скрипти й плани включають не тільки стереотипізовані послідовності репродуктивних подій, а й уявлення про інтенції й цілі. Цілеорієнтоване знання формує підставу, на якій і будується процес розуміння репродуктивної поведінки в конкретній ситуації.

Схеми вільного змісту містять обмежений набір правил обробки інформації, яка дозволяє орієнтуватися й приймати рішення в ситуаціях, які не

мають аналогів у життєвому досвіді. У незнайомих місцях і незнайомих ситуаціях людина використовує набір універсальних правил поведінки.

Схеми самості – це ті схеми, які охоплюють значущі аспекти уявлення людини про саму себе й активуються у відповідних ситуаціях, визначають поведінку в них і самоставлення індивіда до себе. Люди мають значну кількість схем самості, які визначають своєрідність ставлення до вхідної інформації. Схема охоплює певний вимір, що відбиває певну, найбільш характерну рису або особливість *Я-концепції*. Схеми самості є добре розробленими структурами, пов'язаними з найбільш вираженими й стійкими характеристиками особистості й поведінки. Вони відрізняються статичністю та важко змінюються.

Поняття *Я-схема* ввела в науковий обіг Х. Маркус, яка розглядає *Я-схему* як спосіб, яким людина організує інформацію про себе; узагальнення, що базуються на минулому досвіді людини щодо того, ким вона є або, навпаки, ким вона точно не є. Схеми допомагають організовувати й відбирати інформацію, яка стосується людини. Схеми описують якості, котрі суб'єкт вбачає важливими, на осі яких він займає екстремальне становище і стосовно яких він точно впевнений, що не перебуває на протилежному полюсі [172].

Х. Маркус експериментально показала існування індивідуальних відмінностей за ступенем складності схем власної самості й довела, що рівень складності схем самості визначає й характер схематичного сприйняття інших [172].

У соціальній психології існують два підходи до особливостей організації схем – схематичний та екземплярний.

Схематичний підхід ґрунтується на когнітивних моделях пам'яті. Основні положення підходу такі:

- схеми репрезентують абстрактні або узагальнені знання на противагу деталізованому знанню про епізод, пов'язаному з конкретним часом і контекстом;

- схема може бути активована зіткненням із відповідною інформацією або експліцитними роздумами про питання; активація схеми робить доступним усе структуроване знання, що втримується в ній;

- легкість і швидкість активації та використання схеми залежить від її доступності; доступність схеми визначається частотою використання і тим, наскільки давно схема використовувалася востаннє;

- схеми є незалежними одиницями: відповідно, якщо одна схема стає активною, це не обов'язково приводить до використання іншої, пов'язаної з нею схеми.

- схеми впливають на інтерпретацію стимулів – невизначену або недоступну інформацію;

- активовані схеми впливають на увагу – увага може зосереджуватися як на відповідній, так і на не відповідній інформації;

- схеми можуть впливати на прийняття рішень – виступати як джерело сигналів, що сприяють відтворенню відповідної інформації, або як основа для реконструкції та інтерпретації невизначених об'єктів [15; 164; 165].

Альтернативою схематичному підходу, заснованому на абстрактному процесі переробки інформації, є підхід екземплярний. Екземплярні моделі применшують роль абстракцій і, навпаки, підкреслюють роль специфічного досвіду. Основні ідеї екземплярного підходу такі:

- схеми записують інформацію про специфічні стимули або життєвий досвід, а не про абстрактні узагальнення; такі репрезентації можуть конструюватися на основі реального існування сприйнятих об'єктів, висновків про них, подальших обговореннях і т.ін.;

- схеми фіксують специфічні стимули і відповідні їм патерни майбутніх відтворень; такі репрезентації підтримують чутливість людей до встановлення взаємозв'язків із характеристиками категорій;

- відтворені сигнали (самогенеровані або зовнішні за походженням) активують усі відбиті екземпляри паралельно, і кожний екземпляр активується у тому ступені, у якому він подібний відтвореному сигналу; активація не синонімічна відтворенню, а навпаки, робить активовані екземпляри доступними для впливу.

Якщо стимул повинен бути оцінений та категоризований (або має бути ухвалене рішення про нього), здійснюється порівняння багатьох паралельно активованих екземплярів. Активізовані екземпляри впливають на інтерпретацію, увагу, відтворення й реконструкцію на рівні передсвідомості.

На нашу думку, у людини існують як схеми, які репрезентують абстрактні або узагальнені знання про репродуктивну поведінку, так і схеми, що репрезентують інформацію про специфічні стимули або власний репродуктивний досвід. Спосіб організації схем залежить від змісту й рівня знань особистості, життєвого досвіду, особливостей ситуацій формування схем.

Багато авторів через емпіричні дослідження встановили, що в процесі вибору схем люди надають перевагу:

- субтипам, ніж зважають на рівень представленості в ієрархії;
 - стереотипам і соціальним ролям, ніж схемам рис;
 - схемам, які легше ідентифікуються і активізуються, а отже, ґрунтуються на індивідуально значущих індикаторах;
 - схемам, які частіше використовуються;
 - схемам, які більше відповідають емоційному стану суб'єкта;
 - схемам, заснованим на більш давній інформації, ніж на останній.
- чим вищою є ціна помилки, тим більш точним схемам надається перевага [156].

Закономірності зміни схем:

- схеми стають більше абстрактними й менше пов'язаними з конкретними прикладами в міру їхнього накопичення;
- відповідно до накопичення прикладів репродуктивної поведінки і переживання репродуктивних подій схеми стають багатші й комплексніші;
- із зростанням комплексності у схемах ускладнюються зв'язки між їх елементами, і тому схеми стають більш чітко організованими;
- із підвищенням організованості схем збільшується їхня компактність;

- стійкість схем підвищується в результаті усунення суперечливих елементів;
- процес розвитку схем спрямований на підвищення їхньої точності.

Евристикація. Набір схем особистості хоча є великим і багатограним, але він статичний і має низьку прогностичність. Людина часто потрапляє в ситуації, у яких необхідно прийняти нове рішення. У такому випадку використовуються евристики. *Евристики* – це засновані на індивідуальному досвіді припущення, передбачення або прогнози наявності в нових об'єктах певних властивостей і якостей, а в події – тенденції розвитку. За браку достатніх підстав для систематичного вивчення об'єкта або ситуації люди можуть приймати рішення, спираючись на інформацію про периферійні джерела, не пов'язані безпосередньо з об'єктом (ситуацією). Ці передбачення можуть бути як простими і ґрунтуватися на елементарних схемах або прийнятті рішень, так і складними і ґрунтуватися на комплексних моделях розвитку. Застосування евристик дозволяє зорієнтуватися у відносно невизначеній ситуації [71; 180].

Визначають кілька типів евристик:

- *доступні евристики* – це найбільш доступна інформація про події, тобто така інформація, яка швидко пригадується й репрезентується. Вони використовуються для визначення частоти або ймовірності події на підставі прикладів, що швидко пригадуються, або асоціацій, що швидко утворюються;

- *змодельовані евристики* – сконструйовані сценарії можливого майбутнього розвитку подій. Людина конструє імовірну модель можливого розвитку події, яка передбачає один або кілька варіантів, зважає їх і приймає відповідне рішення;

- *приспосовані евристики* створюються на основі знайдених у власному досвіді або досвіді інших людей вихідних зразків або шаблонів і їх пристосування до ситуації. Часто вихідна оцінка впливає на наступні. Формується нав'язливий прогноз, який навіть за можливого прорахунку варіантів є кращим;

- *евристики репрезентативності* – рішення ухвалюється або прогнозується за допомогою інформації, яка здається суб'єкту репрезентативною для даної групи або категорії. Евристики репрезентативності часто призводять до помилкових прогнозів і оцінок.

Роль евристик у репродуктивній поведінці є значною, адже орієнтація лише на статичний минулий досвід (схеми, категорії, прототипи) не дає достатніх підстав для адекватних прогнозів і оцінок.

Стереотипізація. Поняття стереотипу в сучасній гуманітарній науці має міждисциплінарний характер. Соціокультурні стереотипи знаходяться у центрі уваги вчених різних спеціальностей – соціологів, психологів, політологів, лінгвістів. В останні роки ця проблема розробляється як західноєвропейськими, американськими, російськими дослідниками, так і українськими.

М. Августінос і М.Уолкер зазначають, що в соціально-психологічній літературі кінця ХХ – початку ХХІ ст. часто спостерігається ототожнення схем і стереотипів, хоча категорія стереотипу хронологічно з'явилася значно раніше й мала відмінне від когнітивної традиції трактування. Вони ж зазначають близькість стереотипу до соціальних репрезентацій (уявлень) [156].

Традиційно стереотип розглядався, як набір стійких спрощених узагальнень про групу або клас людей або як «абстрактні розумові репрезентації соціальних груп – групових схем і групових прототипів». Сьогодні більш прийнятним вважається визначення стереотипу як «відносно стійкого і спрощеного образу соціального об'єкта (групи, людини, події, явища), що складається в умовах дефіциту інформації як результат узагальнення особистого досвіду індивіда й нерідко упереджених уявлень, прийнятих у суспільстві» [117].

У європейській соціально-психологічній традиції проблематика соціального стереотипу й стереотипізації особливо ретельно розроблялася Г.Теджфелом. Він показав взаємозв'язок процесів категоризації й стереотипізації: люди, що ухвалюючи рішення, мобілізують різні периферійні виміри, які можуть виявитися корисними для орієнтування.

Особливостями соціального стереотипу, як регулятора соціальних відносин, є феномен поляризації якостей людини і тверда фіксованість такої полярної дихотомії. Соціальні стереотипи відбивають дві особливості суспільної думки: існування гранично стандартизованих і спрощених форм вираження і заданість, первинність цих форм щодо конкретних процесів або актів спілкування. Стереотип не тільки фіксує статистично усереднену думку, але й задає норму, спрощений зразок соціально-допустимої поведінки. [43; 44].

Соціальний стереотип є одним із видів прототипу і репрезентує мінімізоване й конкретизоване культурно специфічне уявлення про об'єкт, асоційоване з відповідним концептом [129].

Прототип – ядерний компонент концепту, когнітивний класифікатор, який виконує функції диференціації та інтеграції. Прототип репрезентує певну універсальну чи культурно-національну форму знання, навколо якого формується концепт; він кореспондує з поняттям, формує зміст і умови референції. Прототип претендує на об'єктивність й неупередженість та містить переважно понятійну (фактуальну) інформацію, у той час як стереотип є, навпаки, суб'єктивно детермінованим й містить не стільки фактуальний, скільки суб'єктивно-оцінний зміст [118]. Концепт – це парадигматична структура, що виводиться із синтагматичних відносин найменування, зафіксованих у тексті, і може бути зафіксований у діяльності, а стереотип є функціональним феноменом і виявляється безпосередньо в комунікативній поведінці [89, с.271].

Репродуктивні стереотипи в контексті нашого дослідження розглядаються як один з видів соціальних стереотипів.

У дослідженні психологічної складової репродуктивної поведінки особистості необхідно розкрити:

- природу, функції та механізми включення репродуктивних стереотипів у соціальний простір;
- причини репродуктивної та гендерної стереотипізації;
- механізми впливу репродуктивних стереотипів на статус особистості в суспільстві, рівень домагань і досягнень;
- окреслити перспективні напрямки вивчення репродуктивних стереотипів.

Репродуктивні стереотипи не ставали темою спеціального емпіричного дослідження в психології в силу браку дефініції «репродуктивна поведінка» і відповідно «стереотипізація репродуктивної поведінки». Однак у численних дослідженнях гендерних стереотипів, представлених як у західній, так і в пострадянській науковій літературі, можна знайти і стереотипи репродуктивні.

Ключовими концептами будь-якої культури, що визначають сферу міжособистісної взаємодії й формують мовну особистість, є концепти «жіночності» і «мужності». Мова не просто «відбиває існуючу в суспільстві гендерну диференціацію, але й безпосередньо конструює гендерні розходження» [73, с.119].

Гендерні стереотипи – стандартизовані уявлення про моделі поведінки й риси характеру, що відповідають поняттям «чоловіче» і «жіноче», існують як на вищих рівнях культури, у рамках релігійних і філософських вчень, так і в повсякденній, буденній свідомості [81, с.87].

Гендерні стереотипи є одними з найпоширеніших стереотипів, які пропонують стандартні моделі рольової поведінки чоловікам і жінкам. Відповідно до гендерних стереотипів, для жінки головними соціальними ролями є сімейні ролі (мати, господарка), а для чоловіка – професійні ролі (працівник, трудівник, добувач). Чоловіків прийнято оцінювати за професійними успіхами, а жінок – за наявністю родини й дітей. Інтереси чоловіка зосереджені за межами родини, а для жінки сімейні ролі є найважливішими. Для виконання традиційної ролі матері й господарки жінка повинна бути чуйною, турботливою, дбайливою, а чоловік – орієнтуватися на соціальні досягнення, проявляти твердість, наполегливість, бути незалежним [8; 14; 28; 30; 40; 45; 47; 62; 67; 78; 98; 107; 111; 115; 119; 127; 130; 145; 151; 157; 176].

Репродуктивні стереотипи – це спрощені, схематичні, узагальнені зображення певної репродуктивної ролі (образу) або репродуктивної події, яким притаманні позитивні або негативні риси. Сигналами апелювання стереотипу виступають правдиві (справжні) й типові особливості. Відповідно стереотипи можна схематично поділити на чотири типи:

- зразок – «такий, яким повинен бути», наприклад «хороша мати»;
- реальність – «такий, який є», наприклад «типова мати»;
- міфічне зображення (уявне) – «такий, яким може бути», наприклад «ідеальна мати»;
- зображення ідеологічне – «такий, яким може і повинен бути», наприклад «справжня українська мати» [175, с.86].

Властивості репродуктивних стереотипів збігаються із властивостями стереотипів соціальних.

- *репродуктивні стереотипи мають емоційно-оцінний характер*. Оцінка міститься у кожному репродуктивному стереотипі – «гарна мати», «материнська інтуїція», «справедливий батько», «турботлива бабуся», «добрий дідусь». Ця оцінка відбиває насамперед інтрагрупову систему цінностей і може мати різні знаки («турботлива мати» – «полохлива мати», «чоловік орієнтований на досягнення мети» – «чоловік амбіційний»; «жінка емоційна й чутлива» – «жінка примхлива»);

- *репродуктивні стереотипи стійкі й стабільні*. Наприклад, можна простежити кореляцію сучасного стереотипу «гарний батько» – незалежний, агентивний, відповідальний з античними й середньовічними уявленнями про те, що чоловік повинен відповідати за нерозумну, безвідповідальну жінку. Однак, як і всі соціальні стереотипи, репродуктивні стереотипи змінюються в міру того, як змінюються соціальні уявлення й норми. Стереотипи родительства і прародительства за останні сто років змінилися (наприклад, «батько – єдиний годувальник й захисник сім'ї», «мати – залежна і слабка»). Такі зміни обумовлені зростанням за цей період ролі жінки в економічному і суспільному житті. Проте можна констатувати, що зміни репродуктивних стереотипів відбуваються набагато повільніше, ніж зміни соціальних реалій;

- *репродуктивним стереотипам властивий високий ступінь єдності уявлень*. Зазначимо, що образи вважаються стереотипними, якщо вони поділяються принаймні трьома чвертями індивідів у межах соціальної спільності [155, с.71-74];

- *репродуктивні стереотипи – нормативні*. Оскільки уявлення про те, якими повинні бути «батько», «мати», «баба», «дід», «дитина», як вони мають поводитися в тій або іншій ситуації, є соціально поділюваними, реальні чоловіки й жінки не можуть на це не зважати.

Узагальнення наукової літератури, присвяченої соціальним стереотипам, і зокрема стереотипам гендерним, дозволяє зробити ряд висновків. Репродуктивні стереотипи:

- формується під впливом історичних умов і є соціокультурним явищем;
- мають соціальну природу, є продуктом соціально-культурних норм та очікувань;
- змінюються з часом та залежать від змін культурного, економічного, політичного, ідеологічного середовища;
- засвоюються в процесі соціалізації через моральні норми та приписи, що існують в суспільстві.

Репродуктивні стереотипи, виконують ряд функцій, що корелюють з функціями соціального стереотипу загалом, але мають змістовні відмінності:

- *когнітивна функція*: у вигляді схематизованих образів людина одержує інформацію про репродуктивні ролі та репродуктивні події, що допомагає

зрозуміти їх у простих категоріях, у процесі соціалізації особистість засвоює велику кількість нормативних приписів;

- *оцінна*: стереотипи включають оцінні судження з різними знаками (негативними і позитивними);

- *підтримка групової ідентичності*: типові репродуктивні ролі жорстко прив'язані до гендеру, і відповідно репродуктивні стереотипи, пов'язані з цими ролями, чітко підтримують ідентифікацію з жінкою чи з чоловіком;

- *соціальні функції* пояснюють чинні в суспільстві репродуктивні відносини, а також підтримують, відтворюють ці відносини, гарантуючи стабільність соціальних норм;

- *захисна* функція репродуктивних стереотипів проявляється в тому, що вони сприяють збереженню традиційної системи репродуктивних цінностей;

- *комунікативна функція*: за допомогою репродуктивних стереотипів здійснюється обмін інформацією між представниками «свого» співтовариства (як пізнати «свого» серед «чужих» і «чужого» серед «своїх»);

- *пізнавальна функція*: за допомогою репродуктивних стереотипів формується основа індивідуального репродуктивного сценарію та засвоюються правила репродуктивної поведінки в соціумі.

Репродуктивні стереотипи засвоюються та конструюються через систему соціалізації та культурні норми, вони детермінують репродуктивні ролі та ідеали, що існують у суспільстві, а характер їх функціональних характеристик набуває забарвлення в залежності від того, чи реалізується та або інша функція репродуктивного стереотипу в умовах конкретного суспільства із притаманними йому ознаками та запитам.

Соціальні репрезентації. Поняття «колективні репрезентації» запропонував для розрізнення індивідуального й колективного мислення Е.Дюркгейм у 1898 році. Колективні репрезентації розглядалися ним як уявлення, які поділяються майже всіма членами суспільства, соціальні за природою і походженням. Він підкреслював неможливість їхнього пояснення на індивідуальному рівні [58].

За С. Московічі, соціальні репрезентації (уявлення) – це ідеї, думки, образи й знання, які поділяються більшістю членів суспільства, тобто узгоджений універсум думок, соціально створених для формування частини «загальної свідомості». Соціальні репрезентації утворюють основу загального знання й інформації, яку поділяють більшість людей у формі теорій здорового глузду про соціальний світ. Вони включають як концептуальні, так і ілюстративні елементи, за допомогою яких члени суспільства одержують можливість конструювання соціальної реальності. С. Московічі розробив трикомпонентну модель соціальних репрезентацій:

- інформація (сума знань про об'єкт уявлення);

- установки (означення емоційного ставлення до об'єкта уявлення);

- поле уявлення (характеризує внутрішню організацію елементів уявлення) [101].

Пізніше Ж. Абриком, В. Дуазом, Д. Жодоле була розроблена ієрархічна будова поля уявлення й виділені рівні цієї ієрархії – ядро й периферія [58].

Центральне ядро (стійка частина) утворюється декількома елементами соціальної репрезентації й служить для організації внутрішньої будови та надає уявленню смислу. Периферія (менш стійка частина) утворюються зі скриптів, схем, стереотипів і «запускає» швидкі поведінкові реакції, які не потребують тривалого процесу ухвалення рішення. Процес перебудови периферійних схем відбувається у випадку неузгодженості між уже наявними елементами уявлення й новими, які відповідають певним змінам дійсності. Периферія відіграє роль буфера, який захищає центральне ядро від деформації. Якщо нової інформації, яка не відповідає раніше сформованому уявленню, надто багато й периферійні схеми не можуть її повністю адаптувати, зміни зачіпають і центральне ядро, а це може привести до зламу колишнього соціального уявлення й створення нового.

Як відзначає С. Московічі, структура кожної репрезентації роздвоєна і утворюється з образу й змісту – кожному образу відповідає один зміст і кожен зміст відповідає одному образу [101].

Поняття *соціальної реальності* лежить в основі теорії соціальних репрезентацій, відповідно до якої соціальна реальність визначається всупереч традиційному способу мислення в соціальній психології. По-перше, застосовується закон *причини й наслідку* для пояснення незалежності сутностей. По-друге, пріоритет надається соціальним і культурним аспектам реальності, які є відносною й надіндивідуальною сутністю соціального життя. Відповідно соціальні уявлення характеризують соціальну реальність, яка створена шляхом наших інтеракцій і комунікацій у соціальному й фізичному просторі. У той же час соціальні уявлення формують ментальне навколишнє середовище, яке визначає сприйняття або розуміння реальності суб'єктом і направляє його дії, визначає спосіб бачення світу суб'єктом і його дії, визначені його інтеракціями й зв'язками.

Виходячи з того, що соціальні уявлення визначають соціальну реальність, вона одночасно існує в думках незалежних індивідів і в об'єктивній реальності незалежно від індивідів. У зв'язку із цим виникає необхідність пояснення ролі переконань людей і їхніх дій, ролі культури й фізичного навколишнього середовища в конструюванні соціального світу.

Характерною рисою соціальних репрезентацій є їхня символічна природа, яка включає соціальні, культурні й історичні аспекти. Вона є похідною від соціальної значущості об'єктів і подій, які, у свою чергу, залежать від суспільного значення. Соціальні репрезентації відіграють значну роль у підтримці соціального порядку й здійсненні соціальних змін. Особливий зміст і соціальна значущість є символічною сутністю соціальних репрезентацій.

Визнання символічної сутності соціальних репрезентацій означає, що, вивчаючи здоровий глузд і повсякденне мислення, неможливо відрізнити форму репрезентації від її змісту. Зміст буде різним у різних соціальних груп, культур та історичних епох. Неможливо відокремити систему репрезентацій від процесів, які їх створюють.

Соціальні уявлення є історичними за природою. Усі системи сприймання, опису й розуміння, які існують усередині суспільства, пов'язані з раніше

чинними системами. Вони відтворюються за допомогою мови й дій завдяки наступності людської культури й соціального життя.

Соціальні уявлення умовно відображають об'єкти, людей і події, на які суб'єкт натрапляє в повсякденному житті. Вони впливають на вже створений соціальний об'єкт або на новий об'єкт, що є частиною свідомості суб'єкта, приводячи його у відповідність до категорій і систем зв'язків, наявних у суб'єкта. Таким чином, будь-який об'єкт розуміється в межах символічної системи, яка обумовлена соціальними уявленнями й, отже, культурними умовами.

Соціальні уявлення є конвенційними і відповідно нав'язують себе суб'єкту з непереборною силою. Суб'єкт не може позбутися умовностей репрезентацій, мови й культури і сприймає й розуміє сьогодення через призму минулого у межах традиції й культури.

Соціальні уявлення є динамічними. Оскільки вони створюються і поширюються в суспільстві, вони пластичні – самі уявлення і зв'язки між ними постійно перебудовуються. Соціальна реальність перетворюється, коли виникають нові соціальні уявлення й зникають колишні разом із відповідними соціальними об'єктами й зв'язками.

Діти засвоюють уявлення, взаємодіючи з батьками, які ретранслюють соціальні уявлення, засновані на їхньому власному дитячому й дорослому досвіді та соціальних інтераціях. Батьки взаємодіють із дітьми в рамках цих соціальних уявлень, які визначають символічне значення різних типів дитячої поведінки. І відповідно саме символічне значення поведінки інтерналізується дітьми. Вони стають частиною особистості і її інтерацій з іншими людьми. Соціальні уявлення вводять особистість у культурні традиції групи, а групові уявлення використовуються особистістю, стаючи частиною її індивідуальності.

Соціальні уявлення впорядковують і стабілізують соціальну реальність. Об'єкти й події сприймаються й розуміються суб'єктом у відповідності до власної системи соціальних уявлень.

Розглянуті когнітивні моделі будуються як уявлення про фрагменти дійсності, що виникає у свідомості людини. Для моделювання різних репродуктивних подій, ситуацій, процесів, станів можуть використовуватися різні когнітивні моделі залежно від характеру об'єкта, що моделюється через поставлені завдання. Вони є тією когнітивною основою, що дозволяє орієнтуватися у світі й у текстах про світ.

В.П. Казміренко зазначає, що людина більшу частину свого життєвого часу перебуває під впливом складних ситуацій і подій: «Проблеми та завдання, що виникають при цьому, зумовлюють певний перебіг таких ситуацій, серед яких: ситуації проблемного розвитку досягнень, чи екстремальних умов діяльності; ситуації ускладнень психологічної взаємодії і труднощів побудови міжособових стосунків; ситуації переживання внутрішньоособистісних криз і конфліктів; ситуації психологічної втрати, небезпеки чи невизначеності та

багато інших. Такого роду ситуації спричиняють труднощі формування програм побудови і розвитку життєдіяльності та формування ефективного соціального досвіду людини» [69]. Здійснення репродуктивної поведінки потребує розроблення та розвиток сценаріїв соціальної належності, взаєморозуміння і взаємодопомоги, налагодження соціальних контактів тощо. На думку В.П. Казміренка, «усі ці сценарії організації соціальної поведінки потребують соціально орієнтованого знання – «множинного знання»..., яке і досягається, і досягається в організованому, когнітивно орієнтованому спілкуванні-діалозі.... Це знання вміщує виміри дискурсів як форм переживання людиною світу та ідентифікації себе з ним» [69].

Когнітивні моделі суб'єкта, вербалізуючись, набувають форми наративів і включаються до загального соціокультурного дискурсу спільноти. Суб'єкт, з одного боку, дискурс творить, а з іншого, дискурс надає суб'єктові готові форми світосприйняття і моделювання власної поведінки. Термін «дискурс» охоплює реально наявні складні зв'язки мови (коду, який загальний для всіх членів соціуму), культури (історично конкретного способу життя соціуму, форм його діяльності, включаючи мовну, які засновані на символічній здатності людини) та індивідуальної свідомості. Дискурс не існує як фізична субстанція, дискурс існує як особлива ідеальна субстанція і як її гіпотетичний корелят (наукова модель), що позначається терміном «дискурс». Без мови немає дискурсу, але дискурс – це не прояв мовної діяльності, різноманітної й різнорідної, і не сама мовна діяльність, а її найважливіший фактор. Мовець, розповідаючи про яке-небудь явище, бере слова із загального всім коду (мови), що дозволяє кожному мовцю нібито привласнювати собі мову цілком, у чому й проявляється суб'єктивність *Я* в мові [27]. Але вибір слів і їхнє поєднання в лінійній послідовності підкоряються світогляду мовця і його світовідчуттю та вкоріненому в культурі способу осмислення явища.

Дискурс – це не мова, тобто не загальний для всього соціуму код (наявна знакова система, що служить для зберігання й передачі інформації), і не мовлення, тобто не індивідуальна реалізація загального коду, що забезпечує комунікацію.

Повсякденний дискурс є базовим для будь-якої культури, що досягла певного рівня цивілізації, тому що відбиває накопичений поколіннями досвід стихійного опанування дійсності і є вербалізацію повсякденної картини світу з усією її логікою й міфологією. Повсякденний дискурс – утворення не гомогенне: буденність верхніх шарів суспільства (еліти) і його нижніх шарів різна. Розходження в системі ціннісних орієнтацій мікросоціуму визначають розходження уявлень про світоустрій, тобто розходження в картині світу.

Дискурс – це такий аспект мови, у якому мова розмірена й інтенційна відповідно до об'єктів індивідууму й соціуму та ціннісних смислів культури. Інтерсуб'єктивні примуси, що виявляються в індивідуальній мові, і є дискурсом. Дискурс пояснюється через два поняття: конотація – закріплене в культурі інтерсуб'єктивне уявлення про феномен, що направляє його омовлення, та психологічний фактор – світогляд, світовідчуття, а також актуальний стан суб'єкта, що визначають його індивідуальну мовну стратегію.

Провідним є психологічний фактор. Дискурс конкретної спільноти впливає на репродуктивну поведінку суб'єкта, у той же час суб'єкт своїми репродуктивними вчинками і діями дискурс творить.

5.2 Онтогенетична динаміка структури репродуктивної поведінки особистості

У конкретного індивіда в конкретних соціокультурних умовах можна простежити розвиток і становлення репродуктивної поведінки, і зокрема її психологічного компоненту. Перед тим як перейти до побудови моделі становлення психологічної складової репродуктивної поведінки в онтогенезі, потрібно зробити кілька зауважень.

По-перше, розвиток психологічного компоненту репродуктивної поведінки особистості є процесом циклічним – народження дитини є одночасно початком становлення її репродуктивної поведінки і продовженням розгортання репродуктивної поведінки її родителів і прародителів; кожна репродуктивна подія змінює репродуктивний статус її учасників.

По-друге, взаємодія *Я-Інший* є основним процесом та одночасно основним механізмом становлення та розвитку психологічної складової репродуктивної поведінки особистості.

По-третє, згідно з висунутим Л.С. Виготським принципом єдності соціального й індивідуального, що є основним змістом запропонованого ним поняття *соціальної ситуації розвитку*, «системи стосунків між дитиною певного віку й соціальною дійсністю є «вихідним моментом» для всіх динамічних змін, що відбуваються в розвитку протягом певного періоду, й таких, котрі визначають цілком і повністю ті форми й той шлях, який проходить індивід, що здобуває нові й нові властивості особистості» [42]. Цим терміном Л.С. Виготський позначав те особливе сполучення внутрішніх процесів розвитку й зовнішніх умов, що є типовими для кожного вікового етапу й спричиняють динаміку психічного розвитку протягом відповідного вікового періоду, і нові, якісно своєрідні психологічні утворення, що виникають до його завершення. Це поняття фіксує ту конкретну ситуацію, у якій відбувається перехід від одного типу провідної діяльності до іншої.

У контексті розуміння соціальної ситуації розвитку особистості поняття «психологічні новоутворення» трактуються як суть психологічних якостей, що виникають на певному віковому етапі (у певній соціальній ситуації розвитку), котрі із психологічної точки зору можна визначити як нові потреби, мотиви, здатності тощо. Застосування концепції Л.С. Виготського при дослідженні становлення психологічної складової репродуктивної поведінки в онтогенезі дозволяє уникнути її біологічної або соціокультурної заданості [42].

В актуальній фазі ми виділяємо два періоди: до появи першої дитини (передродительство) та після появи першої дитини (родительство). У табл. 5.1 представлено основні фази репродуктивної поведінки, новоутворення та критерії сформованості.

Опціональна модель репродуктивної поведінки особистості

Основні фази репродуктивної поведінки		
	Основні новоутворення	Критерії сформованості
Латентна фаза	<p>Основний формотворний процес – взаємодія <i>Я-Інший</i>. Основним типом взаємодії є взаємодія з реальним <i>Іншим</i> – <i>Дитина-Родитель</i>. Додаткові типи взаємодії: - з реальними іншими – <i>Дитина-Прародитель, Дитина-Дитина</i> (сиблінги); - із символічними іншими – <i>Дитина-Інший</i> у культурі (казках, переказах, прислів'ях, продуктах мас-медіа тощо)</p>	
	<p>Ідентичність: - актуальна (гендерна (Я-дівчинка/хлопчик), вікова (Я-дитина), сімейна (Я-донька/син, Я-сестра/брат); - проспективна (гендерна (Я-майбутня (-ій) жінка/чоловік), батьківська (Я-майбутня (-ій) мати/батько), прародительська (Я-майбутня (-ій) бабуся/дідуся), матримоніальна (Я-майбутня (-ій) дружина/чоловік, Я- майбутня (-ій) наречена/наречений). Система ставлень. Соціальні статуси: дитина, дочка/син, онука/онук, сестра/брат тощо. Рольовий репертуар: дочка/син; сестра/брат, дівчинка/хлопчик. Репродуктивні та гендерні репрезентації (стереотипи, скрипти, фрейми тощо) та їх комплексні утворення: - репродуктивні сценарії; - репродуктивні стратегії; - сімейний наратив; - імпліцитні теорії сім'ї, родительства; - Я-концепти, Я-схеми. Знання, навички, вміння: самозбереження та специфічні (догляду за дитиною)</p>	<p>Я-концепція, елементами якої є: - актуальна ідентичність (гендерна і сімейна); - проспективна ідентичність (родительська); - самоставлення до себе як до суб'єкта репродуктивної поведінки; - самооцінка себе як суб'єкта репродуктивної поведінки.</p> <p>Рольова компетентність (у вікових межах).</p> <p>Сімейний наратив.</p> <p>Знання, навички, вміння, відповідні віку</p>
Актуальна фаза – період передродительства	<p>Основний формотворний процес – взаємодія <i>Я-Інший</i>. Основним типом взаємодії є взаємодія з реальним іншим – <i>Дорослий-Дорослий</i> (міжстатева). Додаткові типи взаємодії: - з реальними іншими – <i>Дитина</i> (статевозріла)-<i>Родитель, Дитина</i> (статевозріла)-<i>Прародитель, Дитина-Дитина</i> (сиблінги); - із символічними іншими – <i>Я - Інший</i> у культурі (казках, переказах, прислів'ях, продуктах мас-медіа тощо); - з персоналізованими Іншими – <i>Я-Інший</i> як частина Я (<i>Я-родитель</i> як частина Я, <i>Я-сексуальний партнер</i> як частина Я).</p>	
	<p>Ідентичність: - актуальна (гендерна (Я-дівчина/хлопець), сімейна (Я-наречена/наречений, Я-дружина/чоловік); - проспективна (гендерна (Я-жінка/чоловік), сімейна (Я-дружина/чоловік), репродуктивна (Я-мати/батько, Я-прамати/прабатько). Система ставлень. Репродуктивні статуси (дорослий, наречена/наречений). Репродуктивні ролі (дівчина/хлопець, дочка/син, сестра/брат).</p>	<p>Я-концепція: - актуальна ідентичність (гендерна і сімейна); - проспективна ідентичність (родительська, матримоніальна); - самоставлення до себе як суб'єкта репродуктивної поведінки; - самооцінка себе як суб'єкта репродуктивної поведінки.</p>

Передродительство	<p>Репродуктивні та гендерні репрезентації (стереотипи, скрипти, фрейми тощо) та їх комплексні утворення:</p> <ul style="list-style-type: none"> - репродуктивні сценарії – уточнюються конкретизуються; - репродуктивні стратегії – апробовуються (шлюбні стратегії), уточнюються, модифікуються; - наративи: сімейний наратив – збагачується; автобіографічний наратив – створюється; - Я-концепти, Я-схеми; - імпліцитні теорії сім'ї, материнства, батьківства – збагачуються, модифікуються. <p>Знання, навички, вміння: самозбереження та специфічні (догляду за дитиною) – розширюються, збагачуються.</p>	<p>Рольова компетентність.</p> <p>Наративи (сімейний, автобіографічний, Я-концепти, Я-схеми)</p> <p>Репродуктивний сценарій.</p> <p>Репродуктивні стратегії.</p> <p>Імпліцитні теорії сім'ї та особистості.</p> <p>Знання, навички, вміння, відповідні віку</p>
Актуальна фаза – період родительства	<p>Основний формотворний процес – взаємодія <i>Я-Інший</i>.</p> <p>Основним типом взаємодії є взаємодія з реальним іншим – Родитель-Дитина.</p> <p>Додаткові типи взаємодії:</p> <ul style="list-style-type: none"> - з реальними іншими – Родитель-Родитель, Дитина (статевозріла)-Родитель, Дитина (статевозріла)-Прародитель, Дитина-Дитина (сиблінги); - із символічними іншими – Я-Інший у культурі (казках, переказах, прислів'ях, мас-медіа продуктах тощо); - з персоналізованими Іншими – Я-Інший як частина Я (Я-дитина як частина Я, Я-репродуктивний партнер як частина Я, Я-родитель як частина Я) <p>Ідентичність:</p> <ul style="list-style-type: none"> - актуальна (родительська (Я-мати/батька), (гендерна (Я-жінка/чоловік), сімейна (Я-дружина/чоловік); - проспективна (прародительська (Я-майбутня бабуся/дідусь)). <p>Система ставлень.</p> <p>Репродуктивні статуси (родитель, мати, батько, дружина, чоловік, прародитель, бабуся, дідусь, тітка, дядько, хрещений, хрещена).</p> <p>Репродуктивні ролі (родитель, мати, батько, прародитель, бабуся, дідусь, дружина, чоловік, тітка, дядько, хрещений, хрещена).</p> <p>Репродуктивні та гендерні репрезентації (стереотипи, скрипти, фрейми тощо) та їх комплексні утворення:</p> <ul style="list-style-type: none"> - репродуктивні сценарії – уточнюються, конкретизуються, збагачуються; - репродуктивні стратегії – апробовуються, використовуються, уточнюються, модифікуються; - наративи: сімейний наратив – збагачується; автобіографічний наратив – розвивається; - Я-концепти, Я-схеми; - імпліцитні теорії сім'ї, материнства, батьківства, прародительства – збагачуються, модифікуються. <p>Знання, навички, вміння: самозбереження та специфічні (догляду за дитиною) – розширюються, збагачуються.</p>	<p>Я-концепція, елементами якої є:</p> <ul style="list-style-type: none"> - актуальна ідентичність (гендерна і сімейна); - проспективна ідентичність (родительська, матримоніальна.); - самооцінка себе як суб'єкта репродуктивної поведінки; - самоставлення до себе як суб'єкта репродуктивної поведінки. <p>Система ставлень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ставлення до себе як суб'єкта репродуктивної поведінки; - ставлення до інших учасників репродуктивного процесу; - ставлення до речей. <p>Рольова компетентність.</p> <p>Внутрішньоматеринська (внутрішньобатьківська) позиція.</p> <p>Сімейний наратив, автобіографічний наратив.</p> <p>Імпліцитні теорії сім'ї та особистості.</p> <p>Репродуктивний сценарій.</p> <p>Репродуктивні стратегії.</p>

Ми вважаємо, що для становлення окремих компонентів психологічного компоненту репродуктивної поведінки є відповідні соціальні ситуації розвитку, у яких формуються відповідні новоутворення. Також можуть бути виділені критерії сформованості як окремих компонентів психологічної складової репродуктивної поведінки, так і інтегративний показник сформованості. Самі критерії є інваріантними, а їх наповнення варіативним і залежить від соціокультурного контексту.

На нашу думку, репродуктивна поведінка особистості має дві фази – латентну та актуальну.

Латентна фаза репродуктивної поведінки – період від народження до появи перших елементарних поведінкових актів – *одиноць репродуктивної поведінки*. У цей період відбувається засвоєння норм та правил репродуктивної поведінки, формуються система репродуктивних потреб та цінностей і стратегій шлюбної (позашлюбної) поведінки, уявлення про ролі шлюбних партнерів, батьків. Дитина від народження спочатку спостерігає за батьками, потім відпрацьовує в рольових іграх ролі матері або батька, дружини чи чоловіка, нареченої чи нареченого, засвоює цінності, норми та стереотипи репродуктивної поведінки своєї соціальної, етнокультурної та конфесійної групи. Латентна фаза репродуктивної поведінки є основою актуальної репродуктивної поведінки особистості.

Актуальна фаза репродуктивної поведінки – період від появи перших елементарних поведінкових актів – *одиноць репродуктивної поведінки* – до їх повного згортання. Настання актуальної фази має визначатися настанням статевої зрілості. Це є правомірним, адже навіть якщо індивід не здійснює ніяких репродуктивних дій, то їх «нездійснення» вже є репродуктивною поведінкою (наприклад, брак самозбережувальної поведінки є ненормативною репродуктивною поведінкою в сучасних суспільствах). У традиційних і архаїчних суспільствах індивід із настанням статевої зрілості залучався до репродуктивного процесу або усувався із спільноти.

Репродуктивна поведінка особистості в актуальній фазі представлена такими формами реалізації:

- народження дитини (етапи: прийняття рішення про народження дитини; організація і здійснення зачаття – пошук партнера, укладання шлюбу або відмова від нього, вибір способу зачаття – природний або за допомогою допоміжних репродуктивних технологій);

- вагітність та пологи;

- усиновлення дитини;

- виховання дітей (у ролі батька, матері, дідуся або бабусі);

- встановлення та підтримка стосунків із дитиною (дітьми);

- відмова від народження дитини (целібат, контрацепція, переривання вагітності тощо).

Усі форми реалізації репродуктивної поведінки детермінуються, підтримуються та припиняються психологічними та соціально-психологічними чинниками – соціальними нормами (зокрема репродуктивними), потребами, мотивами, стереотипами тощо. З іншого боку, реалізація певної форми

репродуктивної поведінки приводить до особистісних змін – опанування нових соціальних ролей (батьків), змін соціального статусу, зміни системи самоставлення і самооцінок, змін *Я-концепції*, самореалізації та самоактуалізації.

Розвиток репродуктивної поведінки особистості розуміється нами як динамічний багаторівневий процес інтеграції, гармонізації параметрів і компенсації проблемних зон у репродуктивній поведінці в напрямку від потенційного рівня розвитку до актуального. У цілому розвиток репродуктивної поведінки можна розглядати як еволюцію її структури, перехід системи на новий рівень функціонального циклу.

Слід зазначити, що родительство можна вважати нормою реалізації репродуктивної поведінки, а відмова від нього є відхиленням від норми.

Дамо характеристику основних критеріїв сформованості репродуктивної поведінки особистості.

Я-концепція (ідентичність, самоставлення, самооцінка)

Я-концепція – складне системне структуроване утворення, що існує у свідомості індивіда і складається з уявлень про власні характеристики і здібності, з уявлень про можливість взаємодії суб'єкта з іншими людьми і навколишнім середовищем, із ціннісних уявлень і уявлень про цілі або ідеї, що можуть мати позитивну або негативну спрямованість. Містить як власне *Я*, так і взаємодії, у які воно може вступати, а також оцінки, пов'язані з якостями і взаємодіями *Я* – у минулому, майбутньому і в нинішній момент. Це – основа ідентифікаційної матриці людини, що складається з множини ідентичностей.

Я-концепція – відносно стійка, більшою чи меншою мірою усвідомлена, така, що переживається як неповторна система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими і формує ставлення до себе. На відміну від ситуативних *Я-образів* (яким індивід бачить, відчуває себе в кожний даний момент), *Я-концепція* створює в людини відчуття своєї постійної визначеності, самототожності.

Я-концепція включає в себе як образ реального *Я*, так і суб'єктивну конструкцію можливого і необхідного *Я*, образ майбутніх результатів самоздійснення індивіда. Крім того, у зміст *Я-концепції* входять програма і механізм самоздійснення особистості, з компонентами самооцінки й вибору індивідом цілей, задач, загальної спрямованості своїх дій із самореалізації.

Я-концепція може бути представлена як когнітивна система, що виконує роль регуляції поведінки і складається з двох великих підсистем: персональної ідентичності та соціальної ідентичності. Формування ідентичності відбувається під впливом соціальних процесів і досягається через категоризацію соціуму й ідентифікацію себе з певними категоріями.

Основні підходи до розуміння соціальної ідентичності сформувалися в ході вивчення групової та міжгрупової поведінки й дещо умовно можуть бути поділені на психоаналітичний, когнітивний, біхевіористський, діяльнісний психологічні напрями та інтеракціоністську, конструктивістську та

соціологічну течію. Як психологічна проблематика, ідентичність виникла на стику як мінімум трьох напрямів у психології: загальної, соціальної та когнітивної. Згодом під впливом розширення об'єкта й предмета досліджень ідентифікаційних характеристик у різних галузях психологічної науки з'явилася необхідність залучення у процедуру аналізу, інтерпретації й прогнозування даних суміжних наук – етнології, історії, культурології тощо.

Проблема ідентифікації індивіда є однією з основних як у психології, так і в соціології. У психології визнаними дослідниками в розробці проблеми ідентичності є Ш. Берн, Дж. Марсія, Е. Еріксон й ін. [30; 147]. Дослідження ідентичності й процесів ідентифікації на стику психології та соціології привели до утворення поняття «соціальна ідентичність». Класиками цих досліджень вважаються засновники теорії соціальної ідентичності й самокатегоризації – Дж. Тернер, А. Тешфел [177; 178]; представники інтеракціоністської школи – І. Гофман, Дж. Мід [168], а також школи соціальних уявлень – М.Заваллоні, С. Московічі [101].

Поняття Я-концепції розвивалося у роботах М. Бананджі, В. Ватермана, М. Куна, Ч. Кулі, К. Левіна, Х. Маркуса, А. Маслоу, П. Нуріуса, К. Роджерса, М. Сіннірелла, В. Свана, Т. Хігінса, К. Хорні. Серед радянських дослідників найбільш значний внесок у розробку проблеми ідентичності здійснили Л.С. Виготський [42], що розглядав ідентичність як культурно-історичний продукт розвитку психіки, І.С. Кон [80; 82; 85; 86], що представив ідентичність як динамічний конструкт, В.С. Агеєв[5], Г.М. Андреева[12; 13; 14; 15], Б.Г. Ананьєв [10; 11], В.С. Мухіна, В.О. Ядов [148; 149; 150] розглядали ідентичність як багаторівневу й багатокомпонентну структуру. К.О. Абульханова-Славська, Г. Каплан М. Розенберг зосереджувалися на дослідженні часових аспектів становлення ідентичності [2; 4]. Проблема ідентифікації в постіндустріальному суспільстві розробляється в роботах З. Баумана, У. Бека, Д. Белла, Т. Веблена, Е. Гідденса [45], Д. Гелбрейта, П. Козловскі, О. Тоффлера, А. Зотова, Н.Л. Іванової [64, У. Іноземцева, І. Кравченко, К. Коростеліної, В. Лекторського, В. Межуєва, Т.В. Румянцевої, В.Г. Федотової [5; 10; 12; 13; 25; 29; 31; 42; 154; 160; 163; 171; 172; 177; 178; 179; 183].

Соціальна ідентичність ставала предметом дослідження практично в усіх основних наукових підходах: психоаналітичному підході; символічному інтеракціонізмі; біхевіоризмі, когнітивному та конструктивістському підходах.

У сучасній літературі поняття «ідентичність» часто використовується, доповнюючи, уточнюючи, підмінюючи собою вже устояні терміни, такі, як *Я-концепція*, *образ Я*, *самість*, *самоконцепція*, *соціокультурне Я* тощо. Соціальна ідентичність розглядається насамперед як когнітивна структура: «Я-концепція», «когнітивна організація», «суб'єктивна схема», «категоріальна система знань», «внутрішня конструкція», «сприйняття себе», «суб'єктивні уявлення про себе».

Ідентичність – цілісне особистісне утворення, що має змістові (предмет ідентичності) і формально-динамічні (стійкість, усвідомленість, виразність, інтенсивність) характеристики. Вона є динамічною системою соціальних

конструктів, тобто функціонує у формі конструкта, що є симультанною констатацією подібності й розходжень.

Найбільш близькими поняттями соціальної ідентичності є статус, що означає приналежність до соціальної структури, і роль як соціальна функція особистості, що відповідає прийнятним способам поведінки залежно від статусу або позиції в суспільстві. Але на відміну від статусу й ролі соціальна ідентичність – поняття глибоко особистісне. Незважаючи на явну залежність від процесу взаємодії, соціальна ідентичність – це продукт процесу самопізнання й самотворчості.

Н.Л. Іванова визначає соціальну ідентичність як цілісне динамічне утворення, що є системою ключових соціальних конструктів особистості. Вона активно конструюється суб'єктом, що опиняється в ситуації перегляду свого місця в соціальному середовищі, у ході взаємодії, соціального порівняння і є когнітивно-мотиваційною підставою сприйняття індивідом нових соціальних цінностей [64, с.112].

Сучасною тенденцією досліджень ідентичності є пошук інтегративних компонентів когнітивної системи, що відіграють роль регуляторів поведінки, мислення й пізнання у певних умовах, та питання про закономірності її динаміки, зокрема про підтримку особистістю своєї позитивної соціальної ідентичності.

Процес ідентифікації допомагає людям знайти їхнє місце в соціальній структурі, знайти смисл життя і систематизувати досвід. У питанні про функції ідентичності спостерігаються суперечливі точки зору. Н.Л. Іванова, узагальнивши сучасні дослідження ідентичності, виділила її основні функції:

- орієнтаційну (пошук свого місця у світі);
- структурну (збереження визначеності, співвідношення детермінізму й невизначеності);
- цільову (приспосовання, побудова моделі поведінки);
- екзистенційну (прогнозування, збереження й розвиток власного духовного потенціалу) [64].

Репродуктивні ідентичності забезпечують для індивіда ці функції у процесі розгортання репродуктивної поведінки протягом життя.

Репродуктивні ідентичності забезпечують одночасно процеси:

- диференціації, які проявляються у визначеності меж, цілісності й незалежності *Я* як суб'єкта репродуктивної поведінки, визнанні соціальної приналежності як значущої цінності;
- інтеграції, яка проявляється в суб'єктивному об'єднанні себе з іншими суб'єктами репродуктивного процесу, що здійснюється не спонтанно, а на основі порівняння й оцінювання інших.

Припущення про наявність у структурі *Я-концепції* часових модусів є традиційною для психологічних досліджень. Починаючи з робіт У. Джемса, поняття *Я-концепції* містило не тільки актуальне уявлення про себе, але і те, як сам індивід оцінює можливості свого розвитку в майбутньому. Як відзначає О.П. Белінська [24], ідея часу *Я-концепції* явно або неявно була в аналізі

можливих факторів уявлення про себе – залежності від конкретних теоретичних уподобань дослідника змінювались лише акценти.

У наукових працях застосовуються поняття «можливого (ймовірного, потенційного) Я. Більшість дослідників *Я-концепції* все частіше виокремлюють у її структурі не тільки «реальне» й «ідеальне», «минуле» і «майбутнє Я», але і потенційне, можливе – те, яким Я найімовірніше буду.

Як відзначає О.П. Белінська, сьогодні традиційна проблема «часу Я-концепції» у її мотиваційному значенні все більше реалізується через дослідження проспективної ідентичності – тих ідентифікаційних характеристик особистості, які віднесені у майбутнє. Проспективна ідентичність розуміється як образ «*Я-в-майбутньому*» і містить у собі майбутні персональну і соціальну ідентичності суб'єкта. По суті, це актуалізація одного з «можливих Я», узятого в соціальному оточенні. Проспективна ідентичність є інформацією для самоконструювання, побудови свого життєвого шляху «як свого роду «Я-проекція», як ірраціональна картинка самого себе в «інтер'єрі майбутнього» [24, с.15].

Г.М. Андрєєва підкреслює необхідність диференціації проблеми часових аспектів *Я-концепції* й ідентичності і проблеми психологічного часу особистості. Проблема психологічного часу в психології розглядається як «часова перспектива особистості» (К. Левін), «часовий світогляд» (П. Фресс), «концепція часу особистості в масштабах її життя» (О.О. Кронік), «часова перспектива» (К.О. Абульханова-Славська) і т.д.

Звернення до концепту проспективної репродуктивної ідентичності може виявитися досить продуктивним у дослідженні репродуктивної поведінки особистості. «Майбутній час особистості» традиційно пов'язується з поняттями життєвого плану, життєвої перспективи, суб'єктивної картини життєвого шляху (Б.Г. Ананьєв, К.О. Абульханова-Славська, О.О. Кронік). Життєвий план включає репродуктивні плани й наміри. Репродуктивні плани є результатом усвідомлених потреб і будуються на основі рефлексії реальних життєвих подій, фіксують їх причинно-наслідкові зв'язки, враховують динаміку реалізації життєвих цілей, прагнуть цілісності і несуперечливості. Образ «*Я-в-майбутньому*» є результатом рефлексивної переробки людиною величезного масиву інформації – про реальні результати власної діяльності, про об'єктивні можливості самореалізації, які існують на даний момент у соціумі, про моделі «самоздійснення», які є наявними у найближчому соціальному оточенні.

Дослідження гендерної, статевої, материнської ідентичності є традиційними для соціальної психології.

Статева ідентичність – переживання й усвідомлення людиною своєї статевої приналежності, фізіологічних, психологічних і соціальних особливостей своєї статі. Вона визначає освоєння статевої ролі, впливає на всю поведінку й розвиток особистості. Нормальний психосексуальний розвиток дитини відбувається за умови, що позиції й поведінка родителів диференційовані за статевою ознакою: мати поводить як жінка, а батько – як чоловік.

Дж. Мані визначає статеву ідентичність як суб'єктивне переживання статевої ролі, а статеву роль – це соціальне вираження статевої ідентичності. Це визначення характеризує ситуацію, коли існує єдність переживань і поведінки.

В.С. Каган уважає, що статеву ідентичність – це категорія, що визначає місце індивіда в тривимірному просторі, утвореному осями: маскулінне – фемінінне; соціальне – індивідуальне; філогенетичне – онтогенетичне. Він виділяє базову статеву ідентичність (перший рівень), у яку він включає філогенетичні й онтогенетичні аспекти особистості. Цей рівень особистості він співвідносить із *его-ідентичністю*. Другий рівень представлений персональною статевою ідентичністю, що описує порівняння власних особистісних характеристик з «кальками» особистостей чоловіків і жінок взагалі. Третій рівень – статоворольова ідентичність (адаптаційний образ *Я* як представника статі). Четвертий рівень – статоворольові ідеали [68, с.53].

В.С. Каган виділив етапи статевої диференціації.

Генетичний. У перші тижні внутрішньоутробного розвитку зародки ідентичні: у чоловічого диференціація починається на четвертий день, у жіночого – після закінчення другого місяця. До шостого тижня життя ці зародки анатомічно схожі, крім того, і чоловік, і жінка мають ті самі статеві гормони (лише в різних кількостях). Після народження ставлення до немовляти як до представника певної статі відіграє вирішальну роль у розвитку його статевої приналежності.

Етап статевої диференціації мозку. На цьому етапі відбувається формування гіпоталамо-гіпофізарної системи. У підсумку формується різна для чоловіків і жінок чутливість центральної нервової системи до периферичних гормонів і різна реакція на них, тобто фемінізація або маскулінізація мозку, формування нейроендокринної схильності до статево специфічної поведінки.

Етап формування тілесної ідентичності. У дитини приблизно віком 5-6 років тілесна ідентичність стає незворотною, хоча в підлітковому віці відбувається реорганізація образу свого фізичного *Я* в процесі пубертатної перебудови статури.

Етап соціалізації. На цьому етапі велике значення сім'ї й оточення для формування психосексуальної диференціації.

Формування статевої ролі і ідентичностей – ключове питання психосексуальної диференціації. Існує кілька теорій, що відображають різні вияви цього процесу.

Теорія моделювання базується на поглядах З. Фрейда, згідно з яким дитина несвідомо ідентифікує себе з родителем своєї статі й імітує її поведінку.

Пізнавальна теорія проголошує, що дитина спочатку сприймає себе як хлопчика або дівчинку, потім довідується про пов'язану зі статтю поведінку й прагне поводитися відповідним чином.

Теорія соціального наочіння надає вирішального значення механізмам заохочення – засудження.

Гендерна ідентичність – процес усвідомлення й прийняття визначень мужності й жіночності, які існують у рамках тієї культури, у якій народжується

й виростає людина. Це категоризація себе як представника чоловічої або жіночої групи (*Я – хлопчик/чоловік, дівчинка/жінка*), засвоєння й відтворення гендерно обумовлених ролей, позицій, репрезентацій. Первісне прийняття своєї гендерної ідентичності не залежить від індивідуального вибору, воно має соціально примусовий характер. Важливу роль у становленні гендерної ідентичності грає прийнята в суспільстві гендерна ідеологія. Конструювання своєї гендерної ідентичності людиною протікає через прийняття й засвоєння пропонованих суспільством, сім'єю, ЗМІ й іншими агентами соціалізації гендерних норм і правил поведінки, зовнішнього вигляду й одягу, манер, міміки, жестів, цінностей тощо. Причому процес побудови гендерної ідентичності триває впродовж усього життя людини – разом зі зміною суспільних уявлень про належну гендерну поведінку або зі зміною культурного середовища людина «підбудовується» під нові «гендерні правила». У той же час дослідження показують, що в сучасних суспільствах індивіди можуть вибирати різні типи ідентичностей і змінювати засвоєні раніше моделі.

У різних психологічних школах види й форми гендерної ідентичності розглядаються по-різному. Так, у напрямку соціальної психології традиційно розглядаються три види гендерної ідентичності: маскулінна, фемінінна, андрогенна.

Механізми формування гендерної ідентичності не мають однозначної інтерпретації.

К.Г. Юнг розглядав гендерну ідентичність як індивідуацію. Він припускав, що кожний індивід трансформує фізичні події життя в психічний процес, зміст якого залежить від суб'єктивно-психічного досвіду, чуттєвого переживання й імагінативних утворень у кожного індивіда. Характеристику спадкоємних, несвідомих ідей і образів автор називав *архетипами*, які є елементами колективного несвідомого, що позначають суть, форму й спосіб зв'язку наслідуваних несвідомих людських прототипів і структур психіки, що забезпечують основу поведінки й структурування особистості. Архетипи *Аніма* й *Анімус* – це два конструкти, що виражають жіночий і чоловічий початок в інтерперсональному несвідомому. Незважаючи на універсальність архетипів, у дитини на початкових стадіях (між першим і четвертим роками життя) під впливом образу родителів відбувається формування Аніми й Анімуса. Жіноча, материнська частина відповідає Анімі, а чоловіча, батькова – Анімусу. Тому в кожному чоловікові є щось жіночне, а в кожній жінці – чоловіче. Подальша соціалізація вимагає від кожного індивіда виконання відведеної йому соціальної ролі. Виконання цієї ролі багато в чому залежить від іншого архетипу – *Персони*, складної системи відносин між індивідуальною свідомістю й соціальною представленістю.

І.С. Кльоцина [77] вважає, що у сучасному суспільстві правомірно говорити принаймні про два типи гендерної ідентичності: перший тип може бути визначений як кризова ідентичність, другий – як некризова або погоджена ідентичність. Протиріччя, що породжують кризову гендерну ідентичність, можуть породжувати протиріччя між професійною й батьківською роллю.

Родительська ідентичність (прародительська) – складне утворення, що зазнає істотних змін протягом життя людини. Основним критерієм родительської ідентичності є знання про родительство. Психологічні засоби родительської ідентифікації визначаються культурно-історичним розвитком суспільства й індивідуальним розвитком людини, що, у свою чергу, залежить від особливостей соціальної ситуації, реалізації провідного типу діяльності і якості новоутворень на кожному віковому періоді.

У розвитку родительської ідентичності в цілому можна виділити ряд етапів: поява знань про родительство (протягом усього дитинства); планування родительства; вагітність як пропедевтика до особистісного формування матері; матеріалізація знань про родительство (період родительства); переосмислення родительства протягом усього життя; прародительство; прапрародительство.

Родительська ідентичність гендерно диференційована і реалізується через ідентичність материнську/батьківську.

До сьогодні не існує єдиного визначення і єдиної концепції материнської/батьківської ідентичності. Основні підходи до цієї проблеми були розглянуті нами у третьому розділі. Зараз же зробимо кілька зауважень.

Сензитивним періодом становлення материнської ідентичності більшість дослідників вважають період очікування дитини. Для будь-якої жінки вагітність є періодом трансформації її тілесної, гендерної, сексуальної, професійної і врешті-решт особистісної ідентичності. Вагітність, пологи й материнство – це певні шаблі формування зрілої материнської ідентичності, пов'язані між собою таким чином, що від того, наскільки повно й позитивно жінка проживає попередній етап, залежить можливість проходження наступного. У психоаналітичній традиції материнська ідентичність розглядається в прямій кореляції зі стосунками з власною матір'ю, що створює базис для формування в дівчинки образу матері. Образ матері стає тим зразком, з яким жінка буде ідентифікувати себе в період підготовки до майбутнього материнства [8; 65; 94; 108].

У роботах В.І. Брутмана, М.Г. Панкратової і С.М. Єніколопова [36] доводиться, що сформована статеворольова ідентичність жінки обов'язково включає материнську ідентичність. Проведені ними дослідження девіантного материнства показали, що в жінок, які відмовляються від своїх новонароджених дітей, є порушення статеворольової ідентифікації [36]. Тому важливою передумовою розвитку ефективного материнства є сформованість ідентичності жінки. Р.В. Овчарова також вважає, що вагітність, пологи і материнство – це певні шаблі розвитку зрілої жіночої ідентичності [109].

Дослідження Н.В. Боровикової, О.І. Захарова, О.В. Магденко, О.В. Могилевської, Н.П. Коваленко присвячені розвитку *Я-концепції жінки* в процесі виношування дитини [97]. Твердження З. Фрейда, що ідентифікація з родителями, особливо з родителями тієї ж статі, є способом засвоєння дітьми стереотипів мужності й жіночності, береться до уваги багатьма дослідниками. Відзначається, що жінка у період вагітності, насамперед через ідентифікацію зі своєю матір'ю, входить у нову соціальну роль майбутньої матері.

Л.С. Виготський, В.І. Брутман і М.С. Радіонова звертають увагу на протиріччя у зв'язку з освоєнням нової соціальної ролі матері [42; 36].

Дослідники відзначають, що в період вагітності відбувається докорінний перелом життєвих цілей, мотивів і зміна всіх виявів життя жінки, ситуація вагітності є кризовою. Криза ідентичності фокусується на обмеженому числі проблем у зв'язку з новим для себе життєвим статусом.

Материнська/батьківська ідентичність є категорією індивідуальною, але в той же час обумовленою соціальною роллю, цінностями, мотивами.

Найбільш повний аналіз батьківської ідентичності був зроблений І.С. Коном. Він відзначає, що батьківство – універсальний і водночас найбільш мінливий аспект маскулінності: «Це стосується й соціального інституту батьківства (*fatherhood*), і конкретних батьківських практик (*fathering*), і чоловічої ідентичності, що включає образ Я» [85, с.1].

Батьківство в усіх суспільствах завжди вважалось обов'язковим компонентом чоловічої ідентичності. У більшості традиційних суспільств чоловік зобов'язаний мати сім'ю і дітей. Холостяк, як правило, не вважався повноцінним зрілим чоловіком і не мав відповідного статусу. Різні суспільства, залежно від способу виробництва, гендерного порядку й структури сім'ї, диференціюють батьківські обов'язки.

Традиційна батьківська роль передбачала захист і матеріальне забезпечення дітей, але батьки не мали обов'язків з безпосереднього виховання й виховання дітей. Із цим пов'язане уявлення, що чоловік не здатний доглядати за дітьми, хоча воно суперечить психологічним і антропологічним даним. Найпоширенішим транскультурним архетипом батьківства І.С. Кон називає образ «відсутнього батька». У міфологічній свідомості батько – насамперед персоніфікація влади, прабатько й вищий духовний авторитет. Ці уявлення закріплені в образах масової свідомості. Залежно від особливостей суспільства нормативний образ батька має кілька іпостасей: персоніфікація влади, годувальник, вищий дисциплінактор, взірць для наслідування сином. У новий час зміст батьківської ролі став змінюватися.

Істотний й вплив на батьківські практики здійснює збільшення кількості й сили впливу позасімейних факторів соціалізації (школа, однолітки, ЗМІ, Інтернет), а також безпосереднє втручання в сімейне життя держави. Для сучасних чоловіків емоційно-психологічні аспекти батьківства значно важливіші, ніж це було в минулому. Ускладнення структури й посилення плинності шлюбно-сімейних відносин породили нові батьківські ролі й ідентичності: рідні (біологічні) батьки, названі батьки, розлучені батьки, самотні батьки, неповнолітні батьки тощо.

Установленні батьківської ідентичності Ю.В. Борисенко виділяє три етапи: стереотипне уявлення про батьківство до вагітності дружини; переосмислення стереотипів протягом вагітності дружини; формування почуття батьківства після народження дитини [32; 33].

Загальною тенденцією досліджень материнської та батьківської ідентичності є їх вивчення в рамках комплексного утворення – *родительства*, *материнства* або *батьківства*.

Родительство найчастіше вивчається з теоретичних позицій або сімейної психології, або з погляду гендерної психології. Ці підходи до певної міри суперечливі. Сімейна психологія підкреслює важливість родителів для розвитку дитини, виявляє структуру родительства й визначає ті фактори й умови, які дозволяють матері й батькові стати гарними родителями. Гендерний підхід підкреслює не тільки розходження в материнському й батьківському ставленні до дитини, але й проблеми в самореалізації чоловіків і жінок у різних сферах життя.

Незважаючи на величезну кількість робіт, присвячених різним аспектам родительства, до сьогодні не вироблено чіткого визначення поняття «*родительство*». Т.О.Гурко [53] відзначає, що в англomовній літературі використовуються два терміни, що позначають «родительство»: *parenthood* – для аналізу інституціональних характеристики родительства; *parenting* – для розкриття родителських ролей, включаючи відхилення від схвалюваних у конкретній культурі моделей поведінки з дітьми.

Найбільш ґрунтовним і повним дослідженням цього феномена є робота Р.В. Овчарової [109], яка стверджує, що родительство є базовим життєвим призначенням, важливим станом і значною соціально-психологічною функцією кожної людини: «Родительство – соціально-психологічний феномен, що представляє собою емоційно й оцінково забарвлену сукупність знань, уявлень і переконань щодо себе як родителя, реалізовану у всіх проявах поведінкової складової родительства» [109, с.10]. На її погляд, феномен родительства одночасно проявляється в декількох планах: насамперед це план індивідуально-особистісних особливостей жінки або чоловіка, що впливає на родительство, по-друге, родительство в сімейній системі, по-третє, взаємозв'язок родительства з родителськими сім'ями, по-четверте, родительство в системі суспільства.

Р.В. Овчарова в структурі родительства виділяє: ціннісні орієнтації чоловіка й жінки, родителські установки й очікування, родителські ставлення, родителські почуття, родителські позиції, родителську відповідальність, стиль сімейного виховання [109].

Г.С. Абрамова розглядає родительство через засвоєння соціальних ролей матері й батька, яке вважає головним життєвим завданням розвитку людини в період дорослішання. І.С. Кон [85] визначає родительство як систему взаємозалежних явищ: батьківські почуття, любов, прихильність до дітей; специфічні соціальні ролі й нормативні приписи культури; обумовлена тим і іншим реальна поведінка, ставлення батьків до дітей, стиль виховання.

Структури материнської й батьківської сфер загалом схожі, хоча наповнення структурних компонентів, тобто зміст батьківської сфери чоловіків і жінок, на думку психологів, різниться. Схожість структур пояснюється ще й тим, що автори, які вивчали батьківство, спиралися на підходи до дослідження материнства.

Г.Г. Філіппова [135] розглядає материнство як забезпечення матір'ю еволюційно-очікуваних умов для розвитку дитини, що є представником свого виду й одночасно членом своєї культури. На основі цього визначення вона виділяє дві категорії материнських функцій – видотипові й конкретно-культурні. Готовність матері до здійснення своїх функцій формується в її онтогенезі до появи дитини. У процесі взаємодії матері й дитини материнські функції послідовно змінюються, чим досягається їхня відповідність завданням розвитку дитини як представника свого виду й члена культури. Виконання материнських функцій і їхня зміна забезпечуються матір'ю, її потребами і способами їх задоволення, виникнення й розвиток яких має еволюційні, соціокультурні й онтогенетичні коріння.

Материнство розуміється Г.Г. Філіпповою [135] як особлива потребово-мотиваційна сфера, що є частиною репродуктивної потребово-мотиваційної сфери. Потребово-мотиваційна сфера складається із трьох блоків: емоційно-потребового; ціннісно-смислового і операціонального.

Батьківство, як і материнство, можна розглядати із двох позицій – як забезпечення умов розвитку дитини і як частину особистісної сфери чоловіка. Ці підходи взаємозалежні. Вони розглядають один феномен за двома його функціями. Якщо батьківство розглядається з першої точки зору, то акцент робиться на функцію впливу батька на розвиток дитини. Батьківство із цієї позиції є фактором впливу на розвиток дитини. З другої точки зору батьківство – функція самореалізації чоловіка.

Ю.В. Борисенко створила цілісну концепцію батьківства. Вона вважає, що батьківство може бути розглянуте як відкрита система, яка має свою досить стійку структуру – компоненти, зв'язки й рівні, а також здійснює зв'язок із навколишнім середовищем, у результаті чого стає можливим розвиток цієї системи. Дослідниця розглядає родительство як інтегральну сукупність соціальних і індивідуальних характеристик особистості, що включає в себе всі рівні життєдіяльності людини, однією з найважливіших характеристик якої є комплексність, а також соціальна детермінованість [33].

Відповідно до структури батьківської поведінки входять такі компоненти:

- *потребово-емоційний*, що включає біологічні, соціальні аспекти мотивації, потребу в контакті, емоційні реакції, переживання;
- *операційний*, поінформованість, знання, вміння, навички реалізації репродуктивних функцій (підтримка репродуктивного здоров'я, сексуальна компетентність, виховна компетентність, комунікативна компетентність тощо);
- *ціннісно-смисловий*: цінності та смисли пов'язані з народженням, вихованням і підтримкою стосунків з дитиною, ставлення до дитини, ставлення до шлюбного партнера, ставлення до себе в батьківській ролі, включаючи екзистенційні переживання.

Крім того, у дану структуру залучений інтегральний наскрізний компонент – *оцінний*, у який входять самооцінка як елемент *Я-концепції*, прийняття або неприйняття батьківської ролі, раціональна й емоційна оцінка себе у батьківській ролі й оцінка власної дитини; соціальна оцінка

довколишніх, яка походить від прийнятих у суспільстві соціальних стереотипів і приписів щодо виконання батьківської ролі, вимог, яких слід дотримуватися для відповідності статусу. Соціальна оцінка є базою для формування власної оцінки, тому що через соціальні стереотипи формує образи *Я-ідеального*. Оцінний компонент є інтегральним, тому що пронизує всі інші компоненти структури й впливає на них.

Система ставлень особистості

У буденній свідомості поняття «ставлення» має досить точне визначення. Це одна з нечисленних категорій, що, використовуючись в онтогенезі, має конкретне втілення в будь-яких контактах, взаємодіях людини з людиною, матеріальними й ідеальними речами і явищами. Ставлення немовби емоційно «забарвлює» будь-які зв'язки індивіда із зовнішнім світом. Навіть байдужність до кого-небудь або чого-небудь є ставленням. Тобто ставлення – атрибут будь-якого зв'язку людини, безпосереднього й опосередкованого.

Семантичний аналіз поняття «ставлення» показує, що найчастіше зміст, який розкриває смисл поняття *ставлення*, має спрямованість якої-небудь дії суб'єктивного (внутрішнього) або об'єктивного (зовнішнього). У граматиці вираз «стосовно кого-небудь» уживається в значенні приводу, що вказує напрямок дії. Зміст поняття «ставлення» доповнюється знаком – позитивні або негативні, справедливі або несправедливі.

Проблема «ставлення» вперше була порушена в радянській психології О.Ф. Лазурським. Він розробив концепцію про психологічні (суб'єктивні) ставлення людини до середовища. Виділивши в людині ендопсихіку як внутрішній вияв психічного й екзопсихіку як його зовнішній вияв, представив екзопсихіку у вигляді системи ставлень суб'єкта до дійсності. О.Ф. Лазурський наполягав на тому, що аналіз особистості повинен бути не тільки психологічним і психофізіологічним, але й психосоціальним; у ході аналізу повинні розкриватися не тільки психофізіологічні й власне психологічні особливості, але також світогляд і «соціальна фізіономія». Істотною стороною особистості він уважав її ставлення до середовища, до якого відносив природу, матеріальні продукти праці, особистості інших людей, соціальні групи й духовні блага – науку, мистецтво. Саме ставлення розглядалися ученим як провідний компонент при визначенні характеру й класифікації особистостей. Пізніше, розвиваючи ідеї О.Ф. Лазурського, В.М. Мясішев розробив психологічну концепцію суб'єктивних ставлень особистості (він уживав терміни «ставлення особистості», «психологічні ставлення» або просто «ставлення») [104].

В.М. Мясішев увів поняття «психологічне ставлення» і визначив його як цілісну систему індивідуальних, вибіркового, свідомих зв'язків особистості з різними виявами об'єктивної дійсності як систему, що складається в ході історії розвитку людини, виражає її особистий досвід, визначає дії й переживання. Він вважав, що структурною основою, ядром особистості, яке визначає рівень і характер цілісного функціонування всіх складових у єдиній психічній

організації людини, є система суб'єктивно-оцінних індивідуально-вибіркових ставлень цієї особистості до дійсності [104]. Ця система ставлень є тими внутрішніми умовами (за С.Л. Рубінштейном [121]), через які заломлюються всі зовнішні впливи на особистість і які визначають також специфічний, індивідуальний характер її поведінкових реакцій у відповідь на ці впливи.

Розглядаючи види ставлень, В.М. Мясіщев визначає їх як «вияви єдиного предметного ставлення, обумовлені багатоманітною можливістю реакцій людини й багатоманітністю об'єктів» – це «окремі компоненти ставлень», які можна назвати «частковими ставленнями», «виявами ставлення» або «видами його». При цьому «складне сполучення моментів, що формують ставлення, може бути визначене як структура ставлень» [104].

В.М. Мясіщев підкреслював, що система суспільних відносин, у яку залучена кожна людина від народження й до смерті, формує її суб'єктивні ставлення до всіх виявів дійсності. І ця система ставлень до навколишнього світу й до самого себе є найбільш специфічною характеристикою особистості, більш специфічною, ніж характер, темперамент, здатності тощо. Психологічний зміст ставлення полягає в тому, що воно є однією з форм відбиття людиною навколишньої дійсності. Формування ставлень у структурі особистості людини відбувається в результаті відбиття нею на свідомому рівні сутності тих соціальних, об'єктивно суцільних відносин суспільства в умовах його макро- і мікробуття, у якому вона живе [104].

В.М. Мясіщев виділяє як відносно самостійні утворення такі види ставлень:

- потреби (розглядаються в системі ставлень до дійсності);
- інтереси (як яскраве емоційне ставлення до предмета діяльності; його формування, пов'язане з активним і успішним включенням у відповідну діяльність);
- оцінки (оцінні ставлення пов'язані із процесом зіставлення своїх дій і вчинків з етичними, естетичними, юридичними та іншими критеріями-зразками; відповідно до формування оцінок і пов'язаної із цим критики себе й інших виникає вимогливість);
- вимогливе ставлення (до навколишніх й до самого себе);
- переконання (система вимог у сполученні зі знанням дійсності, особливо суспільної, формує переконання людини, які є уявленням про суцільну дійсність і про те, якою вона має бути).

Також В.М. Мясіщев підкреслює, що «взаємини (рос. *взаимоотношения*) відіграють істотну роль у характері процесу взаємодії й, у свою чергу, представляють результат взаємодії». Переживання, які виникають у процесі взаємодії, «зміцнюють, руйнують, реорганізують ставлення». Спілкування, згідно з В.М. Мясіщевим, не є чисто зовнішньою взаємодією, але визначається особистими ставленнями між учасниками, тобто його параметри в ході спілкування залежать від ставлень між суб'єктами спілкування. Взаємини – внутрішня особистісна основа взаємодії, а вона (взаємодія) – реалізація або наслідок і вираження взаємин (тобто ставлень одне до одного) [104].

В.М. Мясішев визначив три класи ставлень: ставлення до світу, до інших людей, до себе. Тобто при вивченні ставлень важливим є те, як *Я* ставлюся до *Чогось*, а не *Щось* ставиться до *Мене*. Мається на увазі, що якщо вивчити, «як *Я* ставлюся до *Чогось*», то цього буде достатньо, тому що потім *Я* у своїй поведінці виявлю це ставлення і *Щось* на нього зреагує, і тоді вже можна буде вивчати *Щось* із позиції ставлення до світу, до інших людей, до себе. У цей час між *Мною* й *Чимось* будуть відбуватися якісь взаємодії (і будуть існувати якісь відношення-зв'язки, які увесь час змінюватимуться в процесі *Нашої* взаємодії й взаємовпливу) [104].

Ідеї О.Ф. Лазурського й В.М. Мясішева були розвинуті в 30-40-х рр. Б.Г. Ананьєвим. У його попередників різні ставлення людини – до суспільства в цілому, природи, інших людей, самої себе – були рівнозначними. Б.Г. Ананьєв же показав, що існує певна послідовність у переході цих ставлень у властивості характеру [104]. Так, ставлення до людей перетворюються в стійкі утворення характеру (комунікативні риси). Потім зі ставлень до інших у людини формуються так звані рефлексивні риси характеру – «*Я*» як система свідомих ставлень до самого себе. Через ставлення визначається система потреб, мотивів, потягів людини. У цьому випадку ставлення виступає, згідно з Б.Г. Ананьєвим, індикатором і засобом вираження, об'єктивації всіх дій людини. Ставлення – соціалізований зв'язок внутрішнього й зовнішнього у психіці людини, зв'язок із внутрішнім і зовнішнім світом [11].

С.Л. Рубінштейн писав: «Ставлення до іншої людини, до людей утворює основну тканину людського життя, її серцевину. «Серце» людини все виткане з її людських ставлень до інших людей; те, чого вона вартує, цілком визначається тим, до яких людських стосунків людина прагне, які ставлення до людей, до іншої людини вона здатна устанавлювати. Психологічний аналіз людського життя, спрямований на розкриття ставлень до інших людей, становить ядро справді життєвої психології» [11].

Поняття «ставлення особистості» близьке за змістом до поняття «установка», «особистісний смисл» і «атитюд». На думку Б.Ф. Ломова, воно стосовно них є родовим [96].

Напрямок Лазурського-Мясішева в психологічному дослідженні особистості почав формуватися історично раніше, ніж напрям західної психології, що поставив проблему атитюду (*attitude*) – близького до поняття «суб'єктивні ставлення особистості». Проблема атитюдів була поставлена в західній психології В.І. Томасом і Ф. Знанецьким (1918); найбільш інтенсивно вона розроблялася в 30-х, а потім в 50-х рр. (Лікерт, Шанк, Ла Бенкеті, Олпорт, Керч і Кречфілд).

Є істотна різниця між радянською й західною психологією в підході до аналізу суб'єктивних ставлень особистості – атитюдів. У західній психології вони трактуються як певний «теоретичний конструкт», значення якого полягає тільки в тому, щоб допомогти систематизувати емпіричні дані. Констатуються явища, які можуть бути віднесені до атитюдів, але не розкриваються їхні об'єктивні підстави. Стверджується, що виникнення й зміна цих явищ – справа випадку; їх динаміка розглядається як стохастичний процес. Коли ж ідеться про

об'єктивну підставу атитюдів (про детермінанти взагалі), то її іноді намагаються шукати в генетичних і фізіологічних властивостях індивіда.

За Д.М. Узнадзе, поняття «установка», що розкривається як центральна модифікація особистості, підкреслює інтегральний характер суб'єктивно-особистісних ставлень; «особистісний смисл» – їхній зв'язок із суспільно виробленими значеннями; «атитюд» – їхня суб'єктивність [133].

Н.І. Сарджвеладзе вважає, що категорія ставлення відображає момент «упередженості» займаної позиції особистості щодо тих або інших виявів дійсності [125]. Він показує, що саме цей момент ставлень розглядається як фундаментальний у працях С.Л. Рубінштейна, у теорії ставлень В.М. Мясіщева, в дослідженнях О.М. Леонтьєва, А.Є. Шерозії. Н.І. Сарджвеладзе вважає, що в теоретичних уявленнях цих дослідників ставлення виступає як психологічний феномен, що найбільш повно відображається в понятті соціальної установки, атитюду. Отже, коли С.Л. Рубінштейн і В.М. Мясіщев та їхні послідовники говорять про ставлення людини до дійсності як про основний момент психологічних особливостей особистості, то під ним варто мати на увазі соціальну установку з її когнітивною (знання), емоційно-оцінною і конативною структурною будовою [93; 125].

Н.І. Сарджвеладзе вважає, що зі складної палітри ставлень особистості до реальності можна виділити пізнавальні, емоційні й поведінкові ставлення, які утворюють компоненти цілісної структури установки особистості й відбиваються в актах свідомості, що самі по собі є окремими «органами» особистості [125].

Н.І. Сарджвеладзе, аналізуючи виділення видів «ставлення до...», запропоновані С.Л. Рубінштейном, В.М. Мясіщевим, Е.В. Ільєнковим (ставлення до речей, ставлення до інших людей, ставлення до себе), вважає такий поділ більш слушним при дослідженні особливостей репродуктивної поведінки особистості, ніж різновиди, запропоновані А.Є. Шерозією та О.М. Леонтьєвим [125].

Поняття «ставлення» є близьким за змістом поняттю «ціннісні орієнтації». Останні трактуються як установка особистості на ті або інші цінності матеріальної й духовної культури суспільства. У такому розумінні ціннісні орієнтації ближчі за значенням до англословного поняття «атитюд» (соціальна установка). Фактично й те і інше є ставленням, детермінованим потребами, мотивами, спрямованістю, тобто внутрішньо-зовнішнім вектором особистості. Суспільні відносини одночасно виступають і як зовнішньо-внутрішні зв'язки особистості. Пояснюється це тим, що об'єктивність, реальність існування суспільних відносин не залежить від суб'єктивних бажань та внутрішньо-зовнішніх зв'язків особистості.

Категорія «ставлення» може розглядатися і як готовність до певної взаємодії, і як реально діючий зв'язок. У першому випадку поняття «ставлення» сходиться з поняттям установки як готовності до певної активності, виникнення якої залежить від наявності умов: від актуальної потреби і від об'єктивної ситуації задоволення цієї потреби. Готовність розуміється тільки як можливість розкриття зв'язку. Ставлення ж людини представляють цілісну систему

індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різними виявами об'єктивної дійсності. Ця система впливає із всієї історії розвитку людини, вона виражає особистий досвід і визначає дії й переживання індивіда. Ці поняття різняться лише ступенем усвідомлення. Поняття свідомості й усвідомленості (як ясності свідомості відображуваних явищ) не тотожні. Для чіткості краще використовувати поняття усвідомленості й цілеспрямованості, оскільки свідомий зв'язок передбачає фрагмент мети. Адже в установці «свідомість не завжди можлива». Про це говорять численні дослідження школи Д.М. Узнадзе. В установці детермінація визначається внутрішніми умовами – потребою, у ставленнях же детермінація нібито перебуває зовні. Вік, стать, професійний статус тощо визначають ту об'єктивно дану систему суспільних відносин, які включають індивідуальні, вибіркові, усвідомлені зв'язки особистості. Психологічні особливості, особистий досвід індивіда немовби «запускаються» у переживання й дії через зовні чинні ознаки суспільних відносин.

Ставлення іноді розглядають і як стереотип. Однак, як відомо, динамічний стереотип, або інакше установка, повністю визначається минулим досвідом. Тим часом найважливішим важелем формуючої роботи є перспективні лінії. Свідоме ставлення, виростаючи з минулого, орієнтується на перспективи майбутнього. Тому ні зі стереотипом, ні з установкою його ототожнювати не можна.

П.М. Шихірев підкреслює, що регуляторна функція ставлень являє найбільший інтерес для соціальної практики: «Ціннісне ставлення двоїсте: психологічне за механікою існування й соціальне за функцією – регуляції індивідуальної й колективної життєдіяльності... Воно є психологічним регулятором соціального процесу на різних його рівнях, воно забезпечує необхідну «психоенергетику», емоційну зарядженість різних ідейно-психологічних форм, через які здійснюється ця регуляція. Саме ці форми можуть виконувати свою функцію в тому випадку, якщо вони здатні мобілізувати відповідне ціннісне ставлення його учасників. Саме воно в значній мірі визначає, як складатиметься в них досить єдине уявлення про цілі дії, засоби їх досягнення, свої функції, права і обов'язки, як цей образ буде співвіднесений з аналогічними ідейно-психологічними формами, виробленими іншими соціальними суб'єктами» [143, с. 195].

Система стосунків особистості детермінує репродуктивні вчинки і дії людей як ціннісно-смыслова структура особистості; як сума відбиття зовнішніх впливів і внутрішніх факторів; як система вибіркового, свідомого зв'язків особистості. «Ставлення» як інтегральна детермінанта соціально значущих учинків людей визначає їхній внесок у репродуктивну поведінку особистості.

Формування певного типу ставлень обумовлено такими факторами, як: система вимог (соціально-культурних і правових норм), що у сполученні з об'єктивно існуючою історичною ситуацією формує переконання людини, ці переконання людини виражають її знання про навколишню дійсність і про те,

якою вона повинна бути; соціальною роллю й соціальною позицією суб'єкта репродуктивної поведінки; ставленням суб'єкта до ситуації й інших суб'єктів. Ставлення є внутрішньою особистісною основою взаємодії, що, у свою чергу, є реалізацією (наслідком і вираженням) відносин. «Ставлення» включає момент оцінки.

Ставлення особистості певним чином проявляються в будь-якій репродуктивній дії, але найбільш повне вираження вони знаходять у репродуктивних вчинках. Соціально значущі вчинки людей – складові репродуктивної поведінки – детерміновані більше складними факторами, ніж установка або атитюд. Саме тому *ми розглядаємо ставлення як найбільш значущий механізм репродуктивної поведінки особистості.*

Соціальні статуси

Соціальний статус – це те місце в суспільній системі, яке займає конкретна людина. Поняття соціального статусу в сучасній соціологічній і соціально-психологічній літературі включає: займаний стан, права й обов'язки, пропонувані суб'єктові. Сукупність усіх статусів однієї людини називається статусним набором. У безлічі статусів, які людина має в системі соціальних зв'язків, особливу роль відіграють *генеральні (загальні)* статуси (статус людини, її права й обов'язки та статус члена даного суспільства, держави (громадянина)). Генеральні статуси є фундаментом статусної позиції особистості. Інші ж статуси є особливими статусами, тобто диференціюють конкретне суспільство.

Статуси можуть бути *формалізованими* або *неформалізованими*, що залежить від того, у рамках формалізованих або неформалізованих соціальних інститутів, більш широко – соціальних взаємодій, виконується та або інша функція.

Розрізняють також *соціальний* і *особистий* статуси. Соціальний статус – стан людини в суспільстві, який вона займає як представник великої соціальної групи (професії, класу, національності, статі, віку, релігії). Особистим статусом називають стан індивіда в малій групі, що залежить від того, як його оцінюють і сприймають члени цієї групи відповідно до його особистих якостей.

Різновидами соціального статусу є:

- *природжений статус* – статус, отриманий людиною при народженні (стать, раса, національність);

- *набутий статус* – статус, якого людина досягає своїми зусиллями (посада, звання);

- *запропонований (приписуваний) статус* – статус, який людина здобуває поза залежністю від свого бажання (вік, статус у сім'ї); із плином життя він може змінюватися. Запропонований статус буває природженим і набутиим.

Н.І. Сарджвеладзе стверджує, що задовго до того, як людина реально у своїй життєдіяльності будуватиме свою рольову поведінку на основі оформленого і наявного соціального або міжособистісного статусу (наприклад,

статусу родителя), він, випереджаючи події в процесі ідентифікації з іншими (наприклад, з родителями) або ігрової діяльності, задалегідь психологічно опановує цей статусний стан. Заданість реально життєвої статусної позиції дитини переборюється психологічно уявною «створеністю» статусу дорослого.

Дослідник зазначає, що не існує чистої заданості статусно-рольових прав, обов'язків і експектацій так само, як є неможливою чиста «створеність» свого статусного стану – їх можна представити як аналітичні полюси, які служать своєрідними абстрактами. Вони утворюють ті вихідні пункти, відштовхуючись від яких індивід вираховує конкретно можливі варіанти окремих статусних станів [125].

Н.І. Сарджвеладзе для пояснення сутності соціального статусу звертається до терміна «особа». Виходячи з того, що у своєму дослідженні ми спираємося на концепцію особистості Г.О. Балла (за якою *особа* розуміється як цілісна людина, як індивід, що володіє в більшій чи меншій мір, зазначеною якістю; інтегративними якостями особи є особистість і здоров'я, парціальними якостями – здібності) його підхід є для нас найбільш прийнятним. Н.І. Сарджвеладзе, як і Г.О. Балл, стверджує, що особа в широкому значенні визначається як людський індивід, як суб'єкт відносин, як людина цілісна. Науковець підкреслює, що особа є тим виявом особистості, у якому відображені її відносно стійкі, а також минулі статусно-рольові ознаки. Особа одночасно є носієм як тих соціально-статусних якостей і суспільних функцій, які властиві індивідові протягом усього життя (або певного етапу життєвого шляху), так і тих ситуаційно-минулих рольових характеристик, які виникають у ході життя. Особа – це те утворення, складовими якого виступають *Я-образ* і в якому відбиваються очікування інших до суб'єкта. Особа є «дзеркальним Я» у тому розумінні, що людина може набути або втратити свою особу, лише будучи відображеною в іншій, як у дзеркалі. Окремими, але взаємозалежними виявами індивіда як особи є те, як він відображений (або прагне бути відображеним) в очах інших, які приписи й очікування інших щодо нього й якими правами й обов'язками визначається його взаємодія із соціальним оточенням.

Н.І. Сарджвеладзе вважає, що опис соціального статусу особи має здійснюватися шляхом визначення трьох опозицій:

- заданість – створеність статусу;
- формальність – неформальність;
- величина групи, у контексті якої статус конститується (велика – мала соціальна група). Грунтуючись на цьому розподілі, можна запропонувати зручну схему того, як ці показники впливають один з одного.

Опис природи соціального статусу має спиратися на послідовне визначення протилежних ознак. За допомогою такої процедури, коли з більш абстрактних ознак на основі послідовного дихотомічного способу розподілу впливають наступні біполярні виміри, створюється більш змістовна й конкретизована картина. Н.І. Сарджвеладзе цю ідею ілюструє на прикладі здійснення статусних функцій батька (зазначимо, що так само конструюються всі репродуктивні статуси).

Проста констатація того, що особа має соціальний статус батька й виконує відповідні приписи, не дозволяє з'ясувати своєрідність поведінки індивіда. Має бути зібрана й урахована додаткова інформація про конкретні прояви прав і обов'язків, властивих статусу батька в певній соціальній спільності, і про функції-ролі, що відповідають конкретно-соціальним вимогам і нормам.

По-перше, треба з'ясувати, які соціально типові статусно-рольові ознаки батька задані особі, а потім, що опанує і що створює особа в плані своєї статусної визначеності як батька. Необхідно зрозуміти, як діє особа відповідно до заданої програми або за зразком і за допомогою яких психологічних механізмів відбувається творення статусно-рольового вигляду. Подальша конкретизація іде шляхом з'ясування того, у контексті яких типів відносин – формальних або неформальних – можна стверджувати про «заданість» і «створеність» статусу батька.

Творячи себе як батька, індивід намагається домогтися певного стану й виробити в собі статусно-рольовий репертуар поведінки, референтний контексту як неформальних, так і формальних міжособистісних стосунків. Конкретизуються й доповнюються статусно-рольові особливості даної особи як батька у рамках соціальних груп (великих і малих), у яких функціонує особа як носій статусних функцій батька. Усього Н.І. Сарджвеладзе виокремлює вісім видів статусно-рольових показників:

- права й обов'язки особи як батька розглядаються в ракурсі того способу функціонування великої формальної соціальної групи, відповідно до якого ці права й обов'язки задані як програма дії (юридично закріплені права й обов'язки суб'єкта репродуктивної поведінки);

- статус батька «уписується» у контекст способу функціонування малих формальних груп, що виражає зовнішню заданість статусно-рольового поведінкового репертуару (вимоги репродуктивного партнера, очікування репродуктивного партнера, вимоги дитини, очікування дитини, вимоги родителів, очікування родителів, вимоги родителів репродуктивного партнера, очікування родителів репродуктивного партнера);

- статусно-рольові приписи задані ззовні у сфері неформальних міжлюдських стосунків у великих групах (соціальні уявлення, соціальні стереотипи, скрипти, експектації тощо);

- неформальні міжособистісні взаємодії особи як батька з іншими членами малої групи здійснюються згідно із зовні заданими зразками (сімейний наратив, автобіографічний наратив найближчих родичів, з якими індивід знаходиться (знаходився) у безпосередньому контакті);

- індивід сам «створює» свій статусно-рольовий вигляд батька, що вписується в контекст великих формальних соціальних груп (репродуктивний сценарій, проспективна ідентичність, автобіографічний наратив);

- «творення» своєї статусно-рольової визначеності референтно співвідноситься зі способом функціонування малої формальної групи (експектації);

- статусні функції батька «творяться» індивідом з урахуванням контексту неформальних міжособистісних стосунків у великих групах (автобіографічний наратив, сімейний наратив, репродуктивний сценарій, репродуктивні стратегії);
- «самотворення» особи як батька відбувається на «сцені» неформальної малої групи (актуальна ідентичність) [125].

Соціальні ролі. Під роллю у психології й соціальній психології найчастіше розуміються нормативно схвалені форми поведінки, очікувані від індивіда, що займає певну позицію в системі суспільних і міжособистісних стосунків. Крім самої поведінки, у поняття «роль» уведено також бажання та цілі, переконання й почуття, соціальні установки, цінності й дії, які очікуються або приписуються людині, що займає в суспільстві певний стан. До соціальної ролі входять також санкції й норми. Норми визначають, що конкретно повинне виконуватися носієм ролі: мати повинна допомагати дітям в оволодінні різними вміннями й навичками, контролювати їхню поведінку, за потреби – карати. Санкція – це реакція на виконання або невиконання ролі. Особливе значення мають внутрішні санкції – покарання або заохочення за виконання своєї ролі індивідом.

Соціальна роль є динамічним аспектом статусу. Н.І. Сарджвеладзе зазначає, що для марксистської соціології й соціальної психології для розуміння соціальної ролі (відповідно й соціального статусу особи) найважливішим моментом є акцент на її надіндивідуальній природі (тобто соціальні ролі походять не з людської індивідуальності, а беруть свій початок у структурі суспільних відносин). Виходячи з цього, дослідник наголошує на необхідності введення поняття «особа» як носія певних соціально-статусних характеристик і суспільних функцій (ролей).

У зарубіжній соціальній психології межі поняття *соціальна роль* визначені недостатньо чітко, що багато в чому пов'язане із загальним контекстом розуміння ролі в європейській і американській соціальній психології. Зазвичай сімейна (репродуктивна) роль розуміється як соціальна й описується через поняття норм і очікувань [126; 158; 159; 162; 166; 167; 170; 182; 192].

Операціональний зміст поняття «сімейна роль» є настільки загальноприйнятим, що практично ні в якій галузі спеціально не визначається. Поняття сімейної ролі найчастіше розкривається західними дослідниками через опис набору діяльностей у сім'ї. Значного поширення набуло виділення таких сімейних ролей, як годувальник, вихователь дітей і організатор побуту.

У радянській і пострадянській соціальній психології поняття сімейної ролі спирається на уявлення авторів про соціальну роль. Поняття сімейної ролі розглядається в рамках сім'ї як соціального інституту і співвідноситься з поняттями функцій і структури сім'ї. [3; 8; 9; 16; 22; 53; 54; 45; 52; 156].

Зміст сімейних ролей визначається тими видами діяльності, котрі відповідають функціям сім'ї. Поняття «сімейні функції» і «сімейні ролі» часто вживаються авторами як синонімічні. Такий підхід характерний в основному для соціологів [39; 151].

Сімейні ролі також вивчаються соціальними психологами і деякими соціологами в контексті аналізу сім'ї як малої групи (Ю. Альошина, Л. Гозман, О. Волкова) [7; 8; 9; 33].

Рольова структура розглядається як найважливіша ознака структури сім'ї. Функції сім'ї визначають зміст сімейних ролей у цілому, а рольова структура характеризується насамперед розподілом ролей.

При описі рольової структури сім'ї часто виникає проблема побудови типології сімейних ролей. У роботах, присвячених рольовим теоріям, можна знайти безліч класифікацій ролей за різними критеріями. Досить повний аналіз підходів до класифікації ролей був здійснений українською дослідницею Л.О. Пампухою, що вивчала гендерні стереотипи в структурі рольового конфлікту працюючої жінки [112]. У таблиці 5.2 подано узагальнювальні результати наукових розвідок Л.О. Пампухи щодо класифікації ролей.

Таблиця 5.2.

Основні підходи до класифікації ролей у західній соціальній психології

Автори	Критерії класифікації	Класифікація ролей. Основні визначення
Д. Тібо, М. Келлі	За ознакою тимчасового або постійного характеру ролі	<i>Запропоновані</i> – ззовні задані, не залежать від зусиль індивіда. <i>Досягнуті</i> - здобуті завдяки особистим зусиллям індивіда.
Р. Лінтон	За часом виконання	<i>Активні</i> – виконуються в даний момент. <i>Латентні</i> – не виявляють у даний момент.
Т. Шибутані	За ступенем представлення прав і обов'язків носіїв ролі	<i>Конвенціональні</i> – в особистості є загальноприйняті уявлення про те, якою повинна бути поведінка виконавців ролей. <i>Міжособистісні</i> – більш-менш подібних, єдиних уявлень в особистості немає.
Т. Сарбін, В.Ален, Н.Смелзер	За ступенем уявлення про права й обов'язки	<i>Формальні</i> ролі - у виконавців є єдині й чіткі уявлення про права й обов'язки. <i>Неформальні</i> ролі – чітких уявлень немає
Т.Сарбін, В.Ален	За ступенем інтенсивності виконання ролей і залученості в роль	<i>Нульові</i> – індивід лише умовно є виконавцем ролі, але, власне кажучи, її не виконує. <i>Ритуальні</i> ролі – індивід виконує роль напівавтоматично, без зацікавленості. <i>Заглиблене виконання</i> пов'язане з виконанням ролі в стані гіпнозу, неврозу, екстазу. <i>Заглиблене входження</i> у виконання ролі – виконання ролі під впливом віри у надприродні сили. <i>Максимальна залученість</i> у виконання ролі.

Усі наведені класифікації ролей побудовані на підставі окремих випадкових критеріїв і не містять спроб звести ролі в єдину систему.

Ґрунтовний аналіз застосування категорії «роль» і рольового підходу здійснено у роботі П.П. Горностая. Науковець докладно описав, як за допомогою рольових концепцій можна пояснити закономірності соціальної поведінки особистості, дослідив структуру рольової взаємодії, рольовий розвиток особистості, запропонував рольову модель життєвого світу особистості [49].

П.П. Горностай визначає у рольовій компетентності особистості (РКО) чотири компоненти.

Рольова варіативність – розмаїття репертуару психологічних ролей особистості, який не обмежується стандартним набором соціальних і міжособистісних ролей у референтних групах, а включає багато цих ролей, які створюються в процесі діяльності особистості та її самовираження.

Рольова гнучкість – уміння легко переходити від однієї ролі до іншої, не «застраюючи» на окремих ролях. Рольова гнучкість – важлива умова адаптованості особистості до мінливих умов соціальної дійсності.

Рольова глибина – володіння глибинною структурою ролей і его-станів особистості, опора в рольовій поведінці не на зовнішню підструктуру ролі (експектації), а на глибинні складові (рольова Я-концепція, рольове переживання), здатність до довільної зміни сили рольових переживань.

Здатність до рольової децентрації – складне психологічне утворення, до якого входять: здатність особистості до перевтілення; рольова емпатія (прийняття ролі іншої людини, уміння подивитися на світ з погляду її рольової концепції); рольова рефлексія (уміння оцінити власне рольове поведіння збоку, з погляду й сприйняття інших людей) [49; 50].

Структура сімейних ролей пропонує родичам, що, як, коли й у якій послідовності вони мають робити, вступаючи одне з одним у взаємодію. Повторювані взаємодії встановлюють певні стандарти, які, у свою чергу, визначають, з ким і як вступати у взаємодію. У сім'ях, які нормально функціонують, структура ролей цілісна, динамічна й дозволяє використовувати альтернативні варіанти. За умови незадоволення потреб членами сім'ї в рамках сформованої структури вони вживають зусиль для пошуку альтернативних варіантів виконання ролей.

Важливе значення для дослідження сімейних і репродуктивних ролей має диференціація конвенційних і міжособистісних ролей. Конвенційні ролі – це ті, що визначені для людини правом, мораллю, традицією. Зміст репродуктивних і сімейних ролей визначається соціокультурним контекстом. Міжособистісні ролі створюються у взаємодії індивідів. Особливості таких ролей більшою мірою залежать від конкретної сім'ї й індивіда.

Роль і вся система ролей у конкретній сім'ї мають відповідати вимогам:

- мають бути цілісними, не містити протиріч;

- сукупність ролей, які людина виконує в сім'ї, повинна забезпечувати задоволення його потреб у повазі, визнанні, симпатії;

- ролі мають відповідати можливостям члена сім'ї;
- рольова система повинна задовольняти потреби не тільки носія конкретної ролі, а й інших членів сім'ї.

Розподіл ролей завжди пов'язаний із цінностями й віруваннями щодо того, як члени сім'ї повинні поводитися.

Ролі членів сім'ї можна представити на трьох основних рівнях:

- індивідуальні ролі на рівні сім'ї (матері/батька, праматері/прабатька, дитини, сестри/брата, тітки/дядька, племінниці/племінника тощо);
- ролі на рівні підсистем, наприклад, на рівні підсистеми родитель-дитина, підсистеми сиблінгів тощо;
- ролі, які сім'я в цілому відіграє в суспільстві.

Особливості виконання і закріплення соціальних ролей є предметом дослідження Ю.Є. Альшиної, І.Ю. Борисова [9], Ш. Берна [30], І.В. Головної [46], М.Г. Горлач [48], П.П. Горностая [51], Н.М. Дорошенко [59], І.С. Кльоциної [77], І.С. Кона [81; 85]. Вони акцентовані на трансформації рольових стосунків у сім'ї.

Проблеми поєднання жінками професійних і сімейних ролей присвячені дослідження Ю.Є. Альшиної і О.В. Лекторської [8], О.О. Гаврилиці [43], Л.О. Пампухи [112].

Внутрішньоматеринська (внутрішньобатьківська) позиція

Вагітність є критичним перехідним періодом у житті жінки, під час якого істотно перебудовується її свідомість і взаємини зі світом. Особливо стресовою стає перша вагітність, яка є випробуванням статево-рольової ідентичності, материнсько-дитячих стосунків, здатності встановлювати адекватний контакт із партнером – батьком дитини. У результаті успішного завершення цього переходу жінка досягає внутрішньої й зовнішньої інтегрованості й набуває нового соціального статусу.

У сім'ї, що чекає народження дитини, мають відбутися перерозподіл сімейних ролей. Припущення про те, що період вагітності є періодом становлення нової соціальної й внутрішньої позиції – *позиції матері* – порушує питання про динаміку цього процесу. У дослідженнях Г.Г. Філіппової показано, що багато компонентів материнської поведінки з'являються дуже рано (у дівчинки до трьох років). У період вагітності ці сформовані раніше компоненти внутрішньої материнської позиції зазнають певного розвитку.

В екзистенціальному смислі вагітність, особливо перша, є грандіозною зміною всього життя й свого місця в ньому. О. Швець зазначає, що вагітність передбачає зміни, а саме: тілесні; сімейного статусу; професійного статусу; системи відносин з навколишнім світом; структури діяльності, у які включена жінка; перспективи життя в цілому. Тобто вагітність спричиняє значні зміни в *майбутньому*.

К.Б. Айвазян пропонує розглядати період очікування дитини як особливу соціальну ситуацію розвитку. Соціальна ситуація розвитку перебудовується не «зсередини», руйнуючись новоутвореннями попереднього періоду, а «ззовні»:

перехід у нову соціальну позицію диктується об'єктивними подіями – досягненням певного, нормативного для настання вагітності віку. Соціальна позиція матері передбачає відповідну діяльність, наділяє суб'єкта особливими правами й специфічними обов'язками, і виконання цієї ролі регулюється, контролюється й оцінюється суспільством. Прийняття нової соціальної ролі виступає як завдання, відкрито поставлене суспільством. Нова соціальна роль вимагає певних форм психологічної готовності до неї, оскільки фактичного переходу в нову соціальну позицію недостатньо для того, щоб повноцінно реалізувати ті можливості розвитку, які випливають із головного, провідного виду діяльності, що розгортається в умовах даної соціальної позиції й справжнього її змісту. При цьому час, відведений для вирішення цього завдання, обмежений: для успішного входження в нову соціальну дійсність готовність до виконання материнських функцій повинна бути сформована до моменту народження дитини [6; 7].

К.Б. Айвазян уважає, що психологічна готовність до материнства забезпечується наявністю «внутрішньої материнської позиції», а процес прийняття внутрішньої материнської позиції відбувається під час вагітності [6, с.54].

У багатьох роботах, присвячених проблемі материнства, такі конструкти, як «родительське ставлення», «прихильність матері до дитини», «психологічна готовність до пологів», «психологічна готовність до материнства», описують особливі психологічні феномени, які утворюються до народження дитини й забезпечують адаптацію до материнства.

К.Б. Айвазян підкреслює, що конструкт **«внутрішня материнська позиція»** дозволяє звернутися до багатьох теоретичних традицій й досвіду емпіричного вивчення психічного розвитку в дитячому віці, накопиченого у вітчизняній психології розвитку. Аналогія між періодом вагітності й змінами соціальної ситуації розвитку, які відбуваються в кризові періоди вікового розвитку, дає можливість залучити до психологічного аналізу вагітності ті поняття й концепти, які були розроблені для вивчення розвитку в дитячому віці. Вона пропонує розглядати період вагітності як період переходу до нової соціальної позиції – **позиції матері** [6]. Вагітність як подія, що змінює об'єктивну соціальну позицію жінки, може спровокувати сплеск активності, спрямований на самопізнання, переосмислення свого місця у світі, зміну системи ставлень до дійсності, тобто до формування нової внутрішньої позиції. Спираючись на праці Т.О. Нежнової, К.Б. Айвазян, визначає *внутрішню материнську позицію як особливу систему потреб, пов'язаних із материнством як суспільно значущою діяльністю. Така позиція створює мотиваційну спрямованість на виконання материнських функцій у період вагітності, у пологах і після народження дитини. Внутрішня материнська позиція в період вагітності є багаторівневою, ієрархічно організованою системою, яка розвивається і включає в себе феномени мотиваційного, емоційного, когнітивного й тілесного досвіду. Внутрішня материнська позиція на етапі вагітності містить цінності й смисли, пов'язані з материнством,*

проекти материнської ролі, образ дитини й себе як матері, емоційне ставлення до материнства й дитини [6].

К.Б. Айвазян, Ю.Є. Скоромна, Т.Л. Шиманська, Г.Г. Філіппова підкреслюють, що до вагітності вже існує образ себе як матері, система очікувань щодо дитини й уявлення про майбутні взаємини з нею – певні нариси внутрішньої материнської позиції, які носять абстрактний, ідеальний характер й існують як «проект» [6; 135].

У період вагітності відбувається перехід внутрішньої материнської позиції з ідеального, абстрактного плану в площину актуальних потреб і відносин і їх організації в єдину ієрархічно пов'язану систему, яка поступово починає визначати й регулювати материнську поведінку.

Можна припустити, що в чоловіків існує аналогічне утворення – *«внутрішня батьківська позиція»*. Досліджень, присвячених цьому феномену, сьогодні не існує. Формування батьківської позиції повинні мати свої особливості, адже чоловіки не мають специфічного критичного періоду – періоду вагітності. Також на часі вивчення материнської та батьківської позицій родителів, що набули цього статусу внаслідок усиновлення.

Наративи

Аналіз когнітивних систем може забезпечити основу для аналізу структури й генези репродуктивної поведінки. Для дослідження репродуктивної поведінки особистості найбільш продуктивними є такі наративні утворення, як *автобіографічний наратив, сімейний наратив, Я-концепти та Я-метафори*.

У кінці ХХ століття відбувся *«наративний поворот»* у соціальних науках, лейтмотивом якого стало твердження, що функціонування різних форм знання можна зрозуміти тільки через розгляд їх наративної, оповідальної, природи. Це положення доповнило вимогу *«лінгвістичного повороту»* вважати дослідження в галузі соціальних, політичних, психологічних і культурних проблем мовними [105]. Наративний підхід у сучасних соціальних науках розглядає наративи «як форми людської поведінки або соціальні дії, що виникають у певних умовах і орієнтовані на інших». За допомогою наративу життя кожної особистості перетворюється в осмислене ціле, а життя соціуму формується як переплетення індивідуальних розповідей [153].

Наративна психологія (Дж. Бруннер, А. Кербі, К. Герген Т. Сарбін, Г. Олпорт, Ч. Тейлор) [105] стверджує, що зміст поведінки людини виражається з більшою повнотою в розповіді, а не в логічних формулах і законах, оскільки розуміння людиною тексту й розуміння нею самої себе аналогічні. Людина досягає саморозуміння через наратив або безперервну самоінтерпретацію, за допомогою якої виділяє в життєвому потоці певні моменти, які мають для неї смисл і оцінне значення [120].

Наративний підхід виходить з того, що:

- культурні артефакти розглядаються як оповідальні структури (тексти) – носії специфічно людських смислів, до яких у процесі соціалізації долучається суб'єкт;

- життя й стосунки людей формуються культурно закріпленими історіями різного типу, засвоєними в процесі соціалізації; базові концепти й сюжети цих історій використовуються особистістю для осмислення, структурування й опису власного досвіду, тобто становлять основу організації змісту свідомості й пошуку людиною смислів існування;

- життєвий шлях особистості розуміється як осмислене ціле, що існує для неї самої й для інших у формі завершеної історії (автобіографічного наративу) [123].

Розвиваючись як особистість, людина у внутрішньому плані свідомості вибудовує систему концептів – *концептосферу*, або *семіосферу*. Концепти утворюють значеннєву тканину у внутрішньому плані свідомості та є її ключовими знаково-символічними утвореннями. Імовірно, концепти є найбільш глибоким рівнем свідомості й можуть бути метафорично співвіднесені з вузлами категоріальної, значеннєвої решітки, через яку реальність, заломлена процесами соціалізації, проникає в індивідуальну свідомість. О.Є. Сапогова визначає концепти «як індивідуалізовані гіперзначеннєві патерни, які мають соціопсихічну природу, ціннісну значущість, багатомірність об'єктивації й функцію текстопородження» [123].

Концепти переважно вибудовуються навколо «сильних», наповнених буттєвим і особистісним смислом і ціннісно акцентуєваних моментів існування самого суб'єкта, і саме цим вони відрізняються від понять, які втілюють собою безособове соціальне знання про фрагменти реальності й можуть не мати прямого відношення ні до самого суб'єкта, ні до його взаємодії зі світом [35].

Формування концептів визначається низкою факторів, серед яких найважливішими є освоєння мови й рефлексія як усвідомлення певних моментів свого життя як значущих, ключових для самотворення й творення життя. Чим різноманітніше життєве середовище й вища активність у ній суб'єкта, тим багатшою і розгалуженішою буде система його концептів.

У свідомості суб'єкта існують концепти, які описують суб'єктові його самого, тобто системи *Я-концептів* і *Я-метафор*.

Індивідуальні *Я-концепти* описують суб'єктові його самого не тільки для інших – у термінах, засвоєних ним із культури для фіксації загальних уявлень про себе, але більшою мірою для самого себе – у поняттях і образах, що фіксують його справжнє *Я*, часто не призначене для екстеріоризації і яке існує тільки «для внутрішнього користування».

О.Є. Сапогова, використавши схему М. Розенберга, змоделивала зміст індивідуальної *Я-концептосфери* суб'єкта та виділила такі рівні *Я-концептів*: *Я-теперішній*, *Я-реальний*, *Я-динамічний*, *Я-майбутній* (можливий), *Я-ідеалізований*, *Я-зображуваний*, *Я-фантастичний* [123].

Рівень *Я-теперішнього* представлений численними неспеціалізованими концептами, які об'єктивують *Я* для самого себе в конкретний момент. На цьому рівні існує безліч *Я-концептів* зі стабільними ядрами (стійкими елементами концепту: уявленнями про себе типу *Я-тілесний*, *Я-здоровий/хворий*, *Я-ситий/голодний*, *Я-мислячий* тощо) і периферією, яка постійно поповнюється й оновлюється (динамічною частиною концепту), що свідчить про реальне функціонування суб'єкта в середовищі.

Узагальнення багаторазово повторюваної сукупності *Я-теперішніх*, що актуалізуються в ситуаціях спілкування, діяльності і зіставлення їх з оцінками й думками ззовні, дозволяє суб'єктові відбудовувати рівень *Я-реального* як сукупності динамічних уявлень про себе. Це найбільш стійкий продукт соціалізації (його утворюють концепти типу *Я-чоловік/жінка, Я-дорослий/дитина, Я-мати, Я-дружина, Я-професіонал, Я-чесний, Я-розумний, Я-щасливий* тощо).

Концепти рівня *Я-динамічного* досить конкретні й відпрацьовані. Вони виконують регулятивну функцію, відслідковуючи результативність руху суб'єкта в напрямку тих образно представлених змін, які йому потрібні, щоб перейти з наявного стану в бажаний у межах певного часу з урахуванням реальних дій, спрямованих на досягнення поставлених цілей (наприклад, *Я-старшокласник Я-абітурієнт, Я-наречена* тощо). Таких динамічних образів найближчого майбутнього в будь-якої людини багато в силу багатоманітності її функціонування в середовищі й різноманітності цілей.

Рівень *Я-майбутній (можливий)* представляє концепти про те, яким, як здається суб'єктові, він може стати, розвиваючись у межах певної логіки, – і це не обов'язково позитивний і не обов'язково пророблений образ. Наприклад, підліток представляє себе «одруженим», «батьком».

Рівень *Я-ідеалізований* у порівнянні з попередніми має більш віртуальну природу, оскільки відображає суб'єктивні уявлення людини про себе, які склалися в самосприйнятті, надані їй у процесі онтогенезу в обмеженому мікросоціумі сім'ї й близькому соціальному оточенні, але ретельно відібрані й обмежені досвідом функціонування в цих мікрокультурних середовищах або одиничними фактами автобіографічного досвіду. За межами цих контекстів суб'єкт може сприйматися зовсім інакше, але не відрефлексовувати цього. Усвідомлення розбіжності концептів *ідеалізованих Я (Я-розумний, Я-гарний, Я-чесний)* із думками й оцінками ззовні (пережитими на рівні *реального Я і дійсного Я*) стають причиною внутрішньоособистісних конфліктів, що може привести не тільки до відновлення периферії концепту, але в особливо значущих випадках – до зміни й інверсії його ядра.

Рівень *Я-зображуваний* – це рівень гри, компенсаторний рівень образів і масок, які індивід виробляє для презентації себе іншим, часто для того, щоб сховати за ними свою сутність, негативні або небажані риси, слабкості свого *Я-реального*. Актуалізація цього рівня максимально залежить від індивідуальних особливостей суб'єкта. Суб'єкт намагається освоїти й транслювати на соціальне оточення насичені індивідуальним змістом концепти, щоб оточення сприймало його таким, як йому цього б хотілося. Рівень *зображуваних Я* тісно пов'язаний із попередніми, але функції його інші – він дає можливість суб'єктові «приміряти» на себе різні ролі, збагачуючи тим самим власну дійсність. Суб'єкт має шанси не тільки переконати навколишніх у наявності в нього зображуваних характеристик, але й змінитися під їхнім впливом.

Рівні *Я-фантастичний* і *Я-метафора* практично не вивчені у психології. Вони відображають те, яким імовірно суб'єкт міг би бути «не в цьому житті», виходячи зі знаних, засвоєних з культури й соціуму зразків поведінки, цінностей, моральних норм; а такі структури теж численні й ускладнюються з наростанням

когнітивної складності й розвитком рефлексивних здібностей суб'єкта. Розмаїтість і модальність цих образів характеризує самобутній внутрішній світ людини; вони пов'язані з особливостями її особистості, життєвим і автобіографічним досвідом та реальною взаємодією з іншими людьми. *Фантастичні Я* існують в індивідуальній самосвідомості суб'єкта як його власні іпостасі й потенції та дуже рідко об'єктивуються в силу того, що належать до екзистенційного рівня людського буття, що практично ніколи не може бути повністю відчужений і представлений як об'єкт розгляду й аналізу. *Я-фантастичні* призначені в основному для внутрішнього користування й практично не полишають рамок самосвідомості, залишаючись, зрозумілими лише самому суб'єктові.

Дослідження *Я-концептів* та *Я-метафор* є продуктивним для з'ясування особливостей репродуктивних ролей, репродуктивних намірів, репродуктивних установок тощо. Вони можуть надати оригінальний матеріал для аналізу індивідуальної *Я-семантики* клієнта, даної в його самоописі, саме з приводу реалізації репродуктивної поведінки та репродуктивних намірів. Важливо й те, що вже в дошкільному віці дитина сама здатна виступити як наратор, і відповідно з'являється можливість застосовувати окремі питання-завдання вже в дошкільному віці.

Історії про себе поступово перетворюються на *автобіографічний наратив* як під впливом життєвого досвіду, що множитьсЯ, так і в міру знайомства з текстами різного типу, у тому числі й тими, які повсякчас виникають у різних дискурсивних практиках, хронотопах. Таким чином, власна біографія суб'єкта як «текстова ідентифікація життя», розказана не один раз, стає своєрідним синтезом усвідомлення – означення й буттєвості суб'єкта [131].

Розповідаючи про себе, суб'єкт використовує наративні форми як для упорядкування життєвого досвіду, так і для самопроєктування. Переказ своїх історій з орієнтацією на зовнішнього слухача створює можливість випробувати низку життєвих проєктів, у яких суб'єкт шукає й затверджує свою цілісність, своє *Я*, свої смисли.

З освоєного соціокультурного ресурсу активний суб'єкт, дорослішаючи, відбирає саме те, що, на його думку, безпосередньо стосується саме його. Так поступово створюється власний внутрішній «канон» (концептів, текстів, сюжетів, персонажів, копінг-стратегій), на підставі якого здійснюється самоосмислення, самопобудова, самомоделювання суб'єкта. Індивідуально відібраними текстами людина надалі користується як віртуальною міркою для розпізнання значень і побудови смислів того, що з нею відбувається, для вибору фрагментів з метою побудови нових життєвих проєктів.

Вибудовуючи автобіографічний наратив під цим загальним впливом, суб'єкт сам називає, означає конкретні життєві епізоди і надає їм смислу. Більше того, навколо певних дій і переживань він створює так звані «насичені описи», яких самі ці події за своєю сутністю позбавлені. Окремі життєві епізоди насичуються самим суб'єктом «надлишковою значущістю» і починають включатися в автобіографічний текст, перебудовуючи його попередній зміст [105]. Ми припускаємо, що репродуктивні події (як ті, що вже відбулися, так і ті, що мають

відбутися) насичуються «надлишковою значущістю» та виконують регулятивну функцію в репродуктивній поведінці особистості.

Однією з найважливіших функцій сім'ї є створення для дитини основ *семіосфери* – механізмів, правил і прецедентних одиниць, за допомогою яких дитина згодом сама буде відбирати в соціокультурному макропросторі те, що буде вважати за потрібне, корисне і важливе саме для неї.

Існування особливого сімейного соціокультурного психологічного простору й сімейного наративу, який цей досвід закріплює та фіксує, особливості становлення й розвитку конкретної сім'ї давно постулюються в науці (Ю.М. Лотман, Б.А. Успенський, В.В. Іванов, В.М. Топоров, Б.М. Путілов, О.В. Душечкіна, І.О. Разумова). Але, дотепер, емпіричних досліджень, присвячених цій проблематиці, украй мало.

Сімейний наратив утворений системою значень, якостей, атрибутів, відносин, поведінкових патернів, поєднаних у «сімейній культурній концепції», і є елементом сімейної (мікрогрупової) самосвідомості.

Важливо чітко розрізняти сімейні стосунки і шлюбні стосунки. Традиційний тип репродуктивної поведінки (тобто народження дитини в шлюбі) зараз поступається іншим варіантам. За даними багатьох демографічних та соціологічних досліджень, близько 30 % дітей в Україні та Росії народжені поза шлюбом (див. додаток 1). Але це не означає, що вони зростають у неповних сім'ях. Нестачу одного з родителів компенсують прабадьки, тітки та дядьки, двоюрідні старші брати та сестри тощо. Відповідно для аналізу формування репродуктивної поведінки в дитини та особливостей її реалізації в інших членів сім'ї потребує вивчення саме сімейний наратив та особливості його ретрансляції дитині кожним із членів родини.

О.Є. Сапогова відзначає, що «зміст сімейного наративу можна вважати синтетичним, оскільки в ньому є і «таємні» тексти, і ритуальні послання, і сімейні історії, і заповітні слова, і повчальні оповідання, і прямі вказівки на належне й засуджуване в поведінці, а також традиційний, роками відібраний усередині покоління сім'ї зміст великої наративної культури (казки, білини, примовки, скоромовки, прислів'я тощо)... Саме сімейні прецедентні тексти створюють своєрідну семіотичну розміреність, розчленованість: дитина починає вирізняти як важливе, ціннісне й те, що потребує безумовного засвоєння, певні онтологічні зони, у яких вона починає «усюди бути вдома», тобто переживає своє ставлення до світу в цілому, до буття» [124, с.178].

Сім'я відбирає та адаптує відомі їй і значущі для її членів культурні цінності й надає їм при трансляції дитині статусу своєрідних орієнтирів. Користуючись цими орієнтирами, дитина згодом адаптується до макрокультури, сприймаючи її як знайому, рідну, звичну.

Величезний шар культури дитина з самого раннього віку опановує саме з сімейними текстами, які переплітаються із казковими текстами й життєвими ситуаціями. Ці сімейні тексти обрані, зібрані родиною для дитини й закріплені як обов'язкові для передачі в міру дорослішання останньої (хоча багато фрагментів сімейного наративу можуть мати майже повністю закритий характер, наприклад, подробиці інтимного життя батьків, деякі обставини смертей і народжень тощо).

Відібраний матеріал транслюється поколінням дітей. На його основі дитина вибудовує власний особистісний текст, що набуває структури в процесі дорослішання, створюючи своєрідну культурну канву розвитку, утворюючи базисні одиниці розуміння світу, осмислення свого призначення, свого життєвого шляху. Сімейне спілкування й рання презентація фрагментів сімейного переказу, яка співпадає з набуттям власного досвіду, сприяє тому, що інформація сприймається дитиною без особливого обмірковування й критики і, як будь-яка символіка, відразу засвоюється на несвідомому рівні.

Сімейний наратив виконує функцію первинних налаштувань свідомості дитини на сприйняття соціально-культурної інформації певного типу. Саме на цьому рівні створюється тло розуміння того, що значить «добре» і «погано», вибудовуються орієнтація на схвалювані форми поведінки, системи ставлень, майбутній спектр професійних виборів, програми *бажаного образу Я і слухного образу Іншого*. Сімейна історія транслює дитині основні символи соціально-культурного світовпорядкування, на базі яких вибудовується індивідуальна картина світу. Крім того, через призму сімейних текстів дитина засвоює й більш широкий соціокультурний досвід; вони створюють почуття знайомості світу при зіткненні з новими для індивідуального досвіду ситуаціями.

О.С. Сапогова пропонує вважати сімейний наратив *прецедентним текстом*, що бере участь у культурному соціогенезі дитини й визначає такі його характерні риси [124]:

- первинність сімейних текстів для дитини – вони дуже рано з'являються в його досвіді як попередники, супутники й «ключі» для розуміння багатьох інших текстів;
- природна зрозумілість, яка начебто не потребує спеціального пояснення;
- актуальна колективність;
- об'єктивна змістовна неповнота – вони часто стиснуті до семантично маркованих елементів комунікації;
- фоновість, яка створює особливий контекст взаєморозуміння між членами сімейної мікрогрупи, особливий емоційний мікроклімат спорідненості, близькості, інтимності, довіри;
- глибинна зв'язаність сімейного наративу з архетиповим культурним досвідом усього соціального співтовариства та певна клішованість (від слова *кlišе*) цих текстів;
- часова стійкість і повторюваність із покоління в покоління з мінімальною втратою елементів;
- функція формування групової й індивідуальної (особистісної) ідентичності певним, закріпленим способом;
- системотворна семіотична функція.

Розглянуті вище наративні феномени – автобіографічний наратив, сімейний наратив та Я-концепти – пов'язані між собою і здійснюють взаємовплив. В онтогенезі ми можемо спостерігати різне їх співвідношення. Так, у період раннього дитинства на дитину активно впливає сімейний наратив. Сама дитина не творить сімейного наративу, але впливає на його творення іншими членами сім'ї вже фактом свого народження. Відповідно до розвитку індивідуальності дитини цей

вплив на неї стає ще більш значущим. У дитини близько трьох років починають формуватися Я – концепти. Поступово вплив сімейного нарративу на особистість зменшується, але процес формування Я-концептів значно інтенсифікується і досягає свого максимуму в підлітковому та юнацькому віці. У цей же віковий період можна констатувати реальний вплив підлітка, а ще більше юнака на творення сімейного нарративу. Період зрілості характеризується рівномірним творенням усіх нарративів. Похилий вік – період активного творення і ретрансляції сімейного нарративу, але в цей же період творення Я-концептів зводиться до мінімуму або припиняється зовсім.

Будь-яка репродуктивна подія стимулює творення автобіографічного нарративу, сімейного нарративу, Я-концептів та Я-метафор. Інваріантна семантична конструкція (центральна тема життєвого опису) є вісью розповідей про себе й покладена в основу побудови життєвих сценаріїв.

Репродуктивний сценарій

Поняття «сценарій» близьке до понять «план», «схема» або «поведінкова програма» й позначає досить широку когнітивну структуру, що поєднує різноманітні символічні й невербальні елементи в організованій і хронологічно послідовній поведінковий ряд, на основі чого люди можуть одночасно передбачати свою поведінку й оцінювати її в цей момент. Нормативні компоненти репродуктивного сценарію задаються культурою. Однак це не виключає значних індивідуальних розходжень і варіацій кількісного і якісного порядку.

Теорія сценарію активно стала розроблятися Е. Берном і К. Стайнером у середині 60-х років 20 століття. Життєвий сценарій Е. Берн визначає як поточний життєвий план, сформований у ранньому дитинстві під впливом батьків.

Конкретним життєвим втіленням сценарію є життєвий шлях особистості. Життєвий сценарій у більшості робіт із психології представлений як категорія, що визначає спрямованість поведінки особистості, певну орієнтацію особистості на перспективу. Життєвий сценарій – це форма й система уявлень особистості про свій життєвий шлях, що задає певну спрямованість життя й зразкову послідовність подій, а життєвий шлях – конкретне втілення в життя сценарію, послідовність і сукупність подій, спосіб проживання життєвого сценарію.

Життєві сценарії визначаються як культурно поділювані уявлення щодо порядку й часу життєвих подій у прототипному життєвому циклі. На відміну від них життєва історія – це унікальна історія окремої людини. Як усяка складна диспозиційна система, що спонукає індивіда до певної поведінки, репродуктивний сценарій містить у собі когнітивні компоненти різного рівня – уявлення, поняття, оцінні судження тощо. Індивід має зазвичай декілька репродуктивних підсценаріїв. По-перше, це фантазії, які суб'єкт ніколи не намагається, не може або далі не хоче реалізувати; по-друге, плани реальної поведінки, які суб'єкт більш-менш послідовно здійснює; по-третє, проміжні

орієнтири, що використовуються в процесі репродуктивної взаємодії; по-четверте, це сховища, що організують минулий репродуктивний досвід у більш-менш послідовне ціле.

Репродуктивні сценарії можна вивчати й класифікувати за рядом вимірів:

- за їх *складністю*, тобто за кількістю й розмаїттю їхніх компонентів у співвідношенні уявлюваного й реалізованого: яке коло мотивів, партнерів, місць і часу дій представлений у сценарії; чим відрізняється когнітивна програма від реального виконання; наскільки щільно пов'язані один з одним різні елементи сценарію;

- за їх *ригідністю*, залякністю й рутинізацією: наскільки великою є неузгодженість плану, що припускає сценарій, і реальності; наскільки жорстко й одноманітно запрограмований зміст і послідовність дій суб'єкта і як він поставляє до порушення задуманого порядку;

- за їх *конвенційністю*: наскільки сценарій або його компоненти відповідають прийнятним у суспільстві нормам поведінки;

- за їх *здатністю задовольняти* суб'єкт.

Репродуктивний сценарій є частиною життєвого сценарію. Хоча поняття сценарію теоретично розроблене не в повній мірі, воно має велику евристичну цінність для вивчення когнітивних аспектів репродуктивної поведінки й мотивації. Створення репродуктивного сценарію починається в дитячому віці, а збагачується, удосконалюється й коректується протягом усього життя індивіда.

Н.В. Гришина розрізняє *нормативний життєвий сценарій* (як сукупність обов'язкових подій, що відповідають уявленням часу), *індивідуальний життєвий сценарій* (містить як нормативні компоненти, так і індивідуальні життєві події, що утворюють біографію конкретної людини) та *особисту історію* (як самоопис).

Нормативний життєвий сценарій містить у собі сукупність і зразкову послідовність подій, типових для певної культури. Дослідження показують високий ступінь близькості нормативних сценаріїв у багатьох культурах, що відображає універсальні людського існування (репродуктивні події є нормативними для всіх відомих культур).

Індивідуальний (особистий) сценарій є результатом «життєтворчості» самої людини. Життєві вибори в психології трактуються як потенційно переломні моменти життєвого сценарію, що визначають його подальший зміст. Життєві вибори визначають життєві моделі – сценарії, реалізовані в конкретних сферах, основними з яких є професійна й сімейна сфери. Життєві моделі є результатом як самостійного життєвого вибору, так і відтворення моделей, прийнятих у суспільстві, у старших поколіннях і трансльованих насамперед «по вертикалі», через сім'ю.

Дослідження Д.М. Абдульманової показали, що індивідуалізація життєвого сценарію проявляється у варіативності ряду його характеристик: кількості подій, що виділяється людиною як значущі у своїй життєвій історії; зміст цих подій (їхній тип); оцінка (сприйняття) власного життя як дискретного набору подій або єдиного подійного ряду [1; 52].

Сучасні суспільно-культурні тенденції створюють умови, що підсилюють процес самодетермінації, зростання самосвідомості прагненням людини до реалізації власних цілей і смислів існування. У силу цього людина постає перед необхідністю вибудовувати власне життя, здійснювати «життєтворення» як перетворення структури буття у світ конкретного суб'єкта. Наслідком є індивідуалізація життєвого сценарію (і репродуктивного сценарію також) й зниження ролі нормативних компонентів.

Вивчення типів репродуктивних сценаріїв, їхніх загальних параметрів, таких, як структура, обсяг, внутрішня зв'язаність або дискретність, є завданням, що має високу теоретичну й практичну значущість.

Репродуктивні стратегії

Термін «стратегія» розглядається в наукових працях вітчизняних дослідників С.Л. Рубінштейна, Л.Н. Когана, Б.Г. Ананьєва, Г.М. Андрєєвої, О.М. Леонтєва, М.М. Амосова, О.Т. Москаленка, В.Ф. Сержантова. Однією з перших робіт, що була присвячена проблемі філософського осмислення поняття «стратегія», стала монографія К.О. Абульханової-Славської «Стратегія життя». Вона визначала стратегію як здатність особистості з'єднувати «свої індивідуальні особливості, свої статусні і вікові можливості, власні домагання з вимогами суспільства» чи у вужчому сенсі як «спосіб вирішення життєвих протиріч» [4, с.66-67]. Вона виділила три основні ознаки життєвої стратегії: вибір способу життя, розв'язання протиріччя «хочу – маю» і створення умов для самореалізації, творчий пошук. На її думку, особистість можна назвати зрілою, якщо вона здатна встановлювати свій «поріг» задоволеності матеріальними потребами й починає розглядати їх як одну з умов життя, направляючи свої життєві сили на інші цілі.

Імпліцитні теорії

Ідеальні теорії про світ, більш або менш усвідомлені, існують у кожної людини. Ці теорії засновані на інтуїції і не мають суворой понятійної формалізації. Вони містять узагальнення, стереотипи, життєві поняття, уявлення. Будучи засобом усвідомлення, самі ці узагальнення можуть бути неусвідомлені суб'єктом. Спосіб, яким людина організує інформацію про різноманітні аспекти функціонування світу, одержав назву *імпліцитної теорії* (від англ. *implicit* – невиявлений).

Імпліцитна теорія створюється з опорою на емпіричний досвід суб'єкта й до певної міри є близькою до об'єктивної реальності. Однак імпліцитна теорія – не об'єктивна модель світу. Вона відбиває певні характеристики світу, але є внутрішньою, суб'єктивною моделлю зовнішнього світу. Імпліцитна теорія, як і будь-яка інша теорія, неминуче спотворює реальність, допомагаючи суб'єктові зберегти стабільність зовнішнього й внутрішнього світів. Вона є тією призмою, через яку відбувається сприйняття суб'єктом світу, інших людей, самого себе.

Імплицитні теорії відображають насамперед суб'єктивну реальність індивіда, його індивідуальну систему значень.

Імплицитні теорії – це оформлені структури уявлень, що залишаються константними в різних ситуаціях. Це багатомірний простір смислів і значень, які залежно від соціальних умов і когнітивної гнучкості самої людини можуть поступово трансформуватися. Імплицитні теорії – це конструкти, сформульовані самим індивідом про власний процес або процеси, що відбуваються в житті суб'єкта. Розмаїтість імплицитних теорій конкретної людини дозволяє їй вибирати найбільш прийнятну в певній ситуації теорію, у рамках якої надалі відбувається інтерпретація й вибудовування відносин.

Дж. Келлі відзначав, що люди сприймають світ за допомогою простих і ясних зразків, шаблонів, схем, які самі і створюють. Інтерпретуючи події або явища, вони намагаються втиснути навколишній соціальний світ у знайомі їм схеми так, щоб він відповідав звичним, зрозумілим зразкам і шаблонам, які Дж. Келлі позначає поняттям «конструкт «домислювання». Конструкт «домислювання» – це, з одного боку, спосіб тлумачення світу, спроба його збагнення, а з іншого – відповідна йому поведінка. Поведінка визначається тим, як індивід інтерпретує навколишній соціальний світ [74].

Поява в психології поняття «імплицитна теорія особистості» було пов'язане з новим поглядом на людину, коли вона стала трактуватися не просто як об'єкт аналізу, а як *суб'єкт власної активності й власного збагнення світу через висування й перевірку гіпотез, через побудову картини світу.*

У сучасній психології існує два підходи до розуміння імплицитних теорій особистості:

- *традиційний* – досліджуються два види теорій: імплицитні *теорії особистості* як наявне в кожній людині уявлення про психологічну організацію інших людей та імплицитні *соціальні теорії* як переконання, що формуються в масовій свідомості (Дж. Брунер, Г. Келлі, Р. Тагіурі, Ф. Хайдер);

- *альтернативний* – під імплицитною теорією особистості розуміють ієрархічно організовану систему якостей, що корелюють між собою (Д. Банністер, Дж. Келлі, В.Ф. Петренко, Ф. Франселла, О.Г. Шмельов) [23; 136].

У російськомовній психології альтернативний підхід до вивчення імплицитних теорій особистості розвивається в руслі психосемантичного підходу, який розглядає імплицитні теорії особистості як приховані суб'єктивні знання й уявлення людини про систему зв'язків між рисами особистості. Одиниці категоризації є не простим переліком якостей і рис особистості, а виступають як цілісний образ, когнітивна схема, стереотип буденної свідомості [144].

Аналіз досліджень у сфері імплицитних теорій у психології дозволяє зробити такі узагальнення:

1. Буденна психологія відрізняється від наукової тим, що інтерпретація внутрішнього світу, вчинків, очікувань інших людей здійснюється не на основі застосування спеціальних методик, а на основі життєвих уявлень.

Приписування характеристик і причин поведінки є одним із таких методів опанування своєю активністю.

2. Імплицитні теорії – це реальність індивіда, у якій він існує. Знання способу, за допомогою якого індивід створює цей світ, дозволяє зрозуміти, як організована його поведінка.

Індивід постійно потрапляє в ситуації, коли необхідно орієнтуватися в соціальному середовищі. Знання про зв'язки й закономірності соціального оточення, доповнені логічними висновками, лягають в основу різних систем поглядів особистості. А вони, у свою чергу, стають базою формування наївних теорій особистості про всі можливі форми соціальної дійсності, допомагаючи особистості орієнтуватися в життєвих ситуаціях.

3. Незважаючи на наявність в індивіда різних імплицитних теорій щодо об'єктів соціального оточення, всі вони мають подібну когнітивну структуру. Будь-яка імплицитна теорія містить підструктури категорій, вимірів і ставлень.

Особистість категоризує свій соціальний досвід за допомогою атрибутів, стереотипів, ярликів, групових схем, які й утворюють категоріальну підструктуру. Для побудови імплицитних теорій люди використовують певні набори символів – ярлики, слова-позначення, абстрактні символи тощо.

Когнітивна структура імплицитних теорій – це результат когнітивних процесів, об'єднання соціальних переживань особистості в імплицитну психологічну структуру. Ця структура може функціонувати як елемент мнемічного процесу, процесу передбачень й очікувань. Когнітивна структура імплицитних теорій відображає їхню подібність, схожість. Розмаїття імплицитних теорій пояснюється через відмінності розвитку та індивідуально-психологічних особливостей індивіда. Також на формування імплицитних теорій можуть впливати імплицитні теорії, розповсюджені в тій або іншій культурі. Точність імплицитних теорій індивіда залежить як від рівня поінформованості індивіда, так і від специфіки явища.

С. Московічі пропонує дві інтерпретації формування імплицитних теорій. Перша полягає в припущенні, що індивіди здобувають їх через досвід взаємодії з іншими людьми. Їхній соціальний досвід збільшує можливості сприйняття кореляцій, що об'єктивно існують у реальності. Другий тип пояснення полягає в тому, що індивід прагне стабілізувати, організувати своє оточення. Складність ознак, поведінки й ситуацій характерна для соціального оточення, його нестійкість спонукає індивіда шукати закономірності, інваріанти. Імплицитні теорії приводять до того, що індивідуальні або соціальні події сприймаються як природні. Через схеми причинності й «своє бачення» соціального світу імплицитні теорії передають моделі й ідеали саме завдяки своїй «природності» [101].

Зміст імплицитних теорій досліджується, як правило, засобами експериментальної психосемантики. У психосемантиці реалізується феноменологічний підхід, згідно з яким картина світу трактується не як дзеркальне відбиття дійсності, а як одна з можливих «упереджених» культурно-

історичних моделей світу, які створює суб'єкт. Центральними поняттями є зміст і значення.

У психології до поняття «імплицитні теорії» є близькими такі поняття, як *життєві уявлення* (Л.С. Виготський), *образ світу* (О.М. Леонтьєв), *колективні уявлення* (Е. Дюркгейм), *соціальні уявлення* (С. Московічі, Д. Жоделе, Ж. Кодол, Т.П. Ємельянова, О.І. Донцов), *соціальне мислення* (К.О. Абульханова-Славська), *установка* (Д.М. Узнадзе), *значення і смисли*.

Подібність імплицитних теорій і установки базується на тому що вони визначають в основному вибірково активність у сприйнятті, схильність до певного стилю поведінки (функціональна частина). Відмінності ж спостерігаються в структурі й динамічній частині. Установка актуалізується у відповідь на стимули – параметри ситуації. Імплицитна теорія – це та структура, на основі якої відбувається формування установки. Вона більш статична й може з'єднувати в собі кілька установок, об'єднаних загальною ситуацією, переконаннями, уявленнями. Установка, на думку Д.М. Узнадзе, явище динамічне, а імплицитна теорія – структурне. Щоб установка могла сформуватися й актуалізуватися, потрібні схеми, шаблони, стратегії, відповідно до яких ця актуалізація могла б розгортатися. Цю функцію виконують імплицитні теорії.

Смисл – це суб'єктивно встановлений зв'язок між елементами досвіду людини на основі об'єктивних залежностей між ними, а значення – це вираження смислу, «смысл для інших». Система значень, що має в собі сукупний суспільний досвід, властивий тій або іншій соціальній спільності, обумовлює поведінку людей. Значення – надіндивідуальні утворення. Індивідуальній свідомості людини властива подвійність: з одного боку, дійсність відбивається безпосередньо у вигляді суб'єктивних переживань і відчуттів, а з другого – опосередковано, через систему суспільно вироблених способів усвідомлення, тобто мовних форм.

Імплицитні соціальні теорії – це переконання, що формуються в масовій свідомості стосовно того, як і яким чином співвідносяться між собою риси якого-небудь соціального середовища. Вони є частиною соціальних уявлень, мають структурну організацію й залучені в ряд процесів, які надають отриманому знанню статус істини.

За останні десять років здійснено ряд емпіричних досліджень імплицитних теорій: імплицитні теорії міжособистісних стосунків (Е.Л. Доценко, Ю.С. Білецька) [60], імплицитні теорії сім'ї (Л.Р. Барнхіл, Ю.Є. Альошина, Л.Я. Гозман, О.О. Мінеєва) [100]; імплицитні теорії соматичних захворювань (А.Ш. Тхостов), імплицитні теорії інтелекту (Р. Стернберг), імплицитні теорії розвитку (Н.Л. Васильєва).

У дослідженнях Л.Р. Барнхіла, Н.В. Белінської, Ю.Є. Альошиної, Л.Я. Гозмана та О.О. Мінеєвої показано, що імплицитні теорії сім'ї належать до імплицитних соціальних теорій, відповідно вони можуть бути уявленнями цілої групи, а не тільки однієї людини. Імплицитна теорія сім'ї (ІТС) є фрагментом образу світу, організує сприйняття реальної сім'ї й регулює поведінку в ній. На

підставі власної імпліцитної теорії сім'ї кожний її член формує уявлення про те, яка саме його сім'я і яке місце в ній він займає. Уявлення про сім'ю визначають реальні взаємини в сімейній сфері. [38; 100; 114].

О.О. Мінеєва розглядає ІТС як систему категорій, що описують сім'ю. Ця система має трирівневу структуру: ядерний, груповий та індивідуальний рівні.

Ядерний рівень ІТС утворює система базових конструктів, яка загальна для всіх людей. Він утворений системою трьох базових конструктів:

- «я – сім'я»;
- «у сім'ї» (почуття й переживання членів сім'ї, ставлення, що поєднують членів сім'ї в дихотомії зв'язаності й прихильності);
- «функції сім'ї» – соціальні функції (сім'я для суспільства), психологічні функції (сім'я для її членів).

Груповий рівень ІТС – набір імпліцитних теорій, поділених зі своїми групами (гендерними, віковими, культурними). Вікові особливості ІТС обумовлені фокусуванням особистості на вирішенні вікових завдань розвитку: пошук сепарації, незалежності (період юності); побудови благополучного шлюбу (період ранньої зрілості); подолання кризи (період кризи середини життя); знаходження нових меж сім'ї й особистості (період пізньої зрілості).

Гендерні відмінності ІТС проявляються в її змісті й значущості певних категорій для чоловіків і жінок. Існує вікова специфіка проявів відмінностей ІТС. Для жінок будь-якого віку визначальним критерієм благополуччя сім'ї є діти і їхнє виховання. У чоловіків же події, пов'язані з дітьми, не мають визначального значення на шкалах ні в якому віковому періоді.

Індивідуальний рівень імпліцитної теорії, сформований у батьківській сім'ї, уточнюється з накопиченням особистого сімейного досвіду.

Є.Л. Доценко та Л.Є. Демакова виділили вісім значущих факторів, що описують семантичний простір ІТС:

- згуртованість, емоційний зв'язок, позитивна чуттєвість сім'ї;
- сімейні традиції, клановість, передача досвіду;
- сімейні проблеми; те, чого не повинно бути в сім'ї;
- дім, господарство (своя територія, відособленість – відкритість, незахищеність);
- зовнішня активність (відпочинок, розваги);
- шлюб як осередок суспільства, як соціальний інститут;
- згода, консенсус;
- розвиток – застій (стагнація) [60].

Отримані результати автори пов'язують із антропогенними стадіями розвитку людства. На думку Є.Л. Доценка та Л.Є. Демакової, суспільно-історичний досвід у буденній свідомості людей зберігається завдяки значеннєвим зв'язкам, що виникають на тому або іншому етапі антропогенезу. Автори доводять, що навіть архаїчні значеннєві структури продовжують не тільки існувати в сучасній індивідуальній і колективній свідомості, а і впливають на уявлення людей і їхню поведінку [60].

Імпліцитні теорії сім'ї є багатозначними утвореннями, що мають культурну, гендерну й індивідуальну специфіку.

А.В. Мудрик визначає чотири основні джерела виховання:

- соціальна реальність і соціальна практика;
- ідеологічні системи й установки, в тому числі релігійні й контркультурні;
- педагогіка як рефлексія фрагмента соціальної реальності (виховання), відбита в текстах і «переказах»;
- імпліцитні теорії як уявлення, властиві ментальності етносу (не сформульовані, а реалізовані в практиці виховання), про те, з якою метою і яким чином одні суб'єкти прагнуть вплинути на інші в процесі виховної взаємодії.

На думку А.В. Мудрика, імпліцитні теорії виховання є породженням і частиною ментальності етносу; вони мають не тільки етнічні й конфесійні джерела, але й соціокультурну, регіональну й субкультурну специфіку. У кожному етносі існує одночасно кілька імпліцитних теорій виховання. Дослідник зазначає, що імпліцитні теорії виховання варто розглядати у зв'язку з наявними в етносі імпліцитними теоріями особистості. Імпліцитні теорії виховання багато в чому визначають, чого дорослі домагаються від дітей і яким чином вони це роблять, тобто зміст взаємодії старших і підростаючих поколінь, його стиль і засоби. Імпліцитну концепцію виховання можна розглядати як неусвідомлювану центральну ціннісну орієнтацію в репродуктивній поведінці дорослих стосовно підростаючих поколінь.

Від імпліцитних концепцій особистості й виховання багато в чому залежить можливість збалансованості адаптації й відокремлення людини в спільності. Відповідно до імпліцитних концепцій особистості й виховання спільнота визнає ті або інші типи людей або не визнає їх, а також визначає ставлення до них [102].

Н.Л. Васильєва вивчала імпліцитні теорії розвитку. Досліджувалися уявлення респондентів про фактори, які зробили, на їхню думку, найбільш істотний вплив на їхній індивідуальний розвиток. Як метод опитування було використано неформалізоване, нестандартизоване спрямоване інтерв'ю. Результати оброблялися за допомогою контент-аналізу. При обробці отриманих даних були визначені фактори, що описують семантичний простір імпліцитних теорій про розвиток:

- «стосунки в сім'ї»: категорія об'єднала згадування про стосунки з матір'ю, батьком, прародителями, сиблінгами, родичами;
- «стосунки поза сім'єю»: категорія об'єднала згадування про стосунки з усіма дорослими й однолітками;
- «образ тіла»: категорія виділена на підставі спогадів, у яких відзначалася значущість тілесних відчуттів, а саме тактильні відчуття, фізичні травми, хвороби, спогади, пов'язані з ритуалом прийому їжі або ритуалом «туалету», сексуальні відчуття;
- «діяльність»: категорія містить згадування про діяльності, а саме: всі види неспецифічної рухової активності, навчальна діяльність, творча діяльність, спортивна, а також гра;

- «освоєння часу»: категорія була виділена на підставі згадувань респондентів про часові параметри дитячого досвіду: віку, пори року, часу, доби;

- «освоєння простору»: згадування географічних місць, навколишнього середовища або інших просторових характеристик дитячих спогадів;

- «установи соціалізації»: у цій категорії фіксувалися відповіді, що містили згадування інститутів соціалізації – дитячого садка, школи, піонерського табору, гуртка;

- «оцінки соціуму»: категорія була виділена на підставі згадувань про шкільні оцінки, оцінки поведінки, значущості одержання соціального визнання або осудження;

- «позитивний емоційний досвід»: категорія була виділена на підставі згадувань про позитивні почуття, задоволення потреб, свята й подарунки;

- «негативний емоційний досвід»: категорія була виділена на підставі згадувань про покарання (як фізичні, так і вербальні), розлучення, смерть, досвід розлучення або негативних почуттів;

- «фантазування»: категорія фіксувала спогади про фантазії, сновидіння, ігри й страхи [39].

Найбільш значущим фактором у процесі розвитку виявилися міжособистісні стосунки. Стосунки з матір'ю (40%), з бабусями й дідусями (40%) мали більшу представленість у суб'єктивній картині минулого, ніж із батьком (34%).

Наступним за значущістю фактором виявилися тілесні відчуття, віднесені до категорії «образ тіла», куди були включені всі згадування про тілесне «Я» (образ тіла, освоєння тіла, задоволення тілесних потреб) – він важливий для 89% респондентів.

Були виявлені гендерні відмінності в імпліцитних теоріях розвитку. У кореляційній структурі жіночої вибірки центральне місце займають стосунки в сім'ї (у чоловіків провідного компонента не виявлено). Для жінок міжособистісні відносини виявляються тим фактором, навколо якого організується весь їхній життєвий досвід. Для чоловіків усі зв'язки суто індивідуальні, тобто відбивають індивідуальний досвід, а не загальні закономірності.

Отже, ми можемо констатувати, що репродуктивна поведінка особистості задається імпліцитними теоріями особистості, сім'ї, материнства (батьківства), праматеринства (прабатьківства), виховання, розвитку. Імпліцитні теорії сім'ї, розвитку, материнства (батьківства), виховання можуть бути експліковані за допомогою методів експериментальної психосемантики.

5.3. Регулятивні механізми репродуктивної поведінки особистості

Репродуктивна поведінка особистості, як система, є багатомірною, багатоплановою, багаторівневою сукупністю різнорівневих якостей і властивостей. У підрозділі 5.1 репродуктивну поведінку особистості було

розглянуто за допомогою структурно-функціональної моделі – досліджені її склад, морфологія компонентів й функціональні зв'язки між ними. Такий підхід дозволив зрозуміти, із чого утворений феномен репродуктивної поведінки, розчленувати його на складові, проаналізувати їх особливості та з'ясувати онтогенетичні особливості становлення.

Проте слід іще розкрити, як конкретно, у формі яких функцій і процесів реалізуються, працюють виявлені раніше складові репродуктивної поведінки особистості. Тобто має бути здійснене доповнення структурно-морфологічного дослідження процесуально-динамічним вивченням. Потрібно з'ясувати не те, із чого складається репродуктивна поведінка, а як вона функціонує, які процеси лежать в основі організації й динаміки репродуктивної поведінки як цілісної системи.

Такими процесами прийнято вважати традиційно досліджувані в психології класи пізнавальних, вольових, мотиваційних та емоційних процесів, узятих у їхній регулятивній функції. А.В. Карпов зауважує, що у психології діяльності (це повною мірою стосується і соціальної поведінки, зокрема репродуктивної) при розробці теоретичних і прикладних питань такого роду виникають певні труднощі, які свідчать про те, що така точка зору є хоча й правильною, але неповною і такою, що не повною мірою відбиває реальну багатомірність та складність процесуальних засобів організації й регуляції діяльності (поведінки) [72].

А.В. Карпов відзначає, що переважна більшість чинних методологічних підходів до вивчення активності індивіда, і зокрема до розробки теорії діяльності, можуть бути поєднані у дві основні парадигми – *структурно-рівневу* та *структурно-морфологічну*. Структурно-рівнева парадигма трактує діяльність як ієрархічну, поліструктурну систему, що включає ряд супідрядних і якісно специфічних рівнів (найбільш повною й послідовною реалізацію цієї парадигми є теорія діяльності О.М. Леонтьєва). Структурно-морфологічна парадигма психологічну будову діяльності розкриває через поняття інваріантної структури основних компонентів діяльності – через її психологічну систему [72; 93]. Компонентами, що утворюють у своїй сукупності «морфологію» діяльності, є якісно гетерогенні одиниці, які різними дослідниками окреслені подібно – це мотивація, ціль, інформаційна основа, програма, професійно-важливі якості, прийняття рішень, виконавська частина діяльності, контроль, корекція тощо [95; 141].

Обидва макропідходи накопичили величезний матеріал про психологічні закономірності організації активності людини; у їхніх рамках створено декілька пояснювальних концепцій діяльності. А.В. Карпов зауважує, що можливості обох макропідходів не завжди виявляються достатніми для розкриття тих або інших, особливо найбільш складних, компонентів і процесів активності та діяльності в цілому. Він вважає, що їх парадигмальні підстави психологічного аналізу діяльності (поведінки) недостатні та не цілком адекватні розв'язанню багатьох теоретичних завдань. Із позицій регулятивно-синтетичної парадигми, яку розвиває А.В. Карпов, відкривається можливість вивчення складних

синтетичних процесів психіки. Він розробляє концепцію *інтегральних процесів психічної регуляції* діяльності й поведінки [72]. У ній обґрунтовано й експериментально доведено положення про існування, якісну специфічність, самостійність статусу групи інтегральних психічних процесів.

У концепції *інтегральних процесів психічної регуляції* діяльності й поведінки А.В. Карпов на основі аналізу процесуально-психологічної регуляції діяльності й поведінки довів необхідність диференціації двох класів (і рівнів) організації процесів психіки:

- основних процесів, що виділяються традиційно (когнітивних, емоційних, вольових, мотиваційних), як процесів «першого порядку»;

- синтетичних, регулятивних процесів як процесів «другого порядку», які доцільно окреслити як інтегральні процеси регуляції діяльності й поведінки. Вони є необхідною проміжною ланкою, етапом і рівнем інтеграції між основними психічними процесами й цілісною структурою регуляції діяльності й поведінки.

А.В. Карпов доводить, що для ефективної й активної взаємодії суб'єкта з дійсністю не достатньо тільки процесів, спрямованих переважно на орієнтування й пізнання (когнітивні процеси); на активацію й оцінювання (емоційні процеси); на стабілізацію активності (вольові процеси) і на спонукання, ініціацію цієї активності (мотиваційні процеси). Необхідними також є процеси, спеціально спрямовані на побудову, організацію й регуляцію активності індивіда (поведінки й діяльності). Такими специфічно регулятивними процесами А.В. Карпов визначає раніше відомі, але не поєднані традиційно в якісно специфічний клас процеси – *цілеутворення, антиципації, ухвалення рішення, прогнозування, програмування, планування, контролю, самоконтролю*.

Традиційні дослідження репродуктивної поведінки (у соціології, демографії) та окремих її феноменів (у психології) сконцентровані переважно на аналізі процесів «першого порядку». Так, традиційним є вивчення так званої «потреби в дітях» – її особливостей і ролі в регуляції поведінки як основи формування репродуктивних мотивацій; стереотипів (гендерних, батьківських, вікових) як механізмів регуляції репродуктивної поведінки; батьківських ставлень, установок, стильових особливостей; готовності до материнства/батьківства, яка розглядається переважно через сформованість процесів стабілізації власної активності або як сформованість когнітивних схем. Перелік може бути продовжений. Такі дослідження мають бути доповнені введенням у пояснення репродуктивної поведінки особистості та окремих її феноменів (різного рівня складності – від інтегральних комплексних соціокультурно сконструйованих (материнство, батьківство) до елементарних (операції та дії)) інтегративних процесів її формування і регуляції.

Виділені А.В. Карповим процеси, спеціально спрямовані на побудову, організацію й регуляцію активності індивіда, дозволяють вивчати репродуктивну поведінку особистості як цілісне інтегративне утворення, специфічну систему.

Репродуктивна поведінка як об'єктивно існуюча форма активності передбачає настільки ж об'єктивний характер процесів її організації – інтегральних психічних процесів. У своїй сукупності вони утворюють перехідний рівень інтеграції між окремими психічними процесами й цілісною регуляцією. На основі цього сукупність інтегральних процесів виступає аспектом, що розкриває процесуальний зміст загальної структури саморегуляції репродуктивної поведінки особистості.

Серед інтегративних процесів не можна виділити провідний процес, що стабільно є вершиною ієрархії регулятивної підсистеми. Кожен з інтегральних процесів залежно від конкретної ситуації може ставати провідним і організовувати з метою своєї реалізації всі інші інтегральні процеси, підпорядковувати їх собі. Зміна інтегральних процесів на провідному рівні відбувається залежно від складності ситуації, від змісту й умов конкретної діяльності й поведінкового завдання.

У структурі комплексних та інтегративних процесів, якими є процеси цілеутворення, антиципації, ухвалення рішень, прогнозування, планування, програмування, контролю, самоконтролю, здійснюється синтез усіх інших психічних процесів (когнітивних, емоційних, мотиваційних, вольових) за реалізації останніми своїх регулятивних функцій.

У репродуктивній поведінці особистості основні психічні процеси організуються в такі інтегративні процесуальні утворення, кожне з яких спрямоване на забезпечення тієї або іншої базової регулятивної функції. Ці утворення хоча й реалізуються на основі всіх відомих психічних процесів, але не можуть бути зведені до їхньої сукупності. Їх інтеграція об'єктивно приводить до формування нових системних за своєю природою якостей. Ці нові якості не дозволяють редукувати зміст інтегративних утворень до сукупності включених у них основних психічних процесів.

Таким чином, можна дійти висновку, що сама психологічна структура репродуктивної поведінки особистості (структура її базових регулятивних функцій) об'єктивно є основою для об'єднання зазначених комплексних процесів у якісно специфічний клас процесів синтетичних та інтегративних за будовою й регулятивних за функціональною спрямованістю. Ці комплексні процеси організації й регуляції репродуктивної поведінки забезпечують її психологічний синтез, є процесуальним, динамічним аспектом психологічної системи поведінки. Разом з тим диференціацію цього класу процесів варто розглядати і як відносну, обґрунтовану специфікою завдань процесуально-психологічного забезпечення репродуктивної поведінки.

Грунтовний аналіз регуляції репродуктивної поведінки особистості процесами першого та другого порядку – це перспектива подальших досліджень. Зараз же ми хочемо зупинитися на визначенні особливостей тих процесів, що традиційно в психології визнаються провідними в регуляції соціальної поведінки, а саме свідомості, цілепокладанні та прийнятті рішень.

Беручи до уваги те, що свідомість включена в структуру суб'єкта як вищий психічний процес, а в структуру особистості як вище особистісне

утворення, вважаємо, що категорія «свідомість» є основною для пояснення цілісної регуляції репродуктивної поведінки особистості.

Свідомість як вище особистісне утворення здійснює три взаємозалежні функції:

- цілісну регуляцію психічних процесів;
- регуляцію стосунків;
- регуляцію діяльності.

К.О. Абульханова-Славська зазначає, що свідомість є вищим психічним процесом, що регулює той або інший психічний стан, дію, учинок не парціально, а на основі узагальнених, інтегрованих уявлень про цінності, цілі, прагнення особистості [3].

У нашому дослідженні ми розглядаємо свідомість відповідно до структурної концепції свідомості В.П. Зінченка та структурно-динамічної концепції переживання Л.Р. Фахрутдінової [63; 134].

В.П. Зінченко, розвиваючи уявлення О.М. Леонтьєва, розглядає свідомість як трикомпонентне утворення і визначає:

- буттєвий рівень (біодинамічна тканина дії й чуттєва тканина образу);
- рефлексивний рівень (значення й смисли);
- духовний рівень (стосунки «Я-Інший»).

Дослідник зазначає, що за такого виділення рівнів свідомості «...розрізнення свідомого/несвідомого позбавлене смислу..., компоненти структури свідомості... є гетерогенними утвореннями, кожне з яких несе на собі властивості цілого» [63; с.251].

За В.П. Зінченком, структура свідомості не тільки діалогічна, тобто відкрита, поліфонічна, але й поліцентрична. Кожен із рівнів свідомості (буттєвий, рефлексивний, духовний) має певний ступінь свободи, обмежений взаємодією з іншими. Поліцентризм означає, що кожен із рівнів свідомості може ставати її значеннєвим центром, домінантою, яка підкоряє собі інші центри. Зміна зафіксованих центрів відбувається тим легше, чим вищою є духовна вертикаль, представлена у свідомості. Зміна ж є необхідною, оскільки, по-перше, свідомість повинна бути відкритою, вільною та всеохопною, а по-друге, слугувати для пошуку точки опори, для самопізнання.

Усі три рівні, на думку В.П. Зінченка, – це «чисті суб'єктивності». Тож зупинимося на характеристиці їхніх складових.

Значення. Значення розглядалася як форма свідомості, тобто усвідомлення людиною свого – людського – буття, реальна психологічна «одиниця свідомості», як факт індивідуальної свідомості. Поняття значення фіксує ту обставину, що свідомість людини розвивається в культурному цілому, в якому історично зафіксований досвід діяльності, спілкування й світосприймання, котрий індивід має засвоїти й побудувати на його основі власний досвід. Значення виражає підключеність індивідуальної свідомості до свідомості суспільної, до культури [63].

В.П. Зінченко визначає:

- операціональні значення, які пов'язані з біодинамічною тканиною дії;
- предметні значення, що пов'язані з чуттєвою тканиною образу;

- вербальні значення, котрі пов'язані переважно зі смыслом.

Ця класифікація, окрім функціональних відмінностей, показує і послідовність їх виникнення в онтогенезі.

Смисл. Поняття смыслу належить як сфері свідомості, так і сфері буття. Воно вказує на те, що індивідуальна свідомість є не тільки знанням, але й ставленням; виражає вкорінення індивідуальної свідомості в бутті людини.

В.П. Зінченко вважає, що вивчення смыслів може йти шляхом вилучення смыслів із ситуації або вписуванням їх у ситуацію.

Смысли, як і значення, пов'язані з усіма компонентами структури свідомості. Найбільш очевидними є відносини між значеннями й смыслами, що існують на рефлексивному рівні свідомості, на якому відбуваються процеси взаємної трансформації значень і смыслів. Це процеси означення смыслів і осмыслення значень. Вони є сутністю діалогу, виступають засобом, що забезпечує взаєморозуміння. У місці зустрічі процесів означення смыслів і осмыслення значень народжуються *спів-значення* (термін Г.Г. Шпета). У свідомості людини завжди є полісемія значень і полізначність смыслів, є надлишкове поле значень і надлишкове поле смыслів.

Біодинамічна тканина дії. Рух і дія мають зовнішню й внутрішню форми. Біодинамічна тканина – це спостережувана зовнішня форма живого руху; це матеріал, з якого будуються доцільні, довільні рухи й дії. У міру їхньої побудови та формування все більш складною стає внутрішня форма, внутрішня картина таких рухів і дій. Вона заповнюється когнітивними, емоційно-оцінним і значеннєвими утвореннями.

Чуттєва тканина образу є будівельним матеріалом образу, використовується при його побудові або входить в образ лише її мала частина.

Біодинамічна й чуттєва тканини є «матерією» руху й образу, мають властивості реактивності, чутливості, пластичності, керованості. Вони щільно пов'язані зі значеннями і смыслами. Зв'язки є складними, їм властива зворотність і здатність трансформуватися одна в одну. Розгорнутий у часі рух, що відбувається в реальному просторі, трансформується в симульований образ простору, нібито позбавлений координат часу. Просторовий образ може перетворитися в часовий малюнок руху. Істотною характеристикою взаємин біодинамічної й чуттєвої тканин є те, що їхня взаємна трансформація є засобом подолання простору й часу, обміну часу на простір і навпаки.

Суб'єкт має простір сформованих образів, більшість із яких містять у собі не єдине предметне значення, тобто є полізначеннєвими. Простір освоєних рухів і предметних дій є поліфункціональним – вміщує у собі не єдине операціональне значення. Тому для ефективної в тій або іншій ситуації поведінки необхідна актуалізація потрібного в цей момент образу й потрібної моторної програми. Вони мають бути адекватні ситуації. Але правильно обраний образ має надлишкове число ступенів свободи стосовно оригіналу, тому вони мають бути обмежені. Дві вільні системи в момент своєї взаємодії при здійсненні сенсомоторної координації стають фіксованими, однозначними. Тільки в цьому випадку поведінка буде адекватна ситуації й «упишеться» в неї. Для цього спосіб дії повинен уписуватися в образ світу, а точніше в образ

потрібною для здійснення поведінки його частини. Завдання, що вирішуються на буттєвому рівні свідомості, завжди мають смисл, хоча на рефлексивному рівні вони можуть бути й безглуздими. Координація діяльності обох рівнів свідомості, узгодження однієї з одною значеннєвої перспективи кожного з них є важливою умовою регуляції поведінки особистості.

Рівні свідомості розділені лише відносно. На рефлексивному рівні, у значеннях і смислах, наявні сліди буттєвого рівня. Виражене в слові значення містить у собі не тільки образ. Воно як власна внутрішня форма містить операційні й предметні значення, осмислені й предметні дії. Тому саме слово розглядається як дія. Смисл пронизує більш щільні утворення (образ, дію, значення), які є для нього матерією. Частини образу, дії, значення пронизують, у свою чергу, смисли. Тому структура свідомості є цілісною, хоча й містить у собі різні утворюючі рівні.

Буттєвий рівень свідомості містить у собі відбитки розвинутої рефлексії, її джерела й початки. Значеннєва оцінка включена в біодинамічну й чуттєву тканину, вона здійснюється не тільки під час, але й до формування образу або здійснення дії.

Рефлексивний рівень свідомості одночасно є буттєвим. Буттєвий рівень не тільки зазнає впливу рефлексивного, але й сам має зачатки рефлексії. Тому буттєвий шар свідомості може бути названий *спів-рефлексивним*.

На *буттєвому рівні свідомості* біодинамічна тканина дії й чуттєва тканина образу, поєднуючись, утворюють *образ*, у тому числі й образ власної репродуктивної поведінки.

На *рефлексивному рівні свідомості* значення, взаємодіючи зі змістом, стає *спів-значенням*, особистісним знанням або оманною, ментальною ілюзією. Рефлексія може мати форми покладання, порівняння, визначення, синтезування й трансцендентування.

На духовному рівні, утвореному «Я» (суб'єктивна складова свідомості) й «Іншим»/«Ти» (об'єктивна складова свідомості), людську суб'єктивність представляє «Я» в його різних модифікаціях та іпостасях. В.П. Зінченко пояснює, що, згідно з М. Бубером, площина аналізу «Я – Ти» протистоїть як індивідуалізму, так і колективізму, для яких, на його думку, закрита цілісність людини. Основним фактором людської екзистенції є взаємодія людини з людиною. М. Бубер зазначає, що саме в ній між людьми відбувається «щось» таке, рівного чому не існує в природі. Мова для цього «щось» є лише знаком, «через «щось» викликається до життя всяке духовне діяння» [37, с.94].

За М. Бубером, кожний із двох учасників взаємодії є «особливим Іншим» і виступає не як об'єкт, а як партнер у життєвій ситуації. М. Бубер говорить про те, що цілісність особистості, її динамічний центр не можуть бути усвідомлені шляхом споглядання або спостереження. Це можливе лише тоді, коли «Я» вступає у стосунки з «Іншим». У цій площині «Я – Ти» утворюється «тонкий простір особистого Я, що вимагає наповнення іншим Я» [37, с.92].

На думку В.П. Зінченка, спільність поглядів М. Бубера, Л.С. Виготського, Д.Б. Ельконіна полягає в тому, що формуванню ставлень людини до світу

передусь формування ставлення людини до людини, у чому і полягає справжня духовність, справжня спів-буттєвість життя.

Духовний рівень свідомості – це особлива онтологія, що (за М. Бубером) виявляє себе лише між двома особистостями, «по той бік об'єктивного й суб'єктивного» [37, с.96].

В.П. Зінченко говорить, що духовний рівень свідомості – це її вертикальний вимір, прорив за багатомірність буття. Дослідник вважає, що в структурі свідомості духовний рівень повинен відігравати провідну роль, одушевляти й надихати буттєвий і рефлексивний рівні.

Л.Р. Фахрутдінова уводить до моделі свідомості, запропонованої В.П. Зінченком, додатковий компонент – «переживання» – та вивчає його структуру, динаміку і взаємодію переживання в структурі свідомості й суб'єктно-особистісних характеристик. В моделях свідомості О.М. Леонтьєва й В.П. Зінченка «переживання» як основного елемента немає, воно включене, відповідно до теорії діяльності О.М. Леонтьєва, до складу особистісного смислу. Л.Р. Фахрутдінова виводить переживання зі складу особистісного смислу й уводить як основний елемент у структуру свідомості. Смісл дослідниця розглядає в тому значенні, якого йому надавав Л.С. Виготський.

Л.Р. Фахрутдінова переживанню надає більш високого статусу, рівнозначного рефлексії. Переживання включається в структуру особистісного смислу, а також, на думку авторки, входить до складу будь-якого психічного явища. Переживання не обмежене приналежністю тільки конкретному явищу, воно є ієрархічно більш високим утворенням порівняно з особистісним смислом.

«Переживання – це психологічна категорія, яка визначає явище самосвідомості, що інтегрує буттєвість і субстанціональність суб'єктивного світу людини, що проявляється у вигляді когнітивних, емоційних процесів і тілесних самовідчуттів суб'єкта, що виступає для суб'єкта як психічна діяльність з «переробки» одержаних вражень і вбудовування їх в образи внутрішнього й зовнішнього світу» [134, с.17].

Переживання як частина метасистеми свідомості є регулюючим психологічним механізмом психічних явищ (процесів, станів і властивостей). Переживання включене у внутрішні системні взаємодії з іншими складовими свідомості – рефлексією, буттєвим і духовним рівнем свідомості та їх складовими: значеннями, смислами, біодинамічною тканиною дії та чуттєвою тканиною образу.

Переживання є психічним феноменом, що має у своїй структурі такі характеристики:

- просторові (глибина, ширина представленості у внутрішньому світі, складність, диференційованість);
- часові (тривалість, протяжність переживання, відчуття послідовності подій);
- інформаційні (суб'єктивна значущість, акомодативний потенціал отриманої інформації);

- енергетичні (сила, інтенсивність, насиченість);
- тілесні (самовідчуття пропріо-, екстра-, інтерорецепторів);
- емоційні (емоційні процеси);
- когнітивні (образи, асоціації, думки, інсайти, спогади);
- психосемантичні (оцінка, активність, упорядкованість).

Внутрішньоструктурні зв'язки переживання можуть мати стійкий або мінливий характер залежно від ситуації.

Переживання є проміжною ланкою у взаємодії психічних процесів і психічних станів. Ця взаємодія опосередкована ситуацією.

Переживання, як складова свідомості, пов'язане з буттєвим й рефлексивним рівнями. Переживання індивідуального суб'єкта входить у взаємодію зі структурами «Я» і соціально-психологічними феноменами.

Результатом взаємодії переживання й рефлексії є виникнення нових слів, значень, ставлень, перебудова системи світогляду особистості. Взаємодія переживання й рефлексії пояснює феномен саморозвитку свідомості індивіда. Функціонування переживання в рамках цієї єдності дозволяє свідомості переходити на інший якісний рівень, наділений новими властивостями. Ця властивість переживання пов'язана з такою сутнісною характеристикою свідомості, як її здатність до саморозвитку, самотворення, індивідуації (за О.М. Леонтьєвим, С.Л. Рубінштейном, Л.С. Виготським, К.Г. Юнгом).

Взаємодія «переживання – рефлексії» проявляється в таких діадах: «внутрішній світ – зовнішній світ», «природне – штучне», «суб'єктивне – об'єктивне», «неусвідомлюване – усвідомлюване». Переживання – автентичне, належне внутрішньому, суб'єктивному світу, пов'язане здебільшого з неусвідомлюваними структурами психіки. Рефлексія ж пов'язана переважно з відбиттям об'єктивного світу (навіть якщо це внутрішній світ, він стосовно рефлексуючого «Я» є зовнішнім), має штучний, культурно обумовлений характер і пов'язана в основному з усвідомлюваними структурами психіки.

Процес взаємодії переживання й рефлексії в системі свідомості здійснюється через актуалізацію враження, що запускає процес переживання суб'єкта. У концепції Л.Р. Фахрутдінової враження – це пережитий когнітивний слід, відбиток, який проявляється у вигляді результату впливу складного явища або сукупності явищ через синтез когнітивно-афективного комплексу, що має суб'єктивну значущість і акомодативний потенціал: «Враження є імпліцитним компонентом уродженої людської здатності до саморозвитку» [134, с.19]. Потреба в нових враженнях ніколи не насичується, а виражає все нові й нові духовні потреби людини, дозволяє зрозуміти роль переживання в духовному розвитку людини.

Взаємодія переживання й рефлексії забезпечує процеси інтеграції, диференціації, зміни ступеня складності організації свідомості. Взаємодія переживання й буттєвого рівня знижує обсяг когнітивного (рефлексивного) компонента в переживанні.

Механізм функціонування переживання такий: враження «запускає» переживання, залишаючи відбиток на субстанціональності суб'єктивного світу

людини. Враження «переробляється» у процесі взаємодії переживання й рефлексії. Результатом переживання є кількісні і якісні зміни в структурі свідомості, що спричиняються її саморозвиток. Через психічні стани актуалізується розвиток суб'єктно-особистісних характеристик людини.

Тілесний аспект переживання виражається в тілесних самовідчуттях суб'єкта і є визначальною характеристикою переживання, здійснюючи функцію рамок «Я».

Зважаючи на те, що цілісна репродуктивна поведінка особистості може бути представлена як система дій, операцій, вчинків, діянь, вважаємо, що залежно від складності одиниці поведінки, яка задається ситуацією, регуляція її свідомістю здійснюється з переважанням певного рівня.

Якщо значеннєвим центром, домінантою свідомості стає рефлексивний рівень, то репродуктивна поведінка детермінується й підтримується насамперед смислами і значеннями та здійснюється переважно у формі вчинків і сприймається суб'єктом як усвідомлена, цілеспрямована.

Якщо значеннєвим центром, домінантою свідомості стає буттєвий рівень, то поведінка детермінується і підтримується насамперед образами та відбувається переважно у формі рутинних дій – ціль поведінки для її суб'єкта не є очевидною.

Якщо значеннєвим центром, домінантою свідомості стає духовний рівень свідомості, то поведінка детермінується і підтримується насамперед системою ставлень у площини «Я-Інший» й може відбуватися як у формі рутинних дій, так і вчинків, але для суб'єкта вона завжди ціннісно забарвлена.

Якщо значеннєвим центром, домінантою свідомості стає переживання, то поведінка детермінується і підтримується враженнями й може здійснюватися як у формі окремих операцій, дій, так і вчинків; може мати різний рівень відрефлексованості та цілеспрямованості, але завжди пов'язується з тілесністю (супроводжується тілесними самовідчуттями та виконує функцію визначення й підтримки меж «Я»).

Репродуктивна поведінка у багатьох своїх формах прямо пов'язана з тілесністю (ситуації зачаття, вагітності, пологів, лактації). Освоєння соціалізованих форм здійснення відповідних тілесних функцій є обов'язковим елементом репродуктивної поведінки особистості. О.Ш. Тхостов зазначає, що тілесність людини – це перший в онтогенезі предмет оволодіння й трансформації в універсальне знаряддя і знак. Ця трансформація важлива як для самої функції, так і для її розуміння [132].

За О.Ш. Тхостовим, природна життєдіяльність самої людини, її тілесне буття є фундаментальним виявом життя. Тілесність у структурі репродуктивної поведінки є її фундаментальним елементом. Знаково-символічне опосередкування тілесних, суто біологічних репродуктивних дій і операцій впливає на біологічну складову репродуктивної поведінки особистості та створює її психологічну складову, яка, у свою чергу, поступово прагне опанувати сама себе й біологічну складову. Формування довільної регуляції репродуктивної поведінки радикально змінює її структуру й створює доступну

для об'єктивного дослідження сферу можливої функціональної «культурної» складової репродуктивної поведінки. З появою психологічної складової репродуктивної поведінки біологічна не зникає – вона існує як самостійна складова і в той же час стає предметом опанування психологічною складовою.

Згідно з культурно-історичним підходом у вивченні розвитку тілесності людини, заснованої на ідеях Л.С. Виготського (Г.О. Аріної, О.Ш. Тхостова), розвиток тілесності людини убудовано в загальний хід психічного розвитку, у якому тілесний досвід набуває знаково-символічного характеру й «культурної» форми.

З позицій культурно-історичного підходу, тілесний досвід людини містить у собі тілесне сприйняття, тілесні дії й потреби. Це ієрархічно організована квазісистема, нижній рівень якої, заснований на роботі фізіологічних механізмів, регулюється вищим психологічним рівнем, що включає когнітивний і емоційно-значеннєвий компоненти, куди входять такі феномени, як ментальні репрезентації тілесного Я, категоріальна структура тілесного досвіду, оцінки, цінності й смисли, пов'язані з тілесною зовнішністю й функціями тіла. Функціонування тілесності людини є активною діяльністю, що реалізується за допомогою психологічних механізмів опосередкування й регуляції тілесності – механізмів знаково-символічного опосередкування інтрацептивного сприйняття й механізмів значеннєвого опосередкування тілесності. Індивідуальні особливості організації тілесного досвіду, що складаються в ході онтогенезу, можуть стосуватися таких його характеристик, як дифузність-диференційованість образу тіла й категоріальної структури тілесного досвіду та ступінь їхньої інтеграції; змістовність і розмаїття уявлень про тіло; рівень розвитку усвідомленості, емоційного й значеннєвого опосередкування, а також рівень розвитку довільної регуляції тілесних функцій і потреб.

Поняття «тілесний досвід» описує ієрархічно організовану структуру, що включає три рівні:

- рівень анатомо-фізіологічного субстрату (схема тіла) – для формування нормальної репродуктивної поведінки є безперечно важливим формування образу тіла й образу репродуктивних органів (особливо первинних);

- інтрапсихічний рівень (образ тіла) – аспект самосвідомості, що містить ментальні репрезентації тілесного «Я» (включаючи репродуктивні органи), категоріальну структуру соматичного досвіду (індивід у процесі онтогенезу засвоює величезний масив соматичного досвіду, пов'язаного з репродуктивною функцією – як з її нормою, так і з патологією), установки й оцінки, пов'язані з тілесною зовнішністю й функціями тіла (у тому числі і з репродуктивними);

- інтерпсихічний рівень, пов'язаний з освоєнням в онтогенезі знаково-символічних засобів і форм регуляції тілесних функцій і потреб (у тому числі і репродуктивних).

У рамках культурно-історичного підходу до тілесності людини вагітність, пологи, лактація можуть бути розглянуті як етапи нормального розвитку тілесного досвіду.

Базовим компонентом психологічної структури соціальної поведінки є *ціль*. Саме *цілепокладання*, на відміну від інших процесів репрезентації майбутнього у свідомості (наприклад, прогнозування, передбачення), дозволяє суб'єкту створити для себе такий «образ майбутнього», який безпосередньо детермінує і регулює відповідні акти поведінки і діяльності.

Н.Ф. Наумова [106] і Ю.М. Швалб [142] підкреслюють, що дослідження цілепокладання неможливо здійснити в змістовній формі, якщо воно проводиться в рамках одного вимірювання, однієї категоріальної опозиції, одного конструкта. Ю.М. Швалб формулює два висновки стосовно проблеми цілепокладання. По-перше, він доводить, що цілепокладання не є елементом структури діяльності, який виконує ту або іншу функцію. Цілепокладання є зовнішнім механізмом здійснення діяльності. По-друге, стверджує, що цілепокладання повинне розглядатися як феномен свідомості, а не ізолюваний самодостатній процес. Як психологічні механізми цілепокладання (які є його основою і визначають його якісну специфіку) виступають продуктивні, творчі процеси свідомості – *споглядання, мислення, уява*. Споглядання породжує смисл, формує ідеал, який для особистості постає як належне і в такій якості стає основою цілепокладання. Уява створює особистості простір можливого як такого, що протистоїть простору реального і даного. У цілепокладанні уява творить не просто *можливе нове* як зміст цілі, а й визначає його емоційну забарвленість і насиченість. Мислення трансформує цілісний образ можливої ситуації в дискретний опис властивостей окремих елементів, тобто формує цілі тієї характеристики, які роблять її регуляторною основою діяльності. Мислення виступає як основа і психологічний механізм цілепокладання, визначаючи параметри й умови існування потенційного майбутнього. Взаємодія основних психологічних функцій свідомості (споглядання, уява, мислення) обумовлює існування додаткових типів цілепокладання [142].

Репродуктивна поведінка особистості є поведінкою з непрямым цілепокладанням (окрім окремих дій, які можуть бути прямо цілеспрямовані). Поведінка з непрямым цілепокладанням – це та, коли можна розрізнити усвідомлену безпосередню ціль поведінки, до якої прагне суб'єкт, і фактичну ціль, яка досягається побічно. «Про поведінку з непрямым цілепокладанням можна говорити в тому разі, коли воля суб'єкта поведінки не спрямована на досягнення фактичної цілі, яка цим суб'єктом може усвідомлюватися або не усвідомлюватися, але яка може бути виявлена дослідником. Ціль, яка фактично досягається в результаті поведінкового акту, може взагалі не мати безпосередньої цілі. Ми можемо констатувати, що більш загальної цілі немає і лише частина поведінки обумовлена необхідністю досягнення конкретної цілі» [146, с.104]. У репродуктивній поведінці дитина є безпосередньою ціллю, а соціальні вигоди, які суб'єкт отримує в родителстві – фактичною ціллю.

Ю.А. Шрейдер [146] визначає два основні типи поведінки з непрямым цілепокладанням – ритуальну і демонстративну.

У випадку *ритуальної поведінки* безпосередня ціль знецінена або автономна – вона полягає у виконанні самого ритуалу, тобто ритуальний характер поведінки означає, що безпосередня або головна ціль цієї поведінки

зосереджена в додержані усталеної форми. Використання ритуалу передбачає певну узагальненість поведінки. Ритуальність поведінки створює певну узагальненість цілей, які стоять над «природними цілями» окремих індивідів. Ритуал задовольняє потребу в рівності перед деякими принципами.

Демонстративна поведінка використовується для позначення (вираження) чогось, що знаходиться поза безпосередньою ціллю поведінки. Фактично ціль тут пов'язана з безпосередньою ціллю знаковим відношенням, яке принципово відрізняється від відношення причинно-наслідкового. Фактична ціль демонстративної поведінки полягає в тому, щоб виразити дещо таке, що виходить за рамки даної поведінки і причиново не є зумовленим цією поведінкою.

Репродуктивна поведінка суб'єкта, який створює текст «Я такий же, як усі»; «Я роблю те, що роблять члени моєї еталонної групи, ті, на кого я хочу бути схожим» є ритуальною, а поведінка, яка створює текст «Я роблю те, що вважаю за потрібне»; «Я не такий, як інші, я індивідуальність» – демонстративна. Якщо в архаїчних суспільствах репродуктивна поведінка суб'єкта була завжди ритуальною, то поступово в соціогенезі частка демонстративної репродуктивної поведінки все збільшується.

Для визначення особливостей репродуктивної поведінки особистості потрібно розглянути загальні принципи непрямого цілепокладання та їх аналогію з міфологічними структурами. Ю.А. Шрейдер визначає два основні принципи непрямого цілепокладання:

- перший із них полягає в тому, що прямі цілі повинні утворювати досить просту структуру, яка допускає чітку типологізацію (так демонстративна поведінка повинна чітко вирізнитися на фоні буденної);

- пряма й фактична цілі повинні міститися на різних рівнях в ієрархії цінностей: «Ефект непрямого цілепокладання можна інтерпретувати як соціально-психологічний корелят міфологічної структури. Якщо вийти за рамки того, що безпосередньо проявляється в поведінці, але розглядати структуру усвідомлення світу, яка лежить в основі цієї поведінки, то ми побачимо, що непряме цілепокладання базується на виділенні певних первинних структур. Ці структури можна ототожнити з міфологічними архетипами» [146, с.125]. Сутність міфу – в особливому підході до осмислення дійсності шляхом виділення і виявлення типових структур у розмаїтті явищ: «Міф – це інваріант, належний сукупності моделей, реалізацій. І як інваріант міф виступає в ролі «соціальної пам'яті», яка зберігає в часі структуру суспільної свідомості... Міф – це та структура, яка дає можливість пам'ятати про реальність» [146, с. 126]. У науковому світогляді міф постає як евристична установка, яка формулює гіпотезу про організацію світу й вимагає певного типу дій. Така установка дає універсальні рекомендації для великої кількості ситуацій, але не гарантує успіху.

Ю.А. Шрейдер зазначає, що непряме цілепокладання можна розглядати як «поведінку з апріорною евристичною установкою або, інакше кажучи, з чіткою міфологічною структурою, яка вноситься в дійсність явищ» [146, с.127].

Репродуктивна поведінка особистості – особливий вид соціальної поведінки, що має свої специфічні психологічні і соціально-психологічні механізми регуляції; репродуктивну поведінку (за винятком дій, спрямованих на задоволення власних базових потреб та базових потреб дитини) *треба розглядати як поведінку з непрямим цілепокладанням і чіткою міфологічною структурою*. Основними видами репродуктивної поведінки особистості є ритуальна і демонстративна поведінка.

Одним з основних регулятивних механізмів репродуктивної поведінки суб'єкта є процес прийняття рішень – особливий тип цілепокладання, який є результатом взаємодії споглядання й мислення.

Найбільш повний і змістовний аналіз проблеми психологічного дослідження процесів прийняття рішення здійснив А.В. Карпов [72]. Запропонований автором підхід не порушує цілісності процесів прийняття рішення, їхній первинно активний характер і системність організації та дозволяє зберегти природність умов їх реалізації. А.В. Карпов формулює ряд теоретичних принципів. Вони мають бути покладені в основу дослідження процесів прийняття рішення в структурі репродуктивної поведінки особистості.

Принцип активного суб'єкта як методологічна основа психологічної розробки проблем прийняття рішення. Для процесів прийняття рішення є характерною висока активність суб'єкта: «...Вибір повинен бути осмислений насамперед лише як один з атрибутів активного статусу суб'єкта, тобто як такий, що породжується, а не тільки реалізується суб'єктом процес, як продукт його активності» [72, с.4]. У повсякденному житті саме активність суб'єкта відіграє «критично» важливу роль. А.В. Карпов розкриває сутність окремих етапів процесуального розгортання процесів прийняття рішення.

По-перше, у реальному житті суб'єкт повинен сам визначати ситуації невизначеності із загального «поток» своєї активності. Тому фаза розпізнавання повинна бути визнана як суттєва, обов'язкова та інваріантна стадія процесуального розгортання перебігу прийняття рішення.

По-друге, ситуація, що була розпізнана, репрезентується суб'єктом у формі суб'єктивного уявлення про завдання прийняття рішення. Це уявлення є продуктом активного відбиття суб'єктом ситуації невизначеності. Якість рішення безпосередньо залежить від міри активності суб'єкта в процесі створення уявлень про завдання; від форми уявлень, їх адекватності одночасно як ситуації, так і індивідуальним особливостям суб'єкта.

По-третє, будь який компонент ситуації вибору є продуктом активного формування самим суб'єктом на основі відбиття зовнішніх факторів.

По-четверте, реалізація прийнятого рішення передбачає складну й розгалужену активність суб'єкта.

По-п'яте, на заключних стадіях розгортання процесів прийняття рішення може виникнути феномен компенсації невдалих рішень. Саме він обумовлює зворотний характер більшості типів рішень. Потенція компенсації рішення, з одного боку, стає можливою тільки в результаті активної взаємодії суб'єкта і середовища, а з іншого - часто відбувається в результаті актуалізації нових і

досить потужних суб'єктивних детермінант, які спрямовані на те, щоб перекласти причини помилок на зовнішні обставини і факти.

Принцип системності як основа моделювання і вивчення процесів прийняття рішення. Сутність цього принципу полягає в тому, що процеси прийняття рішень повинні моделюватися й вивчатися не в готовій, заданій формі, а опосередковано – шляхом відтворення більш загального й цілісного регуляторного контуру, у який ці процеси мають включатися самим дослідником як один із необхідних засобів регуляції активності. Вони повинні не задаватися із зовні, а створюватися самим суб'єктом. А.В. Карпов також наполягає, що логіка розгортання дослідження процесів прийняття рішення передбачає обопільну спрямованість принципів «активного суб'єкта» і «системності». Процеси прийняття рішення можуть бути розкриті в їх реальній і повній багатомірності лише в системі репродуктивної поведінки суб'єкта, а не поза нею.

Ієрархічна організація процесів прийняття рішень. Для вирішення проблеми структурної організації процесів прийняття рішень А.В. Карпов застосовував комплексну стратегію дослідження й довів рівневий статус форм організації процесів прийняття рішень у діяльності. Було виділено п'ять рівнів прийняття рішення:

- *інтерактивно-цільовий рівень.* На цьому рівні довільному усвідомленому контролю підлягає як фаза операційної динаміки, пов'язана з підготуванням рішення, так і фаза його безпосереднього прийняття, вибору. Він феноменологічно представлений у явищах суцесивних рішень; реалізується скоординованими послідовностями окремих дій, принципово гетерогенних за своїм змістом, оскільки кожна з них спрямована на забезпечення якісно відмінних компонентів вибору. Операційно-ціннісна динаміка варіює в широких межах, тому йому притаманний великий діапазон типів та стратегій; він різноманітно представлений у всіх типах репродуктивної поведінки і пов'язаний з найбільш суб'єктивно значущими репродуктивними подіями;

- *локально-цільовий рівень.* Довільному контролю підлягає фаза безпосереднього прийняття, вибору; з нею не пов'язана фаза його підготовки: операційна динаміка майже не усвідомлюється та не контролюється довільно, а здійснюється за рахунок уже сформованих «поведінкових стереотипів». Цей рівень характерний для поведінки суб'єктів, що мають чималий досвід родительства: на ньому компоненти вибору не формуються, а використовуються готові – уже раніше сформовані й закріплені в досвіді суб'єкта структури. Рішення, прийняті на цьому рівні, феноменологічно представлені в симультанній формі, а психологічно – реалізуються як недиференційовані або рутинні дії;

- *субцільовий рівень* – феноменологічно представлений явищами автоматизованого вибору. На ньому зберігаються лише формальні ознаки прийняття рішення – наявність вибору. У процесі прийняття рішення не усвідомлюється ні аспект його операційного змісту, ні його мета, ні приналежність поведінки; у репродуктивній поведінці представлений буденними рутинізованими діями та операціями;

- *квазіавтономний рівень*. Рішення цього рівня, репрезентуючись як суб'єктивно автономні, у той же час об'єктивно зберігають свою обслуговуючу, регулюючу стосовно поведінки роль. Вони активуються в ситуаціях вибору, що характеризується *незворотністю*, суб'єктивною некомпенсованістю наслідків. Незворотність, некомпенсованість усвідомлюється суб'єктом і є важливою умовою підготовки прийняття рішення, що якісно його трансформує. Основним моментом є нормативне переструктурування поведінки і навіть її консервація. Переструктурування дозволяє створити часовий резерв для прийняття рішення та спрямувати всі ресурси суб'єкта на підготовку рішення. Характерною рисою цього рівня є те, що процеси прийняття рішення репрезентуються і реалізуються не як засіб виконання інших завдань і функцій, а навпаки – всі інші завдання і функції, весь зміст поведінки підкоряється прийняттю рішення в критичній ситуації. Ухвалення рішення стає основним в організації поведінки, а засобом реалізації прийняття рішення є вся її психологічна структура. Як прикладу можна навести прийняття жінкою рішення про збереження/переривання вагітності в разі її незапланованого настання (більшість сучасних жінок ухвалюють таке рішення саме на цьому рівні);

- *рівень прийняття рішення як самостійної діяльності (автономний)*. Рішення цього рівня є автономними як суб'єктивно, змістовно, так і об'єктивно, формально. Він характерний для поведінкового, особистісного контексту репродуктивної поведінки.

Крім п'яти основних рівнів, були виділені такі форми процесів прийняття рішень, які при верифікації не виявили рівневого статусу – *елімінативна* і *сумісно-діяльнісна* форми. Сутність елімінативної форми полягає у виведенні із поведінки необхідності приймати рішення; у заміні прийняття рішення іншими, менш ризикованими і більш суб'єктивно надійними засобами її організації. Такі «уникнення» повинні розглядатися як своєрідний тип рішень, оскільки відмова від рішення є специфічним, але все ж таки рішенням. Сама зважаючи на ці підстави, нами були виокремлені унікальні типи репродуктивної поведінки (целібат, інфантицид, абортивна та контрацептивна поведінка).

Структурна негомогенність сумісно-діяльної форми прийняття рішень не дозволяє надати їм рівневого статусу, інтерпретувати їх можна лише як таксономічно інваріантну родину однопорядкових стратегій.

Для всіх рівнів А.В. Карповим був експериментально встановлений ідентичний феномен. Більша частина ситуацій прийняття рішення обумовлена не автономним впливом зовнішніх (об'єктних) або внутрішніх (суб'єктних) факторів, а є ефектом їх взаємодії. Можна зробити висновок, що в цілісній репродуктивній поведінці процеси прийняття рішень детермінуються взаємодією зовнішніх і внутрішніх факторів. Чим більш складним є рівень прийняття репродуктивного рішення, тим більшою є детермінація ситуації прийняття рішення взаємодією факторів об'єктного і суб'єктного планів.

Також у репродуктивній поведінці можуть виникати ефекти, виявлені А.В. Карповим [72]:

- *ефект «спрошення критерію»* – зведення полікритеріального вибору до монокритеріального з використанням лише того з критеріїв, який у дійсності не

є оптимальним. Він забезпечує реалізацією рішення «евристика, що може бути реалізованою»;

- феномен «квазіпотреби в прийнятті рішення» полягає у введенні в діяльність об'єктивно необґрунтованих актів вибору, що виконують як адаптивну, так і мотиваційну роль формування відчуття суб'єктивної контрольованості ходу поведінки, підвищення самооцінки своєї ролі в ній.

Функція прийняття рішення пов'язана також із додатковими функціями:

- стереотипізуюча – знайдений і опанований спосіб виходу з невизначеної ситуації (навіть якщо він не є оптимальним) все-таки суб'єктивно фіксується, стереотипізуючи діяльність;

- мотивуюча – самостійно прийняте рішення є вольовим, а іноді й домінуючим над нормативними альтернативами мотиву дій суб'єкта;

- тренуюча – цілеспрямоване навчання процесів виходу з невизначених ситуацій здійснює позитивний і суттєвий вплив на формування системи поведінки в цілому.

Новими якостями поведінки, які виникають при ухваленні рішень, є: незворотність суб'єктивної некомпенсованості; прогнозованість – можливість у контексті цілісної репродуктивної поведінки не тільки підготовки до тієї або іншої конкретної ситуації прийняття рішення, а і її елімінації з поведінки шляхом переструктурування останньої.

Література до розділу

1. *Абдульманова* Д.М. Индивидуальные различия в жизненных сценариях: магистерская дис. / С.-Петербург. гос. ун-т. - СПб., 2010.
2. *Абульханова* К.А. Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. — 224 с.
3. *Абульханова-Славская* К.А., *Гордиенко* Е.В. Представления личности об отношении к ней значимых других // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, №5. – С. 38–47.
4. *Абульханова-Славская* К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
5. *Азеев* В.С. Межгрупповое взаимодействие. Социально-психологические проблемы. - М.: МГУ, 1990. - 240 с.
6. *Айвазян* Е. Б. Развитие телесного и эмоционального опыта женщины в период беременности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04. – М., 2005 - 319 с.
7. *Айвазян* Е.Б. Развитие телесного и эмоционального опыта женщины в период беременности // Перинатальная психология и психология родительства. - 2008. -№ 2.- С.93-110.
8. *Алешина* Ю.Г., *Волович* А.С. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины // Вопросы психологии. - 1991. - № 4. – С.74 - 82.
9. *Алешина* Ю.Е., *Борисов* И.Ю. Половая дифференциация как комплексный показатель межличностных отношений супругов // Вест. Моск.гос. ун-та. Сер. 14. Психология. - 1989. - №2. - С. 44-56.
10. *Ананьев* Б.Г. О человеке как объекте и субъекте воспитания // Избранные психологические труды: В 2 т. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 2. – С. 9-102.
11. *Ананьев* Б.Г. Психология и проблемы человекознания. Избранные психологические труды / Под ред. А.А.Бодалева. – М.: Изд-во “Ин-т практ. психол.”, Воронеж: МОДЭК, 1996. – 384 с.
12. *Андреева* Г.М. Психология социального познания. - М.: Аспект Пресс, 2005. – 376 с.
13. *Андреева* Г.М. Социальная психология. - М.: Аспект пресс, 1998. - 368 с.
14. *Андреева* Т.В. Семейная психология: Учеб. пособие. - СПб.: Речь, 2004. - 224 с.
15. *Андреева*, Г.М., *Богомолова*, Н.Н., *Петровская*, Л.А. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: Учебное пособие для вузов. - М.: Аспект Пресс, 2002. - 286 с.
16. *Антонюк* Е.В. Представление супругов о распределении ролей и становление ролевой структуры молодой семьи: автореф. дис... на соискание уч. степени канд. психолог, наук. - М., 1992. – 22 с.
17. *Архиреева* Т.В., *Полевая* Е.В. Мотивация к отцовству как детерминанта отношения отца к ребенку // Семейная психология и семейная терапия. - 2006. - №1. - С. 75–89.
18. *Архиреева*, Т.В. Гендерная идентичность мужчин как детерминанта мотивационно-ценностных компонентов отцовства [Текст] / Т.В. Архиреева // Семейная психология и семейная терапия. – 2007. - № 1 – С. 27.
19. *Балл* Г.А. Психологические проблемы смысла жизни и акме: Материалы XIV симпозиума / Под ред. Г.А. Вайзер, Н.В. Кисельниковой. – М.: ПИ РАО, 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pirao.ru/ru/scilife/izdania>.
20. *Бандура* А. Теория социального научения. – СПб.: Евразия, 2000.– 320 с.
21. *Баранов* А.Н., *Паришин* П.Б. К построению словаря терминов когнитивной науки // Когнитивные исследования за рубежом: Методы искусственного интеллекта. - М., 1990. - С.139-149.
22. *Баранова* Т.С. Теоретические проблемы социальной идентификации личности // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2000. - 607 с.
23. *Барулин* В.С. Социальная философия: Учебник. — Изд. 2-е. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — 560 с.

24. *Белинская Е.П.* Идентичность личности в условиях социальных изменений : дис... доктора психологических наук : 19.00.05. - М., 2006. - 479 с.: ил.
25. *Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А.* Социальная психология личности. - М.: Аспект Пресс, 2001. – 301 с.
26. *Белогай К. Н.* Некоторые аспекты изучения гендерных различий в структуре родительского отношения // Перинатальная психология и психология родительства. - 2004. - № 2. - С. 31–49.
27. *Бенвенист Э.* Общая лингвистика –М.: Прогресс, 1974. –448 с.
28. *Бендас Т.В.* Гендерная психология: Учебное пособие. - СПб.: Питер, 2005. - 431с.
29. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. - М.: Аспект Пресс, 1995.
30. *Берн Ш.* Гендерная психология. - СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК; М.: ОЛМА-Пресс, 2001. - 318 с.
31. *Бернс Р.* Развитие Я-концепции и воспитание: Пер. с англ. /Общ. ред. В.Я.Пилиповского. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.
32. *Борисенко Ю. В., Портнова А. Г.* Проблема отцовства в современном обществе // Вопросы психологии. - 2006. - № 3. - С. 122–130.
33. *Борисенко, И.Ю., Борисенко Ю.В.* Психология отцовства [Текст] / И.Ю. Борисенко, Борисенко Ю.В. – М., Обнинск: ИГ – СОЦИН, 2007. – 220 с.
34. *Бобыли Дж.* Привязанность. – М.: Гардарики, 2003. – 477 с.
35. *Брокмейер Й., Харре Р.* Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. - 2000. -№3. - С. 29-42.
36. *Брутман В. И., Панкратова М. Г., Ениколопов С. Н.* Некоторые результаты социологического и психологического обследования женщин, отказавшихся от своих новорожденных детей // Вопросы психологии. - 1994. - № 5. - С. 31–36.
37. *Бубер М.* Проблема человека. Перспективы //Лабиринты одиночества. - М.: Прогресс, 1989. - С. 88-97.
38. *Былинская Н. В.* Имплицитные теории семьи у мужчин и женщин, состоящих и не состоящих в браке [Текст] / Н. В. Былинская // Молодой ученый. — 2013. №2. – С.305-309.
39. *Васильева Н.Л.* Факторы развития в психоаналитической теории личности и в имплицитных теориях // Вопросы психологии. - М., 2007. - № 6. – С.128-137.
40. *Васильева Э.К.* Семья и ее функции (демографо-статистический анализ) [Текст] / Э.К.Васильева. – М.: Статистика, 1975. – 176 с.
41. *Визгина А.В., Пантилеев СР.* Проявление личностных особенностей в самоописаниях мужчин и женщин // Вопросы психологии. - 2001. - № 3. - С. 91-100.
42. *Витгенштейн Л.* Логико-философский трактат. / Пер. с нем.; общ. ред. и предисл. Асмуса В. Ф. — М.: Наука, 1958 (2009). – 190 с.
43. *Выготский Л.С.* Психология. - М. - Апрель Пресс, Эксмо Пресс, 2000. - 1007 с.
44. *Гаврилица О.А.* Ролевой конфликт работающей женщины.: Дис.... к-та псих.наук- М., 1998 - 167 с.
45. *Гибби Г., Форверг М.* Введение в марксистскую социальную психологию - М.: Прогресс, 1972 - 296 с.
46. *Гидденс Э.* Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах. - СПб.: Питер, 2004. - 208 с.
47. *Головнева И.В.* Изменение традиционных внутрисемейных ролей: новые модели поведения и конфликты. // Практична психология та соціальна робота. - 2006. - № 4. - С. 12-16.
48. *Голод С.И.* Сексуальность, гендер и семья: социологическая интерпретация // Человек. - 2004. - № 5. - С 152-159.
49. *Горлач М.Г.* Гендерный аспект семейно-ролевого диссонанса // Соц. исслед. - 2002. - №1. - С. 135-136.
50. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. – К.: Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
51. *Горностай П.П.* Вимірювання параметрів ролевого конфлікту: зарубіжний досвід / Конфліктологічна експертиза: теорія та методика. - Вип. 1. - К., 1997. – С. 116-125.

52. Горноста́й П.П. Диагностика и коррекция ролевых конфликтов // Журн. практик, психолога. - 1999. - № 1. - С. 44-51;
53. Гришина Н.В. Жизненные сценарии: нормативность и индивидуализация [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. - 2011. - №3(17). – Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2011n3-17/491-grishina17.html>.
54. Гурко Т. А. Вариативность представлений в сфере родительства // Социологические исследования. - 2000. - № 11. - С. 90–97.
55. Гурко Т.А. Становление молодой семьи в крупном городе: условия и факторы стабильности: дис. ... канд. филос. наук. - М., 1983.
56. Дмитрова Т.В. Образ “Я” як регулятор міжособистісних стосунків у ранній юності: дис... канд. психол. наук. - К., 1993. - 187 с.
57. Добряков И. В. Перинатальные аспекты психологии и психотерапии семьи // Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Никольская И. М. Семейный диагноз и семейная психотерапия – СПб.: Речь, 2003. - С. 104–139.
58. Донцов А.И., Емельянова Т.П. Концепция социальных представлений современной французской психологии. - М.: МГУ, 1987. - 127 с.
59. Донцов А.И., Емельянова Т.П. Концепция социальных представлений современной французской психологии. // Вопросы психологии. - 1984. - №1. - С.147-152.
60. Дорошенко Н.М. Гендерна детермінація вибору студентами стратегії поведінки у конфліктах: автореф. дис. на здоб, наукового ступеня канд. псих. наук / Н.М.Дорошенко. – К.: Інститут психології ім. Г.С.Костюка. АПН Укр., 2003. - 19 с.
61. Доценко Е.Л., Демакова Л.Е., Архаические корни обыденных представлений о семье // Семейная психология и семейная терапия. - 2006. - № 4 –С. 35 – 51.
62. Дружинин В. Н. Психология семьи. 3–е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 176 с.
63. Дудченко О., Ясная Л., Дейнз Ш. Работа женщины и семья // Семья на пороге третьего тысячелетия. - М., 1995. - С.129-145.
64. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVII - XIX вв.). - М.: Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 1997. - 302 с.
65. Зинченко В.П., Моргунов Е.Б. Человек развивающийся. Очерки российской психологии. – М.: Тривола, 1994. – 304 с.
66. Иванова Н.Л. Психологическая структура социальной идентичности: Дис. ... д-ра психол. наук. - Ярославль: ЯрГУ, 2003.
67. Изжванова Е.М. Развитие полоролевой идентичности: Диссертация канд.психол.наук. - М.,2004. – 144 с.
68. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2002. – 508 с.
69. Исаев Д.Н., Каган В.Е. Половое воспитание и психогигиена пола у детей. -Л.: Медицина. Ленинградское отд., 1980. - 184 с.
70. Каган В.Е. Воспитателю о сексологии. - М., 1991. - 256 с.
71. Казміренко В. П. Формування діалогу як соціально-психологічна основа розвитку інтеграційних процесів у суспільстві: подолання кризи конфронтації / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : Зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – С.173–185.
72. Калина О.Г., Холмогорова А.Б. Влияние образа отца на эмоциональное благополучие и полоролевою идентичность подростков // Вопросы психологии. - 2007. - № 1. - С. 15–26.
73. Канеман Д., Тверски А. Рациональный выбор, ценности и фреймы // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. - № 4. - С. 31-42.
74. Картов А.В. Проблемы принятия решений в трудовой деятельности // Психологический журнал. – 1993. - Том 14. - №3. - С. 3-14.
75. Касумова А.Ю. Лингвокультуроведческие аспекты гендерных репрезентаций // Русский язык: исторические судьбы и современность: II Международный конгресс исследователей русского языка / А.Ю. Касумова. - М.: МГУ, 2004. - С.118-119.
76. Келли Г., Тибо Дж. Межличностные отношения. Теория взаимозависимости // Современная зарубежная социальная психология. -М.: МГУ, 1984. - С. 61-82

77. *Келли Д.* Теория личности. Психология личностных конструктов. - СПб., 2000.
78. *Киммель, М.* Гендерное общество [Текст]: Пер. с англ. / М. Киммель. - М.: РОССПЭН, 2006. - 464 с.
79. *Клецина И. С.* Психология гендерных отношений: Теория и практика. - СПб.: Алетейя, 2004. - 408 с.
80. *Козина И.* Что определяет статус «кормильца» семьи? // Социологические исследования. - 2000. - № 11. - С. 83 - 90.
81. *Кон И.* Мужские исследования: меняющиеся мужчины в изменяющемся мире [Текст] : Учеб. пособие Ч. 1: / И. Кон; под ред. И. А. Жеребкиной. - Х.: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001. - С. 562 – 606.
82. *Кон И. С.* Ребенок и общество. - М.: ИЦ «Академия», 2003. - 336 с.
83. *Кон И.С.* Введение в сексологию. - М.: Медицина, 1988. - 320 с.
84. *Кон И.С.* Категория «Я» в психологии //Психологический журнал. - 1981. - Т. 2. - №3. - С. 27-38.
85. *Кон И.С.* Меняющиеся мужчины в изменяющемся мире / Вестн. высш. школы "Alma-mater". - 2001. - № 11.
86. *Кон И.С.* Мужчина в меняющемся мире / И.С Кон. - М.: Время, 2009. - С.420-496.
87. *Кон И.С.* Отцовство как компонент мужской идентичности / Кон И.С. // Демоскоп/Week1y. - 2006. - № 237.- С.236-238.
88. *Кон И.С.* Социологическая психология: Избранные психологические труды. - М.: МОДЭК, 1999. - 560 с.
89. *Конюшкин О.А.* Психологические механизмы регуляции деятельности. - М., 1980. - 256с.
90. *Кочубей Б. И.* Мужчина и ребенок. - М.: Знание, 1990. - 80 с.
91. *Красных В.В.* "Свой" среди "чужих": миф или реальность? - М.: ИТДГК "Гнозис", 2003. - 375 с.
92. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.С. Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина. - М., 1996.
93. *Кун М., Макпартленд Т.* Эмпирические исследования установок личности на себя // Современная зарубежная социальная психология (Тексты). - М. Издво МГУ, 1984. - С. 180-188.
94. *Лебедева Н.М.* Социальная идентичность на постсоветском пространстве: от поисков самоуважения к поискам смысла // Психологический журнал. - 1999. - № 3. - С. 48-58.
95. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Политиздат, 1977. - 304 с.
96. *Леус Т.В.* Представление женщины о себе как о матери до и после родов: дис... канд. психол. наук, - М., 2001. - 203 с.
97. *Ломов Б.Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии. - М.: Наука, 1984. - 443 с.
98. *Ломов Б.Ф.* Общение и социальная регуляция поведения индивида // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. - М., 1976. - С.14-28.
99. *Магденко, О.В.* Методологические подходы к исследованию материнской ролевой идентичности у беременных женщин [Текст] / О.В. Магденко, И.Я. Стоянова // Сибирский психологический журнал. - Новосибирск, 2010. - С. 33 – 37.
100. *Масионис Дж.* Социология. - СПб.: Питер, 2004. - 752 с.
101. *Мерфи Г., Медин Д.* Роль теорий в обеспечении внутренней согласованности понятий. // Когнитивная психология. История и современность: Хрестоматия / Под ред. М.В.Фаликман, В.Ф.Спридонова. - М.: Ломоносовъ, 2011. - 360 с.
102. *Минеева, О.А.* Многомерное шкалирование психосемантических данных как прием исследования имплицитных теорий (на примере имплицитных теорий семьи) / О.А. Минеева, А.Г. Лидерс // Психологическая диагностика. - 2007. - № 6. - С. 26–49.
103. *Московичи С.* Общество и теория в социальной психологии //Современная зарубежная социальная психология. Тексты. - М., 1984. - 260 с.

104. *Мудрик А.В.* Воспитание: методологические заметки. Новое в психолого-педагогических исследованиях. Научно-практический журнал. - М.: Московский психолого-социальный институт, 2008. - 118 с.
105. *Мухамедрахимов Р. Ж.* Мать и младенец: психологическое взаимодействие. – СПб.: СПбГУ, 2001. – 288 с.
106. *Мясищев В.Н.* Психология отношений: избранные психологические труды. - Воронеж: МОДЭК, 1995. - 356 с.
107. Наратология: основы, проблемы, перспективы: Материалы к специальному курсу / Сост. Е.Г. Трубина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www2.usu.ru/philosophy/soc_phil/rus/courses/naratology.html.
108. *Наумова Н.Ф.* Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения. - М.: Наука. - 1988.- 200 с.
109. *Нельсон Т.* Психология предубеждений. Секреты шаблонов мышления, восприятия и поведения. - СПб: прайм-ЕВРОЗНАК; М.: ОЛМА-Пресс, 2003. - 384 с.
110. *Нечаева М.А., Штрахова А.В.* Беременность как проявление третьего состояния в континууме «Здоровье - болезнь» и внутренняя картина беременности./ Актуальные проблемы медицинской науки. Технологий и профессионального образования. Материалы пятой Уральской научно-практической конференции. - Челябинск, 2003. - Вып.5.
111. *Овчарова Р. В.* Психологическое сопровождение родительства. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2003. – 319 с.
112. *Ожигова Л. Н.* Психология гендерной идентичности личности. – Краснодар: Кубанский ГУ, 2006. – 290 с.
113. *Пауди М.* Психология женщины. - СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. - 384 с.
114. *Памтуха Л.О.* Гендерні стереотипи в структурі рольового конфлікту жінки-керівника: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. К., 2006. — 20 с.
115. *Петрулите А.Р.* Когнитивный и эмоциональный компоненты в структуре «образа Я» у студентов: автореф.дисс... канд.психол.наук. – Л., 1984. – 16 с.
116. *Познанская, А.П.* ИмPLICITные теории семьи в психологии / А.П. Познанская, А.Г. Лидерс // ЧФ: Социальный психолог. – 2008. – № 2. – 53–69. с.
117. Практикум по гендерной психологии / Под ред. И.К. Клециной. - СПб.: Питер, 2003.-478 с.
118. Психология самосознания. Хрестоматия по социальной психологии личности. - Самара: Издательский дом "БАХРАХ-М", 2000. - 671 с.
119. Психология. Словарь / Под общ. Ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского.-2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
120. *Птушка Анастасія Сергіївна.* Об’єктивація гендерних стереотипів у текстах англомовних анекдотів: автореф. дис... канд. філол. наук. - Х., 2008. – 20 с.
121. *Розинаева Г.* Супружество, материнство и отцовство. - Минск: Польшья, 1984.- 143 с.
122. *Романова И.А.* Основные направления исследования самопонимания в зарубежной психологии // Психологический журнал.– 2001.– №1. - С. 102-112.
123. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. - СПб.: Питер, 2003. - 512 с.
124. Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия по социальной психологии личности. - Самара: Издательский дом "БАХРАХ-М", 2000. - 655 с.
125. *Саногова Е. Е.* Анализ Я-концептов и Я-метафор в содержании индивидуальных нарративов субъекта / Прикладная психология: достижения и перспективы / Под ред. Л.А.Мирской, Т.Ю.Синченко, В.Г.Ромека. – Ростов-на-Дону: Фолиант, 2004. – С.50-79.
126. *Саногова Е.Е.* Микросоциум семьи и семейный нарратив как психологическая основа культурного социогенеза. Индивидуальные и стилевые особенности личности / Отв. Ред. Т.Ю.Синченко, В.Г.Ромек. – Ростов-на-Дону: ЮРГИ, 2002. – С. 177-190.
127. *Сарджвеладзе Н.И.* Личность и ее взаимодействие с социальной средойю .- Тбилиси: Мецниереба, 1989. – 256 с.

128. Социально-политическое положение женщин в США. Реферативный сборник. - М.: АН, 1990. – 206 с.
129. *Сысенко В.А.* Молодежь вступает в брак. - М.: Мысль, 1986. - 225 с.
130. *Тартаковская И.Н.* Маскулинность и глобальный гендерный порядок [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gender.ru/pages/resources/publications/common/2006/01/32.php>.
131. *Телия В.Н.* Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / Телия В. Н. - М.: Языки русской культуры, 1996. - 288 с.
132. *Томпсон Дж., Пристли Дж.* Социология. - Львов: Инициатива; М.: АСТ, 1998. - 491 с.
133. *Трубина Е. Г.* Нарратология: основы, проблемы, перспективы. Материалы к специальному курсу. – Екатеринбург: УрГУ, 2004. - 152 с.
134. *Тхостов А.Ш.* Психология телесности. — М.: Смысл, 2002. — 287 с.
135. *Узнадзе Д.Н.* Теория установки. / Под ред. Ш.А.Надирашвили и В.К.Цава. - М.: Изд-во "Ин-т практ. психологии", Воронеж: МОДЭК, 1997. - 448 с.
136. *Фахрутдинова Л.Р.* Структурно-динамическая организация переживания субъекта: автореферат дис. ... доктора психологических наук: 19.00.01 / Фахрутдинова Лилия Раифовна-Казань, 2012 - 41 с.
137. *Филиппова Г.Г.* Психология материнства – М.: Ин-т психотерапии, 2002. – 240 с.
138. Философский энциклопедический словарь/ Гл. редакция: Л.Ф. Ильичёв, П.Н.Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов — М.: Сов. энциклопедия, 1983. — 840 с.
139. *Фрейд З.* Массовая психология и анализ человеческого «Я» / «Я» и «Оно» // З.Фрейд. Труды разных лет. - Тбилиси, 1991. - Т.1.
140. Хрестоматия по перинатальной психологии: Психология беременности, родов и послеродового периода / Сост. А.Н. Васина.- М.:Изд-во УРАО, 2005. — 328с.
141. Хрестоматия. Психология личности в трудах отечественных психологов /Состав. Л.В.Куликов. – Санкт-Петербург – Москва – Харьков – Минск: Питер, 2000. – 480 с.
142. Хрестоматия. Социальная психология в трудах отечественных психологов /Состав. А.Л.Свенцицкий. – Санкт-Петербург – Москва – Харьков – Минск: Питер, 2000. – 512 с.
143. *Шадриков В.Д.* Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. - М.: Наука, 1982. - 183 с.
144. *Швалб Ю.М.* Психологические модели целепологания. – К.: Стилос, 1997. – 240 с.
145. *Шихирев П.Н.* Современная социальная психология в Западной Европе: Проблемы методологии и теории / Отв. ред. Е.В.Шорохова. - М.: Наука, 1985. - 175 с.; Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. - М., 1973. - 420 с.
146. *Шмелев А.Г.* Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А.Г. Шмелев. – М.: МГУ, 1983. – 158 с.
147. *Шнейдер Л.Б.* Психология семейных отношений. Курс лекций. — М.: Астрель-Пресс: ЭКСМО-Пресс, 2000. - 512 с.
148. *Шрейдер Ю.А.* Ритуальное поведение и форм косвенного целепологания. // Психологические механизмы регуляции социального поведения - М.:Наука,1979.- С.103–127.
149. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис. - М.: Прогресс, 1996.
150. *Ядов Б.А.* Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности //Мир России. - 1995. - № 3-4.
151. *Ядов В.А.* Социальная идентичность личности. - М., 1994. – 118 с.
152. *Ядов В.А.* Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности // Социальное самосознание. - Самара: БАХРАХ М, 2000. - С. 589-602.
153. *Янкова З.А.* Городская семья. - М.: Наука, 1979. -184 с.; Янкова З.А. Городская семья: развитие ее структуры и функций // Социология и проблемы социального развития. - М., 1978. - С.229-241.
154. *Янчук В.А.* Введение в современную социальную психологию. – Минск: АСАР, 2005.

155. *Ярская-Смирнова* Е. П. Нарративный анализ в социологии // Социологический журнал.– 1997.– №3. - С.38-61.
156. Analysing identity: cross-cultural, societal, and clinical contexts / P.Weinreich, W. Saunderson (eds.). - London; New York: Routledge, 2003.
157. *Ashmore R.D., Del Boca F.K.* The Social Psychology of Female-male Relations: A Critical Analysis of Central Concepts. - N.Y., 1986.
158. Augoustinos M., Walker I. & *Donaghue N.* Social cognition: An integrated introduction. – London, 2006.
159. *Baber K., Allen K.* Women and Families. Feminist Reconstruction. - New York - London: The Guilford Press, 1992. - 276 p.
160. *Baker M.* Career women and self-concept // International journal of women's studies. - 1985. - May-Jun, Vol 8(3). - P.214-227.
161. *Basow S.* Gender Stereotypes and Roles. California. 1992. – 387 p.
162. *Benedict M.* On Cyberspace and virtual reality // Man and Information technology. - Stockholm, IVA., 1995.
163. *Cantor N., & Mischel W.* Traits as prototypes: Effects this study support the latter argument, since on recognition memory // Journal of Personality and perceivers used prototypic knowledge about Social Psychology. – 1977. – V35. – P.38-48.
164. *Deaux K.* The behavior of women and men. Belmont. 1976. P.348. . Monterey. Calif Brooks
165. *Erikson E.* Psychosocial Identity //A Way of Lookingat Things Selected Papers /Edited by S.Schlein. - N.Y., 1995. – 720 p.
166. *Fiske S. T., & Taylor S. E.* Social cognition. - 2rid ed. - New York: McGraw-Hill, 1991.
167. *Fiske, S. T., Neuberg, S. L., Beattie, A. E., & Milberg, S. J.* Category-based and attribute-based reactions to others: Some informational conditions of stereotyping and individuating processes// Journal of Experimental Social Psychology. – 1987. - V23. - P.399-427.
168. *Good W.G.* The role-strain theory // American Sociological Review. - 1955. - V.20. - P.56-78.
169. *Harrison A.&Minor J.* Interrole conflict, coping strategies, and role satisfaction among single and married employed mothers //Psychology of women quarterly. - 1982. – Vol. 6(3). - P.354-360.
170. *Hoffman O. L.* Changes in family roles, socialization, and sex differences // Childhood socialization (Handel G., Ed.). - NY., US, 1988. - P.299-324.
171. *Hogg, Michael A.* and Joel Cooper. The Sage Handbook of Social Psychology. London: Sage, 2003.
172. *Ilyas Q.* Determinants of perceived role conflict among women // Sex roles. - 1990. - Vol 22(3-4). - P.237-248.
173. *Kelly G.A.* The psychology of personal constructs. - NY, 1955.
174. *Markus H.* Selfschemas and processing information about the self // Journal of Personality and Social Psychology. - 1977. – V. 72. - P. 63-78.
175. *Markus H., Kitayama S.* Culture and the self: implications for cognition, emotion and motivation // Psychological Review. - 1991. – V. 98 (2). – P.224-253.
176. *Nye F.I.* Role structure and analysis of the family. - L., 1976. – 137 p.
177. *Panasiuk J.* O zmienności stereotypów // Język a kultura. -Wrocław, 1998. - T.12. - P.84-99.
178. *Scanzoni J.* Contemporary Families and Relationships - NY: McGraw-Hill Inc, 1995.-474p.
179. *Tajfel H.* Social identity and intergroup relations. – Cambridge, Paris, 1982.
180. *Tajfel H., Turner J.C.* The social identity theory of intergroup behavior // Psychology of Intergroup Relations. - Chicago, 1986. – P.7-24.
181. *Turner J.C.* The experimental social psychology of intergroup behaviour // J.C.Turner, H.Giles (eds). Intergroup behaviour. – Oxford, 1984.
182. *Tversky A., & Kahneman D.* Judgment under uncertainty: Heuristics and biases // Science. 1974. – P.185, 1124-1131.
183. *Whorf L. W.* Language, Thought, and Reality; Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. - New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc. Carroll, J. B., 1956.
184. *Wittgenstein L.* Philosophical Investigations. – Oxford, 1967. - 49 p.
185. *Zurcher L.* The mutable self: A self concept for social change. - Beverly Hills, 1977.

РОЗДІЛ 6

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА ЖИТТЄДІЛЬНИСНИЙ КОНТЕКСТИ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Л.С. Виготський відзначав, що «вся наша поведінка є ні чим іншим, як процесом врівноважування організму із середовищем. Чим простіші й елементарніші наші відносини із середовищем, тим елементарніше протікає наша поведінка. Чим складнішою й тоншою стає взаємодія організму й середовища, тим більш зигзагоподібними, більш заплутаними стають процеси врівноваження» [19]. Репродуктивна поведінка особистості ускладнюється із розвитком суспільства.

Репродуктивна поведінка повинна бути вписана, з одного боку, у цілісний процес життя особистості, а з іншого – у соціокультурний контекст.

6. 1. Репродуктивна поведінка в процесі життя особистості

Образ життя і життєвий шлях

Будь-який історичний період має специфічні форми економічного, політичного та культурного життя людей. Сьогодні у рамках соціогуманітарних наук накопичена значна інформація про індивідуальні й соціальні фактори, що спонукають людину до активності, з одного боку, і про об'єктивні, предметні характеристики середовища, у яких ці форми реалізуються, з іншого. Категорією, що поєднує ці сфери й містить зв'язок між ними, є концепт «образ життя». Ю.М. Швалб зазначає, що категорія «образ життя» дозволяє вивчати людину, її психіку та поведінку в нерозривному зв'язку з навколишнім світом, із середовищем її існування, тобто в її безпосередньому бутті; вона дозволяє змістовно описувати цей зв'язок, інтегруючи протилежності в деяку цілісність. У ній фіксується буттєва визначеність життя людини [79].

У дослідженні репродуктивної поведінки людини концепт «образ життя» дозволяє сконцентрувати науковий інтерес на соціокультурних механізмах породження, підтримки й зміни форм її організації та здійснення в повсякденному житті. Звернення до соціокультурних особливостей репродуктивної поведінки людини є тим рівнем аналізу, що дозволяє охарактеризувати не тільки кінцеві результати поведінки, але й описати репродуктивні процеси в конкретних умовах існування. Застосування категорії «образ життя» дозволяє розглянути у відносно вузьких часових межах (до трьох поколінь) особистісний і груповий аспекти формування норм, цінностей, стереотипів репродуктивної поведінки, механізмів їхньої актуалізації на різних рівнях культури; характерні для певного культурного осередку й для широкого контексту соціокультурні наслідки, пов'язані із цією актуалізацією.

Категорія «*образ життя*» у психології стала активно використовуватися на початку 80-х років ХХ ст. У колективній монографії «Психологія особистості і образ життя», яка вийшла 1987 році, зібрані матеріали симпозіумів (1982 та 1984 рр.) відповідно до названої проблематики. Розвідки, представлені в збірнику, не втратили актуальності й на сьогодні. На жаль, можна констатувати, що перспективи досліджень із використанням категорії «образ життя», означені в книзі, й до сьогодні є перспективними. Не будемо зупинятися на історії вивчення «образу життя» у психології. Окреслимо лише сутнісні особливості цієї категорії та визначимо можливість її застосування в дослідженні репродуктивної поведінки особистості.

Категорія «образ життя» дозволяє вивчати активність людини через рухливі сукупності виділених зв'язків людини з оточенням і передбачає звернення до соціокультурної життєдіяльності. У буденних формах поведінки й взаємодії між собою люди виступають як члени суспільства, носії культури. Цим їхнім соціальним якостям відповідають специфічні набори предметів, знаків і навичок обігу з ними – особливі «простори». Репродуктивна поведінка особистості може бути представлена через специфічні «репродуктивні простори».

Категорія «образ життя» характеризує організовану сукупність процесів і явищ життєдіяльності людей у суспільстві. Способи організації цих процесів і явищ визначаються, з одного боку, природно-географічними, соціальними й культурними умовами їхньої реалізації, а з іншого – особистісними характеристиками представників різних соціокультурних груп. «Образ життя» є категорією, налаштованою на характеристики повсякденного життя людей; вона служить для виявлення співвідношення сталих, типових, мінливих, індивідуальних характеристик життєвої активності людей у різних осередках культури.

Зміст образу життя визначається тим, як живуть люди, чим зайняті, якими видами поведінки, діяльності й взаємодії сповнене їхнє життя.

Форма образу життя визначається способом організації людьми змісту свого життя – організацією процесів діяльності, поведінки, взаємодії в різних сферах.

Природні, соціальні, культурні умови здійснюють фундаментальний формотворний вплив на організацію людьми своєї життєвої активності; забезпечують і обмежують конкретно-історичні можливості вибору форм самореалізації особистості в соціокультурному житті. Тому при аналізі образу життя людей вивчення умов їхньої життєдіяльності є необхідним компонентом дослідження. Ці умови не є складовою категорії «образ життя», але розглядаються як соціокультурні детермінанти форм і процесів організації людьми своєї життєдіяльності, образу життя.

Поняття «образ життя» охоплює як способи організації людьми свого повсякденного життя, так і особливості їхньої оцінки власного образу життя, образу життя інших людей, а також поточного стану суспільного й культурного життя взагалі.

Категорія «образ життя» є інтегративною щодо таких понять, як «устрій життя», «рівень життя», «якість життя», «стиль життя», «стандарт життя». Ці поняття розкривають і конкретизують зміст категорії «образ життя» на різних рівнях аналізу соціокультурної динаміки.

«*Устрій життя*» – конкретні історичні, соціально-економічні й політичні аспекти культури, у рамках яких вибудовується образ життя представника культури. Показниками устрою життя є характер економіки, соціальних відносин, провідної ідеології, політичної системи, панівна релігія тощо.

«*Рівень життя*» – поняття, що використовується для прямої та непрямой кількісної оцінки ступеня задоволення потреб і запитів членів суспільства в певний період часу. До показників рівня життя належать: розмір заробітної плати, дохід на душу населення, структура споживання продовольчих і промислових товарів, стан житлових умов, рівень розвитку систем охорони здоров'я, освіти, побутового обслуговування, пільги тощо.

Поняття «*стиль життя*» застосовується для опису специфічних способів повсякденного життя представників різних соціокультурних груп – особливостей їхньої діяльності, поведінки, стосунків. Показниками стилю життя є особливості індивідуальної організації прийомів і навичок праці, вибір кола й форм спілкування, характерні способи самовираження, специфіка структури й змісту споживання товарів і послуг, організація безпосереднього соціокультурного середовища й вільного часу.

«*Стандарт життя*» – штучне поняття, сконструйоване позначення еталону за порівняння устрою, рівня і якості життя представників різних соціокультурних груп. Можна визначити стандарт устрою, рівня, якості життя, характерних для суспільства в цілому або для окремих соціальних груп.

«*Якість життя*» – поняття, що використовується для характеристики ступеня задоволення потреб і запитів, що не піддаються прямому кількісному виміру; соціально-оцінна функція у структурі категорії «образ життя». Показниками якості життя є характер і зміст праці, дозвілля, задоволеність ними, суб'єктивний ступінь задоволеності особистості знаннями, суспільною активністю й саморозвитком, рівнем реалізації моральних цінностей.

У сучасних психологічних дослідженнях якість життя розуміється як «теоретична система, що складається з об'єктивних умов існування і їхньої оцінки на рівні індивіда й суспільства» [25, с.5], а для виміру якості життя використовують дві групи методів: оцінка об'єктивних умов та їх суб'єктивна оцінка. В основі цих методів лежать дві концептуальні моделі якості життя: об'єктивістська й психологічна.

Відповідно до *об'єктивістської моделі* якість життя є результатом комбінації різних статистичних показників, які відображають об'єктивні умови життя людини. *Психологічна модель* розглядає якість життя як відображення суб'єктивних оцінок індивіда, що формуються на основі інтелектуального розвитку людини, життєвого досвіду, емоційного стану тощо.

У соціальній психології поняття «суб'єктивна якість життя» й «суб'єктивне благополуччя» зазвичай уживаються як синонімічні, а увага

зосереджується на дослідженні їхніх суб'єктивних індикаторів. Найчастіше як суб'єктивні індикатори якості життя визначають: когнітивний компонент – *задоволеність життя* та афективний компонент – *щастя*. Іноді в емоційному компоненті виділяють позитивний і негативний афекти [71]. Щастя – це передовсім емоційний стан, тож задоволеність є когнітивним судженням про наявну ситуацію, заснованим на зовнішніх стандартах порівняння або попередніх очікуваннях.

С. Вітні визначає задоволеність як співвідношення між тим, що є в наявності (або тим, як наявна ситуація сприймається, відчувається), і певною моделлю, у порівнянні з якою наявна ситуація повинна співпадати з певних причин.[71]. Відтак існують два базові шляхи підвищення задоволеності: зміна ситуації й зміна образу ситуації.

Оцінка певної сфери життя залежить від таких факторів:

- рівня очікувань (*expectation level*) – те, чого людина, на її думку, може досягти;
- рівня домагань (*aspiration level*) – те, чого людина сподівається досягти;
- стандарту справедливості (*equity level*) – те, чого людина, на її думку, заслуговує;
- референтних груп – ситуації і обставини, у яких перебувають значущі інші;
- особистісних потреб;
- особистісних цінностей [71].

У рамках психологічного підходу цілком правомірно розглядати оцінку якості життя як тип ставлення. В.М. Мясішев визначає психологічні ставлення як «систему індивідуальних, вибіркокових, свідомих зв'язків особистості з різними виявами об'єктивної дійсності» [54]. Це одна з форм відбиття людиною навколишньої дійсності. Категорія «ставлення» перетинається з категорією «соціальне уявлення», тому що установка є і формою соціального уявлення. Як зазначає В. Дуаз, «досліджувати закріплення соціальних установок у систему їхніх соціальних ставлень, що їх породили, – значить досліджувати їх як соціальні уявлення» [32].

Отже, судження особистості про якість свого життя правомірно розглядати як тип оцінного ставлення і як соціальне уявлення. На операційному рівні «суб'єктивна якість життя» представлена як сукупність двох індикаторів - задоволеності життям (когнітивний індикатор) і щастя (афективний індикатор).

Можна зробити ряд зауважень стосовно ролі репродуктивної поведінки в структурі суб'єктивного благополуччя особистості.

Репродуктивні уявлення й репродуктивні стереотипи відносяться до найбільш стійких, тому вони здійснюють системний вплив на переживання особистістю суб'єктивного благополуччя.

Репродуктивні уявлення, виникаючи в процесі життєдіяльності суб'єкта, обумовлені соціокультурним контекстом розвитку, виконують регуляційну функцію і направляють суб'єкта в процесі здійснення його потреби. Згідно з «мічиганською» моделлю (або моделлю «очікування – досягнення»),

задоволеність є функцією розбіжності між очікуваннями й досягненнями (модель нагадує формулу самоповаги У. Джеймса: самоповага = успіх / домагання). Очікування, у свою чергу, формуються під впливом ситуації, об'єктивних обставин. Якщо змінюються обставини, то поступово модифікуються й очікування. Відповідно розходження між репродуктивними очікуваннями й досягненнями визначають рівень суб'єктивного благополуччя.

Батьківство та прабатьківство наповнюють життя особистості смыслом, дозволяють їй реалізовувати як цінності творення й творчості, так і цінності переживання у стосунках з дитиною, а відтак підвищують суб'єктивне благополуччя особистості.

Прийняття рішення про реалізацію репродуктивних намірів опосередковується уявленнями про репродуктивні події – очікуваннями певних вигод (діти, статус родителя, любов, самореалізація, матеріальна вигода тощо) і втрат (втрата свободи, нові проблеми, зниження матеріальних статків). Неможливість реалізації прийнятих репродуктивних рішень знижує суб'єктивне благополуччя особистості.

Дослідження сімейних та автобіографічних наративів показало, що при описах стосунків і взаємодії з дітьми респонденти схильні найчастіше оперувати концептом «щастя» («нешастя»), який у теоретичній моделі є афективним індикатором суб'єктивного благополуччя. Оцінки є максимально насиченими. При описі всіх репродуктивних подій, зафіксованих у наративах, респонденти схильні давати максимально насичені оцінки, наприклад: «Це було безмежне щастя» – про народження дитини, «коли я думаю про них (онуків) – я захлинаюся від щастя», «Тільки тепер я зрозумів, що таке щастя» – про появу у сім'ї дитини, «Коли вранці донечка цілує мене і каже: «Добрий ранок, таточку», – я тану від щастя і розумію, навіщо живу». Також у наративах чітко представлений когнітивний індикатор суб'єктивного благополуччя – задоволеність життям, яке є наслідком репродуктивної поведінки респондента. Найчастіше цей компонент представлений як висновок з частини оповіді або ж з усієї оповіді. В оповідях прабатьків цей компонент представлений найбільш виразно, наприклад: «Діти й онуки – головне в моєму житті, і коли в них все добре, мені більш нічого не треба, я задоволена життям», «Коли у мене з'явився онук, я згодом вийшов на пенсію і став приділяти йому багато уваги. Ніколи до того я не був так задоволений життям – кожен день має смисл. Коли він засинає, я чекаю завтрашнього дня і радію більше, ніж тоді, коли збирався на побачення».

Отже, репродуктивна активність індивіда та її результати є суттєвим елементом у переживанні суб'єктом суб'єктивного благополуччя життя.

Категорія «образ життя» описує явища, які займають проміжне місце між загальними закономірностями динаміки різних ділянок культури й конкретних одиничних явищ, породжуваних людьми в ході їхнього спільного життя й діяльності. Образ життя не є чимось статичним. Це процес як свідомий, так і стихійний. Свідомий у тому, що люди обирають моделі життєдіяльності й творять у них. Стихійний тому, що, взаємодіючи між собою, моделі утворюють

стійкі сполучення конкретних типів життєдіяльності, вони формують певні характерні риси особистості, сім'ї, праці, зразки самоідентифікації, сприйняття й ставлення до світу, з яких твориться реальний спосіб життя суспільства в цілому.

Схарактеризуємо функціональні можливості категорії «образ життя» у дослідженні репродуктивної поведінки особистості.

- Поняття «образ життя» дозволяє вивчати особистісні характеристики людини, елементи її диференційованого соціокультурного оточення, а також процеси й форми її повсякденного життя. Забезпечує можливість пояснювати й спостерігати механізми освоєння людьми соціокультурного оточення, перетворення індивідуального досвіду в соціально значущий, породження й зміну культурних феноменів у процесах дій і взаємодій у сфері репродуктивної поведінки особистості, групи, спільноти.

- Поняття «образ життя» інтегрує в єдину теоретичну систему структурні, змістовні й динамічні особливості процесів життєдіяльності в межах життєвого циклу індивіда; синтезує види індивідуальних діяльностей, поведінок, взаємодій у всіх сферах соціокультурного буття людини. Це дозволяє давати цілісну оцінку специфічних або типових рис повсякденного життя членів певної соціокультурної групи.

- Поняття «образ життя» може бути використане з метою соціально значущої оцінки членів суспільства. Основою такого зіставлення є конкретно-історичні уявлення про місце й роль людини в навколишньому світі, про тенденції розвитку суспільного життя, про добро і зло. У кожній культурі існує набір більш-менш стійких нормативних уявлень про образ життя, який є «кращим із можливих за даних умов».

- Соціокультурні можливості прояву життєвої активності особистості в кожний історичний період мають свою якісну відмінність. Соціально значущі види активності, системи дій і взаємодій людей, вияви індивідуальної й колективної активності встановлені й визнані в культурі. Структура таких культурно встановлених сфер життєдіяльності є відносно стійким способом організації предметно-просторових типів організації розумових і фізичних дій людей, їх біопсихічних процесів і психічних станів для досягнення конкретної соціально значущої мети.

- Структура образу життя людей є відносно стійким сполученням «середовищ» й «активностей», які є організаційною основою, що дозволяє індивіду переживати соціально й культурно значущу цілісність свого індивідуального досвіду в конкретних життєвих обставинах. Вони забезпечують індивідові можливість адекватно переходити від однієї соціально значущої ситуації до іншої, бути розпізнаним у цій ситуації іншими людьми, визначити своє місце серед інших людей.

Людина витрачає основну частину свого часу й ресурсів на культурно обов'язкові й санкціоновані види активності, які утворюють досить стійку структуру. Життєдіяльність людини обумовлена цією структурою. Залучений до участі в різні види життєдіяльності (професійну, побутову, рекреаційну, репродуктивну тощо) індивід освоює відповідне предметне оточення, соціальні

й культурні норми, зразки діяльності, поведінки, особливості взаємодії, соціальні знання, моральні, етичні й естетичні уявлення й цінності, які разом із самою діяльністю (поведінкою) утворюють зміст образу життя людини. Структурна організація видів діяльності та поведінки, що утворюють зміст образу життя, здійснюється під впливом факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Об'єктивні умови й фактори, що диференціюють образ життя людей у конкретний історичний період, поділяються на:

- природні – географічні, кліматичні, екологічні, біологічні, демографічні;

- соціальні – характер поділу праці та її умови, соціальна структура, стратифікація суспільства;

- культурні – обсяг культурної інформації та її розподіл, соціокультурні норми й цінності (економічні, соціально-політичні, ідеологічні, пізнавальні, етичні, естетичні).

Перетинання детермінуючих умов і факторів визначає конкретно-історичні сфери реалізації образу життя індивіда у відповідності до поділу видів активності на спеціалізовані (професійна діяльність) і неспеціалізовані (повсякденні). Індивід має можливість вибору «середовищ», видів діяльності та поведінки у певних соціокультурних умовах.

Суб'єктивні фактори й умови, що впливають на образ життя людей, поділяються на:

- сприйняття й оцінку індивідом об'єктивних умов свого існування;

- потреби, мотиви, інтереси, ціннісні орієнтації, цілі індивіда.

Специфіка взаємодії суб'єктивних і об'єктивних факторів визначає особливості змісту, структури й форми образу життя людей в однакових соціокультурних умовах. Кожен раз індивід здійснює індивідуальний вибір й організує «середовища» й види активності; оцінює цей спосіб організації, що проявляється як ступінь задоволення своїм способом життя.

Поняття «образ життя» дозволяє порівнювати різні способи організації людьми процесів своєї життєдіяльності в рамках не тільки однієї й тієї ж культури, але й різних. Порівняння вже ідентифікованих за способом життя його образів може проводитися за рядом параметрів:

- за параметрами об'єктивних соціально-економічних і культурних умов, у яких реалізується образ життя;

- за параметрами структурних характеристик організації людьми процесів своєї соціокультурної життєдіяльності.

Структура й зміст образу життя не залишаються незмінними в часі – їхні зміни протягом життя людини відбуваються під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів. Розподіл часу й зусиль людей між фундаментальними формами життєдіяльності є різним на різних стадіях індивідуального життєвого циклу. Об'єктивні фактори впливають на обов'язкові або доступні для всіх членів суспільства види діяльності, у яких вони беруть участь і які на певний період життєвого циклу є стійкими компонентами їхнього образу життя.

Суб'єктивні фактори визначають зміну значущості для індивіда того або іншого виду діяльності або відмову брати участь у якомусь із доступних йому видів діяльності.

Сформулюємо загальні теоретичні принципи вивчення репродуктивної поведінки людини як повсякденної реальності.

- Середовище (культурне й природне) є умовою життєвої активності, осередком реалізації потреб. Існують прямий і зворотний зв'язки між умовами життєдіяльності людей, їхніми потребами, інтересами й формами їх реалізації. Люди самі породжують, підтримують, змінюють та руйнують своє соціокультурне середовище.

- У певних історичних умовах форми соціокультурної життєдіяльності людей обумовлюються загальними, універсальними антропологічними характеристиками. Разом із цим існує розмаїття групових та індивідуальних проявів соціокультурного життя в кожний історичний проміжок часу. При вивченні репродуктивної поведінки особистості певного культурно-історичного періоду необхідно аналізувати й інтерпретувати як загальні, так і специфічні риси в межах досліджуваної культури.

- Відтворення життя – загальна передумова існування людської культури. Ця необхідність реалізується за мінливих історичних умов у різних соціальних і культурних формах, які залежать від змісту суспільної практики, та має різні способи реалізації в цих умовах.

Форми, типи та види репродуктивної активності індивіда змінюються на різних етапах життєвого циклу. Індивідуальний вибір людьми із «заданих», наявних у суспільстві у момент їхнього народження культурно встановлених видів, типів, способів, моделей репродуктивної поведінки, її умов, засобів і способів організації в різні періоди життєвого циклу визначає не тільки структуру образу життя індивіда, але й проміжок часу, протягом якого індивід бере активну участь у репродуктивному процесі.

Вивчення образу життя дозволяє виявляти загальні риси й відмінності в структурі й змісті репродуктивної активності індивідів, розмаїття форм організації ними своєї репродуктивної поведінки. Перераховані функції й пізнавальні можливості категорії «образ життя» дозволяють із її допомогою вирішувати ряд завдань у дослідженні репродуктивної поведінки особистості:

- описати розподіл і співвідношення репродуктивної активності індивіда між різними рівнями й сферами;
- оцінювати наявний стан репродуктивної активності індивіда;
- описувати породження й підтримку динамічних тенденцій репродуктивної активності індивіда;
- оцінювати ступінь реалізації індивідом репродуктивних можливостей;
- оцінювати ступінь контролю над різними формами репродуктивної активності індивіда різними соціальними структурами.

Культурні й соціальні значення та зміст репродуктивної поведінки особистості (її соціокультурна форма) обумовлюються трьома видами факторів:

- фундаментальні матеріальні умови, які визначають, що і яким чином можуть робити люди для реалізації своїх репродуктивних потреб, цілей, інтересів; це умови, які встановлюють межі й форми самореалізації людей у певний історичний період;

- способи організації та регуляції соціокультурного життя людей, вироблені й закріплені в ході суспільної практики і тому об'єктивні: інститути, норми, цінності, зразки поведінки, взаємодії;

- індивідуальні характеристики особистості, які визначають її схильності й можливості при здійсненні своєї репродуктивної активності у проходженні власного життєвого шляху в певних умовах.

Ці групи факторів визначають як способи організації людьми своєї репродуктивної поведінки, так і логіку переходу від зовнішніх до внутрішніх особистісних детермінант у способі життя людей і відтак в репродуктивній поведінці.

Вивчення репродуктивної поведінки із застосуванням категорії «образ життя» уводить до сфери дослідницької уваги повсякденне життя людей, рухливість і розмаїття його форм у певний історичний період. Аналіз і узагальнення умов і форм образу життя дозволяє побачити, як структура культури даного суспільства проявляється в конкретних репродуктивних діях і взаємодіях представників різних соціальних груп; як на рівні повсякденного буття реалізуються репродуктивні можливості індивіда, які забезпечуються соціокультурними умовами існування людей у певний історичний період. Це дозволяє описати й проаналізувати значущість відносної незалежності форм організації індивідуальної репродуктивної поведінки людини, з одного боку, і змін соціальної структури суспільства – з іншого.

Образ життя різних людей не є однаково динамічним в одних і тих самих історичних умовах, а отже, загальнотеоретична схема дослідження обов'язково має містити особистісні характеристики. Це дозволяє простежити, як індивідуальні особливості людей в однакових об'єктивних умовах впливають на спосіб організації ними репродуктивної поведінки.

Поняття «образ життя» доцільно використовувати з метою виявлення специфічних характерних рис репродуктивної поведінки представників різних соціокультурних груп, ідентифікуючи їх стосовно один одного. Така ідентифікація залежно від дослідницьких завдань може здійснюватися за двома класами ознак:

- за соціально-типовими ознаками – індивід повинен бути схарактеризований за соціальними й культурними факторами, що визначають умови й форми його життєдіяльності залежно від його групової приналежності, етнічних, регіональних особливостей;

- за індивідуально специфічними ознаками – індивід повинен бути схарактеризований за стильовими особливостями, приналежністю до соціокультурних і субкультурних груп; ідентифікація має здійснюватися не

стільки за фундаментальними ознаками змісту його активності, скільки за зовнішніми поведінковими проявами.

Про всі складові образу життя людей можна зробити висновок, спостерігаючи за процесами їхньої діяльності, поведінки, взаємодії, спілкування або за їх результатами. Доступними для спостереження (прямого або непрямого) є також компоненти об'єктивних умов, що визначають зміст і форму образу життя людей.

Образ життя розкриває єдність людини й світу, укоріненість людини у світі. На відміну від поняття «образ життя», що задає якісну визначеність форм організації життя й діяльності людини в їх найбільш стійких і цінних для людини характеристиках, поняття «життєвий шлях» відображає насамперед процесуальний характер життя. Ю.М. Швалб зауважує, що концепції життєвого шляху та образу життя доповнюють, а не виключають одна одну. «Їх можна розглядати як дві ортогональні площини, що і задають психологічний простір буттєвості людини» [79].

Поняття «життєвий шлях особистості» широко представлене у філософії, соціології, психології, педагогіці й інших гуманітарних науках. Трактатування цього феномена не є однозначним. Усталеного тлумачення на сьогодні не існує. У психології вивченню життєвого шляху особистості й окремих його аспектів присвячено чимало, як теоретичних, так і експериментальних, досліджень (К.О. Абульханова-Славська, А. Адлер, Б.Г. Ананьєв, Л.Й. Анциферова, О.Г. Асмолов, Г.О. Балл, Ш. Бюлер, М. Вебер, Л.С. Виготський, Є.І. Головаха, Е. Дюркгейм, І.С. Кон, О.О. Кронік, Б.Ф. Ломов, К. Левін, А. Маслоу, С.Д. Максименко, С. Московіч, В.Г. Панок, А.В. Петровський, К. Роджерс, В.В. Рибалка, В.О. Роменець, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелева, В. Франкл, З. Фройд, Е. Фром) [67].

Основними підходами до вивчення життєвого шляху особистості є позитивістський, критичний, гуманістичний. Життєвий шлях особистості є одночасно індивідуальним і суспільно-історичним явищем. В.Г. Панок досліджує різні підходи й концепції до вивчення поняття життєвого шляху і на цій основі визначає життєвий шлях «...як сукупність подій та обставин індивідуального розвитку, які вирішально вплинули на формування особистості та зумовили її структуру та основну життєву проблематику» [57].

До життєвих обставин відноситься сукупність соціальних, біологічних та екологічних чинників, що діють на людину протягом усього її життя, обумовлюючи індивідуально неповторну «особисту історію» та індивідуальність кожної особистості.

Ю.М. Швалб вказує на подвійний гносеологічний статус категорії життєвого шляху особистості, яка, з одного боку, має онтологічний статус як така, що описує здійснений факт життя (що наближує її до біографії), а з іншого, вважаючи, що життєвий шлях представлений лише у свідомості індивіда, має феноменологічний статус.

У радянській психології проблема життєвого шляху артикульована в роботах С.Л. Рубінштейна й Б.Г. Ананьєва. Так, Б.Г. Ананьєв вказував на залежність життєвого шляху від історичного часу, у якому живе людина. Для опису життєвого шляху дослідник уводить поняття «подія». Подія – основна «одиниця» усякого історичного процесу, у тому числі й біографії людини. З подіями пов'язані зміни в напрямку розвитку особистості, динаміка цих змін, реальна перебудова ціннісної системи особистості та її характеру.

С.Л. Рубінштейн вважає події життя вузловими моментами й поворотними етапами життєвого шляху індивіда, коли із прийняттям того або іншого рішення на більш-менш тривалий період визначається подальший життєвий шлях людини. Б.Г. Ананьєв розрізняв події навколишнього середовища й події поведінки людини в середовищі [64; с. 3]

Залучення до аналізу життєвого шляху понять «ситуація» та «подія» вивело дослідження цього феномену на новий рівень.

Застосування категорії «життєвий шлях» у дослідженні репродуктивної поведінки особистості дозволяє описати індивідуальний репродуктивний шлях особистості; надає спрямованості й дискретності репродуктивній поведінці особистості. Саме за допомогою категорії «життєвий шлях» і пов'язаних з нею категорій «ситуація» і «подія» можна дослідити суб'єктивне сприйняття індивідом власної репродуктивної активності, дослідити значущість репродуктивних подій у процесі життєтворення і самоздійснення особистості. Застосування категорій «життєвий шлях» і «репродуктивна подія» у дослідженні репродуктивної поведінки особистості дозволяє виявити як особистісні параметри, так і соціальні умови, у яких репродуктивна поведінка відбувається.

Для того щоб представити послідовність структурних і змістовних змін репродуктивної активності індивіда в часі, потрібно простежити зв'язок між:

- умовами, у яких реалізується репродуктивна активність індивіда, з одного боку, і способом її організації – з іншого;
- характером репродуктивної активності індивіда й умовами його реалізації, з одного боку, і оцінкою їх індивідом - з іншого.

Дослідити ці зв'язки можна із застосуванням поняття «ситуація». Поняття ситуації поєднує умови й процеси життєдіяльності людей у певний період часу.

Поняття «життєва ситуація» є теоретичною одиницею аналізу образу життя як процесу, одиницею аналізу життєвого шляху. Воно, по-перше, надає можливість установити межі між різними етапами життя. По-друге, поділ ситуацій на сталі й проблемні дозволяє більш детально зрозуміти механізми породження й посилення спроб відхилення від сформованих структур образу життя і його умов.

У ситуації виділяється динамічна елементарна соціокультурна цілісність, що має специфічну структуру, тобто набір стійких компонентів, які оформлюють образ життя людей як спрямований процес.

Виокремлення життєвої ситуації як певного відрізка життєвого шляху здійснюється за допомогою визначення тих компонентів умов життєдіяльності

людей, які є відносно стійкими й істотними детермінантами способу життя й, внаслідок цього, здатні визначати межі ситуації, але при цьому можуть бути змінені.

Поняття «життєва ситуація» дозволяє простежувати механізми підтримки або зміни елементів оточення на індивідуальному рівні. За допомогою цього поняття виокремлюються різні періоди в процесі життєдіяльності людини, для яких характерна відносна сталість структури, змісту й спрямованості руху способу життя.

Виокремлення життєвої ситуації як одиниці аналізу індивідуального образу життя обумовлене притаманною індивіду властивістю сприймати потік свого існування не стільки в безперервності, але й у дискретності, розділяти його на етапи. Ситуація – дискретна частина образу життя людини, що має внутрішню цілісність, часові межі й специфічний зміст у контексті індивідуальної біографії. Людина прагне усвідомити для себе своє місце, поле самореалізації в культурному середовищі, упорядковуючи й оцінюючи оточення й можливі способи діяльності, поведінки. Таким чином індивід організує власне соціокультурне середовище й своє життя в ньому і визначає ситуацію як фіксований період образу життя, межі якого окреслюються стійкими компонентами об'єктивних і суб'єктивних умов його життєдіяльності, з одного боку, і оцінкою їхньої індивідуальної значущості – з іншого.

«Подія» найчастіше розуміється як точка, що задає траєкторію руху особистості по життєвому шляху. Саме поняття «подія» дозволяє переводити безперервний, а тому «невидимий» процес життя у послідовність точок, що можуть усвідомлюватися й інтерпретуватися індивідом. За допомогою подій індивід сприймає свій життєвий шлях як дискретний. Усвідомлення дискретності власного життя виконує для індивіда мінімум дві важливі функції:

- дозволяє інтерпретувати своє життя як наділене смыслом, цінне, важливе;
- дозволяє будувати перспективу власного життя, ставити цілі й планувати засоби їх досягнення.

При описі минулого провідними психологічними поняттями є поняття смыслу, цінності, значущості події для індивіда і його життя. При описі майбутнього зазвичай залучаються поняття ціннісних орієнтацій і цілі, які фіксують мотиваційний і змістовний вияви очікувань індивіда.

Подія це не просто «те що було» – це відрефлексований, збережений у пам'яті й насичено описаний випадок, який здійснювався, відбувався або споглядався на певному відрізку життя індивідом у просторі й часі. Події автобіографічного тексту не завжди збігаються з нормативними біографічними життєвими фактами. Окремим життєвим епізодом сам суб'єкт надає надлишкову значущість і додає їх в автобіографічний текст. Опис життєвого шляху здійснюється індивідом у вигляді наративу. Оповідь про себе (автобіографічний нарратив) є суб'єктивно впорядкованим життєвим досвідом, набутих у подіях, що вже відбулися, і в цій функції виступає як фактор самовиміру та самопроєктування. Створювані в процесі побудови персональної субкультури тексти про себе виступають формою безперервного творення себе в

теперішньому. У цьому процесі суб'єкт сам називає, означає і надає змісту конкретним життєвим епізодам і сам відповідає за надану значущість тим або іншим фрагментам життя в самоописі.

«На рівні окремого суб'єкта життя як єдиний, цілісний і унікальний феномен конститується як автобіографічний нарратив, у якому події життя, що вже відбулися, зв'язуються в упорядковану послідовність за допомогою сюжетів. Осмислення відрізків життєвого шляху можливе лише тоді, коли вони вже прожиті» [65].

Наративізації піддається як автобіографія в цілому, так і її окремі частини. О.Є. Сапогова відзначає, що життя людини є не тільки сукупністю того, що в ньому вже відбулося, але й сукупністю незвершеного, можливого, мислимого як досяжне, необхідне для конкретної особистості [66].

Автобіографічний нарратив створюється як під впливом життєвого досвіду, що множитья, так і в міру знайомства з текстами різного типу, у тому числі й тими, які повсякчас виникають у різних дискурсивних практиках, хронотопах. Різноманітні події, у яких індивід не діє, а лише їх споглядає, відкривають для нього життєві перспективи й значеннєві простори, про які він міг і не здогадуватися до зіткнення з ними. У таких подіях можуть ідентифікуватися і розкриваються смисли, цілі, проекти і відтак створюється «Я», якого ще немає, але яке може бути. Сприймавши персонально значущу подію, індивід поміщає власне «Я» у принципово інші контексти, створюючи нові персональні смисли й відкриваючи нові перспективи для власного розвитку [66].

Таким чином, власна біографія суб'єкта як «текстова ідентифікація життя», розказана не один раз, стає своєрідним синтезом усвідомлення – означення й буттєвості суб'єкта [66].

Розповідаючи про себе, суб'єкт використовує нарративні форми як для упорядкування життєвого досвіду, так і для самопроєктування. Переказ своїх історій з орієнтацією на зовнішнього слухача створює можливість випробувати низку життєвих проєктів, у яких суб'єкт шукає й затверджує свою цілісність, своє «Я», свої смисли.

З освоєного соціокультурного ресурсу суб'єкт у міру дорослішання відбирає все краще, відбирає саме те, що, на його думку, безпосередньо стосується саме його. Так поступово створюється власний внутрішній «звід правил» – концептів, текстів, сюжетів, персонажів, копінг-стратегій тощо, на підставі якого здійснюється самоосмислення, самомоделювання, життєтворення суб'єкта. Індивідуально відібраними текстами людина надалі користується як віртуальною міркою для розпізнання значень і побудови смислів того, що з нею відбувається, для вибору фрагментів з метою побудови нових життєвих проєктів.

О.Є. Сапогова окреслює особливості «події» як одиниці автобіографічного нарративу. Вона підкреслює, що тільки самим суб'єктом надається статус події діям або випадкам. Вони стають значущими і мають автобіографічну цінність тільки в контексті суб'єктивного самоусвідомлення. До опрацювання свідомістю досвід є недиференційованим континуумом

існування суб'єкта на певному відрізку простору й часу. «Життєвий досвід суб'єкта – це «чернетки» величезної безлічі історій про себе, «полігон для випробування» безлічі наративних автобіографічних проєктів, у яких суб'єкт шукає й затверджує свою цілісність, своє Я» [66].

О.Є. Сапогова зазначає, що життєвий досвід людини може бути визначений як потік дій і випадків, що утворюють повсякденне життя індивіда. Події, на відміну від досвіду, що постійно, безперервно триває, мають суб'єктивну завершеність і є способом категоризації досвіду. Подія робить досвід доступним розумінню. Автобіографічні історії оформлюють досвід як сукупності подій – створюють автобіографічні фрейми.

Події наділяються сутністю й починають існувати як самостійні одиниці, тільки стаючи результатом лінгвізації пережитого досвіду О.Г. Трубіна зазначає, що подія може розглядатися як когнітивний конструкт, що є посередником між досвідом і мовою, але не належать ні до досвіду, ні до мови. Подія є герменевтичним конструктом для перетворення недиференційованого континууму первинних даних досвіду або уяви у вербальні структури, які людина використовує для того, щоб говорити про досвід у своїх оповідях і в такий спосіб його осмислювати й упорядковувати [69].

Лінгвізовані події трансформуються у зміст концептів індивідуальної свідомості й стають основою мотивів індивідуальної біографії. Під таким мотивом О.Є. Сапогова розуміє інваріантну семантичну конструкцію, центральну тему життєвого опису, що є віссю розповідей про себе й лежить в основі побудови *життєвих сценаріїв*.

Оповідальні мотиви репрезентують суб'єктивні змісти й зв'язують автобіографічні тексти в єдиний значеннєвий простір особистості. Застосовуючи стосовно себе певні соціокультурні концепти як інструментальні засоби саморозуміння, суб'єкт намагається визначити змісти свого існування.

«Тексти про себе, розгорнуті на основі лінгвізованих і символізованих подій, відбивають власні зусилля суб'єкта в самозбагненні, самоінтерпретації, самопобудові. Вони ж стають носіями складної протягом життя суб'єктивної мікрокультури особистості» [66].

Подія має бути наділена «насиченим» описом. Певній дії, випадку суб'єктом може бути надано особливий статус, смисл. Насичені описи конкретних подій пов'язують людину із чимсь більшим, ніж була подія сама по собі, й засноване на ній сприйняття людиною самої себе.

Розгорнутий автобіографічний наратив набуває структурних компонентів і функцій соціального міфу, а отже, є міфом особистісним.

Репродуктивні події займають особливе місце в життєвому шляху особистості й впливають як на репродуктивну поведінку, так і на створення й реалізацію життєвого сценарію. Створення *репродуктивного сценарію* починається в дитячому віці людини, збагачується, удосконалюється й коректується протягом усього її життя.

Особистість і її розвиток традиційно розглядалися на перетині двох осей – часу й простору. У вітчизняній літературі простір ідентифікується із

соціальною дійсністю, соціальним простором, предметною дійсністю. За словами О.Г. Асмолова, людина стає особистістю, якщо за допомогою соціальних груп залучається в потік діяльностей і через їхню систему засвоює екстеріоризовані в людському світі значення [4].

Згідно з причинно-наслідковою концепцією психологічного часу, насиченість життєвої панорами причинно-наслідковими міжподійними зв'язками визначає характер сприймання, усвідомлення життя людиною. Кількість причинно-цілових зв'язків, у які залучені життєві події, визначає значущість події.

Репродуктивна поведінка значною мірою детермінується, контролюється та коригується репродуктивним сценарієм особистості, який є складовою життєвого сценарію особистості. На основі репродуктивного сценарію створюються репродуктивні стратегії. Репродуктивний сценарій особистості покладений в основу репродуктивних практик особистості. Репродуктивні події (основними з яких є зачаття та народження дитини, вибір репродуктивного партнера, вагітність, лактація, пологи, переривання вагітності – як штучне, так і природне) є ключовими елементами як життєвого шляху особистості, так і елементами репродуктивного сценарію.

Ю.М. Швалб, досліджуючи механізм детермінації образу життя люди, зазначає, що стійкі моделі поведінки й умов життєдіяльності (які є в індивіда або представлені в суспільному дискурсі) інтегруються в схемах їх співорганізації у свідомості індивіда. Вони і виконують функцією детермінант постановки індивідом конкретних цілей діяльності стосовно різних сфер власного існування. Цей механізм є дієвим за умови, якщо схеми самоорганізації сприймаються індивідом як цінність, що надає осмисленості й дієвості конкретним діям. Якщо ж модель поведінки або модель умов викликає сумніви в індивіда, то образ життя порушується й поступово створюється новий образ життя. Репродуктивні сценарії містять означені моделі поведінки, моделі умов, схеми їх самоорганізації та ставлення до них. На основі репродуктивних сценаріїв суб'єкт може розробляти репродуктивні стратегії і діяти відповідно до них [80].

У теорії життєвого шляху індивід розглядається як суб'єкт, що не тільки усвідомлює життєві події, але й несе відповідальність за їх наслідки. Вищим рівнем суб'єктності є вчинок. Він не тільки змінює життєвий шлях індивіда, але й впливає на життєві шляхи інших людей.

При вивченні репродуктивної поведінки для опису життєвого шляху продуктивним є застосування поняття *життєвого вибору*. Вибір – це вчинок. В.А. Роменець зауважував, що саме за допомогою вчинку світ переводиться у форму людського способу буття. Індивідуальне, кінцеве через учинок переходить у нескінченне й загальне: «Все варто розуміти через спосіб існування людини ...» [62].

Життєвий вибір – учинок у масштабі життя. Життєвий вибір – це переломний момент на життєвому шляху, що має свою структуру й внутрішні тенденції, які свідчать про спрямованість особистості, способи її взаємодії зі

світом і рівень розвитку. Життєвий вибір уписує людину в певний соціальний контекст, сприяючи освоєнню конкретних відносин і видів діяльності, виникненню нових функцій і форм активності, підвищенню ініціативи й соціальної відповідальності. Життєвий вибір дозволяє «побачити», заради чого людина живе, до чого прагне, як досягає своїх життєвих цілей.

Вибираючи супутника життя, зважуючись на народження дитини або розлучення, людина відстоює свої життєві цінності. Життєві цінності виступають як змістовно-значеннева характеристика життєвого вибору.

Напруженість ситуації спонукає до необхідності зробити вибір, що стає поштовхом до зміни існуючої форми образу життя в цей період. Неготовність індивіда до вирішення певних проблемних ситуацій або нездатність їх розв'язати в силу зовнішніх або внутрішніх причин накладає відбиток не тільки на індивідуальний образ життя, але й на стосунки особистості з іншими, надаючи їм напруженого, а подекуди й конфліктного характеру.

Проблемні ситуації характеризуються необхідністю структурних змін форм організації життєдіяльності та зв'язків з оточенням. Проблемні ситуації з великою ймовірністю можуть стати поворотним пунктом життєвого шляху людини. Зіштовхуючись із необхідністю вибору, людина із всієї сукупності можливостей, наданих життям, у конкретний момент використовує лише одну, залишаючи інші як можливі для себе в майбутньому вектори розвитку або повністю втрачаючи їх. Здійснений вибір на певний час стає смисловою домінантою суб'єкта, визначаючи собою значущість інших подій, явищ, стосунків. Коли суб'єкт здійснює свій конкретний вибір, розвиток на якийсь час набуває визначеності. Усередині цієї визначеності суб'єкт ставить і досягає особисті цілі, так народжуються й означаються персональні смисли, розробляються ідеальні особистісні проекти й життєві стратегії, формуються нові ідентифікації.

Ю.М. Швалб вказує, що концепція життєвого шляху має обмеження у своєму застосуванні. Він зазначає, що в концепції життєвого шляху час представлений як розгорнуте минуле й майбутнє, а теперішнє є лише мінливою точкою, яку зупинити і зафіксувати не можливо. Людина постає як «не укорінена» у теперішньому. Орієнтація психологів на фізичну модель часу призвела, як уважає Ю.М. Швалб, «до виникнення парадоксу – на життєвому шляху особистості зникло теперішнє, зникло саме життя. У моделі життєвого шляху немає місця для теперішнього» [80]. На нашу думку, цей недолік може бути подоланий не тільки за допомогою категорії «образ життя», як це пропонує автор, а й залученням у дослідження репродуктивної поведінки особистості концепту «соціальні практики» («репродуктивні практики»), який здатен «вхопити» теперішнє суб'єкта, розкриває саме рутинність життя. *Поєднання в дослідженні методологічних і методичних переваг концептів «образ життя», «життєвий шлях» та «соціальні практики» дозволяє подолати їх недоліки й описати репродуктивну поведінку як соціокультурно визначений безперервний процес рутинного життя, а також виокремити його дискретність і визначити вектори розгортання.*

Життєвий шлях належить конкретному індивіду й розкривається йому у його власній свідомості і тому, на думку Ю.М. Швалба, у психології життєвого шляху особистість і наратив є «виключно монотонними» – діалог для них є неможливим і зайвим: «У кожного індивіда свій особистий життєвий шлях і в ньому немає місця іншим людям» [80]. Монологічним наратив може бути визнаним, якщо не враховувати його генезу і роль у передачі соціокультурного досвіду. Наратив внутрішньо вибудовується як діалог із персонажами прецедентних текстів, удосконалюється як майбутній діалог із потенційним слухачем, транслюється слухачам у діалогічному режимі (наратор чекає питань – на уточнення, на підсилення переживання, на розуміння; наратор відповідає на питання; наратор коректує розповідь у відповідність до запитів слухача). У наративі завжди «присутній» *значущий Інший*. Великою мірою саме цим і визначається його значення як ретранслятора культури.

Прихильники наративного підходу пропонують уважати наратив універсальною характеристикою будь-якої культури, оскільки всі культури акумулюють і транслюють власний досвід і системи смислів і цінностей за допомогою текстів. Усі культури мають канонічний набір текстів, що підлягає обов'язковій трансляції від покоління до покоління й у своїх фрагментах наявний у будь-яких дискурсах і текстах.

Здатність конкретної людини бути носієм культури, а, ставши дорослим, бути агентом соціалізації для наступних поколінь (переважно як родитель і прародитель) – невід'ємна ознака індивіда, яка залежить від знання ним значень ключових для даної культури вербальних оповідей із їхніми жанрами, сюжетами, персонажами. Набір текстів, створених культурою, наявний у кожного суб'єкта, є невичерпним *семіотичним ресурсом* для ідентифікації, самоосмислення й самопрезентації в дискурсах, а ступінь його соціалізованості зв'язується певною мірою з мовленнєвою компетентністю суб'єкта, ключовим компонентом якої є його здатність розповідати й переказувати історії. Таким чином, наратив виступає як фундаментальний компонент соціальної взаємодії на кожному шаблі дорослішання людини, що з'єднує суб'єкта з культурою, з іншими людьми.

Культурні традиції будь-якого соціуму в міру дорослішання індивіда надають усім членам значний запас фавул, сюжетів, персонажів, які як зразки «прикладів» можуть бути використані для ідентифікації, побудови «картини світу», системи відносин «Я-Світ» і організації індивідуальних подій життя в історії. Частина цього запасу (найбільш відомі казки, байки, прислів'я й приказки, історії, міфи, анекдоти) людина засвоює в процесі соціалізації на кожному віковому шаблі як системи прецедентних текстів, тому реальність, у яку індивід поступово залучається, є для нього попередньо розміченою певним загальним «передзнанням» того, що в ній у принципі може відбуватися, якими способами люди опановують її, адаптуються до її характеристик, поведуть себе в певних ситуаціях і т.д. [8; 38].

Як відзначає Ю.М. Караулов, прецедентними варто вважати тексти, «значущі для тієї або іншої особистості в пізнавальному й емоційному смислах, що мають надособистісний характер, тобто добре відомі й широкому оточенню

даної особистості, її попередникам і сучасникам, і, нарешті, такі, звернення до яких відновлюється неодноразово в дискурсі даної мовної особистості» [39]. Й. Брокмейер і Р. Харре вважають, що «наративи діють як надзвичайно мінливі форми посередництва між особистісними й узагальненими канонами культури і є одночасно моделями світу й моделями власного «Я» [8].

Результати наших досліджень дозволяють стверджувати, що репродуктивні події в житті особистості є вкрай важливі та значущі. Уже з раннього дитинства дитина підсвідомо знає, у якому віці створить сім'ю, скільки буде мати дітей і якої статі, у якому віці хоче дітей народити, які характеристики повинен мати майбутній репродуктивний партнер, як буде ставитися до дітей, чого їх навчати й до чого прагнути у їх вихованні. Репродуктивний сценарій перетворюється в репродуктивний план і репродуктивні стратегії, які згодом беруть участь у формуванні життєвого шляху особистості. Репродуктивні події сприймаються респондентами як максимально емоційно насичені. Значущість репродуктивних подій зростає з віком респондентів – найнижче значення зафіксоване нами в дітей, найвище – у прародителів. Тобто реальне переживання репродуктивних подій дозволяє особистості зробити їх елементом структури життєвого шляху [12; 15].

Минулі репродуктивні події лежать в основі формування репродуктивних ідентичностей – материнської, батьківської, батьківської та прародительської. Майбутні репродуктивні події впливають на самооцінку і самоставлення особистості.

Репродуктивні події є структурними компонентами процесу життєтворення і самоздійснення особистості.

6.2. Соціокультурний контекст репродуктивної поведінки особистості

Вписати феномен «репродуктивної поведінки» особистості в соціокультурний контекст стає можливим у разі звернення до таких понять постмодерної науки, як «життєвий світ», «повсякденність», «соціальні практики».

Життєвий світ є модусом репродуктивної поведінки. Він представлений зонами повсякденності й неповсякденності.

Формою реалізації репродуктивної поведінки у повсякденності є репродуктивні практики, які здійснюються у вигляді рутинних дій.

Переривання «невидимості» повсякденності через полумку, надлишок або нестачу (за М. Гайдегером) робить її «видимою» і потребує втручання. Відбувається перехід у зону неповсякденності – зону нестабільності, інновацій, мінливості. Цей стан системи може бути пояснений також через застосування концепту «точка біфуркації». Це - критичний стан системи, при якому система стає нестійкою відносно флуктуацій і виникає невизначеність: система або перейде у стан хаосу, або перейде на новий, більш диференційований і високий рівень упорядкованості. У репродуктивній поведінці особистість точки біфуркації проходить або за допомогою ритуалу (в архаїчних суспільствах це

єдино можливий варіант), або за допомогою вчинку (від архаїки до постмодерну зростає роль учинку і зменшується роль ритуалу).

Ритуал і вчинок розривають повсякденність, задають темпоральний і просторовий виміри життєвому світу. Ритуал і вчинок є основними моделюючими механізмами життєвого шляху особистості, саме вони є засобами створення основних елементів життєвого шляху особистості – подій, ситуацій (життєвих, психологічних, актуальних, суб'єктивних), соціальних ролей, соціальних ідентичностей.

Життєвий світ і буденна свідомість

Дослідження повсякденного життя людей змінює ставлення до самої ідеї пізнання соціального світу. Ю. Хабермас, Т. Лукман, Е. Гідденс обґрунтовують ідею необхідності переосмислення соціального статусу науки й нової концепції суб'єкта пізнання, повернення науки «додому», у повсякденне життя. Дослідник має втратити функцію спостерігача й стати учасником соціального життя нарівні з «іншими». І.Т. Касавін і С.П. Щавелев відзначають: «Філософія й гуманітарні науки постійно роблять повсякденність у її різних формах об'єктом свого дослідження, постійно коливаючись між приниженням повсякденності до рутинної свідомості й практики та піднесенням її до інтегрального міфоподібного обр'яду, властивого сучасності» [41; 76].

Дослідження репродуктивної поведінки поза конструктом «повсякденності» унеможливило її правильне розуміння. Традиційний аналіз окремих форм та типів репродуктивної поведінки особистості (шлюбних стратегій, материнства, батьківства, типів батьківського ставлення, репродуктивних потреб та установок) спрямований переважно на вивчення тих феноменів, що перебувають у зоні неповсякденності – репродуктивних подій. Безсумнівно, що, будучи ключовими точками репродуктивного процесу конкретної особистості, вони потребують поглибленого вивчення. У той же час адекватне їх розуміння (як і розуміння репродуктивної поведінки в цілому) є неможливим поза аналізом повсякденності (та таких її компонентів, як буденне мислення й соціальні практики). Нестабільність системи наростає саме в зоні повсякденності. Результатом репродуктивної події є повернення знов же таки в зону повсякденності. Можна сказати, що репродуктивна поведінка переважно відбувається саме в зоні повсякденності. Людина повсякчас не помічає, що є суб'єктом репродуктивної поведінки, вона просто живе, взаємодіючи з дитиною (об'єктом репродуктивної поведінки) та іншими суб'єктами (репродуктивним партнером, своїми батьками, батьками репродуктивного партнера тощо). Осмислення своєї репродуктивної поведінки зазвичай відбувається при виході із зони повсякденності, яка сприймається суб'єктом як ситуація (позитивна або негативна), що потребує втручання й вирішення.

Категорію «життєвий світ» у науковий обіг увів Е. Гуссерль. Він розуміє «життєвий світ» (*lebenswelt*) як донаукову, докатегоріальну свідомість, що передуює виникненню науки й не зникає разом із її виникненням; це та міра, у якій свідомість може визначатися об'єктивним світом. «Життєвий світ»

представлений безліччю наочно-почуттєвих образів, занурених у контекст певної культури. Він іманентно включений у вищі форми культури і є джерелом первісних, інтуїтивно очевидних смислів [24].

Людина онтологічно укорінена в життєвому світі. Життєвий світ є горизонтом творення всіх можливих дій суб'єктивності. Первинним конструктом цієї реальності є *повсякденність*. Повсякденність є базою, на якій має здійснюватися дослідження соціальної поведінки людини, зокрема поведінки репродуктивної. Повсякденність – це система практичних знань, що містить у собі знання норм поведінки, загальноприйнятих у певному соціокультурному просторі. Повсякденність – здійснюваний день у день, завжди постійний, безперервний процес буття, життєдіяльності людини. Світ повсякденності – це світ, де живе і діє людина. Буденний світ – світ звичок, звичаїв, стереотипів мислення, життєвських аксіом.

Повсякденне життя, будучи об'єднувальною процесом, має свої внутрішні закони. Визначальною особливістю повсякденності є інтерсуб'єктивність. Саме у взаємодії людей виникає і формується дійсність, повсякденність. Для учасника життєвого світу інтерсуб'єктивні кореляції завжди позначають ті межі, у яких розгортатиметься його історія. Надані речам і стосункам значення утворюють суцільне тло буденної дійсності. Взаємодії людей утворюють структуру й порядок, який не планувався і не передбачався – соціокультурну систему. Вона містить систему практичних знань, яка складається із знань норм поведінки та тих, що вважаються загальноприйнятими в даному соціокультурному порядку, дій у певній ситуації, для досягнення визначеної мети. Соціальні ж предмети і їхні значення залежать від сприйняття і розуміння їх окремими соціальними спільнотами й індивідами. Повсякденність забезпечує стабільність існування людини, можливість збереження і трансляції культурних кодів. У той же час накопичення певних смислів сприяє трансформації життєвих форм.

Усе в повсякденності витлумачено, прочитується і перерхитується, створюється безліч варіантів розуміння.

Дослідження повсякденного життя характерне для усіх соціогуманітарних наук. У філософії поняття «повсякденне життя» розглядається як інтеграційний спосіб пізнання, який дає можливість реконструювати історичне буття в його тотальності, осмислити внутрішні соціальні, психологічні зв'язки, що виокремлюються в реаліях повсякденності. Проблематизація повсякденності розширює горизонти неklasичного розуміння раціональності, зокрема історичних підходів до вивчення життєвого світу, і демонструє історичні закономірності її становлення.

Повсякденність є історичним феноменом. Життєвий світ, звільняючись від тотальності міфу, подвоюється на контрарні порядки буття – повсякденність і свято [76].

Фундаментальними ознаками повсякденності як виміру життєвого світу є невизначеність, анонімність, біографічність, інтерсуб'єктивність й історичність.

Концепт «повсякденність», залучаючи антропологічний вимір до проблемного поля науки, дозволяє наблизитися до розуміння репродуктивної

поведінки як соціокультурного феномена. Якщо в дослідженнях, традиційних для соціології та демографії, вікової психології та педагогіки, увага приділялася переважно матеріальним або духовним цінностям як чинникам репродуктивної поведінки, то звернення до реального буття людини дозволяє розглянути репродуктивну поведінку як таку, що насичена людською тілесністю, рутинними діями, побутовою сферою. Людина будує свою реальну репродуктивну поведінку, вписуючись у вже чинні норми і правила.

Кожна історична епоха формує свої канони, свою символіку правил репродуктивної поведінки, підкреслюючи ці символічні принципи заборонами й дозволами, встановлюючи межі норми.

Порядок повсякденності ґрунтується на ритмі праці та ритмі відтворення суспільства.

Конструкт «повсякденність» дозволяє врахувати у дослідженні суб'єктивність – головне, що відрізняє людину від усіх інших істот. Це поняття дає можливість подолати суб'єкт-об'єкту дихотомію й відобразити світ зсередини тієї або іншої людської ситуації.

Необхідно уточнити співвідношення між поняттями «повсякденність» і «життєвий світ», які часто (ще в текстах Е. Гуссерля й А. Шюца) застосовуються як синонімічні або досить близькі за змістом і значенням. На необхідність розрізнення понять «повсякденність» і «життєвий світ» указують І.Т. Касавін і С.П. Щавелєв [24; 41; 83].

На їхню думку, повсякденність – вузька, фрагментарна, функціональна сфера; життєвий світ – гранично широкий обрій буття, інтегральна структура світу. Повсякденність кожної людини є тільки частиною її життєвого світу. Якщо повсякденність передбачає виконання різних дій – від побутових до спеціальних – на рівні динамічного стереотипу, то життєвий світ віртуально містить несподіванки й передбачає пошук нестандартних рішень. Поняття життєвого світу ширше за обсягом. Життєвий світ містить у собі повсякденність людини як частину. Поняття «життєвий світ» поєднує в собі все розмаїття як реалізованих, так і нереалізованих моментів людського життя. Воно є множиною життєвих світів. Кожне «Я» одночасно міститься у декількох життєвих світах, що мають свої особливості: світ жінки, світ матері, світ доньки, світ професіонала, світ подруги. Ці світи можуть перебувати в різних відносинах – підпорядкування, перетинання, супідрядності, протилежностей.

Життєвий світ утворений зонами повсякденності й зонами неповсякденності, тому цих зон стільки ж, скільки життєвих світів. Особливості кожного світу повсякденності задаються фундаментальними принципами відповідного життєвого світу, але не зводяться до них, тому що життєвий світ містить інноваційні моменти. Повсякденність спрямована на збереження й підтримку вже апробованого досвіду, консервативна й не схильна до радикальних змін.

Повсякденність характеризується такими рисами:

- постійною *концентрацією* на якомусь фрагменті *реальності* («*attention a la vie*» за А. Шюцем);

- *суб'єктоцентризм*, або «Я»- *центризм*: все сприймається з позицій певного суб'єкта, точкою відліку служить його теперішнє: «Моя суб'єктивність – центр моєї повсякденності». Суб'єктоцентризм повсякденності задає такі її параметри, як тілесність і прагматичне ціле досягнення;

- для повсякденності характерні *повторюваність*, *стереотипність*, а також пов'язана з ними *зрозумілість* того, що відбувається. Стереотипність повсякденності є умовою взаємодії. Буденне життя зрозуміле тому, що воно стереотипне. Поведінкові матриці й схеми полегшують соціокультурну взаємодію, роблять її прогнозованою;

- *інтерсуб'єктивність*: взаємодія є способом існування повсякденності. Повсякденність – це загальна для всіх реальність, вона існує в постійно поновлюваному контакті людей, а її складовими є смисли людей. Соціальний світ конституюється узгоджено діючими людьми. Суб'єктивність інтенційно спрямована на зовні.

Повсякденність людини – це її внутрішній життєвий світ, об'єктивований зовні. Повсякденність є такою формою життя, головна спрямованість якої полягає в збереженні й відтворенні життя індивіда й суспільства. Головними функціями повсякденності є збереження, виживання, відтворення людини й суспільства.

Застосування категорії «життєвий світ» у дослідженні репродуктивної поведінки особистості ґрунтується на теоретичному положенні, що життєвий світ проявляє себе різноманітно, а саме:

- по-перше, він втілює в собі функціонуючий значеннєвий історико-культурний досвід і відповідні йому чуттєво-емоційні переживання;

- по-друге, він виражає собою якісь межі, підстави й фон існування суб'єкта як тілесно-біологічної, органічної істоти, залученої в систему природно визначених зв'язків і стосунків;

- по-третє, він виражає підстави суб'єктивної здатності до активності, здатності діяти у світі, змінювати його й розташовуватися в ньому;

- по-четверте, у понятті життєвого світу імпліцитно міститься уявлення про межі взаєморозуміння суб'єктів, ті межі, де перетинаються простори їхнього соціального досвіду й пережитого часу.

«Життєвий світ» є значеннєвою основою буденної свідомості. Смисли буденної свідомості імпліцитно функціонують на задньому плані свідомого життя.

Дослідження репродуктивної поведінки в контексті повсякденності неможливе без звернення до концепту буденної свідомості.

У філософській літературі виділяють такі історичні типи свідомості: предметно-дієва свідомість (епоха нижнього палеоліту); свідомість первісної родової громади («первісна міфологічна свідомість» – верхній палеоліт, мезоліт, неоліт); свідомість традиційного суспільства (антична, середньовічна феодальна); новоевропейська свідомість (свідомість епохи модерну); свідомість постмодерну.

Історично свідомість зароджується в процесі вдосконалення матеріально-предметних операцій із природними об'єктами. О.М. Леонтьєв показує, що «породжується мислення спочатку в ранзі дії,...у надрах практичної дії» [48]. Мисленнєві операції, що зароджуються як деривати предметної дії, розвиваються в напрямку оперування психічними структурами (сприйняття, уяви, поняття, символи), супроводжуючись спочатку зовнішньою, а потім внутрішньою мовою.

Дієва свідомість синкретична – дія, зміст і образ у ній нерозривні. Синкретичність є джерелом єдності пізнання, мистецтва, моральності й буденного досвіду. Буденна свідомість як самостійна сфера колективної свідомості ще не сформована. Другим типом є свідомість первісної родової громади – *предметно-дієва* свідомість, що представлена двома шарами. Нижній пласт містить у собі безліч конкретних відомостей про середовище, у якому протікала життєдіяльність первісної людини, так зване стихійно-емпіричне знання. Цей пласт є зародком первісної буденної свідомості. Слабка раціоналізованість мислення компенсується глибиною й контрастністю чуттєвих образів. Верхній шар свідомості утворює первісна міфологія – дотеоретичний спосіб узагальнення світу у формі наочних образів.

У процесі становлення цивілізації формується раціонально-понятійне ставлення суб'єкта до об'єкта та долається найважливіша особливість первісної міфотворчості – отождоження об'єкта і його образу у свідомості суб'єкта, злиття об'єктивної реальності й змісту свідомості.

В епоху неолітичної революції суб'єкт починає займати активну перетворюючу позицію стосовно природи, і на цій основі формується *абстрактно-понятійний* тип свідомості. Його частина, звернена до феноменального рівня буття, утворює підсистему буденної свідомості, у якій когнітивне й ціннісне поступово диференціюються та стають відносно самостійними. Відбувається становлення буденної свідомості традиційного суспільства, у якому отождоження об'єкта і його образу у свідомості суб'єкта не відбувається, але зв'язок узагальнених чуттєвих образів з об'єктивною реальністю не усвідомлюється та залишається непроінтерпретованим. Когнітивна складова усвідомлюється у формі буденного знання, а ціннісна – у формі здорового глузду. Розвиток процедур понятійного мислення (ідеалізації, абстрагування, систематизації та ін.) забезпечує критико-раціональне «приземлення» міфології та часткове її перетворення у фольклорні форми. Так виникає нерозривний зв'язок буденної свідомості з фольклорною творчістю. Разом з тим у буденній свідомості традиційного суспільства істотні зв'язки й відносини світу дані суб'єктові переважно в чуттєво-образних формах, а не абстрактно-понятійних. Така буденна свідомість ще не вміє міцно зв'язувати загальне абстрактне положення з конкретним чуттєвим образом, відокремлювати в об'єкті істотне від несуттєвого, закономірне від випадкового.

У культурі модерну (новевропейський тип свідомості) на перший план виходить пізнавальна, логіко-раціональна активність, а ціннісні регулятори відсуваються на другий план. У свідомості епохи модерну буденне знання конституюється на базі емпіричної складової, зорієнтованої на безпосередню

фіксацію характеристик об'єкта. Теоретико-методологічна складова стає компонентом елітарної свідомості. При цьому в епоху модерну елітарна свідомість інтелектуалізує свідомість буденну. Мисленнєвий процес перетворює чуттєвий зміст образів буденної свідомості і виводить на перший план властивості, які пов'язані із семантичними функціями образу. Сенси буденної свідомості («життєвий світ») відсуваються на задній план свідомого життя і залишаються переважно незрозумілими суб'єктові.

Нормативно-ціннісна складова стає сферою професіональних, елітарних форм культури. У культурі модерну буденна свідомість стає підсистемою, яка має свою царину існування – структури буденності, що регулюються ціннісно-смысловими відносинами. Здоровий глузд домінує над буденним знанням. Він виражає зміст мотивів, інтересів, цілей, потреб, якими породжуються й направляються різні форми діяльності й способи спілкування суб'єкта.

В епоху постмодерну зростає роль буденної свідомості в духовній культурі. Однак цей процес має суперечливий характер. З одного боку, реміфологізація й реанімація архаїчних шарів культури обертає систему духовної культури в минуле. З іншого боку, у буденній свідомості містяться творчі можливості й потенціал для виникнення якісно нових форм культури. Її творчий потенціал визначається здатністю продукувати чуттєво-наочну образність, метафоричність, здатність множення чуттєвих образів і встановлення множинних асоціативних зв'язків між ними.

Буденна свідомість формує світ, у якому функціонують як повсякденна практика, так і безліч повсякденних теоретичних дискурсів – фольклорна наука, наївне мистецтво, народна релігійність, народна виховна система тощо. Родовою ознакою цих дискурсів є опора на нечітку логіку й абдуктивні (висновок від випадку до закономірності) й трансдуктивні (від окремого до окремого, оминувши загальне) умовиводи (висновки).

Поняття «буденна свідомість» має тривалу історію вивчення.

Уявлення про своєрідність буденної свідомості та її відмінність від філософсько-теоретичної свідомості склалися ще в епоху античності. В античній філософії буденна свідомість пояснюється через протиставлення форм чуттєвого й раціонального знання, думок і науково-філософського знання, практичного й теоретичного розуму.

Середньовічна свідомість надає перевагу вірі перед знанням, орієнтована на не об'єктивні знання, а на цінності. У духовній культурі середньовіччя панувала буденна свідомість, характерними особливостями якої були підвищена екзальтованість, амбівалентність реального й нереального, правди й вимислу.

У епоху Відродження буденна свідомість визначається як уміння встановлювати гармонійні пропорції та відповідності, але вона безсила перед надсвідомістю Бога.

В епоху Ренесансу буденна й елітарна свідомість визнаються як однаково значущі. У європейській філософії XVII – XVIII століть буденна свідомість розглядається як природне підґрунтя мислення, пізнання та інтелектуальної

діяльності, у якому міститься частка істини. У раціоналістів цим підґрунтям є апіорні вроджені структури свідомості, а в емпіриків – достовірність чуттєвого досвіду.

У європейській філософії термін «буденна свідомість» полісемантичний: почуття, відчуття людини; манера судження, властива всім людям; загальноприйняте знання або думка; здатність здорового безстороннього міркування; уміння правильно, логічно мислити й робити правильні висновки на підставі розуміння життєвих ситуацій; сукупність стихійних, некритичних, традиційних і наївних знань, що протистоять науково-філософському осмисленню дійсності; знання, які безпосередньо виникають у практичній діяльності або (і) моралі людини; інтуїтивна здатність свідомості; інстинкти особистості й здатність на них ґрунтувати свою поведінку.

Істотний внесок у розробку проблематики буденної свідомості зроблено феноменологічною філософією. Сформована в ній концепція «життєвого світу» і дотепер впливає на дослідження буденної свідомості й відкриває концептуальні можливості з'ясування зв'язків буденної свідомості й міфотворчості. Феноменологічна редукція – це очищення результатів природної установки від їхньої натуралістичності, усвідомлення того, що початок буття – у житті самої свідомості.

Е. Гуссерль розвиває інтенційне трактування свідомості й виділяє дві установки свідомості: природну – світ простирається перед суб'єктом як світ реальної дійсності незалежно від того, сприймається вона або не сприймається суб'єктом, і феноменологічну – світ як існуючий безсумнівно й сконструйований в абсолютній свідомості. На базі природної установки формується буденна свідомість, емпіричні науки про природу й дух. За такої установки буття свідомості не залежить від реальної дійсності, у ній немає потреби, а саме існування реальності є сумнівним і невизначеним [24].

Систематичне дослідження проблеми буденної свідомості в радянській науці починається з 1960-х рр. О.В. Найдиш виокремлює в історії дослідження буденної свідомості у вітчизняній літературі ряд етапів [55].

На першому етапі (1960-1970-і рр.) буденна свідомість аналізувалася в руслі марксистської філософської традиції й ототожнювалася з масовою свідомістю, суспільною психологією. Буденна свідомість протиставлялася науковій і філософській свідомості, трактувалася в контексті категоріальних протиставлень «емпіричне – теоретичне», «теоретичне – практичне», «когнітивне – ціннісне», «систематизоване – несистематизоване» та ін. [55; 7].

У роботах цього етапу відзначався зв'язок буденної свідомості з багатомірним досвідом мас, її детермінація формами практики, її зв'язок з генезисом науково-філософського пізнання. Відзначалося, що формою об'єктивної буденної свідомості є природна мова, а її продуктом є знання особливого, дотеоретичного, типу. Підкреслювалося, що буденна свідомість лише безпосередньо відбиває дійсність і відповідно обмежена, наповнена забобонами, помилковими поглядами та є антагоністичною теоретичному, науково-філософському знанню. На цьому етапі були закладені теоретико-методологічні основи гносеологічного й соціологічного аналізу буденної

свідомості та було показано, що буденне знання не є аморфним хаотичним утворенням, воно певною мірою систематизоване; когнітивні, афективні й вольові компоненти в ньому тісно переплетені й представлені різними синкретичними сполученнями – здоровий глузд, емпіричні знання, навички (у тому числі технологічні), звички, забобони, ілюзії, звичаї, марновірства, міфологічні й фольклорні форми (казки, прислів'я, вірування, прикмети й ін.), омани та ін. При цьому в буденній свідомості домінують не когнітивні, а практичні цілі, тому вона надає суб'єктові можливість освоювати й відтворювати форми предметно-практичного освоєння світу, орієнтуватися в повсякденному житті, структурах повсякденного спілкування. Це дозволило уточнити зв'язок поняття «буденна свідомість» із поняттями «масова свідомість», «практична свідомість», «практичний розум», із суспільною психологією та показати, що між ними існують досить непрості відносини [23; 46; 56; 70; 72; 82].

На другому етапі (80-90-і рр.) концептуальне поле проблеми буденної свідомості значно розширюється. До нього долучаються питання про співвідношення буденної свідомості й несвідомого, про соціокультурний контекст буденної свідомості.

Проблема буденної свідомості стає однією із центральних у комплексі філософських і соціогуманітарних досліджень духовної культури. Активно стали застосовуватися напрацювання західноєвропейських теоретиків (розвідки із проблем свідомості й духовності Е. Гуссерля, Е. Кассіра, З. Фрейда, К.Г. Юнга, М. Гайдеггера, К. Леві-Строса, Е. Фромма, Ж.-П. Сартра, К. Ясперса; дослідження зв'язку мови і свідомості Л. фон Вітгенштейна, Н. Хомського, Ж. Лакана, Р. Барта, П. Рікера) та російських дореволюційних філософів (М.О. Бердяєв, С.М. Булгаков, О.Ф. Лосєв, М.О. Лосський, В.С. Соловйов, Г.Г. Шпет, С.Л. Франк) [37].

Було показано, що вивчення буденної свідомості через протиставлення науково-теоретичному пізнанню є непродуктивним; буденна свідомість багатофункціональна, регулює не тільки пізнавальне ставлення до світу, але й ставлення практичне, естетичне, соціонормативне. Буденна свідомість – це особлива, якісно своєрідна, самостійна сфера духовного життя суспільства, яка має свої закономірності функціонування й історичного розвитку [51].

Була доведена багатокомпонентність та багат шаровість складу й структури буденного знання [61].

Поглиблений аналіз структури буденної свідомості привів до формування нових понять – буденна самосвідомість, буденний світогляд, буденна картина світу як узагальнена чуттєво-образна складова повсякденного світогляду [5].

На третьому етапі (кінець 90-х - 2000-і рр.) дослідження буденної свідомості в пострадянській науці піднімається на якісно новий рівень. Розширюється поле досліджень буденної свідомості і його теоретико-методологічна база, поглиблюється зв'язок філософських і психологічних аспектів проблематики. Фронтально використовуються дослідження психологічної науки – праці А.В. Брушлинського, Л.С. Виготського,

В.В. Давидова, П.Я. Гальперіна, В.П. Зінченка О.М. Леонтєва, О.Р. Лурії, С.Л. Рубінштейна, П.В. Симонова. Акценти вивчення буденної свідомості змістилися у сферу: конкретних її типів; історичних типів (парадигм) буденної свідомості; ролі буденної свідомості у вирішенні глобальних проблем цивілізації; її аксіологічних аспектів; ментальності; проблем розуміння її різних типів; закономірностей функціонування буденної свідомості в соціальній взаємодії; зв'язків буденної свідомості й владних відносин тощо [7].

Артикулюється проблема зв'язку буденної свідомості і міфотворчості, міфологічної свідомості [6; 41; 42; 49; 52].

О.Є. Баксанський і О.І. Донцов ототожнюють міфологічну й буденну свідомість [30], В.В. Дашевський вважає міфологічну свідомість одним із типів буденної свідомості [26], О.В. Улибіна міфологічну й буденну свідомість розглядає як два послідовні рівні [73; 74].

Відповідно до концепції О.В. Улибіної буденна свідомість розуміється як рівень індивідуальної свідомості, що займає позицію медіатора для суспільної й індивідуальної свідомості; для міфологічного й наукового відбиття світу; для несвідомого й рефлексивної свідомості. Зміст буденної свідомості заснований на життєвих поняттях (за Л.С. Виготським). Життєві поняття забезпечують пояснювальну функцію буденної свідомості, яка застосовується людиною для вирішення повсякденних завдань.

Буденна свідомість виконує функції адаптації особистості в навколишньому світі (через спрощення сприйнятої картини світу, створення різноманітних стереотипів) та дезадаптації (створюючи умови для виходу за межі адаптивної поведінки, подолання сформованих у соціумі форм пристосування). О.В. Улибіна зазначає, що особливості символу дозволяють поєднувати в побудові єдиної картини світу протилежні тенденції адаптації й дезадаптації, які існують одночасно. Можливість прийняття неадаптивності у соціумі забезпечує підвищення суб'єктивної значущості особистісної автономії, авторства, суб'єктності як якості особистості.

Діалогічна природа індивідуальної свідомості максимально реалізується через рівень буденної свідомості.

О.В. Улибіна, розвиваючи поняття «суб'єктивна картина світу» О.М. Леонтєва, розробляє модель буденної свідомості, що містить у собі образи «правильного» і «неправильного» світу, які утворюють єдиний суб'єктивний образ світу. Правильний світ побудований відповідно до «віри в справедливий світ» (М. Лернер) і передбачає наявність «життєвих правил», зв'язок моралі з успішною адаптивністю. У неправильному світі немає правил, старання не приводять до успіху, а моральність і адаптивність суперечать одна одній. Образ правильного світу підтримує переважно цінності суспільства, стабільності, а образ неправильного – цінності індивіда, розвитку. Образи правильного й неправильного світу мають різну представленість у системі мови, у системі суспільно історичних значень – образ правильного світу більшою мірою закріплений у системі значень мови, ніж образ неправильного. [48; 73; 74]

Запропонована модель буденної свідомості дозволяє сформулювати ряд *положень про зв'язок буденної свідомості та репродуктивної поведінки особистості*.

- Зважаючи на те, що домінуючою на рівні буденної свідомості формою знакового опосередкування є символ, репродуктивна поведінка як поведінка, яка існує переважно на рівні повсякденності, є символічно опосередкованою. Символ як форма знакового опосередкування дозволяє індивіду будувати картину світу – незавершену та позбавлену однозначності, що є підставою для фіксації протиріч. Репродуктивна поведінка індивіда вибудовується на основі «правильних» уявлень (для нашого сучасника це, наприклад, «родительський обов'язок як основний обов'язок зрілої особистості», «сімейне життя – основа успішності», «діти – радість спілкування», «дитина і батько мають рівні права і свободи» тощо) та «неправильних» уявлень (шереха індивідуальних уявлень, які дозволяють знімати напругу і виправдовувати свою «неправильну» репродуктивну поведінку – «неправильною» є будь-яка поведінка, що суперечить таким принципам: «добро й зло повинні бути оцінені по заслугах», «навіть випадкові події повинні відповідати моральним заслугам тих людей, із якими вони трапляються» тощо).

- Буденна свідомість забезпечує стійкість до протиріч. Завдяки буденній свідомості забезпечується контакт між системами індивідуальної й суспільної свідомості, що дає можливість вибудовувати індивідуальну репродуктивну поведінку з урахуванням суспільних вимог. Тим самим забезпечується формування суб'єктності – формується особистісна автономія без втрати зв'язку із соціумом.

- Буденна свідомість є частиною загальної картини світу особистості, відповідно до своєї символічної, діалогічної природи, наявності образів «правильного» і «неправильного» світу створює умови для зміни форм репрезентації знань про себе як суб'єкта репродуктивної поведінки та здійснення авторської позиції стосовно самого себе – суб'єкта репродуктивної поведінки.

- Вивчення картини світу, буденної свідомості й індивідуальної системи значень, що поряд із позитивним знанням містить ілюзії та артефакти, дозволяє наблизитися до правильного розуміння репродуктивної поведінки індивіда. Імплицитна картина світу, властива суб'єктові, опосередкує його сприйняття й усвідомлення світу, здобуваючи самостійний онтологічний статус, впливає на життєвий вибір індивіда, обумовлює як окремі вчинки, так і всю репродуктивну поведінку в цілому

- Людина створює імплицитні соціальні теорії та оперує ними. Репродуктивна поведінка особистості задається імплицитними теоріями особистості, сім'ї, материнства (батьківства), праматеринства (прабатьківства), виховання, розвитку.

О.О. Мінесєва здійснила порівняння різних концептів для позначення суб'єктивних моделей зовнішнього світу (табл. 6.1) [50].

Порівняння концептів для позначення суб'єктивних моделей зовнішнього світу

	Концепт	Сутність поняття	Функції уявлень
1	Колективні уявлення	Е. Дюркгейм Колективні уявлення – соціальні факти, способи дії, норми поведінки. Існують незалежно від психіки індивіда.	Здійснюють зовнішній примус, регулюють поведінку.
2	Соціальні уявлення	С. Московічі, Д. Жоделе, Ж.Кодол, Т.П. Ємельянова, О.І.Донцов Соціальні уявлення – форми соціальної репрезентації реальності.	Збереження стабільності, детермінація поведінки, адаптація соціальних факторів, введення їх у духовне життя колективного суб'єкта.
3	Соціальне мислення	К.О. Абулханова-Славська Соціальне мислення – функціонуючий орган життя особистості в суспільстві. Воно детерміноване: - суспільними значеннями, поняттями, установками, нормами, цінностями й ідеалами; - юнгіанським колективним несвідомим.	Структурними елементами соціального мислення є: - соціальні уявлення як одна із процедур соціального мислення; - проблематизація; - інтерпретація; - категоризація.
4	Буденна свідомість	О.В. Улибіна Буденна свідомість – сукупність уявлень, знань, установок і стереотипів, заснованих на повсякденному досвіді людей у соціальній спільності, до якої вони належать.	Формування соціальної спільності, орієнтації індивіда в соціальному просторі.
5	Імпліцитні теорії	Дж. Келлі Наївна концепція особистості або інших соціальних об'єктів – сукупність наявних уявлень людини або групи людей про структуру й механізми функціонування особистості.	Дозволяють формувати цілісне враження на підставі часткової, уривчастої інформації. Регулюють соціальну поведінку.
6	Життєві уявлення	Л.С. Виготський Життєві поняття, на відміну від наукових, містять відбиваний ними предмет у наочній життєвій ситуації, але не вводять їх у систему логічних категорій.	Служать для спрощення сприйняття реальності. Завжди навантажені особистим досвідом. Образний компонент є ключовим структурним елементом.
7	Установки	Д.М. Узнадзе Установка - визначає цілісний модус особистості, передуючи свідомій діяльності, направляючи її. Установка охоплює всю психіку особистості цілком, залишаючись при цьому неусвідомленою.	Установка структурує як внутрішню психологічну сферу, так і сприйняття індивідом зовнішнього середовища, інтегрує окремі характеристики поведінки і діяльності.

Картина світу

Поняття «картина світу», «образ світу» досліджені у працях Л.С. Виготського, О.В. Запорожця, П.Я. Гальперіна, Д.Б. Ельконіна. О.М. Леонтьєв увів поняття «образ світу» у рамках теорії діяльності як єдність відбитого в ньому об'єктивного світу й системної діяльності, що задає його. Звертаючись до категорії «образ світу», С.Д. Смирнов виокремлює його діяльнису й соціальну природу. О.Ю. Артем'єва, В.В. Петухов, С.Д. Смирнов говорять про рівневу структуру «образу світу». О.О. Мінеєва зазначає, що імпліцитні теорії структурують семантичний рівень «картини світу» [37; 76].

Поняття «картина світу» (або «образ світу») є родовим стосовно поняття світогляд. *Світогляд* – це система уявлень людини про те, як улаштований світ у різних його деталях. Характерна риса картини світу – її суб'єктивна зв'язаність. Феноменологічно людина сприймає картину світу як таку, що відображає весь світ. Свідомість прагне заповнити все невідоме уявленнями та запозиченими когнітивними схемами. Картина світу утворена знаннями й досвідом та штучно створеними когнітивними конструктами.

Світогляд є центральною частиною картини світу. Картина світу, тобто суб'єктивний образ об'єктивної реальності, необхідна людині для її адаптації до світу, щоб упорядкувати потік відчуттів і здобути ясність розуміння світу.

Світогляд утворений генералізованими узагальненими судженнями або уявленнями про будь-який клас об'єктів. Так, Д.О. Леонтьєв визначає світогляд як ядро індивідуального образу світу, що містить структуровані уявлення про загальні закономірності, яким підкорюється світ, суспільство й людину, а також про характеристики ідеального світу, суспільства й людини.

Д.О. Леонтьєв зазначає, що поняття менталітету, за всієї своєї ємності й змістовності, є радніше описовим, ніж пояснювальним, тому на його основі важко будувати конкретні дослідження. Тож більш конкретним і придатним для операціоналізації є поняття «*світогляд*».

Д.О. Леонтьєв розвиває концепцію світогляду, що спирається на теорію міфу О.М. Лобка та на ідею внутрішньої діяльності, сформульовану в діяльнісному підході в психології.

На становлення й розвиток світогляду впливають теоретичні й емпіричні знання суб'єкта про світ, соціокультурні схематизації, особливості мови й інших знакових систем, через які ці знання заломлюються, та особистісний смисл.

У світогляді особистості Д.О. Леонтьєв розрізняє чотири аспекти [48]:

- *змістовий аспект* світогляду характеризує зміст тих експліцитних або імпліцитних постулатів, на яких будується уявлення суб'єкта про закономірності, що діють у світі. Світоглядні уявлення належать до різних сфер дійсності: гносеології, космології, неживої та живої природи, людини, суспільства тощо;

- *ціннісний аспект* характеризує систему ідеалів, що задають уявлення про те, яким світ має бути або стати в результаті природної еволюції чи керованого розвитку і з якими суб'єкт зіставляє реальний стан речей;

- *структурний аспект* характеризує особливості психологічної організації окремих світоглядних постулатів у більш-менш зв'язне ціле. Так, індивідуальний світогляд може бути зв'язаним, добре структурованим і інтегрованим, несуперечливим або ж фрагментарним, неструктурованим. Зв'язаність уявлень корелює із психологічною зрілістю й благополуччям, однак надмірна зв'язаність притаманна фанатизму й манакальності. До структурного аспекту належать також автономні підсистеми світогляду, характеристика їх ієрархічної або іншої організації та зв'язків між ними;

- *функціональний аспект* характеризує ступінь і характер впливу світоглядних структур на сприйняття й осмислення людиною дійсності і власних вчинків. Цей вплив може бути прямим або опосередкованим, усвідомленим або неусвідомленим, твердим або м'яким.

До цього ж аспекту відноситься гнучкість-ригідність світогляду та його здатність до перебудови.

Засвоєні ззовні соціокультурні уявлення різних рівнів, що лежать в основі індивідуального світогляду, мають міфологічну природу. Людина змушена приймати колективний досвід культури (у тому числі науки) на віру.

На думку О.М. Лобка, головною функцією міфу є ідентифікація з певною соціокультурною групою. Міфологічний характер світоглядних структур різного рівня обумовлений саме механізмами соціальної ідентифікації, а не особливостями пізнавальної діяльності. Психологічно всі вони відіграють важливу роль, структуруючи, впорядковуючи картину світу, вносячи в неї значеннєву нерівномірність, виділяючи щось як більш важливе, ніж інше.

Д.О. Леонтьєв зазначає, що правомірно розглядати індивідуальний світогляд на континуумі *міф-філософія*.

Розуміння особливостей репродуктивної поведінки людей різних історичних і соціокультурних спільнот можливе через вивчення *ментальностей і свідомостей*. Ментальністю Л. Февр і М. Блок називають «бачення світу». Ж. ле Гофф вважає, що дослідження ментальностей – це дослідження неусвідомлених, повсякденних, автоматизованих актів поведінки поза особистими аспектами індивідуальної свідомості. Ментальності пронизують усе людське життя, наявні на всіх рівнях свідомості й змінюються дуже повільно. Необхідно розмежовувати реальність як таку й уявлення про неї людей.

Кожне суспільство на певній стадії розвитку людей має свої специфічні умови для структурування індивідуальної свідомості, матрицю, у рамках якої формується ментальність і свідомість. Особистість формується в рамках задалегідь заданої мовної системи й культурної традиції [37].

Картина світу первісної людини

Людина була частиною всього живого і ще не виокремилася з тваринного світу. Цей зв'язок між природою й первісним суспільством наклав відбиток на первісну культуру і вплинув на світогляд людей того часу. Міфи, досвід поколінь, звичаї, традиції й перекази приймалися людиною як надійне джерело знань.

Особливості первісної культури

Синкретизм. Єдність природи людини й суспільства, культура пов'язана з побутовим повсякденням. Розмаїття ритуалів і звичаїв.

Анімізм (від лат. слова *anima* – душа). Вірування в духів (душу) як першооснову життя й причину явищ природи. Уявлення про природу як живу істоту. Предмети живої й неживої природи одушевляються. Життєвий цикл людини подібний до періодів життя природи. Кожне явище в природному середовищі олюднювалося.

Фетишизм – обожнювання, наділення силою певного предмета. Боги або духи можуть розмістити свою силу в предметі, тому варто виготовляти різні обереги, що мають захисну силу.

Тотемізм. Уявлення про те, що люди, тварини й природа перебувають у кривому спорідненні. Кожне плем'я походить від якої-небудь тварини або рослини. Плем'я поклоняється цій істоті, уважає її своїм заступником.

Картина світу в епоху модерну

Епоха індустріального суспільства характеризується бурхливим розвитком економіки й промисловості, де пріоритетними стають виробництво й урбанізація, має різні часові межі для різних країн (Англія – кінець XVII - початок XVIII ст., Росія – кінець XIX століття). У цілому ж епоха індустріального суспільства, що постала після падіння феодалізму, почала свій хронологічний відлік з XX століття.

Західноєвропейські країни, які стали на шлях капіталістичного розвитку, головний наголос зробили на приватну власність як основну форму виробничої діяльності. Східна Європа, країни Азії й Росія обирали інший шлях розвитку, за якого основна власність перебуває в руках держави, що виступає монополістом на внутрішньому ринку виробництва. Незважаючи на розходження в площинах економіки, виробництва й соціальної політики, світогляд всієї епохи індустріального суспільства є єдиною епохою модерну.

Основні положення філософії модерну, що і є основними міфологемами, такі:

1. *Розвиток світу носить лінійний характер.* Прийнято було вважати, що різні країни проходять у своєму розвитку однакові етапи. Деякі країни вирвалися вперед (Америка й країни Європи), інші відстали та потребують допомоги з боку перших. Це сприяло розвитку імперіалізму, колоніальних і неокolonіальних ідей.

Відсталі країни мали відмовитися від своєї культури та долучитися до прогресивної культури Європи. Економіка таких держав також повинна перебувати під контролем більш розвинених країн.

У СРСР ця модель мала свої особливості. Був створений міф про «великий російський народ», що повинен об'єднати й згуртувати народи Кавказу, сусідніх азіатських країн, а також примирити усередині країни представників різних народностей.

2. *Віра в прогрес.* Уважалося, що все людство, розвиваючись від етапу до етапу, проходить по шляху прогресу. Нове, більш сучасне приходить на зміну старого, віджилого, і це нове апіорі краще. Такий підхід був розповсюджений у всіх сферах суспільного життя, наприклад: у культурі – руйнування пам'ятників попередніх епох; у приватному житті – прагнення додержуватися моди не тільки в одязі, а у всіх виявах життя. Особливо загострюється конфлікт батьків і дітей – кожне молоде покоління створює свою субкультуру, яка не підлягає розумінню старшим поколінням.

3. *Досяжність «світлого майбутнього».* Уважалося, що прогрес і соціально-економічний розвиток неминуче приведуть суспільство до «світлого майбутнього», настання якого вирішить усі проблеми людства й відкриє кожному дорогу до щастя. Ця ідея культивувалася насамперед державою. У масову свідомість вводилися ідеї, що, незважаючи на вплив соціальних, політичних, економічних і культурних проблем, усі вони будуть вирішені в майбутньому, заради якого треба потерпіти; необхідно попрацювати на майбутнє щастя, насамперед задля майбутнього своїх дітей.

4. *Пізнанність світу.* Уважалося, що всі тасмниці буття будуть розгадані і це неодмінно так і станеться. Наука зможе вирішити всі проблеми, що постали перед людиною: її досягнення створять оптимальні умови для комфортного життя, не залишаться хвороб, які вважаються невиліковними. Особливого статусу набуває вчений-практик, який дає прямі рекомендації з негайного поліпшення життя.

5. *Світом можна управляти.* Культивувалася ідея про керованість світу. Виходячи з пізнаності світу, дослідники робили висновок про можливість управляти життям за допомогою відкритих наукових закономірностей. З'ясувавши, які принципи лежать в основі життя й розвитку суспільства, можна створити універсальну модель життя для будь-якої людини.

Створюються і нав'язуються моделі загального щастя. У зв'язку із цим підсилюється роль держави як суб'єкта, що контролює цей процес.

6. *Прагнення до однаковості.* Масове промислове виробництво епохи індустріального суспільства створювало модель мислення, в основі якої лежить думка про універсальність. Так, уважалося, що національна самобутня культура є пережитками минулого й свідченням відсталості народу. Згодом повинна бути створена єдина загальносвітова універсальна культура.

Тенденція однаковості проявилася у прагненні до глобалізації й виробленні універсальних моделей у всіх сферах життя людини: єдині стандарти виробництва продуктів, норми поведінки, мода на одяг, меблі, музику й ін.

Картина світу в епоху постмодерну

Розмаїтість стилів, течій, напрямків, калейдоскопічність мислення й багатоваріантність підходів до життя викликають у людини бажання випробувати все, що може дати сучасний світ. Засоби масової комунікації надають інформацію, здатну задовольнити запити й потреби будь-якої людини. *Епоха постмодерну в цілому є епохою інформації*, доступність і різноманіття якої до деякої міри її знецінюють.

Філософія постмодерну проголошує, що людина стає актором, втрачаючи індивідуальні риси особистості, ховаючись за якимось образом або маскою. Реальність настільки мозаїчна й роздроблена, що доводиться підкорятися її законам і грати – у почуття, у суспільну діяльність, у сім'ю, у стосунки.

Виникає руйнація єдиної універсальної культури, а новий погляд на життя відкриває перед людиною можливості для пізнання й саморозвитку, робить її мислення більш вільним і нетривіальним, змушує аналізувати події мінливого світу й мати стосовно всього свою точку зору.

Основні положення філософії постмодерну, що і є основними міфологемами, такі:

1. *Немає віри в прогрес (особливо моральний), науку й можливість досягнення «світлого майбутнього» для всіх.* Образ «світлого майбутнього» замінюється пророкуваннями прийдешніх катастроф і картинами, що вселяють жах, переконують у кінці світу.

2. *Багатоваріантність розвитку.* Культура кожної країни визнається самобутньою й значущою, вартою поваги й вивчення. Руйнується уявлення про еталон культури.

3. *Суспільство виробництва поступово перетворюється в суспільство споживання.* Споживання різних товарів, послуг, великих обсягів інформації. Створення глобального ринку, що охоплює весь світ.

4. *Прагнення відгородити приватне життя від втручання держави.*

5. *Релятивізм проявляється у всіх сферах життя. Вибудовується система, у якій немає чіткої ієрархії цінностей.* Кожна з цінностей визнається однаково значущою, а це призводить до знецінювання багатьох загальнолюдських понять, розмивання меж між поняттями добра й зла. Етичні й моральні принципи починають заміщатися іншими установками.

6. *Індивідуальність, власне «Я» в епоху постмодерну виходить на перше місце.* Ідеї загального блага, жертвовності заради світлого завтра в уявленнях сучасної людини стають чистими абстракціями й не мають практичного значення. Людина перебуває в постійному пошуку себе, легко змінює свої погляди, намагається знайти власний шлях у цьому житті й створити свій індивідуальний стиль.

7. *Відчуття нестійкості й фрагментарності життя, бажання сховати своє істинне «Я».*

8. *Поклоніння тілу.* З одного боку, це проявляється у прагненні одержати максимум насолоди через психотропні речовини, секс, екстремальні розваги. З

іншого боку, посилюється увага до всього, що може знищити тіло – катастроф, катаклізмів.

Сучасна людина перебуває в інформаційному просторі, перенавантаженому постмодерністськими міфами-симулякрами. Симулякри епохи постмодерна виробляються за допомогою архаїчної міфологічної свідомості, що має символічну функцію [86]. Симулякр, як метафора, частіше використовується як позначення семантичної порожнечі. Міфи і як архетипні тексти, і як симулякри є крайностями метамовного міфоструктурування.

Р. Барт трактує сучасний міф як химеру [6]. Оформлений він як рефлексивний іменний дискурс, а не як епічне оповідання. Служать міфи підтримці помилкового, відчуженого й деформованого образу реальності. М. Еліаде підкреслює сакральну, архетипну функцію міфу. До основних сакральних міфологічних тем він відносить ініціюючі міфи, які відтворюють Початок створення Всього [47; 84].

Найбільш продуктивним химерним утворенням у сучасній масовій свідомості є рекламні міфи. Ринок рекламних ідей є продажем симулякрів заради наступного продажу товарів та послуг. Рекламні химери імітують процес соціального й духовного виробництва й споживання, хоча насправді є процесом матеріально-тілесного виробництва й споживання.

О.В. Лаврова вважає, що «химера маскульту» не просто спотворює реальність, вона підганяє зображення до форм, гомологічних несвідомому – до міфу, до казки, адже таке послання швидше доходить до одержувача... Міфологічна структура несвідомого зазвичай проявляється на знаковому рівні в сполученні двох крайностей, що суперечать одна одній: «гряде апокаліпсис (надцінний «мінус»), а потрібно стати найуспішнішим (надцінний «плюс»)» [47].

Найбільш проста форма рекламного послання містить у собі, за канонами культури постмодерну, дві основні форми віртуальної реальності:

- гіпореальність – міфологічний наратив, ефект присутності в якому заданий зі знаком «мінус» (відчуженість, дискомфорт, небезпека, марність);
- гіперреальність – міфологічний наратив, ефект присутності в якому заданий зі знаком «плюс» (бажане, безпечне, цілюще, корисне) [47].

Фундаментальна опозиція «гіпо – гіпер» у рекламному посланні окреслює процес переходу з абсолютного «->» до абсолютного «+» за допомогою чудового продукту, що і є рекламованим. Базовий нематеріальний процес витягування себе з небуття в буття, здійснюваний онтологічним зусиллям, у рекламі здобуває утилітарний побутовий зміст.

Гіпореалістичні міфи постмодерну

Міф про сам постмодерн – епоха стрімко мінлива, наближає людство до краю прірви, за якої немає нічого.

Життя в модусі смерті – основний міф епохи постмодерна. Есхатологічні міфи стають схожими на наукові теорії. Найпоширенішими є міфи про екологічну катастрофу, про глобальне потепління й про зміну полюсів Землі.

Гіперреалістичні міфи постмодерну

Найпоширеніші гіперреалістичні міфи-симулякри епохи постмодерну, що протистоять гіпореалістичному апокаліпсичному міфу, – це міфи про гроші й владу. І влада, і гроші не мають власного онтологічного статусу, постійно беручи участь в обміні на щось інше. Влада заради грошей або заради самої влади є химерою.

Архетипними тіньовими міфами епохи постмодерну, що займають центральне місце в масовому переживанні суті моменту й характеризують особливості постмодерністської міфологічної свідомості, є гіпореалістичні міфи про майбутню вічну порожнечу й кінець усього, яким протиставляються гіперреалістичні міфи про визнання, владу, гроші й успішність.

6.3 Репродуктивні практики як форма реалізації репродуктивної поведінки особистості

Постмодерністська парадигма проголошує кризу репрезентації реальності. Прагнучи метафорично зобразити потоковість і надмірну для науково-раціоналістичного модернового сприйняття структурно-значеннєву насиченість дійсності, постмодерн заміняє дискурс дискурсивністю, герменевтику – деконструкцією, логоцентризм – ризомою.

У галузі соціальних і гуманітарних наук набуває особливого значення дослідження проблем суспільного життя, функціонування соціуму в рамках створеного і того, що твориться середовищем. Центром аналізу стає *повсякденність* як сфера проявів, феноменізації суспільних практик. Постмодерн зосереджений на окремих проблемах соціуму, які артикуються в соціальних науках як *соціальні практики*.

«Практика» – одне із центральних понять у гуманітарних і соціальних науках. У широкому філософському значенні практика розуміється як діяльність людей, спрямована на освоєння й перетворення дійсності. У соціології ця категорія була конкретизована в понятті «соціальна практика» (або «соціальні практики»), що визначається як сукупність прийнятих у культурі способів діяльності й звичних навичок обігу з різними предметами – людьми, речами, символами, своїм тілом, мовою, часом, простором. Соціальні практики лежать в основі суспільного життя.

Категорія «соціальна практика» все частіше визнається основною категорією в антропології, філософії, історії, соціології, політичній теорії, теорії мови, літературній теорії і стає основою для формування загальної для соціальних наук парадигми. З іншого боку, для кожної дисципліни характерний свій, відмінний від інших спосіб включення цієї категорії в дослідницьку традицію, свій спосіб концептуалізації [17].

Концепція практик у соціальних науках характеризується наявністю трьох основних компонентів, які в сукупності характеризують значеннєвий зміст цього поняття:

- регулярна повторюваність певних дій;

- регулярне відтворення певного способу дії якимось співтовариством (суспільство є простором комунікації і відтак простором утворення та відтворення практик);

- наявність значеннєвої підстави, «ядра» практик, що пояснює той спосіб, яким проявляються й «закріплюються» соціальні практики.

Залучення концепції «соціальні практики» у поле соціальних досліджень було викликано методологічними проблемами. Уявлення про соціальні практики як такі феномени, що відображають реальне співвідношення між матеріально-економічною і комунікативно-символічною системами соціуму, знімає методологічні утруднення, характерні для більшості течій соціогуманітарного знання.

Для обґрунтування евристичного потенціалу концепту «соціальна практика» у дослідженні репродуктивної поведінки особистості проаналізуємо основні течії його вивчення. Дослідження соціальних практик має багату історію. Значний внесок у розвиток теорії практик внесли П. Бурдьє, Л. Вітгенштейн, Г. Гарфінкель, Е. Гідденс, І. Гофман, Х. Дрейфус, Н. Еліас, С. Кріпке А. Реквіц, Дж. Остін, Дж. Серль, М. де Серто, М. Гайдеггер, М. Фуко, Д. Юм [21; 22; 37; 77; 88].

Початком розробки концепту «соціальна практика» традиційно вважається дослідження Д. Юма, який уводить концепт «практичний акт», близький за значенням сучасному поняттю практики. У повсякденному житті, відзначає Д. Юм, елементарні нереклексивні дії – звичка (*habit*) та звичай (*custom*) – замінюють логічні й моральні обґрунтування, які залучаються для пояснення поведінки людини. Звичка поводитися певним чином є достатньою підставою для рутинних дій. «Звичка є не що інше, як один із принципів природи, і всією своєю силою вона зобов'язана цьому походженню» [85, с. 230-231].

Відповідно до Д. Юма, «практична дія» має дві особливі риси:

- практична дія домінує у світі буденного, повсякденного життя й цим зміцнює фундаментальний рівень спільного існування людей. На цьому фундаменті вибудовується система суспільних інститутів і «загальних правил» дії;

- практична дія є принципово відмінною від дій рефлексивних, осмислених, продиктованих розумом або боргом.

Ж. Дельоз також відстоює автономію практичної дії: «... Практика у своїй природі (але не у своїх обставинах) байдужа до розуму» [27; 23].

Практична дія, що визнається домінуючою формою існування у світі повсякденності, протиставляється дії рефлексивній, суб'єктивно осмисленій (ця теза була запозичена у Д. Юма), а практична свідомість – свідомості дискурсивній (ця теза розвивається Е. Гідденсом).

До філософських основ теорії практик належить марксистська концепція «праксіса» і неомарксистські її розробки в аналітичній філософії та філософії буденної мови (Л. Альтюссер, Л. Вітгенштейн, А. Грамш, Д. Лукач, Ж.-П. Сартр, М. Гайдеггер).

Філософсько-лінгвістичні теоретизування в аналітичній філософії та філософії буденної мови операціонізували нові концепти, як-от: «практики», «практичне знання», «практична навичка», та спровокували пошук нових інтерпретацій уже звичних термінів – «практика», «традиція», «відповідність правилу», «звичка» тощо.

Філософська генеза феномена «соціальна практика» пов'язана також з ранніми роботами М. Гайдеггера, зокрема з його фундаментальною працею «Буття й час» [77].

Згідно з М. Гайдеггером, усереднена повсякденність суб'єкта має дві характеристики: перша – це сукупність знарядь і технічного спорядження, до яких належать і предмети побуту, та інше оснащення для виконання практичних завдань і «творення себе»; друга – сукупність навичок, «оснащення» і практичних завдань, які характеризують «творення», або практику [77, с. 64-68]. На думку М. Гайдеггера, розкриття людиною своєї екзистенції, свого соціального існування відбувається через практику.

Використовуючи сукупність навичок доцільної практичної діяльності, особистість вибудовує соціальну ідентичність. Інакше кажучи, «бути ким-небудь», «виконувати соціальну роль» – насамперед означає володіти певними практичними навичками, поєднаними з певним інструментальним спорядженням, а також практичною доцільністю. Таким чином, у різних культурах формується різне осмислення тих самих ідентичностей саме завдяки тому, що в основі цих ідентичностей можуть лежати різні практичні навички й цілі, різні «розкриваючі» практики, які історично й контекстуально обумовлені.

Соціологічна інтерпретація соціальної практики базується на концепціях соціальної дії, а соціальна дія визнається первинним елементом соціальної практики. Однією з перших концепцій соціальної дії є теорія М. Вебера, який підкреслює, що соціальна дія має дві ознаки, котрі роблять її відмінною від простої дії – має сенс для того, хто її здійснює, та орієнтована на інших людей. Сенс соціальної дії – це певне уявлення про те, для чого або чому ця дія відбувається. У ролі суб'єктів соціальних дій можуть виступати індивіди й соціальні групи [14, с.603].

Ідеї М. Вебера розвиваються у концепції Т. Парсонса. У своєму дослідженні «Структура соціальної дії» Т. Парсонс акт дії розглядав як одиницю в системі координат. Також він виділив ряд фактів, що конституують одиничний акт: актор, ціль діяльності, соціальна ситуація й нормативна система. Система дій є структурованим набором одиничних актів. Модель системи соціальної дії містить такі підсистеми:

- соціальну (інтеграція дій індивідів);
- культурну (зразки дій, принципи (правила) вибору цілей, цінностей);
- особистісну (індивідуальні особливості актора);
- органічну (взаємодія актора із середовищем) [58, с.94–96].

М. Вебер і Т. Парсонс заклали основу для розвитку соціологічної інтерпретації категорії соціальної практики як сукупності соціальних дій

індивідів, однак сама категорія «соціальна практика» не була залучена для предметного поля аналізу.

Розвиток «практичної парадигми», або «теорії практик», здійснено розвідках П. Бурдьє, Л. Вітгенштейна, М. Гайдеггера, М. Фуко, Дж. Сьорля та ін. Концептуалізації поняття «практика» сприяли три теорії: структуралістський конструктивізм П. Бурдьє, теорія структурації Е. Гідденса й етнометодологія Г. Гарфінкеля.

В. Волков відзначає, що «в соціологічній теорії термін «практика» на початковому етапі символізував пошуки компромісу між об'єктивізмом системно-структуралістського підходу й суб'єктивізмом феноменології і в той же час є спробою запропонувати «третьої шлях»: або за допомогою категоріального синтезу, як, наприклад, у теорії структурації Ентоні Гідденса, або вказівкою на втіленість соціально-класових структур у самому діячі, як це спробував зробити П. Бурдьє за допомогою концепції габітусу» [17, с.9].

Етнометодологія Г. Гарфінкеля. Розвідкою Г. Гарфінкеля «Дослідження з етнометодології» був заснований новий напрямок досліджень – етнометодологічна теорія. Етнометодологія (від гр. «*етнос*» - *люди, народ* і гр. *методологія* – *наука про правила, методи*) досліджує організацію повсякденного життя. Етнометодологія вивчає дорефлексійні конструкції, якими користуються індивіди, щоб заповнити прогалини в соціальній реальності. Метою напрямку є більш глибоке розуміння соціальної дії індивідів.

Етнометодологія вивчає методи опису й конструювання соціальної реальності, які використовуються людьми в їхній повсякденній буденності. Особливо підкреслюється факт того, що опис соціальної реальності тотожний її конструюванню.

Буденна, звична поведінка не завжди усвідомлюється й стає своєрідним фоном, на якому розгортаються взаємодії суб'єктів. Виходячи з цієї тези, Г. Гарфінкель вводить поняття «*фонова практика*», під яким розуміє сукупність звичних, не завжди усвідомлених способів (методів) поведінки, взаємодії, сприйняття, опису ситуацій. Відповідно основним завданням етнометодології є вивчення фонових практик і їхніх методів, а також пояснення того, яким чином на основі цих практик виникають уявлення про об'єктивні соціальні інститути, ієрархію влади й інші соціальні структури.

Поняття фону було запропоновано вперше ще в 40-х рр. ХХ ст. Л. Вітгенштейном. Він осмислює фон через порівняння з діяльністю й підкреслює соціальний характер фонових практик. Він не вживає терміна «практика», але описує те, що пізніше буде визначено як «соціальна практика»: «Як можна описати людську поведінку? Безсумнівно, лише показавши всю розмаїтість людських дій у їх повному змішанні. Не те, що одна людина робить у цей момент, а все сум'яття (дій) утворює той фон, на якому ми бачимо будь-яку дію і який задає наші судження, наші поняття й наші реакції» [90, с. 97].

Взаємодії людей і соціальна реальність, яка утворюється в їх результаті, можуть бути не тільки суб'єктивними, але й ірраціональними. Однак застосовані людьми методи їхньої інтерпретації та мови опису є такими, що

властивості об'єктивності й раціональності неминуче в них привносяться. Беручи участь у взаємодії, індивід аналізує все, що відбувається, й виражає результати свого аналізу в загальнозрозумілих термінах. Риси соціальної реальності, які вважаються об'єктивними, є об'єктивними лише тому, що суб'єкти виражають їх у термінах їхніх загальних властивостей. Ці загальні властивості не обов'язково належать самим об'єктам, але приписуються їм у ході їхнього опису. Вербалізація надає досвіду раціональний, зв'язний і систематичний характер, робить його осмисленим і раціональним. Соціальний порядок виникає лише ситуативно як результат описаних елементарних взаємодій.

Досвід здається раціональним, оскільки є частиною загального для певної аудиторії контексту. У буденній мові використовуються вказівні вирази, які описують об'єкти, підкреслюючи їхні особливі унікальні якості на тлі певного контексту, який зазвичай передбачається відомим усім і тому не потребує уточнення. Однак насправді люди лише вдають, що їм усе ясно, коли повної ясності не має. Узгоджене соціальне життя є можливим лише тому, що люди приймають невизначеність і інтерпретують свої й чужі ірраціональні вчинки як осмислені.

У повсякденному житті люди сприймають соціум не просто як загальний для всіх, але і як незалежний від уявлень. Однак із позицій феноменології й етнометодології соціальні інститути й інші соціальні феномени є реальними лише остільки, оскільки люди організують свою діяльність таким чином, що постійно підтверджують їхнє реальне існування.

Е. Гідденс зазначав, що етнометодологія перебільшує роль суб'єкта в конструюванні соціального життя і не бере до уваги відтворення соціальної структури. На думку Х. Абельса, етнометодологія Г. Гарфінкеля поєднує феноменологічну соціологію А. Шюца з американським прагматизмом і символічним інтеракціонізмом [1, с.139].

А. Шюц життєвий світ розглядає з суб'єктивно-об'єктивної позиції. Життєвий світ, з одного боку, констелується суб'єктивною інтенціональністю, а з іншого – є світом типізованого інтерсуб'єктивного, світом соціального досвіду, що складається зі звичних правил, рецептів, принципів і навичок, які частково взяті з особистого досвіду конкретного суб'єкта, а частково є колективними, ґрунтуються на традиціях й освіті, запозичені в родителів і вчителів, з анонімних джерел. Вони є «запасом знань» кожного окремого індивіда й лежать в основі його цілепокладання й повсякденної раціональності [83, с.172].

А. Шюц зауважує, що, діючи в повсякденній реальності, індивід не схильний керуватися методологічними міркуваннями або будь-якою ідеєю цінностей. Тільки практичний інтерес, який виникає в певній ситуації і може бути модифікований за її зміни, є єдиним релевантним принципом побудови перспективи, у якій соціальний світ представлений у повсякденному житті [83, с. 171]. Отже, у А. Шюца повсякденні практики осмислення й дії складаються з очевидного практичного знання й досвіду за обов'язкової наявності практичного інтересу або ж практичного цілепокладання.

Структуралістський конструктивізм П. Бурдьє. Практика є предметом ретельного аналізу П. Бурдьє. Н.А. Шматко, перекладачка російською мовою книги П. Бурдьє «Практичний смисл», відзначає, що «... що книга присвячена практиці. Практика – це все те, що соціальний агент робить сам і з чим він стикається в соціальному світі» [9, с. 552].

В. Вахштайн справедливо зауважує, що російськомовний переклад назви «Практичний смисл» – один із можливих і не найбільш адекватний із можливих перекладів. На його думку, більш правильно було б перекласти як «Практичне почуття», тому що «...переклад «sens» як «смисл» утруднює розуміння практики як дорефлексивного акту, що є принципово відмінним від дії у веберівському визначенні, заснованому на суб'єктивно визначеному смислі» [13, с. 68].

Поняття «*практичне почуття*» запропоноване Г. Гегелем у праці «Феноменологія духу». За Г. Гегелем, практичне почуття передусе відокремленню суб'єктивного й об'єктивного, внутрішнього й зовнішнього. Практичне почуття не є продуктом лише або самодетермінації, або детермінації ззовні. Будучи чимсь «у собі й для себе» визначеним і одночасно підпорядкованим упорядкованості зовнішніх впливів, практичне почуття виявляється поза опозицією внутрішнього-зовнішнього [20].

В.С. Вахштайн відзначає, що відправна ідея роботи П. Бурдьє полягає в прагненні подолати дихотомію об'єктивістського й суб'єктивістського способів пізнання. Буденний досвід соціального світу П. Бурдьє протиставляє досвіду теоретичного знання, який є відстороненим, дистанційованим і рефлексивним. Практичне знання, як знання буденне, однаково протиставлене й «об'єктивістському» і «суб'єктивістському» пізнанню як формам знання теоретичного, відстороненого.

Спостерігаючи практику, не можна її зрозуміти – її можна тільки проінтерпретувати. Розуміння практики є неможливим за наявності дистанції.

Реалізація практики можлива за умови інтеріоризації соціальних структур агентами. П. Бурдьє вводить категорію *габітусу* як «системи стійких і стереотипних диспозицій, структурованих структур, схильних функціонувати як структури, що структурують, тобто як принципи, що породжують практики й уявлення...» [9, с.102].

Габітус виступає продуктом історії. Габітус – це набута система схем породження: «Габітус як мистецтво винаходу є те, що дозволяє створювати нескінченно велику кількість практик...» [9, с.108]. Зрозуміти габітус «можна тільки за умови співвіднесення соціальних умов, у яких він формувався, із соціальними умовами, у яких він був уведений у дію, тобто необхідно провести наукову роботу зі встановлення зв'язку між двома станами соціального світу, які реалізуються габітусом, що встановлює цей зв'язок за допомогою практики й у практиці» [9, с.109]. Габітус – це і умова, і принцип реалізації практик. Соціологічний вимір габітусу неможливий, він проявляється через практики агентів.

У практико-орієнтованій соціології саме розрізнення «зовнішнього» і «внутрішнього» втрачає смисл. На думку П. Бурдьє, у суб'єкті не залишається

нічого суто суб'єктивного. «Усередині» міститься, те саме що й «зовні»: диспозиції, схеми класифікації, категорії сприйняття й мислення створені практиками й існують у потоці практик.

Також П. Бурдьє стверджує, що практика має подвійне структурування: з одного боку, існують об'єктивні структури, що впливають на практики; з другого боку, соціальні агенти можуть впливати на соціальну дійсність через практики, трансформуючи структури.

Таким чином, у теорії П. Бурдьє категорія «практики» перетворюється в універсальну пояснювальну категорію і відповідно вся соціологія стає наукою про практики, до яких можуть бути зведені більш складні соціальні феномени.

Теорія структурації Е. Гідденса. Згідно з теорією структурації «предметом соціальних наук є не досвід індивідуального актора й не існування певної форми соціальної тотальності, а соціальні практики, упорядковані в просторі й часі» [21; 40].

Е. Гідденс, як і П. Бурдьє, критикує суб'єктивістсько-об'єктивістський антагонізм і вважає за можливе подолати суб'єкт-об'єкту дихотомію за допомогою категорії практики: «Соціальні практики, що розгортаються в просторі й часі, є джерелом утворення і суб'єкта, і соціального об'єкта» [9; 21].

На відміну від П. Бурдьє, який використовував поняття «практика» для усунення дихотомії суб'єктивного й об'єктивного, у теорії Е. Гідденса «практика» служить для подолання опозиції структури й дії. П. Бурдьє прагнув виявити «зовнішнє у внутрішньому», а Е. Гідденс виявляє розчинення структури в діяльності.

Е. Гідденс пропонує розглядати соціальну реальність крізь призму відтворюючих соціальних практик. «Система вибудовується за певним зразком через простір і час соціальних відносин, які розуміються як відтворюючі практики» [21, с.501].

Соціальна практика «не створюється соціальними акторами, а лише постійно відтворюється ними», тобто практика має такі властивості, як упорядкованість і наступність. Відтворення та рутинізація соціальних практик свідчать про стабільність самого соціального життя.

Е. Гідденс сформулював ідею дуальності структури практики: «Структура як «набір» правил і ресурсів, що регулярно відтворюються, існує поза часом і простором, проявляється в пам'яті індивідів у вигляді «відбитків» соціальної практики й відрізняється «відсутністю суб'єкта». Соціальні системи, які мають структурні властивості, навпаки, існують у вигляді ситуативних дій суб'єктів діяльності, що відтворюються у просторі й часі. Аналіз структурації соціальних систем передбачає вивчення способів створення й відтворення цих систем, заснованих на осмислених діях акторів, які займають стосовно один одного певні позиції і використовують правила й ресурси в різноманітних контекстах діяльності – у процесі взаємодії» [21, с.69-70].

Індивід використовує правила й ресурси, тобто структуру, і відтворює її. Дуальність передбачає взаємозалежність індивідуальної дії й структури, правила є одночасно і результатом, і умовою дії індивідів. Суб'єкт дії водночас

і створює правила, і відтворює правила, які є умовою їхнього відтворення: «Структуральні властивості соціальної системи виступають і як засіб створення соціального життя як триваючої діяльності, і одночасно як результати, вироблені й відтворені цією діяльністю» [21, с.70].

У цілому Е. Гідденс визначає соціальне життя як сукупність соціальних практик, тим самим намагаючись перебороти протиставлення макро- та мікросоціологічних рівнів: «На елементарному рівні вона (практика) є безперервністю існування індивідуумів у конкретних контекстах. Більша частина життєдіяльності людей складається зі звичних дій, рутинний характер яких дозволяє пояснити практичну природу соціальних структур. Упорядкованість практик є іманентною: вона породжується не включенням людської дії в макросоціальний порядок, а її рутинізацією в середовищі повсякденності завдяки схематичній практичній свідомості й наявному розподілу ресурсів. Таким чином, Е. Гідденс принципово відмовляється від ідеї макросоціального інституціонального порядку й намагається теоретично реконструювати створення й відтворення множинних порядків соціальними практиками в середовищі повсякденності» [63].

У сучасній науковій літературі існують два протилежні методологічні підходи до розуміння сутності соціальної практики.

Відповідно до *першого підходу* соціальні інститути розглядаються як стійкі типи й форми соціальної практики, за допомогою яких організується суспільне життя, забезпечується стійкість зв'язків і відносин у рамках соціальної організації суспільства. Первинною тут визнається соціальна практика, а соціальний інститут є лише формою (або типом) соціальної практики [63; 29].

В основі *другого підходу* лежить зворотна теза: соціальні практики є конкретними формами функціонування суспільних інститутів, загальною ж формою реалізації кожного інституту є сукупність відповідних соціальних практик [35; 44].

Інститути стійкіші за форми своєї реалізації, тому практики можуть змінюватися, не зачіпаючи їхньої сутності, і навпаки, перетворення інститутів неминуче супроводжується зміною практик. Зміна соціальних практик є найбільш надійним критерієм справжніх інституціональних змін [35; 44].

На думку М.А. Шабанової, «соціальні інститути співвідносяться із соціальними практиками, як зміст із формою або сутність із явищем. Інститути, як усякі сутності, глибші й стійкіші за свої форми. Практика як форма – більш конкретна» [78, с.19].

Ми поділяємо думку Н.Л. Антонової, яка вважає такий підхід більш обгрунтованим і методологічно цінним [3].

У суспільстві функціонують базові соціальні інститути, які утворюють «...остов, кістяк суспільства, вони задають найбільш загальні характеристики соціальних ситуацій, визначають спрямованість колективних й індивідуальних дій» [45; 46].

Базові інститути «дозволяють суспільству виживати й розвиватися, зберігаючи свою самодостатність і цілісність у ході історичної еволюції незалежно від волі й бажання конкретних соціальних суб'єктів» [45; 47].

Ці інститути мають свою історію, оформлення їх довгострокове. Так, дослідниця С.Г. Кирдіна вводить поняття інституціональних форм. «На відміну від базових інститутів, які зберігають свій зміст, – пише авторка, – інституціональні форми мобільні, пластичні, мінливі. Вони є конкретними встановленими зразками, способами організації, у яких проявляється порядок взаємодії соціальних суб'єктів» [45; 46].

Н.Л. Антонова вважає, що доцільно розглядати інституціональні форми як соціальні практики: «Інституціональні форми – це способи функціонування інститутів, по суті, соціальні практики. Ми вважаємо, що поряд з базовими (основними) інститутами в суспільстві є інститути неосновні – інституціональні форми. Однак ці утворення є не що інше, як соціальні практики, основне призначення яких – реалізація сутнісних характеристик базових соціальних інститутів» [3, с.96]. Трансформація практик не спричиняє глибинних змін базових інститутів. Н.Л. Антонова підкреслює, що практики, як сукупності соціальних дій і взаємодій, здійснюють функціонування інститутів у суспільстві. Практики – це не окремі інститути, а окремі соціальні утворення, що дозволяють базовим інститутам відтворюватися в нових соціальних умовах. Представлена вище логіка дозволяє також визначити соціальні практики як умови існування соціальних інститутів.

Соціальні практики локалізуються у просторі й часі. Категорії простору й часу в структурі соціальних практик мають фізичний і соціальний смисли.

Соціальні практики як форми базових інститутів є різними в різні історичні періоди; індивід протягом життя може використовувати як формальні, так і неформальні соціальні практики в рамках одного інституту. Місце проживання індивіда (клімат, державний устрій тощо) впливає на його соціальні практики. Практики можуть відрізнятися й у просторі соціальних статусів і ролей.

Н.Л. Антонова виокремлює рівні соціальних практик за критерієм суб'єкта практики (соціального актора, соціального агента). Зважаючи на стійкість базових інститутів і позначивши рівень їхнього функціонування як мезорівень, припускає, що саме тут відбуваються системні перетворення. Відповідно макро- та мікрорівні вона відносить до соціальних практик. Суб'єктами макрорівня можуть виступати соціальні організації, які не змінюють правил, але змінюють практики, виходячи із власних уявлень, запитів і потреб. На мікрорівні суб'єктами є індивіди й соціальні групи, що змінюють соціальні практики «знизу», як відтворюючи їх, так і трансформуючи під свої цілі й інтереси. Таким чином, акторами (суб'єктами) соціальних практик є як соціальні організації, соціальні групи, так і індивіди.

М.А. Шабанова поділяє соціальні практики на інституалізовані й неінституалізовані. Інституалізовані практики утворюють стійке ядро життєдіяльності певного суспільства або його основних підсистем. Вони

відрізняються або більшою значущістю й масовістю, або стійкістю й традиційністю. Менш розповсюджені, спорадичні, недостатньо освоєні практики, а також практики, що суперечать прийнятим у суспільстві нормам, утворюють периферію суспільного життя й не інкорпуються в інститути. Н.Л. Антонова не погоджується з М.А. Шабановою та вважає, що адекватним критерієм поділу соціальних практик є ступінь їхньої формалізації: «...Інститут у неінституціональному векторі з'являється як норма, автор [М.А. Шабанова] же пише, що неінституціалізовані практики не інкорпуються в інститути» [78, с. 97]. На думку Н.Л. Антонової, соціальні практики можуть бути *формальними* й реалізувати принципи й функції соціальних інститутів в умовах конкретного суспільства і *неформальними* й вступати у протиріччя з устояними стандартами. Неформальні соціальні практики також виступають формами базових соціальних інститутів і є проявом кризових явищ у функціонуванні інститутів.

Численні підходи до вивчення практик об'єднують дві ідеї, а саме: теза Людвіга Вітгенштейна про «фоновий» характер соціальних практик та думка Мартіна Гайдеггера про здатність практик «розкривати» основні способи соціального існування [16; 77].

Здатність практик «розкривати» проявляється як здатність мислення вловлювати за зовнішнім проявом соціальної активності, вираженої в конкретній практиці, глибинні процеси утворення та трансляції смислів, що визначають специфіку розвитку й функціонування конкретного суспільства в цілому на певному історичному етапі й на тлі конкретної культури: «Практики конституують і відтворюють ідентичності або «розкривають» основні способи соціального існування, можливі в даній культурі й у цей момент історії» [77]. У цьому випадку практики можуть бути представлені як впорядковані сукупності навичок доцільної активності, які в той же час надають людині можливості відбутися в тій або іншій соціальній якості.

Спираючись на концепт М. Гайдеггера про «розкриваючу» сутність практик, можна визначити *«репродуктивні практики» як узвичасні повсякденні дії людини, які конструюють та водночас виявляють її ідентичності (родительські, прародительські тощо) та які відбуваються завдяки засвоєнню засобів соціального існування в контексті взаємодії Я-Інший (інтерсуб'єктивної реальності), що підпорядкована нормам і цінностям певної культури в даний момент її розвитку.*

Узагальнюючи основні положення цих концепцій, виокремимо головні елементи, що характеризують поняття «репродуктивні практики» і дають загальне уявлення про сутність, структуру повсякденних репродуктивних практик і умови їхньої реалізації.

Репродуктивна практика – це конкретна активність, що проявляється в рутинних діях. Вона розігрується і переживається реальними людьми в реальному часі й у реальному просторі, а отже, є видимою і може підлягати

спостереженню. Репродуктивні практики, на відміну від різноманітних когнітивних (репродуктивні уявлення, стереотипи, фрейми, схеми, наративи тощо) і афективних (ставлення, почуття, емоції, переживання) утворень, доступні для детального вивчення.

Репродуктивна практика – це звична, повторювана поведінка, що передбачає автоматизм виконання дій у повсякденних непроблемних ситуаціях. Більшість повсякденних репродуктивних дій є рутинними. Один раз освоївши їх, людина не буде приділяти особливу увагу для їхнього повторення. У непроблематичних ситуаціях, коли все йде «звичайним чином», людина діє автоматично, «за звичкою» і не помічає більшості повсякденних речей, якими користується, допоки вони функціонують нормально.

Репродуктивну практику як активність (сукупність дій) завжди супроводжує певний «фон», або контекст, – сукупність різних практик, які реалізуються в той же момент часу, що і репродуктивна практика індивіда.

У структуру репродуктивних практик індивіда входить механізм аналізу зовнішніх умов з метою визначення прийнятності в них тієї або іншої практики. Цей механізм дозволяє ідентифікувати ситуацію й типізувати її [18]. Це забезпечується пошуком у попередньому досвіді індивіда аналогічних або схожих ситуацій для приведення у відповідність подальшої поведінки щодо цієї ситуації й прийнятності того або іншого способу дій. Якщо ситуація непроблематична, тобто буденна, то ідентифікація та дія відбуваються автоматично. Якщо ж ситуація є проблематичною, то людина намагається перевизначити її й уписати в наявні уявлення для подальшої реалізації сформованого шаблону дії. Комплекс знань і досвіду людини, на основі яких відбувається ідентифікація ситуації, у різних течіях називається по-різному: у А. Реквіца – фонове знання (*background knowledge*) [87], у Ч. Тейлора – фонове розуміння (*background understanding*) [89], у Дж. Сьорля – *тло, фонові навички* [88], у І Гофмана – *фрейм* [22], у Л. Вітгенштейна – *додержання правила* [16], у П. Бурдьє – *габітус* [9].

Важливою ознакою репродуктивних практик є їх колективний характер. Практика є здійсненням конкретних дій конкретним способом, а важливою ознакою цих дій є те, що вони мають однозначно розумітися представникам культури, до якої належить людина.

Окрім «соціальних знань» (фрейм, габітус, фонове знання тощо), тобто знань і навичок, отриманих у процесі соціалізації, деякі автори виділяють також спеціалізовані знання, отримані цілеспрямовано для вирішення завдань буденного життя (серед спеціалізованих репродуктивних знань і вмій у сучасного українця можна назвати способи допомоги та самопомоги в пологах, користування слінгом, техніки пренатального розвитку, різні вправи для раннього розвитку немовляти, методи програмування статі майбутньої дитини тощо). Ці знання не гарантують вміння виконувати відповідні дії. Успішність певної репродуктивної поведінки передбачає «практичне знання» – засвоєння конкретних навичок. Засвоєння передбачає наявність «живого» прикладу.

Реалізація репродуктивних практик відбувається з використанням «інструмента». Інструментом може бути як власне тіло людини, її голос, органи чуття, так і предмети.

Таким чином, репродуктивні буденні практики – це сукупність прийнятих у культурі способів дій і взаємодій індивіда з індивідами, групами, організаціями у часі й у просторі, що забезпечує як відтворення особи – об'єкта репродуктивної практики, так і самотворення, самоздійснення особистості – суб'єкта репродуктивної практики. Поведінка суб'єкта репродуктивної практики має ритуальний характер і базується на колективних уявленнях, очікуваннях і стандартах. Репродуктивні буденні практики характеризуються відтворюваністю, стійкістю, масовістю, нормативністю. Вони мають подвійну підставу для структурування: з одного боку, існують об'єктивні структури, що впливають на репродуктивні практики (насамперед це соціальні інститути, створені для впорядкування репродуктивного процесу), з другого боку, соціальні агенти можуть впливати на соціальну дійсність через практики, трансформуючи структури.

Поняття «репродуктивні практики» застосовується у психологічному дослідженні репродуктивної поведінки особистості нами вперше. У соціології поняття «репродуктивна практика» вперше було застосоване 2008 року в дисертаційному дослідженні «Репродуктивні практики в контексті молодіжної повсякденності: фактори актуалізації» харківського науковця Д.М. Дікової-Фаворської, у якому проаналізовані сучасні репродуктивні й тілесні практики молоді. На підставі цього дослідження надаються авторські дефініції поняттям «*репродуктивні практики*» та «*тілесні практики*». Репродуктивна практика визначається дослідницею як «когнітивно-ментальний феномен, який актуалізується завдяки певним репродуктивним мотиваціям та установкам, репродуктивним стратегіям та поведінці, спрямованим не лише на відтворення індивіда, але й на становлення особистості, та формується завдяки взаємній типізації узвичаєних дій у контекстах повсякденності як інтерсуб'єктивної реальності» [28, с. 7]. Щодо тілесних практик, то вони визначаються як «узвичаєні дії людини», спрямовані на досягнення нею норм тілесності, поширених у певному суспільстві на конкретному етапі його розвитку та інтерналізованих завдяки повсякденному спілкуванню в найближчому оточенні.

Д.М. Дікова-Фаворська підкреслює, що репродуктивні практики як соціокультурний феномен мають складну структуру, в межах якої науковець, спираючись на усталене в соціології розуміння репродуктивної поведінки, виокремлює дві складові – репродуктивну поведінку та соціалізаційні (батьківські) практики.

На нашу думку, репродуктивні практики є формою реалізації репродуктивної поведінки, а їх складові мають бути виокремлені у відповідності з трьома складовими репродуктивного процесу – практики відтворення біологічного (статеві-коїтальні, гестаційні, інтранатальні, самозбережувальні тощо), відтворення соціального (соціалізаційні, виховні) та психологічного (адаптаційні, атракційні, навчальні, культуротворчі).

Для побудови типології репродуктивних практик варто звернутися до філософських і соціологічних концепцій періодизації історії й суспільства.

Соціолог Е. Дюркгейм на рубежі XIX – XX ст. зауважував, що різні типи суспільств оперують різними моделями часу. У соціології час визначається як функція від соціальної парадигми або як соціальний конструкт. Сучасний же дослідник О.Г. Дугін, узагальнюючи різноманітні уявлення про періодизацію історії і її детермінанти, формулює ряд своїх наукових положень.

Час є соціальним конструктом, і уявлення про нього (від міфологічного для наукового) є наслідком базових характеристик конкретного суспільства.

Найбільш загальними уявленнями про час є ідеї циклу, ідеї регресу, ідеї прогресу.

Час може мати різні характеристики в різних суспільствах, які співіснують, що передбачає в кожному випадку з'ясування моделі локального соціального часу, а також співвіднесення між собою періодів, де перебувають і зіставляються суспільства.

Час може мати різні властивості в одному ж і тому суспільстві залежно від того, який соціальний стан, клас, страта або сегмент розглядається.

Час соціального логосу, що претендує на універсальність у формі поширення базових соціологічних нормативів західної цивілізації в планетарному масштабі, дублюється в самій західній цивілізації множинністю соціальних часів на рівні глибинних рівнів (соціального та міфологічного). Лінійний прогрес паралельно має розмаїття міфологічних конструкцій часу. Дія міфологічного часу багаторазово підсилюється у випадку гібридних суспільств, що минули або проходять процес акультурації. Глобальне поширення лінійного логосу в певних випадках входить у прямий конфлікт з іншими конструктами часу в локальних незахідних культурах (релігійних і архаїчних).

Концепція часу в постмодерні зазнає фундаментальних змін. Із зміцненням соціальних структур постмодерну мають з'явитися нові форми часу (наприклад, «*пост-історія*» Ж. Бодрійяра, *ризом* Ж. Дельоза).

Філософи, соціологи, культурологи, історики, антрополози, котрі займаються проблемами періодизації й соціального часу, приходять до одностайної думки, що зараз західна цивілізація переживає переломний момент, ситуацію фундаментальної соціальної кризи, за межами якої її – і все людство – чекають серйозні потрясіння, руйнація старих міфів і поява нових, якісно відмінних від попередніх. Шлях звільнення логосу від міфосу, що був змістом становлення західноєвропейської цивілізації, досяг свого апогею [33; 34].

О.Г. Дугін аналізує історію на континуумі передмодерн – модерн – постмодерн.

Передмодерн описує сукупність тих суспільств, які історично передували Новому часу, але відрізнялися від нього за своїми істотними характеристиками. Передмодерн є синонімом «традиційного суспільства». Традиційне суспільство мислиться в модерні не тільки як щось таке, що передує сучасному суспільству – суспільству модерну, але і як протилежне йому за основними установками і фундаментальними властивостями. Традиційне суспільство влаштоване так,

щоб якомога довше або взагалі ніколи не змінюватися. Традиції (від латинського *tradire* – *передавати*) – основа такого суспільства. Традиція прагне до відповідності сьогодення минулому, що оцінюється як позитивне й зразкове. У традиційному суспільстві майбутнє бачиться як пряме дзеркальне відбиття минулого, тобто як його повторення. Традиційне суспільство прагне або уникнути новизни, або мінімізувати, зменшити її вплив і значення. Цій меті відповідають основні соціальні інститути передмодерну, одним із головних завдань яких є стримування та протистояння часу, боротьба з ним. Ціннісними пріоритетами є ідеї сталості, повторення. Традиційне суспільство обирає минуле, а із сьогоденням мириться, прагнучи зробити його якомога більш схожим на минуле.

У традиційному суспільстві можна виокремити дві великі групи, що відрізняються за окремими фундаментальними характеристиками. Це «архаїчні суспільства» («примітивні», «дикуни») та «релігійні суспільства». На історичній прямій передмодерн – модерн – постмодерн спочатку йдуть архаїчні суспільства, потім релігійні. За логікою заходоцентризму, релігійні суспільства є перехідними формами від архаїки до модерну.

В архаїчних моделях суспільства міф є основним і визначальним. Архаїка – це царина міфу, колективного несвідомого, що майже повністю збігається з колективною свідомістю. К. Леві-Строс визначає логос архаїків як міфологічний.

Релігійні суспільства відрізняються від архаїчних суттєвим збільшенням раціональності. Розвинені релігії значно просуваються «у звільненні логосу від міфосу». Однак не всі релігії, навіть найраціональніші (індуїзм, буддизм, конфуціанство), створюють передумови для появи суспільства модерну. Релігійні побудови часто вносять у циклічні моделі лінійність.

Іудаїзм уперше вводить уявлення про лінійний час, яке, з певними виправленнями, від нього переймають християнство й іслам.

Серед раціоналізованих теологіч монотеїзм займає особливе місце. Саме монотеїзм є важливим етапом становлення суспільства модерну. Монотеїзм стає тим релігійним середовищем, що зміцнює логос.

У модерні час, що несе в собі новизну, оцінюється позитивно й оптимістично. Цінностями модерну стають цінності накопичення (знань, товарів, методологій), розвитку (удосконалювання, відкриттів, винаходів), перетворень. Час модерну мислиться як лінійний, поступальний і позитивний, тобто як прогрес.

Суспільство модерну історичне, діахронічне й синтагматичне за своєю природою. Воно перебуває в поступальному русі, розвитку, еволюції. Наукові моделі й теорії модерну – це моделі прогресу. Суспільства модерну екстраполували свої специфічні темпоральні конструкти і на минуле, і на всю історію людства. Однак з кінця XIX століття, коли соціальна парадигма модерну стала активно розповсюджуватися з Європи ушир (через колонізацію) і вглиб (через прискорену модернізацію самих західних суспільств), з'явилися сумніви в незаперечності базових наукових і соціальних передумов.

У результаті наукових пошуків філософів, соціологів, психологів, культурологів, представників природничих наук у другій половині ХХ століття стало зрозуміло, що модерн, який претендував на нескінченний розвиток і оптимістичне наближення до абсолютної істини, є лише періодом серед багатьох інших. Із збільшенням дистанції між модерном і його критичним осмисленням стала затверджуватися концепція постмодерну. У 80-і роки ідеї постмодерну починають домінувати у філософському, культурологічному, соціологічному, психологічному дискурсах. Однак соціальні інститути, педагогіка, науково-популярні теорії, уявлення буденної свідомості в суспільствах кінця ХХ – початку ХХІ століття залишаються модерними, а свідомість інтелектуальної еліти спрямовує себе у постмодерн. Уявлення про прогрес, успіх, еволюцію за інерцією зберігається в масовій свідомості, у педагогіці, соціальній риторичі.

Постмодерн час зворотності, вигадливості, іронічності, складності, гротескності, у якому все повторюється, але не як серйозний ритуал традиційного суспільства, а як цитування, рециркулювання, симулякр.

Західноєвропейське суспільство проходило етапи передмодерну та модерну більш-менш послідовно. Західна модель, що нав'язується іншим суспільствам як модель універсальна, еталонна, загальноприйнятна і загальнообов'язкова, стала втілюватися практично в усіх суспільствах, здійснюючи їх «аккультурацію» або «модернізацію». Західна модель разом з її уявленнями про соціальний час не була універсальною й не відповідала історичному досвіду й соціальним особливостям більшості людських суспільств, але стала вважатися й уважається до сьогодні універсальною й загальноприйнятною.

Наукова парадигма модерну переносить ідеї прогресу, поступального розвитку суспільства на інші суспільства. У дослідженнях модерну первісні суспільства розглядаються як живі приклади ранніх стадій розвитку людства. Але ще К. Леві-Строс показав, що примітивні суспільства – це інші суспільства, не менш складні й не менш раціональні, але засновані на інших міфологічних моделях і структурах.

Відповідно до логіки модерну кожний із етапів є кроком, обґрунтуванням вектора історичного розвитку від мінуса до плюса, від поганого до доброго, від недосконалого до досконалого. Вважається, що перехід від однієї фази до іншої принципово знімає актуальність попередньої фази, відносить її до категорії небуття. У такому випадку логос бореться з міфосом і поступово перемагає його. Відповідно час мислиться від архаїчного (міфологічної ідентичності вождя, жерця, бога або героя), від циклізму, через розімкнутий лінійний час монотеїзму (з основним вектором занепаду) до прогресу, еволюції й поступального лінійного розвитку. Кожна фаза собою заміняє попередню. Критичне осмислення модерном самого себе стало передумовою епохи постмодерну.

Для пояснення впливу західної моделі часу за її нав'язування іншим суспільствам О.Г. Дугін вводить термін «*археомодерн*». Археомодерн – це поєднання двох парадигм – модерну й передмодерну – без їхнього

концептуального співвіднесення, тобто без вибудовування між ними виразного логічного переходу: «Архіомодерн, це такий стан, коли архаїка й модерн беруть один одного в полон. При цьому ніхто не володарює, кожний катує іншого». О.Г. Дугін показує, що Росія (це властиве й Україні) ні одну із трьох стадій не пройшла повністю. У результаті відбулося змішування відразу кількох епох: язичницького православ'я, варварської модернізації у вигляді колективізації й індустріалізації, міфологізації й традиціоналізації науки й техніки. Явище археомодерну показує, що соціум може жити одночасно в декількох епохах – на рівні еліти може розгортатися лінійний час або модерністські форми соціального часу (за Ж. Гурвічем), а у масах домінувати міфологічний час (вічне повернення, уповільнення, сталість).

Соціальна система археомодерну рухається одночасно у двох протилежних напрямках, що викликає порушення й розколи. Різні символи, архетипи, сюжети й міфи навалюються один на одного без усякого порядку. Зовсім різні концепти існують поряд. Суспільство втрачає єдність, зв'язаність, здатність об'єднувати різні шари, страти й символи в загальну гармонію. У цьому випадку розлад між логосом і міфосом досягає критичної точки, і міфос починає виступати як руйнуюча сила, що активно протидіє будь-яким спробам прогресистського логосу модернізування.

Ж. Гурвіч виділяв вісім типів соціального часу.

Триваючий час («enduring time») – це час споріднення, сімейності, локальної демографії, тривалість безпосередньо даної інерціальності життя роду.

Оманливий (рутинний) час («deceptive time») – час щоденних дій, включаючи рутину й різні сюрпризи.

Блукаючий час («erratic time») – час нерегулярних подій, подій світових, невизначеностей історії, розгортання.

Циклічний час («cyclical time») – час постійно повторюваних подій у житті.

Уповільнений час («retarded time») – час соціальних символів і інститутів, які вкорінені в минулому. Традиції й умовності тягнуть цей час назад, стримують його, але не зупиняють руху, тому що час усе одно тече з опорою на ці інститути й символи.

Час змін («alternating time») – час правил, алгоритмів і кодів. Цей час також укорінений у минулому, але націлений на майбутнє, на зміну й розвиток. Час економіки й промисловості – це час заснований на знанні, але орієнтований не на повторення, а на зміну, розвиток.

Час поштовху вперед («pushing forward time») – час надій і інновацій, прагнення в майбутнє, зближення майбутнього і сьогодення.

Вибуховий час («explosive time») – час колективної творчості й революцій; час скасування наявних структур і заміни їх новими.

Кожен із цих часів має свою структуру, свої властивості, свій типовий напрямок і сприйняття. Різні соціальні типи й групи живуть у різних часах (всі або деякі в різних пропорціях).

Триваючий, рутинний, циклічний і вповільнений час переважають у традиційному суспільстві. Інші часи – «блукаючий», «час змін», «час поштовху вперед» – характерні для модерну. Їх немає в міфологічному просторі – вони вперше починають з'являтися в релігійному контексті й у міфах, пов'язаних з есхатологічними катастрофами.

«Вибуховий час» відповідає міфологічним сюжетам про космогонію й есхатологію, притаманний макроподіям.

Множинність соціальних часів, описана Ж. Гурвічем, дозволяє виокремлювати в соціальних системах і структурах процеси, які не просто розгортаються з різною швидкістю, але часом мають якісно іншу природу й рухаються у прямо протилежному напрямку відносно один одного. Так, модернізація одних вивів соціального життя цілком може супроводжуватися архаїзацією інших. Модернізація одних аспектів репродуктивної поведінки (наприклад, стрімкий розвиток допоміжних репродуктивних технологій) супроводжується архаїзацією інших (підсилення міфологізації репродуктивних уявлень).

Загальноприйнятою сьогодні є модель розподілу економічних укладів на передіндустріальний, індустріальний і постіндустріальний. Ця модель є паралельною схемі «передмодерн – модерн – постмодерн», тільки з акцентом на економіці.

Передіндустріальний устрій – допромислове виробництво (аграрне суспільство). Сільське господарство в традиційному суспільстві є домінуючим. У передіндустріальному устрої виділяють два типи, один із яких відповідає архаїчній стадії (переважає полювання, збирання), інший – аграрній стадії і відрізняється більш технологічними формами господарства та, як правило, збігається з релігійними типами суспільства.

Індустріальна стадія. Модерн характеризується розвитком промисловості до такої міри, що обсяг товарів промислового виробництва істотно перевищує роль аграрного сектора в економіці в цілому. Це економічні типи капіталізму й «розвинутого соціалізму» (індустріалізація аграрної країни надзусиллями).

Постіндустріальне суспільство. Постмодерн ознаменований затвердженням нового економічного укладу – у постіндустріальному суспільстві переважає третинний сектор (сектор фінансів, послуг); обсяг фінансових активів і операцій істотно перевищує обсяг реального аграрного й промислового виробництва.

Аналогія між типами суспільств і типами домінуючих економічних систем наочно демонструє, що економіка є проявом соціального логосу. Економічні моделі й теорії є наслідком тих або інших соціальних концептів у сфері господарювання. Як час є соціальним конструктом, так і рукотворна й раціонально організована господарська діяльність є продуктом соціальної творчості. Економічний час є субпродуктом соціальних установок, а систематизація економічних формацій, укладів або епох по діахронічній шкалі є відбиттям загальної моделі розгортання соціального логосу (як його розуміє західна культура).

П. Сорокін виділив три типи суспільств: *ідеаціональний* (ideational), *ідеалістичний* (idealistic) і *почуттєвий* (sensate). Науковець доходить висновку про те, що ніякого абсолютного прогресу не існує, а соціальна динаміка розгортається чітко за типами: ідеаціональний – ідеалістичний – почуттєвий – ідеаціональний. Зміна цих типів є загальною властивістю всіх суспільств – від архаїчних, релігійних до найсучасніших. Зміна й основні етапи, що супроводжують кожний цикл - розквіт, зміцнення і розпад, є обов'язковими.

Ж. Дюран пропонує іншу модель соціокультурної динаміки. Він вважає, що в соціумі існує таке явище, як «*семантичне русло*». Це – потік динамічного панування в соціумі того або іншого міфу в його різних іпостасях або комбінованих формах. Ж. Дюран розрізняє такі стадії формування «семантичного русла»: *стадія струмочків* (різні архетипи, символи, ідеї течуть у різних напрямках); *стадія поділу вод* (у цій фазі утворюється напрямком потоку); *стадія злиття* (тут міф набуває більш-менш чітких форм); *стадія ріки* (значеннєвий потік захоплює широкі шари суспільства й отримує чітке ім'я – того або іншого бога, міфологічного сюжету, наукової теорії); *стадія організації берегів* (міф виходить за свої рамки й починає впливати на різні соціокультурні сфери); *стадія дельти* (значеннєвий потік вичерпує свій потенціал і знову розділяється на окремі струмочки, сила й динаміка міфу вщухає) [67].

У своїх розвідках з історії дитинства Л. Демос виділив шість різних домінуючих моделей ставлення до дітей, що сформувалися протягом історії, обґрунтував вплив виховання в дитинстві на особливості дорослої особистості й пов'язав виділені моделі виховання дітей з особливостями розвитку цивілізації в кожний період:

- *інфантицидний* (до IV століття н.е.) – характеризується масовим убивством дітей і насильством щодо них;
- *відсторонений* (покидаючий) (IV – XIII століття) – характеризується відмовою від інфантициду у зв'язку з поширенням християнства й практикою передачі родителями дітей на виховання третім особам;
- *амбівалентний* (XI – XVII століття) – характеризується початком витіснення практики фізичних покарань;
- *нав'язливий /примусовий* (XVIII століття) – характеризується початком розуміння потреб дитини;
- *соціалізуючий* (XI – перша половина XX століття) – характеризується масовим поширенням педагогічних знань, а також початкової й середньої освіти;
- *допомагаючий* (із середини XX століття) – характеризується індивідуалізацією процесу виховання, відмовою від фізичних покарань і рівноправних відносин.

У таблиці 6.2 ми систематизували основні соціокультурні риси передмодерну – модерну – постмодерну (за О.Г. Дугінім) і схарактеризували репродуктивну норму відповідної епохи.

Таблиця 6.2.

Період Хар-ка	Передмодерн	Модерн	Постмодерн
Концепція часу	Час – циклічний; минуле – позитивне і зразкове; майбутнє – негативне.	Час – лінійний; минуле – примітивне, майбутнє – прогресивне, оптимістичне.	Час – спіральний (цитування, симулякр, рециркування).
Основні цінності	Сталість. Повторення.	Накопичення. Розвиток. Перетворення.	Немає чіткої ієрархії цінностей. Індивідуальність, «Я». Поклоніння тілу.
Основні міфи	Про тварин. Про походження світил. Про створення. Про культурного героя. Про епічного героя. Про походження смерті. Близнюкові та небесні.	Лінійний характер розвитку світу. Віра в прогрес. Досяжність «світлого майбутнього». Пізнаваність світу. Керованість світу. Прагнення до однаковості.	<i>Гіпореалістичні міфи:</i> міф про постмодерн, життя в модусі смерті. <i>Гіперреалістичні міфи:</i> міфи про гроші й владу.
Основні ідеї	Синкретизм. Анімізм духів (душа) як причина життя і явищ природи. Фетишизм. Тотемізм. Магія як спосіб пізнання й освоєння світу.	Розвиток світу має лінійний характер. Віра в прогрес. Досяжність «світлого майбутнього». Пізнаваність світу. Керованість світом. Прагнення до однаковості. Глобалізація.	Немає віри в прогрес, науку й можливість досягнення «світлого майбутнього» для всіх. Багатоваріантність розвитку. Необхідність споживання. Релятивізм у всіх сферах життя.
Ставлення до дітей	Інфантицидний. Відсторонений. Амбівалентний.	Нав'язливий. Соціалізуючий.	Допомагаючий.
Репродуктивна норма	Висока народжуваність – висока смертність. Дитина – одиниця спільноти. Родительство – незаперечна умова дорослості.	Висока народжуваність – низька смертність. Дитина – економічна одиниця (засіб виробництва). Родительство – соціальний статус, обов'язок.	Низька народжуваність – низька смертність. Дитина – цитування, рециркування власного «Я». Родительство – заперечення смерті й отримання влади.

Якщо розглянути репродуктивну поведінку конкретного індивіда можна дійти висновку, що вона розгортається в конкретному соціокультурному контексті у відповідності до типового образу життя, що задає якісну визначеність її форм у їх найбільш стійких і цінних для людини характеристиках, а також у структурі власної життєдіяльності індивіда та

оформлюється на життєвому шляху у формі репродуктивних практик та вчинків.

На основі виокремлених в історії людства основних соціокультурних періодів та відповідних їм типів освоєння світу, типів свідомості та типів особистості можна класифікувати основні репродуктивні практики, що існували та існують в історії людства. ***Ми виокремлюємо архаїчну, традиційну, модерністську, постмодерністську репродуктивні практики.***

Типологія є до певної міри штучною, адже постмодерні практики включають елементи модерних, традиційних, архаїчних; модерні – традиційних, архаїчних; традиційні – архаїчних практик.

Основним критерієм типологізації є генеративний аспект свідомості. Він організує всі процеси у свідомості індивіда. Структура свідомості розглядається нами відповідно до структурної концепції свідомості В.П. Зінченка та структурно-динамічної концепції переживання Л.Р. Фахрутдінової (розділ 5).

Для архаїчних репродуктивних практик характерне переважання регуляції поведінки за допомогою переживання.

Для традиційних – буттійного рівня свідомості.

Для модерністських – рефлексивного рівня свідомості.

Для постмодерністських – духовного рівня свідомості.

Узагальнимо особливості архаїчної, традиційної, модерністської та постмодерністської репродуктивних практик.

Архаїчні репродуктивні практики. Основний генеративний компонент свідомості – переживання. Репродуктивна поведінка конкретного індивіда невіддільна від репродуктивної поведінки конкретної спільноти, максимально ритуалізована, міфологізована. Індивідуальні дії неможливі, табуовані. Вчинок можливий лише в лімінальні періоди. У ставленні до дітей переважає інфантицидний і відсторонений стиль.

Первісна епоха закладає основи людської психіки й основи соціально-психологічних стосунків. Л.М. Аксеновська вважає, що їх основою є три функціональні види діяльності архаїчної людини – відтворення, боротьба (агресія) і магія (літургія). Дослідниця стверджує, що базові функціональні види діяльності архаїчної людини (відтворення, агресія, літургія) породжують:

- базові типи соціальної практики – шлюб, війна, релігія;
- базові типи соціальної організації – сім'я, армія, церква/віра;
- базові (метафоричні) типи особистості лідера – «батько», «командир», «пастир»;
- базові типи організаційної культури – «сім'я», «армія», «церква/віра».

Архаїчному способу аналізу дійсності відповідає синхронний закон установлення зв'язку між явищами. Синхронний закон характеризується ставленням до часу як до явища дискретного, переривчастого, розбитого на відрізки, що пов'язані один з одним. Саме так могли одночасно існувати у свідомості первісної людини і минуле, і сьогодення. Л. Леві-Брюль указував,

що переживання в первісному суспільстві характеризувалися нерозчленованістю суб'єкта і об'єкта й абсолютним «зняттям» такої взаємодії через механізм партиципації (причетності) між індивідами або предметами, асоційованими колективними уявленнями. Партиципація – характерний принцип первісного мислення, що управляє асоціаціями і зв'язками уявлень у первісній свідомості.

Механізм партиципації був породжений позачасовим, синхронним аналізом подій, що відбуваються в навколишньому світі. Відсутність лінійності часу породжувала відсутність лінійності мислення. Міфологічна система пізнання світу не використовує принцип причинності. Причинно-наслідкові зв'язки не можливі для усвідомлення в первісному світі через брак необхідних уявлень про історичність.

Причинно-наслідкові зв'язки описуються діахронічним законом, тобто вони існують у часі. Однак каузальні зв'язки не є єдиними об'єктивними зв'язками. Існують також позачасові, синхронні зв'язки двох явищ, між якими не можна встановити каузальний зв'язок. Явища інтерпретуються як пов'язані синхронним зв'язком – кожне з них займає місце в системі; жодне з них не породжує інше, однак тільки їхня сукупність утворює конкретну систему. Переживання, що виникають за синхронного зв'язку, є не поясненням, а описом. Відповідно міфологічні переживання є переживанням не взаємозв'язку «факт – подія», а синхронного стану, що описується, а не пояснюється.

Усі міфологічні образи за змістом тотожні один одному. Відмінності між образами виникають, коли образ набуває форми – виражається в міфі, обряді, звичаї. Форма є станом змісту, у якій він реально функціонує. Форми міфологічних образів були інтерпретаціями навколишньої дійсності, а їхні сукупності – первісними класифікаціями. Співіснування в міфологічному образі єдиного, семантично тотожного змісту й різноманітних форм давало можливість первісній людині як відчувати єдність світу, так і бачити реальні відмінності між речами.

Міфологічне переживання – у сфері міжособистісних стосунків (як і дискурсивна форма переживання сучасної людини). Міфологічне переживання відбиває зовнішній світ як нелінійну, позачасову систему. Об'єктом, що викликає переживання, буде не причинно-наслідковий зв'язок, а структура організації елементів у даній конкретній системі (міфологічній картині світу). Принципом організації цієї структури є семантична тотожність. Порушення тотожності буде відбите переживанням як зміна системи, а завданням індивіда стане відновлення колишньої гармонії – семантичної тотожності. Цій меті в архаїчних суспільствах служать ритуали.

Завдання міфологічного переживання – установлення гармонійних тотожних відносин між зміненими й незмінними елементами системи міжособистісних стосунків. Міфологічні переживання не пов'язані одне з одним, кожне з них є самостійною системою. У процесі розвитку окремі переживання організуються в систему переживань. Однак взаємозв'язки в цій системі не є причинно-наслідковими – вони мають синхронний характер зв'язків за сумірністю.

Міфологічне переживання є можливим поза мовою, адже його матеріал – образи. Мова в міфологічному переживанні є магичною системою. Слово ще не стало абстракцією, а має безпосередній зв'язок з предметом, який відчуває тілесно. Маніпуляції словом (промовляння, приспівування) будуть змінювати і сам предмет, що означається.

Традиційні репродуктивні практики. Основним організуючим і детермінуючим елементом традиційних практик є образ. Ритуали й обряди оформлюються у традиції; первісні витoki обрядовості втрачають значення – їх смисл підміняється формою традиції. З'являється перше репродуктивне право і перші інститути виховання й соціалізації. Сім'я стає основним репродуктивним інститутом. Репродуктивна поведінка рутинізується, у той же час зростає можливість індивідуального вчинку. З'являється необхідність прийняття репродуктивних рішень. У ставленні до дітей переважає відсторонений та амбівалентний стилі.

Модерні репродуктивні практики. Основним організуючим і детермінуючим елементом модерних практик є значення та смисли. Репродуктивна поведінка максимально нормується й інституалізується. Репродуктивне право регулює більшість аспектів репродуктивної поведінки особистості (норми права супроводжують укладання шлюбу-розлучень, права кожного з членів подружжя, права дитини, у правове поле вводяться інститути освіти і соціалізації, медичні інституції тощо). У ставленні до дитини переважає нав'язливий та соціалізуючий стилі.

Постмодерні репродуктивні практики. Основним організуючим і детермінуючим елементом постмодерних практик є взаємодія Я-Інший, соціальна ситуація опановується суб'єктом за допомогою наративів, дискурсів, норм, міфів, ритуалів та операцій їх когнітивного упорядкування.

Сучасне соціокультурне поле характеризується принциповою неоднорідністю. Розмаїття культур є способом організації простору постмодерну. В ці трансформації потрапляє і структура повсякденності. Відповідно і репродуктивна поведінка особистості стає мозаїчною як у своїх *формах* (розмаїття типів родительства; розмаїття способів набуття статусу родителя; розмаїття виховних, соціалізаційних, адаптаційних, атракційних, самозбережних практик), так і цінностей (репродуктивна поведінка як утілення цінностей акмеологічних, економічних, моральних, релігійних, художніх, політичних, вітальних тощо).

У сучасному світі суттєво змінилися зміст символізації і зміст ритуалів.

Репродуктивна сфера, що раніше найбільше підлягала ритуальній регуляції, тепер значною мірою інституціоналізувалася. Реальність цієї сфери відокремилася від символів. Життя в його безпосередній повноті стало дедалі менше співвідноситися із суспільною міфологією, що, як передбачається, її супроводжує і організовує. Наслідком цього стало спустошення символів. Їх конкретно-життєвий зміст виявився підміненим раціоналістичними конструкціями; у результаті те, що символізує, відокремилася від того, що символізується. Матеріальність символу не співвідноситься з матерією життя, а тому стає байдужою стосовно неї — результатом умовності, конвенції.

Нові символи утворюють власну відносно замкнуту систему, не впливаючи на процеси життя.

Ще більше подовжився процес дорослішання нинішньої молоді. Час психофізіологічного, емоційного і соціального дозрівання знаходиться у суперечності з формально-ритуальним часом визнання цивільної дієздатності. Ініціації мають формальний характер, не стосуються життя.

Руйнування стабільних ритуалізованих структур веде до зростання індивідуальної свободи (у просторі й часі) й індивідуальної відповідальності. Деритуалізація життя і релятивізація символів сприяє звільненню від пут клану, роду, спільноти, релігійних та інших ідеологій, відкриває можливості географічної мобільності. Ослаблення ритуалів переходів і їх відрив від реальності життя кардинальним чином змінюють можливості індивіда розпоряджатися часовим діапазоном свого життя. Індивід може розтягти чи скоротити будь який період свого життя. Період репродуктивної активності суттєво розтягується. Стає можливим рух не тільки вперед, а й назад. У традиційному суспільстві юнак, що пройшов ініціацію, ставав дорослим і вже ніколи не міг повернутися у статус юнака. Він дорослішав відразу, незалежно від своїх суб'єктивних станів і схильностей. Згодом «ритуально» старів. Вікові статуси чергувалися, їхнє настання не можна було відкласти.

У деритуалізованому сучасному суспільстві людина може скасувати багато етапів і «обов'язків» свого життя. У сучасному суспільстві міграція відповідно до вікових періодів здійснюється довільно. Поряд і безконфліктно функціонують мати-школярка, мати-студентка, мати-бізнес-леді, мати-робітниця, мати-бабуся тощо (це ж стосується і батька).

А. Хеллер показує, що, з одного боку, повсякденності загрожує надмірна інституалізація: зовнішня раціоналізація й організація простору не відповідають власному порядку повсякденності, а здійснюються у відповідності до логіки інших соціальних інститутів. З іншого боку, повсякденності загрожує тотальна релятивізація. У постсучасній дійсності межа між повсякденним і неповсякденним часто виявляється розмитою. Це властиве і для репродуктивної поведінки особистості. З одного боку, відбувається її подальша інституалізація і суб'єкт поступово витісняється за межі репродуктивного процесу; відтворення людства починає відбуватися за логікою соціальних інститутів, що перебирають на себе функції суб'єкта репродуктивної поведінки. З іншого боку, продовжується релятивізація репродуктивної поведінки.

Повторюваність витісняється розмаїтістю, і, як наслідок, губляться типологізуючі вектори повсякденності. Повсякденність може втратити свою здатність до утворення смислів, перестане бути простором формування й реалізації соціального габітусу.

Змінюють свою конфігурацію організуючі механізми форм повсякденності. Інновацією постсучасності є вплив засобів масової інформації на соціокультурні структури, зокрема на повсякденність. Мас-медіа стають універсальною формою комунікації. Але ця комунікація «не справжня», адже не передбачає відповідей на значення, знаки та символи, які медіа транслює. Міфи та міфологеми, створені у медійному просторі, заповнюють простір

повсякденності та трансформують його структуру. Медіа-простір здійснює естетичну реформу всіх форм повсякденного – лише естетичні орієнтири подаються як значущі, оскільки добудовують конечні форми повсякденності до досконалих взірців споживання.

Продуктом цих процесів є розповсюдження в суспільстві двох протилежних течій оформлення власної репродуктивної активності – «*вільні від родительства*» (чайлдфрі) та «*свідомі (природні) батьки*».

Протистояння за своїми репродуктивними установками цих течій, на нашу думку, є результатом процесу позбавлення особистості суб'єктності в репродуктивному процесі. На противагу цій тенденції чайлдфрі (одинаки та пари) зовсім відмовляються від родительства, натомість «свідомі родителі» підкреслено виводять себе і своїх дітей із-під дії соціальних інститутів, які зазіхають на суб'єктність актора репродуктивних практик (Див. додаток 3). Найбільшою критики обидві течії зазнають від релігійних співтовариств.

Послугуючись термінологічним апаратом, який увів у науковий обіг В.О. Татенко, можна констатувати, що репродуктивна поведінка людини епохи постмодерну, з одного боку, все більше «інтимізується», а з іншого – «екстимізується». Для людини постмодерну особливого значення набувають інтимно-особистісні стосунки, «ціннісно-смыслову психологічну основу яких складає почуття душевно-духовної спорідненості, душевно-духовне тяжіння однієї людини до іншої без елементів тілесної чуттєвості» [68]. «Сфера інтимного життя охоплює найбільш значущі для людини тілесні, душевні і духовні, індивідуальні й соціальні потреби, цінності і смисли, що складають сутнісне ядро її існування. Це сфера, в якій «Я» більш ніж деінде відчувається суб'єктом, автором, лідером, господарем, здатним вільно творити свій світ і себе в цьому світі, а також готовим персонально відповідати за результати своїх діянь і творінь» [68, с.6].

Яких би нових форм, видів, варіантів не набувала репродуктивна поведінка людини, «доки руйнації зазнає зовнішня поверхня людського ества, залишається надія, що все минеться, відновиться і стане на свої місця. Але ці сподівання будуть марними, якщо руйнівний вплив досягне інтимно-особистісної сфери життя окремої людини й сфери інтимних стосунків людини з людиною» [68, с.3].

Література до розділу

1. *Абельс Х.* Интеракция, идентификация, презентация: Введение в интерпретативную социологию. — СПб., 1999. — 265 с.
2. *Ананьев Б.Г.* Избранные психологические труды: В 2 т. — М.: Педагогика, 1980. — 361 с.
3. *Антонова Н. Л.* Социальная практика: теоретико-методологические основания исследовательского анализа / Н. Л. Антонова // Известия Уральского государственного университета. — 2009. — № 4(70). — 92-97 с.
4. *Асмолов А.Г.* Психология личности. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. — 367 с.
5. *Бабушкин В.У.* О природе философского знания. - М., 1978. - С.179-180.
6. *Барт Р.* Мифологии / Пер. с фр., вступ. ст. и коммент. С.Зенкина. - М.: Академический Проект, 2008. — 351 с.
7. *Барулин В.С.* Социальная философия: Учебник. — Изд. 2-е. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — 560 с.
8. *Брокмейер Й., Харре Р.* Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. - 2000. - № 3. — С. 29-42.
9. *Бурдьё П.* Практический смысл / Пер. с фр.: А.Т. Бикбов, К.Д. Вознесенская, С.Н. Зенкин, Н.А. Шматко; Отв. ред. пер. и послесл. Н.А. Шматко. — СПб.: Алетей, М.: Институт экспериментальной социологии, 2001. — 562 с.
10. *Былинская Н. В.* ИмPLICITные теории семьи у мужчин и женщин, состоящих и не состоящих в браке [Текст] / Н. В. Былинская // Молодой ученый. — 2013. - №2. —С. 305-309.
11. *Васильева Н.Л.* Факторы развития в психоаналитической теории личности и в имPLICITных теориях // «Вопросы психологии». — 2007. - № 6. — С. 128-137.
12. *Васильченко О.Н.* Репродуктивные события в структуре жизненного пути личности [Электронный ресурс] // Фундаментальные исследования. — 2013. — № 1 (часть 3). — С. 636-641. — Режим доступа: http://www.rae.ru/fs/?section=content&op=show_article&article_id=10000216. - (Дата обращения: 13.02.2013).
13. *Вахштайн В.С.* «Практика» versus «фрейм»: альтернативные проекты исследования повседневного мира // Социологическое обозрение. - 2008. - Том 7. - № 1. — С. 65 – 95.
14. *Вебер М.* Основные социологические понятия / Пер. с нем. М. И. Левиной // Вебер М. Избранные произведения. - М., 1990.
15. Взаємини у подружжі та репродуктивні події як ключові елементи життєвого шляху особистості. Теоретичні і прикладні проблеми психології: збірник наукових праць. — Лубанськ: СНУ ім. В.Далія. — 2012. - № 3 (29).—С. 58 – 66.
16. *Витгенштейн Л.* Философские исследования // Философские работы. Ч. I. - М., 1994.
17. *Волков В.В.* О концепции практик(и) в социальных науках // Социологические исследования. - 1997. - № 6. — С. 9-23.
18. *Волков В.В., Хархордин О.В.* Теория практик. — СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. — 298 с.
19. *Выготский Л. С.* Психология искусства. - М., 1987. — 236 с.
20. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права / Пер. с нем.; ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С.Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц.— М.: Мысль, 1990.— 524 [2] с.
21. *Гидденс Э.* Устроение общества. Очерк теории структуриации. - М.: Академический проект, 2003. — 528 с.
22. *Гофман И.* Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта. - М.: Институт социологии РАН, 2004. - 752 с.
23. *Грушин Б.А.* Мнение о мире и мир мнений. - М.: Политиздат, 1967. — 400 с.
24. *Гуссерль Э.* Феноменология внутреннего сознания времени // Гуссерль Э. Собр. соч.: В 2 т. - М., 1994. - Т. 1.
25. *Давыдова Е.В., Давыдов А.А.* Измерение качества жизни. - М.: Институт социологии РАН, 1993. - 53 с.

26. Дашевский В.В. Социально-политические особенности мифологизации политического сознания: автореф. дис. канд. психол. наук/В.В. Дашевский. - М.: РАГС, 1997. - 24 с.
27. Делёз Ж. Логика смысла. - М.: Академический Проект, 2011. — 472 с
28. Дікова-Фаворська Д. М. Репродуктивні практики в контексті молодіжної повсякденності: фактори актуалізації. : дис... канд. наук: 22.00.04 – Х.,2009. – 235 с.
29. Добренёв В. И., Кравченко А. И. Социальные институты и процессы // Социология: В 3 т. - М.: Инфра-М, 2001. - Т. 3. - 624 с.
30. Донцов А.И. Схемы понимания и объяснения физической реальности / А.И. Донцов, О.Е. Баксанский // Вопросы философии. - 1998. - №11. – С. 75-90.
31. Доценко Е.Л., Демакова Л.Е. Архаические корни обыденных представлений о семье // Семейная психология и семейная терапия. - 2006. - № 4 – С. 35-51.
32. Дуаз В. Явление анкеровки // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С. 34 – 52.
33. Дугин А.Г. Логос и мифос. - М., 2010. – 123 с.
34. Дугин А.Г. Постфилософия. Три парадигмы в истории мысли. - М. Изд-во: «Евразийское движение», 2009 – 687 с.
35. Заславская Т.И. Социальный механизм расхождения формальных институтов и реальных практик // Куда идет Россия?.. Формальные институты и реальные практики / Под общ. ред. Т.И.Заславской. - М.: МВШСЭН, 2002. - С. 3 - 15.
36. Зинченко В.П., Моргунов Е.Б. Человек развивающийся. Очерки российской психологии. – М.: Тривола, 1994. – 304 с
37. История философии: энциклопедия. – Минск.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2002 – 463 с.
38. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. - Волгоград: ВГПИ, 2001. – С. 87- 92.
39. Караулов Ю.Н. Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности // Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы: доклады советской делегации на VI конгрессе МАПРЯЛ. - М.: Русский язык, 1986. – С. 105-126.
40. Касавин И.Т. Анализ повседневности / И.Т. Касавин, С.П. Щавелев. -М.: КАНОН +, 2004. - 432 с.
41. Касавин И.Т., Щавелев С.П. Анализ повседневности [Электронный ресурс] / И.Т.Касавин, С.П. Щавелев. - М.: Канон+ : Канон+ ОИ «Реабилитация», 2004. — 430 с. – Режим доступа: <http://www.vspu.ac.ru/text/povsednevnost>.
42. Кашин В.В. Онтологические и гносеологические проблемы генезиса понимания / В.В. Кашин. - Уфа: Башк. ун-т, 2000. - 184 с.
43. Келли Г., Тибо Дж. Межличностные отношения. Теория взаимозависимости // Современная зарубежная социальная психология. -М.: МГУ, 1984. - С. 61-82.
44. Кирдина С. Г. Теория институциональных матриц (пример российского институционализма) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kirdina.ru/doc/20feb06/2.pdf>
45. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России. - М.: ТЕИС, 2000. — 213 с.
46. Кузьмина Т. А. Проблема соотношения философии и обыденного сознания в истории философии // Вопросы философии. - 1970. - № 10. – С. 67-78.
47. Лаврова О. В. Любовь в эпоху постмодерна. Ad hoc коучинг о людях «До востребования»: монография, серия - М.: Изд-во Финпресс - Дело, 2009, - 440 с.
48. Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии / А.Н. Леонтьев. - М.: Смысл, 2000. - 560 с.
49. Маркова И. Социальные репрезентации демократии в обыденном и рефлексивном мышлении // Психологический журнал. - 1996. - №5. - С. 56-68.
50. Минеева, О.А. Многомерное шкалирование психосемантических данных как прием исследования имплицитных теорий (на примере имплицитных теорий семьи) / О.А. Минеева, А.Г. Лидерс // Психологическая диагностика. – 2007. – № 6. –26–49 с.

51. *Миронов М. Е.* Обыденное сознание и современность (философский анализ) : научное издание / М. Е. Миронов ; Рос. акад. естеств. наук, Отд-ние сослов. и нац. традиции". - М.: Ветеран Отчизны : Мегаполис : Мегатрон : Рассвет, 2002. – 264 с.
52. *Московичи С.* Социальная психология. - 7-е изд. - СПб., 2007. - 592 с.
53. *Мудрик А.В.* Воспитание: методологические заметки. Новое в психолого-педагогических исследованиях // Научно-практический журнал. - М.: Московский психолого-социальный институт, 2008. - 118 с.
54. *Мясищев В.Н.* Психология отношений. Избранные психологические труды / Под ред. А.А.Бодалева. - М. - Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 356 с.
55. *Найдыш В.М.* Концепции современного естествознания. - Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Альфа-М; ИНФРА-М, 2004. — 622 с.
56. *Ойзерман Т. И.* Философия и обыденное сознание//Вопросы философии. - 1967. - № 4. – С. 119—130.
57. *Панок В.Г., Рудь Г.В.* Психологія життєвого шляху особистості: монографія. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 208 с.
58. *Парсонс Т.* О структуре социального действия. — М.: Академический Проект, 2000. — 880 с.
59. *Петренко, В.Ф.* Психосемантика сознания / В.Ф. Петренко – М.: МГУ, 1998. – 208 с.
60. *Познанская, А.П.* Имплититные теории семьи в психологии / А.П. Познанская, А.Г.Лидерс // ЧФ: Социальный психолог. – 2008. – № 2. – С. 53–69.
61. *Пушкинский Б.Я.* Обыденное сознание. Опыт философского осмысления. - Л., 1987.
62. *Роменець, В. А.* Історія психології епохи Просвітництва [Текст] : навч. посіб. / В.А.Роменець. — К. : Вища школа, 1993. – 1000 с.
63. Российская социологическая энциклопедия / Под общ. ред. Г.В.Осипова. – М.: Издат. Группа «НОРМА - ИНФРА-М», 1999. – 665 с.
64. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии: В 2 т. - М.: Педагогика, 1989. - Т. 2. - 328 с.
65. *Сапогова Е.Е.* "Римейки жизни": конструирование автобиографического нарратива// Известия ТулГУ. Серия "Психология": В 2-х чч. / Под ред. Е. Е. Сапоговой. – Тула: Тульский госуниверситет, 2005.- Вып. 5. - Ч.1. – С. 200-228.
66. *Сапогова Е.Е.* Экзистенциальные ожидания как фактор развития во взрослости и старости //Психология социального развития: Человек в современном мире / Под науч. ред. Ю.Н.Карандашева, В.Н.Шашок. – Минск: Изд. Центр БГУ, 2007. – С. 99-111.
67. Социологический энциклопедический словарь / Ред.-коорд. Г.В.Осипов. - М.: Изд-во НОРМА, 2000. - 488 с.
68. Татенко В.О. Інтимно-особистісна сфера людських стосунків як предмет соціальнопсихологічного дослідження // Наукові студії із соціальної психології: зб. статей. - К., 2010. - Вип. 24 (27). - С. 3-19.
69. *Трубина Е. Г.* Нарратология: основы, проблемы, перспективы. Материалы к специальному курсу. -- Екатеринбург: УрГУ, 2004. - 152 с.
70. *Тугаринов В.П.* Философия сознания. - М.: Мысль, 1971. - 201 с.
71. *Углонова Е. А.* Влияние феномена субъективного экономического благополучия на оценку качества жизни: диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук. - Ярославль, 2003 – 175 с.
72. *Уледов А.К.* Структура общественного сознания. - М.: Мысль, 1968. - 330 с.
73. *Улыбина Е.В.* Обыденное сознание: структура и функции / Е.В. Улыбина. - Ставрополь: Изд-во СГУ, 1998. - 209 с.
74. *Улыбина Е.В.* Психология обыденного сознания / Е.В. Улыбина. - М.: Смысл, 2001.- 264 с.
75. *Фахрутдинова Л.Р.* Структурно-динамическая организация переживания субъекта: автореферат дис. ... доктора психологических наук: 19.00.01 / Фахрутдинова Лилия Раифовна. - Казань, 2012 - 41 с.

76. Философский энциклопедический словарь/ Гл. редакция: Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов — М.: Сов. энциклопедия, 1983. — 840 с.
77. *Хайдеггер М.* Бытие и время. — М., 1997. — 452 с.
78. *Шабанова М. А.* О некоторых преимуществах интеграции экономического и социологического анализа институциональных изменений [Электронный ресурс] /Статья 1: Институты, практики, роли // Экономическая социология : электрон. журн. - 2006. - Т.7. - №4. - С. 11–26. - Режим доступа: http://ecsoc.msses.ru/data/868/587/1234/ecsoc_t7_n4.pdf.
79. *Швалб Ю.М.* Образ жизни как базовая категория психологи [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.sudexp.org/publ/9-1-0-284>.
80. *Швалб Ю.М.* Соотношение категорий «жизненный путь» и «образ жизни» личности. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. / За ред. С.Д. Максименка. — Житомир: "Вид-во ЖДУ ім. І. Франка", 2010. - Т. 7, вип. 24. — С. 274 - 283.
81. *Шмелев, А.Г.* Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А.Г. Шмелев. — М.: МГУ, 1983. — 158 с.
82. *Штоф В.А.* Введение в методологию научного познания. - Л., ЛГУ, 1972 – 186 с.
83. *Шюц А.* Избранное: мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ.: В. Г. Николаев и др.; сост.: Н. М. Смирнова; общ. и науч. ред., послесл. Н. М. Смирновой. — М. : РОССПЭН, 2004. — 1056 с.
84. *Элиаде М.* - Аспекты мифа Направления: Феноменология религии. - М.: Инвест-ППП, 1996. - 240 с.
85. *Юм Д.* Сочинения: В 2 т. – 2-е испр. и допол. изд. – М.: Мысль, 1996. — Т. 2. – 799 с. – (Филос. наследие).
86. Baudrillard J. Общество потребления. Его мифы и структуры. – М.: Культурная революция, Республика, 2006. – 269 с. – (Мыслители 20 века)
87. *Reckwitz A.* Toward a Theory of Social Practices // European Journal of Social Theory. - 2002. - Vol. 5:2.
88. *Searle J.* The Background of Meaning // Searle J. et al. Speech Act Theory and Pragmatics. - Dordrecht, 1980.
89. *Taylor Ch.* Philosophical Arguments. - Cambridge, 1996.
90. *Wittgenstein L.* Remarks on the Philosophy of Psychology.. – Chicago: 1980. – Vol. 1. – 253 p.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Концепція психологічної складової репродуктивної поведінки особистості, представлена в даній монографії, складається з двох аспектів: статичного (типологічна, структурна, функціональні моделі) та динамічного (механізми та функції, онтогенетична динаміка психологічної складової).

У створеній психологічній концепції репродуктивної поведінки особистості висвітлені два аспекти – статичний та динамічний і відповідно застосовані два види аналізу – структурний та системний, на основі яких створено три моделі репродуктивної поведінки особистості в індивідуально-психологічному, міжособистісному та груповому вимірах: типологічна модель; структурна модель та функціональна моделі психологічної складової репродуктивної поведінки особистості.

Дослідження динамічного аспекту психологічної складової репродуктивної поведінки особистості втілюється у виокремленні та детальному аналізі регулятивних, операційних та функціональних механізмів репродуктивної поведінки особистості; функцій репродуктивної поведінки на інтрафункціональному та екстрафункціональному рівнях; філогенетичної динаміки психологічної складової репродуктивної поведінки; онтогенетичної динаміки психологічної складової репродуктивної поведінки; форм реалізації репродуктивної поведінки як чинників становлення особистості.

У праці детально проаналізовані психологічні детермінанти змісту, структури і функцій репродуктивної поведінки особистості. Також розкриті раціональні, ірраціональні та надраціональні чинники формування, становлення та функціонування репродуктивної поведінки.

Застосування до характеристики репродуктивної поведінки поняттєвого апарату психологічної науки дало можливість розуміння репродуктивної поведінки як складного, інтегрального, багаторівневого феномена і введення до його структури психологічних компонентів.

У роботі обґрунтовано доцільність виокремлення феноменів, означених як «психологія репродукції людини», «репродуктивна когніція», «репродуктивна мотивація», «психологічні регулятори репродуктивної поведінки» з відповідним здійсненням їх теоретичного аналізу та емпіричним вивченням.

Отримана нова інформація є вкрай важливою для розв'язання проблем демографічної кризи, у створенні програм психологічного супроводу й соціального розвитку особистості та профілактиці девіантних форм репродуктивної поведінки.

Дані дослідження можуть бути використані в навчальному процесі: у програмах навчальних дисциплін, побудові нових концепцій виховання, розробці принципово нових методик тренінгів та програм, орієнтованих на формування адекватних форм репродуктивної поведінки особистості.

Результати досліджень можна використовувати у практиці психологічної корекції когнітивних, афективних, конативних і мотиваційних компонентів

репродуктивної поведінки з метою вирішення як особистісної, так і соціальної проблематики, пов'язаної з особливостями становлення, розвитку й функціонування репродуктивної поведінки, що має надзвичайно важливе значення для сучасної України на тлі всесвітньої демографічної кризи.

На основі матеріалів дослідження автором створені навчальні плани та програми курсів «Основи сексології», «Соціально-психологічна реабілітація», «Практикум із соціальної роботи», «Соціальна геронтологія», «Методи дослідження в соціальній психології», які впроваджені у навчальний процес семи університетів країни, де здійснюється підготовка за спеціальностями «Психологія», «Соціологія», «Соціальна робота».

Подальше вивчення репродуктивної поведінки як психологічного феномена може відбуватися за двома основними лініями – структурною (етапи, типи, види, змістові компоненти) та системною (філо- та онтогенез, детермінація, механізми реалізації тощо).

Викладені в навчально-методичному виданні «Діагностика та корекція репродуктивної поведінки особистості» методики та програми поширюються серед практичних психологів і соціальних педагогів психологічної служби системи освіти України.

ДОДАТКИ

Додаток 1

МЕТОДИКИ ДІАГНОСТИКИ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Сучасний етап суспільного розвитку в Україні характеризується трансформацією традиційних стереотипів репродуктивної поведінки, загостренням демографічних проблем, зміною моделей сімейних стосунків, зростанням кількості вільних союзів, позашлюбних народжень, зростанням девіантних форм материнства та батьківства, збільшенням кількості неблагонадійних дітей – педагогічно занедбаних, важковиховуваних, агресивних, а також соціальних сиріт та безбаченків. Для сучасної сім'ї характерні і позитивні зміни – розширення свободи вибору для чоловіка й жінки, затвердження рівності ролей і статусів, широкі можливості контактів між поколіннями. Демографічна ситуація в Україні вимагає дослідження закономірностей репродуктивної поведінки, потребує обґрунтування шляхів і методів управління процесом відтворення населення, розробки засобів впливу та корекції у сфері народжуваності й родительства.

Тенденції розвитку практичної психології в Україні ставлять перед науковцями завдання розробки методів роботи у сфері підготовки до усвідомленого батьківства і материнства, психологічної підготовки вагітних жінок до пологів, корекції поведінкових та смислових феноменів у сфері репродуктивної поведінки. Одним із першочергових завдань є вдосконалення й розробка психодіагностичного інструментарію для роботи з родителями та сім'єю як передумови отримання достовірних результатів наукових досліджень та успішної роботи психологів-практиків.

Необхідно зазначити наявність значних труднощів, особливо у дослідників-початківців, що виникають при підборі методик дослідження, які б адекватно вимірювали власне соціально-психологічні явища, зокрема феномени репродуктивної поведінки.

На сьогодні в Україні склалася ситуація, коли науковці та практики, відчуваючи брак україномовних методик, намагаються вирішити проблему, застосовуючи в дослідженнях російськомовні методики, перекладені українською мовою особисто. Як не дивно, але при цьому не робиться спроб ні валідизувати отриманий опитувальник, ні довести його надійність.

Це одна особливість, яка чітко простежуються в емпіричних дослідженнях (курсівих, дипломних і навіть кандидатських роботах) багатьох молодих науковців, – застосування вкрай обмеженого асортименту методик. Так, аж занадто популярними є методики дослідження ціннісних орієнтацій М.Рокича, методика дослідження самоставлення (МДС) В.В. Століна, С.Р. Панталеєва, модифікований опитувальник діагностики самоактуалізації особистості (САМОАЛ) А.В. Лазукіна в адаптації Н.Ф. Каліної, тест-опитувальник Г.Шмішека, методика діагностики соціально-психологічної адаптації К.Роджерса і Р. Даймонда, діагностики міжособистісних стосунків за Т. Лірі,

методика визначення психологічної статі С. Бем. Проблема полягає не в тому, що популярними є валідизовані, неодноразово апробовані методики, а в тому, що, зважаючи на завдання дослідження, доцільним було б використання інших, більш вузько спрямованих і спеціалізованих.

У цьому посібнику представлені методики дослідження, призначені для вивчення різних аспектів і феноменів репродуктивної поведінки особистості. Були відібрані лише валідизовані методики. Російськомовні методики подаються мовою оригіналу. Для методик, що не відомі широкому загалу науковців, наводиться процедура їх побудови і валідизації.

Дамо кілька рекомендацій із планування і проведення емпіричного дослідження:

- обираючи методики дослідження, варто поєднувати опитувальники, проєктивні методики (або напівпроєктивні) та методи психосемантики (або наративні методи);

- зважаючи на білінгвізм респондентів в Україні, необхідно користуватися оригінальними варіантами опитувальників;

- при перекладі російськомовного опитувальника українською мовою обов'язково повинна бути проведена перевірка на валідність і надійність (приклади створення і валідизації опитувальників представлені в посібнику); зазначимо, що адаптація російськомовного опитувальника може стати окремою науковою роботою;

- зважаючи на білінгвізм респондентів в Україні, напівпроєктивні методики (незакінчені речення, незакінчені оповідання тощо) потрібно подавати мовою оригіналу й в інструкції для респондентів наголошувати, що відповідь може бути дана як українською, так і російською мовою (у наших дослідженнях ми нерідко отримували відповідь від одного респондента обома мовами одночасно, що відображає справжній психосемантичний порядок у свідомості білінгвів);

- практичним психологам та соціальним працівникам варто в роботі насамперед користуватися максимально стандартизованими методиками; застосовуючи проєктивні та напівпроєктивні методики, потрібно бути вкрай обережними з висновками, адже якість таких досліджень великою мірою залежить від знань та досвіду дослідника;

- практичним психологам та соціальним працівникам потрібно уникати користуватися методиками із збірок на кшталт «Найкращі психологічні тести», «200 популярних тестів» тощо;

- у своїй діяльності керуватися принципами і нормами Етичного кодексу психолога, прийнятого на I Установчому з'їзді Товариства психологів України 1990 року. Цей нормативний акт є гарантом високопрофесійної, гуманної, високоморальної діяльності психологів України (текст представлений на сайті http://upsihologa.com.ua/etychnyi_kodeks_psyhologa.html).

1.1. Опитувальники та анкети

1.1.1. Рольовий опитувальник дітородіння (РОД) Родштейн М.М.

Родштейн Мария Николаевна. Гендерно-ролевая идентичность как фактор репродуктивной установки женщин: диссертация кандидата психологических наук: 19.00.05. - Самара, 2006. - 222 с.

Для виявлення структури й змісту репродуктивної установки жінок М.М. Родштейн розробила рольовий опитувальник дітородіння (РОД), в основу якого були покладені інтеракціоністський і психосемантичний підходи.

Символічний інтеракціонізм (Дж. Мід, Т. Шибутані) розглядає репродуктивну роль як конвенційну, стосовно якої існують стереотипні уявлення про те, які повинні бути поведінкові орієнтації щодо заданої ролі.

Психосемантичний підхід дозволяє реконструювати семантичний простір певної ділянки диспозицій установки, вербальні форми яких були сконструйовані на основі теорій потреб у продовженні роду (У. Мак-Дауголл, В.К. Вілюнас, Г.А. Мюррей), теорії потреби в метаіндивідуальній представленості в дітях В.В. Оськіної.

В основу розробки опитувальника М.М. Родштейн був покладений критеріально-аналітичний принцип – принцип конструювання діагностичного інструмента на основі виявлення обмеженого, обумовленого розроблювачем кола факторів з наступною факторизацією вихідної матриці. Фактор-конструкт – операціонально обумовлений факторними навантаженнями. Під факторними навантаженнями розуміються значення кореляції змінних з даним фактором. Опитувальник вимірює змінну «установка», структура якої є двофакторною: *генофілія – генофобія; репродуктивна активність – репродуктивна пасивність*. Відповідно до завдань факторного аналізу було здійснено перехід від сукупності шкал до комплексних узагальнених факторів (на основі результатів факторного аналізу в пілотажному дослідженні). Жінкам був запропонований перелік із 40 біполярних суджень, за якими необхідно було виділити один із варіантів відповіді (\pm відповідно до полюса): ± 2 – повністю згодна; ± 1 – частково згодна; 0 – важко відповісти.

При обчисленні індивідуального навантаження на кожний фактор потрібно виконати додавання балів таких питань:

«Генофілія» – (+ полюс суджень) № 1, 6, 8, 10, 12, 14, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 28, 30, 31, 32, 34, 38, 40.

«Генофобія» – (– полюс суджень) № 1, 6, 8, 10, 12, 14, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 28, 30, 31, 32, 34, 38, 40.

«Репродуктивна активність» – (+ полюс суджень) № 2, 3, 4, 5, 7, 9, 11, 15, 16, 17, 19, 22, 25, 27, 29, 33, 35, 37, 39.

«Репродуктивна пасивність» – (– полюс суджень) № 2, 3, 4, 5, 7, 9, 11, 15, 16, 17, 19, 22, 25, 27, 29, 33, 35, 37, 39.

Психометричні характеристики опитувальника

Опитувальник РОД є особистісним опитувальником, призначеним для психодіагностики жінок дітородного віку у фазі настроювання на дітородіння (призначений для групових та індивідуальних досліджень). Опитувальник має дві біполярні шкали, кожна з яких узагальнює 20 уявлень про дітородіння, які оцінюються на основі бального вибору згоди/незгоди. Загальний показник розраховується за формулою: $PU = (\text{генофілія} - \text{генофобія}) + (\text{репродуктивна активність} - \text{репродуктивна пасивність})$. Сумарна оцінка є метричним індексом установки.

Конструктивна й змістова валідність опитувальника формувалася за допомогою фокус-груп, пілотажного дослідження репродуктивної установки на вибірках жінок із різним репродуктивним статусом (бездітні – 50 осіб, дітні – 50 осіб). Виявлено значущі розходження, що свідчить про валідність методики (U значимо на рівні $p < 0,001$). Надійність частин опитувальника як паралельних форм кореляції обґрунтовувалася за допомогою коефіцієнта Спірмена: $r = 0,58$ (дискримінантна надійність). Розроблений для проведення факторного аналізу опитувальник пройшов ретестову перевірку в процедурах факторизації змінних, що передбачають попереднє тестування результатів вибірки на критерій нормалізації КМО й сферичності Бартлета. Ступені застосування факторного аналізу до даних вибірок відповідно такі: до вибірки жінок з фемінною ідентичністю більше 0,8 – висока адекватність; до вибірки жінок з андрогенною ідентичністю більше 0,7 – прийнятна адекватність; до вибірки жінок з маскуліною ідентичністю 0,5 – низька адекватність (критерій адекватності вибірок Кайзера – Мейєра-Олкіна).

Таблиця 1.1.

Опитувальник рольових орієнтацій дітородіння М.М. Родштейн

№	(А)	БАЛЛ					(Б)
1	Дети - это смысл жизни	2	1	0	-1	-2	Дети - это бремя и обуза
2	Думая о рождении детей, не испытываю страха	2	1	0	-1	-2	Думая о рождении детей, испытываю страх
3	Рожать ребенка буду и при отсутствии полной семьи	2	1	0	-1	-2	Рожать ребенка буду только при условии полной семьи
4	Решусь на рождение ребенка, даже если это ухудшит мой уровень жизни	2	1	0	-1	-2	Не решусь на рождение ребенка, если это ухудшит мой уровень жизни
5	Детей следует рожать, когда этого хочешь	2	1	0	-1	-2	Детей следует рожать, когда есть условия

Продовження таблиці 1.1.

6	Я чувствую, что готова к материнству	2	1	0	-1	-2	Я чувствую, что не готова к материнству
7	С интересом слушаю, когда другие рассказывают о своих детях	2	1	0	-1	-2	Разговоры о детях не интересуют меня
8	Я готова поставить интересы ребенка выше собственных	2	1	0	-1	-2	Я не готова поставить интересы ребенка выше собственных
9	Рождение детей - это забота о сохранении жизни	2	1	0	-1	-2	Рождение детей -это семейная повинность
10	Я хочу иметь детей	2	1	0	-1	-2	Я не хочу иметь детей
11	Сохраню ребенка и при незапланированной беременности	2	1	0	-1	-2	Обязательно прерву беременность, если она не запланирована
12	Ради материнства могу отказаться от привычных удовольствий	2	1	0	-1	-2	Не откажусь ради материнства от привычных удовольствий
13	Материнство важнее карьеры	2	1	0	-1	-2	Карьера важнее материнства
14	Я хотела бы иметь более 1 ребенка	2	1	0	-1	-2	Я хотела бы иметь только 1 ребенка
15	Когда прихожу туда, где есть дети, всегда с ними играю	2	1	0	-1	-2	Никогда не играю с чужими детьми
16	Решаясь на рождение ребенка, буду рассчитывать на себя	2	1	0	-1	-2	Решусь на рождение ребенка только при условии материальной помощи со стороны
17	Я стремлюсь к материнству	2	1	0	-1	-2	Я ничего хорошего от материнства не жду
18	Я испытываю жалость к бездетным женщинам	2	1	0	-1	-2	Я не испытываю жалости к бездетным женщинам
19	В современных условиях, имея детей, легко самореализоваться	2	1	0	-1	-2	В современных условиях, имея детей, сложно самореализоваться
20	Забота о детях дает полноту жизни	2	1	0	-1	-2	Забота о детях может окупиться в будущем
21	Детям нужна любящая семья	2	1	0	-1	-2	Детям нужен материальный достаток
22	Детей нужно рожать, независимо от материального благосостояния	2	1	0	-1	-2	Детей нужно рожать, когда это не мешает росту благосостояния родителей
23	Согласна отказаться от удовлетворения личных материальных потребностей в пользу ребенка	2	1	0	-1	-2	Не согласна отказаться от удовлетворения личных материальных потребностей в пользу ребенка
24	У меня вызывают приятные чувства беременные женщины и женщины с детьми	2	1	0	-1	-2	Беременные женщины и женщины с детьми вызывают у меня неприязнь
25	Литература о детях и материнстве меня волнует	2	1	0	-1	-2	Литература о детях и материнстве не вызывает у меня эмоций

26	Женщина должна иметь детей, чтобы быть счастливой	2	1	0	-1	-2	Женщина может не иметь детей и быть счастливой
27	Материнство развивает женщину	2	1	0	-1	-2	Материнство тормозит развитие женщины
28	Преступно отказываться от больных детей	2	1	0	-1	-2	Больных детей лучше оставлять в специальных учреждениях
29	Берегу свое здоровье ради материнства	2	1	0	-1	-2	Берегу здоровье не ради материнства
30	Материнство украшает женщину	2		0	-1	-2	Материнство обезображивает женщину
31	Даже в нищете женщина не должна бросать своих детей	2		0	-1	-2	Я понимаю женщин, бросающих своих детей из-за бедности
32	Жизнь женщины полноценна только с детьми	2		0	-1	-2	Жизнь женщины может быть полноценна и без детей
33	При высоком материальном достатке родила бы много детей	2		0	-1	-2	Даже при высоком материальном достатке не стала рожать более 1 ребенка
34	Испытываю приятные чувства, глядя на игру детей	2		0	-1	-2	Меня раздражает возня детей
35	Иметь много детей престижно всегда	2		0	-1	-2	Иметь много детей в наше время не престижно
36	Принимая любое серьезное решение, думаю о том, как это отразится на моем материнстве	2		0	-1	-2	Принимая любое серьезное решение, думаю только о том, как это отразится на мне
37	Важно, чтобы мой мужчина был хорошим отцом моим детям	2		0	-1	-2	Важно, чтобы мой мужчина обеспечивал меня
38	Решаясь на рождение ребенка, не думаю о материальной стороне дела	2		0	-1	-2	Решаясь на рождение ребенка, я рассчитываю на материальную отдачу в старости
39	Рождение ребенка - это вершина успеха женщины	2		0	-1	-2	Рождение ребенка - это помеха успеху женщины
40	Дети вызывают у меня умиление	2		0	-1	-2	Дети раздражают меня

Таблица 1.2.

Кодування узагальнених факторів репродуктивної установки

№	Фактор	№ питання									
		1	6	8	10	12	13	14	18	20	21
1	Генофілія – генофобія	23	24	26	28	30	31	32	34	38	40
2	Репродуктивна активність – репродуктивна пасивність	2	3	4	5	7	9	11	15	16	17

Таблиця 1.3.

Розподіл середніх значень репродуктивної установки жінок із різною гендерно-рольовою ідентичністю

№ питання	маскулінна		андроґенна		фемінна	
	12,29%		60,57%		27,15%	
	А	Б	А	Б	А	Б
1	0,70		0,16		0,58	
2	0,16		0,64		0,86	
3		-0,56		-0,03	0,09	
4		-0,65		-0,30	0,16	
5		-0,33		-0,44	0,46	
6		-0,51		-0,21	0,58	
7	0,21		0,85		1,14	
8		-0,58		-0,06	0,20	
9	0,44		0,78		1,13	
10		-1,00	1,10		1,27	
11		-0,47	0,41		0,42	
12		-0,26		-0,09	0,42	
13	0,33		0,50		0,89	
14	0,40		0,30		0,59	
15	0,09		0,70		0,68	
16	0,65			-0,06	0,14	
17	0,26		0,66		0,61	
18	0,14		0,51		0,82	
19		-0,35	0,28			-0,01
20		-0,21	0,11		0,43	
21	0,58			-0,64	0,58	
22		-0,51		-0,13		-0,14
23		-0,58		-0,13	0,23	
24		-0,51	1,13		1,30	
25		-0,05	0,75		0,92	
26		-0,98	1,01		1,33	
27		-0,30	0,19		0,01	
28	0,84		1,34		1,48	
29		-0,26	0,53		0,89	
30		-0,44	1,06		1,33	
31	1,05		1,24		1,42	
32		-0,60	0,89		1,19	
33	0,42		0,33		0,44	
34		-0,67	0,75		1,13	
35		-0,26	0,40		0,40	
36	0,21		0,50		0,53	
37	0,49		0,49		0,73	
38	0,19		0,47		0,93	
39		-0,63	1,05		1,12	
40		-0,77	0,95		1,32	
Середнє значення в групі	7,16		21,5		28,99	

Міжгрупові розбіжності в рівнях репродуктивної установки
(однофакторний дисперсійний аналіз – критерій Шоффе)

група	N	F	P	гр.1	гр.2	гр.3
маскулінна	43	7,470	0,001	Meap=125,70		
андрогенна	212				Meap=139,30	
фемінна	95					Meap=148,23

1.1.2. Опитувальник «Аналіз сімейного міфу» А.О. Нестерова

Нестерова Альбіна Александровна. Социально-психологические детерминанты семейных мифов: дис. канд. психол. наук: 19.00.05. – М., 2004. - 193 с.

Опитувальник А.О. Нестерової «Аналіз сімейного міфу» є однієї з перших російськомовних методик, що дозволяє оцінити сукупність міфологічних уявлень про родину окремого індивіда, щоб означити орієнтири для більш глибокого вивчення його сімейної самосвідомості.

На першому етапі розробки опитувальника для виділення критеріїв оцінки сімейних міфів авторкою була розроблена класифікація сімейних міфологем. А.О. Нестерова виходила з позицій теорії соціальної міфотворчості й буденної свідомості. Одним із критеріїв визначення міфу є причетність до архетипного змісту (О.В. Улибіна, О.Є. Сапогова). Орієнтуючись на цей критерій, дослідниця виділила саме міфологічні уявлення в усьому розмаїтті уявлень про сім'ю.

Спираючись на думки М.М. Бахтіна, В.Ф. Петренка, В.М. Дружиніна, М.М. Обозова, О.Є. Сапогової, які зазначали, що основні уявлення про світ у цілому й сімейні уявлення зокрема закладені у вигляді деяких конструктів (концептів, архетипів) у національному фольклорі, А.О. Нестерова визначила класи сімейних міфів на основі вивчення прислів'їв і приказок про сім'ю.

Було проаналізовано кілька тисяч прислів'їв і приказок із збірника В.І. Даля (1987) та збірника Т.М. Лугового (2002). Із усього розмаїття цих жанрових форм фольклору були обрані 364, які в тій або іншій мірі відображали позицію щодо сімейного життя, шлюбу, взаємин чоловіка й дружини, батьків і дітей. Далі разом з експертами (76 осіб) було відібрано 48 найбільш стійких і популярних прислів'їв і приказок про родину.

Процедура дослідження полягала у встановленні семантичних зв'язків прислів'їв і приказок і побудови матриці подібності методом сортування (метод установаження семантичних зв'язків описаний В.Ф. Петренком, 1997 р.). Експертам пропонувалося розподілити картки із прислів'ями й приказками в будь-яку кількість груп з довільною кількістю прислів'їв і приказок у кожній групі. Після класифікації експерти повинні були спробувати сформулювати принцип (підставу) своєї класифікації. Далі здійснювалася побудова класифікаційного дерева за допомогою кластерного аналізу, де мірою попарної подібності прислів'їв була кількість їхніх влучень в один клас. Щоб міра

подібності не залежала від кількості експертів і варіювала від 0 до 1, її було поділено на число експертів.

У кластерному аналізі на рівні математичної обробки даних був використаний метод Уорда, що є ефективним для виявлення невеликих кластерів у дереві класифікації. Узагальнені дані кластерного аналізу, отриманого шляхом виділення основних класів міфологем у прислів'ях, та їх порівняння зі спостереженнями, зробленими раніше на практиці психологами, що працюють із сім'єю (В. Сатір, Е.Г. Ейдемільлер, В.В. Юстицький, С.Л. Петрулевич, Л.Б. Шнейдер і ін.), дозволили А.О. Нестеровій визначити такі типи сімейних міфів:

- міф про злі сили, що атакують сім'ю;
- міф про вічну любов і неподільність членів сім'ї;
- міф про чарівну силу любові;
- міф про необхідність жертвувати заради сім'ї або її членів;
- міф абсолютизації сімейних ситуацій;
- міф про сталість і безконфліктність сімейного благополуччя.

Подібні міфологеми раніше були виділені рядом авторів у своїх дослідженнях, наприклад, аналіз неправильних уявлень про злі сили, що атакують сім'ю, описаний у дослідженні Е.Г. Ейдемільлера (1999), стереотип «жертви» описаний у розвідці С.О. Петрулевича (1999), міфи про почуття любові в сімейному контексті відзначаються в праці Дж. Ларсон (1988) і в міфах, описаних Л.Б. Шнейдер (2001).

Шість основних міфологем, виділених у результаті кластеризації, лягли в основу шести шкал, із яких складається опитувальник «Аналіз сімейного міфу». За кожною із шести моделей було запропоновано по 12 тверджень (усього 72), з якими згодом працювали експерти. Троє експертів (психологи, що мають великий безпосередній досвід роботи із сім'єю) оцінювали значеннєву близькість питання тій шкалі (міфу), до якої (якого) він належить. Далі розраховувався коефіцієнт «близькості» середньозваженої оцінки. Було залишено по 5 тверджень, що одержали найвищу середньозважену оцінку. Зміст тверджень розрахований на сім'ї з різним складом і життєвим досвідом, і кожне твердження орієнтоване як на жінок, так і на чоловіків.

Опитувальник «Аналіз сімейного міфу» складається з шести шкал, що відповідають шести сімейним міфам, а також містять показник загальної міфологічності сімейних уявлень.

Опис шкал

Шкала 1. «Міф про вічну любов і неподільність членів сім'ї»

В основі цього міфу лежить уявлення про те, що сім'я – це зосередження вічного, незмінного почуття любові. На думку людей, що дотримуються цього міфу, почуття в сім'ї – це явище, що не піддається ніяким змінам. Це може виражатися в переконаності чоловіка й жінки в тому, що любов між чоловіком і дружиною не вгасає з роками, що почуття повинні бути такими ж яскравими й насиченими, як і в перші дні подружнього життя. Якщо такий міф властивий

одному із членів сім'ї, то ця людина зазвичай або намагається постійно домагатися особливої уваги у своїй другій половині, ігноруючи інших членів сім'ї та їхній настрій, або починає шукати це почуття «на стороні», будучи переконаним, що його в сім'ї недостатньо цінують і люблять.

Приблизно те ж саме можна спостерігати й у ставленнях батьків до дитини, коли вони нескінченно довго не хочуть випускати їх з-під своєї опіки, не можуть упокоритися тому, що почуття дитини з віком трохи змінюються. Дитина не перестає любити своїх батьків, вона просто хоче стати самостійною, створити свою сім'ю, чим викликає необґрунтовані ревності в батьків з таким типом сімейного міфу.

Типові висловлювання: «Почуття чоловіка й жінки не згасають протягом спільного життя», «Щасливою сім'ю можна назвати тільки тоді, коли й у старості чоловік і жінка люблять одне одного з тією ж силою».

Шкала 2. «Міф про чарівну силу любові»

Цей міф, за допомогою якого заперечуються деякі об'єктивні причини, що впливають на розвиток подій у сім'ї. Особи, схильні до міфу такого роду, ігнорують ті обставини, які можуть вплинути на розвиток подій у сім'ї, виключають необхідність конструктивного рішення проблеми та їх обговорення. Замість навички вирішення сімейних проблем у них формується міф, що любов між людьми, любов батьків до дітей може вирішити всі проблеми, дозволяє знайти вихід з будь-якої ситуації. Люди, що дотримуються даної позиції, вважають, що не потрібно вживати ніяких зусиль для створення сімейного благополуччя – любов зробить усе сама: вилікує, виховає, поставить усе на своїй місця.

Типові висловлювання: «Тільки любов батьків, і більше ніщо, може врятувати дитину, якщо вона потрапила в лихо», «Любов здатна перемогти всі злі сили», «Якщо чоловік любить мене – то обов'язково повернеться, тому не варто навіть обговорювати з ним це питання».

Шкала 3. «Міф абсолютизації сімейних ситуацій»

Цей сімейний міф передбачає підміну аналізу сімейної ситуації абсолютними поняттями, ригідними схемами. Особи, керуючись цим міфом, вважають очевидним, що в будь-якій ситуації існує один, загальний для більшості людей стереотип поведінки. Міф «абсолютизації сімейних ситуацій» передбачає досить схематичний аналіз будь-якого сімейного явища: певні особливості ситуації неминуче спричиняють певні відповідні реакції індивіда. Інших реакцій, які не входять в уявлення про сім'ю людини цього міфу, просто бути не може. Цей міф сприяє ігноруванню безлічі аспектів ситуації, які можуть відігравати істотну роль у ході розвитку подій.

Типові висловлення: «Якщо чоловік хоч раз ударив дружину, то він і надалі буде піднімати на неї руку», «У гарного сім'янина завжди є чітке уявлення про те, якою повинна бути щаслива сім'я».

Шкала 4. «Міф про злі сили, що атакують сім'ю»

В основі цього міфу лежить уявлення про те, що на все, що відбувається в сім'ї, впливають якісь вищі сили (найчастіше злі). Саме ці «злі сили» і ускладнюють спокійне життя в «тихій гавані» сім'ї. Цей міф сприяє

приписуванню обставинам негативного впливу, що позначається на благополуччі сім'ї. Особи, схильні до цього міфу, заперечують той факт, що ситуація складається так, тому що члени сім'ї здійснюють свій суб'єктивний вплив на розвиток подій і думають, що всі члени сім'ї зазнають могутніх різноманітних й численних впливів, спрямованих проти них.

Типові висловлення: «Сім'я руйнується тільки тоді, коли на неї впливають несприятливі обставини ззовні», «Більшість незгод у сім'ї відбувається з чужої провини: недоброчинців, заздрісників, пліткарів», «Якщо сім'я розпадається – це доля».

Шкала 5. «Міф про необхідність жертвувати заради сім'ї та її членів»

Цей міф містить уявлення про те, що кожний член сім'ї повинен чимсь жертвувати, поступатися своїми інтересами, зневажати свої почуття й бажання заради сім'ї, дітей, дружини. Для досягнення щасливого сімейного життя чоловік і дружина повинні бути безкорисливі й думати про сім'ю, а не про себе. Згідно з цим міфом, індивід існує не як окрема особистість, а як якийсь додаток інших членів сім'ї.

Типові висловлення: «Коли в сім'ї росте дитина, батьки повинні пожертвувати своїм особистим життям заради неї», «Якщо чоловік не розділяє твоїх захоплень, то заради сімейного щастя потрібно відмовитися від них», «Якщо в сім'ї хтось серйозно занедужав, то всі повинні поступитися всіма своїми інтересами».

Шкала 6. «Міф про сталість сімейного благополуччя»

Носії даного міфу вважають, що сімейне щастя й благополуччя – це явище постійне. Вони думають також, що в щасливій сім'ї не повинно бути незгод, тому сварки свідчить про ненависть членів сім'ї одне до одного. В уявленні таких людей усі члени сім'ї повинні бути завжди позитивними, робити тільки гарні вчинки, адже саме від цього буде залежати сімейне щастя. У таких сім'ях немає місця для промаху, немає місця для несприятливих періодів у житті сім'ї. Усі події, які порушують звичний благополучний хід подій у сім'ї, сприймаються людьми з таким міфом як катастрофа, як розпад сім'ї.

Типові висловлення: «Якщо сім'я благополучна, то вона щаслива в усі періоди свого життя», «У сім'ї не повинно бути незгод. Якщо ж люди сваряться, то це значить, їм немає чого бути разом».

Опитувальник «Аналіз сімейного міфу» пройшов повну процедуру валідазації.

– *Надійність методики* була визначена двома способами: шляхом ретестування й методом «розщеплення» на частини (надійність частин тесту).

Ретестова надійність обчислювалася шляхом повторного обстеження респондентів. Часовий інтервал між двома тестуваннями – 4 місяці й 9 місяців. Величина коефіцієнта надійності: через 4 місяці – 0,81, через 9 місяців – 0,77.

Внутрішня погодженість тесту обчислювалася за формулою Спірмена-Брауна. $r_t = 0,82$ (значимо при $\alpha=0,01$) – висока гомогенність питань тесту.

– *Валідність методики.*

Змістовна валідність (підтвердження того, що питання відображають усі аспекти досліджуваних змінних, визначалося за допомогою експертних оцінок).

Конструктна валідність оцінювалася за кореляцією опитувальника з методикою «Тест ірраціональних переконань» Джонса (ІВТ), адаптованої й валідизованої в Росії (М. Гуліна, Ю.О. Чупахіна, 2003). Сімейний міф містить ірраціональні переконання, відповідно можна простежити, яким чином корелюють шкали розробленої методики зі шкалами методики ірраціональних переконань.

DA – потреба в схваленні, HSE – високий рівень самоочікувань, BP – схильність до обвинувачень, FR – низька фрустраційна толерантність, EJ – емоційна безвідповідальність, AT – тривожна надтурботливість, PA – уникнення проблем, D – залежність від інших, HC – безпорадність стосовно змін, P – перфекціонізм (бездоганність).

Кореляція показників опитувальника «Аналіз сімейного міфу» і «Тесту ірраціональних переконань».

– Дискримінативність запитань опитувальника – показник ефективності методики, що виражає здатність окремих запитань тесту диференціювати випробуваних відносно «максимального» або «мінімального» результату тесту.

Для визначення дискримінативності завдань використовувався коефіцієнт кореляції кожного завдання із загальним балом усього тесту. Усі запитання опитувальника відповідають необхідній умові дискримінативності.

Дані відповідно до внутрішньої погодженості шкал опитувальника:

- шкала (міф «про вічну любов») - а-кронбаха = 0,641;
- шкала (міф «про чарівну силу любові») - а-кронбаха = 0,597;
- шкала (міф «абсолютизації сімейних ситуацій») - а-кронбаха = 0,789;
- шкала (міф «про злі сили, що атакують родину») - а-кронбаха = 0,522;
- шкала (міф «про необхідність жертви заради сім'ї») - а-кронбаха = 0,776;
- шкала (міф «про сталість сімейного благополуччя») - а-кронбаха = 0,619.

Значення коефіцієнта надійності-погодженості Кронбаха досить великі для всіх шкал, що свідчить про їхню однорідність.

Стандартизація опитувальника – приведення його до єдиних нормативів процедури й оцінки тесту. Стандартизувався опитувальник на вибірці 183 особи.

При обробці результатів бали нараховуються таким чином: зовсім не згоден – 1 бал, навряд, що це правильно – 2 бали, і так, і ні – 3 бали, узагалі-то це правильно – 4 бали, повністю згоден – 5 балів. Найменша кількість балів, яку може набрати міф, – 5 (свідчить про те, що респондент не поділяє цього міфу); найбільша кількість балів – 25 (респондент повністю поділяє міф). Інтерпретація здійснюється на підставі оцінок за всіма міфами. Також можна визначити рівень загальної міфологічності сімейних уявлень у респондента.

Текст опитувальника «Аналіз сімейного міфу»

Інструкція. Перед Вами твердження про шлюб, сім'ю, стосунки між членами сім'ї. На реєстраційному бланку відповідей після номера питання наводяться варіанти відповідей: «зовсім не згодний», «навряд чи це правильно», «і так, і ні», «узагалі це правильно», «повністю згоден». Ви вибираєте один із варіантів відповіді й залежно від того, наскільки Ви згодні із твердженням, у відповідній графі ставите знак «+». Відповідайте швидко, не

витрачаючи занадто багато часу на обмірковування питань, тому що нас цікавить Ваша перша реакція, а не результат занадто довгих міркувань. Тут не може бути «правильних» або «неправильних» відповідей, нас цікавить саме Ваша думка.

1. Мужчина и женщина могут вступать в брак только тогда, когда они уверены, что смогут прожить вместе до конца своих дней.

2. Часто бывает, что только любовь одного из супругов спасает другого от непоправимых ошибок.

3. В каждой семье есть четкие правила, которым должны следовать члены семьи.

4. Семья рушится только тогда, когда на нее воздействуют неблагоприятные обстоятельства извне.

5. Если в семье кто-то серьезно заболел, то все должны поступиться своими интересами и ухаживать за больным.

6. Благополучные семьи счастливы во все периоды совместной жизни.

7. Чувства супругов не охлаждаются в течение совместной жизни.

8. Если в семье царит любовь, то никакие беды ей не грозят.

9. Трудно бывает с людьми, у которых нет четких понятий, что такое долг, ответственность, благополучие.

10. Если в семье одни неприятности сменяют другие: уходит супруг из семьи, ребенок становится неуправляем, другой супруг не может устроиться на работу – то это можно объяснить «злым роком».

11. Когда в семье растет ребенок, родители должны пожертвовать своей личной жизнью ради него.

12. В благополучной семье не бывает периодов, когда супруги несчастливы друг с другом.

13. Счастливой семьей можно назвать только тогда, когда и в старости супруги любят друг друга с той же силой.

14. Я уверен(а), что если супруг(а) охладевает, то не нужно обсуждать этот вопрос, не нужно ничего предпринимать – в конечном счете, любовь вернет супруга(у).

15. Если муж хоть раз ударил жену, значит, он и впредь будет поднимать на нее руку.

16. Я верю в то, что большинство размолвок в семье происходит по чужой вине: недоброжелателей, завистников, сплетников.

17. Супругам необходимо жертвовать друг для друга.

18. В счастливой семье не бывает размолвок. Если же люди ссорятся, то это значит, что они разлюбили друг друга.

19. Любовь в счастливой семье не угасает с годами.

20. Только любовь родителей, и больше ничто, может спасти ребенка, если он попал в беду.

21. Если ребенок сказал неправду, значит, в другой раз он опять сможет солгать.

22. Если семья распадается – это судьба.

23. Если бы мой супруг(а) не разделял(а) моих увлечений, то ради семейного спокойствия я бы отказался(лась) от них.
24. От семьи и брака требуется максимум счастья. Семья – главный и постоянный источник удовольствия.
25. Идеальная семья – это семья, в которой супруги любят друг друга всю жизнь.
26. Я верю в случаи, когда любовь побеждает все «злые силы».
27. У хорошего семьянина всегда есть четкое представление о том, какой должна быть счастливая семья.
28. Если семья без видимых причин распадается – значит, ее сглазили.
29. Супруги должны быть бескорыстны и думать о семье, а не о себе.
30. Я считаю, что супружеское счастье – явление постоянное.

Реєстраційний бланк відповідей

П.І.Б. _____
 Вік _____
 Стать _____
 Освіта _____

Таблиця 1.5.

Бланки для фіксації результатів

	Зовсім не згоден	Навряд це правильно і так, і ні	Узагалі не правильно	Повністю згоден		Зовсім не згоден	Навряд це правильно і так, і ні	Узагалі не правильно	Повністю згоден
1					16				
2					17				
3					18				
4					19				
5					20				
6					21				
7					22				
8					23				
9					24				
10					25				
11					26				
12					27				
13					28				
14					29				
15					30				

№	Шкала	Бали
1	Міф «про вічну любов»	
2	Міф «про чарівну силу любові»	
3	Міф «абсолютизації сімейних ситуацій»	
4	Міф «про злі сили, що атакують сім'ю»	
5	Міф «про необхідність жертви заради сім'ї»	
6	Міф «про сталість сімейного благополуччя»	
Загальний коефіцієнт міфологізації сімейних уявлень		

1.1.3. Анкета «Стресогенні аспекти безпліддя» І.Ю. Свяцкевич

Свяцкевич Ирина Юрьевна. Социально-психологические аспекты самовосприятия и самооценки женщин в бесплодном браке: дис. канд. психол. наук: 19.00.05. - Ярославль, 2002. - 180 с.

Для вивчення особливостей сприйняття й оцінки жінками ситуації бездітності І.Ю. Свяцкевич була розроблена анкета, що складається з вісімнадцяти пунктів. Анкета містить твердження, що характеризують той або інший аспект (наслідок) бездітності. Базою для її створення послужили дані описативної й емпіричної літератури про специфіку сприйняття й оцінювання жінками ситуації бездітного шлюбу й пілотажне дослідження – інтерв'ю з 50 жінками, що перебували на диспансерному обліку в центрі планування сім'ї й репродукції із приводу бездітного шлюбу. Був складений максимально повний список можливих оцінок ситуації безплідності та її наслідків. На основі списку була сформована анкета.

Кожний наслідок безплідності в анкеті представлено двома альтернативними висловленнями. Крім того, шкала від «-3» до «+3» дозволяє респонденту виразити ступінь згоди з тим або іншим твердженням. Це, у свою чергу, служить показником виразності або актуальності певного наслідку для конкретної жінки.

Для оцінки суб'єктивної значущості окремих аспектів безплідності, випробуваних після заповнення анкети, необхідно попросити відзначити п'ять наслідків, найбільш неприємних на сьогодні, і п'ять – найбільш позитивних.

При аналізі даних анкети необхідно враховувати такі показники:

1. Рівень загальної фрустрованості – кількість негативних наслідків бездітності, відзначених як актуальні, різного ступеня виразності (від -1 до -3).
2. Рівень позитивного ставлення – кількість позитивних наслідків бездітності, відзначених в анкеті, різного ступеня виразності (від +1 до +3).
3. Суб'єктивна значущість різних аспектів бездітності й безплідності.
4. Рівень фрустрованості різних сфер життя: сімейні відносини, сексуальні відносини, батьки, соціальне оточення, особисті переживання й життєві плани.

Текст анкеты «Стрессогенні аспекти бездітності»

(варіант для жінок, що лікуються від безпліддя)

С каким из двух утверждений Вы согласны и в какой степени?

Для меня сейчас трудно планировать ближайшее и далекое будущее.	3	2	1	0	1	2	3	Я могу планировать ближайшее будущее.
Знаю, что мои родители очень ждут внуков.	3	2	1	0	1	2	3	Мои родители не хотели бы сейчас иметь внуков.
Думаю, что его родители очень ждут внуков.	3	2	1	0	1	2	3	Его родители не хотели бы сейчас иметь внуков.
Окружающие проявляют чрезмерное любопытство к тому, что у нас нет детей.	3	2	1	0	1	2	3	Никого не интересуется, есть ли у нас дети.
Мне трудно говорить с кем-то о детях.	3	2	1	0	1	2	3	Я достаточно легко завожу разговоры о детях.
Мой муж очень хочет ребенка.	3	2	1	0	1	2	3	Мой муж не хотел бы сейчас иметь ребенка.
Муж не понимает и отдалается от меня из-за того, что у нас нет детей.	3	2	1	0	1	2	3	Пока у нас нет детей, мой муж более отзывчивый и внимательный ко мне.
Мне кажется, что отсутствие детей угрожает стабильности нашего брака.	3	2	1	0	1	2	3	Мне кажется, мы будем вместе независимо от того, будут у нас дети или нет.
Во время сексуальных отношений думаю только о зачатии.	3	2	1	0	1	2	3	Во время сексуальных отношений думаю только об удовольствии.
Из-за лечения наши сексуальные отношения подчинены строгому режиму.	3	2	1	0	1	2	3	Обследование и лечение не влияют на наши сексуальные отношения
Мне кажется, что без собственного ребенка не смогу реализовать себя как женщина.	3	2	1	0	1	2	3	Как женщина я смогу реализовать себя при любых условиях.
Думаю, что в старости без детей мне будет очень одиноко.	3	2	1	0	1	2	3	Думаю, что в старости я не буду чувствовать себя одинокой (муж, друзья, родственники).
В детстве я всегда представляла себя в роли матери.	3	2	1	0	1	2	3	В детстве я редко думала о себе как о будущей матери.
Из-за того, что у меня нет детей, окружающие часто на меня косо смотрят.	3	2	1	0	1	2	3	Окружающие очень добры ко мне.
Без ребенка я чувствую себя неполноценным человеком.	3	2	1	0	1	2	3	Без ребенка я чувствую себя полноценным человеком.
Я чувствую, что заиклилась на беременности.	3	2	1	0	1	2	3	У меня есть более важные проблемы.
Дети – самая главная ценность в жизни.	3	2	1	0	1	2	3	Дети – не самое главное в жизни.
Для меня важно выносить и родить собственного ребенка.	3	2	1	0	1	2	3	Усыновление для меня – один из возможных вариантов
Ваше дополнение:	3	2	1	0	1	2	3	

Текст анкеты «Стрессогенні аспекти бездітності»
(варіант для жінок, що планують вагітність)

С каким из двух утверждений Вы согласны и в какой степени?

Для меня сейчас трудно планировать ближайшее и далекое будущее.	3	2	1	0	1	2	3	Я могу планировать ближайшее будущее.
Знаю, что мои родители очень ждут внуков.	3	2	1	0	1	2	3	Мои родители не хотели бы сейчас иметь внуков.
Думаю, что его родители очень ждут внуков.	3	2	1	0	1	2	3	Его родители не хотели бы сейчас иметь внуков.
Окружающие проявляют чрезмерное любопытство к тому, что у нас нет детей.	3	2	1	0	1	2	3	Никого не интересует, есть ли у нас дети.
Мне трудно говорить с кем-то о детях.	3	2	1	0	1	2	3	Я достаточно легко завожу разговоры о детях.
Мой муж очень хочет ребенка.	3	2	1	0	1	2	3	Мой муж не хотел бы сейчас иметь ребенка.
Муж не понимает и отдаляется от меня из-за того, что у нас нет детей.	3	2	1	0	1	2	3	Пока у нас нет детей, мой муж более отзывчивый и внимательный ко мне.
Мне кажется, что отсутствие детей угрожает стабильности нашего брака.	3	2	1	0	1	2	3	Мне кажется, мы будем вместе независимо от того, будут у нас дети или нет.
Во время сексуальных отношений думаю только о зачатии.	3	2	1	0	1	2	3	Во время сексуальных отношений думаю только об удовольствии.
Наши сексуальные отношения подчинены строгому режиму, т.к. мы планируем беременность.	3	2	1	0	1	2	3	Планы относительно беременности не влияют на наши сексуальные отношения.
Мне кажется, что без собственного ребенка не смогу реализовать себя как женщина.	3	2	1	0	1	2	3	Как женщина я смогу реализовать себя при любых условиях.
Думаю, что в старости без детей мне будет очень одиноко.	3	2	1	0	1	2	3	Думаю, что в старости я не буду чувствовать себя одинокой (муж, друзья, родственники).
В детстве я всегда представляла себя в роли матери.	3	2	1	0	1	2	3	В детстве я редко думала о себе как о будущей матери.
Из-за того, что у меня нет детей, окружающие часто на меня косо смотрят.	3	2	1	0	1	2	3	Окружающие очень добры ко мне.
Без ребенка я чувствую себя неполноценным человеком.	3	2	1	0	1	2	3	Без ребенка я чувствую себя полноценным человеком.
Я чувствую, что заиклилась на беременности.	3	2	1	0	1	2	3	У меня есть более важные проблемы.
Дети – самая главная ценность в жизни	3	2	1	0	1	2	3	Дети – не самое главное в жизни.
Боюсь, что у нас будет бесплодие.	3	2	1	0	1	2	3	Думаю, что мы абсолютно здоровы.
Для меня важно выносить и родить собственного ребенка.	3	2	1	0	1	2	3	Усыновление для меня – один из возможных вариантов
Ваше дополнение:	3	2	1	0	1	2	3	

1.1.4. Опитувальник материнського ставлення ОМС В.В. Волкової

Волкова Вероника Вячеславна. Психологические особенности отношения к материнству матерей-подростков: дис. канд. психол. наук: 19.00.13. - Петропавловск-Камчатский, 2005. - 243 с.

Опитувальник призначений для виявлення рівня сформованості ставлення до материнства, яке розглядається авторкою як цілісна система індивідуальних вибіркових, свідомих позицій, що лежить в основі жіночого «Я» особистості. Рівень сформованості материнського ставлення дозволяє визначити зрілість і компетентність материнства.

Методологічною основою опитувальника є психологічна концепція суб'єктивних ставлень особистості В.М. Мясішева. Система суспільних відносин, у яку виявляється включеною кожна людина з часу свого народження й до смерті, формує суб'єктивні ставлення до всіх виявів дійсності (і до материнства). В.М. Мясішев виділяє 9 параметрів суб'єктивних ставлень особистості [108]. На основі теорії суб'єктивних ставлень Волковою В.В. був розроблений опитувальник для вивчення материнського ставлення (ОМС).

У методиці виділені 10 ознак, що стосуються різних виявів ставлень жінки до актуального материнства. Ці 10 ознак поділені на 3 рівні залежно від рівня сформованості материнського ставлення.

Базовий – I рівень сформованості материнського ставлення – номери шкал в аркуші-опитувальнику 1, 2, 3, 4:

– модальність – якісне ставлення до материнства (може бути позитивною, негативною, амбівалентною);

– інтенсивність розвитку ставлення – сила, виразність ставлення;

– широта ставлення (багатство або вузькість) – сукупність параметрів взаємодії з дитиною;

– стійкість – стабільність ставлення.

Похідний – II рівень сформованості материнського ставлення – номери шкал в аркуші-опитувальнику 5, 6, 7, 8, 9:

– домінантність ставлення – пріоритет материнства порівняно з іншими сферами життя жінки;

– когерентність ставлення – внутрішня зв'язаність, гармонійність, цілісність есієї системи ставлень особистості матері;

– емоційність – рівень насиченості ставлень;

– інтелектуалізація, принциповість ставлень – опосередкованість соціально-культурними нормами, принципами, законами;

– активність ставлення – внутрішній потенціал і активність особистості матері в питаннях виховання й розвитку дитини.

Вищий – III рівень сформованості ставлення – шкала 10:

– ступінь усвідомленості ставлень – усвідомлена готовність до освоєння нової соціальної ролі;

– ступінь відповідальності за народження дитини.

Шкала включає 9 суджень, кожне з яких оцінюється – min 1 бал, шах – 5 балів. Максимальна кількість балів за кожною ознакою – 45, мінімальна – 9 (таблиця А.7.). Результати тестування оцінюються в такий спосіб:

- 9 – 18 балів – низький рівень;
- 19 – 35 балів – середній;
- 36 – 45 балів – високий рівень розвитку.

Текст опитувальника

Інструкція респондентам. Перед Вами твердження, які допоможуть з'ясувати, що жінки думають про свою материнську роль. Тут немає відповідей правильних і неправильних. Намагайтеся відповідати точно й правдиво. На заповнення опитувальника потрібно приблизно 20 хвилин. Не обмірковуйте довго, відповідайте швидко, намагаючись дати першу відповідь, що прийде Вам у голову. Оцініть ступінь згоди за 5- бальною шкалою:

- 1 бал – повністю не згодна;
- 2 бали – швидше не згодна, ніж згодна;
- 3 бали – важко відповісти;
- 4 бали – швидше згодна, ніж не згодна;
- 5 балів – згодна повністю.

1. Известие о наступившей беременности было для меня радостным событием.
2. Еще задолго до наступления беременности я чувствовала любовь к своему будущему ребенку.
3. Больше всего в общении с ребенком мне нравится прижимать к себе его пухленькое розовое тельце.
4. Я всегда хотела иметь ребенка.
5. Став матерью, мне многим придется пожертвовать.
6. Ценность ребенка и материнства является основным для каждой женщины.
7. Мысли о предстоящем общении с ребенком вызывают у меня положительные эмоции.
8. Рождение ребенка дает женщине шанс оставить что-то после себя.
9. Чтобы ребенок родился здоровым, во время беременности необходимо избавиться от всех вредных привычек.
10. Длительное время я не хотела признавать факт наступления беременности.
11. Мой ребенок часто неприятен мне.
12. На последних сроках вынашивать беременность так тяжело, что хочется быстрее избавиться от этого состояния.
13. Мне очень нравится покупать детские вещи и представлять в них своего ребенка.
14. Мое теплое отношение к ребенку не может зависеть от его поведения.
15. Мой ребенок – это самое важное в моей жизни.
16. Материнство – основа существования и самореализации личности

каждой женщины.

17. Думая о своем ребенке, я испытываю чувство любви к нему.

18. Рождение ребенка помогает укрепить отношения с мужчиной.

19. Во время беременности необходимо соблюдать диету и во многом ограничивать себя.

20. Я с трудом представляю себя в роли матери.

21. Я с удовольствием провожу с ребенком все свое свободное время.

22. С момента подтверждения беременности я воспринимала плод в виде ребенка определенного пола, внешности.

23. Возиться с детьми для меня большое удовольствие.

24. Я считаю нормальным желание матери постоянно общаться со своим ребенком.

25. Будущая мать ради рождения ребенка должна отказаться от многого.

26. Отсутствие детей не нарушает полноценность жизни.

27. Думая о своем ребенке, я испытываю ненависть к нему.

28. Рождение ребенка для меня – это возможность воспитания самостоятельного человека.

29. Во время беременности женщина должна стремиться получить как можно больше медико-психологической информации о развитии и воспитании ребенка.

30. Желание родить ребенка зависит от готовности женщины принять ответственность за его будущее.

31. Я часто ловлю себя на враждебном отношении к ребенку.

32. Я почувствовала привязанность к ребенку в самом начале беременности.

33. Больше всего мне нравится наблюдать, как дети развиваются и познают мир.

34. Я считаю необходимым петь ребенку колыбельную песню и рассказывать сказки перед сном.

35. Добиться устойчивого социального положения и карьерного роста невозможно при рождении ребенка.

36. Для ощущения полноты жизни не обязательно наличие детей.

37. Мысли о ребенке не вызывают у меня особых эмоций.

38. Рождение ребенка связано для меня с возможностью проявить себя в родительской роли.

39. В родильном доме лучше доверить уход за ребенком медицинскому персоналу и иметь возможность отдохнуть после родов.

40. Я часто думаю о том, какой я буду матерью.

41. Мысли о предстоящем материнстве вызывают у меня неприятные переживания.

42. Я ощутила чувство сродненности с моим ребенком, когда появились первые шевеления.

43. Мне очень приятно спать с ребенком, прижимая его к себе.

44. Я не устану заниматься и играть со своим малышом.

45. При плохом материальном положении лучше отказаться от мысли о

рождении ребенка.

46. Рождение ребенка позволяет глубже понять смысл жизни.

47. Мысль о необходимости общения с ребенком в течение всего дня вызывает раздражение.

48. Полноценная семья не может существовать без детей.

49. Я буду кормить ребенка грудью столько, сколько смогу.

50. Только перед родами женщина осознает реальность своего будущего материнства.

51. Мой ребенок для меня – это большое счастье.

52. Я почувствовала, что готова стать матерью, только непосредственно перед родами.

53. Больше всего времени необходимо уделять уходу за ребенком (пеленание, кормление, купание).

54. Я испытываю к своему ребенку нежность каждый раз, когда думаю о нем.

55. Рождение ребенка ущемляет личную свободу женщины.

56. Умение гармонично сочетать рождение ребенка и профессиональную деятельность характеризует цельность личности.

57. Что бы ни сделал мой ребенок, я буду любить его.

58. Рождение ребенка связано исключительно с материнским инстинктом.

59. Если у меня будет возможность, я ни на минуту не расстанусь с ребенком после родов.

60. Мои родители оказали влияние на решение о сохранении беременности и необходимости рождения ребенка.

61. Плохое самочувствие и изменения внешности во время беременности вызывают неприятные чувства по отношению к ребенку.

62. По-настоящему я ощутила себя матерью в момент рождения ребенка.

63. Мне очень нравится общаться с детьми.

64. Мое расположение к ребенку каждый раз меняется в зависимости от моего настроения.

65. Беременность и роды вызывают такие изменения внешности женщины, из-за которых она часто отказывается от материнства из-за страха потерять привлекательность.

66. Жизнь не будет достаточно полной без детей.

67. Излишним проявлением любви можно заласкать и испортить характер ребенка.

68. Я твердо знаю, как нужно воспитывать моего ребенка.

69. Я не доверю воспитание своего ребенка родственникам или приходящей няне.

70. Необходимость рождения ребенка возникла в связи с невозможностью прервать беременность в позднем сроке.

71. Мне очень нравится наблюдать за тем, как растет мой малыш.

72. Реальность материнства возможно ощутить только после первого кормления грудью.

73. Я считаю необходимым дать хорошее воспитание своему ребенку.

74. Я часто говорю окружающим о том, как ценю и люблю своего ребенка.

75. Рождение ребенка делает невозможным получение образования.
 76. Главное для женщины – ощущать удовлетворение от материнства.
 77. Ничто не может повлиять на любовь к моему ребенку.
 78. Я буду стараться воспитывать своего ребенка так же, как воспитывали меня.
 79. Только от матери зависит то, будет ли малыш каждый день узнавать что-то новое.
 80. Рождение ребенка – мой сознательный выбор.
 81. Мне нравится быть матерью.
 82. Образ ребенка на протяжении всей беременности чаще всего смутный и размытый.
 83. Мне приятно просто проводить время со своим ребенком.
 84. Я считаю необходимым соблюдение распорядка дня ребенка.
 85. Материнство – главное призвание каждой женщины.
 86. Отсутствие детей вызывает чувство неудовлетворенности жизнью.
 87. Меня раздражает необходимость постоянно уделять внимание ребенку.
 88. Чтобы не сделал мой ребенок, я никогда не буду его унижать и наказывать физически.
 89. Считаю, что развитием ребенка необходимо заниматься с момента его рождения.
 90. Во время беременности я хорошо представляла, каким будет мой ребенок.

Таблица 1.8.

Ключ для обробки відповідей на запитання опитувальника материнського ставлення ОМС

рівень	№	Шкала	Номер питання
Базовий	1	модальність якісне ставлення до материнства	1, 11, 21, 31, 41, 51, 61, 71, 81
	2	інтенсивність розвитку ставлення сила, виразність ставлення	2, 12, 22, 32, 42, 52, 62, 72, 82
	3	широта ставлення сукупність параметрів взаємодії з дитиною;	3, 13, 23, 33, 43, 53, 63, 73, 83
	4	стійкість стабільність ставлення	4, 14, 24, 34, 44, 54, 64, 74, 84
Похідний	5	домінантність ставлення пріоритет материнства над іншими сферами	5, 15, 25, 35, 45, 55, 65, 75, 85
	6	когерентність ставлення внутрішня зв'язаність, цілісність системи ставлень	6, 16, 26, 36, 46, 56, 66, 76, 86
	7	емоційність рівень насиченості ставлень	7, 17, 27, 37, 47, 57, 67, 77, 87
	8	інтелектуалізація принциповість ставлень, опосередкованість соціально-культурним контекстом	8, 18, 28, 38, 48, 58, 68, 78, 88
	9	активність ставлення внутрішній потенціал і активність матері	9, 19, 29, 39, 49, 59, 69, 79, 89
Вищий	10	ступінь усвідомленості ставлень усвідомлена готовність до народження дитини.	10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90

Таблиця 1.9.

Рівень	№	Шкала	Бал	Бал рівня	Загальний бал
I Базовий	1	Модальність			
	2	Інтенсивність			
	3	Широта			
	4	Сталість			
II Похідний	5	Домінантність			
	6	Когерентність			
	7	Емоційність			
	8	Принциповість			
	9	Активність			
III Вищий		Ступінь усвідомлення			

1.1.5. Методика дослідження репродуктивної установки «Факти, що асоціюються з народженням дитини в сім'ї» В.В. Бойка в модифікації О.С. Каримової

Каримова Оксана Сергеевна. Социально-психологические особенности репродуктивной установки бесплодных мужчин и женщин: диссертация кандидата психологических наук: 19.00.05 / Каримова Оксана Сергеевна; [Место защиты: С.-Петербург. гос. ун-т].- Оренбург, 2010.- 241 с.

Методика В.В. Бойка «Факти, що асоціюються з народженням дитини в сім'ї» була модифікована О.С. Каримовою з метою виявлення ставлення респондентів до факту народження дитини. При складанні методики авторка орієнтувалася на класичні методики вивчення установок – шкали Р. Лайкерта й Л. Терстоуна.

Процес створення методики:

1. Були зібрані висловлювання, що виражають різні думки про факт народження дитини. Факти, що асоціюються з народженням дитини в сім'ї, були взяті з опитувальника В.В. Бойка.

2. Експертам пропонувалося класифікувати 35 суджень (негативного, позитивного і нейтрального змісту) із приводу народження дитини. Експертам пропонувалося розкласти картки із судженнями на три групи, вибравши при цьому підставу для класифікації.

Після аналізу експертної оцінки було виявлено, що експерти виділили одну основу для класифікації. Розподіл карток по групах відбувався за ознакою "суб'єктивно – об'єктивно", причому група суб'єктивних фактів ділилася на дві категорії: позитивні наслідки й негативні наслідки.

Після обробки результатів був одержаний чіткий поділ фактів, що асоціюються з народженням дитини, по групах:

1. Факти, що передбачають позитивні наслідки народження дитини для суб'єкта (наприклад, дитина – це радість материнства) – пункти 2, 3, 4, 5, 18, 19, 20.

2. Факти, що передбачають негативні наслідки народження дитини для суб'єкта (наприклад, народження дитини – залежність від бабусь і дідусів) – пункти 6 – 12.

3. Об'єктивні факти (наприклад, дитині складно дати гарну освіту, професію) – пункти 1, 13, 14, 15, 16, 17, 21.

Таким чином, після відбору невідповідних суджень був складений список з 21-го судження негативного, позитивного і нейтрального змісту. Судження представлені в рівній кількості – по сім. Були виключені судження, які містили неоднозначний зміст.

Респондентам пропонується з представлених суджень вибрати 10 тих, які відповідають їхнім уявленням про народження дитини. Обране судження потрібно оцінити за 10-бальною шкалою (10 – бали максимальної значущості для респондента).

Вибір і високе оцінювання позитивних фактів буде відповідати позитивній установці на народження дитини; вибір негативних фактів і їхнє високе оцінювання – негативній установці на народження дитини. Протириччя у виборах буде свідчити про невизначену установку.

Інструкція. З нижче перерахованих фактів виберіть 10 тих, які асоціюються у Вас з народженням дитини, й оцініть їх за 10-бальною шкалою (10 балів тому факту, який найбільше відповідає народженню дитини, 1 бал – факт найменше відповідає народженню дитини) Поряд із обраним фактом поставте бал.

Таблиця 1.10.

№	Судження	Правильно +	Балл
1	Ребенок укрепляет семью, чувства между супругами.		
2	Рождение ребенка – радость в доме.		
3	Ребенок – это радость материнства.		
4	Ребенок – это детская ласка, привязанность к отцу, матери.		
5	Ребенок придает смысл жизни.		
6	Рождение ребенка – риск для здоровья.		
7	Рождение ребенка – разлад, напряжение в семье.		
8	Рождение ребенка – зависимость от бабушек и дедушек.		
9	Рождение ребенка – необходимость оставить работу, коллектив.		
10	Родить ребенка – значит привязать себя к дому.		
11	Ребенок – проблема жилья.		
12	Дети отнимают лучшую часть нашей жизни.		
13	Дети – это волнение за их судьбу, будущее.		
14	Рождение ребенка – материальные затруднения.		
15	Ребенок – помощник в семье, опора в старости.		
16	Ребенок – это самый благодарный объект вложения наших сил.		
17	Рождение ребенка – возможность вырастить доброго, отзывчивого человека.		
18	Ребенок – наследник всего хорошего во мне.		
19	Ребенок – это самый близкий человек в горе и радости.		
20	Дети – это гордость родителей.		
21	Ребенку сложно дать хорошее образование, профессию.		

1.1.6. Опитувальник вивчення репродуктивних установок О.С. Каримові

З метою вивчення репродуктивної установки О.С. Каримовою був розроблений опитувальник, що складається з 24 суджень. Опитувальник був перевірений на валідність і надійність. В основі опитувальника лежить принцип створення шкал Л. Терстоуна й Р. Лайкерта.

Процедура побудови опитувальника.

1. За допомогою експертної групи (11 психологів) були зібрані твердження на тему народження дитини. Експертам було запропоновано написати твердження, судження, оцінивши які можна було б з'ясувати позицію людини із приводу народження дитини. У результаті такої процедури було зібрано більше 150 тверджень.

2. Іншій групі експертів (15 психологів) було запропоновано вибрати 25 тверджень, які найбільше відображають сутність репродуктивної установки і її компонентів.

3. Остаточний список суджень був складений після підрахунку частот виборів кожного судження експертами. У список увійшли ті судження, які були обрані не менш ніж 10 разів.

Афективний компонент установки – судження № 1, 2, 3, 4, 6, 15, 16, 19.

Когнітивний компонент установки – судження № 7, 9, 10, 11, 12, 17, 18, 21.

Конативний компонент установки – судження № 5, 8, 13, 14, 20, 22, 23, 24.

4. Респондентам пропонувалося висловити ступінь своєї згоди/незгоди із твердженнями: «повністю згодний», «швидше згодний, ніж не згодний», «не впевнений», «швидше не згодний, ніж згодний», «не згодний». Відповідно до конструювання шкал за Р. Лайкертом, варіантам відповідей надавалися умовні бали: 5, 4, 3, 2, 1 відповідно.

Перевірка на валідність і надійність.

– Оцінка змістовної валідності була отримана нами за допомогою експертної оцінки. Експертами виступили 15 психологів, які оцінили кожне судження на відповідність його змісту предмета виміру. Усі судження пройшли перевірку позитивно.

– Оцінка експертної валідності. Між бальними відповідями на опитувальник 25 осіб і відповідями 7 лікарів (гінекологів, акушерів, урологів) була підрахована рангова кореляція Спірмена. Значущість результату ($p < 0,01$) компонентів установки: афективного (0,611), когнітивного (0,475), конативного (0,567).

– Оцінка ретестової надійності. Опитувальник був проведений на групі із 43 осіб (13 – чоловіки, що мають дітей, 10 жінки-матері, 10 безплідні жінки і 10 безплідні чоловіки). Через місяць повторно було проведено тестування на цій же виборці. Була проведена кореляція між результатами, отриманими в першому й у другому тестуванні, коефіцієнт кореляції виявився значущим на рівні $p < 0,01$.

Текст опитувальника

Інструкція. Будь ласка, уважно прочитайте кожне судження й визначте своє ставлення до нього. У відповідній графі поставте галочку.

№	Судження	Варіант відповіді				
		Повністю не согласен	Скорее не согласен, чем согласен	Не уверен	Скорее согласен, чем не согласен	Полностью согласен
1	Большинство маленьких детей мне симпатичны.					
2	Я обычно ласков с детьми.					
3	Я очень люблю детей.					
4	Игры детей меня раздражают.					
5	Стараюсь избегать компании с детьми.					
6	Общение с детьми вызывает во мне душевный подъем.					
7	Я умею заботиться о детях, малышах.					
8	Я всегда присоединяюсь к детским играм.					
9	Я всегда понимаю причину капризов ребенка.					
10	Воспитание девочек отличается от воспитания мальчиков.					
11	Я всегда пойму, когда ребенок лжет.					
12	Невозможно быть хорошим родителем и успешным профессионалом одновременно.					-
13	При невозможности иметь своего ребенка, я усыновлю из детского дома.					
14	При незапланированной беременности буду делать аборт.					
15	С рождением ребенка связываю большие проблемы, нежели радость.					
16	Рождение ребенка – самый важный и светлый момент в жизни любого человека.					
17	С рождением ребенка семья становится крепче.					
18	Ребенок обязан заботиться о своих родителях всю жизнь.					
19	Для меня главное, чтобы мой ребенок нашел свою дорогу в жизни.					
20	Я буду рисковать своим здоровьем для рождения ребенка.					
21	У ребенка всегда должен быть отец.					
22	Ради ребенка необходимо сохранить семью.					
23	Большое количество разводов связано с рождением ребенка.					
24	Я готов(а) отказаться от работы для рождения и воспитания ребенка.					

1.1.7. Опитувальник «Шкала оцінки сімейної адаптації й згуртованості - FACES-II» (D.H. Olson, J. Portner, Y. Lavee 1985) в адаптації Н.Ф. Михайлової, 1998

Михайлова Н.Ф. Систематическое исследование индивидуального и семейного стресса и копинга у членов семей здоровых лиц (В связи с задачами психодиагностики, психогигиены и психопрофилактики): дис. канд. психол. наук: 19.00.04. - СПб., 1998. - 192 с.

Режим доступу: <http://www.dp5.su/index.php/2011-08-15-06-05-48/91163-shkala-semejnoj-adaptacii-i-splochnosti>

Концептуальну основу цього опитувальника становлять два феномени сімейної поведінки: згуртованість (солідарність, консолідація) і адаптація (присосовність). Сімейна згуртованість характеризує ступінь сепаратності (далекості) членів родини одне від одного або, навпаки, зв'язаності з нею й передбачає насамперед емоційний зв'язок (прихильність). Сімейна адаптація оцінюється як здатність сімейної системи змінювати, пристосовувати свою силу (владну) структуру, рольові стосунки, норми й правила у відповідь на нові ситуації та стресові події.

У рамках моделі, що лежить в основі опитувальника, виділяють 4 рівні сімейної згуртованості в межах від дуже низького до дуже високого: роз'єднаний, розділений, зв'язаний і зчеплений.

Аналогічно виділяються 4 рівні сімейної адаптації від дуже низького до дуже високого: ригідний, структурований, гнучкий, хаотичний. За допомогою комбінування 4 рівнів згуртованості й 4 рівнів адаптації ідентифікуються 16 різних типів сімейних систем, 4 з яких є помірними по обох рівнях і називаються збалансованими, 4 – екстремальними, або незбалансованими, тому що мають крайні показники по обох рівнях. Вісім інших типів є середніми (середньо збалансованими), тому що один із параметрів є екстремальним, а інший – збалансованим.

Опитувальник сконструйований таким чином, що дозволяє проаналізувати, як члени сім'ї сприймають її і якою б вони хотіли її бачити. Розбіжність між сприйняттям і ідеалом визначає ступінь задоволеності наявною сімейною системою. Методика складається зі списку тверджень (N=20). Завдання респондента полягає в тому, щоб оцінити кожне твердження за частотою прояву за 5-бальною шкалою.

1.1.8. Аналіз сімейних взаємин (АСВ) Е.Г. Ейдеміллера, В.В. Юстіцькіс

Эйдемиллер Э.Г. Методы семейной диагностики и психотерапии. Методическое пособие / Серия: «Психодиагностика: педагогу, врачу, психологу» (Вып. 1). Под общей редакцией д.м.н.; проф. Л.И. Вассермана. – М.: "Фоллум", 1996. – 48 с.

Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейный диагноз и семейная психотерапия. - СПб.: Речь, 2003. - 336 с.

Олифиревич Н.И., Зинкевич-Куземкина Т.А., Велента Т.Ф. Психология семейных кризисов. - СПб.: Речь, 2006.

Режими доступів: http://www.diagnostics.spb.ru/asv_1_2.html; <http://testoteka.narod.ru/dro/1/07.html>.

Опитувальник «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) дозволяє визначити, як батьки виховують дитину. Для цього вимірюються показники за 11 шкалами:

гіперпротекція, гіпопротекція, потурання, ігнорування потреб дитини, надмірність вимог-обов'язків, недостатність вимог-обов'язків, надмірність вимог-заборон, недостатність вимог-заборон, суворість санкцій (покарань) за порушення вимог дитиною, мінімальність санкцій, нестійкість стилю виховання.

Додатково можна одержати відповідь на запитання: чому саме діагностується такий стиль виховання? Для цього вимірюються показники 9 шкал, що діагностують проблеми батьків, які вони намагаються вирішувати за рахунок дитини: розширення сфери батьківських почуттів, переважання в підлітку дитячих якостей, виховна непевність батька, фобія втрати дитини, нерозвиненість батьківських почуттів, проекція на дитину (підлітка) власних небажаних якостей, винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання, перевага чоловічих якостей, перевага жіночих якостей. Існує додаткова двадцять перша шкала, побудована А.Л. Ліхтарниковим, яка вимірює асоціальність стосунків у сім'ї. Високі значення за шкалою асоціальних стосунків одержують конфліктні сім'ї, де немає взаєморозуміння між родителями або (і) між родителями й дитиною, батьки не знають, чим дитина зайнята, і не довіряють їй, іноді непередбачено карають дитину, маніпулюють нею.

1.1.9. Опитувальник «Тест ставлень вагітних» І.В. Добрякова

Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Учебное пособие для врачей и психологов - СПб.: Речь, 2006. - С. 110-119.

Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-48471.html>

Вербальний тест, що складається з п'яти тверджень, представлених в 3-х блоках - **А. Ставлення жінки до себе вагітної**; **Б. Ставлення жінки в системі «мати-дитя»**, **В. Ставлення вагітної жінки до стосунків з доволлишніми**. Усередині кожного блоку твердження, що відображають п'ять різних типів ПКГД. Тест дозволяє виявити психологічний компонент типу гестаційної домінанти вагітної жінки: оптимальний, гіпогестогнозичний, ейфоричний, тривожний, депресивний. Психологічний компонент гестаційної домінанти (ПКГД) є сукупністю механізмів психічної саморегуляції жінки при настанні вагітності. Спрямовані на збереження гестації (вагітності) і створення умов для розвитку майбутньої дитини, включають ставлення жінки до своєї вагітності, її поведінкові стереотипи тощо. Визначення типу ПКГД може істотно допомогти розібратися в ситуації, за якої виношується дитина, зрозуміти, як складаються відносини в сім'ї. Завданням психотерапевта, що працює з родиною, яка очікує на появу дитини, є формування оптимального типу ПКГД.

1.1.10. Визначення узгодженості сімейних цінностей і рольових установок (очікувань) у сімейній парі (РОП) А. Волкової

Волкова А.Н. Методические приемы диагностики супружеских затруднений // Вопросы психологии. – 1985. – №5. – С. 110-116.

Волкова А.Н. Практикум по экспериментальной и прикладной психологии / А.Н. Волкова. – Л., 1990.

Режим доступу: <http://brunner.kgu.edu.ua/index.php/psy-metodiks/20/198-volkova>

Методика «РОП» дозволяє визначити:

- уявлення чоловіка й жінки про значущість у сімейному житті сексуальних відносин, особистісної спільності чоловіка й дружини, батьківських обов'язків, професійних інтересів кожного члена подружжя, господарсько-побутового обслуговування, моральної й емоційної підтримки, зовнішньої привабливості партнерів. Ці показники, відбиваючи основні функції сім'ї, входять до шкали сімейних цінностей (ШСЦ).

- уявлення чоловіка й жінки про бажаний розподіл ролей між дружиною при реалізації сімейних функцій, об'єднані шкалою рольових очікувань і домагань (ШРОП).

РАч – рольова адекватність чоловіка.

РАд – рольова адекватність дружини.

Дч і Дд – оцінка рольових домагань чоловіка і дружини відповідно.

Оч і Од – оцінка рольових очікувань чоловіка і дружини відповідно.

Опитувальник представлений у двох формах (чоловіча і жіноча), містить 36 запитань-тверджень. Результати зводяться до семи основних шкал:

- шкала значущості сексуальних стосунків у шлюбі;
- шкала, що відбиває установку чоловіка (дружини) на ідентифікацію зі шлюбним партнером: очікування спільності інтересів, потреб, ціннісних орієнтації, способів проведення вільного часу;
- шкала, що вимірює установку на реалізацію господарсько-побутових функцій сім'ї (ця шкала, як і наступні, має дві підшкали – «рольові очікування» та «рольові домагання»);
- шкала, що дозволяє стверджувати про ставлення чоловіка або жінки до батьківських обов'язків;
- шкала, що відображає установку чоловіка (жінки) на значущість зовнішньої соціальної активності (професійної, суспільної) для стабільності шлюбно-сімейних відносин;
- шкала, що відображає установку чоловіка (жінки) на значущість емоційно-психотерапевтичної функції шлюбу;
- шкала, що відображає установку чоловіка (жінки) на значущість зовнішнього вигляду, його відповідності стандартам сучасної моди.

1.1.11. Тест-опитувальник задоволеності шлюбом (ОУБ) В.В.Століна

Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. - Спб: Питер, 544 с. - (Мастера психологии).

Психологические тесты: В 2 т. / Под ред. А.А. Карелина: В 2т. - М.: 2001. - Т.2. - С.173-179.

Столин В.В. и др. Опросник удовлетворенности браком // Вестник Московского университета – Психология - 1984.- № 2.

Режим доступу: <http://brunner.kgu.edu.ua/index.php/psy-metodiks/20/285-oub>

Опитувальник задоволеності шлюбом, розроблений В.В.Століним, Т.Лі. Романовою, Г.П. Бутенко, призначений для експрес-діагностики ступеня задоволеності-незадоволеності шлюбом, а також ступеня узгодження-

неузгодження задоволеності шлюбом у тієї або іншої соціальної групи. Опитувальник є одномірною шкалою, що складається з 24 тверджень, які відносяться до різних сфер: сприйняття себе й партнера, думки, оцінки, установки тощо.

1.1.12. Опитувальник «Визначення особливостей розподілу ролей у сім'ї» (Ю.С. Альошина, Л.Я. Гозман, К.М. Дубовська)

Андреева Т.В. Психология современной семьи. – СПб.: Речь, 2006. - С.427-431.

Режим доступу: <http://brunner.kgu.edu.ua/index.php/psy-metodiks/20/287-famili-role>

Методика призначена для діагностики особливостей розподілу ролей у сім'ї між подружжям. Вимірюються показники за сьома шкалами:

1. Виховання дітей.
2. Емоційний клімат у сім'ї («психотерапевтична» функція).
3. Матеріальне забезпечення сім'ї.
4. Організація розваг.
5. Роль «хазяїна», «господарки».
6. Сексуальний партнер.
7. Організація сімейної субкультури.

1.1.13. Вивчення батьківських установок (*parental attitude research instrument PARI*)

Методика PARI (Е.С. Шефер, Р.К. Белл; адаптація Т.В. Нещерет) / Психологические тесты./ Ред. А.А. Карелин - М., 2001, Т.2. — С.130-143.

Большая энциклопедия психологических тестов / Ред. А.А. Карелин. — М.: Эксмо, 2007.— С.298-305.

Ежова Н.Н. рабочая книга практического психолога (Психологический практикум) / Н.Н. Ежова. - Изд. 4-е. - Ростов н/Д: Феникс, 2006

Режим доступу: <http://brunner.kgu.edu.ua/index.php/psy-metodiks/20/356-pari>

Методика PARI (*parental attitude research instrument* – методика вивчення батьківських установок) призначена для вивчення ставлення батьків (насамперед матерів) до різних виявів сімейного життя (сімейної ролі). Методика дозволяє оцінити специфіку сімейних стосунків, особливості організації сімейного життя.

Автори – американські психологи Е.С. Шефер і Р.К. Белл. Ця методика широко використовувалася в Польщі та Чехословаччині. У СРСР адаптована Т.В. Нещерет.

Методика складається з 115 суджень.

У методиці виділені 23 аспекти-ознаки, що стосуються різних виявів ставлення батьків до дитини й життя в сім'ї. З них 8 ознак описують ставлення до сімейної ролі й 15 – стосунки між родителями й дітьми. Ці 15 ознак поділяються на 3 групи: I – оптимальний емоційний контакт, II – надмірна емоційна дистанція з дитиною. III – надмірна концентрація на дитині. Кожна ознака вимірюється за допомогою 5 суджень, урівноважених з погляду здатності, що вимірює, і значеннєвого змісту. Судження розташовані в певній

послідовності, і респондент повинен висловити до них ставлення у вигляді повної або часткової згоди чи незгоди.

1.1.14. «Реакція подружжя на конфлікти» (О.С. Кочарян, Г.С. Кочарян, О.В. Киричук)

Кочарян Г.С., Кочарян А.С. Психотерапия сексуальных расстройств и супружеских конфликтов.- М., 1994.

Режим доступу: <http://brunner.kgu.edu.ua/index.php/psy-metodiks/20/289-konflikt>

Методика дозволяє діагностувати сприйняття й розуміння чоловіками один одного й конфліктної ситуації, а також індивідуально-специфічні захисні патерни чоловіка й жінки.

Опитувальник складається з 89 тверджень. Більша частина тверджень була сформульована авторами, ряд тверджень був узятий із ММРІ, а також з опитувальника Р. Нігневицького відповідно до діагностики особистісної ригідності. Діагностує показники за 8 шкалами:

- шкала неконструктивних установок на шлюб (НУ) діагностує такі види установок шлюбного партнера, які дезінтегрують сімейну структуру, перешкоджають терапевтичній реконструкції подружніх стосунків;

- шкала депресії (Д) включає твердження, що виражають 3 види депресії: класичну («загальмованість», сповільненість афекту й інтелекту), астеничну (слабкість, млявість і т.п.) і апатичну (зниження інтересу, байдужність), а також почуття провини, що може включатися в депресію;

- шкала протективних механізмів (ПМ) діагностує той тип захистів, що приводить до недопущення у свідомість психотравмуючої інформації (витіснення, заперечення утруднень, регресія й т.п.);

- шкала дефензивних механізмів (ДМ) діагностує той тип захистів, що позначений як «реінтерпретативна активність» – психотравмуюча інформація допускається у свідомість за рахунок її перекрученої реінтерпретації (раціоналізація, ізоляція, інтелектуалізація й т.п.).

- шкала агресії (А) містить твердження, пов'язані як із прямою фізичною й вербальною агресією, так і з непрямою агресією;

- шкала соматизації тривоги (СТ) містить твердження, що стосуються загальної соматизації (голова – серце – шлунок, загальна заклопотаність здоров'ям);

- шкала фіксації на психотравмі (Ф) включає твердження, що свідчать про «застрягання» афективне й інтелектуальне на психічній травмі.

Шкали опитувальника є внутрішньо погодженими, функціонально незалежними.

1.1.15. «Вимірювання установок у сімейній парі» (Ю.Є. Альошина, Л.Я. Гозман, Е.К. Дубовська)

Альошина Ю.Е., Гозман Л.Я., Дубовская Е.М. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений / Ю. Е. Алешина, Л. Я. Гозман, Е. М. Дубовская. – М.: Изд-во Моск. Унив-та, 1987. – С. 78 – 90.

Шапарь В.Б. *Практическая психология. Психодиагностика отношений между родителями и детьми.* Ростов н/Д., 2006. – С.66-77.

Режим доступу: <http://brunner.kgu.edu.ua/index.php/psy-metodiks/20/286-ustanovki>

Методика призначена для вивчення установок чоловіка й жінки за найбільш значущими в сімейній взаємодії сферами життя, визначення ступеня соціально-психологічної сумісності партнерів у шлюбі.

При створенні опитувальника автори керувалися уявленнями про те, які атитюди здійснюють найбільш сильний вплив на сімейні стосунки.

Методика складається із 40 суджень, що виражають ту або іншу позицію за десятима різними, значущими для людей сферами:

- 1) ставлення до людей;
- 2) альтернатива між почуттям боргу й задоволенням;
- 3) ставлення до дітей;
- 4) ставлення до автономності або залежності чоловіка й жінки;
- 5) ставлення до розлучення;
- 6) ставлення до любові романтичного типу;
- 7) оцінка значення сексуальної сфери в сімейному житті;
- 8) ставлення до «забороненого сексу»;
- 9) ставлення до патріархального або егалітарного устрою родини;
- 10) ставлення до грошей.

Респонденти повинні оцінити ступінь своєї згоди з кожним із тверджень.

1.1.16. «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» Е. Шафер (ПОР – *Подростки о родителях*). Модифікація З. Матейчик і П. Ржичан

Опросник «Поведение родителей и отношение подростков к ним» (ПОР; Е. Шафер) / Сонин В.А. Психодиагностическое познание профессиональной деятельности. – СПб., 2004. С.169-178.

Психодиагностические методы изучения личности: Учебное пособие. / Ред. и сост.: Т.А. Ратанова, Н.Ф. Шляхта – М., 2000.

Режим доступу: <http://brunner.kgu.edu.ua/index.php/psy-metodiks/20/208-por>

Опитувальник призначений для вивчення установок, поведінки та методів виховання батьків так, як бачать ці параметри їхні діти підліткового віку.

Основою служить опитувальник, що створив Е. Шефер у 1965 р. Ця методика базується на положенні Е. Шефер про те, що виховний вплив батьків (так, як це описують діти) можна охарактеризувати за допомогою трьох факторних змінних: «прийняття – емоційне відкидання», «психологічний контроль – психологічна автономія», «прихований контроль – відкритий контроль». При цьому «прийняття» тут означає безумовно позитивне ставлення до дитини поза залежністю від вихідних очікувань батьків. Емоційне ж відкидання розглядається як негативне ставлення до дитини, брак до неї любові й поваги, а подекуди й вияв ворожості. Поняття психологічного контролю розглядається і як певний тиск і навмисне керівництво дітьми, так і ступінь послідовності в здійсненні виховних принципів. Модифікований варіант опитувальника був запропонований З. Матейчиком і П. Ржичаном у 1983 р. У

ході міжнародного наукового співробітництва лабораторії клінічної психології Інституту ім. В.М. Бехтерева з Інститутом психодіагностики (Братислава, Словаччина) ця методика була апробована на підлітках 13-18 років у Росії, як це передбачено авторами модифікації, і є досить корисною для відбиття тих факторів сімейного виховання, які приховані як від лікарів і психологів (педагогів), так і від самих батьків. Можливі такі варіанти: оцінка матері сином, оцінка батька сином, оцінка матері дочкою, оцінка батька дочкою.

Шкали:

1. Позитивний інтерес.
2. Директивність.
3. Ворожість.
4. Автономність.
5. Непослідовність.

1.1.17. Тест-опитувальник батьківського ставлення (ОРО) (А.Я. Варга, В.В. Столін)

Тест родительского отношения (А.Я. Варга, В.В. Столин) // Психологические тесты. / Ред. А.А.Карелин – М., 2001, Т.2.- С.144-152.

Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3-х кн. — 4-е изд. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. — Кн. 3: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. — 640 с.

Режим доступу: <http://brunner.kgu.edu.ua/index.php/psy-metodiks/20/205-varga-stolin>

У методиці батьківське ставлення розглядається як система різноманітних почуттів і вчинків дорослих людей стосовно дітей. Із психологічної точки зору батьківське ставлення – це педагогічна соціальна установка стосовно дітей, що включає в себе раціональний, емоційний і поведінковий компоненти. Усі вони в тому або іншому ступені оцінюються за допомогою опитувальника.

Валідність опитувальника визначалася методом відомих груп. За Т-критерієм обчислювалася дискримінативність факторів експериментальної групи у всіх вибірках. З п'яти факторів чотири виявилися дискримінативними, тобто значуще розрізняли вибірки між собою. Таким чином, показано, що опитувальник дійсно враховує особливості батьківського ставлення в осіб, що відчувають труднощі у вихованні дітей. Крім того, була проведена факторизація даних по респондентах із наступним «Варімакс»-обертанням значущих факторів. Вона показала збіг апіорних і емпіричних груп; у результаті факторизації виявилася група суб'єктивно благополучних батьків (контрольна група) і підвибірка людей, що звернулися за допомогою в психологічну консультацію. Ці дані також підтверджують валідність опитувальника.

Опитувальник включає 61 питання, кожне з яких орієнтоване на одну з п'яти шкал:

- «Прийняття/відкидання дитини».
- «Кооперація».
- «Симбіоз».
- «Контроль» («Авторитарна гіперсоціалізація»).
- «Ставлення до невдач дитини» («Маленький невдаха»).

1.2. Проективні та напівпроективні методи дослідження репродуктивної поведінки особистості

Сфера репродуктивної поведінки є сферою, у якій надзвичайно виражена соціальна бажаність. Репродуктивні ролі мають міцно зафіксовані в культурі приписи, порушення яких веде до осуду й санкцій з боку найближчого оточення й суспільства. Тому вивчення установок щодо репродуктивної поведінки стикається з певними труднощами. Формалізовані опитувальники дозволяють дослідити думки людей з різних питань, пов'язаних із репродуктивною поведінкою, але не можуть надати інформацію щодо неусвідомлюваних тенденцій, які впливають на репродуктивну й батьківську поведінку, не дозволяють зняти тиск соціальної бажаності відповіді q відповідно одержати достовірні результати. Емпіричне дослідження репродуктивної поведінки особистості бажано виконувати з використанням проективних та напівпроективних методик і прийомів. Розглянемо основні типи проективних методик та принципи їх використання.

Аналіз проведених різними авторами досліджень свідчить про те, що невербальна форма репрезентацій образної сфери відображає глибинні, слабо усвідомлені аспекти сприйняття об'єктів.

1.2.1. Методики закінчення речень

Методики «Завершення речень» (в англійському оригіналі – «Sentence-Completion Techniques») – група проективних методик дослідження особистості, що представляють собою варіант розвитку асоціативного експерименту. Існують різні варіанти методик, засновані на принципі вербального завершення. Вони призначені для виявлення мотивів, потреб, почуттів, системи ставлень тощо. Достойнством цієї групи методик є можливість пристосування їх до різноманітних дослідницьких завдань.

1.2.1.1. Незакінчені речення «Вивчення репродуктивних установок дітей» Т.В. Пальцевої

Пальцева Татьяна Васильевна. Психологические условия становления и развития репродуктивных установок в детско-юношеском возрасте: от 5 до 18 лет: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. – М.: РГВ, 2007. – 156 с.

Т.В. Пальцевою була розроблена методика вивчення бажаної та ідеальної кількості дітей у сім'ї. Речення були сформульовані таким чином, щоб визначити ставлення респондентів-дітей до сімей різної структури, з тією або іншою кількістю дітей, тобто уявлення про ідеальне число дітей у сім'ї (когнітивний компонент репродуктивної установки).

Когнітивний компонент установки на число дітей у сім'ї характеризує пізнавальну сферу особистості й віддзеркалює поінформованість про репродуктивну поведінку інших людей і ідеальну кількість дітей у сім'ї («Як Ви думаєте, скільки людей найкраще мати в сім'ї?»). На думку В.В. Бойка, когнітивний компонент репродуктивної установки пов'язаний з інформованістю про соціальний норматив, стандарт поведінки в

репродуктивній сфері. На думку ж Т.В. Пальцевої, таке визначення когнітивного компонента є не зовсім коректним. Когнітивний компонент вона пропонує визначати як інформованість не про фактичну народжуваність, як пропонує В.В. Бойко, а про реальну життєдіяльність сімей із різною кількістю дітей.

Хід проведення дослідження

В індивідуальній бесіді респондентам зачитуються речення, які вони повинні продовжити, а експериментатор записує відповіді дітей до протоколу (діти молодшого віку), або респонденти самі заносять відповіді до протоколу (діти старшого віку):

Сім'я без дитини – це...

Сім'я з однією дитиною – це...

Сім'я із двома дітьми – це...

Сім'я із трьома дітьми – це...

Сім'я із чотирма дітьми – це...

Заповнені протоколи потім мають бути оброблені за допомогою методу змістовного аналізу. Аналіз висловлень дозволяє розподілити всі відповіді на три підгрупи: позитивні, нейтральні й негативні.

1.2.1.2. Стандартизоване інтерв'ю для дослідження репродуктивних установок (розробка О.С. Каримової)

Каримова Оксана Сергеевна. Социально-психологические особенности репродуктивной установки бесплодных мужчин и женщин: диссертация кандидата психологических наук: 19.00.05. - Оренбург, 2010.- 241 с.: ил.

Метою стандартизованого інтерв'ю є дослідження репродуктивних установок як безплідних чоловіків і жінок, так жінок і чоловіків, що мають дітей.

Інтерв'ю складається з 4 блоків:

- 1) ставлення до дитини й факту її народження (афективний компонент установки);
- 2) знання про дитину та про факт її народження (когнітивний компонент установки);
- 3) поведінка з дитиною після її народження (конативний компонент установки);
- 4) дитина, «Я» й «Інші».

Проведення дослідження.

Перед початком дослідження інтерв'юер проводить бесіду для установки довірчих стосунків із респондентом.

Відповіді респондента фіксуються на заздалегідь приготовлених бланках.

У процесі аналізу результатів визначаються за кожним блоком базові значеннєві категорії й підраховується їхня кількість (частота).

Бланк для фіксації відповідей

Блок	Смысловые категории	Відповіді
Блок 1. Аффективный компонент	Ребенок для меня	
	Смысл жизни	
	Рождение ребенка можно сравнить	
	Мои чувства к ребенку	
	С детьми чувствую себя	
	Опасаюсь, что рождение ребенка	
	Аборт для меня	
Блок 2. Когнитивный компонент	Я понимаю, что рождение ребенка	
	Я знаю, что ребенок	
	Детей в семье должно быть	
	Женщины, отказывающиеся от детей	
	Дети нуждаются в	
	Я хочу ребенка потому, что	
	Идеальный родитель	
Блок 3. Конативный компонент	Ради ребенка я готова отказаться	
	Игры детей	
	Если в компании есть дети	
	Дети дают	
	Никогда не откажусь ради ребенка	
	Незапланированная беременность	
Блок 4 Я, ребенок и другие	Ребенок и карьера	
	Мой супруг.	
	Моя семья	
	Я женщина	
	Приемные дети	

1.2.1.3. Анкета «Моя сім'я» Г.В. Аكوпова

Аков Г.В. Социальная психология образования. - М.: Флинта, 2000. - 296 с.

Для дослідження структури батьківських виховних установок може бути використана анкета Г.В. Аكوпова «Моя сім'я», побудована за принципом проєкції. Особливістю проєктивних процедур є те, що стимулююча ситуація набуває сенсу не в силу її об'єктивного змісту, а через причини, пов'язані із суб'єктивними нахилами й потягами респондента, тобто внаслідок суб'єктивованого, особистісного значення, що приписується ситуації респондентом. Респондент немовби проєкує свої властивості в ситуацію. Анкета «Моя сім'я» за формою є методикою незакінчених речень. Містить дві серії незавершених речень, по 10 у кожній (по шість блоків суджень):

– у першому блоці визначаються бажані (небажані) форми поведінки дітей (батьківська індивідуально-психологічна інтенція «Я хочу, щоб мій/моя син/дочка/...»);

– у другому – цільові настанови в їхній соціально-психологічній інтенції

(«Для мене важливо, щоб син/дочка/...»);

– у третьому – емоційно значущі сфери взаємин дітей і батьків («Я засмучений (радий), коли син/дочка/...»);

– у четвертому – відтворюється реакція батьків на ситуації утруднень у дітей («Якщо моєму синові буде важко, то я...»);

– у п'ятому – моделюються ситуації незгоди дітей і виявляються відповідні форми зустрічної активності батьків («Якщо мій/моя син/дочка буде не згодний (-а) зі мною, то я ...»);

– у шостому блоці – моделюється реакція батьків на поведінку дітей, яка ними не схвалюється («Коли син/дочка/ зробить щось не так, то я...»).

У вербальній проекції батьківських установок утримуються всі три компоненти атитуду. Аналіз експериментального матеріалу проводиться як за змістом висловлень, так і за їх обсягом. Класифікація схожих за змістом відповідей дозволяє визначити для кожного із шести блоків суджень його емпіричну структуру. Відмінності між групами респондентів, а також відмінності усередині груп, пов'язані зі статтю дитини, доцільно встановлювати за допомогою багатofункціонального критерію кутового перетворення Фішера.

Проведення дослідження

Інструкція для респондентів: Прочитайте запропоновані незавершені речення, уявіть, що Ви їх висловлюєте про свого(їх) сина чи дочку (для респондентів, які не мають дітей, про можливого(их) свого(їх) сина чи дочку).

Таблиця 1.15.

Анкета «Моя сім'я»

№	Сын	№	Дочь
1	Я бы хотел, чтобы мой сын...	1	Я бы хотел, чтобы моя дочь...
2	Я не хотел бы, чтобы мой сын...	2	Я не хотел бы, чтобы моя дочь...
3	Пожалуй, мне было бы приятно, если бы мой сын...	3	Пожалуй, мне было бы приятно, если бы моя дочь...
4	Скорее всего, если мне будет трудно, то мой сын..	4	Скорее всего, если мне будет трудно, то моя дочь...
5	Думаю, что для меня будет важно, чтобы сын...	5	Думаю, для меня будет важно, чтобы дочь...
6	Если сын будет не согласен со мной, то я...	6	Если дочь будет не согласна со мной, то я...
7	Когда сыну будет трудно, то я...	7	Когда дочери будет трудно, то я...
8	Я расстроюсь, если сын...	8	Я расстроюсь, если дочь...
9	Когда сын будет расстроен, то я...	9	Когда дочь будет расстроена, то я
10	Если сын сделает что-то не так...	10	Если дочь сделает что-то не так

1.2.1.4. Психологічна готовність до пологів (розробка О.А. Касьянкової)

Касьянова Ольга Анатольевна. Социально-психологические факторы подготовки женщин к беременности, родам и материнству: дис. канд. психол. наук: 19.00.05. - Ярославль, 2005. - 229 с.

Тест був створений О.А. Касьянковою спеціально для вагітних жінок з метою виявлення ступеня психологічної готовності до пологів. Незакінчені речення є

стимульним матеріалом для жінки. Після обробки речення стають матеріалом для оцінки психологом внутрішніх установок на себе (особистісні), на дитину, на вагітність, на пологи. Кількісне співвідношення установок залежить від спонтанного вибору жінкою співзвучних її темі й дозволяє з'ясувати особливості спрямованості вагітної жінки, готовність або неготовність на поведінковому рівні реалізувати материнські програми.

Проведення дослідження

Інструкція для респондентів: Прочитайте запропоновані незавершені речення. Продовжіть речення. Запишіть перше, що спадає на думку.

Таблиця 1.16.

Беременность – это...	
Я спокойна и расслаблена, мой ребёнок чувствует...	
Я предоставляю природе управлять...	
Я дышу полно, свободно и позволяю...	
Я достаточно...	
Я всё могу превратить в...	
У меня хватит сил, чтобы...	
Я готова открыться моим чувствам...	
Для меня безопасно иметь...	
Моё тело...	
По мере созревания нашего ребёнка...	
Моя любовь...	
Схватки – это...	
Дыхание и сильное чувство любви могут...	
Я могу получать наиболее радостные переживания родов, когда...	
Я спокойна и расслаблена, если...	
Ребёнок, естественно, делает только то, что...	
Его головка плавно опускается вниз и япотому что...	
Моя матка сокращается сама, потому что...	
Она легко и свободно раскрывается, так как...	
Ребёнок и я делаем всё замечательно, ведь мы знаем, что...	
Моё влагалище растягивается легко и свободно, потому что ...поэтому...	
Накапливает силу и энергию...	
Все мои органы здороваются и крепнут, так как...	
Абсолютно легко и ритмично работает...	
Каждая схватка будет приближать...	
Я могу ускорять и замедлять дыхание...	
Я знаю, что моему малышу...	
Моё спокойствие и уверенность...	
И с каждым днём я становлюсь...	
Я продолжаю здороветь и крепнуть сквозь...	
Я прекрасно помню...	

И я твёрдо знаю, что получу в родах...	
Это будет чудесный...	
И я очень горда тем, что...	
Каждый прожитый мною день...	
Во время схваток следует...	
Там, где царит гармония...	
Наградой матери за её труд...	
Выплёскивание эмоций после рождения малыша...	
Соматические или физиологические изменения могут оказаться непосредственным результатом психологических состояний, следовательно, ощущения в матке зависят от...	
Характер родов зависит от...	
Полное расслабление ног, рук, лица...	
С каждой схваткой родовая канал...	
Естественное открытие матки более...	
Полезно применять задержку...	
Во время первого периода родов дышится...	
Если женщина спокойна, то...	

1.3. Асоціативний експеримент

Дослідити уявлення респондентів про свою роль (статеву, гендерну, батьківську, професійну тощо) можна за допомогою асоціативного експерименту.

Респондентам пропонується написати свої асоціації зі словом «жінка» для жінок або «чоловік» – для чоловіків. Необхідно пояснити, що писати потрібно перше, що спадає на думку при слові «жінка» («чоловік»).

Для аналізу асоціативного експерименту може бути використана процедура обробки, розроблена В.Є.Семеновим для методу контент-аналізу.

Параметри для оцінювання:

- наявність слова «мати» або «батько» або слів-синонімів *материнство/батьківство, батьки*. Асоціація жінки (чоловіка) з матір'ю (батьком) говорить про наявність позитивної установки на народження дитини.

- місце в ряду асоціацій для слова «мати» («батько») або синоніма. Перші асоціації (1-3 слова) респондент видає на підставі внутрішньої позиції жінки/чоловіка.

Підрахунок здійснюється кількісно у відсотках.

1.4. Проективні малюнки

Проективні малюнки традиційно застосовуються для вивчення взаємин між членами сім'ї та діагностики емоційного стану її членів і дозволяють виявити неусвідомлені або приховані моменти, що стосуються стосунків у сім'ї. Розроблено та стандартизовано багато варіантів проективних малюнкових тестів, які дозволяють зробити акценти на тих або інших аспектах сімейних стосунків і можуть бути використані для обстеження різних вікових категорій,

включаючи дітей дошкільного віку: «Моя сім'я», «Кінетичний малюнок сім'ї», «Я і моя дитина», «Я – дитина і моя мама», «Моя майбутня дитина» (Г.Г. Філіппова); «Кінетичний малюнок сім'ї» (Р.С. Берн, С.Х. Кауфман), «Малюнок матері», «Малюнок батька», «Мої майбутні пологи» (О.А. Касьянової) тощо.

Унаслідок привабливості й природності завдання проєктивні малюнки сприяють встановленню гарного емоційного контакту психолога з респондентом, знімають напругу, що виникає в ситуації обстеження. Особливо продуктивним є застосування проєктивних малюнків у старшому дошкільному й молодшому шкільному віці, тому що отримані результати мало залежать від здатності дитини вербалізувати свої переживання, від її здатності до інтроспекції, уміння вжитися в уявлювану ситуацію, тобто від тих особливостей психічної діяльності, які є істотними в час виконання вербальних завдань.

Історично використання методики «Малюнок сім'ї» пов'язане із загальним розвитком проєктивної психології. Вважається, що ідея використання малюнка сім'ї для діагностики сімейних відносин виникла у кількох дослідників одночасно, серед яких згадують роботи В. Вульфа, І. Мінковського, М. Поро, Л.Кормана та ін. Сьогодні найбільш відома модифікація Р.С. Берне й С.Х.Кауфмана – «Кінетичний малюнок сім'ї» (КРС) (Берне Р.С, Кауфман С.Х. Кинетический рисунок семьи: введение в понимание детей через кинетические рисунки. – М., 2000.). У працях російських і вітчизняних психологів також звертається увага на зв'язок між особливостями малюнка сім'ї й міжособистісних стосунків (Захаров Л.І., 1988; Хоментаскас Г.Т., 1986; Романова Є.З., Потьомкіна О.Ф., 1991; Венгер А.Л., 2003 та ін.).

Проєктивна методика «Малюнок сім'ї» (як і «Кінетичний малюнок сім'ї») є поліфункціональною. Вона і її модифікації можуть бути використані, з одного боку, для вивчення структури сім'ї, особливостей взаємин між її членами («сім'я очима дитини»), а з іншого боку – як процедура, що відображає насамперед переживання й сприйняття дитиною себе («Я-образ», статева ідентифікація), свого місця в сім'ї, її ставлення до сім'ї в цілому й окремих її членів.

Дослідник може комбінувати різні проєктивні малюнки з опитувальниками, напівпроєктивними методиками, анкетами залежно від завдань власного дослідження. Процедура проведення проєктивних малюнкових методик широко представлена в літературі. Наведемо як приклад дві методики, які поки що не досить часто застосовуються у дослідженнях.

1.4.1. Проєктивний малюнок «Моя майбутня дитина» у модифікації Г.Г. Філіппової

Філіппова Г.Г. Психология материнства: Учебное пособие. - М.: Изд-во Института психотерапии, 2002. - 240 с.

Методика була розроблена для роботи з вагітними жінками, але може бути використана в роботі з жінками, які поки що не мають дітей.

Хід проведення.

Респондентці пропонується намалювати на аркуші форматом А4 свою майбутню дитину такою, як вона її уявляє.

Інтерпретація

В інтерпретації малюнків ураховуються змістовні ознаки (предметність, часова віднесеність) і формальні (якість лінії, композиція, розташування на аркуші, деталі малюнків).

Категорія «предметність» – визначення абстрактності-конкретності зображення, а також якісний аналіз змісту предметних образів. Інтегрально-оцінна типологія «абстрактності-конкретності» зображення дитини:

- символічне (метафоричне) зображення – за допомогою знака, предмета, символу, образу;
- символічно-натуралістичне (схематичне) зображення – за допомогою знака, предмета, символу, образу та певних частин тіла дитини;
- натуралістичне (реалістичне) зображення – чітко виражені фізіологічні особливості етапу розвитку дитини (частіше трапляється у вагітних, які зображують плід певного тижня (місяця розвитку));
- натурально-медичне (формальне) зображення – переважають анатомічні подробиці;
- реалістичне зображення – малюнок дитини (може варіювати кількість деталей).

Категорія «вік дитини» – часову віднесеність уявлення про майбутню дитину (зображення у вигляді немовляти, дитини дошкільного, шкільного віку). Розташування зображення на аркуші також є показником віднесеності до певного часового континууму суб'єктивного простору (ліворуч – минуле; праворуч – майбутнє) та є характеристикою ціннісного ставлення до об'єкта (зверху – висока значущість; унизу – значущість знижена).

Категорія «композиція» передбачає аналіз структури, взаємозв'язку окремих елементів, сформованості цілісного зображення, що відображають ступінь сформованості й стійкості ставлення до об'єкта (наявність дитини на малюнку, дистанція, спільна діяльність із матір'ю). Характер ліній – дубляж лінії, недбалість, неохайність з'єднання, закреслення частин малюнка – показник тривоги, непевності, конфліктності ставлення до дитини й материнства в цілому.

Після первинного опрацювання малюнки можуть бути виділені симптомокомплекси, що є показниками особливостей переживання вагітності й ситуації майбутнього материнства:

- реалістичне сприйняття – цілісне сформоване ставлення до материнства;
- абстрактне, когнітивно не сформоване (схематичне, символічне, метафоричне) уявлення про материнство;
- афективно не сформоване конфліктне уявлення про материнство – емоційне неприйняття стану вагітності, неприйняття майбутньої дитини.

1.4.2. Дослідження репродуктивної установки – проєктивний малюнок «Моя сім'я» + «Моя майбутня сім'я» модифікації Т.В. Пальцевої

Пальцева Татьяна Васильевна. Психологические условия становления и развития репродуктивных установок в детско-юношеском возрасте: от 5 до 18 лет: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. – М.: РГВ, 2007. – 156 с.

Методика була розроблена і апробована Т.В. Пальцевою з метою дослідження репродуктивної установки дітей та підлітків. Може бути застосована в роботі з дітьми від 5 до 17(18) років.

Крім того, малюнок сім'ї дозволяє виявити особливості взаємин у батьківській сім'ї, а малюнок майбутньої сім'ї – передбачувану модель майбутньої сім'ї.

Т.В. Пальцева припускає, що, якщо в дитини існує образ майбутньої дорослої сім'ї, вона його виявить на папері, відповідно якщо в неї є уявлення про своїх майбутніх дітей, то вона їх зобразить на малюнку. Таким чином, можна визначити, коли вперше виникає уявлення про власних дітей, яке число дітей у сім'ї й характер відносин з ними є оптимальним для автора малюнка.

Те число дітей, яке респондент зображує на малюнках майбутньої сім'ї, називається «бажаним числом дітей» (емоційно-оцінний компонент репродуктивної установки), оскільки припускається, що респонденти будуть малювати оптимальну для себе модель майбутньої сім'ї. Це той параметр, що в дослідженнях А.І. Антонова, В.В.Бойка вимірявся запитанням: «Скільки б Вам хотілося мати дітей у сім'ї, якби для цього були всі умови?». На відмінну від такого формулювання запитання, в інструкції до малюнка майбутньої сім'ї не робиться акцент на малюванні дітей, знижуючи ймовірність виконання очікуваного експериментатором малюнка.

Хід проведення

На першому етапі дослідження респондентам пропонується намалювати 2 малюнки: класичний малюнок «Моя сім'я» і модифікацію малюнка «Моя майбутня сім'я». Кількість дітей, які респондент зображує на малюнку майбутньої сім'ї, Т.В. Пальцева пропонує називати «бажаним числом дітей» (емоційно-оцінний компонент репродуктивної установки).

Дітям перед виконанням другого малюнка пропонується така інструкція: «Уяви, що пройшло багато років, ти став зовсім дорослий і в тебе своя сім'я. Намалюй свою майбутню сім'ю».

Інтерпретація малюнків

Численні дослідження пов'язують формування батьківської поведінки із стосунками у своїй власній сім'ї, зокрема з емоційним благополуччям матері й батька, з особливостями взаємин усередині сім'ї й власними незадоволеними дитячими потребами.

У зв'язку із цим Т.В. Пальцева виділила параметри аналізу малюнків, які дозволили б провести порівняльний аналіз образу реальної батьківської сім'ї й образу майбутньої сім'ї та вплив взаємин у батьківській сім'ї на уявлення про майбутнє батьківство, на уявлення про оптимальну кількість майбутніх дітей і характер взаємин із ними.

У малюнку реальної сім'ї аналізуються такі ознаки:

- Ідентифікація з одним із батьків своєї статі.
- Психологічна дистанція з мамою (мінімум – 0, максимум – 4 бали).
- За наявності тілесного контакту 0 балів, немає тілесного – 4 бали.
- Психологічна дистанція з татом оцінювалася за тими ж критеріям, що й психологічна дистанція з мамою.
- Емоційний комфорт мами.
- Емоційний комфорт тата (оцінювався так само, як попередня ознака).

У малюнках майбутньої сім'ї аналізуються тип малюнка й характерні його ознаки.

Основні типи малюнків:

- Малюнок реальної батьківської сім'ї.
- Майбутня сім'я як батьківська в майбутньому.
- Зображення себе (різного віку).
- Я і чоловік (дружина).
- Я, чоловік і діти.
- Я і дитина.
- Тільки майбутні діти.
- Інші зображення.
- Відмова малювати майбутню сім'ю.

У малюнку майбутньої сім'ї аналізуються такі ознаки:

- Ідентифікація з одним з батьків своєї статі.
- Психологічна дистанція зі своїми дітьми в позиції батька (матері).
- Психологічний комфорт у позиції батька (матері).

1.5. Проективні тексти

Для дослідження параметрів репродуктивної поведінки особистості можуть бути застосовані проективні тексти. Традиційно усвідомлений зміст психічного розуміється як вербалізований, тому для вивчення усвідомлюваних установок стосовно репродуктивної поведінки (наприклад, майбутнього або актуального материнства (батьківства), ставлення до майбутньої або наявної дитини (дітей), ставлення до вагітності (майбутньої або реальної), взаємодії з майбутнім немовлям, взаємодії з майбутньою дитиною тощо) можуть бути використані методики, що передбачають вербальний зміст. Відповідно до сучасних уявлень, індивідуальне суб'єктивне ставлення до об'єкта не є незмінним поняттям, а є пластичною функціональною системою, що включає вербальні й невербальні компоненти, єдині на рівні глибинної семантики й відтворені «заново» залежно від завдання, що стоїть перед суб'єктом і вимагає тієї або іншої глибини проникнення в зміст і усвідомлення.

Проективні тексти можуть бути використані для виявлення мотивів, потреб, почуттів респондентів стосовно різних аспектів репродуктивної поведінки.

Метод «Твір». Суть даного методу полягає в тому, що респондентам пропонується написати твір на такі теми: «Я як батько (мати)», «Портрет моєї дитини», «Ідеальна дитина», «Моя сім'я» і т.ін. (для дорослих); «Мої батьки», «Мій тато (мама)», «Моя сім'я» і т.ін. (для дітей). Далі тексти творів аналізуються й оцінюються за такими основними критеріями:

– загальне емоційне тло текстів (формальний, невиражений, позитивний або негативний);

– наявність позитивних або негативних оцінок дитини (у творах дорослих), батьків (у творах дітей);

– виділення часових планів у спілкуванні й взаємодії з дитиною (у творах дорослих), з родителями (у творах дітей).

Метод «Незакінчене оповідання». У даному методі використовується проективне моделювання ситуації, у якій проявляються важливі компоненти взаємодії батьків і дитини. Завершуючи розповідь, батьки проектують своє ставлення до дитини (або до майбутньої дитини).

Батькам і дітям даються різні інструкції. Процедура проведення методики така. Спочатку батькам читаються вголос три розповіді, де дитина є головним героєм сюжету. У розповіді описуються типові проблемні ситуації, характерні для дітей такого віку, як і дитина респондента. Герой розповіді опиняється перед вибором. Якщо в сім'ї є різностатеві діти, то зачитуються два варіанти розповіді («для хлопчиків» і «для дівчаток»).

Інструкція для батьків: «Зараз ви почуєте розповідь, у сюжеті якої будуть представлені проблеми, що часто трапляються в дітей. Закінчіть розповідь так, як, вам здається, закінчила би його ваша дитина».

Інструкція для дітей: «Я прочитаю тобі розповідь, вона написана одним автором для дітей, який хотів, щоб розповідь закінчили самі діти. Слухай, а потім я тобі поставлю запитання».

Запитання батькам:

- Як би повелася у цій ситуації ваша дитина?
- Що б вона почувала?
- Чому ви вважаєте, що вона вчинила б саме так?
- А що відповіла би сама дитина?
- Що б ви порадили зробити дитині?
- Як ви поставитеся до такого вибору дитини?
- Як би ви самі повелися в цій ситуації?

Запитання дітям:

- Як би ти повівся на місці героя в цій ситуації?
- Ти б став радитися з мамою (татом)?
- А що б мама (тато) порадила(-в)?

– А як би мама (тато) повела(-ів) себе на місці героя?

При інтерпретації порівнюються відповіді батьків і дитини.

Підлягають аналізу такі параметри:

– адекватність передбачення родителями відповідей дитини (ступінь збігу);

– ставлення до недоліків дитини;

– емоційний відтінок ставлення до дитини;

– форма подачі поради;

– способи вирішення проблемних ситуацій.

Метод наративного інтерв'ю. Продуктивним також є дослідження наративних текстів, як-от: автобіографічний наратив, сімейний наратив, Я-концепти та Я-метафори. Найбільш детальну інформацію з приводу дослідження наративних текстів можна отримати з розвідок О.Є.Сапогової (Режим доступу: <http://esapogova.narod.ru/index.html>).

1.5.1. Методика «Родительський твір» - В.В. Столін, адаптація А.І. Ташцевої

Методика «Родительський твір» призначена для дослідження ставлення до майбутнього материнства у вагітних респонденток (може також бути застосований у респондентів, дружини яких чекають на появу дитини). Застосування методики «Родительський твір» дає найбільший ефект у тих дослідженнях, де виникає необхідність виявлення суб'єктивного сприйняття людиною соціальної реальності родительства, особистісного смислу материнства, стереотипів, образів, еталонів, ціннісних орієнтацій стосунків дітей і батьків.

Хід проведення

Респондентам пропонується інструкція: «Опишіть, будь ласка, якою ви уявляєте вашу дитину зараз (внутрішньоутробну)».

Інтерпретація і аналіз текстів

Для обробки текстів творів використовується метод контент-аналізу. За одиницю контексту береться текст окремого твору. Відповідно до ідеї М.М. Бахтіна про те, при аналізі мови виділяти які її одиниці цілісну структуру, що являє собою окреме висловлення в діалозі, за одиницю контент-аналізу береться висловлення жінки. Одиницею підрахунку (кількісна одиниця) виступає відносна частота категорій і підкатегорій у тексті.

Вербальні портрети можуть містити судження:

– що характеризують особистісні особливості матері та її близького оточення, модальність ставлень до себе як матері й майбутньої дитини (співвідношення «позитивних», «амбівалентних», «негативних» висловлень);

– часові характеристики уявлень про актуальне материнство (співвідношення висловлень про дитину, що суб'єктивно відносяться жінкою до майбутнього, минулого й сьогодення);

– описи дитини афективно-оцінного характеру (зовнішні, фізичні особливості) як об'єкта сприйняття (стереотипні формально-медичні, абстрактні, неживі характеристики), як суб'єкта діяльності й спілкування (атракативні, емоційно-експресивні, інтелектуально-вольові якості).

На підставі об'єктної спрямованості висловлень жінки виділяються такі категорії контент-аналізу: «Про себе як про матір», «Про дитину». Підкатегорії визначаються відповідно до різних складових ставлення до себе як до матері й до майбутньої дитини: когнітивно-змістові описи, афективно-оцінні описи (співвідношення «позитивних» і «негативних» висловлень про себе й про майбутню дитину).

1.5.2. Вивчення уявлень про батьківство – твір «Бути родителями. Що це значить особисто для мене» С.Ю. Дев'ятих

Методика вивчення уявлень про батьківство С.Ю. Дев'ятих є поєднанням методів неформалізованого опитування й аналізу документів – контент-аналізу творів респондентів на тему «Бути родителями. Що це значить особисто для мене». Методика може проводитися з респондентами віком 10-18 років.

Хід проведення

Респондентам пропонується написати твір на тему «Бути родителями. Що це значить особисто для мене». Жорстка схема викладу не задається, але обов'язково треба у своєму творі відповісти на запитання: «Які ознаки свідчать про те, що людина готова до родительства?»

Інтерпретація й аналіз текстів

Аналіз творів здійснюється за допомогою контент-аналізу. С.Ю. Дев'ятих в емпіричному дослідженні на вибірці 257 осіб виділив чотири тематичні групи, кожна з яких складається з ряду суджень, об'єднаних загальною темою. Тематичні групи, виділені С.Ю. Дев'ятих, беруться за основу при проведенні аналізу творів респондентів.

Тематичні групи

1. «Соціальний рівень» *родительства*: до першого рівня входять судження, що представляють батьківство стосовно суспільства в цілому. Це соціальний рівень родительства, на якому воно виступає як інститут соціалізації дитини, а батьки як ті, хто передає дитині загальноприйняті зразки поведінки, цінності культури, як ті, хто вводить її в світ соціальних статусів, як агенти первинної соціалізації. У першій групі виділяються три основні теми:

– виховувати – батьки як передавачі колективного досвіду (культури) – вихователі;

– навчати – батьки як ті, хто навчає дитину, тобто передає їй свої вміння та навички, свій індивідуальний досвід;

– уводити у світ соціальних статусів – батьки як посередники, із числою допомогою дитина включається в життя суспільства, здобуває в ньому певний соціальний статус.

2. «Соціально-психологічний рівень» *родительства*: друга тематична група поєднує судження, що характеризують прояви родительства на

мікросоціальному рівні (рівні сім'ї). У другій групі виділяються три основні теми:

- забезпечувати, піклуватися - батьки як ті, хто піклується про дитину;
- pestити, розуміти, терпіти - розкриває батьківство й материнство як особливий тип міжособистісних стосунків. Це особливе ставлення, в основі якого лежить любов, розуміння, прощення, терпіння, небагато суворості, довіра, щезнення, безумовне прийняття;
- захищати, оберігати – батьки як ті, хто захищає й оберігає дитину, коли та не може сама за себе постояти.

3. «*Особистісно-смысловий*» рівень *родительства*: третя тематична група суджень розкриває прояв батьківства на індивідуально-значеннєвому рівні, у контексті потреби індивіда в особистій самореалізації й самоактуалізації. Тематична структура цього рівня представлена п'ятьма основними темами:

- батьківство як факт біологічного життя індивіда;
- батьківство як зміна соціального статусу;
- батьківство як особливий тип відповідальності;
- батьківство як самореалізація;
- батьківство як нова якість подружньої системи.

Таблиця 1.17.

Співвідношення тематичних груп висловлень у юнаків і дівчат %

Рівні батьківства	Юнаки	Дівчата
Соціальний	19,3	21,1
Соціально-психологічний	50,6	48,3
Особистісно-смысловий	30,1	30,6
Об'єм суджень	1004	1027

4. «*Готовність до родительства*»: до четвертої тематичної групи входять судження, що характеризують уявлення юнаків і дівчат про готовність стати батьком або матір'ю. Тематична структура рівня представлена дев'ятьма темами:

- матеріальна забезпеченість;
- соціальна компетентність;
- потреба в батьківстві;
- моральна зрілість;
- соціально-психологічна компетентність;
- педагогічна компетентність;
- міцність стосунків із партнером;
- біологічна готовність;
- хронологічний вік.

Додаток 2

ДЕМОГРАФІЧНІ ПОКАЗНИКИ

(усі матеріали взяті з Демоскопа Weekly: <http://demoscope.ru/weekly/pril.php>)

2.1. Чисельність населення на 1 січня (тисяч осіб), 1950 – 2012

Страна	Год												
	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Австралия	8046	10161	12407	14602	16937	19038	20544	20874	21263	21731	22152	22477	22485
Австрия	6939	7030	7455	7546	7645	8002	8254	8283	8319	8355	8375	8404	8443
Белоруссия	7709	8147	8992	9592	10189	10019	9751	9714	9690	9672	9480	9481	9465
Бельгия	8625	9129	9660	9855	9948	10239	10511	10585	10667	10753	10840	10951	11041
Болгария	7228	7829	8464	8846	8767	8191	7719	7679	7640	7607	7564	7369	7327
Босния и Герцеговина	2633	3212	3686	4137	4499	3753	3843	3844	3844	3844	3844	3843	3839
Великобритания	50490	52200	55546	56285	57157	58785	60410	60781	61192	61595	62027	62499	62990
Венгрия	9293	9961	10322	10709	10375	10222	10077	10066	10045	10031	10014	9986	9962
Германия	68376	72543	78269	78180	79113	82163	82438	82315	82218	82002	81802	81752	81844
Греция	7566	8300	8781	9584	10121	10904	11125	11172	11214	11260	11305	11310	11291
Дания	4251	4565	4907	5122	5135	5330	5427	5447	5476	5511	5535	5552	5581
Ирландия	2972	2836	2943	3393	3507	3778	4208	4313	4401	4450	4468	4481	4495
Испания	27760	30327	33588	37242	38826	40050	43758	44475	45283	45828	45989	46153	46196
Италия	46914	50026	53685	56388	56694	56924	58752	59131	59619	60045	60340	60626	60851
Канада	13607	17710	21182	24345	27464	30526	32395	32737	33104	33510	33916	34297	34671
Республика Корея	19211	24680	31126	37179	42771	46270	47666	47864	48057	48243	48501		
Латвия	1944	2104	2352	2509	2668	2382	2295	2281	2271	2261	2248	2075	2042
Литва	2573	2756	3119	3404	3694	3512	3403	3385	3366	3350	3329	3245	3200
Македония	1213	1384	1617	1878	1873	2022	2039	2042	2045	2049	2053	2057	2060
Молдавия	2290	2968	3569	3987	4362	3644	3590	3581	3573	3568	3564	3560	3560
Нидерланды	10027	11417	12958	14091	14893	15864	16334	16358	16405	16486	16575	16656	16730
Новая Зеландия	1892	2360	2804	3164	3370	3851	4161	4211	4253	4292	4347	4393	4423
Норвегия	3250	3568	3863	4079	4233	4478	4640	4681	4737	4799	4858	4920	4986
Польша	24618	29480	32671	35413	38038	38654	38157	38125	38116	38136	38167	38200	38209
Португалия	8406	8826	8698	9714	9996	10195	10570	10599	10618	10627	10638	10572	10542
Россия	101438	119046	129941	138127	147665	146890	142754	142221	142009	141904	141915	142887	143056
Румыния	16198	18319	20140	22133	23211	22455	21610	21565	21529	21499	21462	21414	21356
Сербия и Черногория	7059	8006	8878	9793	10344	10637	10468	10454	10457	10468	10173		
Сербия						7528	7425	7398	7366	7335	7307	7276	
Словакия	3447	3970	4537	4963	5288	5399	5389	5394	5401	5412	5425	5392	5404
Словения	1460	1581	1718	1893	1996	1988	2003	2010	2010	2032	2047	2050	2055
США	151135	179386	203849	226140	248142	280726	296948	299806	302663	305433	308061	310531	312781
Украина	36588	42469	47118	49953	51557	49115	46749	46466	46192	45963	45783	45598	45453
Финляндия	3988	4413	4614	4771	4974	5171	5256	5277	5300	5326	5351	5375	5401
Франция	41647	45465	50528	53731	56577	60545	63230	63645	64007	64350	64694	65048	65398
Хорватия	3836	4127	4403	4598	4773	4498	4443	4441	4436	4435	4426	4412	
Черногория						612	624	625	628	630	616	618	
Чехия	8763	9638	9906	10316	10362	10278	10251	10287	10381	10468	10507	10485	10504
Швейцария	4668	5296	6169	6304	6674	7164	7459	7509	7593	7702	7786	7870	7953
Швеция	6986	7471	8004	8303	8527	8861	9048	9113	9183	9256	9341	9416	9483
Эстония	1097	1209	1356	1472	1571	1372	1345	1342	1341	1340	1340	1340	1340
Япония	81773	92641	102536	116155	123205	126686	127768	127770	127771	127692	127510	128056	

2.2. Коефіцієнт природного приросту населення (на 1000 населення), 1950-2011

Страна	Год											
	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Австралия	13,7	13,8	11,5	8,0	8,4	6,4	6,2	6,0	5,9	5,7	5,6	
Австрия	3,2	5,2	1,8	-0,2	1,0	0,2	0,4	0,2	0,3	-0,1	0,2	0,2
Белоруссия	17,5	17,8	8,6	6,1	3,2	-4,1	-4,3	-3,0	-2,7	-2,7	-3,1	-2,7
Бельгия	4,5	4,3	2,4	1,1	2,0	1,1	2,0	2,2	2,1	2,1	2,2	2,3
Болгария	15,0	9,7	7,3	3,4	-0,4	-5,1	-5,1	-4,9	-4,3	-3,6	-4,6	-5,1
Босния и Герцеговина	25,1	23,8	14,3	10,9	8,4	2,4	0,2	-0,3	0,0	-0,1	-0,4	-0,9
Великобритания	4,5	6,0	4,5	1,6	2,7	1,2	2,9	3,2	3,5	3,7	3,9	4,1
Венгрия	9,5	4,5	3,1	0,3	-1,9	-3,7	-3,2	-3,5	-3,1	-3,4	-4,0	-4,1
Германия	5,0	5,3	0,9	-1,1	-0,2	-0,9	-1,8	-1,7	-2,0	-2,3	-2,2	-2,3
Греция	12,9	11,6	8,1	6,3	0,8	-0,2	0,6	0,2	0,9	0,9	0,5	-0,4
Дания	9,4	7,1	4,6	0,3	0,5	1,7	1,7	1,6	1,9	1,4	1,6	1,2
Ирландия	8,7	9,9	10,4	11,9	6,2	6,1	8,9	9,8	10,3	10,2	10,4	10,3
Испания	9,3	13,1	11,3	7,5	1,8	0,9	2,5	2,4	2,9	2,4	2,3	1,9
Италия	9,7	8,6	7,1	1,5	0,5	-0,2	0,0	-0,2	0,0	-0,3	-0,4	-0,6
Канада	18,1	18,9	10,2	8,1	7,7	3,6	3,0	2,8	2,7	2,5	2,4	
Республика Корея	20,2	26,6	23,2	15,4	9,5	8,2	4,2	5,1	4,4	4,0	4,3	
Латвия	4,6	6,7	3,3	1,4	1,2	-5,0	-4,7	-4,3	-3,1	-3,6	-4,8	-4,7
Литва	11,6	14,7	8,7	4,7	4,6	-1,4	-4,0	-3,9	-2,6	-1,6	-2,0	-2,1
Македония	25,7	21,6	15,6	13,9	11,0	5,9	1,9	1,5	1,9	2,3	2,5	1,6
Молдавия	27,7	22,8	12,0	9,8	7,9	-1,2	-1,5	-1,4	-0,8	-0,4	-0,9	0,0
Нидерланды	15,2	13,2	9,9	4,7	4,6	4,2	3,0	2,9	3,0	3,1	2,9	2,6
Новая Зеландия	16,4	17,6	13,2	7,5	9,9	7,8	7,4	8,4	8,2	7,8	8,1	
Норвегия	10,0	8,2	6,7	2,4	3,5	3,4	3,7	3,5	3,9	4,2	4,1	3,8
Польша	19,0	15,0	8,6	9,7	4,1	0,3	0,1	0,3	0,9	0,9	0,9	0,3
Португалия	12,1	13,4	10,1	6,5	1,4	1,4	0,3	-0,1	0,0	-0,5	-0,4	-0,6
Россия	16,8	15,8	5,9	4,9	2,2	-6,6	-4,8	-3,3	-2,5	-1,8	-1,7	-0,9
Румыния	13,8	10,4	11,5	7,5	2,9	-0,9	-1,8	-1,7	-1,5	-1,6	-2,2	-2,6
Сербия	16,1	11,3	8,2	8,4	5,3	-4,0	-4,3	-4,7	-4,6	-4,6	-4,8	
Словакия	17,3	14,0	8,5	8,9	4,8	0,5	0,1	0,1	0,8	1,5	1,3	1,7
Словения	12,7	8,0	5,8	5,8	1,9	-0,2	0,4	0,6	1,7	1,5	1,8	1,6
США	14,3	14,1	8,9	7,1	8,1	5,7	6,2	6,3	5,8	5,6	5,3	
Украина	14,3	13,6	6,4	3,5	0,5	-7,6	-6,4	-6,3	-5,3	-4,2	-4,4	-3,6
Финляндия	14,3	9,6	4,4	3,9	3,1	1,4	2,0	1,8	2,0	2,0	1,9	1,7
Франция	7,8	6,5	6,0	4,7	4,2	4,4	4,8	4,5	4,5	4,3	4,4	4,2
Хорватия	12,5	8,4	3,8	3,9	0,7	-1,5	-2,0	-2,4	-1,9	-1,8	-2,0	-2,2
Черногория	20,7	20,4	13,6	11,7	9,5	6,1	2,5	3,0	4,1	4,4	2,9	
Чехия	9,7	3,6	2,5	1,8	0,1	-1,8	0,1	1,0	1,4	1,0	1,0	0,2
Швейцария	8,0	7,9	6,8	2,3	3,0	2,2	1,7	1,8	2,0	2,0	2,3	2,4
Швеция	6,4	3,6	3,7	0,6	3,4	-0,3	1,6	1,7	1,9	2,3	2,7	2,3
Эстония	4,1	6,1	4,7	2,7	1,8	-3,9	-1,8	-1,2	-0,5	-0,2	0,0	-0,4
Япония	17,2	9,7	11,8	7,3	3,3	1,8	0,1	-0,1	-0,4	-0,6	-1,0	

2.3. Загальний коефіцієнт народжуваності (на 1000 жителів), 1950-2011

Страна	Год														
	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Австралия	23,3	22,4	20,6	15,3	15,4	13,0	12,7	12,7	12,7	12,8	13,5	13,8	13,5	13,4	14,0
Австрия	15,6	17,9	15,0	12,0	11,8	9,8	9,5	9,7	9,5	9,4	9,2	9,3	9,1	9,4	9,3
Белоруссия	22,9	24,4	16,2	16,0	14,0	9,4	9,0	9,1	9,3	9,9	10,7	11,1	11,4	11,4	11,5
Бельгия	16,9	16,8	14,7	12,6	12,4	11,4	11,0	11,3	11,4	11,6	11,7	11,9	11,8	11,9	11,9
Болгария	25,2	17,8	16,3	14,5	12,1	9,0	8,6	9,0	9,2	9,6	9,8	10,2	10,7	10,0	9,6
Босния и Герцеговина	37,1	34,1	21,4	17,2	14,8	10,5	9,2	8,9	9,0	8,9	8,8	8,9	9,0	8,7	8,3
Великобритания	16,3	17,5	16,2	13,4	13,9	11,5	11,7	12,0	12,0	12,4	12,7	12,9	12,8	13,0	12,9
Венгрия	20,9	14,7	14,7	13,9	12,1	9,6	9,3	9,4	9,7	9,9	9,7	9,9	9,6	9,0	8,8
Германия	16,1	17,3	13,4	11,1	11,4	9,3	8,6	8,6	8,3	8,2	8,3	8,3	8,1	8,3	8,1
Греция	20,0	18,9	16,5	15,4	10,1	9,5	9,5	9,6	9,7	10,0	10,0	10,5	10,5	10,1	9,2
Дания	18,7	16,6	14,4	11,2	12,3	12,6	12,0	12,0	11,9	12,0	11,7	11,8	11,4	11,4	10,6
Ирландия	21,3	21,5	21,8	21,7	15,1	14,4	15,4	15,2	14,8	15,4	16,2	16,7	16,7	16,5	16,7
Испания	20,2	21,7	19,5	15,3	10,3	9,9	10,5	10,6	10,7	10,9	11,0	11,4	10,8	10,5	10,3
Италия	19,5	18,1	16,7	11,3	10,0	9,5	9,4	9,7	9,5	9,5	9,5	9,6	9,5	9,3	9,1
Канада	27,1	26,7	17,5	15,1	14,6	10,7	10,6	10,5	10,6	10,9	11,2	11,3	11,3	11,1	11,0
Республика Корея	37,1	39,1	29,0	23,4	15,5	13,6	10,4	10,0	9,1	9,3	9,2	9,1	9,0	10,0	9,0
Латвия	16,9	16,7	14,6	14,1	14,2	8,5	9,0	8,8	9,3	9,7	10,2	10,6	9,6	8,6	9,2
Литва	23,6	22,5	17,7	15,2	15,4	9,8	8,9	8,9	8,9	9,2	9,6	10,4	11,0	10,8	10,7
Македония	37,4	31,7	23,2	21,0	18,8	14,5	13,3	11,5	11,0	11,1	11,1	11,2	11,5	11,8	11,1
Молдавия	38,9	29,3	19,4	19,8	17,7	10,1	10,1	10,6	10,5	10,5	10,6	10,9	11,4	11,4	11,0
Нидерланды	22,7	20,8	18,3	12,8	13,2	13,0	12,3	11,9	11,5	11,3	11,1	11,2	11,2	11,1	10,7
Новая Зеландия	25,9	26,5	22,0	16,1	17,9	14,7	14,0	14,2	14,0	14,1	14,6	15,1	14,7	14,6	15,0
Норвегия	19,1	17,3	16,7	12,5	14,4	13,2	12,4	12,4	12,3	12,6	12,4	12,7	12,8	12,6	12,2
Польша	30,7	22,6	16,8	19,6	14,4	9,8	9,2	9,3	9,5	9,8	10,2	10,9	10,9	10,8	10,2
Португалия	24,4	24,1	20,8	16,2	11,7	11,7	10,8	10,4	10,4	10,0	9,7	9,8	9,4	9,5	9,2
Россия	26,8	23,2	14,6	15,9	13,4	8,7	10,2	10,4	10,2	10,4	11,3	12,1	12,4	12,5	12,6
Румыния	26,2	19,1	21,1	17,9	13,6	10,4	9,8	10,0	10,2	10,2	10,0	10,3	10,4	9,9	9,2
Сербия *	29,5	21,6	17,7	17,6	15,0	9,8	10,6	10,5	9,7	9,6	9,2	9,4	9,6	9,4	9,0
Черногория *	29,5	21,6	17,7	17,6	15,0	15,0	13,5	12,6	11,8	12,1	12,5	13,1	13,7	12,0	14,0
Словакия	27,4	21,7	17,8	19,1	15,1	10,2	9,6	10,0	10,1	10,0	10,1	10,6	11,3	11,1	11,3
Словения	22,0	17,6	15,9	15,7	11,2	9,1	8,7	9,0	9,1	9,4	9,8	10,8	10,7	10,9	10,7
США	23,5	23,7	18,4	15,9	16,7	14,4	14,1	14,0	14,0	14,2	14,3	14,0	13,5	14,0	13,0
Украина	22,8	20,5	15,2	14,8	12,7	7,8	8,5	9,0	9,0	9,8	10,2	11,0	11,1	10,8	11,0
Финляндия	24,5	18,5	14,0	13,2	13,1	11,0	10,9	11,0	11,0	11,2	11,1	11,2	11,3	11,4	11,1
Франция	20,7	17,9	16,7	14,9	13,4	13,3	12,8	12,8	12,8	13,1	12,8	12,9	12,8	12,9	12,7
Хорватия	24,8	18,4	13,8	14,8	11,6	9,8	8,9	9,1	9,6	9,3	9,4	9,9	10,1	9,8	9,4
Чехия	19,4	13,4	15,0	14,9	12,6	8,8	9,2	9,6	10,0	10,3	11,1	11,5	11,3	11,1	10,4
Швейцария	18,1	17,7	16,1	11,7	12,5	10,9	9,8	9,9	9,8	9,8	9,9	10,0	10,1	10,3	10,2
Швеция	16,5	13,7	13,7	11,7	14,5	10,2	11,1	11,2	11,2	11,7	11,7	11,9	12,0	12,3	11,8
Эстония	18,4	16,6	15,8	15,0	14,2	9,5	9,6	10,4	10,7	11,1	11,8	12,0	11,8	11,8	11,0
Япония	28,1	17,2	18,8	13,6	10,0	9,5	8,9	8,8	8,4	8,7	8,6	9,0	8,5	9,0	8,0

* До 1995 года – данные по Сербии и Черногории

2.4. Нетто-коэффициент відтворення, 1950-2010

Страна	Год															
	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	
Австралия	1,42	1,61	1,35	0,90	0,91	0,84	0,85	0,84	0,85	0,86	0,87	0,92	0,94	0,91	0,93	
Австрия	0,94	1,25	1,08	0,79	0,70	0,66	0,68	0,67	0,68	0,68	0,68	0,67	0,68	0,67	0,69	
Белоруссия	1,20	1,26	1,09	0,95	0,91	0,63	0,59	0,58	0,59	0,60	0,66	0,66	0,66	0,66	0,66	
Бельгия	1,08	1,20	1,06	0,80	0,78	0,79	0,79	0,79	0,79	0,80	0,87	0,87	0,87	0,87	0,87	
Болгария	0,89	1,06	1,02	0,97	0,87	0,62	0,58	0,58	0,60	0,64	0,69	0,69	0,69	0,69	0,69	
Босния и Герцеговина	1,86	1,69	1,12	0,86	0,81	0,67	0,61	0,61	0,61	0,60	0,56	0,56	0,56	0,56	0,56	
Великобритания	1,02	1,26	1,16	0,91	0,88	0,79	0,79	0,82	0,82	0,86	0,88	0,88	0,88	0,88	0,88	
Венгрия	1,21	0,93	0,92	0,90	0,89	0,63	0,63	0,61	0,61	0,64	0,64	0,64	0,64	0,64	0,64	
Германия	0,85	1,01	0,96	0,75	0,70	0,66	0,64	0,64	0,65	0,64	0,64	0,66	0,67	0,66	0,67	
Греция	1,02	1,01	1,13	1,06	0,67	0,61	0,61	0,62	0,61	0,64	0,70	0,70	0,70	0,70	0,70	
Дания	1,19	1,22	0,95	0,74	0,80	0,85	0,83	0,85	0,86	0,87	0,89	0,89	0,89	0,89	0,89	
Ирландия	1,56	1,75	1,81	1,52	1,01	0,91	0,91	0,95	0,95	0,93	0,94	1,00	1,00	1,00	1,00	
Испания	1,17	1,27	1,36	1,05	0,65	0,60	0,61	0,63	0,62	0,65	0,68	0,68	0,68	0,68	0,68	
Италия	1,09	1,10	1,14	0,78	0,64	0,60	0,61	0,62	0,62	0,63	0,66	0,66	0,66	0,66	0,66	
Канада	1,68	1,89	1,10	0,81	0,80	0,74	0,73	0,73	0,73	0,74	0,80	0,80	0,80	0,80	0,80	
Республика Корея	1,79	2,20	1,78	1,18	0,81	0,65	0,58	0,58	0,58	0,57	0,61	0,61	0,61	0,61	0,61	
Латвия	0,90	0,89	0,85	0,90	0,95	0,59	0,59	0,61	0,59	0,63	0,68	0,68	0,68	0,68	0,68	
Литва	1,20	1,17	1,11	0,96	0,97	0,67	0,59	0,61	0,61	0,63	0,68	0,68	0,68	0,68	0,68	
Македония	1,95	1,70	1,21	1,13	0,96	0,90	0,86	0,85	0,73	0,71	0,69	0,69	0,69	0,69	0,69	
Молдавия	1,53	1,48	1,22	1,10	1,13	0,76	0,58	0,58	0,60	0,71	0,71	0,71	0,71	0,71	0,71	
Нидерланды	1,41	1,48	1,22	0,77	0,78	0,83	0,83	0,84	0,83	0,84	0,84	0,84	0,84	0,84	0,84	
Новая Зеландия	1,63	1,81	1,41	0,99	1,00	0,94	0,94	0,94	0,94	0,94	1,03	1,03	1,03	1,03	1,03	
Норвегия	1,19	1,38	1,20	0,83	0,93	0,89	0,85	0,87	0,88	0,89	0,93	0,93	0,93	0,93	0,93	
Польша	1,52	1,34	1,01	1,07	0,97	0,64	0,59	0,59	0,59	0,61	0,63	0,63	0,63	0,63	0,63	
Португалия	1,24	1,36	1,35	1,06	0,75	0,75	0,71	0,69	0,67	0,68	0,65	0,65	0,65	0,65	0,65	
Россия	1,25	1,22	0,93	0,88	0,90	0,56	0,61	0,62	0,63	0,61	0,61	0,67	0,71	0,73	0,68	
Румыния	1,27	1,02	1,32	1,13	0,86	0,62	0,60	0,60	0,61	0,62	0,63	0,63	0,63	0,63	0,63	
Сербия	1,28	1,11	1,01	1,04	0,99	0,79	0,76	0,76	0,82	0,79	0,76	0,76	0,76	0,76	0,76	
Словакия	1,53	1,45	1,13	1,10	1,00	0,62	0,57	0,58	0,60	0,60	0,61	0,61	0,61	0,61	0,61	
Словения	1,26	0,98	1,00	1,00	0,70	0,61	0,59	0,58	0,60	0,63	0,67	0,67	0,67	0,67	0,67	
США	1,60	1,72	1,17	0,88	1,00	0,99	0,98	0,98	0,98	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	
Украина	1,29	1,04	0,97	0,91	0,88	0,52	0,54	0,56	0,58	0,58	0,66	0,66	0,66	0,66	0,66	
Финляндия	1,37	1,28	0,87	0,78	0,86	0,83	0,83	0,85	0,87	0,87	0,89	0,89	0,89	0,89	0,89	
Франция	1,26	1,28	1,17	0,93	0,85	0,90	0,90	0,91	0,91	0,91	0,95	0,95	0,95	0,95	0,95	
Хорватия	1,20	1,07	0,81	0,89	0,80	0,67	0,65	0,65	0,65	0,65	0,68	0,68	0,68	0,68	0,68	
Черногория	1,28	1,11	1,01	1,04	0,99	0,79	0,76	0,76	0,82	0,79	0,80	0,80	0,80	0,80	0,80	
Чехия	1,25	0,98	1,01	0,98	0,91	0,55	0,56	0,57	0,59	0,62	0,64	0,70	0,72	0,73	0,68	
Швейцария	1,08	1,15	1,00	0,74	0,76	0,72	0,67	0,67	0,68	0,69	0,70	0,70	0,70	0,70	0,70	
Швеция	1,04	1,04	0,92	0,81	1,03	0,75	0,80	0,83	0,85	0,85	0,91	0,91	0,91	0,91	0,91	
Эстония	0,93	0,92	1,03	0,95	0,97	0,65	0,66	0,66	0,70	0,71	0,73	0,78	0,79	0,79	0,78	
Япония	1,50	0,92	1,00	0,83	0,74	0,65	0,64	0,62	0,62	0,61	0,64	0,64	0,66	0,66	0,64	

2.5. Загальний коефіцієнт шлюбності (на 1000 жителів), 1950-2011

Страна	Год														
	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Австралия	9,2	7,4	9,4	7,4	6,9	5,9	5,4	5,5	5,4	5,5	5,5	5,5	5,5		
Австрия	9,3	8,3	7,1	6,2	5,9	4,9	4,6	4,7	4,8	4,5	4,3	4,2	4,2	4,5	4,3
Белоруссия	9,6	11,0	9,3	10,1	9,7	6,2	7,1	6,1	7,5	8,1	9,3	8,0	8,2	8,1	9,2
Бельгия	8,3	7,1	7,6	6,7	6,5	4,4	4,0	4,2	4,1	4,2	4,3	4,3	4,0	3,9	4,1
Болгария	10,7	8,8	8,6	7,9	6,9	4,3	3,9	4,0	4,3	4,3	3,9	3,6	3,4	3,2	2,9
Босния и Герцеговина	11,4	10,1	9,3	8,5	6,7	5,8	5,4	5,6	5,6	5,6	6,1	5,8	5,4	5,1	
Великобритания	8,1	7,5	8,5	7,4	6,6	5,2	5,1	5,2	5,2	:	4,5	4,5	4,3		
Венгрия	11,4	8,9	9,4	7,5	6,4	4,7	4,5	4,3	4,4	4,4	4,1	4,0	3,7	3,6	3,6
Германия	11,0	9,5	7,4	6,3	6,5	5,1	4,6	4,8	4,7	4,5	4,5	4,6	4,6	4,7	4,6
Греция	7,7	7,0	7,7	6,5	5,8	4,5	5,5	4,6	5,5	5,2	5,5	4,8	5,2	5,0	5,3
Дания	9,1	7,8	7,4	5,2	6,1	7,2	6,5	7,0	6,7	6,7	6,7	6,8	6,0	5,6	4,9
Ирландия	5,4	5,5	7,0	6,4	5,1	5,0	5,1	5,1	5,1	5,2	5,2	5,0	4,8	4,6	
Испания	7,5	7,8	7,3	5,9	5,7	5,4	5,0	5,0	4,8	4,6	4,4	4,2	3,8	3,6	3,4
Италия	7,6	7,7	7,4	5,7	5,6	5,0	4,6	4,3	4,2	4,2	4,2	4,1	3,8	3,6	
Канада	9,1	7,3	8,8	7,8	6,8	5,1	4,6	4,6	4,6	4,6	4,6	4,5			
Республика Корея			9,2	10,6	9,3	7,0	6,3	6,4	6,5	6,8	7,0	6,6			
Латвия	9,9	11,0	10,2	9,8	8,9	3,9	4,3	4,5	5,5	6,4	6,8	5,7	4,4	4,1	5,2
Литва	9,1	10,1	9,5	9,2	9,8	4,8	4,9	5,6	5,8	6,3	6,8	7,2	6,2	5,7	6,0
Македония	11,5	8,6	9,0	8,5	8,3	7,0	7,1	6,9	7,1	7,3	7,6	7,2	7,3	6,9	7,2
Молдавия	11,7	9,3	9,4	11,5	9,4	5,1	6,9	7,0	7,6	7,6	8,2	7,5	7,5	7,4	7,3
Нидерланды	8,2	7,7	9,5	6,4	6,5	5,5	4,9	4,4	4,4	4,4	4,3	4,5	4,4	4,5	4,9
Новая Зеландия	9,0	8,0	9,2	7,4	6,9	5,4	5,3	5,1	4,9	5,1	5,1	5,1	5,0	4,8	
Норвегия	8,3	6,6	7,6	5,4	5,2	5,0	4,9	4,1	4,8	4,7	5,0	5,3	5,0	4,8	4,7
Польша	10,7	8,2	8,6	8,6	6,7	5,5	5,1	5,0	5,4	5,9	6,5	6,8	6,6	6,0	5,4
Португалия	7,7	7,8	9,4	7,4	7,2	6,2	5,1	4,7	4,6	4,5	4,4	4,1	3,8	3,8	3,4
Россия	12,0	12,5	10,1	10,6	8,9	6,2	7,6	6,8	7,5	7,8	8,9	8,3	8,5	8,5	9,2
Румыния	11,7	10,7	7,2	8,2	8,3	6,1	6,2	6,6	6,6	6,8	8,8	6,9	6,3	5,4	4,9
Сербия	12,7	9,1	9,3	7,6	6,2	5,7	5,6	5,6	5,2	5,4	5,6	5,2	5,0	4,9	
Словакия	11,3	7,9	7,9	8,0	7,6	4,8	4,8	5,2	4,9	4,8	5,1	5,2	4,9	4,7	4,7
Словения	10,1	8,8	8,3	6,5	4,3	3,6	3,4	3,3	2,9	3,2	3,2	3,3	3,2	3,2	3,2
США	11,1	8,5	10,6	10,6	9,8	8,5	7,7	7,8	7,6	7,4	7,3	7,1	6,8		
Украина	11,7	10,7	9,8	9,3	9,3	5,6	7,8	5,9	7,1	7,6	9,0	7,0	6,9	6,7	7,8
Финляндия	8,5	7,4	8,8	6,2	5,0	5,1	5,0	5,6	5,6	5,4	5,6	5,8	5,6	5,6	5,3
Франция	7,9	7,0	7,8	6,2	5,1	5,0	4,6	4,5	4,5	4,3	4,3	4,2	3,9	3,8	3,7
Хорватия	9,9	8,9	8,5	7,2	5,9	4,9	5,0	5,1	5,0	5,0	5,2	5,3	5,1	4,8	
Черногория	8,0	7,3	7,8	7,6	6,3	5,6	5,6	5,5	5,3	5,5	6,4	5,5	6,1	6,0	
Чехия	10,7	7,7	9,2	7,6	8,8	5,4	4,8	5,0	5,1	5,1	5,5	5,0	4,6	4,4	4,3
Швейцария	7,9	7,8	7,6	5,7	6,9	5,5	5,5	5,3	5,4	5,3	5,3	5,4	5,4	5,5	5,3
Швеция	7,7	6,7	5,4	4,5	4,7	4,5	4,4	4,8	4,9	5,0	5,2	5,5	5,1	5,3	5,1
Эстония	9,5	10,0	9,1	8,8	7,5	4,0	4,2	4,5	4,5	5,2	5,2	4,6	4,0	3,8	4,1
Япония	8,6	9,3	10,0	6,6	5,9	6,4	5,8	5,7	5,7	5,8	5,7	5,8		5,5	
Япония	8,6	9,3	10,0	6,6	5,9	6,4	5,9	5,8	5,7	5,7	5,8	5,7	5,8		5,5

2.6. Частка позашлюбних народжень (на 100 народжених)

Страна	Год													
	1960	1970	1980	1990	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Австралия	4,8	8,3	12,4	21,9	29,2	31,6	32,2	32,2	32,7	33,3	34,3	34,5	33,8	
Австрия	13,0	12,8	17,8	23,6	31,3	35,3	35,9	36,5	37,2	38,3	38,9	39,4	40,1	40,4
Белоруссия	6,9	7,3	6,4	8,5	18,6	21,4	23,9	24,1	22,7	21,2	20,1	19,9	19,6	19,0
Бельгия	2,1	2,8	4,1	11,6	28,0	34,7	36,9	39,4	40,9	43,2	42,0	45,5	46,2	49,2
Болгария	8,0	8,5	10,9	12,4	38,4	46,1	48,7	49,0	50,8	50,2	51,1	53,4	54,1	56,1
Босния и Герцеговина	6,2	5,3	5,4	7,4	10,3	11,0	11,3	11,3	11,6	11,3	10,8	10,5	10,8	
Великобритания	5,2	8,0	11,5	27,9	39,5	41,5	42,3	42,9	43,7	44,4	45,4	46,3	46,9	
Венгрия	5,5	5,4	7,1	13,1	29,0	32,3	34,1	35,0	35,6	37,5	39,5	40,8	40,8	42,3
Германия	7,6	7,2	11,9	15,3	23,4	27,0	27,9	29,2	30,0	30,8	32,1	32,7	33,3	33,5
Греция	1,2	1,1	1,5	2,2	4,0	4,8	5,1	5,1	5,3	5,8	5,9	6,6	7,3	8,1
Дания	7,8	11,0	33,2	46,4	44,6	44,9	45,4	45,7	46,4	46,1	46,2	46,8	47,3	48,7
Ирландия	1,6	2,7	5,9	14,6	31,5	31,2	32,0	31,8	32,7	32,8	33,4	33,3	33,8	:
Испания	2,3	1,4	3,9	9,6	17,7	23,4	25,1	26,6	28,4	30,2	33,2	34,5	35,5	34,5
Италия	2,4	2,2	4,3	6,5	9,7	13,0	:	15,2	16,2	17,7	18,9	19,8	21,5	:
Канада	4,3	9,6	13,0	25,5				24,5		27,7		24,5		
Республика Корея									1,5		1,8	1,5		
Латвия	11,9	11,4	12,5	16,9	40,3	44,2	45,3	44,6	43,4	43,0	43,1	43,5	44,1	43,7
Литва	7,3	3,7	6,3	7,0	22,6	29,5	28,7	28,4	29,6	29,2	28,6	28,0	28,7	30,0
Македония	5,1	6,2	6,1	7,1	9,8	11,2	12,3	12,4	12,5	12,6	12,2	12,2	12,2	11,6
Молдавия			7,4	11,1	20,5	23,7	24,5	23,9	23,3	22,7	22,3	22,9	22,4	21,6
Нидерланды	1,4	2,1	4,1	11,4	24,9	30,7	32,5	34,9	37,1	39,5	41,2	43,3	44,3	
Новая Зеландия	4,6	13,3	22,6	34,0	43,2	44,0	44,8	45,2	47,2	47,2	48,2	48,6	48,9	
Норвегия	3,7	6,9	14,5	38,6	49,6	50,0	51,4	51,8	53,1	54,5	55,1	55,1	54,8	55,0
Польша	4,5	5,0	4,8	6,2	12,1	15,8	17,1	18,5	18,9	19,5	19,9	20,2	20,6	21,2
Португалия	9,5	7,3	9,2	14,7	22,2	26,9	29,1	30,8	31,6	33,6	36,2	38,1	41,3	42,8
Россия	13,1	10,6	10,8	14,6	28,0	29,2	29,8	30,0	29,2	28,0	26,9	26,1	24,9	
Румыния		3,5	3,7	19,8	25,5	28,2	29,4	28,6	29,0	26,7	27,4	28,0	27,7	13,7
Сербия и Черногория	11,7	11,7	10,1	12,7	20,4	20,6	20,9	20,9	21,0	20,6				
Сербия					20,7	21,1	22,2	22,2	22,5	22,3	22,8	23,2	24,0	24,0
Словакия	4,7	6,2	5,7	7,6	18,3	23,4	24,8	26,0	27,5	28,8	30,1	31,6	33,0	34,0
Словения	9,1	8,5	13,1	24,5	37,1	42,5	44,8	46,7	47,2	50,8	52,8	53,6	55,7	56,8
США	5,3	10,7	18,4	28,0	33,2	34,6	35,8	36,9	38,5	39,7	40,6	41,0		
Украина		9,2	8,8	13,0	17,3	19,0	19,9	21,4	21,1	21,4	20,9	21,2	21,9	21,9
Финляндия	4,0	5,8	13,1	25,2	39,2	40,0	40,8	40,4	40,6	40,6	40,7	40,9	41,1	40,9
Франция	6,1	6,8	11,4	30,1	42,6	45,2	46,4	47,4	49,5	50,7	51,6	52,9	54,1	
Хорватия	7,4	5,4	5,1	7,0	9,0	10,2	10,4	10,5	11,0	11,5	12,0	12,9	13,3	
Черногория		3,1	3,7	6,6				16,8	16,3	15,6	17,4	15,7		
Чехия	4,9	5,4	5,6	8,6	21,8	28,5	30,6	31,7	33,3	34,5	36,3	38,8	40,3	41,8
Швейцария	3,8	3,8	4,8	6,1	10,7	12,4	13,3	13,7	15,4	16,2	17,1	17,9	18,6	19,3
Швеция	11,3	18,6	39,7	47,0	55,3	56,0	55,4	55,5	55,5	54,8	54,7	54,4	54,2	54,2
Эстония	13,7	14,1	18,3	27,2	54,5	57,8	58,0	58,5	58,2	57,8	59,0	59,2	59,1	59,7
Япония	1,2	0,9	0,8	1,1	1,7	1,9	2,0	2,0	2,1			2,0		

2.7. Загальний коефіцієнт розлучуваності (на 1000 жителів), 1960-2011

Страна	Год														
	1960	1970	1980	1990	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Австралия	0,65	0,97	2,69	2,52	2,62	2,76	2,69	2,64	2,59	2,50	2,30	2,20	2,25		
Австрия	1,14	1,39	1,77	2,12	2,44	2,46	2,35	2,40	2,36	2,46	2,47	2,36	2,25	2,08	
Белоруссия	0,70	1,89	3,24	3,43	4,35	3,77	3,22	2,97	3,12	3,27	3,73	3,79	3,66	3,86	4,10
Бельгия	0,50	0,66	1,47	2,04	2,63	2,96	3,02	3,01	2,94	2,77	2,83	3,30	3,02	3,03	2,90
Болгария	0,90	1,17	1,48	1,30	1,29	1,30	1,53	1,89	1,90	1,93	2,13	1,85	1,54	1,46	1,40
Босния и Герцеговина	1,03	0,83	0,63	0,39	0,51	0,59	0,00	0,37	0,46	0,43	0,48	0,36	0,36	0,30	
Великобритания	0,49	1,13	2,84	2,93	2,63	2,71	2,80	2,79	2,57	2,44	2,36	2,22	0,00	0,00	
Венгрия	1,66	2,21	2,60	2,40	2,35	2,51	2,47	2,44	2,46	2,47	2,50	2,51	2,37	2,38	2,30
Германия	1,01	1,33	1,80	1,95	2,36	2,48	2,59	2,59	2,45	2,32	2,27	2,34	2,27	2,27	
Греция	0,30	0,40	0,69	0,59	1,02	1,01	1,09	1,11	1,22	1,26	1,16	1,17			
Дания	1,46	1,93	2,65	2,67	2,69	2,85	2,92	2,92	2,82	2,64	2,58	2,67	2,71	2,61	2,60
Ирландия					0,72	0,66	0,68	0,76	0,82	0,86	0,80	0,82	0,75	0,70	
Испания				0,60	0,94	1,01	1,08	1,19	1,68	2,88	2,80	2,41	2,14	2,20	
Италия	0,10	0,19	0,21	0,49	0,66	0,73	0,76	0,78	0,80	0,84	0,85	0,85	0,90		
Канада	0,40	1,40	2,53	2,83	2,32	2,30	2,24	2,46							
Республика Корея		0,40	0,60	1,10	2,50	3,00	3,40	2,90	2,60	2,50	2,50	2,40	2,50	2,30	2,30
Латвия	2,40	4,61	5,04	4,05	2,58	2,55	2,08	2,28	2,76	3,17	3,25	2,74	2,26	2,20	4,00
Литва	0,85	2,20	3,23	3,45	3,11	3,05	3,07	3,20	3,25	3,30	3,36	3,07	2,78	3,04	3,20
Македония	0,73	0,28	0,47	0,40	0,65	0,64	0,69	0,81	0,76	0,72	0,69	0,59	0,63	0,84	0,80
Молдавия	0,89	2,08	2,81	3,01	2,67	3,50	4,06	4,14	4,04	3,51	3,89	3,53	3,33	3,23	3,10
Нидерланды	0,49	0,79	1,82	1,90	2,18	2,05	1,94	1,91	1,95	1,94	1,95	1,96	1,86	2,00	2,00
Новая Зеландия	0,69	1,11	2,05	2,67	2,51	2,60	2,61	2,60	2,41	2,40	2,28	2,27	2,02	2,03	
Норвегия	0,66	0,88	1,62	2,40	2,24	2,30	2,36	2,41	2,39	2,27	2,18	2,13	2,12	2,40	2,10
Польша	0,50	1,06	1,12	1,11	1,12	1,19	1,27	1,48	1,77	1,89	1,75	1,72	1,71	1,61	1,70
Португалия	0,08	0,06	0,60	0,93	1,87	2,67	2,17	2,22	2,17	2,26	2,38	2,48	2,49		
Россия	1,54	3,04	4,19	3,78	4,28	5,87	5,53	4,42	4,23	4,50	4,83	4,96	4,91	4,47	4,70
Румыния	2,01	0,39	1,54	1,42	1,37	1,46	1,52	1,62	1,53	1,51	1,69	1,66	1,51	1,52	1,70
Сербия	1,45	1,12	1,21	1,05	1,02	1,33	1,06	1,19	1,03	1,11	1,17	1,16	1,16	0,91	
Словакия	0,58	0,75	1,33	1,67	1,72	2,04	1,99	2,02	2,14	2,36	2,26	2,34	2,34	2,21	2,10
Словения	0,97	1,11	1,21	0,93	1,07	1,23	1,23	1,21	1,32	1,16	1,30	1,11	1,13	1,17	1,10
США	2,18	3,47	5,24	4,71	4,00	3,90	3,80	3,70	3,60	3,70	3,60	3,50	3,50	3,60	
Украина	1,24	2,86	3,63	3,72	4,02	3,82	3,72	3,66	3,91	3,84	3,85	5,34	3,17	2,76	1,40
Финляндия	0,83	1,31	1,98	2,63	2,69	2,56	2,58	2,53	2,55	2,52	2,50	2,54	2,53	2,54	2,50
Франция	0,66	0,77	1,51	1,87	1,93	1,93	2,08	2,16	2,48	2,21	2,12	2,08	2,04		
Хорватия	1,16	1,21	1,16	1,17	0,98	1,01	1,11	1,12	1,10	1,05	1,08	1,13	1,15	1,14	
Черногория	0,85	0,60	0,44	1,03	0,80	1,29	1,03	1,11	0,80	0,75	0,72	0,73	0,72	0,80	
Чехия	1,36	2,20	2,65	3,10	2,90	3,11	3,22	3,24	3,06	3,06	3,01	3,00	2,78	2,93	2,70
Швейцария	0,87	1,04	1,73	1,96	1,46	2,25	2,29	2,43	2,87	2,80	2,63	2,56	2,50	2,82	2,20
Швеция	1,20	1,61	2,39	2,26	2,42	2,39	2,36	2,24	2,21	2,24	2,26	2,32	2,39	2,52	2,50
Эстония	2,09	3,22	4,15	3,69	3,09	3,00	2,94	3,08	3,01	2,84	2,84	2,61	2,38	2,23	2,30
Япония	0,75	0,93	1,22	1,28	2,10	2,30	2,25	2,14	2,08	2,04	2,02	1,99	2,01	1,99	

2.8. Середній вік матері при народженні дитини

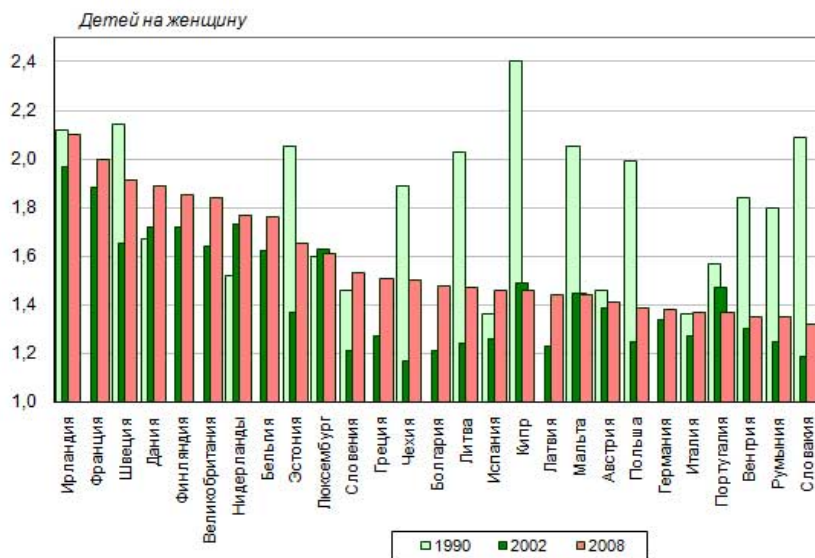
Страна	Год															
	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	
Австралия	28,2	27,6	27,2	27,2	28,4	29,5	29,7	29,9	30,0	30,2	30,3	30,3	30,3	30,3	30,3	
Австрия		27,6	26,7	26,3	27,2	28,2	28,6	28,8	28,8	29,0	29,2	29,4	29,5	29,7	29,8	
Белоруссия		29,0	27,6	26,0	25,2	25,6	25,8	26,0	26,2	26,0	26,6	26,9	27,1	27,0	26,8	
Бельгия		28,0	27,2	26,6	27,9	28,8	29,0	29,6	29,2	29,3	29,4	29,5	29,6	29,6	30,5	
Болгария	27,1	25,1	24,7	23,9	23,9	25,0	25,3	25,5	25,7	26,0	26,1	26,4	26,5	26,6	27,0	
Босния и Герцеговина		29,2	27,5	26,6	26,0	27,0	27,0	27,0	27,0	27,0	27,3	26,6	26,8	27,0	27,3	
Великобритания		27,8	26,3	26,9	27,7	28,5	28,7	28,9	29,0	29,1	29,2	29,3	29,3	29,4	29,2	
Венгрия	27,3	25,8	25,4	24,7	25,6	27,3	27,8	28,0	28,2	28,5	28,7	28,8	28,9	29,1	29,3	
Германия		27,5	26,6	26,4	27,6	28,8	29,0	29,2	29,4	29,5	29,7	29,9	30,1	30,2	30,4	
Греция		28,8	27,4	26,1	27,2	29,6	29,4	29,5	29,7	29,9	29,9	30,0	30,1	30,2	30,3	
Дания	27,9	26,9	26,7	26,8	28,5	29,7	29,9	30,1	30,2	30,3	30,3	30,4	30,4	30,5	30,6	
Ирландия		31,4	30,4	29,7	29,9	30,4	30,6	30,8	30,9	31,2	31,2	31,2	31,2	31,2	31,2	
Испания	30,7	30,0	29,5	28,2	28,9	30,7	30,8	30,8	30,9	30,9	30,9	30,8	30,8	31,1	31,2	
Италия		29,2	28,3	27,5	28,9	30,4	30,6	30,8	30,8	30,9	31,0	31,1	31,1	31,2	31,0	
Канада		27,8	27,1	26,9	28,1	29,2	29,5	29,6	29,7	29,7	29,7	29,7	29,7	29,7	29,7	
Республика Корея			28,2	24,4	25,8	29,0	29,5	29,8	30,1	30,3	30,3	30,3	30,3	30,3	30,3	
Латвия			27,0	26,0	25,8	27,2	27,1	27,2	27,4	27,7	27,8	27,9	28,1	28,4	28,7	
Литва		29,5	27,8	26,7	25,9	26,6	26,9	27,1	27,4	27,6	27,7	27,9	28,2	28,6	28,9	
Македония		29,0	27,3	26,2	25,7	26,4	26,8	26,8	27,0	27,2	27,3	27,3	27,6	27,8	27,9	
Молдавия			26,3	25,4	25,5	25,9	26,0	26,1	26,1	26,3	26,4	26,6	26,7	26,8		
Нидерланды	31,0	29,8	28,2	27,7	29,3	30,3	30,4	30,4	30,5	30,6	30,6	30,6	30,7	30,7	30,8	
Новая Зеландия			26,7	26,6	27,8	29,0	29,3	29,5	29,5	29,5	29,5	29,5	29,5	29,5	29,5	
Норвегия	29,4	27,9	27,0	26,9	28,1	29,3	29,5	29,7	29,7	29,8	29,8	29,9	29,9	30,0	30,1	
Польша		27,6	27,0	26,5	26,2	27,4	27,7	27,9	28,1	28,2	28,3	28,4	28,5	28,6	28,8	
Португалия	30,2	29,6	29,0	27,2	27,3	28,6	28,9	29,0	29,2	29,3	29,4	29,5	29,6	29,7	29,9	
Россия		28,2	26,9	25,7	25,2	25,8	26,1	26,3	26,4	26,6	26,6	27,0	27,2	27,4	26,8	
Румыния		26,7	26,7	25,3	25,5	25,7	26,1	26,2	26,4	26,7	26,8	26,9	26,9	26,9	27,4	
Сербия	28,3	26,7	26,0	26,2	26,2	25,7	27,1	27,2	27,3	27,4	27,5	27,6	27,8	28,0	28,2	
Словакия	28,3	26,9	26,2	25,4	25,1	26,6	27,0	27,3	27,4	27,7	27,9	28,1	28,3	28,5	28,6	
Словения		28,0	26,8	25,4	25,9	28,2	28,8	29,0	29,2	29,4	29,6	29,8	29,9	30,0	30,1	
США		25,4	24,6	25,0	26,4	27,2	27,7	27,7	28,0	28,0	28,0	28,0	28,0	28,0	28,0	
Украина		27,3	26,5	25,4	25,0	25,1	25,4	25,6	25,8	26,0	26,2	26,4	26,5	26,7	27,0	
Финляндия	29,5	28,3	27,1	27,7	28,9	29,6	29,7	29,8	29,9	29,9	30,0	30,0	30,1	30,1	30,2	
Франция	28,2	27,6	27,2	26,8	28,3	29,4	29,5	29,6	29,6	29,7	29,8	29,9	29,9	30,0	30,0	
Хорватия		26,9	26,0	25,5	26,0	27,7	27,9	28,0	28,2	28,4	28,5	28,7	28,8	29,0	29,2	
Черногория	30,3	29,2	28,0	28,0	27,3	27,0	27,2	27,3	27,9	28,4	28,4	28,5	28,5	28,4	28,5	
Чехия	27,3	25,7	24,8	25,0	24,8	27,2	27,8	28,1	28,3	28,6	28,9	29,1	29,3	29,4	29,6	
Швейцария	29,6	28,7	27,8	27,9	28,9	29,8	30,1	30,2	30,4	30,6	30,7	30,9	31,0	31,2	31,2	
Швеция	28,2	27,5	27,0	27,6	28,6	29,9	30,1	30,3	30,4	30,5	30,6	30,6	30,6	30,7	30,8	
Эстония			26,7	25,7	25,6	27,0	27,5	27,7	27,9	28,2	28,4	28,5	28,8	29,1	29,3	
Япония		27,9	27,8	27,8	29,0	29,7	29,7	29,8	29,9	30,0	30,1	30,2	30,2	30,2	30,2	

2.9. Вікові коефіцієнти народжуваності (на 1000 жінок) з 1960 року

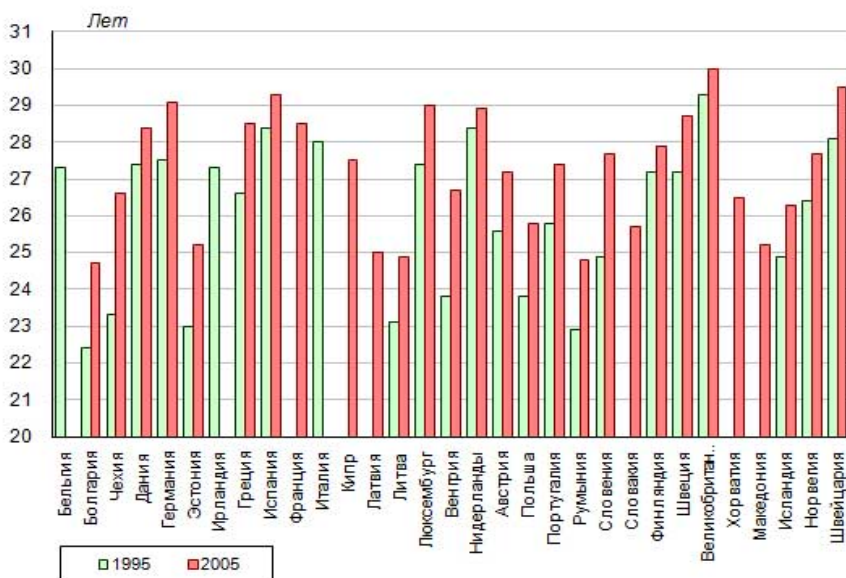
Страна	Год	Возрастная группа						
		<20	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45+
Австралия	2004	17,000	56,000	104,100	111,300	52,700	9,700	0,500
Австрия	2004	13,760	58,070	95,530	77,210	32,460	5,880	0,220
Белоруссия	2004	21,699	89,596	74,392	38,915	13,130	2,351	0,113
Бельгия	2004	10,740	58,960	128,660	102,660	36,280	6,380	0,310
Болгария	2004	41,990	81,550	77,550	41,810	12,830	2,110	0,040
Босния и Герцеговина	2004	23,100	87,400	82,600	44,700	15,300	3,000	0,400
Великобритания	2004	26,690	71,290	96,840	99,140	48,680	9,720	0,490
Венгрия	2004	21,040	51,780	88,500	66,230	25,200	4,360	0,140
Германия	2004	10,970	49,520	86,370	81,480	35,540	5,820	0,240
Греция	2004	11,340	42,050	83,300	80,710	36,770	6,880	0,730
Дания	2004	5,660	44,820	126,140	125,680	47,400	7,590	0,260
Ирландия	2004	17,300	49,100	87,900	131,360	83,770	16,020	0,530
Испания	2004	10,970	30,690	64,950	99,660	51,630	8,790	0,460
Италия	2004	6,990	33,680	74,790	91,540	50,260	10,100	0,470
Канада	2004	13,700	51,000	97,400	95,800	40,100	6,900	0,300
Республика Корея	2004	3,200	33,100	119,900	72,800	16,800	2,500	0,200
Латвия	2004	21,040	71,670	76,980	50,090	22,370	4,960	0,190
Литва	2004	19,390	70,770	87,890	48,960	19,990	4,090	0,200
Македония	2004	22,970	90,620	109,720	58,840	18,600	3,390	0,220
Молдавия	2004	28,979	91,583	71,257	40,481	15,394	2,955	0,126
Нидерланды	2004	6,300	40,890	107,320	129,410	53,260	7,500	0,220
Новая Зеландия	2004	26,400	69,100	108,000	114,600	59,500	11,800	0,700
Норвегия	2004	8,170	59,570	123,940	117,150	49,080	7,940	0,330
Польша	2004	13,790	60,880	89,070	55,480	21,900	4,800	0,230
Португалия	2004	19,580	48,190	85,300	83,610	36,090	7,300	0,550
Россия	2004	28,200	93,400	80,200	45,900	17,600	2,900	0,100
Румыния	2004	34,750	76,650	80,850	46,000	17,640	3,380	0,150
Сербия	2004	24,830	90,810	103,390	66,850	23,900	4,490	0,220
Словакия	2004	20,430	64,960	87,240	54,610	18,600	3,690	0,100
Словения	2004	5,300	43,430	97,370	75,530	23,740	4,270	0,190
США	2004	43,700	104,000	114,500	93,500	42,800	8,500	0,500
Украина	2004	28,732	93,484	70,693	35,386	12,433	2,230	0,100
Финляндия	2004	10,630	58,010	116,060	111,460	51,120	11,030	0,560
Франция	2004	10,530	62,070	133,820	114,210	48,370	9,910	0,480
Хорватия	2004	13,730	65,770	93,260	66,920	24,650	4,580	0,130
Чехия	2004	11,340	50,700	97,450	64,480	20,210	3,430	0,110
Черногория	2004	18,400	104,200	116,100	81,200	35,700	9,400	0,500
Швейцария	2004	5,160	39,390	86,990	98,610	45,090	7,500	0,250
Швеция	2004	5,840	46,940	111,900	122,350	52,910	10,710	0,360
Эстония	2004	21,500	75,120	94,950	65,670	29,610	5,080	0,210
Япония	2004	3,700	35,000	96,200	89,300	30,200	3,600	0,100

2.10. Число абортів на 100 народжених живими, 1960-2010

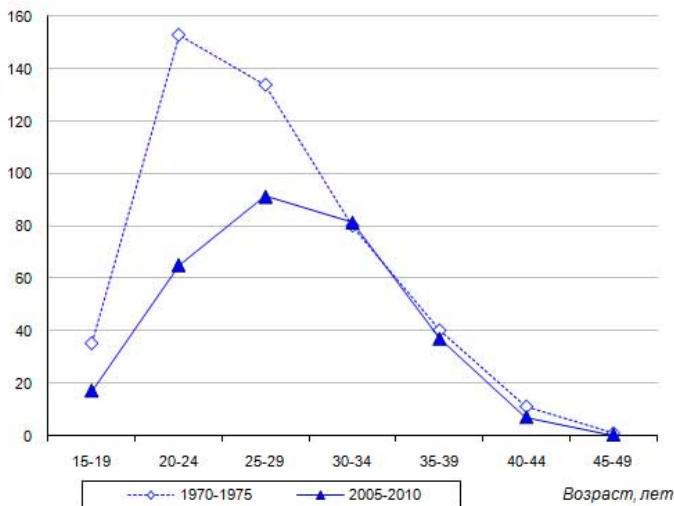
Страна	Год														
	1960	1970	1980	1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Австралия		5,2		31	35	36	34	34	28	27	25				
Австрия	15	14	26	3,9	3,0	3,1									
Белоруссия	85	128	131	183	130	111	101	91	81	72	61	45	39	33	31
Бельгия		0,4	0,2	2,8	12	13	13	14	14	14	15	15	14	15	
Болгария	102	103	122	138	83	75	76	69	68	59	50	50	47	42	42
Босния и Герцеговина				126		33	39	37	36	34					
Великобритания		10	22	25	29	28	28	28	28	28	28	27	26	26	
Венгрия	111	127	54	72	61	58	58	57	55	50	46	45	44	45	45
Германия			21	16	18	18	18	18	18	18	18	17	17	17	16
Греция			0,08	10	17	22	16	15	15	15	15	15			
Дания	5,2	13	41	32	23	23	23	24	24	24	23	25	26	26	
Ирландия			5,5	7,0	7,1	7,2	6,5	6,1	10,1	9,2	7,9				
Испания	3,7	2,6	3,2	9,3	16	17	18	18	19	20	21	23	22	23	23
Италия			32	28	26	25	24	23	25	23	23	22	21	20	
Канада		3,0	19	23	32	32	32	31	30	28					
Республика Корея		37													
Латвия				103	85	80	73	69	67	59	53	51	44	41	39
Литва	58	82	87	48	48	43	42	38	35	33	31	30	26	22	20
Македония	21	40	67	62	39	32	28	25	31	29	27	27	26	24	21
Молдавия	69	123	121	106	55	44	44	48	47	44	42	42	41	36	37
Нидерланды		6,9	11	9	13	14	15	14	15	15	15	16	15	15	
Новая Зеландия		0,5	12	19	28	29	32	33	31	30	30	29	28	28	
Норвегия		12	27	26	25	24	24	25	25	25	24	26	27	26	26
Польша	22	27	20	11	0,04	0,03	0,04	0,05	0,06	0,06	0,09	0,08	0,12	0,13	0,16
Португалия			0,03	0,05	0,03	0,53	0,61	0,66	0,77	0,85			17,26	19,7	18
Россия		254	205	206	169	142	128	116	107	117	95	92	81	74	67
Румыния	219	68	104	315	110	116	118	106	88	74	68	64	58	52	48
Сербия				126		44	39	38	38	37	36	36	35	32	32
Словакия	23	35	33	61	33	45	44	41	37	36	35	34	32	29	29
Словения			61	66	46	45	42	40	36	32	30	26	25	21	
США	5,3	11	43	39	32	32	32	31	30	29					
Украина	138	157	153	155	113	76	68	57	48	62	38	33	43	38	36
Финляндия	8	23	24	19	19	19	20	19	19	19	18	18	18	17	17
Франция		16	21	26	27	27	28	27	27	27	26	27			
Хорватия		63	70	70	17	16	15	15	13	11	11	11	10	10	9
Черногория				126		27	25	24	23	20	17	17	14	11	11
Чехия	52	49	45	85	38	33	31	29	28	26	24	22	22	21	20
Швейцария		17	22	16	16	17	16	15	15	15	14	14	14	14	14
Швеция	2,7	15	36	30	34	35	35	35	34	35	34	35	35	34	33
Эстония	178	189	160	132	98	92	83	82	72	67	63	56	53	48	45
Япония	66	38	38	37	29	29	29	29	27	27					

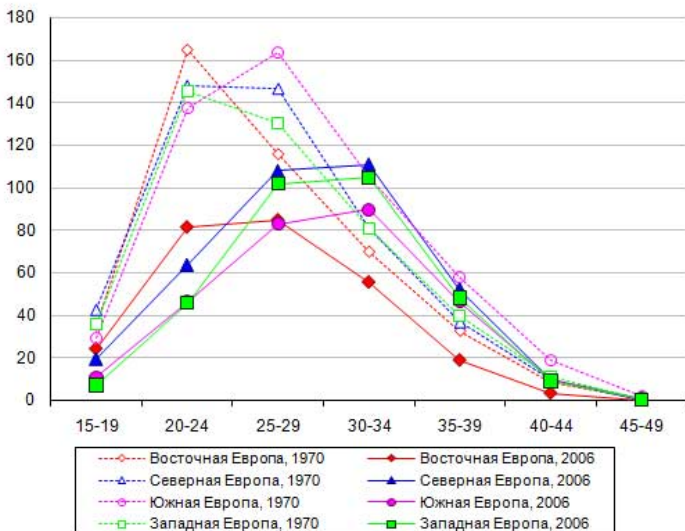
Коефіцієнт сумарної народжувальності в країнах ЕС-27, 1990, 2002 і 2008*рр., (дітей на жінку)

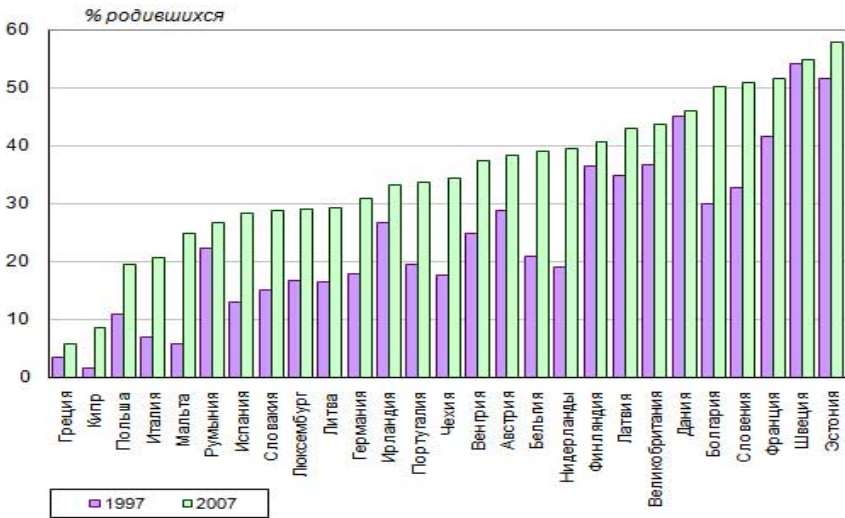
Середній вік матері при народженні першої дитини, 1995 і 2005 рр.

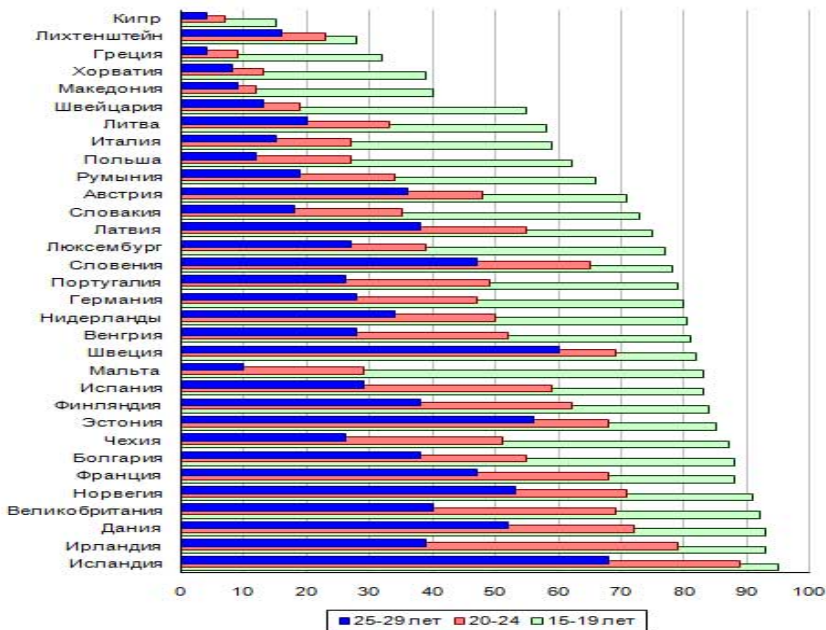
Вікові коефіцієнти народжуваності в Європі, народжені діти на 1000 жінок відповідного віку, 1970-1975 і 2005-2010 рр.

Вікові коефіцієнти народжуваності в регіонах Європи, народжені діти на 1000 жінок відповідного віку, 1970 і 2006 рр.

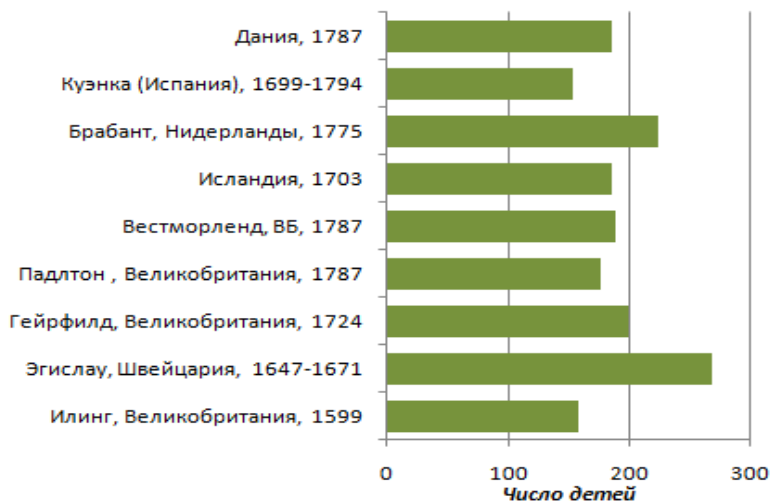

Частка народжених поза зареєстрованим шлюбом у країнах ЄС 1997 і 2007 рр., %

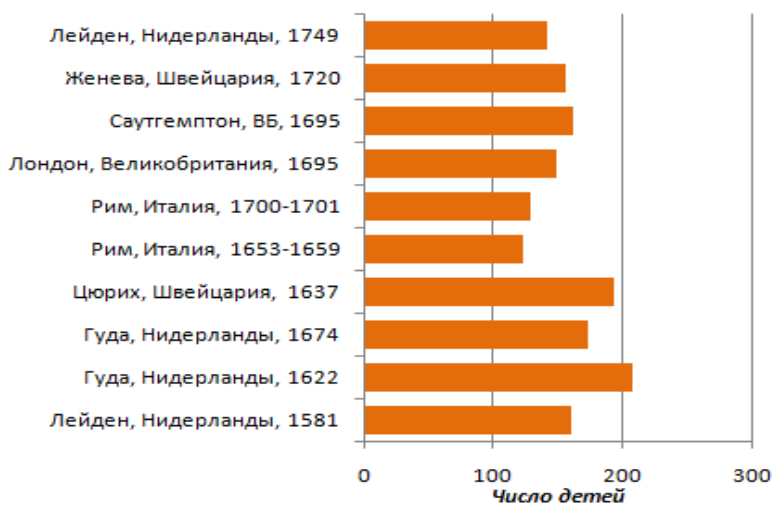

Частка народжених поза шлюбом у матерів віком до 30 років, 2005 рік, % народжених

Сельские домохозяйства

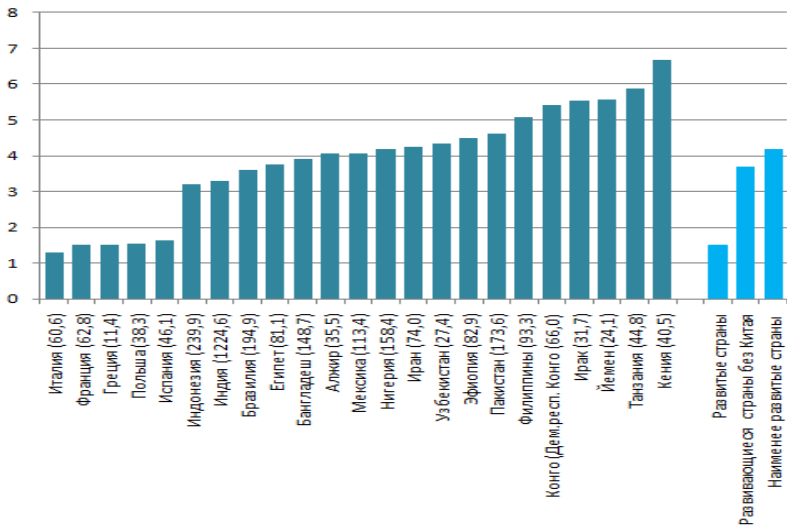

Городские домохозяйства

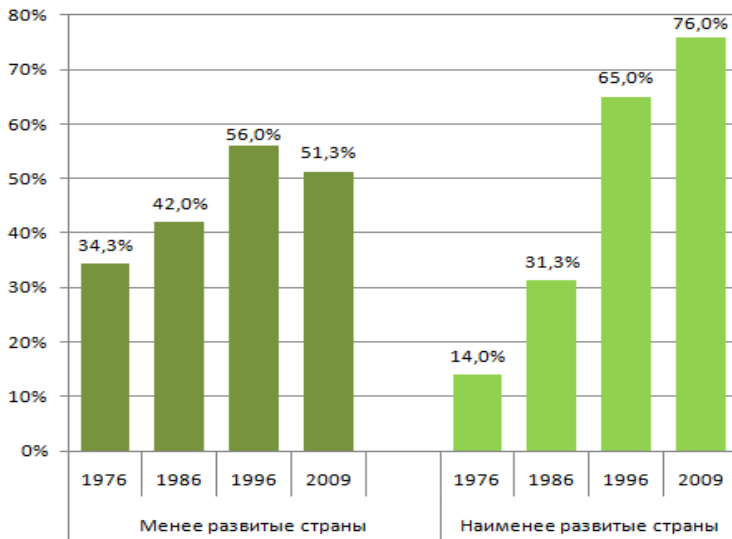

Кількість дітей на 100 домогосподарств у деяких європейських країнах у XVI-XVIII століттях

Джерело: A. Fauve-Chamoux et R. Wall. Nuptialité et famille // Histoire des populations de l'Europe. I. Des origines aux prémices de la révolution démographique. Fayard, 1997.

Збільшення населення деяких країн між 1950-2010 рр., рази

Частка менш розвинених і найменш розвинених країн, уряди яких проводять політику, спрямовану на зниження народжуваності

ДОДАТОК 3

Принципи природного родительства

Головна мета зводиться до того, щоб задовольняти й виправдувати природні очікування дитини. Прихильники природного родительства вважають, що для досягнення цієї мети все необхідне дала їм природа, тому намагаються не використовувати спеціальних засобів для догляду за дітьми (візочки, манежі, ходунки, молочні суміші).

Домашні пологи. Найбільш правильними й природними вважаються пологи в домашніх умовах. При цьому можливий м'який перехід дитини в новий для неї світ, та й для всієї сім'ї ця важлива подія повинна відбуватися в стінах рідного будинку. Новонароджена дитина інстинктивно шукає не тільки материнські груди, щоб угамувати голод, але й тілесний контакт із матір'ю – шкіра до шкіри. Маля заспокоюється, почуваючи матір, чуючи звичні для себе звуки – есе це дає відчуття спокою й безпеки.

Грудне вигодовування. Годувати дитину груддю рекомендують до тієї пори, коли вона сама буде готова відмовитися від грудей. Як правило, це вік 3-4 роки. Годувати дитину потрібно на вимогу (а не по годинах, як рекомендовано в педіатричній практиці).

Педагогічний прикорм. Цей принцип прямо пов'язаний із попереднім. Адже після того, як дитина закінчить ссати груди, вона має повністю перейти на ту їжу, що прийнята в її сім'ї. Тому немає рації годувати дитинча спеціальним дитячим харчуванням, а краще пропонувати йому в малих дозах те, що їсть його мати. Звичайно, прикорм починають після появи перших зубів, приблизно в 6-8 місяців. Дитина сама в цьому віці виявляє цікавість до їжі дорослих, а малі дози допоможуть шлунку дитини адаптуватися до тієї їжі, що і буде для неї згодом основною. Дитяче харчування в баночках і коробочках прихильники природного родительства повністю відкидають.

Ранні висаджування. Ідеться про природну гігієну дитини. Природне родительство пропонує практики, коли маля з перших тижнів життя намагаються привчити спорожнити кишечник і сечовий міхур у певному місці. Для цього мама, маючи тісний контакт із дитиною, повинна вловити сигнали в поведінці маляти, що вказують на наближення цих важливих процесів життєдіяльності й вчасно зреагувати. Обґрунтовано це тим, що вищевказані процеси в немовляти, як правило, залежать від прийому їжі. І якщо практикувати ранні висаджування, то згодом не виникне проблем із привченням дитини до горщика.

Ручний період. Дитину потрібно носити на руках. Часто прихильники природного батьківства негативно висловлюються щодо дитячих ліжечок, візочків та інших пристосувань, де дитина перебуває сама. До того періоду, коли дитина починає активно рухатися, рекомендується майже постійно носити її на руках або в слінгу для того, щоб підтримувати тактильний контакт із дитиною, мати можливість годувати на вимогу й просто краще відчувати стан дитини.

Спільний сон. Дитина з перших днів життя й аж до 3-4 років має спати разом із родителями. Пояснюється це тим, що: діти краще сплять, почувавши близькість матері; дитину можна прикладатися до грудей уночі в міру необхідності, що підтримує лактацію в мамі; дитина, що спить із родителями, не піддається нічним страхам і виростає більш упевненою в собі людиною.

Консервативний підхід до медичної допомоги, лікування фармакологічними препаратами.

Консервативний підхід до вакцинації (відмова від вакцинації).

Загартовування.

Здорове харчування всієї сім'ї.

Позитивне заохочення кооперативної поведінки в дітей. Це може проявлятися в уникненні насильницьких методів дисципліни, таких, як биття, ляпанці, словесні образи й докори.

Природне планування зачаття.

Різновидом природного родительства є *альфа-родительство*. Альфа-родительство – відповідальність за своїх дітей родитель бере на себе, навіть не знаючи відповіді на всі їхні запитання, сам є відповіддю на будь-яке запитання своєї дитини. Дітям важливо знати, що родителі з усім упораються й на будь-яке запитання знайдуть відповідь. Головні послання альфа-позиції: «не хвилюйся, дорослі відповідальні, усе буде добре, ти за нами як за кам'яною стіною». Надійний тил – основа самостійності.

Альфа-родительство – це квінтесенція елементів авторитарного стилю (відповідальність за дії дитини) і ліберального (дружні стосунки з дитиною).

Альфа-родитель:

- виховує дітей з любов'ю й упевненістю у своїх діях;
- може поставити межі й забезпечити безпеку;
- установлює межі дозволеного без погроз і стежить за тим, щоб ці межі дотримувалися;
- стимулює прихильність дитини до себе;
- бере на себе відповідальність і приймає краще для дитини рішення;
- постійно працює над установленням теплих стосунків з дитиною, дає свою любов раніше, ніж дитина попросить, і в більшій кількості.

Для зміцнення прихильності потрібно:

- обіймати, цілувати, пестити, робити масаж;
- носити маля на руках або в слінгу;
- одягати й годувати дитину, якщо вона про це просить (навіть якщо вже вміє сама);
- планувати ігри й заняття, де родителі можуть відігравати провідну роль;
- їсти разом;
- коли дитина хвора, приділяти їй якнайбільше уваги;
- коли хворіє родитель, розповідати дитині, який буде план на день;
- розглядати разом фотографії, читати книжки, дивитися мультфільми;
- сміятися з дитиною;
- граючи з дитиною, повністю поринати в її світ.

ГЛОСАРІЙ

Абортивна поведінка (*демограф.*) – дії жінки із запобігання небажаного народження дитини методами штучного переривання вагітності.

Авункулат (від лат. *avunculus* – брат матері) – широко розповсюджений у традиційних суспільствах соціальний інститут, що оформляє особливі стосунки між індивідом (частіше чоловічої статі, рідше – жіночої) і братом його/її матері. Установлює права й обов'язки між дядьком з материнського боку й племінниками. Зберігає зв'язок дітей із родом матері в епоху патріархату.

Адопція (від лат. *adoptio* – усиновлення) – форма встановлення споріднення – штучного включення індивіда або декількох осіб у яку-небудь родинну групу або сім'ю.

Амбілінійність (від лат. *ambo* – обидва й *linea* – лінія) – правило підрахунку споріднення, що формує (подібно до унілінійності) лише одну лінію походження від предка до нащадка, але дозволяє в кожному поколінні залучати до цього кожного з родителів.

Амбілокальність (від лат. *ambo* – обидва й *locus* – місце) – норма шлюбного поселення, за якої молоде подружжя на вибір (обумовлений різноманітними обставинами) поселяється або там, де до шлюбу жив наречений, або там, де до шлюбу жила наречена.

Андреон – у Стародавній Греції чоловіче співтовариство, чоловічий клуб, прийняття до якого підлітка означало визнання його дорослості.

Аталицтво (від тюрк. *atalik* – той, хто замінив батька) – характерна для традиційних або традиційно орієнтованих суспільств форма встановлення штучної спорідненості – звичай віддати дитину для виховання в іншу родину.

Білатеральність – симетричні стосунки індивіда з родичами як з боку батька, так і з боку матері. Допускається білатеральний кроскузенний шлюб, зв'язок – дочка брата матері – дочка сестри батька. Протилежна унілатеральності.

Вікова організація – система соціальних інститутів, одна з форм реалізації в архаїчних товариствах статевовікової стратифікації, що сходить до природного поділу/об'єднання праці та суспільних функцій відповідно до статі та віку.

Віріванкулокальність (від лат. *vir* – чоловік, *avunculus* – брат матері й *locus* – місце) – поселення шлюбної пари разом із братом матері чоловіка.

Вірілокальність (від лат. *vir* – чоловік і *locus* – місце) – норма шлюбного поселення, за якої молодята оселяються там, де до шлюбу мешкав чоловік.

Вокативна система термінів спорідненості (на відміну від референтивної) – система термінів звернення (тато, мама).

Генетика поведінки – розділ генетики, присвячений дослідженню закономірностей спадкової обумовленості функціональних проявів діяльності нервової системи. Головне її завдання – описати механізми реалізації генів у поведінкових ознаках та виокремити вплив середовища на цей процес. Кожна успадкована ознака поведінки має, як правило, складний полігенний характер. Для тварин, що знаходяться на більш низьких ступенях еволюційної драбини (комахи, риби, птахи), характерна мала мінливість вроджених, інстинктивних актів, що обумовлені генотипом. З підвищенням рівня значущості процесу утворення умовних рефлексів у еволюційному розвитку, генотип усе менше обумовлює фенотипну мінливість. Інформація, що є важливою для адаптації, може не тільки набуватися у власному досвіді, а й передаватися від родителів до нащадків на основі безпосередніх контактів, за рахунок наслідування умовних рефлексів.

Генс (лат. *gens* – рід) – у стародавніх римлян патрілінійна споріднена група.

Демографічна поведінка (*демограф.*) – система дій і стосунків, що опосередковують демографічні вчинки, явища; такий вияв діяльності індивіда, сімей і інших малих груп, що безпосередньо веде до збереження або зміни їхнього демографічного статусу. Демографічна поведінка – це складний результат взаємодії фізіологічних і психологічних характеристик індивіда, умов його життєдіяльності, а також духовних норм і цінностей соціальних груп і суспільства в цілому. У вузькому розумінні, демографічна поведінка включає дії та стосунки,

пов'язані тільки з відтворенням населення, безпосередньо – з народжуваністю й смертністю, опосередковано – із шлюбністю, удівством і розлученнями. Демографічна поведінка щодо дітородіння називається репродуктивною або прокреативною поведінкою. Структурно в рамках репродуктивної поведінки демографи визначають: сукупність поведінкових актів і рішень, безпосередньо спрямованих на народження дитини або власне репродуктивну поведінку; *контрацептивну поведінку* – дії, спрямовані на запобігання зачаття; *абортивну поведінку* – дії, спрямовані на запобігання небажаного народження.

Дислокальність (від лат. *dis* – префікс, що означає *розділення, розмежування*, і *locus* – місце) – норма шлюбного поселення, за якої молодята не мешкають спільно, а продовжують мешкати роздільно, зустрічаючись лише час від часу.

Домогосподарство (дворогосподарство, селянський двір, домашня група, господарча група) – відособлена ланка суспільства, в рамках якої відбувалося виробництво суспільного продукту, а також відтворення робочої сили, тобто самої людини.

Дуальна організація (система половин, двокласова система) – взаємощлюбне (епігамне) об'єднання двох родів або fratрій.

Еволюційна психологія (*evolutionary psychology*) – теорія, заснована на розумінні того, що людський мозок складається з великого набору функціонально спеціалізованих механізмів розрахунку, що виникли в ході еволюції для адаптивного розв'язання проблем, з якими регулярно стикалися пралюди – збирачі та мисливці.

Езогамія (від грецьк. *ехо* – за межами й *гамос* – шлюб) – норма, відповідно до якої дозволяються шлюби тільки за межами визначеної, найчастіше за все, спорідненої групи.

Ендогамія (від грецьк. *ендон* – усередині й *гамос* – шлюб) – норма, що приписує укладання шлюбу в межах визначеної соціальної групи або категорії.

Епігамія – норма, що приписує укладання шлюбу між членами визначених соціальних спільнот; спрямованість шлюбу (коннубіум).

Жіночі союзи (жіночі спільноти) – первісний соціальний інститут, що об'єднував жінок із різних общин.

Ініціація (від лат. *initiatio* – посвячення, здійснення таїнства) – обряди посвячення, один із видів обрядів переходу.

Інтергенетичний інтервал (*демограф.*) – це період часу між народженнями першої та другої, а також всіх наступних дітей відповідно.

Інцест (від лат. *incestum* – злочинний зв'язок, кровозмішення) – у римському релігійному праві – ритуальна нечистота в цілому, пізніше, у більш вузькому значенні, – злочин, що порушує релігійний устав. Із часом поняття інцесту було сприйняте світським правом для позначення кровозмішувальних ставових зв'язків.

Каста (від лат. *castus* – бездоганний, чистий, непорочний) – соціальний інститут, ознаками якого є ендогамія, замкненість та спадковість суспільного статусу та професії.

Клан (від кельтськ. *clann* – рідня, потомство) – об'єднання родичів. Пращур чітко відомий.

Кліторидектомія – видалення частини або всього клітору, частіше з релігійною метою (наприклад, у скопців).

Конкубінат – співмешкання чоловіка та жінки без укладання шлюбу. У Стародавньому Римі конкубінат умовно визнавався законним у воїнів, а також у випадку постійного співмешкання за неможливості шлюбу, наприклад, сенаторів із вільновідпущеницями, гетерами, актрисами.

Контрацептивна поведінка (*демограф.*) – дії особистості, спрямовані на запобігання зачаття.

Корпоративна група – 1) група, часто кровноспоріднена, наприклад лінідж, що має дуже розвинене усвідомлення та почуття єдності; 2) група, що являє собою єдину «юридичну особу», наприклад лінідж, що володіє спільною власністю.

Кроскузени – діти різностатевих сиблінгів.

Кувада (від франц. *couvade* – «висиджування яєць») – обрядова імітація батьком акту дітонародження під час пологів дружини або відразу після них із метою затвердити або продемонструвати свої права на дитину.

Кузени – діти сиблінгів.

Кузенний шлюб – форма обов'язкового або бажаного шлюбу, розповсюджена здебільшого в докласових й ранньокласових суспільствах, а також в елітних прошарках більш розвинених суспільств.

Кумівство – форма штучної спорідненості, що виникла на підставі стосунків між кумами – хрещеним батьком та матір'ю із батьками хресника та одного з одним.

Латеральність (від лат. *latus* – бік) – у сфері систем термінів спорідненості принцип розрізнення двох категорій родичів індивіда: з материнського боку (матрилатеральність) й батьківського боку (патрилатеральність).

Левірат (від лат. *levir* – брат чоловіка) – звичай, що приписує одруження на вдові брата.

Лінідж (англ. *lineage*, від лат. *linea* – лінія, ряд) – найбільш розповсюджена в додержавних суспільствах форма унілінійних споріднених об'єднань, що мають або батьківську, або материнську філіацію та засновані на генеалогічному принципі.

Лінія спорідненості – послідовність родичів, що пов'язані один з одним відносинами породження.

Матрилатеральність (від лат. *mater* – мати й *latus* – бік) – поняття із сфери визначення споріднення з жіночого боку, на відміну від матрилінійності, що передбачає визначення лінії походження. Термін уживається головним чином щодо норм кроскузенного шлюбу. Розглядається як асиметричний шлюбний порядок, на відміну від симетричної білатеральності.

Матрилокальне поселення (матрилокальний – *matrilocality*) – розповсюджена в умовах материнсько-родового ладу форма шлюбного поселення, за якої чоловік переходить на мешкання в общину дружини (перша форма спільного проживання шлюбної пари) й веде до перетворення родової общини в матрилінійну (див. *Матрилінійність*) сімейну общину та сприяє утворенню окремої, позародової власності чоловіків, яка стає важливою передумовою переходу від матрилокального поселення до патрилокального шлюбу (див. *Патрилокальний шлюб*). Пережитки матрилокального поселення – звичаї тимчасового поселення шлюбної пари із батьками дружини, відробітки за наречену та ін.

Матрифокальний (*matrifocality*) – термін, що відноситься до прийнятої в культурі системи, у якій головна відповідальність за благополуччя та добробут сім'ї лежать на жінці. Батька або немає, або він відіграє незначну роль у сімейному житті.

Матріархат (від лат. *mater* – мати й грецьк. *arche* – влада) – гінекократія, материнське право, стадія соціальної еволюції, що була гіпотетично реконструйована етнологами-еволюціоністами, яка характеризується домінуванням жінок у сім'ї та суспільстві.

Матрилінійний (*matrilineal*) – система спорідненості, за якої походження визначається за материнською лінією.

Матримоніальна поведінка – це поведінка, що характеризує схильність і бажання людини жити сім'єю, після досягнення шлюбного віку одружитися й продовжити сімейні традиції. Матримоніальна поведінка викликає повагу до шлюбу й сім'ї, визнання шлюбу як законного способу створення сім'ї й шлюбних стосунків.

Міжстатевий відбір (*intersexual selection*) – селективність у виборі статевого партнера протилежної статі; більш виражена у представників статі, що піклується про потомство, примушує їх бути дуже прискіпливими у виборі партнера з представників статі, що менше піклується про потомство.

Моногамія (від грецьк. *monos* – один і *gamos* – шлюб) – шлюб одного чоловіка з однією жінкою.

Незаконнонароджений – народжений жінкою, яка не перебуває у шлюбі. Раніше повсюдно, а нині у деяких країнах такі діти не мають прав нарівні із дітьми, що народжені у шлюбі.

Неконтрольований статевий добір (*runaway sexual selection*) – процес, за якого встановлюється позитивний зворотній зв'язок між наданням переваг самками визначених рис у самців та цими рисами, що призводять до неконтрольованого розвитку цих рис.

Неолокальність (від грецьк. *neos* – новий і лат. *locus* – місце) – поселення молодят на новому місці – там, де до цього не мешкав жоден із них.

Неповна сім'я – сім'я, е якій немає одного з родителів (як правило, батька).

Нуклеарна сім'я – сім'я, що складається із подружжя з дітьми або без дітей чи одного з родителів зі своїми дітьми.

Обряди переходу (франц. *rites de passage*, англ. *rites of passage*) – обряди, що відзначають та формально закріплюють перехід індивіда або групи людей у нову соціальну категорію та набуття нового соціального статусу.

Община (у широкому значенні) – природно сформоване надсімейне об'єднання людей, що характеризується спільністю інтересів, іноді спільністю походження, емоційною або культурною єдністю тощо (напр., земляцька, емігрантська, релігійна община).

Оргокузени – діти одностатевих сиблінгів.

Патрилатеральність (від лат. *pater* – батько й *latus* – бік) – поняття зі сфери систем термінів спорідненості, що означає зв'язок із родичами з боку батька.

Патрилійність (від лат. *pater* – батько й *linea* – лінія) – унілінійне правило рахунку споріднення, що враховує з покоління d покоління зв'язки дітей тільки з батьком. Розрізняють патрилійні – патрилійдіжй й матрилійні – матрилійдіжй.

Патрилокальність (від лат. *pater* – батько й *locus* – місце) – норма шлюбного поселення, за якої молодята проживають там, де мешкає або мешкав батько чоловіка.

Патріархат (від грецьк. *pater* – батько й *arche* – влада, початок) – батьківське право, у вузькому сенсі – управління, що здійснюється батьком сімейства, у розширеному розумінні – управління, зосереджене в руках чоловіків, або ще ширше значення – домінуючий стан чоловіків у сім'ї та суспільстві.

Патронімія (від грецьк. *pater* – батько й *опума* – ім'я) – 1) споріднена або територіальна група, найменування якої походить від спільного прашура чоловічої статі; 2) унілінійна генеалогічна споріднена група, що веде своє походження від спільного прашура чоловічої статі; 3) група великих та малих сімей, що утворилися в результаті розростання та сегментації однієї патріархальної сімейної общини, що зберігають єдність та мають загальне патронімічне найменування.

Побратимство (сестринство) – одна з форм штучної спорідненості.

Поведінка – це найбільш широке поняття, що характеризує взаємодію живих істот із навколишнім середовищем; активність, опосередкована їх зовнішньою (руховою) та внутрішньою (психічною) активністю. Фундаментальною складовою поведінки є реактивність та активність. Якщо реактивність дає можливість в основному пристосовуватися до середовища, то активність – пристосовувати середовище до себе. Чим вищий рівень організації живого організму, тим більшого значення набуває активність у порівнянні з реактивністю. У людини найвищим рівнем активності є активність особистості, яка дозволяє їй розв'язувати складні завдання, пов'язані із перетворенням не тільки предметного матеріального світу, але й світу ідеального, духовного, внутрішнього.

Подвійний рахунок споріднення (англ. *double descent*) – дуолійність, система рахунку споріднення, за якої одночасно формуються як патрилійні, так і матрилійні споріднені об'єднання.

Поляндрія (від грецьк. *poly* – багато й *aner*, род. відм. *andros* – чоловік) – форма полігамії, шлюб однієї жінки з більш ніж одним чоловіком.

Полігамія (від грецьк. *poly* – багато й *gamos* – шлюб) – шлюб одного чоловіка з більш ніж однією жінкою або однієї жінки з більш ніж одним чоловіком.

Полігінія (від грецьк. *poly* – багато й *gune* – жінка) – форма полігамії, шлюб одного чоловіка із більш ніж однією жінкою.

Популяція (від лат. *populus* – населення, народ) – група людей, що населяє певну територію і пов'язана більш тісною спорідненістю між собою, ніж із представниками інших груп.

Протогенетичний інтервал (*демограф.*) – період часу між вступом у шлюб (початком співжиття) і народженням першої дитини.

Пубертатні обряди (від лат. *pubertas* – статева зрілість, змужнілість, зрілий вік) – один із видів обрядів переходу.

Рахунок споріднені – принцип врахування походження індивіда у формі вибудовування лінійних зв'язків відповідно до народження між ним та його пращурами.

Ремідж (англ. *ramige* від *rame* – гілка, відгалуження) – амбілінійна кровноспоріднена група, що сформувалася на основі врахування генеалогічного старшинства.

Репродуктивна поведінка (*демограф.*) – система дій і відносин, що опосередковують народження або відмову від народження дитини в шлюбі або поза шлюбом. Визначення *P.n.* запропоноване В.О. Борисовим (1970). Термін *P.n.* запозичений із біології.

Репродуктивний цикл, або цикл відтворення людини (*демограф.*) – біологічний процес, що включає в себе сексуальні стосунки, вагітність, пологи й виховування дитини грудьми до досягнення нею певного ступеня незалежності від матері. Тривалість репродуктивного циклу визначається декількома фізіологічними, біологічними й соціальними причинами: тривалістю відновлення жіночого організму після вагітності; строком, необхідним для подолання біологічної конкуренції між старшою й молодшою дитиною; набуттям старшою дитиною достатньої біосоціальної незалежності від матері; інволюцією лактації; відновленням оваріально-менструального циклу.

Референтивна система термінів спорідненості (на відміну від вокативної) – система позначення термінів спорідненості (батько, мати).

Рід – термін, що використовується для позначення різноманітних унілінійних споріднених об'єднань, члени яких ведуть своє походження від єдиного прасура і які є типовими для доіндустріальних товариств; екзогамний унілінійний колектив, для якого характерні символи єдності (тотем, родові ім'я, релігія, символ, девіз, іноді родовий культ).

Септ (від ірл. *sept* – клан, плем'я) – амбілінійне кровноспоріднене угруповання з уявленням про загального прасура, але без урахування генеалогічних зв'язків і відповідного внутрішнього членування.

Системи спорідненості шлюбу – історично обумовлені системи відносин соціальної спорідненості, що являють собою сукупності принципів групування родичів і свояків.

Системи термінів спорідненості – номенклатури спорідненості, історично обумовлені системи найменування відносин соціальної спорідненості, що являють собою план вираження систем спорідненості, з якими їх часто ототожнюють.

Сиб (від англ. *sib* – спорідненість, потомство) – унілінійне кровноспоріднене угруповання з уявленням про єдність походження, проте без урахування генеалогічних зв'язків і відповідного внутрішнього членування.

Сиблінги (англ. *siblings*) – діти родичів індивіда (родичі другого ступеня спорідненості).

Сім'я – мінімальне соціальне об'єднання, що засноване на зв'язках у шлюбі, кровній спорідненості або якихось інших відносинах (напр., неформалізованих статевих); існує в усіх суспільствах.

Сорорат (від лат. *soror* – сестра) – звичай, що приписує одруження вдівця із сестрою померлої дружини.

Соціальна поведінка (*ncux.*) – форма поведінки й прояву особистості. Узагальнена характеристика соціальної поведінки полягає в тому, що це – система соціально обумовлених мовою та іншими знаково-смысловими утвореннями дій, через які особистість або соціальна група бере участь у суспільних відносинах, взаємодіє із соціальним

середовищем. Соціальна поведінка (у соціальній етології та соціобіології) визначається як різноманіття поведінкових взаємодій між особинами, що належать до локального внутрішньопопуляційного угруповання.

Соціобіологія – науковий напрям, що вивчає біологічні основи соціальної поведінки й соціальної організації у тварин і людини на базі теоретичних уявлень і методів популяційної біології (екології й генетики популяцій) і синтетичної теорії еволюції (сучасного дарвінізму). Засновник – американський біолог Е. Уїлсон. Соціобіологія вивчає біологічні функції поведінки й соціальної організації з погляду генетичної пристосованості. У синтетичній теорії еволюції під пристосованістю розуміється здатність особини створювати потомство й тим самим передавати йому свої гени.

Спорідненість за шлюбом – тип соціальної спорідненості, зв'язок між людьми (свосяками), заснований на стосунках між одним із членів подружньої пари й родичами іншого, а також між родичами подружжя.

Споріднення територіальне (сусідське, общинне) – різновид споріднення штучного, широко розповсюджений у традиційних суспільствах для встановлення (або укріплення) стосунків між локальними групами.

Споріднення штучне (фіктивне, назване, псевдоспоріднення, квазіспоріднення) – різновид соціального споріднення, широко розповсюджене в традиційних суспільствах.

Спорідненість – зв'язок між людьми (родичами), що обумовлений спільністю їх походження: однієї особи від іншої (пряма лінія спорідненості) або різних осіб від загального пращура (бокові лінії спорідненості).

Уксорілокальність (від лат. *uxor* – дружина й *locus* – місце) – норма шлюбного поселення, за якої молодята мешкають там, де до цього постійно мешкала наречена.

Уникнення – норма, що обмежує або забороняє контакти між певними категоріями родичів і свояків.

Унілатеральність (от лат. *unus* – один і *latus* – бік) – принцип виділення всіх родичів індивіда з будь-якого боку: материнського (матрилатеральність) або батьківського (патрилатеральність).

Унілінійність (от лат. *unus* – один і *linea* – лінія) – принцип відліку спорідненості, що враховує з покоління в покоління зв'язки дітей тільки з одним із батьків певної статі.

Філіація (від лат. *filius, filia* – син, дочка) – 1) простежування спорідненості від одного покоління до іншого; 2) низхідна лінія спорідненості – від пращурів до нащадків.

Фратрія (від грецьк. *phratra* – братство) – термін, що введений в етнографію Л.Г. Морганом для позначення об'єднання кількох родів одного племені.

Чоловічий будинок – суспільна будівля, що служить місцем зібрань для дорослих чоловіків общини або села.

Чоловічі союзи (чоловічі спільноти) – первісний соціальний інститут, що об'єднував чоловіків – членів різних общин.

Шлюб – санкціонований суспільством союз між одним чоловіком та однією жінкою (парний шлюб, моногамія), між одним чоловіком і більш ніж однією жінкою (полігамія), між однією жінкою та більш ніж одним чоловіком (поліандрія).

Шлюбне поселення – шлюбна локальність, післяшлюбна резиденція; термін, що означає сукупність форм поселення шлюбних пар після укладання шлюбу.

Шлюбний стан (*Marital status*) – позиція індивіда стосовно шлюбу, що визначається у відповідності зі звичаями й правовими нормами даної країни. У міжнародній практиці, а також у вітчизняній демографічній статистиці прийнято виділяти чотири стандартні категорії шлюбного статусу: ті, хто не перебуває у шлюбі (single), ті, хто перебуває у шлюбі (married), удові (widowed) й розлучені (divorced).

Шлюбність – демографічний показник, частота вступу в шлюб. Зазвичай вимірюється числом зареєстрованих шлюбів за рік на 1000 мешканців або числом тих, хто вступив до шлюбу за рік на 1000 неодружених (незаміжніх) шлюбоздатного віку. Результат шлюбності – кількість тих, хто перебуває у шлюбі.

Наукове видання

Васильченко Ольга Миколаївна

**РЕПРОДУКТИВНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ
Соціально-психологічний аналіз**

Монографія

В авторській редакції

Підписано до друку 30.01.2013 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Лазерний друк. Умовн. друк. арк. 31,85. Обл-вид. арк. 32,78.
Наклад 300 прим. Вид. №912. Зам. №948.

Видавництво «НОУЛІДЖ»

Свідоцтво про реєстрацію серія ДК №2884 від 26.06.2007

91051, м. Луганськ, кв. Якіра, 3/316,

Тел. (050) 475-35-13, e-mail: nickvnu@gmail.com

Для заметок